

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ВІСНИК

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 11

**ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

Кам'янець-Подільський
2018

В53

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 20172–9972 ПР від 05.07.2013 р.; наказ МОН України про реєстрацію № 1328 від 21.12.2015 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 7 від 30 серпня 2018 р.).

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України Вісник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки”

(Додаток до наказу МОН України № 820 від 11.07.2016 р.; спецвипуск газети “Освіта України”. – 2016. – № 10 (46), жовтень).

Вісник індексується наукометричною базою **Google Scholar**

Рецензенти:

- О. В. Добржанський** – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці);
В. Ф. Колесник – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН НАН України (м. Київ);
І. Я. Райківський – доктор історичних наук, професор (м. Івано-Франківськ).

Редакційна колегія:

- А. Г. Філінюк**, академік АН ВОУ, доктор історичних наук, професор
(*відповідальний редактор*);
С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор
(*заступник відповідального редактора*);
С. В. Олійник, кандидат історичних наук, доцент
(*заступник відповідального редактора*);
В. В. Газін, кандидат історичних наук, доцент
(*відповідальний секретар*);
Л. В. Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
В. Гедимінас, доктор історичних наук, професор (Литва);
В. М. Даниленко, член-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор;
О. М. Завальнюк, академік АН ВОУ, доктор історичних наук, професор;
А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент;
В. С. Лозовий, доктор історичних наук, професор;
П.-Р. Магочій, доктор історичних наук, професор (Канада);
Г. М. Мендікудова, доктор історичних наук, професор (Казахстан);
В. В. Нечитайло, доктор історичних наук, професор;
В. С. Степанков, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
О. М. Федьков, кандидат історичних наук, доцент.

Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. — Вип. 11: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. — 580 с.

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63

Адреса редакційної колегії: кафедра історії України, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301.

© **К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2018**

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

VISNYK

**OF KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

Issue 11

**ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE FOUNDATION
OF KAMIANETS-PODILSKYI NATIONAL
IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

Kamianets-Podilskyi
2018

Scientific-metric database **Google Scholar**

Reviewers:

- O. V. Dobrzhanskyi** – Doctor of Historical Sciences, professor (Chernivtsi);
V. F. Kolesnyk – Doctor of Historical Sciences, professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv);
I. Ya. Raikivskzyi – Doctor of Historical Sciences, professor (Ivano-Frankivsk).

Editorial college:

- A. G. Filiniuk** – Academician AS HEU, Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);
S. A. Kopilov – Doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*);
S. V. Oliynyk – Candidate of historical sciences, associate professor (*deputy editor-in-chief*);
V. V. Gazin – Candidate of historical sciences, associate professor (*assistant editor*);
L. V. Bazhenov – Academician UAHS, Doctor of historical sciences, professor;
V. M. Danulenko – Corresponding member NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor;
O. M. Fed'kov – Candidate of historical sciences, associate professor;
B. Gediminas – Doctor of historical sciences, professor (Lithuania);
V. S. Lozovuy – Doctor of historical sciences, professor;
P-R. Magochiy – Doctor of historical sciences, professor (Canada);
G. M. Mendikulova – Doctor of Historical Sciences, professor, (Kazakhstan);
V. V. Nechitailo – Doctor of historical sciences, professor;
V. S. Stepankov – Academician UAHS, Doctor of historical sciences, professor;
O. M. Zaval'niuk – Academician AS HEU, Doctor of historical sciences, professor;
A. B. Zadorozhniuk – Candidate of historical sciences, associate professor.

Visnyk of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. Historical sciences / [edit. col. A. G. Filiniuk (editor-in-chief) and others]. — Kamianets-Podilskyi : Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2018. — Issue 11: On the 100th anniversary of the foundation of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. — 580 p.

UDC 378.4(477.43)(082):94

Address of editorial college: the department of history of Ukraine, historical faculty, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilskyi, 32301.

**ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

Копілов С. А. Основні віхи столітнього поступу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка 8

Магочий П.-Р. Привітання до сторіччя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка..... 13

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

Байдич В. Г., Галатир В. В., Олійник Ю. В. Університетське життя в м. Кам'янці-Подільському у січні-березні 1919 р. на сторінках часопису «Життя Поділля» (до 100-річчя відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету) 15

Дубінський В. А. Олександр Лотоцький про шляхи врегулювання аграрних проблем у Наддніпрянській Україні на початку ХХ століття (на матеріалах преси 1905-1907 рр.) 24

Завальнюк О. М. Іван Огієнко про своє життя, науково-педагогічну, державно-управлінську і громадську діяльність у Кам'янці-Подільському: інтерпретація історика 30

Заводовський А. А. Диспозитив влади Російської імперії і слов'яно-фільський дискурс у пресі Наддніпрянщини 70-х років ХІХ ст. 48

Лякович Р. С. Мемуари і спогади як джерело про організацію і проведення мобілізацій до українського війська в Східній Галичині (кінець 1918 – середина 1919 рр.)..... 60

Раздорский А. И. Печатные всеподданнейшие отчеты подольских губернаторов за 1884–1909 гг. 72

Семенчук С. О. Язичницькі наскально-ритуальні об'єкти лівобережжя Середньої Подністрянщини 88

Телячий Ю. В. Українське національно-культурне відродження в 1917–1921 рр.: до проблеми методологічного контексту 98

Трубчанінов С. В. Значення праць академіка І. Г. Підоплічка для дослідження історичної географії України давньої доби 105

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Баженов О. А. До проблеми заселення найдавнішими людьми території України (доба раннього палеоліту) 116

Баженова С. Е. Становище польської меншини під двоголовим орлом 124

Газін В. В. Крах Гадяча: до питання про причини провалу проекту утворення Речі Посполитої трьох народів (до 360-річниці Гадяцької угоди) 137

Головко О. Б. Центральноевропейська політика Волинського князівства в другій половині 40-х – першій половині 50-х років ХІІІ ст. 147

Кошель О. М. Подільський період життя і діяльності архієпископа Парфенія (Памфіла Левицького) (1904-1908 рр.) 164

<i>Криськов А. А.</i> Ефективність використання земельних ресурсів в аграрному секторі губерній Правобережної України другої половини XIX ст.	173
<i>Реєнт О. П.</i> Еміграція з українських земель і її причини (кінець XIX – початок XX ст.).....	183
<i>Сидорук С. А.</i> Рекрутська повинність та військова служба як засіб етнічної асиміляції населення Правобережної України у дореформений період.....	202
<i>Скрипник А. Ю.</i> Генеза служби польської шляхти в державних установах та органах самоврядування Правобережної України наприкінці XVIII – у XIX ст.	211
<i>Степанков В. В.</i> Розкол політичної еліти й боротьба її угруповань під час громадянської війни у козацькій Україні (березень 1658 – червень 1663 рр.)	222
<i>Стецюк В. Б.</i> Російське військо у Правобережній Україні як об'єкт та інструмент імперської пропаганди	237

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Адамовський В. І.</i> Виселення з Криму за етнічною ознакою	250
<i>Кабачинський М. І.</i> Перші начальники військових навчальних закладів м. Хмельницького.....	257
<i>Кліщинський П. В.</i> Буковина в роки Першої світової війни: військово-дипломатичний аспект	272
<i>Лозовий В. С.</i> Маніпулювання історією Великої Вітчизняної війни як складова пропагандистської кампанії проти України	282
<i>Лубчинський А. А.</i> Плакатне мистецтво СРСР в часи німецько-радянської війни	289
<i>Ляхоцький В. П.</i> Взірець організаторського таланту, педагогічної мудрості, високої інтелігентності	302
<i>Марчук О. І.</i> Військові питання в діяльності головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка (листопад 1919 – квітень 1920 рр.)	321
<i>Олійник С. В.</i> Діяльність російської окупаційної влади щодо організації навчального процесу в школах Косівщини в 1916 році.....	331
<i>Швидченко Т. М.</i> Армія УНР під час Першого Зимового походу у запіллі Червоної армії (січень-лютий 1920 р.)	338

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Адамський В. Р.</i> Поділля у революційних процесах 1917 року.....	351
<i>Баженов А. В.</i> Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921) – центр вітчизняної науки і краєзнавства на Поділлі	359
<i>Блажевич Ю. І., Балабуст Н. Ю., Блажевич О. І.</i> Випускники Київської духовної академії – уродженці подільського краю	369
<i>Боднар А. М., Колосюк І. А.</i> Політико-інституційні засади діяльності царизму в галузі освіти Подільської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст.....	383
<i>Задорожнюк А. Б.</i> Соціальні трансформації цехових організацій на Поділлі у XIX – на початку XX ст.	392

<i>Комарницький О. Б.</i> Студенти Кам'янець-Подільського педагогічного вишу і навчальний процес у 20-30-ті рр. XX ст.	403
<i>Кримська О. М.</i> Особливості включення міського і містечкового землеволодіння Поділля в господарсько-економічну систему Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.).....	416
<i>Лисий А. К.</i> Вінниця за часів гетьманату П. Скоропадського	424
<i>Маркова С. В.</i> Стратегії виживання на окупованій території Хмельниччини (1941–1943 рр.): передумови, обставини, наслідки... ..	431
<i>Нестеренко В. А.</i> Діяльність науково-дослідної кафедри у Кам'янці-Подільському у 1920-ті роки	447
<i>Олійник М. П.</i> Культурно-освітня робота більшовиків на Поділлі в роки НЕПу (1921–1928)	462
<i>Полищук В. С., Полищук С. В.</i> Туристські ресурси Хмельниччини. Їх значення у формуванні громадської самосвідомості студентської молоді	475
<i>Хоптяр Ю. А.</i> Здобутки і перспективи кафедри «Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін» (2000-2018 рр.) ...	482

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Жиленкова І. М., Лисенко О. В.</i> Взаємозв'язок між глобальними результатами Першої світової війни та поразкою українських національно-визвольних змагань на початку XX ст.....	498
<i>Ігнатієва Т. В.</i> Модернізація категоріального апарату геополітики як рефлексія турбулентності сучасної міжнародної системи	512
<i>Магась В. О., Глушковецький А. Л.</i> Трансформація державно-правової системи Російської імперії в 1905-1917 рр.	517
<i>Filiniuk A. G., Mendikulova G. M., Klimchuk I. A.</i> The participation of representatives of Ukraine and Kazakhstan in the French Resistance Movement in the Second World War: transnational aspect	532
<i>Nadezhuk Y. A.</i> Kazakhs – participants of the Resistance Movement in France	550

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Філінюк А. Г.</i> Рецензія на дослідження О. М. Слісаренка «Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр.»: монографія. Дніпро: Ліра, 2018. 360 с.	557
<i>Віднянський С. В., Боровець І. І.</i> Словацький початок Другої світової війни (огляд збірника: Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský. – Krakov-Bratislava : Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939-1945, 2016. – 204 s.).....	563

ХРОНІКА

<i>Філінюк А. Г., Олійник С. В.</i> Наукові форуми в Кам'янці-Подільському до 100-річчя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка	569
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	575
-----------------------------	-----

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

УДК 378.4(477.43-21)КПНУ«1918/2018»

С. А. Копилов

ОСНОВНІ ВІХИ СТОЛІТНЬОГО ПОСТУПУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

У розвідці зроблено науковий екскурс та окреслено основні віхи столітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Зазначено поступ його колективу в добу Української національної революції 1918–1921 рр., реорганізації і перетворення у радянський період та якісні трансформації на всіх напрямках діяльності в роки утвердження державної незалежності України.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український, національного університет, Іван Огієнко, основні віхи, століття.

Одним із найбільших культурних досягнень Української революції 1917–1921 рр. було створення Кам'янець-Подільського державного українського університету. Цей знаковий освітній проект визрів і набув первісних контурів у результаті усвідомлення доленосних викликів, кинутих українству в кризових обставинах і передумовах воєнного та революційного часу. Академік В.А. Смолій підкреслює, що ініціатива створити у Кам'янці-Подільському університет або його філію (йшлося про філію університету Св. Володимира чи Київського народного університету) народилася восени 1917 р. так би мовити «знизу» у середовищі місцевих діячів [8, с.12]. Цей проект визрів і набув первісних обрисів на хвилі революційного романтизму у січні 1918 р. після звернення міської думи до Української Центральної Ради та створення Університетської комісії, хоча її діяльність розгорнулася пізніше – навесні 1918 р. [1, с.24].

Проект був реалізований за активної участі української академічної спільноти, котра мала забезпечити повноцінне функціонування державного українського університету в культурно-

освітньому просторі революційної України. Саме в стінах російських університетів окремі викладачі-українці (В. Шаровольський, В. Огієнко), кинувши виклик своїм колегам, ще навесні 1917 р. солідаризувались з громадським рухом за українізацію освіти в Україні і самовільно розпочали свої виклади українською мовою, доказавши, що вона цілком годиться для отримання вищої освіти [2, с.29]. Усвідомлення доленосних викликів революційного часу зумовило підтримку й активну участь представників професійного цеху істориків у державницьких, політичних і культурних проектах доби, зокрема реалізації грандіозного освітнього задуму – відкритті у Кам'янці-Подільському українського університету [6, с.44].

Заснований відповідно до Закону, затвердженому 17 серпня 1918 р. гетьманом Української Держави Павлом Скоропадським, університет відображав соборницькі інтенції громадсько-політичних та культурних діячів того часу і став осередком творення національної університетської освіти. У дуже складні і доленосні для становлення молоді української нації 1918–1920 рр. І. Огієнкові, активному національно-освітньому і молодому науковцеві, волею обставин довелося стати одним із організаторів і, за рішенням Міністерства освіти, очолити Кам'янець-Подільський державний український університет – один із двох добре відомих і самотніх осередків національної вищої освіти і науки, який залишив по собі яскравий, незабутній і повчальний слід [7, с.38]. За його задумом університет у пограничному краї мав стати своєрідним мостом, який би об'єднав українство, сформоване в межах ідеологічних просторів імперій Романових і Габсбургів. «Заснування вищих шкіл – це перше, чим може похвастатись наряд..., – наголошував І. Огієнко. – Наш університет український по духові й устроєві, а наша мета – науковий дослід і виховання молоді».

У перший навчальний рік в університеті функціонувало три факультети – історико-філологічний, фізико-математичний і богословський, де навчалось 267 студентів. Навчальні заняття проводили 13 професорів і викладачів – сузір'я відомих українських учених, урядовців, громадсько-політичних і культурних діячів, письменників: С. Бачинський, Л. Білецький, В. Геринович, Д. Дорошенко, М. Драй-Хмара, П. Клепатський, П. Клименко, К. Копержинський, І. Любарський, О. Неселовський, Й. Оксіук, М. Плевако, С. Русова, Ю. Сіцінський, М. Хведорів (Федоров), К. Широцький та ін., які вписали перші сторінки в літопис Кам'янець-Подільського державного українського університету.

На діяльність закладу освіти великий вплив мала зміна влади – з української на радянську, яка спочатку закрила богословський факультет, запровадила посаду комісара, ліквідувала попередні органи управління університетом, а на початку 1921 р.

реорганізувала заклад в Академію теоретичних знань, згодом – в Інститут теоретичних наук. Викладачі змушені були прилаштуватися до більшовицько-марксистських догм, а їх неприйняття загрожувало кар'єрі та навіть свободі. Із 27 професорів і приватдоцентів державного українського університету, котрі в листопаді відмовилися емігрувати, 18 потрапили під коліщата репресій, були засуджені за український патріотизм і творення національної університетської освіти.

У складний повоєнний час виш функціонує як державний педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання, який готує переважно вчителів для загальноосвітньої школи. Буття периферійного педагогічного інституту передбачало складні взаємини з партійними кураторами, чиновниками, до яких додалися проблеми з гармонізації освітнього процесу, науково-дослідної діяльності, кадрового забезпечення та ін. Проте заклад перетворився не тільки в головний інститут Хмельниччини, а й потужний вищий педагогічний навчальний заклад України, роблячи свій гідний внесок у фахову підготовку кадрів, їх інтелектуальне та духовне збагачення [9, с.151]. У 60-80-х рр. ректорат і викладачі послідовно вибудовували успішний і знаний педагогічний інститут на освітньо-культурній мапі УРСР.

Пострадянська доба сформувала кардинально інший горизонт очікувань, можливостей і перспектив. Переломним в історії навчального закладу стали 1996-1997 рр., коли колектив інституту загалом, факультети і кафедри та спеціальності, зокрема, пройшли атестаційну та акредитаційну експертизи і за їх результатами 14 із 16 спеціальностей було акредитовано за четвертим і дві – за третім рівнем акредитації. На підставі висновків Державної акредитаційної комісії та на пропозицію Хмельницької обласної державної адміністрації і Міністерства освіти України постановою Кабінету Міністрів України на базі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту був створений Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет [3, с.155]. Було розпочато реорганізацію педагогічного інституту в класичний університет, зорієнтований на славні традиції українського державного університету періоду національної революції та унікальне культурне середовище. 17 березня 2003 р. Кабінет Міністрів України, виконуючи розпорядження Президента України, постановив надати Кам'янець-Подільському державному педагогічному університету статус класичного. Враховуючи загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності навчального закладу та вагомий внесок у розвиток освіти і науки, Указом Президента України № 44/2008 від 22 січня 2008 р. університету було надано статус національного й того ж року розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня присвоєно ім'я його першого ректора-засновника Івана Огієнка [4, с.34].

І сьогодні праця великого колективу університету є прикладом самовідданості та стійкості у розбудові просвітництва, в осягненні наукових вершин, плеканні духовних традицій та українотворчості [5]. За свою 100-річну історію заклад сформував міцну навчально-матеріальну базу, виріс у сучасний науково-освітній та культурний осередок, який підготував 90 тисяч спеціалістів для загальноосвітніх і спеціальних шкіл, дошкільних виховних закладів, академічних інституцій та управлінської сфери. Серед його випускників – 70 докторів і майже 500 кандидатів наук, заслужені вчителі, діячі науки і техніки, працівники фізичної культури і спорту України, майстри спорту, серед останніх – 44 учасники Олімпійських ігор, 16 з яких вибороли олімпійські медалі: 9 золотих, 3 срібні та 4 бронзові.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка впевнено крокує у майбутнє, спільними зусиллями науково-педагогічних працівників, співробітників і студентів продовжує творити свою історію, намагається синхронізувати освітню діяльність з європейськими стандартами організації науково-дослідної роботи і навчання молоді.

Упевнений, що, пошановуючи свої академічні традиції, зберігаючи власну ідентичність та дбаючи про спадкоємність, наша alma mater успішно здолає всі виклики сьогодення. Попереду – друге століття успіхів!

Список використаних джерел і літератури:

1. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету (До 80-річчя Кам'янець-Подільського університету // *Краєзнавство*. 1998. № 1. С. 24.
2. Завальнюк О.М. «Нові» й «старі» університети в Україні: науково-освітній потенціал, підготовка кадрів і внесок у національне відродження 1917–1920 рр. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 25-43.
3. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.
4. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Київ: ТОВ «Вид-во Логос України», 2008. 200 с.
5. Копилов С.А. Вітаю вас зі славним 100-річним ювілеєм нашого університету // *Подільанин*. 2018. 19 жовтня.
6. Копилов С.А. Учені-історики Кам'янець-Подільського державного українського університету в період Національно-демократичної революції (1918–1921 рр.) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 43-55.
7. Копилов С.А., Завальнюк О.М. Організаторська, керівна, науково-педагогічна і громадська діяльність Івана Огієнка на посаді ректо-

- ра Кам'янець-Подільського державного українського університету в 1918–1920 рр. // Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / [укл. і авт. ст.: С.А. Копилов, О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 9-45.
8. Смолій В.А. Університет крізь століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 11-25.
9. Філінюк А.Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 332 с.

С. А. Копылов

Основные вехи столетней поступи Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиевка

В статье сделан научный экскурс и определено основные вехи столетней истории Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиевка. Выделены этапы развития его коллектива в период Украинской национальной революции 1918–1921 гг., реорганизации и преобразований в советское время и качественные трансформаций на всех направлениях деятельности в годы утверждения государственной независимости Украины.

Ключевые слова: Каменец-Подольский государственный украинский, национальный университет, Иван Огиевка, основные вехи, столетие.

S. Kopylov

The main events of the stock event of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

The research carried out a scientific excursion and outlined the main milestones of the centuries-old history of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University. The progress of his collective during the period of the Ukrainian National Revolution of 1918-1921, the reorganization and transformation in the Soviet period, and qualitative transformations in all areas of activity during the years of the establishment of Ukraine's state independence were noted.

Key words: Kamianets-Podilskyi State Ukrainian, National University, Ivan Ohienko, main milestones, centuries.

Отримано: 2.09.2018

П.-Р. Магочій

ПРИВІТАННЯ ДО СТОРІЧЧЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Ректору
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
професору С. Копилову

Вельмишановний пане Ректоре!

Дорогі колеги!

Любі студенти!

Для мене, як іноземного почесного професора, надзвичайно велика честь бути запрошеним і взяти участь у вшануванні 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Мені дуже прикро, що я особисто не можу бути присутнім на цій урочистій церемонії. Але попри це, серцем і душею я з вами.

Сто років тому в Європі сталося багато суттєвих змін. Ці зміни були наслідком падіння старого політичного устрою та краху трьох великих імперій Європи: Російської імперії в 1917 році, а потім Німецької та Австро-Угорської імперій у 1918 році. Цей старий порядок було замінено на новий, який побачив народження кількох нових держав. Лише два місяці, жовтень та листопад 1918 року, стали свідками народження Чехословаччини, Югославії, Польщі та Західно-Української Народної Республіки. З цієї причини й досі впродовж цих двох місяців, у жовтні та листопаді 2018 р., в Європі та Північній Америці проводять кілька ключових урочистих подій, які нагадують про народження вищезгаданих країн у цьому регіоні.

Але є й ґрунтовні підстави відзначити появу установ і закладів, зокрема таких, котрі пов'язані з освітою та наукою. Всі ми знаємо, що держави з'являються та зникають, але народи та інституції залишаються. Наприклад, із чотирьох країн, які я щойно згадував, які було засновано в жовтні та листопаді 1918 року, жодна не протрималася більше двох десятиліть, а одна — взагалі лише сім місяців.

З іншого боку, в нас є такі заклади, як Кам'янець-Подільський університет, який пережив більшість держав, що існували в цій частині європейського континенту. Інакше кажучи, коли ще не було незалежної України та впродовж усіх спроб становлення її державності, Кам'янець-Подільський університет завжди існував! І він пропагував ідею України через викладання української історії, літератури, етнографії та інших предметів українською мовою.

Тому ми повинні низько вклонитися професору Іванові Огієнку та його колегам, які були настільки мудрі та енергійні, що змогли створити заклад, який підтримував ідею України в той час, коли ще взагалі не було повноцінної Української держави.

Окрема подяка й нинішньому ректору університету та деканам різних його факультетів, які продовжують поширювати ідеї професора Огієнка та інших засновників цього відомого закладу.

Сьогодні в українців є своя незалежна держава. І цьому ми також дуже вдячні. Але лідерам України (авжеж за необхідності) потрібно постійно нагадувати, що, якби не такі заклади, як Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вони не мали б держави, яку можна очолювати.

Мої найкращі побажання університетові, особливо його професорам, чий священний обов'язок навчати студентів бути розумними, вірними та ефективними громадянами своєї країни – України – принаймні протягом найближчих ста років.

З глибокою повагою
Павло-Роберт Магочій,
член Канадської академії наук, професор
і завідувач кафедри українознавчих студій
Торонтського університету, почесний професор
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка.

Отримано: 17.09.2018

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 378(477.43)(09)

В. Г. Байдич, В. В. Галатир, Ю. В. Олійник

УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ ЖИТТЯ В м. КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У СІЧНІ-БЕРЕЗНІ 1919 р. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ» (до 100-річчя відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету)

Досліджується університетське життя в січні-березні 1919 р. та функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету, діяльність студентського та професорського контингенту, особливості навчального процесу, найбільш активні діячі в освітній та громадській сфері вишу м. Кам'янець-Подільського за публікаціями розміщеними на шпальтах газети «Життя Поділля». Із неї визначено, що запис слухачів на лекції із гістології, історії української мови та літератури проходив тривалий час, друкувались тексти лекцій які можна було придбати в бібліотеці, для вирішення браку викладацьких кадрів запрошувались професори та приват-доценти із інших вишів, І. Огієнком було вирішено питання про початок навчального процесу на математичному факультеті, до Кам'янець-Подільського окружного суду було подано на затвердження статуту товариства допомоги незможним студентам, представники університету брали активну участь у всеукраїнському університетському житті, продовжувався прийом на різні факультети університету, але обов'язковою умовою було володіння українською мовою, було визначено чіткий розклад занять на факультетах, при університеті організовувався студентський чоловічий хор, облаштовувався власний анатомічний театр.

Побачено, що велика увага приділялася громадським заходам, проведеним літературних вечорів, організації творчих колективів, окремим питанням було фінансове, існували проблеми із оплатою за навчання, проте малозабезпеченим студентам надавалась допомога, зібні – забезпечувались стипендіями. З'ясовано що друге навчальне півріччя тривало 3 місяці й «Різдвяні вакації» закінчилися 28 січня, після чого було продовжено II півріччя навчального року.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, «Життя Поділля», Подільська губернська управа, Подільське українське товариство «Просвіта», університетська бібліотека, університетське життя.

22 жовтня 2018 р. виповнюється 100 років з часу заснування першого на Поділлі вищого навчального закладу де лекції читались українською мовою – Кам'янець-Подільського державного українського університету. Зважаючи на урочистості, що відбу-

вались під час святкування відкриття вишу, не меншою необхідністю наразі є проведення на найвищому рівні заходів пов'язаних із відзначенням столітнього ювілею. Зі свого боку, до уваги дослідників подається розвідка, яка доповнить уже існуючі наукові доробки про історію університету. Безперечно найбільше уваги та зусиль в розкритті подій та фактів з історії вищої освіти у Кам'янець-Подільському в своїх статтях та монографіях, збірниках документів, матеріалах приділив О. Завальнюк [1]. Також історію Кам'янець-Подільського університету початкового періоду функціонування досліджували А. Копилов, І. Тюрменко, та ін. [2].

Проте, деякі факти про перебіг університетського життя в першій квартал 1919 р. мало відомі. Тому метою дослідження є висвітлення діяльності студентського та професорського контингенту, особливості навчального процесу та визначення найбільш активних особистостей в університетському житті Кам'янця-Подільського в січні-березні 1918 р. за публікаціями розміщеними на шпальтах газети «Життя Поділля».

Після святкового відкриття університету про урочисті заходи на своїх сторінках почали публікувати ряд місцевих й всеукраїнських газетних видань. Не залишилась й остронь створена 15 грудня 1918 р. з ініціативи Подільської губернської управи та при підтримці Подільського українського товариства «Просвіта» щоденна незалежна, демократична газета «Життя Поділля». Газета виходила «при найближчій участі д. професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету і відомих Українських діячів», редагував її до 1919 р. приват-доцент Л. Білецький – український літературознавець, доктор філології, президент Української вільної академії наук (1948–1952 рр.). Закінчивши екстерном Київську класичну гімназію, у Київському університеті під керівництвом професора В. Перетца вивчав російську та українську літературу і після завершення навчання був залишений для підготовки до професорського звання. Навесні 1918 р. успішно склав магістерські іспити, які давали йому право провадити викладацьку роботу у вищій школі в якості приват-доцента. Зайнявши відповідну посаду в Кам'янець-Подільському державному українському університеті на кафедрі української літератури отримав доручення викладати обов'язковий навчальний курс. Паралельно займався редакторською роботою в місцевій пресі [3].

«Життя Поділля» видавалось у друкарні Подільської губернської народної управи, мало наскрізну нумерацію чисел, з № 49 газета виходила із дозволу військової цензури. У статті новоствореного часопису професор В. Біднов зазначав: «Ми не знаходимо такого органу, що б допомагав нам і нашій справі, і тому-то місцеве українське громадянство, дбаючи про інтереси українського народу..., об'єднується кругом власного органу...», а також наголошував на демократичній позиції видання, яке мало намір підтримувати інтереси «всєї демократії без різниці національності, мови, віри». З № 56 газета перейшла під опіку комітету українських соціалістичних партій (з № 93 – соціалістичного комітету) і з № 67 це

було задекларовано у підзаголовку опозиційного часопису – «соціалістична газета». Фактичним редактором видання у цей час був М. Грушевський, а секретарем редакції – А. Животко (в подальшому громадський та політичний діяч, педагог, дослідник історії української преси, книгознавець, активний діяч української партії соціалістів-революціонерів, член Центральної Ради, разом з урядом УНР перебував у м. Кам'янець-Подільський, виконував обов'язки секретаря газети «Життя Поділля», тоді ж у місцевій пресі друкував низку статей, присвячених дитячій літературі, активно співпрацював з міністром освіти УНР, ректором І. Огієнком) [4].

З приходом у квітні 1919 р. радянської влади, редакція «Життя Поділля» щиро її вітала, однак продовжувала обстоювати національні права українського народу, через що почала зазнавати ідеологічного тиску. З цього приводу в газеті з'явилася стаття члена губернської управи С. Іваницького «Юпітере, ти гніваєшся, значить ти не прав». Через день після її виходу діяльність часопису було припинено з наказу голови революційного комітету М. Барана (у останньому числі цей наказ було подано на місці передової статті у жалобній чорній рамці, це число було конфісковано). Останнє число № 114 датоване 10 травня 1919 р. [5].

Наразі повне зібрання номерів знаходиться у відділі формування та використання газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. На шпальтах газети «Життя Поділля» інформація із досліджуваної проблематики подавалася зазвичай окремо на третій або четвертій сторінках. Про усі актуальні новини читачі дізнавались із рубрики «З університетського життя», яка спочатку друкувалася самостійною колонкою, а згодом розміщувалася в рубриці «Місцева хроніка».

Саме із неї дізнаємося, що наприкінці грудня відбулись збори студентів-математиків. В порядку денному зазначалися збори відділової Ради, утворення науково-математичного гуртка. Він мав на меті лише культурно-просвітну діяльність. Проте згодом було вирішено не вибирати раду, а обрати організаційну комісію якій надати право скликати загальні збори студентів-математиків. У тимчасову раду увійшли: Січинський, Лозанова, Терлецький, Квасницький, Гальперін [16]. Організація продовжувалась на початку січня 1919 р. Актуальними залишалися справи: рада професорів зверталася до студентства погасити фінансову заборгованість за навчання, студентів історико-філологічного та природничого факультетів просили здати фотокартки, всім студентам до канцелярії подати свої точні особові дані та адресу, студентів народжених 1899 р. подати заяви про видачу їм посвідчень для одержання відстрочки від військової служби [7]. Різдвяні «вакації» було оголошено до 28 січня й з цього дня розпочиналось друге півріччя навчання [8].

Незможливими студентами всіх факультетів університету був організований гурток репетиторів які надавали уроки по всіх предметах середньої школи в студентському гуртожитку. В цей час проходили Різдвяні вакації. Навчання в другому півріччі пла-

нували розпочати 28 січня й читати всі лекції по всіх факультетах. Цього місяця проводився набір до студентської сотні [9].

9 січня о 17.00 відбулись загальні збори української студентської громади з приводу відправлення інформаторів до військових частин [10]. 14 січня проводились збори всіх козаків Кам'янецької сотні студентського полку січових стрільців [11]. Ректор Іван Огієнко на знак єднання двох університетів запрошував професуру Київського державного університету прочитати лекції для кам'янецьких студентів [12].

До Кам'янець-Подільського окружного суду було подано на затвердження статут товариства допомоги незможним студентам Кам'янець-Подільського Державного Університету. Його фундаторами були ректор університету, міністр народної освіти професор І. Огієнко, декан фізико-математичного факультету професор П. Бучинський, голова Подільської губернської управи В. Приходько, голова Кам'янецької повітової земської управи О. Пашенко, колишній міський голова О. Шульмінський, відомий діяч К. Солуха та голова Подільського товариства «Просвіта» Є. Шманкевич [13].

15 січня до міста прибув професор Чайківський котрий мав викладати на фізико-математичному факультеті. Початок навчання для студентів цього факультету був проблематичним, проте І. Огієнко пообіцяв вирішити цю проблему. Тим часом студенти мали здавати заіаки по проблемам українознавства [14].

Студентський актив розробляв проект започаткування нового журналу «Студент». Крім висвітлення студентсько-громадського життя планувались рубрики письменства, критики, бібліографії, хронічки [15]. Видавничий гурток студентів-природників друкував перший аркуш лекцій професора Бучинського «Вступ до гістології», коштував він 5 крб., його можна було придбати в бібліотеці. 21 січня розпочались іспити [16].

Представники університету брали активну участь у Всеукраїнському університетському житті. Так, в перших числах за участі делегата із Кам'янець-Подільського було прийнято рішення просити у Директорії через головний відділ студентського центру 30 тис. крб. на проведення організації всіх вишів України та організації Всеукраїнської студентської конференції. В подальшому планувалось для майбутніх відносин із Всеукраїнським студентським центром при студентській громаді заснувати інформаційне бюро. А по зразку Київської організації в університеті планувалось заснувати відділ студентського Червоного Хреста [17].

Продовжувався прийом на різні факультети університету, але обов'язковою умовою було володіння українською мовою. Із початком лекцій на факультетах відбувались перевибори до факультетських рад на другий семестр. 28 січня педагогічна рада університету одержала із міністерства освіти розпорядження звільнити 3 поверх університетського будинку. Єдиним що залишалось, зауважити міністерству, що перехід серед навчального року і перенесення лабораторії в нове приміщення дуже зашкодить освітній справі. 26 січня до Кам'янця-Подільського прибули нові професори:

Д. Дорошенко, колишній міністр закордонних справ, читав українську історіографію XIX ст., професор Плевко – історію нового письменства, професор Столяров – математику, Малиновський – фізику, Клименко – історію (загальна), М. Васильківський – філософію релігії, Любарський – новогрецьку мову [18].

28 січня до Кам'янця прибув професор прикладної механіки М. Федорів, який читав лекції на математичному факультеті. На ньому було розпочато читання лекцій: вищий аналіз – 6 год., вправи з вищого аналізу – 2 год. – приват-доцент Чайковський; аналітична геометрія – 4 год., вправи з аналітичної геометрії – 2 год., геометрія числення – професор Столяров; начеркова геометрія – 3 год., вправи до начеркової геометрії – 2 год., сферична тригонометрія – професор Федорів; загальна фізика – 6 год., вправи до загальної фізики 1 год. – професор Малиновський. На природничому факультеті: людська анатомія – 4 год., практичні роботи по анатомії 2 год. – професор Бучинський; курс вищої математики для природників – 4 год. і 1 год. вправ – професор Федорів; фізика – як для математиків. Лекції професора Бучинського розпочинались 28 січня а інших викладачів у перших числах лютого. В студентській їдальні розпочали готувати не лише обіди а й вечері [19].

Було визначено наступний розклад занять на математичному факультеті: вищий аналіз – понеділок, середа, четвер – 16.00-18.00; вправи з вищого аналізу – п'ятниця 18.00-22.00, середа – 8.00-10.00; аналітична геометрія – вівторок, п'ятниця 16.00-18.00, вправи – п'ятниця 18.00-20.00; геометричне числення – середа – 18.00-20.00; начеркова геометрія – понеділок – 18.00-19.00, субота 8.00-10.00, вправи – середа 20.00-22.00, вівторок, четвер – 8.00-10.00; сферична тригонометрія – понеділок – 19.00-21.00; загальна фізика – вівторок, четвер, субота – 18.00-20.00.

На історико-філологічному факультеті в другому півріччі 1918-1919 навчального року читались наступні курси: професор Огієнка – «Історія української мови» (фонетика); професор Біднов «Історія української церкви» та «Українські брацтва»; професор Петр – «Горацій і антична метрика», «Горацій», «Грецька мова»; професор Клименко – «Історія України з початку до Люблінської унії», практичні заняття студіювання Руської Правди; приват-доцент Білецький – «Історія української літератури», «Методологія української літератури», практичні заняття: твори Квітки-Основ'яненка; приват-доцент Драй-Хмара – «Церковно-слов'янська мова», «Слов'янознавство», «Історія польської мови», практичні заняття з історії польської мови; приват-доцент Дорошенко – «Курс української історіографії XIX ст.»; приват-доцент Любарський – початковий курс латинської мови; приват-доцент Васильківський «Вступ до філософії». На богословському факультеті професор Біднов вищезазначені курси, професор Неселовський «Історія Богослужіння», приват-доцент Васильківський «Психологія й філософія релігії», приват-доцент Любарський грецьку мову нового завіту [20].

При університеті організовувався студентський чоловічий хор старостою якого був О. Свідзінський, бібліотекарем В. Сви-

дзінський, диригентами – Бесядовський, С. Козицький, М. Сорокатиї, Сніжинський. Також в приміщенні університету відбувалось засідання організаційної комісії по влаштуванню грошового збору для біженців з Бессарабії [21].

Лише 6 лютого професор Федорів прочитав студентам-математикам вступну лекцію «Математика, механіка й природознавство». А 7 лютого професор Малиновський – «Сучасні проблеми фізики». Студентам видавали свідоцтва на право проживання після пред'явлення в канцелярію квитанції про оплату за даний семестр. На практичні вправи студенти записувалися на аркушах які вивішувалися на двері аудиторії [22].

Із 10 лютого на історико-філологічному та богословському факультетах викладачі розпочинали читати свої вступні лекції: приват-доцент Любарський – «Філологія і богослов'я» в понеділок з 8.45 до 9.25 і курс лекцій з 9.35 до 10.15 в аудиторії № 3; приват-доцент Васильківський – «Релігія як порівняння до повноти буття» у вівторок 11 лютого, з 15.45 до 16.25 і лекції з 16.35 до 17.15 в аудиторії № 1; приват-доцент Плевако – «Зміст і характер нової української літератури» в середу з 7.05 до 7.45 і лекція з 7.55 до 8.35; професор Клименко – «Українська державність як проблема історії» в четвер у ті ж години в аудиторії № 1; приват-доцент Дорошенко – «Розвиток дослідів українського минулого XIX століття у зв'язку з нашим національним відродженням» в четвер з 8.45 до 9.25 і лекції з 9.35 до 10.15; приват-доцент Клепатський – «Походження української нації» в п'ятницю з 7.05 до 7.45 й розпочинав курс з 7.55 до 8.35 в аудиторії № 1. А з 17 лютого на всіх факультетах навчання розпочиналось о 15.35 [23]. Студенти природничого факультету готувалися до облаштування навесні зразкового городу та ботанічного саду [24].

На лекції приват-доцента Плевако для студентів історико-філологічного та богословського факультетів на тему «Любов до рідного краю» були присутні члени університетської комісії, голова міської управи та ін. [25]. Після 1 березня студенти які не оплатили навчання не допускались до лекцій, роздавалися спеціальні вхідні квитки для відвідування занять. А після невеликої перерви навчання після святкування «масляної» розпочалось 3 березня [26].

Постановою Ради міністрів від 24 березня університету було дозволено влаштувати власний анатомічний театр. Секції трупів та анатомічні препарати було дозволено робити в лікарні губернської управи. Із дозволу міністерства народної освіти утворювалась кафедра політичної економії. Згідно обрання на кафедру призначався лектор Катеринославського гірничого інституту А. Синявський. Читання лекцій для студентів історико-філологічного факультету було обов'язковим [27].

Таким чином, для дослідників періодичне джерело «Життя Поділля» є достатньо інформативним. Зважаючи на окрему рубрику «З університетського життя» ми можемо дізнатись про перебіг актуальних справ та навчальний процес і громадську діяльність студентства та професорів Кам'янець-Подільського державного українсько-

го університету. В цей час студентська рада була дієвим та ефективним органом, університет був одним із центрів політичного життя, при ньому утворилась військова організація «Січовий поак», незможні студенти змушені були підпрацьовувати репетиторством, надаючи уроки бажачим із середньої школи. Найактивнішими серед студентства в січні-березні 1918 р. були О. Свідзінський, а серед професорсько-викладацького складу – І. Огієнко. Навчання розпочалось дещо із запізненням однак згодом ситуація нормалізувалась й вступні лекції на всіх факультетах успішно стартували. Загалом визначена проблематика є досить перспективною, тому планується і надалі її розвивати в наукових розвідках.

Список використаних джерел та літератури:

1. Завальнюк О. З історії Кам'янець-Подільського державного українського університету // *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. / [відп. ред. А.Г. Слюсаренко, І.Ф. Курас]. Київ, 2000. Вип. 6. С. 68-73;* Завальнюк О. Ідея соборництва в практичній діяльності українських університетів (1918-1920 рр.) // *Україна Соборна: зб. наук. статей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 2. Ч. II. С. 282-293;* Завальнюк О. Від ідеї до спроби заснування Кам'янець-Подільського державного університету в добу Української Центральної Ради (січень-квітень 1918 р.) // *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. / [відп. ред. В.Ф. Колесник]; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Унісерв, 2009. Вип. 30. С. 27-32;* Завальнюк О. Заснування українських університетів в Києві і Кам'янці-Подільському (1917-1918 р.) // *Народознавчі зошити: двомісячник Інституту народознавства НАН України. Львів, 2001. Ч. 3 (39). С. 439-443;* Завальнюк О. Збудування університету у Кам'янці-Подільському (1918 р.) // *Краєзнавство: науковий журнал. Київ, 2000. № 1-2. С. 2001-2008;* Завальнюк О. З історії заснування національних університетів (листопад 1917 – серпень 1918 р.) // *Історична і політична науки та практика в Україні / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені Ф. Кураса; [голова редкол. Б.Є. Патон]. Київ: Парламент. вид-во, 2009. С. 283-298;* Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.; Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / [укладач, авт. перед. са. і до-слід. О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 280 с.
2. Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) // *Укр. іст. журн.* 1999. № 4. С. 41-50; № 5. С. 26-36; Копилов А. Професор І.І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // *Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження).* Кам'янець-Подільський, 1992. С. 3-7; Тюрменко І. Відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету в спогадах Микити Шаповала // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: наук. доп. II Всеукр. наук.-теорет. конф.* Кам'янець-Подільський; Київ, 1997. С. 93-97.
3. Ільницький М.М. Білецький Леонід Тимофійович та його концепція поступу українського літературознавства // *Енциклопедія історії*

- України: Т. 1: А-В / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України]. Київ: Наук. думка 2003. С. 277-278.
4. Голобуцький П.В. Животко Аркадій Петрович // *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України]. Київ: Наук. думка 2005. С. 149-150.
 5. Чубай У. Українські періодичні видання м. Кам'янець-Подільського 1918 р.: історико-типологічний аспект // *Вісник Львівського університету імені Івана Франка*. Львів, 2007. Вип. 31. С. 258-266; Ісаєвич Я.Д. «Життя Поділля» // *Енциклопедія історії України. Т. 3: Е-Й*. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України]. Київ: Наук. думка 2005. С. 159.
 6. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 29 грудня. № 12. С. 3.
 7. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 4 січня. № 16. С. 4.
 8. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 3 січня. № 15. С. 4.
 9. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 1 січня. № 12. С. 4.
 10. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 11 січня. № 20. С. 3.
 11. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 14 січня. № 22. С. 3.
 12. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 17 січня. № 24. С. 4.
 13. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 18 січня. № 25. С. 4.
 14. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 19 січня. № 26. С. 4.
 15. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 22 січня. № 28. С. 4.
 16. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 23 січня. № 29. С. 4.
 17. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 24 січня. № 30. С. 4.
 18. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 28 січня. № 33. С. 4.
 19. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 29 січня. № 34. С. 4.
 20. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 31 січня. № 36. С. 3.
 21. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 6 лютого. № 41. С. 2.
 22. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 8 лютого. № 43. С. 2.
 23. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 9 лютого. № 44. С. 3.
 24. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 11 лютого. № 45. С. 3.
 25. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 14 лютого. № 48. С. 3.
 26. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 1 березня. № 60. С. 3.
 27. З університетського життя // *Життя Поділля*. 1918. 29 березня. № 84. С. 3.

В. Г. Байдич, В. В. Галатър, Ю. В. Олейник

**Университетская жизнь в г. Каменце-Подольском в январе-марте 1919 г. на страницах журнала «Жизнь Подолье»
(к 100-летию открытия Каменец-Подольского Государственного Украинского Университета)**

Исследуется университетскую жизнь в январе-марте 1919 г. и функционирования Каменец-Подольского Государственного Украинского Университета, деятельность студенческого и профессорского контингента, особенности учебного процесса, наиболее активные деятели в образовательной и общественной сфере вуза г. Каменец-Подольского по публикациям размещенными на страницах газеты «Жизнь Подолье». Из нее определено, что запись слушателей на лекции по гистологии, истории украинского языка и литературы проходил длительное время, печатались тексты лекций которые можно было приобрести в библиотеке, для решения нехватки преподавательских кадров приглашались профессора и приват-доценты с других вузов, И. Огиенком был решен вопрос о начале учебного процесса на математическом факультете, в Каменец-Подольский окружной суд был подан на утверждение устав общества помощи малоимущим студентам, представители университета активно участие во всеукраинском уни-

верситетской жизни, продолжался прием на разные факультеты университета, но обязательным условием было владение украинским языком, было определено четкое расписание занятий на факультетах, при университете организован студенческий мужской хор, обустроивался собственный анатомический театр.

Увидено, что большое внимание уделялось общественным мероприятиям, проведением литературных вечеров, организации творческих коллективов, отдельным вопросам было финансовое, существовали проблемы с оплатой за обучение, однако малообеспеченным студентам предоставлялась помощь, способные – обеспечивались стипендиями. Выяснено что второе учебное полугодие длилось 3 месяца и «Рождественские каникулы» закончились 28 января, после чего был продлен II полугодие учебного года.

Ключевые слова: Каме́нець-Подольський державний український університет, «Жизнь Подолья», Подольская губернская управа, Подольское украинское общество «Просвита», университетская библиотека, университетская жизнь.

V. G. Baydich, V. V. Galatyr, Y. V. Oliynyuk

**University life in Kamianets-Podilskyi in January-March 1919
on the pages of the magazine "Life of Podillya"
(to the 100th anniversary of the opening of the Kamianets-Podilskyi
State Ukrainian University)**

The university life in January-March 1919 and the functioning of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, the activities of the student and professorial contingent, the peculiarities of the educational process, and the most active figures in the educational and public sphere of the city of Kamianets-Podilskyi based on published publications are researched. On the pages of the newspaper «Life of Podillya». It has been determined that the recording of listeners to the lectures on histology, the history of the Ukrainian language and literature took place for a long time, printed texts of lectures that could be purchased in the library, to address the lack of teaching staff invited professors and private tutors from other universities, I. Ohienko was the issue of the beginning of the educational process at the Faculty of Mathematics was solved, Kamianets-Podilskyi District Court was submitted for the approval of the charter of the Society for the Assistance to the Students of Need, the representatives of the University took an active part Participation in all-Ukrainian university life, the admission to different faculties of the university continued, but the obligatory condition was the possession of the Ukrainian language, a clear schedule of classes was determined at the faculties, a student male choir was organized at the university, and its own anatomical theatre was arranged.

It was seen that much attention was paid to public events, the organization of literary evenings, the organization of creative teams, a separate issue was financial, there were problems with payment for education, but poor students were provided with assistance, able – provided with scholarships. It was discovered that the second semester of the training lasted 3 months and «Christmas vacations» ended on January 28, after which the II semester of the academic year was continued.

Key words: Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, Podillya Life, Podillya Governor's Office, Podilskyi Ukrainian Society Prosvita, University Library, University Life.

Отримано: 27.08.2018

**ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ ПРО ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ
АГРАРНИХ ПРОБЛЕМ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
(на матеріалах преси 1905-1907 рр.)**

У статті розглядається громадсько-політична і видавнича діяльність відомого українського діяча та науковця Олександра Лотоцького під час російської революції 1905-1907 рр. Акцентується увага на розгляді ним проблем аграрного характеру в Наддніпрянській Україні на початку ХХ століття. Характеризуються зміст публікацій щодо причин загострення земельного питання у зазначений час і шляхів його вирішення. При цьому значна увага звертається на становище сільських робітників і визначення форм їхньої боротьби. Автор окремо висвітлює активну діяльність Олександра Лотоцького у роботі Української парламентської громади I і II Державних дум. Визначена його роль у підготовці та друці часописів "Українский Вестник" і "Рідна справа. Вісті з думи" як друкованих органів УПГ, а також аналізуються статті з аграрної проблематики. Зазначається на тій самій зв'язку аграрних проблем і національного питання в підросійській Україні початку ХХ століття.

Ключові слова: *малоземелля, сільськогосподарські робітники, право власності на землю, страйк, сільськогосподарська освіта, I Державна дума, II Державна дума, національне питання, О. Лотоцький.*

На початку ХХ ст. Олександр Лотоцький активно включився в обговорення шляхів реформування українського суспільства. В його ідеях значне місце посідала аграрна проблематика. І якщо до 1905 р. він працював переважно в культурно-просвітницькій сфері, то з початком революції поринув у вир громадсько-політичного життя. Це позначалося, насамперед, у активній і плідній публіцистичній діяльності. Саме з цього часу, і саме завдяки в тому числі О. Лотоцькому, «українське питання» стає предметом обговорення представниками різних суспільно-політичних сил. Сутність якого, на нашу думку, визначається не тільки національним аспектом, але й економічними проблемами, серед яких провідне місце займало аграрне питання.

Сьогодні творча спадщина Олександра Лотоцького стала об'єктом глибокого вивчення і аналізу. Найбільше зробили в цьому відношенні В. Ульяновський, В. Швидкий, В. Колесник, Л. Могильний, С. Данченко, О. Федьков та інші. Однак публікацій, які б висвітлювали його доробок щодо врегулювання аграрних проблем початку ХХ століття в Наддніпрянській Україні сьогодні немає. Тому у даній статті робиться спроба дослідити погляди О. Лотоцького на вирішення аграрного питання в підросійській Україні, на основі використання його публіцистичної спадщини періоду 1905-1907 рр.

Українські ліберали намагалися пояснити природу всіх негараздів, які стосувалися аграрних проблем, і окреслити шляхи їх врегулювання. О. Лотоцький, що був одним із провідних діячів УДРП, також наголошував, що «аграрна справа має першорядне значіння; се справа життя і смерті для найбільше значної частини людності, се основа добробуту цілої держави [4, с.314]. Він вважав, що одна з причин загострень аграрних відносин є малоземелля та безземелля селян. У часописі «Український вестник» читаємо: «Гострим малоземеллям,, страждає частина населення, насамперед, в губерніях Малоросії» [9, с.365].

О. Лотоцький, виступаючи під псевдонімом О. Білоусенко, вважав, що важливою аграрною проблемою було також колективне (общинне) ведення господарства [5, с.13]. Причинами гостроти аграрного питання є, на його думку, поєднання кількох взаємопов'язаних проблем: ведення господарства (індивідуальне чи общинне), спосіб господарювання (інтенсивне чи екстенсивне) й аграрне перенаселення території Наддніпрянщини. У літературно-науковому місячнику «Нова Громада» зазначалося: «... і при подвірній формі сього володіння (як на Україні) ся річ, хоч і не однаково, а неминуче впливала на зубожіння селянської маси. Не сидючи на відокремленому шматку землі, кожен господар-селянин мусить слухатися того господарського ладу, заведено в його селі, і не може перейти до кращого інтенсивного хазяйнування ...» [5, с.13]. Однак ще однією вагомою обставиною, що зумовила його невирішеність, була політика уряду [5, с.13].

Важливе місце в колі цих проблем займало питання становити сільськогосподарських робітників. О. Лотоцький у своїй статті «Ілоти ХХ століття» так її окреслював: « Тут немає ніяких постанов відносно тривалості робочого дня, немає позитивних вимог щодо прийняття землевласниками заходів щодо захисту сільських робітників від пошкоджень машинами, немає правил про приміщення робітників, і хоча є деякі позитивні вимоги відносно харчування і лікування робітників, але виконання цих вимог не підкріплено ніякими покараннями, які так часто сипляться на голову робітника» [9, с.366].

Чітке окреслення змісту аграрних проблем визначило підходи до його розв'язання, одним із важливих аспектів якого залишалося право власності на землю. Варто також підкреслити, що, на думку О. Лотоцького, усі заходи, спрямовані на вирішення земельного питання, потрібно було проводити поступово і лише ненасильницькими методами.

Олександр Гнатович негативно поставився до закону від 12 березня 1906 року, котрий передбачав створення «землевпорядних комісій», що мали допомогти Селянському банку організувати купівлю селянами землі. Хоч він і передбачав пошук компромісу між селянами й поміщиками, однак сам порядок створення комісій та їх діяльність заздалегідь вели лише до загострення суперечок між ними. «Через перевагу в комісіях великоземельних власників ціни на землю складатимуть такі, які призначають самі

земельні власники, а селянський банк мусить підлягати постановам цих комісій і послухати ті постанови виконувати», – зазначав громадський діяч [3, с.814].

Українські ліберали виступали за організацію цивілізованих методів боротьби сільськогосподарських робітників. Так, О. Лотоцький вважав: «Справа забезпечення прав останніх робітників, поруч із земельною, була найактуальнішою для селянства в тодішніх обставинах» [5, с.17-18]. На його думку, єдиним можливим засобом захисту інтересів і прав робітників є шлях мирної економічної боротьби, а основною формою цієї боротьби – страйк. Тим більше, він вважав, що рівень свідомості робітників, дозволяє їм використовувати цю форму боротьби, а «успіх робітників у цьому випадку не тільки не містить в собі нічого шкідливого з народньо-господарської точки зору, але навіть безумовно в цьому відношенні корисний, покращення становища робітників не зменшить багатства робітників, а викличе лише інший його перерозподіл» [9, с.373].

При розгляді підходів українських лібералів до розв'язання аграрної проблеми, на нашу думку, слід з'ясувати й питання діяльності українських демократ-радикалів і громадських діячів, у I і II Державних Думах.

За результатами виборів до I Думи їм вдалося провести тільки одного депутата. Як спільні кандидати УДРП і кадетів до Думи пройшли І. Шраг і П. Чижевський. Члени Думи від України створили свою окрему фракцію – Українську Парламентську Громаду. Її головою було обрано відомого громадського діяча, члена кадетської партії, адвоката з Чернігова І. Шрага. Виходячи з того, що основу української парламентської фракції становили члени поступових партій і позапартійні, були сподівання, що делегати побудують свою діяльність на основі програми демократично-радикальної партії. «Бо програма та, охоплюючи широко інтереси трудящих людей, разом щиро демократична і національна, і через те може зібратися під своїм прапором усі щиро демократичні українські елементи, а разом привабити й тих, що досі виступали під чужими прапорами», – зазначала українська ліберальна газета «Громадська думка» [8, с.3]. Друкованим органом фракції став російськомовний тижневик «Українский вестник», а О. Лотоцький разом з О. Русовим організували його видання» (офіційним видавцем зазначалась дружина О. Лотоцького, Н. Лотоцька). В центрі уваги української фракції I Думи були аграрне й національне питання. На сторінках журналу О. Лотоцький вміщував статті на актуальні теми українського життя під своїм прізвищем та псевдонімами «Spectator», «О. Белоусенко», «О. Белоусенко», «А. А.», «А. Б.», які також були присвячені питанням вирішення аграрних проблем [1; 2; 3].

Захищаючи інтереси своїх виборців, українські ліберальні діячі виступали з різними запитами, ініціативами та заявами, що стосувалися і сільських робітників. Так, активно допомагав роботі української фракції О. Лотоцький. Разом з О. Русовим він підготував ряд текстів депутатських виступів з цього питання, склав для неї два законопроекти [10, с.21]. Один із них – «Про скасування

ня урядового закону від 26 квітня 1906 року», спрямованого проти страйків сільських робітників [10, с.21]. Нагадавши, що розпочинаються жнива – період найінтенсивнішої праці для селян, депутати Української Громади запропонували Думі терміново розглянути питання про скасування цього закону. Інший законопроект «Про хліборобські страйки» фракція так і не встигла обміркувати, і він перейшов успадщину до української фракції другої Думи. Крім того, характеризуючи аграрні закони, котрі було прийнято в 1906 році, він робить такий висновок: «Аграрні реформи її (Державної думи. – В.Д.) були надто виїмкові і непланомірні, вони не в'язалися з загальним безправним становищем народної маси і врешті не тільки не давали їй користі, а й доводили до шкоди... сприяючи партійній пролетаризації селянства поруч із зростом селянської буржуазії» [4, с.12].

Члени української громади, на думку О. Лотоцького, користувалися неабияким авторитетом в українських селян, які вірили, що вони можуть вирішити земельне питання в їх інтересах. Про це свідчить звернення 94-х селян Сквирського повіту Київської губернії 4 червня 1906 року, вміщене ним в «Українському віснику» до свого депутата А. Грабовецького. У ньому, крім скарги на поміщиків, які «пов'язали нас по руках і ногах, забрали собі найкращі землі, а нас посадили на пісок, на шлаки, на всякі непридатні землі», була також вимога вирішити питання про наділення селян землею [11, с.12]. Селяни з Полтавщини, як зазначав О. Лотоцький, у своєму наказі депутатам з України, навіть пропонували шлях, за допомогою якого їх можна наділити землею. Вони писали: «Нехай постараяться наші обранці в Державній Думі провести закон про примусове відчуження землі у власність краю, причому в встановленні розміру відчуження, купівельної ціни, в розподілі земель між ними, що потребує її та встановлення платні-податку на землю, – головну участь приймали б на місцях виборні від самого населення» [13, с.125-126].

Таким чином, діяльність О. Лотоцького і членів української парламентської громади в I Державній думі сприяла дальшому поширенню їхніх ідей щодо вирішення аграрного питання. Вони передбачали: націоналізацію земель у власність краю, передачу землі у користування або володіння селянам, примусове відчуження земель на користь селян шляхом викупу та надання автономії Україні.

Вибори до II Державної думи відбувалися в умовах спаду революції та посилення репресій з боку уряду. Боролися за мандати й українські ліберали. Вони пропонували ідею законодавчого розгляду аграрного питання і висували вимогу автономії України. 20 лютого 1907 р. Дума розпочала свою роботу. За складом вона була лівішою за попередню. Однак кількість українських ліберальних діячів у ній скоротилася майже втричі. До складу нової парламентської громади увійшло 47 осіб. Однак за партійним складом вона була доволі строкатою. Вона заснувала свій друкований орган – «Рідна справа (Вісті з Думи)», що видавався на кошти фракції П. Чижевським і відомим українським кооператором

В. Доманицьким. У ньому вміщувалися промови, звернення та заяви членів Думи. Для підтримання відповідного політично-освітнього рівня депутатів петербурзька громада організувала для земляків ряд лекцій з питань аграрної справи, фінансів, освіти та самоврядування. О. Лотоцький продовжував брати участь у підготовці законопроектів з цих питань. Так, прийнята 11 березня 1907 р. спеціальна декларація новоствореної групи (О. Лотоцький брав участь в її розробці) містила такі вимоги: бажання автономії України, націоналізація школи, рівноправ'я української мови з російською в громадських і державних установах. Однак в аграрному питанні декларація була радикальнішою: «<...> розв'язання земельної справи на підставі примусового одібрання земель від одиноких власників в руки трудящих... Особливі виборні комітети розв'язатимуть такі деталі аграрного питання на місцях, як от: скільки десятин може зостатись в одних руках» [7, с.1]. Крім того, було звернуто увагу на примусове відторгнення тільки тієї частини приватновласницьких земель, які перевищували трудову норму, й передання їх до українського трудового фонду, яким могли б користуватися лише ті, хто працює на землі [7, с.2].

Під час роботи II Державної думи висували свої пропозиції щодо розгляду аграрного питання й українські ліберали. Стаття О. Лотоцького «Панщина стара і нова» [6, с.2] викликала шапелений резонанс не тільки серед української, а й російської громадськості, передруковувалась іншими видавництвами, вийшла окремою відбиткою. Для цього він пропонував: передавати землю селянам у власність, що надавало їм право на володіння, користування та розпорядження нею та надасть можливість їм «заводити на ньому (наділі – В. Д.) господарство по своїй подобі» [6, с.2]. А покращення рівня введення самого господарства він вбачав у створенні мережі шкіл, які покращать питання аграрної освіти селян.

Однак аграрний законопроект до кінця не був обговорений у зв'язку з розгоном II Державної думи.

Загалом Олександр Лотоцький у пресі періоду першої російської революції визнавав необхідність розв'язання земельної проблеми шляхом відчуження земель, у тому числі і великих приватновласницьких угідь. Він пропонував реформістське вирішення аграрного питання і пристосування сільського господарства до ринкових умов розвитку країни. Важливими між ними також були: інтенсифікація сільського господарства і сільськогосподарська освіта селян. Його діяльність носила агітаційно-пропагандистський характер. Він виступав за мирні, ненасильницькі методи вирішення аграрного питання, вимагав для України місцевої автономії та самоврядування. Усі ці завдання повинні були вирішуватися законодавчим поступовим шляхом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аграрний пластырь // *Украинский вестник*. 1906. № 13. С. 510-513.
2. А. Б. Деятельность крестьянского банка на Украине // *Украинский вестник*. 1906. № 8. С. 581-589.

3. А. Б. Крестьянский банк и земельная реформа // *Украинский вестник*. 1906. № 12. С. 811-817.
4. Білоусенко О. Аграрне законодавство в Росії минулого року // *Літературно-науковий вісник*. 1907. Т. XXXVII. Кн. II. С. 306-315.
5. Білоусенко О. Селянський пролетаріат // *Нова громада*. 1906. Кн. 3. Березень. С. 11-18.
6. Білоусенко О. Панщина стара і нова // *Рідна справа. Думські вісті*. 1907. № 11. 31 травня. С. 2.
7. Від Української Думської громади // *Рідна справа. Думські вісті*. 1907. № 11. 31 жовтня. С. 2.
8. З життя партій // *Громадська думка*. 1906. №129. 7 червня. С. 3.
9. Лотоцький А. Ілоти ХХ века // *Украинский вестник*. 1906. № 6. С. 364-375.
10. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. III. 422.
11. На Україні // *Украинский вестник*. 1906. № 7. С. 510-531.
12. Писнячевський В.В. В Державній Думі // *Рада*. 1907. № 62. 15 березня. С. 1.
13. Spectator. На Україні // *Украинский вестник*. № 2. С. 125-126.

В. А. Дубинський

Александр Лотоцкий о путях урегулирования аграрных проблем в Надднепрянской Украине в начале XX века (на материалах прессы 1905-1907 гг.)

В статье рассматривается общественно-политическая и издательская деятельность известного украинского деятеля и ученого Александра Лотоцкого во время русской революции 1905-1907 гг. Акцентируется внимание на рассмотрении ним проблем аграрного характера в Надднепрянской Украине в начале XX века. Характеризуется содержание публикаций о причинах обострения земельного вопроса и указанное время и путей его решения. При этом значительное внимание обращается на положение сельских рабочих и определение форм их борьбы. Автор отдельно освещает активную деятельность Александра Лотоцкого в работе Украинского парламентской общины I и II Государственных дум. Определена его роль в подготовке и печати журналов "Украинский Вестник" и "Родное дело. Вести из думы" как печатных органов УПГ, а также анализируются статьи по аграрной проблематике. Отмечается на тесной связи аграрных проблем и национального вопроса в подросийской Украины начала XX века.

Ключевые слова: малоземелье, сельскохозяйственные рабочие, право собственности на землю, забастовка, сельскохозяйственное образование, I Государственная дума, II Государственная дума, национальный вопрос, А. Лотоцкий.

Dubinskiy V. A.

Oleksandr Lototsky about the ways to resolve the agrarian problems in the Dnieper Ukraine at the beginning of the XX century (on materials of the press of 1905-1907 yr.)

The article deals with the public-political and publishing activities of the famous Ukrainian activist and scientist Oleksandr Lototsky during the Russian Revolution of 1905-1907. The article focuses on the consideration of the problems of agrarian nature in the Dnieper Ukraine at the beginning of the twentieth century. We characterize the content of the publication on the causes of the exacerbation of the land issue at the specified time and ways to solve it. At the same time, considerable atten-

tion is drawn to the situation of the rural workers and the definition of the form of their struggle. The author, separately, highlights the active participation of Alexander Lototsky in the work of the Ukrainian parliamentary community and the I and II State Dumas. His role in the preparation and publication of periodicals "The Ukrainian Herald" and "The Native Affairs. News from the Duma" as UPG printing sources is shown, as well as articles on agrarian issues are analysed. It is noted on the close connection of agrarian problems and the national question in Ukraine under the Russian rule at the beginning of the twentieth century.

Key words: landlessness, agricultural workers, land ownership, strike, agricultural education, I State Duma, II State Duma, national question, Oleksandr Lototsky.

Отримано: 08.08.2018

УДК 001(477)(092)Огієнко:002.1

О. М. Завальнюк

ІВАН ОГІЄНКО ПРО СВОЄ ЖИТТЯ, НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНУ, ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКУ І ГРОМАДСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИКА

Висвітлено основні складові особистого і родинного життя, науково-педагогічної, державно-управлінської і громадської діяльності Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському в 1918-1920 рр. за джерелами особового походження, які належать цьому видатному українськи діячеві і патріоту, зроблено спробу окремо проаналізувати авторські свідчення, зафіксовані у низці його мемуарно-біографічних видань, щодо багатогранної роботи на посадах ректора, міністра освіти, міністра ісповідань та головноуповноваженого уряду УНР, голови управи Кам'янець-Подільського відділу Українського товариства Червоного Хреста і на основі документального матеріалу, праць істориків дати їм окремі оцінки, а також виявити у них певні прогалини і невідповідності, які або ж не дають повної інформації, або ж іноді суперечать об'єктивній реальності, а тому мають використовуватися дослідниками із певним застереженням. У таких випадках наводяться добуті із архівних джерел, опублікованих документів і преси перевірені факти, які корегують хронологію, розширюють коло дійових осіб, пов'язаних з вирішенням поточних управлінських, виробничих та інших питань, чи представляють події у децю іншій, відмінній від авторської інтерпретації.

Ключові слова: Іван Огієнко, джерела особового походження, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, міністр освіти, міністр ісповідань, головноуповноважений уряду УНР, голова управи Кам'янець-Подільського відділу Українського товариства Червоного Хреста, публічний лектор.

Історики Української революції 1917-1921 рр., досліджуючи різні складові національного державотворчого процесу, широко використовують не тільки комплекси архівних документів, пресу, а й матеріали особового походження, які досить часто є унікальни-

ми у з'ясуванні тих чи інших питань. Це повною мірою стосується і висвітлення ролі відомого українського державного, освітнього, церковного і громадського діяча, вченого-україніста, письменника, публіциста, професора і ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Івановича Огієнка, який залишив по собі колоритний слід в історії того періоду, самовіддано і ефективно працюючи у адміністративному центрі Подільського краю, що на певний час виконував роль і столиці (державного центру) Української Народної Республіки.

Чимало сучасних огієнкознавців (І.І. Тюрменко, В.П. Ляхоцький, М.С. Тимошик, А.О. Копилов, С.А. Копилов, Є.І. Сохацька та ін.), ґрунтовно вивчаючи питання життя і діяльності І. І. Огієнка в Україні, активно послуговуються, зокрема, його опублікованими в еміграції працями авто- і біографічного характеру [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10], [11], що містять досить багато фактів з життєпису як самого автора, так і деяких відомих українських діячів, з якими він співпрацював під час перебування у Кам'янці-Подільському.

Метою статті є висвітлення Огієнкового погляду на основні події власного життя і своєї наукового-педагогічної, державно-управлінської та громадської діяльності в 1918-1920 рр. у контексті українського національного відродження та встановлення достовірності наведених автором фактів та виважених інтерпретацій.

Прилучившись до українського руху ще в роки першої російської революції, Іван Огієнко дуже скоро став його видним учасником, просвітянином, талановитим університетським науковцем-філологом, який наполегливо захищав українську мову, маючи заповідливість, за недругом українства, київським центром С.М. Щоголевим, до певної «українізаторської діяльності» у зрусифікованій батьківщині і одночасно набуваючи небезпечного в імперії негласного політичного статусу «патентованого українця» [12, с.175, 342]. Не випадково, у 1909 р. на нього наклали, як йдеться у «Моему житті» І.І. Огієнка, тавро «українського сепаратиста» [1, с.448]. Свої прогресивні ідеї, зокрема і щодо вивчення української мови у вищій школі, почав реалізовувати на початку національної революції 1917-1921 рр. Так, за його ж свідченням, в університеті св. Володимира у квітні 1917 р. приступив до викладання студентам розробленого ним же курсу з історії української мови. Наприкінці літа виголосив доповідь про вивчення рідної мови в школі делегатам II Всеукраїнського учительського (педагогічного) з'їзду в Києві. А з жовтня викладав обов'язковий лекційний курс з історії української мови у щойно відкритому Київському народному українському університеті (КНУУ), де загалом навчалось 1370 студентів і слухачів підготовчого відділення [1, с.451, 452], [13, с.76].

Як патріота і одного з великих прихильників ідеї створення мережі українських університетів, І. І. Огієнка у травні 1918 р. рада лекторів КНУУ обрала відповідальним за відкриття, а згодом і в. о. ректора Кам'янець-Подільського державного українського

університету (К-ПДУУ). У спогадах І.І. Огієнко пише, що за нього було подано 19 голосів, за О.С. Грушевського, його конкурента, – лише 2 [2, с.512]. Насправді, за архівним джерелом, в бюлетень для таємного голосування було внесено іншу альтернативну кандидатуру – професора П.М. Бучинського, який на той час очолював університетську комісію Кам'янець-Подільської міської думи, що працювала над проектом відкриття у місті вищої школи. Із 19 присутніх членів ради голоси розподілися так: за І.І. Огієнко – 14, за П.М. Бучинського – 5 [14]. Після затвердження результатів виборів у Міністерстві освіти І.І. Огієнко взяв активну участь у виробленні відповідного державного законопроекту, навідувався до міста, де екстрено вирішував питання про виділення під університет пристойного будинку і великої земельної ділянки для майбутнього спорудження навчальних і лабораторних корпусів. Відповідні юридичні документи, привезені І.І. Огієнком до Києва з Кам'янця-Подільського, пришвидшили справу із остаточним схваленням Тимчасовою міністерською комісією на чолі з В.І. Вернадським законопроекту про заснування К-ПДУУ і спрямування його на підпис міністру освіти М.П. Василенку. Після прийняття закону Радою Міністрів 5 серпня і затвердження його гетьманом 17 серпня 1918 р. процес творення університету в Кам'янці-Подільському, як правдиво показує мемуарне джерело, швидко перейшов у практичну площину: впорядковувалася матеріально-технічна база, створювалася бібліотека, формувалися канцелярія, професорсько-викладацький склад і студентський контингент, готувалося свято відкриття вишу, до цих справ залучалося чимало місцевих діячів. В умовах гострого дефіциту матеріальних ресурсів ректору довелося звертатися за допомогою навіть до керівника держави про виділення університету відповідних матеріалів із місцевих військових складів – двічі, 1 і 2 жовтня 1918 р., як свідчать архівні джерела, його приймав гетьман Павло Скоропадський [15]. Проте у спогадах І.І. Огієнко вказана інша дата – серпень 1918 р. Він пише: «1918. VIII. Вистарався наказу гетьмана вільно брати для потреб К.-П.Д.У.У. необхідне майно з демобілізаційних військових складів у Кам'янці» [2, с.513].

Офіційно ректорська біографія І.І. Огієнка розпочалася 1 липня 1918 р. Саме з цього часу, відповідно до підписаного міністром М.П. Василенком наказу по Міністерству освіти, №167 від 12 жовтня 1918 р., професор Київського державного українського університету і водночас приват-доцент університету св. Володимира командирований «на два роки для виконання посади Ректора Кам'янець-Подільського Держав[ного] Українськ[ого] Університету» [16]. На жаль, у науковій літературі, на основі неперевіраних мемуарних джерел, у середині 1990-х рр. стверджувалося, що це призначення зробив Гетьман України [17, с.93]. Очевидно, наведене твердження мало б бути іншим – керівник держави не призначав, а надав свою згоду на його призначення.

За І.І. Огієнком, з сім'єю він прибув до Кам'янця-Подільського 14 жовтня. Про своїх близьких він розповів 1937 року у нарисі, при-

свяченому покійній дружині Домініці Данилівні, яка народилася у м-ку Брусилів Київської губернії, в сім'ї церковного старости, і була ровесницею чоловіка, виховувалась на творах Тараса Шевченка, що формувало її національну свідомість, працювала вчителькою сільської церковно-парафіяльної школи, а у 1917 р. вступила до Київського народного українського університету, стаала надійною помічницею чоловікові у науковій роботі. За твердженням Івана Івановича, саме вона зробила його «свідомим українцем», а прибувши на Поділля, створила у домі, де поселилася сім'я «атмосферу державної самостійності..., сполученою з атмосферою української сердечної гостинності. ... Любили бувати в неї в домі всі професори, міністри, високі урядовці міністерства [освіти], члени Директорії, кілька раз С. Петлюра. В Кам'янці ректорське помешкання наше складалося з шести кімнат, і Д[омініка] Д[анилівна] все дві кімнати відводила гостям. ...Для свого чоловіка робила все, що тільки можна було зробити, щоб полегшити йому виконання його важких і відповідальних обов'язків» [10, с.226, 230-231]. У праці, присвяченій С.В. Петлюрі, І.І. Огієнко пише, що 1 травня 1920 р. його дружина і сини зустріли «Головного Отамана хлібом-сіллю й привітала його з прибуттям на Рідну Землю» [8, с.329].

У 1908-1911 рр. у Огієнків народилось троє дітей: старший Євген (1908) помер у півторарічному віці, Анатоль (1910), Юрко (1911). Донька Леся з'явилася на світ вже в еміграції, у січні 1921 р. Про них у спогадах І.І. Огієнка вміщено усього кілька рядків. Сім'я була дружною, міцною. Берегина сім'ї повністю «віддавалася родинному життю й вихованню дітей» [10, с.228]. Це дозволяло чоловікові засиджуватися за робочим столом допізна, невтомно працювати на держані і громадські інтереси, забезпечувати високу результативність у повсякденній керівній і освітній праці, будучи упевненим, що дружина справиться із усіма домашніми справами. Вдома він мав затишок, належні умови для відновлення сил, хоч відпочивати було практично ніколи.

Свою ректорську діяльність І.І. Огієнко представив різноманітно, показавши такі її аспекти, як організаційний, матеріально-технічний, інформаційний, кадровий, культурно-просвітній тощо. З'ясовуючи власну роль у вирішенні різних поточних питань, зокрема, у підготовці до проведення урочистостей із офіційного відкриття вишу, він вдається до коротких штрихів: «Авдієнція в Прем'єр-Міністра Ф. Лизогуба...», «На внесення Ректора І. Огієнка Міністер Освіти затверджує...», «Ректор Огієнко просить Міністра шляхів пустити окремий потяг...», «Ректор виробив найдокладніший план Свята відкриття...», «Телеграма Ректора до Гетьмана ... оголосити амністію політичним в'язням Поділля», «Ректор висилає до Проскурова делегацію...», «Конференція Ректора з головами місцевих установ про конечність урочистого обіду для гостей, що приїдуть на Свято», «Конференція Ректора з редакторами місцевої преси», «Конференція Ректора з представниками студентства про допомогу прикрашувати Університет й про найкраще керування порядком на святі» та ін. [2, с.516-520].

На перший погляд, наведений пасаж виглядає занадто персоніфіковано і амбітно, утім не треба забувати, що праця має назву «Мое життя» і у ній автор лаконічно зафіксував усе найбільш суттєве, що пов'язано з його ім'ям. До його честі, він віддає належне усім причетним до цієї загальної справи, зазначаючи, приміром, таке: «Ціла Кам'янецька влада на чолі з Губерніяльним Старостою Кисельовим «гарячково допомагає закінчувати ремонт будинку К.П.Д.У.У. Ціле місто допроваджується до порядку», «ціла Університетська Комісія гарячково працює коло Університету, закінчуючи його ремонт та умеблювання» [2, с.516]. Щоправда, у біографії І.І. Огієнка, яка була опублікована до цієї події у одноденній газеті «Свято Поділля» без зазначення авторства (скоріш за все, що основу подавав сам фігурант нарису) стверджувалося, що «вся справа збудування Університету в Кам'янці-Подільському належить виключно Іванові Огієнкові» [18, с.3]. У варіанті, який опублікувало київське «Відродження» (він фактично повторював кам'янець-подільський), у цій фразі редактор замінив слово «виключно» на «майже виключно» [19], віддавши тим самим належне й представникам київської і кам'янецької інтелігенції, які брали посильну участь в процесі творення вишу – від першої ідеї до її успішної спільної реалізації.

Працюючи з 5 січня до 26 квітня 1919 р. міністром народної освіти УНР, І.І. Огієнко знаходився спочатку у Києві, потім – у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Станіславі. За ним зберіглася посада ректора, яку, як тимчасово виконуючі обов'язки, по чергово посідали П.М. Бучинський (найстарший декан) і проректор М.М. Хведорів. На новій посаді він продовжував піклуватися справами К-ПДУУ, допоміг організувати «закуп книжок і лабораторійного майна для Університету на великі суми» [3, с.65]. Інші джерела підтверджують придбання для фундаментальної бібліотеки, за завданням міністра, великої кількості літератури, переважно історико-філологічного спрямування [20, с.149]. Великою заслугою І.І. Огієнка стали призначення нових професорів і приват-доцентів до К-ПДУУ. У «Моєму житті» названо імена 15 осіб, яких міністр юридично оформив на роботу. Утім помиляко до них віднесено професора В.І. Петра, переведеного з Ніжинського історико-філологічного факультету наказом М.П. Василенка ще 12 жовтня 1918 р.[16]. До списку призначених у січні 1919 р. з якихось причин не потрапили професор П.В. Клименко, приват-доценти Д.І. Дорошенко і О.З. Неселовський, а також ті вчені (Б.О. Ларин, Д. Шелудько, А.М. Левитський), які не змогли прибути для виконання викладацьких обов'язків [21, с.250, 254-256]. За мемуаристом, у лютому він призначив на богословський факультет К-ПДУУ трьох науковців – Ю.Й. Сіцінського, О.З. Неселовського і П.В. Табінського. Архівні джерела свідчать, що відповідний наказ по Міністерству освіти, датований 20 лютим 1919 р., стосується лише першого з них. Другий, як зазначалося, на цей час офіційно вже був у штаті, а третій з'явиться у ньому лише 4 жовтня 1919 р. [22].

Через військово-політичні події І.І. Огієнко повернувся до виконання ректорських обов'язків не відразу після звільнення з посади міністра освіти, а лише у перших числах червня 1919 р., коли Кам'янець-Подільський повернувся під український контроль завдяки успішній наступальній операції підрозділів Армії УНР. З великою енергією взявся за вирішення важливих університетських справ, зокрема, за відновлення богословського факультету, закритого більшовиками за вказівкою наркома освіти УСРР В.П. Затонського 20 квітня 1919 р., практичну організацію двох щойно юридично оформлених факультетів – правничого і сільськогосподарського, які мали запрацювати з жовтня 1919 р. [3, с.69, 70]. Подаючи перелік новопризначених влітку на різні факультети професорів і приват-доцентів, він помилково пише про природничий факультет замість фізико-математичного, у складі якого існувало природниче відділення [3, с.70].

Певні неточності стосуються хронології відкриття ініційованої ректором студентської їдальні. Він стверджує, що у червні 1919 р. відбулося «заложення їдальні для студентів Кам'янецького Університету». Утім у цьому питанні мемуарист припустився помилки. Факти свідчать, що уперше невеличку їдальню відкрили при студентській бурсі восени 1918 р., але вона проіснувала недовго, як власне і бурса. Творення більш менш повноцінної дешевої їдальні припало на кінець 1919 р., коли міська управа пішла назустріч університету і виділила на вказану мету «один із порожніх будинків на Новім Плані [район міста, в якому знаходився і К-ПДУУ. – Авт.]» [23, с.675]. Тільки 12 грудня 1919 р. правління університету, очолюване І.І. Огієнком, ухвалило рішення відпустити на організацію цієї структури 25 тис. крб., причому 10 тис. крб. із них мали бути потрачені на безкоштовні обіди для найменш забезпеченої молоді [24], [25], [26]. Скоріш за все, влітку 1919-го ректор включив питання відкриття їдальні до плану своєї діяльності на другу половину року.

Інша помилка пов'язана з твердженням про відкриття у 1919 р. (без зазначення місяця) університетської гімназії для дорослих, директором якої обрали І.І. Огієнка [3, с.70]. Встановлені факти свідчать, що ще 12 жовтня 1918 р. Міністерство освіти на прохання ректора К-ПДУУ І.І. Огієнка дозволило перетворити офіційні Кам'янець-Подільські курси для дорослих з правами для учнів середніх шкіл, створені місцевою «Просвітою», на гімназію для дорослих, яка, відповідно до наказу від 1 листопада 1918 р., іменувалася Першою Українською гімназією для дорослих. Офіційно її відкрили 16 жовтня [27]. Директором цього навчального закладу був Ю.О. Злотчанський, почесним директором – І.І. Огієнко. До навчального процесу залучили низку представників професорсько-викладацької корпорації вишу. Мемуарист називає лише трьох осіб: В.О. Біднова, А.Т. Білецького і М.М. Чайковського, в той час як їх було шестеро: крім названих, ще й Ю.Й. Сіцінський, М.П. Вікул і М.Г. Любичанківський [28]. 4 березня 1919 р. міністр освіти видав наказ про перейменування зазначеної школи на Кам'янець-

Подільську університетську гімназію для дорослих, яка підлягала гімназійному статуту, крім тих статей, що обмежували вік учнів і тривалість навчання. Наступного дня уряд затвердив відповідний закон. 29 серпня 1919 р. педагогічна рада закладу, з огляду на те, що «гімназія одним з своїх головних завдань має підготовку кадрів студентів для Університету і рахується університетською», ухвалила «лічити на чолі гімназії Ректора Університету» [29], [30], [31]. Згадуючи про перший випуск гімназистів у липні 1920 р., І.І. Огієнко у праці «Рятування України», яка з'явилося аж у 1968 р. як друге по рахунку видання із доповненнями (першим були відповідні розділи «Мого життя»), писав, що на час вказаної події він був почесним директором університетської гімназії для дорослих [9, с.52]. Тобто спростував своє попереднє, більш як тридцятилітньої давнини, твердження про своє керівництво вказаним українським середнім навчальним закладом.

Ще одна неточність стосується виборів ректора К-ПДУУ. Автор зазначає, що навесні 1920 р. «Професорська Рада Кам'янецького Університету обрала проф. І. Огієнка другим раз Ректором на три роки» [6, с.635]. Тодішня преса була більш точною: цей захід відбувся 6 травня 1920 р., за єдиного кандидата проголосувала абсолютна більшість членів ради професорів (лише двоє голосів були проти). Новий термін повноважень керівника вищу становив 4, а не 3 роки, як він свідчив [32]. Саме це і зафіксовано у відповідному наказі Голови Директорії УНР С.В. Петлюри, ч. 9 від 8 травня 1920 р. [33, с.206.].

Про свої наступні ректорські кроки І. І. Огієнко більше не залишив спогадів, оскільки, починаючи з середини вересня, він, не покидаючи керівної роботи в університеті, працював міністром ісповідань, а з середини листопада 1919 р. і фактично до кінця кам'янець-подільського періоду своєї біографії – ще й головноуповноваженим представником українського уряду у зносинах з польськими чинниками, під контроль яких з 16 листопада 1919 по 8 липня 1920 рр. потрапила частина Подільської губернії. Тож у «Моему житті» він переключився на розповідь про свою діяльність саме на цих державних посадах, які сильно затіняли його університетські справи. Хронологію подальшої ректорської праці сучасні дослідники встановили досить розлого на основі великої кількості історичних джерел [34, с.303-365]. Якусь частину фактів згадує й І.І. Огієнко, утім вони подаються за участю високого державного посадовця, який успішно суміщав виконання різних обов'язків, якщо не брати до уваги його вимушений довготривалий від'їзд з Кам'янця-Подільського (9 липня – 7 листопада 1920 р.) до Галичини, через евакуацію державних органів влади.

Цікаво, що у Огієнка, попри його величезну сконцентрованість і високу самоорганізацію, на жаль, не знайшлося часу чи бажання для того, аби оцінити свою ректорську працю у Кам'янці-Подільському. Можливо, це пояснюється тим, що, перебуваючи у складних умовах політичної еміграції, він намагався повернути увагу більше до своєї колишньої на батьківщині і під час пер-

ших років еміграції (до вересня 1922 р.) активної державницької діяльності. Можливо, за сприятливих обставин це могло якось поліпшити його життя, яке було перенасичене важкими проблемами (щоденні злидні, хвороба молодшого сина, втрата роботи у Львівській учительській семінарії, невдача із поверненням в Україну, втрата кафедри у Варшавському університеті, невиліковна хвороба дружини тощо). Але, судячи з його біографії, у 1920-1930-х роках цього, на жаль, не сталося.

Про роботу міністром ісповідань І.І. Огієнко залишив рядки спогадів. Вони дають певне розуміння його нової діяльності, яка мала відмінний від попередньої характер. Пам'ятаючи про своє керівництво Міністерством освіти, у новій структурі він певною мірою скористався колишнім організаційним досвідом (вивчив напрацювання попередника, сформував склад дорадчого органу – ради міністра, запропонував перейменувати саме Міністерство культів на Міністерство ісповідань, що і було прийнято, призначив тимчасового комісара до Подільської духовної консисторії для нагляду за виконанням розпоряджень українського уряду у справах церковно-державного життя тощо). Важливими публічними кроками стали офіційні звернення до єпископату Української Православної Церкви і українського народу про намір міністерства збудувати повноцінну церковну автокефалію (по суті, йшлося про виконання «Закону про Верховну владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві» від 1 січня 1919 р., про який на Поділлі знали далеко не всі священники і віряни), конструктивні зустрічі з керівниками різних християнських конфесій [4, с.234].

Взявши курс на українізацію церковного життя, міністр видав накази про обов'язкове дотримання української вимови під час читання церковнослов'янської Євангелії та виголошення проповіді українською мовою, запровадження у всіх духовних школах і духовних інституціях правопису української мови, затвердженого 30 січня [у тексті помилково вказано 17 січня. – Авт.] 1919 р., повну українізацію церковного діловодства відповідно до закону УНР від 1 січня 1919 р., заборону використовувати у церковному документообізі російські печатки тощо [4, с.234-235]. Для збереження культурно-історичної спадщини українського народу, що безжалісно нищилася в умовах війни і дезорганізації життя, він наказав Подільській духовній консисторії розпорядитися, аби місцеве духовенство прилучилося до охорони старовинних речей, які сеяни не встигли пограбувати у поміщицьких маєтках. Крім того, книги-дублети церковних бібліотек, а також література, видана до XIX ст. і яка церквою не використовувалася, мали передаватися до бібліотечного фонду К-ПДУУ [4, с.235].

Не міг І.І. Огієнко обійти увагою велику подію, що сталася 7 жовтня 1919 р. – прийняття Директорією УНР декрету про автокефальність Української Церкви, її повну незалежність від Московської Церкви та про скликання Священного Синоду у тому складі, який було затверджено на початку 1919 р. Міністр роз-

порядився, щоб цей державний акт був негайно оголошений «по всіх церквах Подільської єпархії». З «Мого життя» також можна дізнатися і про наступний крок цієї політики – відкриття 14 жовтня 1919 р. першого засідання Українського Священного Синоду у складі 6 осіб, одним з яких був міністр ісповідань [4, с.235-236]. Щоправда, з тексту невідомо, як довго і наскільки ефективно працював цей орган, не визнаний двома єпископами – Вінницьким та Подільським і Брацлавським. Історик Б.І. Андрусишин встановив, що Священний Синод працював лише до середини листопада 1919 р., коли Кам'янець-Подільський потрапив під польський контроль [35, с.157].

Мемуарне джерело свідчить про організаційні заходи Міністерства ісповідань щодо підготовки до реальної українізації церкви. Йдеться про проведення на базі богословського факультету К-ПДУУ відповідних короткотермінових курсів для практичної допомоги місцевим священикам познайомитися з правилами вимови богослужбових текстів українською мовою. На цих курсах, які розпочали свою роботу наприкінці вересня, викладав й І.І. Огієнко [4, с.234]. На жаль, про наступні такі курси, які, за І.І. Огієнком, мали запрацювати у листопаді 1919 р. у тому ж структурному підрозділі вишу [4, с.236], у працях істориків жодних свідчень немає.

Під час польсько-українсько-більшовицької війни у травні 1920 р. Міністерство ісповідань перебалося до Вінниці. Його керівник на 10 днів відбув до столиці, де проводив заходи із налагодження церковного життя. Згодом повернувшись назад, він взявся засновувати Подільську губернську церковну раду (процес не був завершений) і розпорядився скликати на 4-5 липня 1920 р. у Вінниці церковний з'їзд. У цьому контексті міністр оновив склад Подільської єпархіальної ради, яка мала замінити Подільську духовну консисторію (закон про це з'явився, як стверджує І.І. Огієнко, 2 липня 1920 р. [7, с.711]. Утім, скоріш за все, у той день його було не прийнято, а затверджено Директорією УНР, адже засідання уряду, на якому одностайно прийняли цей державно-правовий акт, відбулося у Кам'янці-Подільському 29 червня 1920 р. [36, с.92]). Згадує міністр і про видання двох чисел офіційного «Вісника Міністерства Ісповідань Української Народної Республіки», які вмістили низку наказів, що стосувалися різних питань, пов'язаних з будівництвом Української Автокефальної Православної Церкви [7, с.711]. При цьому його друге число помилково названо першим [37].

Серед тих, хто найбільше протидіяв українізації церковного життя, був єпископ Подільський і Брацлавський Пимен, росіянин за походженням. З ним у І.І. Огієнка були напружені стосунки, що певною мірою відображено у «Моему житті». Загострення відбулося після того, як 16 листопада 1919 р. керівник єпархії відсторонив трьох відомих священнослужителів – протоієрея Василя Липківського, священників Миколу (Макарія) Крамаренка і Петра Табінського – від богослужіння за те, що відійшли від московсько-

го патріарха, стали членами українського Кирило-Мефодіївського православного братства, яке обстоювало інтереси національної церковної організації, і визнали автокефальність Української Церкви. Через три дні до цього списку войовничий єпископ додав ще одного священника – протоієрея Юхима Січінського. За джерелом, міністр ісповідань відреагував досить рішуче: своїм наказом він усунув Пимена від керівництва єпархії з формулюванням «за руйнування Української Автокефальної Церкви, за непослух законам Української Народної Республіки, за втручання в компетенцію цивільної влади і за агітацію на користь Денікіна» [5, с.555]. А на його місце тимчасово призначив єпископа Амвросія Вінницького [6, с.629]. Утім, преса свідчить, що не І.І. Огієнко безпосередньо ухвалював рішення усунути Пимена з посади керівника єпархії. Насправді, це питання вирішувалося на найвищому державному рівні. 20 листопада 1919 р. Директорія УНР прийняла розпорядження про звільнення Пимена з посади, яку він досі посідав (його оприлюднили лише наприкінці року) [38]. Зрештою, у «Рятуванні України» І.І. Огієнко відновив справедливості щодо походження документа, хоча змінив його датування: «1919.11. XII. Голова Директорії С. Петлюра в Варшаві затвердив звільнення Єп. Пимена від керування Подільською Єпархією (постанова ч. 1242)» [9, с.40].

У справу втрутилися представники польської влади, які, за мемуаристом, пообіцяли, що Пимен більше не буде вести антиукраїнської агітації. Щоправда, продовжує він, цього не сталося, і вже 26 листопада звільнений єпископ видав наказ, яким погрожував священникам санкціями і судом російського патріарха в разі, якщо ті будуть виконувати розпорядження Українського Синоду [5, с.555, 556]. Щоб нейтралізувати український вплив на місцевих священників, керівник єпархії фальсифікував факти і робив доноси полякам, зокрема й на І.І. Огієнка (стверджував, ніби він займається антипольською агітацією серед духовенства) [5, с.557]. Ця історія дістала продовження на початку червня 1920 р. І.І. Огієнко розпорядився, щоб Подільська духовна консисторія повідомила усе духовенство краю про те, що «єпископ Пимен звільнений на спокій, а тому розпорядження його з часу звільнення не дійсні» [7, с.711]. Сам автор не повідомляє, чим закінчився цей затяжний конфлікт. Однак з інших джерел відомо, що очільник єпархії так і не підкорився волі української світської влади, оскільки вважав, що це питання не відноситься до її компетенції.

Розповів І.І. Огієнко і про один із успішних кроків, пов'язаних з підготовкою умов для українізації Служби Божої, – організацію перекладу українською мовою богослужбової літератури спеціальною комісією, яка з 1 грудня 1919 р. діяла на богословському факультеті К-ПДУУ за наказом міністра ісповідань (він також видавав на цю справу і подальший друк перекладених текстів великі державні кошти). У підсумку було перекладено з грецької «Діяння святих Апостолів» [6, с.629]. У цю загалом правдиву інформацію вкралася кілька неточностей. По-перше, за поданням

І.І. Огієнка український уряд 23 жовтня 1919 р. ухвалив асигнувати в розпорядження Міністерства ісповідань 4 млн. грн. на переклад св. Письма з коштів державного казначейства [39, с.560.]. Тобто діяльність комісії, яку очолював професор Є.К. Тимченко, фінансувалася за урядовим рішенням. По-друге, спочатку вона працювала при міністерстві, очолюваному І.І. Огієнком. І лише наприкінці грудня 1919 р., за його розпорядженням, вона змінила місце роботи і керівника – ним став декан богословського факультету К-ПДУУ професор В.О. Біднов. До складу комісії увійшли виключно вчені цього вишу (раніше входили і окремі представники Міністерства ісповідань) [40, с.5].

Як і у попередньому випадку, автор не зробив жодних підсумків своєї роботи. Справедливими, як на наш погляд, є нарікання С.В. Петлюри міністрів про те, що справа автокефалії «нашими церковними діячами не розкрита як слід, не конкретизована, а щодо свого ієрархічного змісту (дотеперішнього), то до кінця не доведена» [41, с.200]. Хоча це стосувалося не тільки цього міністра ісповідань, а і його попередників.

Дуже розлого наведено факти про І.І. Огієнка як головноуповноваженого уряду УНР, що становлять чи не найбільшу частину мемуарної спадщини українського діяча. Вони дають змогу простежити механізм запровадження цього тимчасового державного інституту, формування його складу; вирішення різноманітних питань, зокрема, пов'язаних із захистом державного майна, грошових коштів, залишених І.І. Огієнкові урядом, фінансовою підтримкою українського війська, військовополонених, державних службовців, університету загалом, його професорсько-викладацького складу, студентського контингенту, окремих українських організацій і громадян. Велику увагу звернено на взаємовідносини з польськими цивільними чиновниками і військовиками, які не раз набували гострих форм через недружні дії чужинців, спрямовані на колонізацію краю, заволодіння українським майном і виселення за Збруч вихідців з Галичини через їх патріотичність і неприховану ворожість до Польщі, що окупувала їх батьківщину; опозиційність українських політичних сил, згуртованих в Національну раду, яка ускладнювала діяльність головноуповноваженого і загалом погіршувала стан української справи в окупованому Кам'янці-Подільському. Показано корисну роботу І.І. Огієнка на опротестування незаконних дій поляків у різних сферах життя міста, повіту, захист символів української державності, звільнення заарештованих українців, підтримку Головного Отамана С.В. Петлюри, Голови Ради Народних Міністрів УНР І.П. Мазепи, Української дипломатичної місії у Варшаві тощо, проблеми надійної комунікації з керівництвом держави, чому не раз перешкождали польські структури [5], [6], [11].

Детально розповів І.І. Огієнко про приїзд 1 травня 1920 р. до Кам'янця-Подільського С.В. Петлюри, його велелюдну зустріч на вокзалі і в університеті. У центрі цього детального нариса, опублікованому до 10-річчя трагічної загибелі Голови Директорії

УНР і Головного Отамана українського війська, – відносини між ним і Головноуповноваженим уряду УНР в контексті укладеного польсько-українського військово-політичного договору [8]. І.І. Огієнко стверджує, що він не підтримав цього акту ще на стадії проекту, з яким до Кам'янця-Подільського з Варшави спеціально приїжджав для погодження міністр закордонних справ і голова дипломатичної місії А.М. Лівіцький. Цікаво, що у «Моєму житті» автор тільки згадав про цей візит і наголосив, що опозиційна Національна Рада, яка зібралася в університеті «без дозволу Ректора» дая зустрічі з А.М. Лівіцьким, у підсумку «дала свою згоду на цей [польсько-український. – Авт.] договір» [6, с.635]. Про своє ставлення до цієї угоди автор не навів жодного слова. Утім, як він пише у статті про С.В. Петлюру, 2 травня 1920 р., під час аудієнції у керівника держави, той заявив: «Я давно знаю, що Ви маєте поважні сумніви щодо широти сучасного польсько-українського союзу, ... але знаю також, що конечну потребу такого союзу Ви віддавна визнаєте. Розходимося тільки в методах досягнення мети» [8, с.330]. Цікаво, що більш як через 30 років, згадуючи про приїзд А.М. Лівіцького до Кам'янця 13 квітня 1920 р., незадовго до укладення договору, автор вказує, що «перші збори відбулися в помешканні Головноуповноваженого Міністра І. Огієнка – Міністр І. Огієнко угоди не підписав, і закликав до того всіх Міністрів, критикуючи цю угоду, і розповідаючи про реальний стан в Україні під поляками» [9, с.68]. Тож зовсім незрозуміло, чому цей немаловажний факт оприлюднено тільки у 1968 р.? Чи не вплинуло на його появу підготовка до відзначення в середовищі української політичної еміграції в Канаді 50-річчя Листопадового зриву в Східній Галичині? На жаль, на ці запитання мемуарист відповіді не дав, залишивши дослідникам поле для роздумів.

Щодо підсумків своєї діяльності на посаді головноуповноваженого уряду УНР, то у вступній частині «Рятування України» І.І. Огієнко, який так і не реалізував колишньої мрії написати про той період окрему книгу, кількома штрихами охарактеризував свою роль у державному житті України з 15 листопада 1919 по 9 липня 1920 рр. Цей час він назвав «добою в історії нашої Визвольної Боротьби» «,добою т. зв. Головноуповноваженого Уряду У.Н.Р., якому була передана вся влада в Україні». Завдяки подіям того часу «фізичний кінець Української Держави задержали на цілий рік ... і цим дали змогу держатися ще й далі» [9, с.12-13]. Завершуючи текст своєї роботи, він наголосив: «... Праця Головноуповноваженого Міністра в Україні в 1919-1920-х роках мала велике і реальне значення в історії Української Визвольної Боротьби. Це було реальне рятування України, яке спинилося тільки перед грубою фізичною силою ворога!...» [9, с.92]. Не заперечуючи безперечно позитивного значення зусиль І.І. Огієнка із збереження у Кам'янці-Подільському осередку української державності, варто висловити з цього приводу певні міркування.

По-перше, І.І. Огієнко залишився працювати тут не з власної волі, а за рішенням українського уряду. Більше того, основні

напрями його праці були регламентовані офіційними документами, отриманими від вищої української виконавчої влади. Йдеться про «Повновасть» від 15 листопада 1919 р., до речі, опубліковану у місцевій пресі [42], у якій стверджувалося, що міністр ісповідань, після залишення урядом м. Кам'янця і району Поділля, має виконувати роль головноуповноваженого [ГУ. – Авт.] уряду УНР, тобто повноважного представника, при якому має працювати комітет із представників центральних державних установ, тобто міністерств, рішення якого виконуються лише за згодою ГУ. На нього у підконтрольній йому території покладалася такі обов'язки: 1) опікування всіма українськими громадянами й інституціями, 2) збереження державне майно, 3) опікування громадянами, які повертаються додому, і Українським Червоним Хрестом, всіма шпиталями і хворими у них, 4) використання залишених урядом коштів, ведення обліку їх витрат, 5) захист інтересів громадян УНР перед «тою неукраїнською військовою і цивільною владою, яка займе м. Кам'янець із залишенням урядом районом». Тож, очевидно, що уряд не передавав І.І. Огієнку «усієї влади в Україні».

Трохи згодом, 14 лютого 1920 р., цей документ був доповнений новим рішенням Ради Народних Міністрів УНР («Повновасть» № 2), яке вимагало: 1) поширити діяльність ГУ щодо питань, пов'язаних з перенесенням центральних установ УНР за лінію польського фронту, 2) направити свого представника до вищої польської цивільної влади на окупованій частині Поділля з метою «оборони інтересів української людности», 3) «бути Головним куратором всіх Українських культурно-освітніх інституцій і установ на окупованій польським військом Українській території і делегувати, куди буде потреба, своїх представників і заступників» [43]. З цих документів видно, що І.І. Огієнко виступає від імені уряду і виконує його доручення. Зрештою, у той час він був добре свідомий такого становища, про що заявив у своєму зверненні «До громадянства м. Кам'янця» у перші дні прибуття до міста польського військового контингенту. «Як представник Уряду, – наголосив він, – звертаюсь до всього населення з закликом до повного спокою і лояльного відношення до прибувшої військової влади. Адміністративна влада залишається в руках Українського Уряду [курсив наш. – Авт.], тому всі Урядові та Громадські інституції закликаю до нормальної праці» [44].

По-друге, українські історики на основі ґрунтовного опрацювання архівних джерел не виявили окремої «доби Головноуповноваженого» (цей термін явно публіцистичний, а не науковий). У їх періодизації історії Української революції 1917-1921 рр. виділено добу Директорії УНР (кінець 1918 – кінець 1920 рр.), в межах якої і функціонував інститут головноуповноваженого [45, с.8]. Ключову постать того періоду у Кам'янці-Подільському відомий огієкознавець І.І. Тюрменко назвала «українським неоромантиком», який працював тоді, коли «уряд капітулював (? – Авт.) перед складністю обставин» [46, с.110]. В.П. Ляхоцький, науковий доробок якого високо оцінено в історичній науці, вважає, що цей діяч «в колі сорат-

ників доклали значних зусиль у забезпечення життєздатності урядових інституцій УНР на Поділлі» [47, с.114]. На наше переконання, зазначений факт сам по собі не був визначальним для продовження Української революції (для цього були інші причини), хоча наявність території, де діяли державні структури, мала певне моральне і практичне значення для державно-патріотичних сил, які підтримували продовження боротьби за УНР.

І.І. Огієнко посідав важливу і відповідальну недержавну посаду, пов'язану з керівництвом управою Кам'янець-Подільського відділу Українського товариства Червоного Хреста. У «Моему житті» зазначено, що після повернення з Галичини у червні 1919 р. «з ініціативи Ректора ... повстає філія Українського Червоного Хреста в Кам'янці-Подільському. Організаційні збори в Університеті 20.VI». Вказано склад президії (спочатку 11, згодом 13 осіб), встановлено основні напрями практичної діяльності (мобілізація коштів, організація короткотермінових курсів для сестер-жалібниць військового часу, відкриття притулків для дітей військовиків і незможних громадян, дешевої ідальні для найбільш потерпілих і знедолюхених громадян, спеціальної амбулаторії Червоного Хреста, санітарно-харчових пунктів на залізниці і у фронтовій зоні, динамічні санітарні групи для обслуговування військовиків на фронті) [3, с.71-72]. При цьому автор не вказує, скільки часу тривала його керівна діяльність в УЧХ. Скоріш за все, вона припинилася тоді, коли І.І. Огієнко посів посаду головноуповноваженого уряду УНР.

Ректор К-ПДУУ був гарним лектором, про що не раз підтверджував у столичних публічних заходах. Про свою лекторську діяльність у Кам'янці-Подільському він подає окремі факти. Зокрема, згадує про дебют перед місцевою аудиторією у березні [насправді – 4 квітня. – Авт.] 1918 р., під час першого візиту до адміністративного центру Поділля. Тоді у переповненому залі міського театру він виглосив лекцію на тему «Українська культура» [2, с.510]. Влітку того ж року прочитав низку лекцій про українську мову на літніх учительських курсах у Києві [1, с.453]. Прибувши до університету, часу для масової лекційної роботи практично не було. І все ж, за його свідченням, 1 листопада 1918 р., коли у вищі розпочалися вступні лекції, він першим виступив перед студентами, колегами і представниками місцевої громади, запропонувавши їм актуальну тему з історії української мови. У грудні він вдруге виступив у міському театрі, на цей раз його лекція була присвячена українській мові [2, с.522].

Переїзд до Києва і робота в Міністерстві освіти переключила увагу І.І. Огієнка на багато питань, пов'язаних із формування системи національної школи. Повернувшись у червні 1919 р. до Кам'янця-Подільського, він взяв участь у вечірньому лекторії для робітників і козаків республіканського війська, прочитавши їм лекцію «Що таке українська мова». У липні його лекції слухали на інструкторсько-інформаційних курсах представники волостей кількох повітів Поділля, у вересні його публічний виступ стосувався політичних й етнографічних назв східного слов'янства

[13, с.390-391]. Щоправда, про лекції, прочитані 1919 року, мемуарист з невідомих причин не згадує зовсім.

Отже, у низці праць І.І. Огієнко залишив чимало свідчень про кам'янець-подільський період своєї біографії. І хоча вони зовсім не розлогі, а строго лаконічні і передають переважно сутність подій і фактів, пов'язаних з його життям та діяльністю на різних посадах, усе ж у багатьох випадках є вкрай важливими для розуміння того, чим на батьківщині займався відомий український вчений, ректор і полум'яний державник, а також для більш повного дослідження його життєвого шляху, науково-педагогічної, державно-управлінської і громадської діяльності у добу національного відродження України. Не всі наведені автобіографічні матеріали бездоганні: на відстані у 15-17 років від тих подій у свідчення, на жаль, вкралися окремі помилки, неточності, що не мають принципового характеру і серйозно не впливають на їх розуміння. Цей недолік можна цілком зрозуміти і вибачити автору, який, працюючи над спогадами в еміграції, разом з тим переживав дуже складні часи: захищав своє добре ім'я в колах політемігрантів, боровся за виживання своєї сім'ї, дбав про шматок хліба на завтрашній день, лікування дружини, при цьому самовіддано трудячись на українських науковій і культурній нивах. Наші зауваження лише уточнюють окремі події або ж виправляють певні авторські погрішності, що, сподіваємося, надалі прислужиться дослідникам, які, залучивши й інші історичні джерела, будуть більш доречно використовувати проаналізовані тут видання для розлогого і глибокого з'ясування подій Української революції на Поділлі і місця у них великого патріота, невтомного освітнього і культурного діяча, державотворця і «патентованого українця» – Івана Івановича Огієнка, який усього себе присвятив національній справі, майбутній демократичній і європейській Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва: I. Дитячі роки. 1882-1896. 2. Юнацькі роки й студентство. 1896-1905. 3. Початкова наукова й громадська праця. 1905-1914. 4. Професорська праця в Києві. 1914-1918 // *Наша культура: науково-літературний місячник*. Львів, Варшава, 1935. Кн. 7. С. 444-453.
2. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва: 5. Ів. Огієнко – Ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // *Наша культура*. 1935. Кн. 8. С. 510-522.
3. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва: 6. Ів. Огієнко – Міністер Освіти. 1918-1919. 7. Перша еміграція. Повернення до ректорських обов'язків. 1919. 8. Огієнко – голова Українського Товариства Червоного Хреста в Кам'янці-Подільському // *Наша культура*. 1936. Кн. 1 (10). С. 64-72.
4. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва: IX. Іван Огієнко – Міністер Ісповідань. 1919 // *Наша культура*. 1936. Кн. 3 (12). С. 233-236.
5. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва: 10. І. Огієнко – на тяжкій службі Народові: Головноуповноважений

- Міністер Уряду Української Народної Республіки 1919-1920 // *Наша культура*. 1936. Кн. 7 (16). С. 554-557.
6. Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва: І. Огієнко – на тяжкій службі Народові: Головноуповноважений Міністер Уряду Української Народної Республіки 1919-1920 // *Наша культура*. 1936. Кн. 8-9 (17). С. 628-636.
 7. Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва: 11. Міністер Ісповідань і Головноуповноважений. 1920 // *Наша культура*. 1936. Кн. 10 (18). С. 710-712.
 8. Огієнко І. Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. Уривок споминів // *Наша культура*. 1936. Кн. 5 (14). С. 321-331.
 9. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е, доп. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. 94 с.
 10. Огієнко І. Раз добром налите серце. Світлій пам'яті Д.Д. Огієнкової. Замість вінка намогильного // *Наша культура*. 1937. Кн. 5 (25). С. 225-245.
 11. Огієнко І. Світлій пам'яті Івана Липи. 1919-1923 // *Наша культура*. 1937. Кн. 8-9 (28-29). С. 21-334.
 12. Щеголев С.Н. История «украинского» сепаратизма. Москва: Имперская традиция, 2004. 472 с.
 13. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
 14. Державний архів міста Києва. Ф.Р-936. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 28зв.
 15. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 10-10зв.
 16. Державний вістник. 1918. 16 жовтня. С. 4.
 17. Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 90-103.
 18. Іван Огієнко. Перший ректор і професор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // *Свято Поділля: видання Подільського українського товариства «Просвіта»*. 1918, 22 жовт., С. 2-3.
 19. Іван Огієнко. Професор і ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // *Відродження: щоденна безпартійна демократична газета*. Київ. 1918. 22 жовт. С. 3.
 20. Білецький А.Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / підгот. тексту, вст. стаття та імен. покаж. В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. 239 с.
 21. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / уклад. й автори статті С.А. Копилов, О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.
 22. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 230.
 23. Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // *Наша культура*. 1936. Кн. 10 (18). С. 671-677.
 24. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 1.
 25. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 126зв.
 26. З університетського життя // *Трудова громада*. Кам'янець-Подільський, 1919, 30 груд. С. 2.
 27. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-3023. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 11.
 28. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-3023. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 30-30зв.

29. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-3023. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 27зв.
30. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-3023. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 13.
31. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-3023. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 49.
32. Вибори ректора К.П.Д.У. // *Наш шлях*. 1920, 11 травн. С. 4.
33. Петлюра Симон. Статті, листи, документи / [упоряд. В. Сергійчук]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. Т. III. 616 с.
34. Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності / [уклад. і авт. статті С.А. Копилов і О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 384 с.
35. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 176 с.
36. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920: Док. і матеріали у 2 томах, 3 частинах / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т.2. 744 с.
37. Вісник Міністерства Ісповідань Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки] // *Наш шлях*. Кам'янець-Подільський, 1920, 15 черв., с. 4.
38. Урядове розпорядження. Звільнення єпископа Пимена // *Наш шлях*. 1919. 24 груд. С. 1.
39. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920: Док. і матеріали у 2-х томах, 3-х частинах. / [упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.
40. Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову // *Книголюб.: видання Українського тов-ва прихильників книги*. Прага, 1931. Кн. 1. С. 1-9.
41. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969 / [упоряд.: І. Преловська та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2011. 744 с.
42. Повноважність // *Трудова громада: орган Кам'янецької організації У.П.С.Р. Кам'янець на Поділля*. 1919. 20 лист. С. 1.
43. ЦДАВО України. Ф. 1131. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3.
44. До громадянства м. Кам'янця // *Трудова громада*. 1919. 20 лист., С. 1.
45. Верстюк В.Ф. Передмова // *Нариси історії Української революції 1917-1921 років: у 2-х кн.* / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 1. С. 5-12.
46. Тюрменко І.І. Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) // *Укр. іст. журн*. 1999. № 6. С. 101-111.
47. Ляхоцький В. Фонд головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917-1921 рр. // *Студії з архівної справи та документознавства / Укр. держ. наук.-дослід. ін-т арх. справи і документознавства*. Київ, 1998. Т. 1. С. 101-114.

А. М. Завальнюк

Иван Огиенко о своей жизни, научно-педагогической, государственной-управленческой и общественной деятельности в Каменец-Подольском: интерпретация историка

Освещено основные составляющие личной и семейной жизни, научно-педагогической, государственной-управленческой и общественной деятельности Ивана Огиенко в Каменец-Подольском в 1918-1920 гг. по источникам личного происхождения, которые

принадлежат этому выдающемуся украинскому деятелю и патриоту, сделано попытку отдельно проанализировать авторские свидетельства, зафиксированные в нескольких его мемуарно-биографических изданиях, относительно разносторонней работы на должностях ректора, министра просвещения, министра исповеданий, и главного уполномоченного правительства УНР, председателя управы Каменец-Подольского отдела Украинской организации Красного Креста и на основе документальной материала, работ историков дать им соответствующую оценку, а также найти у них определённые пробелы и несоответствия, которые или же не дают полной информации, или же иногда противоречат объективной реальности, а потому должны использоваться исследователями с некоторым предостережением. В таких случаях используются полученные из архивных источников и периодической печати проверенные факты, которые дают возможность уточнить (изменить) хронологию, расширить количество действующих лиц, связанных с решением тогдашних текущих производственных и других проблем, или представить события у несколько другой, отличной от авторской интерпретации.

Ключевые слова: Иван Огиенко, источники личного происхождения, ректор Каменец-Подольского государственного украинского университета, министр просвещения, министр исповеданий, главуполномоченный правительства УНР, председатель управы Каменец-Подольского отдела Украинской организации Красного Креста, публичный лектор.

A. Zavalniuk

Ivan Ohienko about his life, scientific, pedagogical, state-administrative and public activity in Kamianets-Podilskyi: a historian's interpretation

This paper reports on main components of personal and family life, scientific and educational, public management and activity of Ivan Ohienko in Kamianets-Podilskyi in 1918-1920 according to sources of personal origin, belonging to this prominent Ukrainian figure and patriot. An attempt has been made to analyse separately the author's testimonies, recorded in a number of his memoir biographical publications, concerning the multifaceted work of the Rector, Minister of Education, Minister of Confessions and Principal Authorized of the UPR Government, the Head of the Podillia Board of the Ukrainian Red Cross, and on the basis of documentary materials, the works of historians to give them an appropriate assessment, to identify certain gaps and inconsistencies, which either do not provide complete information or sometimes contradict objective reality, and therefore should be used by researchers carefully. In such cases, archival sources, published documents and press are being brought as verified facts that correct the chronology, extend the range of actors involved in solving current managerial, production and other issues, or present events in a slightly different way from the author's interpretation.

Key words: Ivan Ohienko, sources of personal origin, Rector of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, Minister of Education, Minister of Confessions, Principal Authorized of the UPR Government, Head of the Podillia Board of the Ukrainian Red Cross, lecturer.

Отримано 25.07.2018

ДИСПОЗИТИВ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І СЛОВ'ЯНОФІЛЬСЬКИЙ ДИСКУРС У ПРЕСІ НАДДНІПРЯНЩИНИ 70-х РОКІВ ХІХ ст.

Автор досліджує диспозитив влади Російської імперії і слов'янофільський дискурс у газетах «Киевский телеграф», «Киевский листок объявлений», «Киевский листок», «Черниговская газета», «Черниговские известия», «Правда» (Одеса), та ін. у період, коли посилюється визвольні рухи на Балканах та утворюються громадські організації, в яких формується ідея «федерації рівних і братерських слов'янських народів». У цей час керівні кола Російської імперії намагаються використати слов'янофільську ідеологію для подальшого інкорпорації частини південних слов'ян до Російської імперії. На думку автора, урядовцям, вдалося розгорнути досить вдалу кампанію пропаганди майбутньої війни «за визволення братів-слов'ян». Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. та подальша боротьба болгар за незалежність під час російсько-турецької війни призвела до чергового спалаху політичної слов'янофільської активності на шпальтах періодики Наддніпрянщини. Поміж тим аналізується релігійний чинник у слов'янофільському дискурсі на сторінках імперської преси.

На думку автора, вже на середину 80-х ХІХ ст. у пресі Наддніпрянщини спостерігається остаточно девальвація ідей всеслов'янства. Громадськість намагається віднайти альтернативу вузькослов'янському єднанню. Виникають проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій на регіональній, а не на етнічній основі. Слов'янська ідея стає об'єктом критики і відходить у минуле, відкривши ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну державність. Девальвація слов'янської ідеї як домінанти національної ідеології ХІХ ст. призвела до вагомих змін в українській суспільній свідомості кінця століття.

Ключові слова: диспозитив влади, слов'янофільський дискурс, слов'янська ідея, українське націєтворення, Російська імперія.

Проблема взаємодії імперського центру з периферіями належить сьогодні до пріоритетних тем української історіографії, особливо дослідження тих важелів і противаг, які забезпечували існування імперій або ж їх руйнацію [18, с.9].

У середині ХІХ ст. посилюється визвольні рухи на Балканах, утворюються громадські організації, в яких формується ідея «федерації рівних і братерських слов'янських народів». У 50-х – на початку 70-х рр. керівні кола Російської імперії намагаються використати слов'янофільську ідеологію для подальшого інкорпорації частини південних слов'ян до Російської імперії. Урядовцям, опираючись на інтелектуальні підтримку громадських діячів, вдалося розгорнути досить вдалу кампанію пропаганди майбутньої війни «за визволення братів-слов'ян» на шпальтах періодики Наддніпрянщини. Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. та подальша боротьба болгар за незалежність під час російсько-

турецької війни додали жару до чергового спалаху політичної слов'янофільської активності.

Слід зазначити, що з 70-х рр. XIX ст. в українських губерніях Російської імперії з'явилася низка періодичних видань, в яких тією чи іншою мірою розглядалася слов'янська ідея. У 1874–1876 рр. виходила газета «Киевский телеграф», на сторінках якої друкувалися гострі статті з політичних проблем, у тому числі й Михайла Драгоманова. В 1872–1877 рр. видавався «Киевский листок объявлений», 1878–1888 рр. – «Киевский листок» та ін. В 1877 р., після початку воєнних дій, було відкрито редакції одеської «Правди», «Черниговской газеты», «Черниговских известий» та інших видань, значна частина публікацій яких присвячувалася саме «слов'янській проблемі» [2, с.34]. Оскільки вплив цих публікацій на розвиток слов'янської ідеї на Наддніпрянщині був незаперечним, варто розглянути їх детальніше.

У першому номері одеської газети «Правда», яка почала виходити з 1 жовтня 1877 р. (близько чверті обсягу присвячено саме балканському питанню), справедливо зазначалося, що «східне» питання зосередило на собі загальну увагу громадськості. «Сьогодні воно без перебільшення містить саму душу та сутність не тільки внутрішнього, а й міжнародного життя усіх держав Європи. Помилково було б думати, що інтереси хоча б однієї з них не були прямо чи опосередковано пов'язані з вирішенням цього питання. Особливого значення набуло воно для Росії» [5, с.3].

Постійний автор рубрики «Политическое обозрение» одесит Г. Афанасьєв ряд матеріалів присвятив ставленню західних держав до подій на Балканах. Критикуючи політику Англії, він зазначав: «Англія трохи заспокоїлася... після зменшення небезпеки повного знищення Туреччини... Нам неприємно вести мову про протурецьку політику Англії, коли наші брати гинуть на болгарській землі. Будь-якій людині, сподіваюсь, теж неприємно говорити про неї. Припустимо, Англія має свої інтереси, однак інтереси держави мають обмежуватися правом, справедливістю, загальнолюдськими нормами...». Автор статті звертав увагу й на позитивні, з його погляду, явища в політиці правлячих кіл Англії: «Незважаючи на досить-таки непривітний прийом Фарлея (його впровадили з Росії – А.З.), він усе ж таки заснував у себе на батьківщині два благодійних комітети на користь поранених вояків російського війська, яким вдалося зібрати 55 тис. рублів. Крім того, заснував третій комітет із «товстосумів Сіті» [2, с.1-2].

У другому номері газети було вміщено статтю Р. Орбинсько-го, в якій робилася спроба проаналізувати вплив війни на майбутнє економічне становище Одеси та її регіону. «Війна застала нас у вкрай несприятливому становищі, – зазначав автор, – не давши повною мірою скористатися довгоочікуваним урожаєм 1877 р.» [20, с.4]. Через війну припинилося перевезення цивільних товарів південними залізницями та морем. Однак головна небезпека, на думку автора, криється в тому, що потік товарів перемістився в напрямку конкурентів Одеси – північних портів Кенігсбергу,

Данцигу та Гамбургу. Німецькі купці, скориставшись ситуацією, направили у південні райони Новоросії своїх агентів і «почали відчувати виробників цього краю від думки, що Одеса для них є єдиним обов'язковим ринком збуту. Згодом за експортом у руки іноземців може перейти й імпорт, бо ж той, хто здає свій хліб кенігсберзькому торговцю, той, звичайно, і купуватиме швидше в нього, ніж в Одесі» – наголошував автор статті. Війна могла змінити напрямок значної частини торговельних оборотів Росії, що завдало б колосальних збитків економіці одеського краю. В цьому, на погляд Р. Орбинського, полягала головна небезпека. Утім, війна принесла й позитивні наслідки для Одещини, які були чи не більшими, ніж заподіяна шкода. Якщо навіть не зважати на те, що підготовка до воєнних дій надала діловим колам численні заробітки, підстави для таких тверджень криються в зміні курсу російського рубля. Дев'яносто відсотків місцевих торговців та поміщиків тільки виграли б від цього, бо на зовнішньоекономічному ринку вони були більше експортерами, ніж імпортерами, а левову частку товарів для продажу закуповували на внутрішньому ринку. Таким чином, гра на курсі валют значно підвищить їх прибутки. Втрат у цьому разі зазнають лише господарі заставних паперів та інвестори, переважна більшість яких – петербурзькі, московські й закордонні капіталісти. Тому війна, підсумовує автор, попри всі свої біди та негаразди, стане для краю «благотворною грозою, яка очистить повітря від міазм накопичених протягом тривалої кризи» [20, с.4].

Критикуючи державний устрій Туреччини, автор статті «Восточный вопрос», що ховався за криптонімом «Гр. Е...в» зазначав, що він тримається на уярмленні народностей, спроможних до самостійного життя, а сам характер цього устрою суто теократичний – мусульманський, що не відповідає вимогам до сучасної держави. «Єдність національних прагнень усього народу з його урядом, який має в цьому народі своє коріння та служить виразником національної свідомості як у внутрішній, так і у зовнішній діяльності – ось необхідні умови сучасної держави» [6, с.3]. Останні слова автора, що, без сумніву, мали стосуватися лише Турецької імперії, ймовірно, не один український читач «примірів» і до імперії Російської. (Як тут не згадати «теорію камінчиків» О. Субтельного про непоодинокі випадки використання «будівельних блоків» із чужих концепцій для побудови власної) [21, с.91].

Доктор права А. Єврісінова, роблячи для читачів «Правди» огляд європейської преси, констатувала, що «розуміння того, що з долею російської зброї пов'язана доля всього слов'янства, висловлюється більшою частиною європейської преси». Проте «наші невдачі виставляються нашими ворогами як фатальні та визначальні. Докладаються неймовірні зусилля для того, щоб зневірити слов'ян у спроможності Росії виконати своє історичне призначення в слов'янському світі. Закордонними публіцистами вже складено звинувачувальний акт проти нашої політики, в якому чітко проглядає звинувачення у втручанні у внутрішні справи Туреччини.

Газети поспішають задалегідь винести вирок...» [14, с.2]. Авторка запевняла, що «тісний зв'язок наш зі слов'янством важко розірвати навіть більш масштабним невдачам, бо цей зв'язок є цілком природним. Незважаючи на те, що виховані вони [болгари] у чужій сім'ї, у невластивому для їх характеру та душі середовищі..., в них пробуджується родинне почуття до нас... А ми простягнемо їм братерську руку, вітаючи нову епоху в їхньому та у нашому житті» [14, с.2]. Автор статті аргументує право Росії втручатись у внутрішні справи Туреччини тим, що «поголовне знищення цілої раси, забиття миролюбного й працелюбного елемента відбувається в Туреччині протягом століть, а Європа як глядач з убивчою байдужістю спокійно насолоджується цим видовищем, як насолоджувався колись боями гладіаторів, констатує при цьому неспроможність слов'ян до самостійного існування. Саме ця байдужість, саме пособництво Європи в геноциді слов'янської раси й пробудило східних слов'ян. Інстинктивно відчули всі ми, у чому криється причина цього явища. Європа ознайомила наш народ з новим плідним почуттям, розвитку якого вона очолює завадила б, якби змогла передбачити наслідки» [14, с.2]. А. Єврісінова переконана, що «відкривається нова ера... Ми, слов'яни, перебуваємо напередодні духовного та літературного відродження». Тому «ми повинні вести національну, правдиву, а отже, більш далекоглядну політику». Автор анонімною статті «Восточный вопрос» висловлював думку, що ставлення окремих держав Європи до можливих політичних змін на Балканському півострові становить важливий бік «східного питання» й має найвагоміше значення. Розглядаючи його з погляду окремих європейських держав, він намагається відповісти на питання: «для чого ми воюємо?». Автор переконаний, що збідніння національної свідомості балканського слов'янського населення завдає відчутних збитків могутності всіх слов'янських народів [14, с.2].

Інший дописувач цієї газети вірив, «... що ми вийдемо з боротьби хоча й ослабленими фізично та матеріально, проте очищеними духовно. Духовні надбання – понад усе, оволодівши ними, ми швидко відновимося матеріально» [16, с.2-3]. У статті «Политическое обозрение» зазначалося, що звільнення болгар і надання їм самостійності породить на Балканах нову силу, дружню всім слов'янським народам, а подальший розвиток слов'янства на Балканському півострові призведе до знищення турецького впливу в Європі. У пресі активно використовувалися факти спільної історії. Так, у «Правді» наводився ряд історичних прикладів боротьби слов'ян проти спільних ворогів [17, с.2].

Кожний номер «Черниговской газети», яка почала виходити з 1 липня 1877 р., містив матеріали, присвячені балканським подіям. Автор одного з них зазначав: «Росія переживає зараз великі часи, що так рідко повторюються в історії будь-якої держави, часи, які так довго й благоговійно чекав увесь російський народ. Коли два роки тому в горах Герцеговини вперше пролунав заклик до слов'янської свободи, він відгукнувся в серцях всього населен-

ня Росії» [4, с. 1]. У газеті час від часу публікувалися поіменні списки офіцерів і загальна кількість нижніх чинів з Чернігівщини, загиблих та поранених у боях на болгарській землі. Такі ж списки подавалися і в інших губернських періодичних виданнях.

Багато українських газет відгукнулося на прикрий факт спроби вбивства з метою власної наживи кореспондента французької газети вихідцем з Київщини ефрейтором діючої армії І. Лознюком. Газети коментували цю трагедію, розповідали про хід слідства, судові промови різних сторін, викривали плани західної дипломатії, яка намагалася використати неприємний інцидент для нагнітання антиросійської істерії у слов'янському світі та в Європі в цілому [10, с.2; 24, с.2].

Про масовий ажіотаж навколо балканської кампанії серед українського населення свідчать події, про які повідомлялося в одній із заміток «Черниговских известий» [25, с.3]. Ішлося про трагікомічний випадок у Катеринославі, пов'язаний із захопленням турецького міста Нікополь. Жителі українського містечка Нікополь, що знаходиться на Дніпрі за 100 верст від Катеринослава, почали на катеринославські ринки сільськогосподарські продукти. Довідавшись про бомбардування Нікополя (насправді турецького), продавці-нікопольці впали «у відчай від того, що турки зруйнували їхнє місто й здійняли страшенну паніку». Паніка поширилася й на жителів Катеринослава. Місцева влада змушена була терміново втрутитись у цю ситуацію. На ноги була піднята вся поліція, і переляканим обивателям ледве вдалося пояснити, що «не турки здобули наш Нікополь, а російські війська – турецький» [25, с.3].

Слід зауважити, що суспільно-політична думка у XIX ст. наскрізь була пронизана релігійністю й людина насамперед самоідентифікувалася за належністю до тієї чи іншої віри. Навіть найзаповзятливіші російські панслависти на перший план у своїх ідеологічних концепціях виносили ідеї православ'я, а потім уже декларували великодержавні ідеї. Наприклад, російський поет, дипломат і зятятий панславист Ф. Тютчев уважав, що столицею майбутньої «великої греко-руської східної держави» має стати Константинополь або ж навіть Київ: «Тогда лишь в полном торжестве / Строй вожделенный водворится, / Как с Русью Польша помирится, – / А помирятся ж эти две / Не в Петербурге, не в Москве, / А в Киеве иль в Цареграде...» [22, с.310]. Більше того, на думку поета, навіть російський цар мав «схилити голову» перед майбутнім православним імператором. Віра у зверхність морально-етичних категорій православ'я була притаманна багатьом слов'янофілам [11, с.58].

Про перевагу релігійного чинника над національним у суспільній думці середини XIX ст. свідчать перебіги солдатів російської армії, за віросповіданням мусульман, на бік Туреччини. Наприклад, 10 серпня 1877 р. рядовий восьмого піхотного Естляндського полку, який брав участь у боях під Плевною, – мусульманин Хасмудін Хабідулін, татарин за національністю, перейшов на бік турків, прихопивши із собою рушницю з п'ятьма пачками

набоїв. 17 днів він воював на боці турків, після чого був захоплений у полон солдатами свого ж полку і страчений. Уважалося, що захищати свою незалежність і свою релігію є великою та святою справою для будь-якого народу. Український політичний рух середини XIX ст. теж був наскрізь пронизаний православними ідеями. На думку П. Федченка, лише у 80-х рр. він «подекуди почав визволятися від церковно-клерикальних форм» [23, с.86]. Показовим є те, що в українських губерніях саме православне населення, насамперед, підтримало визвольну боротьбу балканських народів [1. Арк. 3, 5, 9]. «Черниговская газета» повідомляла, що в перший же день оголошення мобілізації в Ніжині кілька осіб православного віросповідання записалися добровольцями. Осіб іудейського та католицького віросповідання до лав армії поступало дуже мало. Добровольців не було жодного [3, с.2].

Про релігійний чинник у Балканській кризі писала одеська газета «Правда»: «У Туреччині християнське населення не тільки не має нічого спільного з цілями та устремліннями уряду, але й, навпаки – його національні інтереси прямо протилежні. Серб, болгарин чи грек, як підданий султана, не тільки не цінує стабільність та міцність державного устрою, а кориться йому тільки завдяки примусу та силовому тиску; він не тільки не пишається могутністю своєї держави, а й у повному її розпаді вбачає позбавлення себе від тяжкої неволі» [14, с.2]. На думку автора статті, турецька влада для християнського населення Балканського півострова не є, і по своїй сутності не може бути правильною організованою державною владою. За такого державного устрою для цього населення нема і не може бути ніяких громадянських чи політичних інтересів у межах цієї імперії. Автор статті «Восточный вопрос» указував на те, що мусульманство за своєю природою не в змозі служити джерелом громадянського та політичного розвитку: «Панування сералю, рабське становище жінки, ставлення до християн як до «псів невірних», презирство до розумової праці, сліпа покірність долі – ось індивідуальні властивості послідовників вчення Магомета» [14, с.2]. Принципи християнства, на думку автора, настільки протилежні принципам ісламу, що між християнським населенням Туреччини та її мусульманським урядом не може існувати органічного зв'язку, і жодна конституція не зможе цього зв'язку створити. «Чотири століття володарюють турки на Балканському півострові, і ніякого злиття їх з місцевим населенням не відбулося. Спираючись на силу зброї, вони тільки утримують свою владу над тією частиною християнського населення, яка ще не змогла звільнитися з-під їхнього ярма». Османська імперія приречена на розпад, бо «сучасна європейська держава не може існувати, не заклавши в основу свого устрою принципи рівноправності своїх підданих. Визнати ж цей принцип без повного зречення від самого ісламу вона не зможе...» [14, с.2].

На суттєві розбіжності в учинках балканського населення, що належало до різних релігійних конфесій, указувала і англійська «Daily News», зазначаючи, що, коли уряд Порту обіцяв боснійським

біженцям значні пільги після того як ті повернуться на батьківщину, переважна більшість босняків-католиків прийняла цю пропозицію й вирушила додому, православні ж поставили передусім вимоги призначити губернатора-християнина та заснування власної боснійської жандармерії [Цит. за: 7, с.2]. Вірогідно, велике враження на православного наддніпрянця справила опублікована в «Правді» мусульманська молитва за перемогу над невірними. Наведемо декілька речень: «...Боже, умертви нечестивих, незведи їх в пекло! Кинь на їхню голову все зло й помсту твою; Боже, розлий кров їх, щоб вона текла як річка, дай можливість твоїм благовірним рабам розтоптати їхні голови!...Зруйнуй сили їх, спустоши міста та села їх, зроби дітей їх сиротами, а жінок удовицями, а матерів їх залиш без дітей! Боже всемогутній, зроби так, щоб жоден нечестивий не залишився на землі...» [7, с.2]. Певна річ, такі рядки спонукали переважно православне населення України до співчуття й активізації допомоги братам-слов'янам. Така потужна ідеологічна кампанія в пресі Наддніпрянщини була причиною того, що саме з Києва на Балкани були направлені перші волонтери. Громадськість вимагала вжиття ефективних невідкладних заходів для підтримки слов'янських народів. До лав добровольців відразу ж влилися С. Степняк-Кравчинський, І. Манжура, В. Дебогорій-Мокрієвич [8, с.78].

Праці багатьох істориків переконливо доводять, що основні людські та матеріальні ресурси, що були задіяні під час російсько-турецької війни, формувалися в українських губерніях. Особлива увага української громадськості була прикута до дій Східного Рущукського та Нижньодунайського загонів, які хоробро билися в районі укріплень Русе – Сілістра – Варна – Шумен. Тут на передовій воювали 45-й Азовський, 46-й Дніпровський та 48-й Одеський піхотні полки, що в основному були сформовані в українських губерніях напередодні російсько-турецької війни. В Україну з Балкан емігрувало багато осіб, які з тих чи інших причин переслідувалися турецькою владою. З їхніх публікацій громадськість дізнавалася про хід визвольної боротьби балканців [12, с.18].

Суспільно-політична думка Наддніпрянщини у 70-х рр. XIX ст. зазнала відчутного впливу від публікацій М. Драгоманова, чий виступи під час російсько-турецької війни в пресі стали значно радикальнішими. Драгоманов остаточно переконався в тому, що російський царат є непримиренним ворогом будь-яких соціальних рухів, у тому числі й слов'янських народів. Російська промонархічна преса у той час почала ще більше лаяти українського публіциста й звинувачувати його в усіх смертних гріхах. У драгоманівській статті-відповіді, написаній у формі відкритого листа до видавця «Нового времени», що мала красномовну назву «Турки внутренне и внешние», зазначалося, що не можуть вивольнити слов'ян від турків зовнішніх ті, хто підкорений «турками внутрішніми», не може нести свободу іншим країна, в якій «політичне рабство» від фінських хладних скал до полум'яної Колхіди», пригнічення думки «від молдованина до фіна», знекровлення на-

роду поборами, утиснення народної просвіти...» [13, с.2]. Стаття була перекладена слов'янськими мовами, витримала кілька перевидань. У листі одного шанувальника творчості Драгоманова з Києва зазначалося, що праця «Турки внутренниє и внешниє» на багатьох людей справила найсильніше враження. «Не перебільшуючи, я можу сказати, що вона будить до опозиції активної таких людей, які були готові заснути або зовсім заснули... У питанні про боротьбу за політичну свободу в нас вона, безумовно, становитиме епоху» [15, с.256]. В іншому листі до Драгоманова від його друзів з Києва писалося, що скрізь, де тільки з'являлася ця праця, вона справляла відповідне враження.

Коментуючи події російсько-турецької війни, Драгоманов зазначав, що вона сама по собі є «дуже страшне і велике лихо» для всіх слов'янських народів, які беруть у ній участь. Він відкрито висловлював симпатії до сербів, чорногорців, босняків, болгар, які піднялися на боротьбу з османським ярмом. Продовжуючи дотримуватися думки, що російському царату насамперед «треба почати з себе», перш ніж визволяти південних слов'ян, автор водночас закликав до всілякої підтримки боротьби єдинокровних слов'янських братів. Після кількох місяців війни публіцист наводив також факти злочинного ставлення з боку «визволителів» до визволених і поділяв занепокоєння болгарської преси. «Чи не гірше буде болгарському народові під рукою «освободителів», ніж було під рукою «угнетателів»?... Чи не почнуть наші «освободителі» панувати й там так, як панують і досі над своїми «освобождьоними» московським, українським, польським... та іншими народами?» – наголошував автор. Тільки скинувши самодержавний лад, який породжує гноблячий та всенівелоючий централізм, можна сподіватися на те, щоб усі слов'яни стали «добрими братами і си- нами сонця правди» [15, с.258].

У статті «Внутрішнє рабство та війна за звільнення» автор перевів увагу громадськості з балканських теренів на російські. У першій частині статті, що мала назву «Гірше неможливо» й була присвячена економічному, політичному та військовому становищу царської Росії з її напівфеодалним ладом і всюдисущою бюрократією, публіцист стверджував, що саме варварська та лицемірна зовнішня й внутрішня політика царату довела Росію до становища, гірше якого вже дійти неможливо.

У 1878 р. завдяки наполегливій праці Драгоманова вийшло дві збірки альманаху «Громада». У програмі цього видання зазначалося, що воно, попри висвітлення життя українців, буде приділяти увагу й життю інших слов'ян – «наших сусідів, найрідніших нам природою, подібних нам долею і таких, з котрими нам доведеться вкупі здобувати нашу землю і волю». Шукаючи нових ідеологічних орієнтирів, Драгоманов, вірогідно, підпав під вплив анархістських ідей Прудона. Цей видатний француз у своїх працях часто торкався питань української історії – козаччини, українсько-польських взаємин під час польських повстань XIX ст. тощо, що не могло не імпонувати українському публіцис-

тові, який не раз називав себе «останнім прудонівцем» [23, с.116]. У статті «Дійсні області та пропаганда соціалізму на плебейських мовах Східної Європи» автор торкався проблем пропаганди соціалістичних ідей серед слов'янських народів. Аналогічний проєкт – видання в українській столиці усіма слов'янськими мовами «Київського журналу» намагався здійснити М. Костомаров. Його плани були зірвані російською владою [23, с.119].

Драгоманов писав: «Дослідження пісень про боротьбу українців з турками, порівняно з такими ж піснями балканських народів, спонукало мене вдуматися в так зване, східне питання, а все разом привело мене до думки про необхідність поставити федерально-демократичне питання по всій Східній Європі». На його погляд, українцям варто «приступати з широкими і всесвітніми думками» до розбудови нового суспільства. Кожен українець, «виглядаючи собі товаришів по праці для добра громадського», повинен звернути увагу й на неслов'янські народи. Український народ має стати не тільки «всеслов'янцем», але й «інтернаціоналом». Тільки тоді «наше українство вмістить в собі те ліпше, що казалося од ліпших западників... до соціалістів новіших часів і те, що казали в часи просвіту свого розумні слов'янофіли, та до того й те ліпше, що виробилося за XIX ст. у передових громадах на Заході». Спостерігаючи за народженням нових ідей в Європі, вчений переконався, що новий український рух має піти по «новевропейській дорозі» й потрібно якнайшвидше включити його в європейський процес. На думку далекоглядного українця, наприкінці XIX ст. в Європі настане «період великих соціально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж у 1860-1870-х рр.» [23, с.132].

В іншій статті він знову переконував читача у тому, що розвиток української національної культури й історії потрібно розглядати у більш широкій контексті, ніж слов'янській. Варто «звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи хоч косу участь українців усяких клас чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд... нашій історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи». Перш за все треба оновити українське письменство й науку про Україну, «приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського і наукового руху в Європі й Америці, й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним» [23, с.137].

У статті «Историческая Польша и великорусская демократия» автор уперше зі сторінок преси відверто заявив про ігнорування національних інтересів одного слов'янського народу – українського, політичними силами інших слов'янських народів – польського й загальноросійського. Найбільше критикував Драгоманов своїх товаришів по визвольній антицарській боротьбі – учасників загальноросійських революційно-народницьких організацій в Україні, називаючи обрусілих українських інтелігентів «іноземцями вдома», «овеликорушеними українцями» [23, с.142].

Завдяки відвертим публікаціям М. Драгоманова з'явилися проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій як Східно-Європейської федерації на регіональній, а не на етнічній основі. На заміну ідеї всеслов'янства прийшла інша ідея – національної самостійності. Слов'янська ідея в 90-х рр. XIX ст. стає або об'єктом партійної критики, або ж розглядається як факт минулого, що заслуговує на повагу та наукове вивчення. Вона відійшла в минуле, відкриваючи ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну свободу, за свою державність. Разом з розчаруванням у слов'янській ідеї приходить розуміння необхідності орієнтації на власні сили. У суспільній думці виникає ідея політичної суверенності українців та остаточного формується ідея «соборної України». Так, 1892 р. Б. Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської» доходить висновку, що єднання лише «з одним братом – москалем – є вже не братанням, а неволею», тому українцям варто боротися за свою незалежну державу [9, с.50]. Проте відвертих антиросійських ідей в українській суспільно-політичній думці не спостерігалось.

На середину 80-х XIX ст. у пресі Наддніпрянщини спостерігається остаточна девальвація ідей всеслов'янства. Громадськість намагається віднайти альтернативу вузькослов'янському єднанню. Виникають проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій на регіональній, а не на етнічній основі. Слов'янська ідея стала об'єктом критики і відійшла в минуле, відкривши ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну державність. Цьому також посприяла війна Сербії з Болгарією 1885 р. і розрив болгаро-російських відносин.

Девальвація слов'янської ідеї як доміанти національної ідеології XIX ст. призвела до вагомих змін в українській суспільній свідомості кінця століття. В програмах перших українських політичних партій як Західної, так і Східної України вже не зустрічається посилення на особливу всеслов'янську роль України. Тепер наперед вийшли завдання боротьби за Україну незалежну, насамперед, від двох слов'янських націй – російської й польської.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 47. Арк. 1-10.
2. Афанасьев. Политическое обозрение // *Правда (Одесса)*. 1877. № 2. 2 октября.
3. Вести из уездов // *Черниговская газета*. 1877. № 8. 18 августа.
4. Военные известия // *Черниговская газета*. 1877. № 5. 4 августа.
5. Восточный вопрос // *Правда (Одесса)*. 1877. № 2. 2 октября.
6. Гр. Е...в. Восточный вопрос. II // *Правда (Одесса)*. 1877. № 5. 6 октября.
7. Гр. Е...в. Восточный вопрос. III // *Правда (Одесса)*. 1877. № 7. 8 октября.
8. Гичов Т. Капитан Райчо Николов. Кишинёв, 1979. 275 с.
9. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Буковина. 1892–1893. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag204.htm>

10. Дело о ефрейторе шестого саперного батальона Иосифе Григорие Лозноке // *Правда (Одесса)*. 1877. № 11, 12. 14. 16 октября.
11. Джонг Хи-Сок. Идея славянского единства в мировоззрении Ф.И. Тютчева // *Славянский вопрос: веки истории* / [под ред. М. Досталы]. Москва, 1997. С. 57-59.
12. Дорогами дружби: дослідження і спогади. Київ-Софія, 1989. 349 с.
13. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х тт. Київ, 1970. Т. I. 586 с.
14. Еврсинова А. Право России вмешиваться в дела Турции // *Правда (Одесса)*. 1877. № 3. 4 октября.
15. Листування Київської старої громади з Михайлом Драгомановим (1870-1895) // *Архів Михайла Драгоманова*. Варшава, 1937. Т. I. 472 с.
16. Письма о войне // *Правда (Одесса)*. 1877. № 16. 18 октября.
17. Политическое обозрение // *Правда (Одесса)*. 1877. № 12. 14 октября.
18. Реснт О.П. Актуальні проблеми історії України // *Україна Соборна: збірник наукових статей*. Київ, 2004. Вип. 1. С. 6-22.
19. Реснт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 338 с.
20. Роб. Орбинский. О влиянии войны на будущее экономическое положение Одессы и ее района // *Правда (Одесса)*. 1877. № 2. 2 октября.
21. Субгельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
22. Тютчев Ф. Соч. в 2-х тт. Москва. Т. 1. 388 с.
23. Федченко П. Михайло Драгоманов. Життя та творчість. Київ, 1991. 198 с.
24. Черниговская газета. 1877. № 5. 4 августа.
25. Черниговские известия. 1877. № 4. 28 июля.

А. А. Заводовский

Диспозитив власти Российской империи и славянофильский дискурс в прессе Надднепрянщины 70-х годов XIX ст.

Автор исследует диспозитив власти Российской империи и славянофильский дискурс в газетах «Киевский телеграф», «Киевский листок объявлений», «Киевский листок», «Черниговская газета», «Черниговские известия», «Правда» (Одеса), и др. в период, усиления освободительных движений на Балканах и создаются общественные организации, в которых формируется идея «федерации равных и братских славянских народов». В это время руководящие круги Российской империи стремятся использовать славянофильскую идеологию для дальнейшей инкорпорации частей южных славян к Российской империи. По мнению автора, урядникам удалось развернуть достаточно удачную кампанию пропаганды будущей войны «за освобождение братьев-славян». Апрельское восстание в Болгарии 1876 г. и дальнейшая борьба болгар за независимость в период российско-турецкой войны вызвала очередной подъем политической славянофильской активности на страницах периодики Надднепрянщины. Между тем анализируется религиозный фактор у славянофильском дискурсе на страницах имперской прессы.

По мнению автора, уже на средину 80-х XIX ст. в прессе Надднепрянщины прослеживается остаточная девальвация идей всеславянства. Общественность стремится отыскать альтернативу узкославянскому единению. Возникают проекты будущего строя Российской и Австро-Венгерской на региональной, а не на этнической основе. Славянская идея становится объектом критики и уходит в прошлое, открывая идеологический простор для

соревнования каждой славянской нации за собственную государственность. Деэвальвация славянской идеи как доминанты национальной идеологии XIX ст. привела ко весомым изменениям в украинском общественном сознании конца столетия.

Ключевые слова: диспозитив власти, славянофільський дискурс, славянська ідея, українське націєстроїтельство, Російська імперія.

Anatolii Zavadovskiy

Dispositive authority of the Russian Empire and Slavophil discourse in the Trans-Dnieper press of 70s of the nineteenth century

The author investigates the dispositive power of the Russian Empire and the Slavophil discourse in the newspapers «Kievskij Telegraph», «Kijevskij listok objavljenij», «Kijevski listok», «Chernigovskaja gazeta», «Pravda» (Odessa), etc. in the period when the liberation movements in the Balkans intensify and public organizations are formed in which the idea of “federation of equal and fraternal Slavic peoples” is formed. At this time, the ruling circles of the Russian Empire are trying to use the Slavophile ideology to further incorporate some of the southern Slavs into the Russian Empire.

According to the author, the government managed to deploy a rather successful campaign for the propaganda of a future war «for the liberation of the Slav brothers». The April revolt in Bulgaria in 1876 and the subsequent struggle of the Bulgarians for independence during the Russo-Turkish War led to another outbreak of political Slavophile activity on the pages of the periodicals of the Dnieper. Between them, the religious factor in the Slavophile discourse is analyzed in the pages of the imperial press. According to the author, by the mid of 80s of the nineteenth century in the Trans-Dnieper press, there is a final devaluation of the ideas of universal nationality. The public tries to find an alternative to the narrow-Slavic unity. There are projects of the future system of the Russian and Austro-Hungarian empires on a regional rather than ethnic basis. The Slavic idea becomes the object of criticism and goes back into the past, opening the ideological space for the competitions of each Slavic nation for its own statehood. Devaluation of the Slavic idea, as the dominant of the national ideology of the nineteenth century has led to significant changes in the Ukrainian public consciousness of the end of the century.

Key words: dispositive power, Slavophile discourse, Slavic idea, Ukrainian nation-building, Russian empire.

Отримано: 28.08.2018

МЕМУАРИ І СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ І ПРОВЕДЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЙ ДО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (кінець 1918 – середина 1919 рр.)

У статті аналізуються видані на батьківщині і за кордоном понад п'ядесятка мемуарних джерел (спогадів) державних, громадських діячів і безпосередніх учасників збройної боротьби за українську державність на території Східної Галичини наприкінці 1918 – у першій половині 1919 рр., в яких по-різному відображено бачення і розуміння авторами складного і водночас неоднозначного процесу творення особового складу війська ЗУНР, який неоднаково сприймався у галицькому суспільстві, через проведення відповідними державними структурами неодноразових мобілізацій українського чоловічого населення республіки, організацію новобранцям мінімального військового вишколу, нарешті, відправлення їх до фронтових частин для виконання свого військового обов'язку. Звернено увагу на особистості мемуаристів, їхню роль у тодішніх воєнно-політичних подіях, що відбувалися у різних місцевостях молоді республіки, їх причетність/непричетність до примусової організації війська, на час творення (появи) і зміст спогадів. Виявлено цікаві факти, деталі і оцінки, які доповнюють уже введений до наукового обігу історичний матеріал і свідчать про особливості роботи місцевого апарату щодо виконання поставлених державних завдань із наповнення війська необхідним людським ресурсом. Низка узагальнених нами свідчень потребують критичного ставлення.

Ключові слова: мемуари (спогади), ЗУНР, державні і громадські діячі, Галицьке військо, старшини, мобілізаційні заходи, результативність.

Відзначення 100-річчя початку Листопадової національно-демократичної революції в Східній Галичині, яке має загальнонаціональне значення і є важливою подією сучасного суспільно-політичного життя країни, стимулює науковців до продовження пошуку різноманітних джерел для поглибленого вивчення тодішнього державотворчого процесу в регіоні, зокрема будівництва Збройних Сил Західноукраїнської Народної Республіки, без яких проголошена держава галицьких українців не могла проіснувати і кількох днів. У цьому контексті більш прискіпливої уваги потребує використання у науково-дослідній роботі із зазначеної тематики такого цінного і часто унікального джерела особового походження як мемуари (спогади), що залишили по собі чимало безпосередніх учасників тих історичних подій, зафіксувавши при цьому свої враження про організацію і результативність мобілізаційних кампаній української влади, які проводилися для поповнення війська необхідним людським ресурсом. Інформаційне значення цих видань безперечне. Попри певну суб'єктивність, вони в основному достовірно зафіксували різні складові, особливості і географію проведення цих заходів, що не завжди враховано істориками при підготовці праць, присвячених становленню і бойовій діяльності Галицького війська.

Метою статті є встановлення кола та джерелознавчої цінності персональних свідчень мемуаристів, авторів спогадів як учасників і свідків процесу організації і проведення державними структурами ЗУНР мобілізаційних кампаній для творення повноцінної Галицької армії – надійного захисника здобутків революції.

Першу групу цих джерел становлять опубліковані переважно двома хвилями – у 1920-1930-х та 1950-1960-х рр. матеріали галицьких державотворців, військових управлінців різного рівня, які були причетні до вироблення відповідної політики, оголошення і проведення мобілізаційних кампаній. Їх авторами були Кость Левицький, голова Державного секретаріату ЗУНР, Іван Макух, член Національної ради і державний секретар внутрішніх справ ЗУНР, Володимир Бемко, заступник секретаря державних справ ЗУНР (ЗОУНР), Никифор Гірняк, комендант Тернопільської військової округи, Степан Шухевич, військовий комендант Львова, Мирон Тарнавський, комендант фронтової групи «Схід» під Львовом, полковник Галицької армії, Антон Кравс, командир бойової групи «Хирів», Антон Дівнич, секретар керівника Начальної команди українських військ у Львові, полковника Гната Стефаніва, Антін (Альойс) фон Легар, командир групи «Наварія», полковник австрійського Генштабу, Омелян (Еміль) Клаун, отаман, командир армійського вишколу, та ін.

За свідченням голови Державного Секретаріату ЗУНР Костя Левицького [28, с.2], приступаючи до мобілізації, уряд надіявся, що галиччани відгукнуться на полум'яний заклик взяти до рук зброю і поповнити небагато чисельне українське військо. Тому вже на початку листопада розпочалася так звана «вербункова акція»: у повіті направили багатьох агітаторів, щоб поінформувати населення про політичні події у Львові та закликати дорослих чоловіків піти до війська. Але, як свідчить інше джерело, дії уряду виявилися загалом малоєфективними. До того ж, командування не змогло належно розпорядитися тими небагаточисельними новобранцями, які відгукнулися на заклик української виконавчої влади [3, с.143]. Головну причину невдач із проведенням перших мобілізаційних заходів до галицьких військових формувань Іван Макух вбачав у наявності великої кількості команд, які не могли відразу зорієнтуватися у своїх справах, «не те що вислати на фронт вояків» [31, с.21].

Військові управлінці та представники командного складу галицького війська проблеми поповнення бойового складу розглядають у тісному зв'язку з іншими важливими подіями. Зокрема, Володимир Бемко залишив цінну інформацію про діяльність Державного секретаріату військових справ (ДСВС) і першу загальну мобілізацію в листопаді 1918 р. На його переконання, заходи із мобілізації до того часу були хаотичними, без відповідних юридичних норм, викликаючи справедливе незадоволення з боку селян. Як стверджує цей держслужбовець, не зважаючи на всі рішення, прийняті ДСВС і Українською Народною Радою про поповнення армії новобранцями, робота залишилася не належно

виконаною, а її результативність не давала надії на подальший успіх [1, с.62, 66].

Никифор Гірняк, працюючи у Тернопільській військовій окрузі і відповідаючи за формування військових частин, не обійшов увагою проведення мобілізації, зокрема наголошуючи, що вони були одним з «найважливіших» його завдань [11, с.131]. Для того, щоб мобілізація була успішна, потрібно було все робити за чітким планом, якого, на жаль, не було вироблено. Тому спочатку в ході перших мобілізаційних заходів з'ясувалося, що немає розпоряджень, куди необхідно спрямовувати новобранців (на той час не було сформовано військових частин, не було відповідного спорядження тощо). За цим джерелом, на території округи довелось проводити мобілізацію не акордно, а поетапно, що було цілком виправдано. В результаті справу вирішили на користь українського війська. Щоправда, проблеми все-таки залишалися. По-перше, серед мобілізованих було чимало «не здатних до військової служби». По-друге, такі підкріплення, без вишколу, не можна було залучати до бойових дій. По-третє, потрібно було подбати про їх моральний і патріотичний стан, оскільки не виключалася можливість їх дезертирства [11, с.134-135].

Солідарний з попередником і Степан Шухевич. Він також бачив гострі проблеми у формуванні особового складу Галицького війська в той час, коли в листопаді дуже багато українців переживали ейфорію, а державні і військові діячі заявляли про перемогу української справи. Насправді, стверджує мемуарист, ситуація було зовсім іншою. Більшість військових кадрів, які можна було використати у боротьбі проти польських збройних загонів, була ще на італійському фронті. Людський ресурс у Львові був по суті здеморалізований. Добровольці, котрі потягнулися до війська, на жаль, нічого не розумілися у військовій справі. Військова управа, яка займалася мобілізацією, зробила велику помилку, не забезпечивши новобранців амуніцією. Через це Галицьке військо зазнало страшних наслідків [59, с.24-25].

Інший представник галицької військової еліти – Мирон Тарнавський у своїх «Спогадах» пише, що, незважаючи на поповнення військових формувань для підмоги окупованому Львову, потрібно було володіти мистецтвом ведення бойових дій у густозаселених районах, за великі населені пункти. Разом з тим колишні австрійські офіцери, які прийшли служити до Галицького війська, не мали відповідної підготовки, оскільки в роки Першої світової війни дотримувалися іншої тактики ведення бою, що відповідала позиційній, а не маневреній війні. До того ж великим недоліком була їхня необізнаність з топографічними особливостями Львова [46, с.106-107].

Для того, щоб процес формування боєздатної армії йшов успішно, територія ЗУНР була поділена на військові округи. Вони, як наголошує. Антон Кравс, загалом справилися із поставленими завданнями і наприкінці листопада 1918 р. розпочалося повноцінне поповнення армії, формування тактичних одиниць [24,

с.46]. Коли ж виникло питання, хто очолить сформовані групи, вирішили запрошувати на ці посади австрійських командирів, які мали позитивну репутацію [25, с.18]. Автор спогадів пише, що на цьому організаційні та інші проблеми війська не вичерпалися: взимку 1919 р. армія відчула потребу поповнення кількісного складу, а тиллові установи з цим не справлялися. Тому старшини змушені були самі їздити в тил для примусової організації людського ресурсу і військового спорядження, що було непросто і надалі відбивалося на проведенні військових операцій [24, с.63].

Цікаві спогади залишив Антін Дівнич. Він стверджує, що після залишення українськими частинами Львова, його Окружна військова команда перестала існувати. Однак, вже 15 березня 1919 р., за рішенням ДСВС, вона відновила роботу і розмістилася в Новому Яричеві. Після успішної реорганізації вона оголосила мобілізацію, що проводилася 28 березня – 8 квітня 1919 р. у підлеглих їй повітах. Результати цього заходу виявилися маловтішними, оскільки більшість чоловічого населення цих територій вже воювали на фронті [12, с.63-64].

Проблемі вишколу новобранців приділяли увагу офіцери-австрійці, які перейшли на службу до Галицького війська. Зокрема, Антін фон Лєгар, не поділяючи плану швидкого наступу, намагався пояснити українським военачальникам, що армії потрібне перегрупування сил, а новобранцям, які не могли створювали на той час серйозної загрози ворогу, треба було пройти відповідний вишкіл і посилити власну боєздатність [29, с.116]. У червні 1919 р. інший іноземець Еміль Клон, ставши комендантом армійського вишколу, спробував вирішити цю проблему, однак часу для навчання новобранців майже не залишилося, оскільки польська армія проводила свої активні наступальні дії [23, с.366]. Ці питання треба було вирішувати раніше.

Відомі громадські діячі регіону, за родом діяльності поети, письменники, адвокати, журналісти, яких у 1918–1919 рр. частково залучали і до управлінської роботи на місцях (Іван Блажкевич, Петро Карманський, Кирило Трильовський, Андрій Чайківський та ін.), взяли активну участь у проведенні мобілізації до Галицького війська, залишили по собі різної ваги спогади. Їхні матеріали з'являлися на сторінках часописів [3], [16], поряд із свіжою інформацією про бойові дії, формування армії, позитивні та негативні плини того часу. Деякі діячі друкували їх одразу після подій, що відбулися [47], інші через роки [55]. Однак в цілому вони зафіксували характер тодішнього життя в Галичині, не пропустили важливих подій. Зокрема, Петро Карманський, як і його колега Іван Блажкевич, представив події як суперечливі, хоча відмітив, що у частини галичан таки була відповідальність перед своїм народом і молодією державою, оскільки, як зазначено першим з них, «люди, нарікаючи, все ж таки пішли до армії наступного дня», їх було вишколено і кинуто в бій [16, с.7].

У перших місяцях зими 1919 р. військова справа складалася не на користь української армії, і як зазначали Степан Шухевич

[59] та Антон Кравс [25], ситуація ставала катастрофічною через погану роботу запілля. Комісар ЗУНР, активний громадський діяч А. Чайковський, неодноразово висловлює своє обурення від того, що тилові старшини без роботи сиділи у штабах і це була «страшенна деморалізація для тих, що [були] на фронті...» [55, с.41]. Звідти негативна інформація потрапляла на поза фронтову територію, не сприяючи настрою тих, хто незабаром мав поповнити галицьке військо. Зенон Стефанів, військовий історик і журналіст, який був свідком багатьох тодішніх подій, підтверджуючи думку Андрія Чайківського, зафіксував, що з кінця березня до середини квітня 1919 р. об'єктивно існували можливості (затишшя на фронті) для переведення успішної мобілізації, утім цією нагодою командування з невідомих причин не скористалося [45, с.12]. Педагог, військовий історик, журналіст та активний учасник тодішніх подій Лев Шанковський звернув увагу на позитивні сторони мобілізаційних заходів, які дозволили збільшити чисельність Галицького війська, зокрема відзначив роль прифронтових сіл у наповненні частин особовим складом завдяки вдалій роботі низки окружних військових команд [56, с.277; 57, с.146–148].

Характерною ознакою третьої, найбільш чисельної групи мемуарних видань (спогадів) є те, що їх авторами були безпосередні учасники бойових дій, які фіксували події переважно по ходу або одразу після їх завершення. Щоправда, ці матеріали не завжди могли бути відкриті для масового читача і з'явилися здебільшого у 1960-1970-х рр., маючи, крім мемуарної складової, ще й джерельну.

Досить вдалими для оцінки подій Листопада 1918 р. є спогади сотника Олекси Кузьми «Листопадові дні» [27]. Він наводить багато фактів, за якими простежуються труднощі формування військових частин та їх поповнення особовим складом. Однак, зрозуміло, він не міг розповісти про ті події, які були за межами його споглядання. Цей недолік виправили його колеги, які ювували на інших ділянках фронту. Так, про мобілізації початку листопада та відповідну роботу в повітах ЗУНР, яка сприяла успішному поповненню армії людським ресурсом, розповіли Микола Галій [8], Теодор Гоца [9], Осип Клодницький [21; 22], Ілько Калічак [15], Михайло Лубик [10], Борис Рожченко [43], Іван Фенців [51], Яків Ярема [60]. Різні згадки про заклик до війська вміщено в сучасному збірнику «Бережанщина в спогадах емігрантів» [2] та в рубриці «Матеріали і документи», опубліковані 1930 року в «Літописі Червоної Калини» [33], [34]. Інформаційний внесок в розуміння сутності революційних подій та процесу поповнення армії особовим складом знаходимо у матеріалі тогочасного коменданта Золочева і його околищ, який зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові [54].

Мобілізаційна ситуація тієї доби, представлена мемуаристами і авторами спогадів, створила доволі таки розмаїту картину подій. Вже у перші дні, коли відбувся перехід влади від австрійської до української, в повітах налагодили певну роботу для забезпечення молодого війська необхідною живою силою [22, с.173]. Зокрема, на

Бережанщині українська влада формувалася завдяки патріотам, зокрема із навколишніх сіл [6, с.215]. Вони і забезпечували проведення мобілізації для збройної допомоги українському державному центру у Львові [2, с.158–159]. Так, заклики до українців із поповнення лав збройного формування з'явилися вже 2 листопада. Утім, як згадує Олександр Кузьма, ці заходи виявилися передчасними, адже українська влада була неготова розумно розпорядитися контингентом новобранців і сформувати на їх основі військові частини [27, с.148]. За іншими свідченнями, в одній частині Галичини плідно працювали українські патріоти із проведення мобілізації у своїх селах [21, с.28], в іншій – демобілізовані з австрійської армії вояки були пасивними, ігноруючи боротьбу своїх побратимів, а на заклик стати на захист української держави нігілістично заперечували: «Ми вже маємо досить тієї війни» [10, с.247].

Спогади свідчать, що в одних військових округах селяни тисячами добровільно йшли до війська, в інших – в'яло відбувалась примусова мобілізація. З новобранців створювали різні бойові відділи, однак чимало їх не бажали захищати молоду республіку і втікали додому. Причиною цього було, на думку окремих авторів, розчарування у своїй армії, яка не забезпечувала їх найнеобхіднішим. В опублікованих матеріалах йдеться також про те, що багато галицьких селян не горіли бажанням воювати за нові ідеали, бо не було відповідної агітації з боку української влади [13, с.16]. Деякі свідки тієї ситуації не схильні пов'язувати цей негатив лише з прорахунками ЗУНР [3; 16]. Так, Микола Галій пояснює цей явище виключно втому від попередньої тривалої російсько-австрійської війни [8, с.445]. Через це галичани воліли краще поповнювати ряди громадської міліції, щоб на перехресті доріг, якими поверталися стомлені вояки з війни, відбирати у них майно. Саме із-за цього українські вояки, котрі поверталися у рідні місця, вимушено обходили Львів далекими дорогами, часто не підозрюючи, що у ньому коїться [15, с.25; 27, с.181].

За спостереженнями активного учасника тих подій Івана Фенціва, починаючи з 7 листопада 1918 р., до української армії добровольцями пішли хлопці [51, с.5]. Найбільший відсоток їх становили не вишколені рекрути, котрі ще ніколи в руках не тримали зброю. Для прикладу. У Перемишлі, за даними Бориса Рожченка, в ті дні прийняли присягу на вірність ЗУНР близько 3000 вояків [43, с.17]. Цікаво, що саме таке поповнення, не знаючи як слід поводитися під час бою, вимушено покидало українські позиції [42, с.10].

В збірках спогадів можна знайти свідчення про небагаточисельність (від 200 осіб) українських гарнізонів у різних повітових містах. Вказується і на те, що на початку листопада 1918 р. в окремих місцях оголошувалися мобілізації під час проголошення української влади [33, с.23]. Хоча ця робота проводилася по-різному: в одних повітах під призов потрапляли чоловіки 1890-1901 р. н., в інших – 1883-1900. Траплялося так, що, провівши мобілізацію, вже наступного дня чоловіків відправляли для допомо-

ги повстанцям Львова. Зафіксовано й те, що не всі повіти давали мобілізованих селян, або ж самі проводили мобілізацію для захисту села [34, с.22], а поповнення, як стверджує Теодор Гоца, не завжди належно виконувало покладені на нього обов'язки [9, с.62].

За Яковом Яремою, з кожним новим днем українсько-польської війни місцеві військові органи в низці повітів вдосконалювали свою роботу. Це породжувало надію на успішну обов'язкову мобілізацію, яку запланували на 10 листопада 1918 р. через малу кількість українських військових сил. По селах оголосили про мобілізацію, яка поширювалася на 18-36 річних. Але виконати це розпорядження було вкрай складно через несформованість міліції. Тому замість мобілізації відбувалося озброєння сіл [60, с.21].

В середині листопада чисельність армії вдалося збільшити. Створювалися групи, сотні, полки. Інформацію про ці заходи виклали у своїх спогадах Дмитро Бречка [4], Омелян Василич [5], Віктор Воробець [7], Дмитро Кренжаловський [26], Теодор Марітчак [35], П. Мигович [36; 37], Дмитро Микитюк [38], [39], [40], [41], Роман Цегельський [52] та ін. Зокрема, Дмитро Микитюк наголошує, що врахувавши всі попередні промахи у справі формування особового складу війська, ДСВС 15 листопада закликав до війська усіх чоловіків-українців від 18-35 річних українців. При цьому унормували питання призову по всій республіці, чого не було зроблено до того [40, с.74]. Використавши офіційні звіти, цей автор стверджує, що мобілізація в різних населених пунктах пройшла досить успішно [38, с.43]. Його підтримує Іван Карпинець, який наводить дані про зростання допомоги українському Львову [22, с.173]. А Віктор Воробець зафіксував пошвавлення у державному центрі ЗУНР: «Знову зародилися вулиці міста військом... Не було майже тижня, щоб не від'їжджав на Львів чи Хирів якийсь курінь» [7, с.10-11].

Педагог і освітній діяч Роман Цегельський знав від свого брата Лонгіна Цельського, державного секретаря внутрішніх справ, що за сприянням Дмитра Вітовського, державного секретаря військових справ, почали утворюватися запасні сотні, щоб у критичний момент могли захистити конкретний повіт і в разі потреби виступити на допомогу будь-якій бойовій сотні. Для прикладу. В останніх днях листопада 1918 р. з'явилася «Запасна сотня імені князя Василька в Теревовлі», а наприкінці грудня її поповнили новобранці із Збаражського повіту, 25% яких були українцями-католиками [52, с.11-12]. Дмитро Микитюк зазначає, що крім загальної мобілізації, мали місце і часткові, які проводили окремі збройні формування, зокрема загін Українських січових стрільців. Після цього молодь проходила вишкіл у загоні [41, с.72].

П. Мигович вказує на нерівномірність старшин, які знаходилися у різних повітах. Траплялися прикрі випадки, коли старшини не хотіли йти на фронт і заявляли, що за австрійських часів їх визнали нездатними до фронтової служби. Через таку поведінку влада заставляла проходити заявників повторний медичний огляд, щоб встановити істину [37, с.147].

У спогадах Дмитра Бречки розповідається про те, як новобранців з усіх повітів спочатку концентрували у Стрию, де знаходився Запасний кіш, комендантом якого був Михайло Хронов'ят [4, с.79]. Тут, за О. Василичем, мобілізовані проходили вишкіл, а вже потім направлялися у різні бойові групи фронту – переважно на Перемишльський і Львівський відтинки. Саме у Стрию в січні 1919 р. було утворено групу «Південь», якою командував Гриць Коссак [5, с.16]. Цікаво, як пише Т. Марітчак, що поляки також часто мобілізували до свого війська українських чоловіків, однак ті, що були національно свідомими, згодом втікали до української армії [35, с.16], не бажаючи воювати проти своїх національних братів.

У січні 1919 р. ЗУНР уже мала свої Збройні Сили, створені важкими зусиллями. Для заміщення бойових втрат і створення нових підрозділів потрібно було і далі проводити мобілізації. Згадки про них вміщені у спогадах П. Драмінського [53], Володимира Калини [14], Івана Карпинця [17], [18], [19], [20]. П. Магоєна [30], Любомира Макарушки [32], Івана Томинчука [48], Степана Тулюка-Кульчицького [49], Романа Шевчука [58], а також одного невідомого автора, який заховався за криптонімом Т. М. [50]. У деяких з опублікованих матеріалів зазначається, що для вимог і потреб війни на початку січня 1919 р. ДСВС запровадив нову структуру Галицького війська. Змішані, регулярні і напівпартизанські сотні, курені чи групи увійшли до регулярної армії, що складалася із трьох корпусів. Поповненням армії старшин і підстаршин, яких не вистачало, займалися Окружні військові команди. На місцях було організовано і відкрито старшинські школи для відповідної підготовки. Зокрема, військовою областю для II корпусу була Коломия, III корпусу – Золочів. У січні 1919 р. відкрили також старшинську школу в Станіславові. Вік тих, кого приймали на навчання, коливався від 18 до 24 років [49, с.252-253].

Спогади вносять деяку ясність у питання чисельного складу Галицького війська. Зокрема, Іван Карпинець стверджує, що на початку січня 1919 р., за польськими джерелами, воно нараховувало 43350 осіб бойового складу. Лише з 4 по 19 січня військо збільшилося на 11500 новобранців [18, с.20]. За даними Володимира Калини, чисельність цього збройного формування в березні 1919 р. становила 65000 стрільців та 4000 старшин [14, с.410]. Тобто, проведені мобілізації дали відчутний ефект. Попри це, за спостереженнями Осипа Станіміра, у березні-квітні спостерігався занепад духу українських вояків на фронті, що, на думку автора спогадів, пояснюється послабленням уваги а то й відвертим ігноруванням тилом потреб фронтових частин. Ніхто не журився подіями, що відбувалися на фронті. Крім того, галицькі вояки були втомлені тривалими боями, не маючи у достатній кількості одягу, їжі та зброї [44, с.61].

З початку травня 1919 р., як зафіксував Іван Томинчук, почалися нові заклики до війська [48, с.115]. Прогаївши майже два місяці часу, 13 травня Рада Державних Секретарів вирішила провести огляд всіх чоловіків-українців ЗОУНР 1881-1882 рр. Цей за-

хід стосувався народжених у 1883–1900 рр. при умові, що вони не служили в українській армії, та придатних до військової служби 1901 р.н. Це розпорядження з'явилося в газеті «Республіка» 15 травня 1919 р. Однак якість нової мобілізації, наприклад, Іван Карпинець, бере під сумнів, адже тоді активно відбувався польський наступ, який призвів до втрати низки повітів, в яких мала б відбутися мобілізація [20, с.26-27]. До того ж, за спогадами 17-річного добровольця Романа Шевчука, забезпечення мобілізованих чоловіків амуніцією було явно недостатнє – «дві пари білизни, кілька грудок цукру і ложку на дорогу...» [58, с.14].

Під час Чортківської офензиви село масово вступало до війська, добровольці прибували до армії, а старшин не було [50, с.4]. Новобранці приходили озброєні, проте відчувався брак одягу. Найгірше становище, за П. Магоєном, було із забезпеченням набоями [30, с.4]. та, за Любомиром Макарушкою, з кадрами старшин [32, с.42]. Це негативно позначилося на результатах українсько-польської війни у липні 1919 р.

Отже, існує чимале коло мемуарів і спогадів, автори яких повідомляють різну інформацію про проведення та перебіг у різних місцях мобілізаційних кампаній, загальних чи часткових, які з перервами відбувалися з листопада 1918 по червень 1919 рр. Їх ініціювало військове відомство республіки галичан, на місцях проводив апарат військових округів. За свідченням авторів, ці заходи мали немало організаційних прорахунків, не враховували зміни ситуації на фронті. Галицьке суспільство, надавши для свого війська в основному достатню кількість новобранців, разом з тим, за мемуарними джерелами, не могло задовольнитися бойовими результатами на українсько-польському фронті, які в підсумку виявилися провальними через неспроможність протистояти добре озброєній сучасній армії генерала Галлера.

Виявлені під час мобілізації проблеми певною мірою були враховані Галицькою армією після її перебазування на Наддніпрянську Україну, де вона до листопада 1919 р. брала активну участь у боротьбі за збереження Української Народної Республіки. Про це розповідають інші спогади і мемуарні видання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бемко В. Державний Секретаріат Військових Справ // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 61-70.
2. Бережанщина в спогадах емігрантів. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. 392 с.
3. Блажкевич І. Спогади // *Дзвін*. Львів, 1991. Червень. № 6. С. 136-147.
4. Бречка Д. До історії 9-ої Белзької Бригади УГА // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. Т. 3. С. 76-86.
5. Василич О. Жидачів у р. р. 1918–1919 // *Літопис Червоної калини*. Львів, 1932. Ч. 4. С. 16-17.
6. Військо // *Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк: «Видавництво Бережани», 1970. С. 215.

7. Воробець В. Перші дні української державности в Коломії // *Український скиталець*. Ліберець, 1921. березень. Ч. 5. С. 8-11.
8. Галій М. На свободній землі // *Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк: «Видавництво Бережани», 1970. С. 445-452.
9. Гоца Т. З визвольних днів Перемишля // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. Т. 3. С. 59-63.
10. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 р. на Західних землях України. Нью-Йорк, 1973. 408 с.
11. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // *Історичний Календар-Альманах Червоної Калини*. Львів, 1938. С. 130-141.
12. Дівнич А. Окружна Військова Команда Львів // *Календар Червоної Калини*. Львів, 1925. С. 63-65.
13. З Перемишля до Передільниці // *Український стрілець*. Німецьке Яблонне, 1921. 15 червня. Ч. 11. С. 15-16.
14. Калина В. Українсько-польська війна // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 393-425.
15. Калічак І. Записки чотаря (спомини 1918-1919). Львів: Червона калина, 1931. 100 с.
16. Карманський П. З великих днів // *Український прапор*. Відень, 1919. 1 лист. Ч. 23-25. С. 6-7.
17. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. Ч. 10. С. 16-20.
18. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1934. Ч. 4. С. 18-21.
19. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1934. Ч. 5. С. 18-21.
20. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1935. Ч. 7-8. С. 26-30.
21. Клодницький О. Моя служба в УГА // *Вісті комбатанта. Торонто – Нью-Йорк, 1969*. Ч. 2. С. 24-32.
22. Клодницький О. Товмаччина // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. Т. 3. С. 173-174.
23. Ключ О. Армійський вишкіл УГА // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 365-367.
24. Кравс А. Завязок і бої «Групи Хирів» // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 45-66.
25. Кравс А. Спогади // *Вісті братства кол[ишин] вояків 1 УД УНА*. Мюнхен, 1953. Січень-лютий. Ч. 1-2. С. 17-20.
26. Кренжаловський Д. Львів в українських руках. I-21. XI. 1918. Кам'янець-Подільський: Стрілець, 1919. 53 с.
27. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Нью-Йорк: Червона Калина, 1960. 467 с.
28. Левицький К. Перші дні нашої державності // *Український прапор*. Берлін, 1925. 10 лист. Ч. 44, С. 2-3.
29. Лєгар. А. Звідомлення // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 111-120.
30. Магоєн П. При VII-ій бригаді УГА // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. Ч. 11. С. 4-6.

31. Макух І. На народній службі. Детройт: Видання української вільної громади Америки, 1968. 628 с.
32. Макарушка А. Чортківська офензива // *Українська Галицька Армія: У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1968. Т. 4. С. 6-63.
33. Матеріали і документи. Звіт з дороги зі Закопаного до Львова // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1930. Ч. 4. С. 22-23.
34. Матеріали і документи. Перші дні листопада в Східній Галичині // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1930. Ч. 9. С. 22.
35. Марітчак Т. На переломі. Щоденник підхорунжого з 1918 р. // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1936. Ч. 5. С. 14-16.
36. Мигович П. З війни на війну // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1939. Ч. 6. С. 21-23.
37. Мигович П. При запасній сотні скорострільів у Стрию // *Історичний календар-альманах Червоної Калини*. Львів, 1938. С. 141-151.
38. Микитюк Д. Запальні органи правопорядку ЗО УНР // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 31-44.
39. Микитюк Д. Короткі історичні нариси бригад УГА // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 86-115.
40. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 73-84.
41. Микитюк Д. 1-ша бригада Українських Січових Стрільців // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 67-77.
42. Р-кий І. Спомини львівських падолист. днів 1918 р. // *Український скиталець*. Ліберець, 1920. Грудень. Ч. 2. С. 4-13.
43. Рожченко Б. Сумної пам'яті днів в Перемишлі // *Український скиталець*. Ліберець, 1920. Листопад. Ч. 1. С. 17.
44. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920. Торонто, 1966. 192 с.
45. Стефанів З. Два роки в Українській Армії // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. Ч. 10. С. 9-13.
46. Тарнавський М. Спогади. Львів: Червона Калина, 2008. 169 с.
47. Трильовський К. До Львова // *Український прапор*. Відень, 1919. 1 лист. Ч. 23-25. С. 14-19.
48. Томинчук І. Зі споминів стрільця УГА // *Історичний календар-альманах Червоної калини*. Львів, 1934. С. 115-121.
49. Тулюк-Кульчицький С. Старшинські школи Г.А. // *Українська Галицька Армія: У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1968. Т. 4. С. 252-274.
50. Т.М. Чисельний стан УГА // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. Ч. 5. С. 4.
51. Фенців І. Українська артилерія у Львові // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1929. Ч. 1. С. 3-6.
52. Цегельський Р. «Запасна сотня ім[ені] кн. Василька в Тереховлі» – при повітовій військовій команді в Тереховлі // *Українська Галицька Армія: Збірка спогадів*. Львів, 2002. С. 11-14.
53. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 13в.
54. ЦДДА у м. Львові. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 101а. Арк. 10.

55. Чайковський А. Чорні рядки: мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів: Червона калина, 1930. 120 с.
56. Шанковський А. Організація УГА у світлі Наказів НКГА з червня-липня 1919 р. // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 269-289.
57. Шанковський А. Піхота Української Галицької Армії // *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 145-175.
58. Шевчук Р. Спомини 17-літнього вістуна // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1939. Ч. 2. С. 13-16.
59. Шухевич С. Спомини. Від листопада 1918 до квітня 1919. Львів: Червона калина, 1929. 176 с.
60. Ярема Я. Над Сяном // *Український стрілець*. Німецьке Яблонне, 1921. Липень. Ч. 13-14. С. 16-37.

Р. С. Ляскович

Мемуари и воспоминания как источник об организации и проведении мобилизаций до украинской армии в Восточной Галиции (конец 1918 – середина 1919)

В статье анализируются выданные на родине и за рубежом более полдесятка мемуарных источников (воспоминаний) государственных, общественных деятелей и непосредственных участников вооруженной борьбы за украинскую государственность на территории Восточной Галиции в конце 1918 – первой половине 1919, в которых по-разному отражено видение и понимание авторами сложного и одновременно неоднозначного процесса личного состава войска ЗУНР, который неодинаково воспринимался в галицком обществе, через проведение соответствующими государственными структурами неоднократных мобилизаций украинского мужского населения республики, организацию новобранцам минимальной военной подготовки, наконец, отправка их в фронтовые части для выполнения своего воинского долга. Обращено внимание на личности мемуаристов, их роль в тогдашних военно-политических событиях, происходивших в разных местностях молодой республики, их причастность / непричастность к принудительной организации войска, на время создания (появления) и содержание воспоминаний. Выявлено интересные факты, детали и оценки, которые дополняют уже введен в научный оборот исторический материал и свидетельствуют об особенностях работы местного аппарата по выполнению поставленных государственных задач и по наполнению войска необходимым человеческим ресурсом. Ряд обобщенных нами свидетельств требуют критического отношения.

Ключевые слова: мемуари (воспоминания), ЗУНР, государственные и общественные деятели, Галицкое войско, старшины, мобилизационные мероприятия, результативность

R. Liaskovych

Memoirs and reminiscences as a source about organization and mobilization to the Ukrainian military forces in the Eastern Galicia (the end of 1918 – middle of 1919 years)

The article offers the analysis of more than half a dozen of memoirs written by state and public figures as well as participants of the armed struggle for the Ukrainian statehood on the territory of the Eastern

Galicia in the end of 1918 and the beginning of 1919. These memoirs were published in the homeland of their authors and they give different vision and understanding of a complicated and at the same time controversial process of forming the Western Ukrainian People's Republic Army membership. This process was taken differently in the Galician society because of numerous mobilizations of male citizens of the republic, organized by the corresponding state structures. The other reasons of difference in views were the organization of the elementary military training for recruits and their sending to the front divisions for performing their military duties.

Special attention was paid to the personalities of memoirists, their role in military-political events that occurred in different places of a new republic of that time. Their involvement into or detachment from the forced organization of the troops at the moment of creating or coming into being of memoirs has been investigated. Interesting facts, details and evaluations which support the historical material introduced into the scientific circulation have been found out. All this is a good evidence about peculiarities of local authorities work in terms of their performing state tasks related to the bringing new human resources to the army. A number of generalized by us records call for critical attitude.

Key words: memoirs (reminiscences), Western Ukrainian People's Republic, state and public figures, Galician army, foremen, actions on mobilization, performance.

Отримано: 28.08.2018

УДК 016:94(47+57)

А. И. Раздорский

ПЕЧАТНЫЕ ВСЕПОДДАННЕЙШИЕ ОТЧЕТЫ ПОДОЛЬСКИХ ГУБЕРНАТОРОВ ЗА 1884—1909 гг.

У статті наведено загальні відомості про щорічні губернаторські звіти, які представлялись на розгляд російським імператорам в ХІХ – початку ХХ ст. Подаються відомості у хронологічному складі звітів подільських губернаторів за 1804–1909 рр. Детально розглянуто корпус губернаторських звітів про стан Подільської губернії, які друкувалися в Санкт-Петербурзі в 1885–1910 рр. з оригіналів цих документів. У додатках міститься реєстр подільських губернаторських звітів, наявних в Російському державному історичному архіві і бібліографічний перелік їх друкарських копій.

Ключові слова: губернаторські звіти, джерелознавство, бібліографія, документознавство, регіональна історія, Подільська губернія.

В 2008 г. в первом выпуске серии по библиотековедению и книговедению научных трудов Каменец-Подольского национального университета была опубликована наша статья об обзорах Подольской губернии 1870-х – начала 1910-х гг. [9] Эти издания являлись приложениями к всеподданнейшим отчетам подольских губернаторов, ежегодно представлявшихся на высочайшее имя

[6]. Настоящая статья посвящена самим губернаторским отчетам [10]. В ней содержится общая характеристика этих документов. При этом основное внимание уделено типографским копиям отчетов, тиражированных в 1880–1900-е гг. Отчеты подольских губернаторов в целом, как и их печатные версии в частности, до сих пор не являлись объектами специального библиографического и источниковедческого изучения.

Губернаторские отчеты являются ценными историческими источниками, содержащими разнообразную информацию о социально-экономическом и общественно-политическом положении различных регионов Российской империи в XIX – начале XX в. Эти документы носили секретный характер, предназначались исключительно для внутриведомственного оборота, не подлежали разглашению и открытой публикации.

Возникновение отчетов относится к началу XIX в. 19 сентября 1802 г. министр внутренних дел Российской империи В.П. Кочубей специальным циркуляром затребовал от губернаторов сведения о состоянии подведомственных им губерний. Эту информацию планировалось использовать при подготовке ежегодного всеподданнейшего отчета по Министерству внутренних дел (МВД). При рассмотрении отчета МВД за 1803 г. Александр I дал указание о ежегодной доставке данных о положении каждой отрасли управления. Вследствие этого последовал циркуляр МВД губернаторам от 4 ноября 1804 г. о составлении ежегодных отчетов. Программа и правила представления этих документов, впервые изложенные в указанном циркуляре, впоследствии неоднократно менялись (в 1828, 1837, 1842, 1853, 1870, 1897 гг.). Первые отчеты включают сведения за 1804 г., однако до 1837 г. их составление не носило регулярного характера [3].

Отчеты представлялись губернаторами и градоначальниками обычно в рукописном виде. С конца XIX в. все больше подобных документов стало направляться в Санкт-Петербург в машинописном варианте. Однако повсеместного перехода к машинописи при подготовке отчетов вплоть до 1917 г. так и не произошло. Некоторые губернаторы и градоначальники представляли свои отчеты также в виде типографских оттисков. Подобные отчеты, напечатанные на местах, немногочисленны и выявлены лишь по сравнительно узкому кругу губерний, областей и градоначальств.

Обычно изготовлялось несколько копий рукописного или машинописного отчета. С первым экземпляром, поступавшим через собственную его императорского величества канцелярию, сначала знакомился император, который вносил в него различные отметки и резолюции. После этого документ передавался на рассмотрение Комитета министров (с 1 ноября 1905 г. – Совета министров). Копии отчетов направлялись в МВД, а если губерния или область входила в состав генерал-губернаторства, также генерал-губернаторам. В МВД рассмотрением отчетов с 1834 по 1917 г. занимался Совет министра внутренних дел, делопроизводство которого велось в Департаменте общих дел (в 1900–1902 гг. от-

четы рассматривала также Канцелярия министра). Отчеты поступали также в Центральный статистический комитет (ЦСК) и Статистический совет МВД. Рассмотрением отчетов губернаторов и начальников областей Сибири, Кавказского и Западного краев и Царства Польского в определенные отрезки времени занимались специально созданные комитеты: I и II Сибирские, Кавказский, Западный и Комитет по делам Царства Польского. После ликвидации этих учреждений отчеты местных губернаторов и начальников областей стали рассматриваться в Комитете министров на общих основаниях.

Первые экземпляры большинства отчетов, представленные императору, хранятся в настоящее время в двух фондах Российского государственного исторического архива (РГИА) в Санкт-Петербурге: 1263 (Комитет министров) и 1276 (Совет министров). Копии отчетов сосредоточены главным образом в фондах 1284 (Департамент общих дел МВД) и 1282 (Канцелярия МВД). Встречаются они также в фонде 1281 (Совет министра внутренних дел).

В различных фондах РГИА отложился в общей сложности 71 всеподданнейший отчет подольских губернаторов. Первые два отчета включают сведения сразу за несколько лет. Самый ранний из них охватывает период с 1804 по 1810 г. Следующий по времени документ подобного типа по Подольской губернии содержит данные за 1811–1815 гг. Третий по хронологии подольский губернаторский отчет, хранящийся в РГИА, включает материалы за 1828 г., четвертый – за 1833 г. И только начиная с отчета за 1837 г. (когда состоялась очередная реформа губернаторской отчетности) представление этих документов подольскими губернаторами сделалось регулярным и неизменным. В корпусе ежегодных всеподданнейших отчетов по Подольской губернии за период с 1837 по 1909 г. имеются лакуны только за шесть лет – за 1891–1895 и 1904 гг. Отчеты за 1804–1810, 1811–1815 и 1828 гг. хранятся в РГИА в фонде 1281, отчет за 1833 г. – в фонде 1284. Первые экземпляры отчетов (с которыми знакомились императоры) за 1837–1860, 1862–1890, 1896–1903 и 1905 гг. находятся в фонде 1263, с 1906 по 1909 г. – в фонде 1276. Копии отчетов за 1837–1869 гг. сосредоточены в фонде 1281, а после 1870 г. – в фонде 1284 (копии отчетов за 1898–1900 гг. хранятся в фонде 1282) (подробнее см. *Приложение 1*) [7].

С середины 1880-х гг. (судя по всему по инициативе управляющего делами Комитета министров А.Н. Куломзина, назначенного на эту должность в 1883 г.) с оригиналов присланных в Санкт-Петербург и уже рассмотренных императором рукописных отчетов губернаторов и градоначальников, для министров и главноуправляющих, а также для некоторых других чиновников аппарата органов высшего государственного управления, стали сниматься и тиражироваться для внутриведомственного пользования типографские копии.

Эти копии печатались в одной из столичных типографий, однако в какой именно еще предстоит выяснить, поскольку никаких выпускных данных печатные отчеты не содержат. Можно

предположить, что это была либо Сенатская типография, либо Государственная типография, либо типография при Министерстве внутренних дел. Не исключено, что заказы на печатание отчетов распределялись между разными типографиями.

Формат печатных отчетов – 2° (34×22 см ± 1,5 см). Титульных листов и переплетов эти документы (за единичными исключениями) не имеют. Заглавия отчетов приведены на первых страницах перед текстом и набраны полужирным шрифтом. В документах приведены номера страниц и сигнатуры. С начала 1890-х гг. на нижнем поле первых страниц тетрадей наряду с сигнатурой стала указываться также норма, включающая номер типографского заказа. В конце отчетов типографским способом воспроизведена подпись губернатора, начальника области или градоначальника, при этом его имя (или инициалы) и фамилия обычно набраны курсивом (например: «Подписал: подольский губернатор, действительный статский советник *Глинка*», «Подписал: подольский губернатор, Двора его императорского величества в звании камергера *А. Эйлер*»). Экземпляры печатных отчетов, как правило, пронумерованы. Номера проставлены в левом верхнем углу первой страницы чернилами от руки либо (с конца 1890-х гг.) штампом. Наибольший встретившийся нам номер экземпляра – 70. Экземпляр № 1 предназначен председателю Комитета министров.

Большинство дошедших до нашего времени печатных отчетов содержат разного рода рукописные пометы. Это, прежде всего, так называемые «высочайшие отметки», которые вносил в первый экземпляр отчета император. Сделанные им в ходе ознакомления с отчетом разного рода словесные замечания и вопросы в типографской копии воспроизведены четким крупным почерком (красным или синим карандашом) на полях в соответствующих местах документа. Фрагменты текстов отчетов, обратившие на себя высочайшее внимание, отмечены цветным карандашом же с внешней стороны абзацев (при этом без словесных пояснений обычно бывает весьма трудно понять, означал ли данный очерк удовлетворение или же, наоборот, недовольство императора). При этом имеется немало отчетов, в которые император не счел нужным внести какие-либо отметки.

Высочайшие отметки, воспроизведенные в отчетах, как правило, весьма лаконичны: «Что сделано?», «Что можно тут сделать?», «На чем остановилось дело?», «Представить соображения», «Весьма утешительно», «Отрадно» и т.п. Но в отдельных случаях отметки, внесенные императорами, более информативны.

Так, например, по поводу сообщения подольского губернатора В. М. Глинки в отчете за 1887 г. о том, что численность «тюремного населения» в Подольской губернии превышала предельно допустимую норму на 44,8 %, Александр III с грустью заметил: «Всё это касается всех наших тюрем, к сожалению, а не одной Подольской губернии» (с.19). Жалоба того же губернатора, высказанная им в отчете за 1888 г., о крайне неудовлетворительном состоянии отделения для умалишенных в местной больнице приказа общественного

призрения (в отделении, рассчитанном на 40 человек, помещалось 124 больных, при этом в больнице не имелось врача-психиатра), встретила горькую реплику государя: «К сожалению, это везде тоже самое, а не в одной Подольской губ.» (с.13). (При чтении этого фрагмента губернаторского отчета в памяти сразу возникают образы чеховской «Палаты № 6»). В том же отчете В.М. Глинка отметил, что в Подольской губернии остро стоит вопрос скопления еврейского пролетариата в городах и местечках, «выселение которого из пределов империи поощрительными мерами было бы весьма желательно». «И даже очень полезно» – отреагировал на это предложение подольского губернатора Александр III (с.27).

В большинстве печатных отчетов в левом нижнем углу на первой странице присутствуют также рукописные пометы с указанием титула, инициалов и фамилии лица, которому предназначался для ознакомления данный экземпляр, например: «Его высокопревосходительству К.П. Победоносцеву», «Его высокопревосходительству Н.Х. Бунге», «Его сиятельству графу И.И. Воронцову-Дашкову» и т.п. В некоторые документы внесены пометы с указанием даты их рассмотрения на заседании Комитета (Совета) министров (например, отчет подольского губернатора за 1908 г. был заслушан на заседании Совета министров 1 февраля 1910 г., а отчет за 1909 г. – 4 апреля 1911 г.). На первых страницах большинства печатных отчетов, содержащих высочайшие отметки, над текстом проставлены штампы со стандартным текстом: «Объяснения, обратившие на себя высочайшее внимание, отчеркнуты; резолюции же его императорского величества будут доложены в заседании Комитета [министров]» или «Объяснения в отчете, обратившие на себя высочайшее внимание, заложены; резолюции же его императорского величества будут доложены в заседании Комитета» (в некоторых экземплярах закладки сохранились до сих пор). В ряде документов перед текстом находятся пометы с указанием количества внесенных в отчет высочайших отметок или об отсутствии таковых.

В РГИА имеются три собрания печатных отчетов губернаторов, начальников областей и градоначальников Российской империи [1]. Первое собрание – это отчеты, входящие в состав фонда библиотеки I отделения Собственной его императорского величества канцелярии. Документы из этого собрания хранятся в особых шкафах в читальном зале архива. В собрании находятся печатные отчеты за период с 1883 по 1914 г. Документы по каждой губернии, области или градоначальству объединены в хронологическом порядке в отдельные конволюты, имеющие картонные переплеты. Как правило, в конволюте имеется по одному экземпляру отчета за тот или иной год. Кроме того, в этом собрании имеются сборные конволюты, объединяющие отчеты разных губерний за отдельные годы. Второе собрание – это отчеты, находящиеся в коллекции печатных записок, принадлежавшей председателю Департамента законов Государственного совета Российской империи Э.В. Фришу. Коллекция, включающая самые разнообразные печатные ведом-

ственные документы, хранятся в научно-справочной библиотеке (НСБ) РГИА. Комплекты отчетов по отдельным губерниям, областям или градоначальствам, находящиеся в коллекции, не переплетены, а сложены в расшитом виде в бумажные папки, которые, в свою очередь, хранятся в больших картонных папках, в каждой из которых содержатся комплекты отчетов нескольких губерний. В коллекции печатных записок отчеты за некоторые годы представлены в нескольких экземплярах. Третье собрание, происходящее из II отделения канцелярии Комитета министров, включает отчеты почти исключительно за 1883–1895 гг. Оно также находится в НСБ РГИА. Отчеты по каждой губернии, области и градоначальству переплетены в отдельные бумажные конволюты. На 3-й странице обложки каждого конволюта имеется надпись, воспроизведенная типографским способом: «По II отделению К.К.М.». В некоторых конволютах имеются отчеты, относящиеся к периоду после 1895 г., но они, в отличие от остальных, не вшиты, а вложены в конволют. Судя по верхней хронологической границе подавляющего большинства отчетов из этого собрания, оно было сформировано около 1897 г., когда порядок составления и рассмотрения губернаторских отчетов был реформирован. Имеющиеся в данном собрании отчеты представлены, как правило, в единственном экземпляре. Ни одно из трех собраний не содержит исчерпывающе полного комплекта отчетов, но в совокупности они взаимно дополняют друг друга.

Всего на настоящий момент за период с 1881 по 1915 г. в РГИА и некоторых других библиотеках и архивах выявлено в общей сложности 2133 печатных отчета по 106 губерниям, областям, градоначальствам, военным губернаторствам и оберполицеймейстерствам Российской империи [4].

По Подольской губернии во всех трех указанных собраниях РГИА имеется 18 печатных отчетов за 1884–1890, 1896, 1898–1903, 1906–1909 гг., в том числе в фонде библиотеки I отделения Собственной его императорского величества канцелярии (конволют № 71) – 16 отчетов (за 1884–1886, 1888, 1889, 1896, 1898–1903, 1906–1909 гг.), в коллекции печатных записок (папка № 2861) – 11 отчетов (за 1884, 1886, 1888–1890, 1896, 1900, 1902, 1903, 1908, 1909 гг.), в собрании II отделения канцелярии Комитета министров (конволют № 87729) – 8 отчетов (за 1884–1890, 1896 гг.).

Всего в трех собраниях РГИА имеется 47 экземпляров печатных отчетов подольских губернаторов, в том числе в фонде библиотеки I отделения Собственной его императорского величества канцелярии – 22 экземпляра, в коллекции печатных записок – 17 экземпляров и в собрании II отделения канцелярии Комитета министров – 8 экземпляров. За 1887, 1898, 1899 гг. сохранилось по одному экземпляру печатного отчета, за 1885, 1890, 1900, 1901, 1906, 1907 гг. – по два, за 1886, 1889, 1903, 1909 гг. – по три, за 1884, 1888, 1896, 1902, 1908 гг. – по четыре.

В других библиотеках и архивах печатных отчетов подольских губернаторов не выявлено.

Отмечено шесть вариантов заглавий подольских губернаторских отчетов: «Всеподданнейший отчет подольского губернатора за ... год» (1884–1890, 1900, 1902, 1903), «Его императорскому величеству подольского губернатора всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии» (без указания отчетного года; за 1896 г.); «Его императорскому величеству подольского губернатора всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за ... год» (1898); «Его императорскому величеству подольского губернатора всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии в ... году» (1899, 1901); «Его императорскому величеству всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за ... год» (1906, 1907); «Всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за ... год» (1908, 1909). Следует отметить, что с начала тиражирования губернаторских отчетов общепринятым вариантом заглавия этих документов был «Всеподданнейший отчет ... губернатора (или – начальника губернии)». Вариант «Всеподданнейший отчет о состоянии ... губернии», встречавшийся до этого сравнительно редко, принял массовый характер с 1907 г. Многословный же и несколько витиеватый вариант заглавия, начинающегося словами «Его императорскому величеству...» использовался при составлении губернаторских отчетов лишь в единичных случаях.

После текста губернаторских отчетов указаны должности и фамилии подписавших их лиц. Это подольские губернаторы Виктор Вильгельмович фон Валь (за 1884 г.), Василий Матвеевич Глинка (за 1885–1890 гг.), Михаил Константинович Семякин (за 1896, 1898–1900 гг.), Александр Александрович Эйлер (за 1901–1903, 1906–1909 гг.).

Количественная характеристика печатных отчетов подольских губернаторов варьируется от 6 страниц (отчет за 1906 г.) до 36 страниц (отчет за 1885 г.). Суммарный объем всех 18 подольских отчетов составляет 309 страницы (то есть в среднем примерно по 17 страниц на один отчет). Сравнительно небольшой объем рассматриваемых документов не должен удивлять, ведь согласно положению, утвержденному в 1870 г. и действовавшему в целом без каких-либо изменений вплоть до 1917 г., губернаторский отчет должен был включать «в краткой и сжатой форме изложение лишь того, что достойно высочайшего внимания». Все же «справочные статистические сведения и данные, служащие к подтверждению и подкреплению заключающихся в отчете выводов и предположений и необходимые для разработки разного рода правительственных соображений и мероприятий» после 1870 г. должны были помещаться в обзорах губерний, областей и градоначальств, являвшихся приложениями в всеподданнейшим отчетам [5].

В корпусе печатных отчетов подольских губернаторов имеются лакуны: за период с 1884 по 1914 г. не выявлены документы данного типа за 1891–1895, 1897, 1904, 1905 и 1910–1914 гг. Отсутствие печатного отчета за тот или иной год возможно по следующим причинам: 1) ни одного экземпляра отчета не сохранилось; 2) экземпляр существует, но пока не выявлен; 3) отчет был подготовлен только в

рукописном или машинописном варианте и не был тиражирован типографским способом; 4) отчет не составлялся.

За многие годы, по которым не выявлено печатных губернаторских отчетов, эти документы в принципе не составлялись. Прежде всего это касается годов, в которые происходили смены губернаторов. Только что вступившие в должность губернаторы чаще всего не считали для себя возможным давать исчерпывающую оценку состояния вверенного им в управление региона, более того, полагали это не вполне корректным по отношению к своим предшественникам. Так, подольский губернатор М.К. Семякин в своем отчете за 1896 г. извещал императора, что «последние годы, вследствие главным образом частой смены подольских губернаторов, годовые всеподданнейшие на высочайшее имя отчеты о состоянии Подольской губернии не представлялись; по той же причине не был представлен вашему императорскому величеству такой же отчет и за последний отчетный 1895 год» [2] (с 1892 по 1896 г. на посту подольского губернатора сменилось три человека).

Всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за 1897 г. был составлен и представлен императору, однако в РГИА имеются только его рукописные варианты. Возможно, он был тиражирован, но ни одной его типографской копии не сохранилось. Отчет подольского губернатора за 1904 г. в реестре губернаторских отчетов, хранящихся в РГИА, не значится. Видимо, он не был подготовлен. Отчет о состоянии Подольской губернии за 1905 г. в РГИА есть, но только в машинописном варианте. Скорее всего, он не был тиражирован. Большинство представленных губернаторских отчетов за 1905 г. не было напечатано. Так, за этот год выявлены тиражированные в Санкт-Петербурге отчеты лишь по 17 губерниям, областям и градоначальствам из 96 существовавших на тот момент (за исключением губерний Великого княжества Финляндского), тогда как за 1904 г. известно 62 печатных отчета губернаторов и градоначальников. Объяснение этому «провалу» в корпусе типографских губернаторских отчетов видится, во-первых, в изменениях документооборота, вызванных происходившим в это время преобразованием Комитета министров в Совет министров, а, во-вторых, с революционными событиями, в той или иной степени накладывавших неизбежный отпечаток на состояние местного управления.

Отчеты о состоянии Подольской губернии за 1910-й и последующие годы в РГИА не обнаружены. Очевидно, они не были составлены.

Почти все печатные подольские губернаторские отчеты не имеют внутренней рубрикации. Исключение составляет лишь отчет за 1896 г., текст которого подразделен на 20 рубрик. Их названия дают некоторое представление о круге вопросов, освещавшихся в отчетах:

- Земледелие и сельское хозяйство.
- Обработывающая промышленность.

- Промыслы городского и сельского населения.
- Торговля.
- О казенной продаже вина.
- Подати и повинности.
- Военная повинность.
- О расквартировании войск.
- Пути сообщения.
- Сословия и их учреждения.
- О земских учреждениях.
- Городское население и учреждения.
- Сельское население и крестьянские учреждения.
- Пожарное дело.
- Народная нравственность.
- Тюремное дело.
- Народное здравие и врачебная помощь.
- Эпизоотии и ветеринарный надзор.
- Народное образование в связи с положением школьного дела в губернии.
- Политическое состояние.

Подавляющее большинство губернаторских отчетов за 1870–1910-е гг. не содержат каких-либо иных материалов, кроме собственно текста отчета. Чрезвычайно редко в них можно встретить, например, статистические таблицы, поскольку подобного рода данные после 1870 г. публиковались обычно в обзорах. Одним из нетипичных губернаторских отчетов, в котором помимо текста представлено восемь табличных приложений, является подольский отчет за 1901 г. Приложения озаглавлены следующим образом:

- Сведения о случаях аграрных недоразумений между крестьянами и помещиками Подольской губернии в 1901 году.
- [Сведения о пространстве губернии, численности ее населения, количестве местечек и мещанских обществ в них] [8].
- Сведения о состоянии делопроизводства Подольского губернского по городским делам присутствия по мещанскому управлению за 1899–1901 гг.
- Сведения о подъездных шоссированных и мощеных путях и сооружениях на них в Подольской губернии, построенных к 1 января 1902 г., строящихся и предполагаемых к постройке на земские сборы, а равно о предстоящих дорожных расходах и имеющихся капиталах.
- Сведения о некоторых пожарных случаях и о губернском страховом капитале.
- Сведения об отсрочках, предоставленных призываемым, и о забраковании их по некоторым недостаткам уездными по воинской повинности присутствиями Подольской губернии в призыв 1901 г.
- Сведения о движении дел по выкупу пропинационных прав частных владельцев в местечках и городах Подольской губернии.

- Сведения о количестве и стоимости земли, приобретенной крестьянами в Подольской губернии в 1883–1901 гг., с помощью ссуд из Крестьянского поземельного банка.

В заключение коснемся вопроса о том, насколько корректно в принципе использовать печатные губернаторские отчеты вместо их рукописных и машинописных оригиналов, находящихся в РГИА, иначе говоря, насколько точно типографские копии передают исходный текст документов? По нашему мнению печатные копии отчетов, тиражированные в Санкт-Петербурге, соответствуют своим оригиналам с высокой степенью надежности. Статус документов и уровень их рассмотрения не оставляют сомнения в том, что гранки печатных отчетов тщательно сличались с оригиналами. Более того, дополнительной сверке подвергались уже напечатанные экземпляры. Об этом свидетельствуют имеющиеся в печатных отчетах чернильные исправления отдельных слов, внесенные каллиграфическим почерком. Однако исправления эти встречаются крайне редко.

В приложениях к статье представлены реестр всеподданнейших отчетов подольских губернаторов за 1804–1909 гг., хранящихся в РГИА, и библиографический список печатных отчетов подольских губернаторов за 1884–1909 гг.

Приложение 1

Реестр всеподданнейших отчетов подольских губернаторов за 1804–1909 гг., хранящихся в Российском государственном историческом архиве

<i>Отчетный год</i>	<i>Фонд</i>	<i>Опись</i>	<i>Год</i>	<i>Дело</i>
1804–1810	1281	11	—	105
1811–1815	1281	11	—	106
1828	1281	11	—	107
1833	1284	19	1834	43
1837	1263	1	—	1182
	1281	3	1838	30
1838	1263	1	—	1259
	1281	3	1839	75
1839	1263	1	—	1331
	1281	3	1840	53
1840	1263	1	—	1430
	1281	4	1841	47
1841	1263	1	—	1488
	1281	4	1842	97
1842	1263	1	—	1560
	1281	4	1843	57
1843	1263	1	—	1638
	1281	4	1844	60
1844	1263	1	—	1708
	1281	4	1845	66
1845	1263	1	—	1784
	1281	4	1846	74
1846	1263	1	—	1869
	1281	4	1847	92

Продолжение приложения 1

1847	1263	1	—	1948
	1281	4	1848	69
1848	1263	1	—	2032
	1281	4	1849	130
1849	1263	1	—	2107
	1281	5	1850	73
1850	1263	1	—	2196
	1281	5	1851	78
1851	1263	1	—	2269
	1281	5	1852	111
1852	1263	1	—	2345
	1281	5	1853	140
1853	1263	1	—	2474
	1281	5	1854	55
1854	1263	1	—	2498
	1281	6	1855	136
1855	1263	1	—	2560
	1281	6	1856	115
1856	1263	1	—	2621
	1281	6	1857	80
	1281	6	1857	116
1857	1263	1	—	2683
	1281	6	1858	78
1858	1263	1	—	2758
	1281	6	1859	66
1859	1263	1	—	2831
	1281	6	1860	36
1860	1263	1	—	2900
	1281	6	1861	38
1861	1281	6	1862	16
	1281	6	1862	58
1862	1263	1	—	3025
	1281	6	1863	21
1863	1263	1	—	3084
	1281	6	1864	12
1864	1263	1	—	3151
	1281	7	1865	14
1865	1263	1	—	3254
	1281	7	1866	31
1866	1263	1	—	3289
	1281	7	1867	77
1867	1263	1	—	3397
	1281	7	1868	52
1868	1263	1	—	3424
	1281	7	1869	95
1869	1263	1	—	3489
	1281	7	1870	74
1870	1263	1	1871	3555
	1284	67	1871	367
1871	1263	1	1872	3604
	1284	67	1872	381
1872	1263	1	1873	3663
	1284	69	1873	319
	1284	69	1873	338
1873	1263	1	1874	3737
	1284	69	1874	387

Продолжение приложения 1

1874	1263	1	1875	3799
	1284	69	1875	427
1875	1263	1	1876	3863
	1284	69	1876	166
	1284	69	1876	412
1876	1263	1	1878	3960
	1284	69	1877	135
	1284	69	1877	496
1877	1263	1	1879	4023
	1284	69	1878	328
	1284	69	1878	470
1878	1263	1	1879	4042
	1284	69	1879	110
	1284	69	1879	226
1879	1263	1	1880	4122
	1284	70	1880	369
1880	1263	1	1881	4190
	1284	70	1881	374
1881	1263	1	1882	4260
	1284	70	1882	475
1882	1263	1	1883	4333
	1284	223	1883	137
1883	1263	1	1884	4407
	1284	223	1884	210
1884	1263	1	1885	4468
	1284	223	1885	148
1885	1263	1	1886	4546
	1284	223	1886	88
	1284	223	1886	210
1886	1263	1	1887	4610
	1284	223	1887	178
1887	1263	1	1888	4675
	1284	223	1888	198
1888	1263	1	1889	4741
	1284	223	1889	213
1889	1263	1	1890	4806
	1284	223	1890	254
1890	1263	1	1891	4876
	1284	223	1891	199
1896	1263	2	1898	5327
1897	1263	2	1898	5339
	1284	223	1898	11-6 II
1898	1263	2	1899	5395
	1282	3	-	293
1899	1263	2	1900	5454
	1282	3	-	399
1900	1263	2	1901	5503
	1282	3	-	330
	1282	3	-	497
	1282	3	-	544
1901	1263	2	1902	5559
	1282	3	-	544
1902	1284	194	1902	149
	1263	2	1904	5715
	1284	194	1903	90

Продолжение приложения 1

1903	1263	2	1905	5751
	1284	194	1904	62
1905	1263	4	1905	49
	1276	17	1908	71
1906	1284	194	1907	100
	1276	17	1908	72
1907	1284	194	1908	26
	1276	17	1910	115
1908	1284	194	1909	37
	1276	17	1911	165
1909	1284	194	1910	78

Приложение 2

Библиографический список печатных всеподданнейших отчетов подольских губернаторов за 1884–1909 гг.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1884 год. – [Санкт-Петербург, 1885?]. – 11 с.; 34,5×22 см. – На с.11 после текста: Подписал: Свиты вашего императорского величества генерал-майор фон-Валь.

ККМ, КПЗ, СИК [11].

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1885 год. – [Санкт-Петербург, 1886?]. – 36 с.; 34,5×22 см. – На с.36 после текста: Подписал: подольский губернатор, действительный статский советник Глинка.

ККМ, СИК.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1886 год. – [Санкт-Петербург, 1887?]. – 15 с.; 34,5×22 см. – На с.15 после текста: Подписал: подольский губернатор, действительный статский советник Глинка.

ККМ, КПЗ, СИК.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1887 год. – [Санкт-Петербург, 1888?]. – 29 с.; 35×22 см. – На с.29 после текста: Подписал: подольский губернатор Глинка.

ККМ.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1888 год. – [Санкт-Петербург, 1889?]. – 27 с.; 35×22 см. – На с.27 после текста: Подписал: подольский губернатор, действительный статский советник Глинка.

ККМ, КПЗ, СИК.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1889 год. – [Санкт-Петербург, 1890?]. – 18 с.; 34×22 см. – На с.18 после текста: Подписал: подольский губернатор, действительный статский советник Глинка.

ККМ, КПЗ, СИК.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1890 год. – [Санкт-Петербург, 1892?]. – 26 с.; 33,5×22 см. – На с.26 после текста: Подписал: губернатор, тайный советник Глинка.

ККМ, КПЗ.

Его императорскому величеству подольского губернатора всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии [за 1896 год]. – [Санкт-Петербург, 1897?]. – 34 с.; 34×22 см. – На с.34 после текста: Подписал: подольский губернатор, генерал-майор Семякин. Января 17 дня 1897 года. г. Каменец-Подольск. – Норма: № 144, 4.

ККМ, КПЗ, СИК.

Его императорскому величеству подольского губернатора всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за 1898 год. – [Санкт-Петербург, 1899?]. – 12 с.; 34×22 см. – На с.12 после текста: Подписал: подольский губернатор, генерал-майор Семякин. – Норма: № 577, 1.

СИК.

Его императорскому величеству подольского губернатора всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии в 1899 году. – [Санкт-Петербург, 1900?]. – 11 с.; 34×22 см. – На с.11 после текста: Подписал: подольский губернатор, генерал-майор Семякин. 24 февраля 1900 года. г. Каменец-Подольск. – Норма: № 272.

СИК.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1900 год. – [Санкт-Петербург, 1901?]. – 14 с.; 33,5×22 см. – На с.14 после текста: Подписал: подольский губернатор, генерал-майор Семякин. 16 февраля 1901 года. г. Каменец-Подольск. – Норма: № 251.

КПЗ, СИК.

Его императорскому величеству подольского губернатора всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии в 1901 году. – [Санкт-Петербург, 1902?]. – 30 с.; 34×22 см. – На с.13 после текста: Подписал: исправляющий должность подольского губернатора, в звании камергера Двора вашего императорского величества Эйлер. 19 февраля 1902 года. г. Каменец-Подольск. – Норма: № 160.

СИК.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1902 год. – [Санкт-Петербург, 1903?]. – 8 с.; 33,5×22 см. – На с.8 после текста: Подписал: в звании камергера, подольский губернатор Александр Эйлер. – Норма: 675, 7.

КПЗ, СИК.

Всеподданнейший отчет подольского губернатора за 1903 год. – [Санкт-Петербург, 1904?]. – 8 с.; 33,5×22 см. – На с.8 после текста: Подписал: подольский губернатор, Двора его императорского величества в звании камергера А. Эйлер. – Норма: 621, 3.

КПЗ, СИК.

Его императорскому величеству всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за 1906 год. – [Санкт-Петербург, 1907?]. – 6 с.; 33,5×21,5 см. – На с.6 после текста: Подписал: подольский губернатор Эйлер. – Норма: № 9363.

СИК.

Его императорскому величеству всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за 1907 год. – [Санкт-Петербург, 1908?]. – 8 с.; 33,5×21,5 см. – На с.8 после текста: Подписал: подольский губернатор, в звании камергера Александр Эйлер. – Норма: № 9721.

СИК.

Всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за 1908 год. – [Санкт-Петербург, 1910?]. – 8 с.; 33,5×22 см. – На с.8 после текста: Подписал: подольский губернатор, в звании камергера Александр Эйлер. – Норма: № 1146.

КПЗ, СИК.

Всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии за 1909 год. – [Санкт-Петербург, 1911?]. – 8 с.; 33,5×22 см. – На с.8 после текста: Подписал: в звании камергера Двора его императорского величества, подольский губернатор Александр Эйлер. – Норма: № 3717.

КПЗ, СИК.

Список використаних джерел та літератури:

1. В них представлены рассматриваемые документы по всем губерниям и областям Российской империи, существовавшим с начала 1880-х гг. до 1916 г. включительно за исключением Области войска Донского, восьми губерний Великого княжества Финляндского (Або-Бьёрнеборгской, Вазаской, Выборгской, Куопиоской, Нюландской, Санкт-Михельской, Тавастгусской, Улеаборгской), Квантунской области, Холмской губернии, а также четырех губерний, учрежденных в 1914–1915 гг. на территории Восточной Галиции и Буковины (Львовской, Перемышльской, Тернопольской и Черновецкой) – всего по 90 регионам, а также по семи градоначальствам (Керчь-Еникальскому, Николаевскому, Одесскому, Ростовскому-на-Дону, Санкт-Петербургскому, Севастопольскому, Таганрогскому), двум военным губернаторствам (Владивостокскому и Кронштадтскому) и одному обер-полицеймейстерству (Варшавскому).
2. Его императорскому величеству подольского губернатора всеподданнейший отчет о состоянии Подольской губернии [за 1896 год]. [Санкт-Петербург, 1897]. С. 1.
3. О губернаторских отчетах см., например: Дятлова Н.П. Отчеты губернаторов как исторический источник // *Проблемы архивоведения и источниковедения: Материалы научной конференции архивистов Ленинграда. 4–6 февраля 1964 г.* Ленинград, 1964. С. 228-230; Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. Москва, 1979. С. 143-150; Минаков А.С. Губернаторский корпус и центральная власть: Проблема взаимоотношений (по материалам губерний Черноземного Центра второй половины XIX – начала XX вв.). Орел, 2011. С. 199-205.
4. Подробнее о печатных губернаторских отчетах см.: Раздорский А.И. Печатные всеподданнейшие отчеты губернаторов, начальников областей и градоначальников Российской империи как объект библиографического учета // *Библиография. Археография. Источниковедение: Сборник статей и материалов. Вып. 3.* Санкт-Петербург; Москва, 2017. С. 136-205.

5. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. 45. Отд-ние 1. № 48502. С. 857-858.
6. Полный список обзоров Подольской губернии за 1870–1912 гг. с указанием всех выявленных мест их хранения см.: Раздорский А.И. Обзоры губерний, областей и градоначальств Российской империи (приложения к всеподданнейшим отчетам губернаторов, начальников областей и градоначальников), 1870–1916: Сводный каталог. Санкт-Петербург, 2011. С. 426-433.
7. Помимо всеподданнейших отчетов в РГИА хранятся также «Обозрения Подольской губернии», составленные по результатам поездок губернаторов по территории края за 1830, 1832, 1834–1836, 1839, 1841, 1843, 1848, 1850, 1853, 1855–1858 гг. и «Статистические сведения о Подольской губернии» за 1834, 1835, 1837, 1839, 1840, 1842–1847, 1849, 1850 гг.
8. Приложение не имеет заглавия, оно сформулировано нами исходя из представленных в нем статистических данных.
9. Раздорский А.И. Обзоры Подольской губернии 1871–1912 гг. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Сер. Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 1.* Кам'янець-Подільський, 2008. С. 194-203.
10. Статья подготовлена в рамках работы по проекту «Печатные всеподданнейшие отчеты губернаторов, начальников областей и градоначальников Российской империи (1880–1916): Сводный каталог», выполняемому при финансовой поддержке Российского фонда фундаментальных исследований (РФФИ), проект № 16-01-00095.
11. Условные сокращения названий собраний печатных губернаторских отчетов в РГИА: КKM – Собрание II отделения канцелярии Комитета министров (НСБ РГИА, конволют № 87729); КПЗ – Коллекция печатных записок (НСБ РГИА, папка № 2861); СИК – Фонд библиотеки I отделения Собственной его императорского величества канцелярии (Читальный зал РГИА, собрание губернаторских отчетов, конволют № 71).

А. И. Раздорский

Печатные всеподданнейшие отчеты подольских губернаторов за 1884–1909 гг.

В статье приведены общие сведения о ежегодных губернаторских отчетах, которые представлялись на рассмотрение российским императорам в XIX – начале XX в. Сообщаются сведения о хронологическом составе отчетов подольских губернаторов за 1804–1909 гг. Подробно рассмотрен корпус губернаторских отчетов о состоянии Подольской губернии, которые печатались в Санкт-Петербурге в 1885–1910 гг. с оригиналов этих документов. В приложениях содержится реестр подольских губернаторских отчетов, имеющихся в Российском государственном историческом архиве и библиографический список их печатных копий.

Ключевые слова: губернаторские отчеты, источниковедение, библиография, документоведение, региональная история, Подольская губерния.

А. I. Rasdorskyi

Printed all-presented reports Podil'sky governors for the 1884–1909

General information about annual governor's reports which were submitted for consideration to the Russian emperors in XIX – the beginning of the 20th century is given in article. Data on chronological struc-

ture of reports of the Podolsk governors for 1804-1909 are reported. The case of governor's reports on a condition of the Podolsk province which were printed in St. Petersburg in 1885-1910 from originals of these documents is in detail considered. Applications contain the register of the Podolsk governor's reports which are available in the Russian state historical archive and bibliographic list their typographical copies.

Key words: governor's reports, source study, bibliography, document science, regional history, Podolsk province.

Отримано 22.08.2018

УДК 257.2/.26-5(477.43/.84)

С. О. Семенчук

ЯЗИЧНИЦЬКІ НАСКАЛЬНО-РИТУАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ

У публікації висвітлено інформацію про чотири язичницькі наскально-ритуальні об'єкти природного походження, у створенні яких участь людини була мінімальною. Об'єкти зазначеного типу, які нерідко входили до великих культових комплексів, зафіксовано і досліджено у селах: Міжгір'я Борщівського району Тернопільської області, Буша Ямпільського району Вінницької області, Городок Заліщицького району Тернопільської області, Чабанівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Зроблено чергову спробу розглянути насиченість язичницькими об'єктами досліджуваній регіон та дослідити існування стійкої культової архітектури й розвиненої системи дохристиянських ідеологічних уявлень у ньому.

Ключові слова: жертвоприношення, кам'яна плита, культ, лівобережжя Середньої Подністрянщини, наскально-ритуальний об'єкт, язичництво, поклоніння, рельєф.

Серед багатьох проблем, які отримали нове трактування в наш час, важливе місце посідають питання витоків й еволюції осередків язичництва на лівобережжі Середньої Подністрянщини. Їх дослідження та об'єктивний аналіз дозволяють отримати якісну нову інформацію про складні, а часто й суперечливі явища, які мають важливе значення для розуміння закономірностей та особливостей розвитку духовної і матеріальної культури місцевого населення.

Науковий інтерес до вказаної території пояснюється тим, що вона у складі Південно-Західної України найбільш наповнена об'єктами язичницької спадщини за ступенем їх збереженості.

Неабиякий інтерес до означеної проблеми виявляли історики, фольклористи, етнографи, археологи, починаючи з середини ХІХ ст. Цій тематиці присвячено значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних науковців. Окремі штрихи проблеми знайшли своє відображення в працях таких дослідників, як М. Карамзін, З. Доленга-Ходаковський, П. Жегога, П. Шафарик, А. Петрушевич, І. Срезневський, Я. Головацький, А. Кіркор, В. Антоно-

вич, Ю. Сіцінський, В. Гульдман. До неї зверталися Ф. Гуревич, М. Брайчевський, В. Довженок, І. Огієнко, І. Винокур, Б. Тимошук, І. Русанова, О. Приходнюк, Б. Рибаків, Д. Козак. Із сучасник дослідників її торкаються О. Комар, Н. Хамайко, Р. Забашта, А. Гуцал, В. Гуцал, В. Захар'єв, С. Семенчук, І. Старенкий, П. Болтанюк.

Каміння від давнини було об'єктом поклоніння і вшановувалося нашими предками. Не виключенням став регіон лівобережжя Середньої Подністрянщини, де, як показують дослідження, зафіксовано 81 язичницький осередок, з яких лише 26 зразків кам'яної монументалістики та ін.

Метою цієї публікації є характеристика та аналіз язичницьких наскально-ритуальних об'єктів, виявлених і досліджених на лівобережжі Середньої Подністрянщини у XIX – XX ст.

Нижче розглянемо окремі наскельно-ритуальні об'єкти. У досліджуваному регіоні цей тип виявляють чотири язичницьких осередки. Один із них – поблизу села Міжгір'я в Борщівському районі Тернопільської області, розташований на південно-західній околиці села, займаючи корінну терасу лівого берега річки Серет. Він становить комплекс із двох печер, перед якими зафіксовано великий жертвний камінь-плиту, що лежить на трьох кам'яних опорах.

Плита має рівну підтесану поверхню, у плані – неправильну форму розміром 4,6х2,5 м. З одного боку плити видовбано канавку з ухилом, а від неї – ще дві, які переходять у чітко зображений хрест розміром 0,72х0,80 м. Товщина всієї жертвної плити 0,70–0,80 м. Товщина заглиблення хреста – 12,5–13 см (рис. 1) [3, арк.15].

Рис. 1. Жертвна плита з с. Міжгір'я

Старожили переказують, що міжгірська пам'ятка є місцем для жертвоприношень. Рельєфне хрестоподібне заглиблення могло символізувати ідею вогню, широко відому в давніх язичницьких релігіях [10, с.115]. Не виключено, що плиту використовували й християни, які підтверджували її традиційність у місцевих обрядах і шляхом висічення хреста освячували її. Хрест, зображений на міжгірській плиті, – давній магічний символ, що існував до прийняття християнства в багатьох народів.

Спочатку він імітував найдавніше знаряддя для добування вогню. Пізніше – перетворився в універсальну емблему вог-

ню і сонця, символ вічного життя. Він також є відображенням пов'язаних із сонцем головних географічних координат: південь, північ, схід, захід. З того часу в уяві язичників він відображав ідею небесного вогню і сонця на землі [15, с.569-570].

Дослідник В. Даркевич зазначав, що в слов'ян-язичників хрест вважався священним символом сонця-вогню, служив амулетом, який оберігав його володаря з чотирьох сторін [20, с.57-59].

Плоска і значна за площею поверхня міжгірської плити з канавками-проточками могла слугувати місцем принесення жертв частин або цілих тіл убитих тварин [11, с.39].

Культурний шар навколо плити представлений різночасовою керамікою, з якої найдавніша належить до раннього залізного віку, найпізніша – до давньоруського часу [3, арк.15; 11, с.40].

Це доводить, що міжгірська плита функціонувала тривалий час, починаючи від ранньоскіфського часу до доби розвиненого середньовіччя включно. Вона становить цінну знахідку в руслі з'ясування знань про наскально-ритуальні об'єкти населення лівобережжя Середньої Подністрянщини.

Значне місце серед визначених наскально-ритуальних об'єктів регіону посідає рельєф поблизу с. Буша Ямпільського району Вінницької області. Він розташований в означеному селі при злитті річки Бушанка в річку Мурафа (ліва притока Дністра) [9, с.122-123; 7, с.27].

Рельєф відображає складну композицію. Центром її є людина, яка стоїть навколішки з благажно складеними руками. Людська постать повернута обличчям до дерева з півнем на одній з гілок [10, с.115]. У витягнутих перед собою й зігнутих у ліктях руках вона тримає округлий предмет (можливо, чашу). Постать виконана високим рельєфом із зображенням по контуру врізаної лінії (рис. 2). Згідно зі стилістикою, постать людини нагадує кам'яні антропоморфи черняхівської культури II-V ст. н.е., широко представлені на території лівобережжя Середньої Подністрянщини [9, с.124].

За постаттю людини, на вищому постаменті, на камені зображено благородного оленя. Його повернуто до інших персонажів композиції. Морда оленя подовжена, шия вигнута, тулуб з маленьким хвостом показано у профіль, водночас виставлені передні і ледь зігнуті задні ноги з подвійними копитами – розвернуті на три чверті. Гіллясті роги і великі вуха тварини подано в анфас [8, с.115-116]. Вважалося, що оленячі роги захищають людину від злого ока [18, с.258]. Такі вірування спостерігаються в слов'ян-язичників і на досліджуваній території.

У верхній частині рельєфу, майже посередині, вирізьблено прямокутну рамку [13, с.138]. У середині рамки простежуються ледь помітні залишки напису в чотири рядки [34, с.106].

На протилежній від рельєфу вертикальній поверхні скелі, на відстані 3,5 м, розташовано вибиту в давнину нішу довжиною 5,8 м, глибиною 0,48-0,50 м.

Рис. 2. Рельєфне зображення на стіні скельного язичницького храму в с. Буша

Її скомпоновано на відстані 1,2–1,3 м від основи скельного приміщення. Ніша використовувалася для язичницьких жертвоприношень. У неї також могли ставити жертовну їжу та питво в посуді [9, с.125-126].

Дослідженнями, проведеними на місці залишків скельного храму в Буші [1, арк.1-39], розчищено й вивчено практично всі скельні розколини, пов'язані з приміщенням скельного комплексу, та їхній зв'язок з наскальним рельєфом [13, с.138; 2, арк.1-9]. Дослідники вважають, що сама композиція рельєфу та техніка його втілення в камені має безпосереднє відношення до релігійних вірувань язичників Подністров'я. Зображення птаха на дереві і особливо оленя мають коріння в мистецтві сарматів і віддзеркалення в сарматських пам'ятках Ленківців і Кисилева. На думку науковців, ймовірно, історичне коріння рельєфу в Буші сягає сарматських часів [8, с.116] III ст. до н.е. – IV ст. н.е.

Українська мистецтвознавець М. Чорна схиляється до думки, що рельєф зображує жертвоприношення з метою забезпечення родючості: ритуал у виконанні жреця як особи, відповідальної за побутові магічно-містичні справи. Це варіант тотемістично-анімістичного типу календарного міфу, який можна назвати «вегетативним тотемізмом», коли жертвоприношення для відтворення міфу про вмираюче і воскресаюче божество й забезпечення родючості ще діють, але їхні об'єкти вже винятково рослинного походження, тільки освячені символічною присутністю тотемної тварини [35, с.18-19].

У загальному культурі давніх слов'ян вшанування природи особливо було поширене явище поклоніння деревам. Іноді пережитки цього ставали звичаєм служити молебні під ними. Далеким відлунням поклоніння деревам було свято Семена. Воно відзначалося в

Києві в ніч з 1 на 2 вересня. На ярмарках ставили ялинки, які завішували фруктами, кавунами, різними плодами, а поряд – напої та різні страви. Як свідчать писемні джерела у язичницькому культі дерев особливо було поширене поклоніння дубу [25, с.28].

Вважалося, що священними можуть бути такі дерева як дуб, липа, клен, або явір, в'яз, ясень. Їх оберігали, їм (як і джерелам, що були поблизу) приписували цілющі властивості. Такі дерева заборонялося вирубувати, порушники ризикували померти або надовго захворіти [18, с.210]. Але коли доводилося рубати таке дерево на спорудження храму чи на священне вогнище, робилося це тільки з дозволу священнослужителів (вохвів) та з супроводом особливих ритуалів. Дерево, якому судився довгий вік, ставало священним. Мотив поклоніння дереву має дуже давню історію, часто з'являється в легендах і казках [14, с.131].

Таким чином, дослідженнями встановлено історичну картину, пов'язану з Бушанським скельним рельєфом, який у середині I тис. н.е. становив язичницький храм просто неба.

Ще одним сакральним місцем досліджуваного регіону є печера поблизу с. Городок Заліщицького району Тернопільської області. Цей об'єкт розташований за 0,8 км на схід від означеного села в урочищі Кирнички. Установлено, що печера має вузький хід, у кінці якого є два розгалуження, що закінчується завалом [29, с.4]. Обстеженнями 1990 року за 27 м на схід від цієї печери В.К. Добрянський відкрив ще одну печеру на висоті 3,5–4,0 м. Довжина порожнини печери з вузьким коридором та склепінчастою будовою куполоподібного типу становить 11 м, висота – 2–2,3 м. Поблизу цієї печери в лівому схилі, вимитому водами яру, знайдено камінь (валун), на якому зафіксовано рельєфне зображення людського лику, де чітко простежуються голова та змодельований півкруглий тулуб божества. Зображення дещо вивітрене, однак ще простежуються контури вусів, що спадають вниз до підборіддя. На протилежній стороні кам'яного валуна зображено знаки у вигляді заглиблень. Перший знак – рівнораменний хрест, над яким окреслюється півкруглий купол, до якого примикає горизонтальна планка. Праворуч вибито літеру «Ъ» [21, с.40–41].

Дослідник вважає, що іконографічні аналоги зображень на камені маємо на язичницьких ідолах з лівобережжя Середньої Подністрянщини, зокрема, на антропоморфних скульптурах із сіл Ставчани [12, с.210–213], Калюс [13, с.128] та Іванківці [6, с.238–260], а також на Збруцькому ідолі (третій ярус підземного божества, потойбічного світу) [31, с.266]. Вони уособлюють демонів, тобто божеств, нижчих за рангом щодо світу верховних богів, зате мають вирішальну роль у житті людини. Їхня присутність спостерігається в язичницьких віруваннях, пов'язаних з річками, гаями, струмками, лісами, скелями, долинами. Вважалося, що, увійшовши в людину або тварину, злі демони породжують у ній хворобливі напади і шалену лютю. Такі місця особливо вшановували як знак їхньому поклонінню, щоб показати свою любов, смиренність, покору та беззахисність перед невидимими стихіями природи, і були

священними для язичників регіону [15, с.129]. Ми вважаємо, що таке рельєфне зображення людського лика могло символізувати язичницьке божество, яке охороняло давній печерний скит.

Піктограми на камені вчені розшифровують так: рівнораменний грецький хрест – віра Христова або церква; півкруг з вертикальною планкою – осяяння віри під небесним куполом. Дослідники вважають, що це графіті символізувало перемогу християнства над язичництвом [21, с.41].

На нашу думку, символічні знаки на священному камені є завершальним етапом функціонування цього язичницького осередку. Враховуючи його географічне місцезнаходження, час хронологічно можемо визначити як XII–XIII ст. н.е.

Крім означених нововиявлених осередків поблизу с. Чабанівка в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області [17, с.47; 16, с.245] відкрито ще один язичницький кам'яний осередок під відкритим небом, який становить плиту у формі витягнутого шестикутника розміром 1,75x1,45 при товщині 0,25–0,3 м. Посередині плита має наскрізний овальний отвір діаметром 10x15 см. Поверхня плити загладжена, на ній помітно п'ять невеликих заглибин, очевидно, природного походження (рис. 3). Не виключено, що вони могли виконувати важливі церемоніальні язичницькі функції. Нерідко їх вважали слідами, які залишили боги, або каменями-слідовиками, що з давніх часів вшановувалися як культові або сакральні об'єкти. Їх шанували віруючі, прибувши до цього храму під відкритим небом з ближніх місць дослідженого регіону. Очевидно, що на плиті здійснювалися жертвоприношення, викладали дари богам, виконували традиційні дії вшанування духів [19, с.36].

Рис. 3. Жертвна кам'яна плита із с. Чабанівка

Доречно зазначити, що деякі камені з отворами стають священними завдяки символіці (солярній чи сексуальній), на яку вказує сама їхня форма. У цьому разі ієрофанізація (прояв священного у дереві чи камені) відбувається на рівні очевидної символіки, безпосередньо явленої в самій «формі» каменя (звичайно,

«форму» ми тут розуміємо так, як її сприймає магічно-релігійний, а не раціоналістичний досвід) [22, с.490].

Згадаємо, що аналогічна жертвна плита є в храмі під відкритим небом поблизу с. Міжгір'я, що на Тернопільщині [11, с.38-40]. Каміні-слідовики зустрічаються в досліджуваному регіоні у долинах річок Ушиця та Студениця, поблизу сіл Миньківці [23, с.38] та Дем'янківці Дунаєвецького району. Хоча охристиянені теперішні мешканці услід за своїми предками вважають їх слідами Божої Матері [24, с.3-38].

Ритуальні каміні інколи пов'язували безпосередньо зі слов'янськими святилищами. Так, біля городища-святилища Кулишівка, що на правому березі Дністра, знайдено камінь з двома овальними заглибленнями різними за розмірами, які місцеві жителі називають «божі ноги». Камінь, очевидно, вшановували у часи існування святилища в X–XII ст. [32, с.87].

Поклоніння необробленому камінню або такому, яке мало на поверхні звичайні та штучні заглиблення, примітивні зображення, було притаманне багатьом народам з давньої історією. Особливо широко культ каміння був розповсюджений у Скандинавії, країнах Прибалтики, Білорусі, північних областях Росії та на півдні України. З камінням пов'язано багато легенд, у яких йому надавалося цілющої сили [4, с.12-14].

На думку польського вченого А. Гейштора, священні каміні виконували міфотворчу функцію самі по собі, як речовина, котра символізувала вічність, силу. Вони були не предметом культу, а його елементом, умістилищем надприродної сили. Камінь відіграв роль жертвовного вівтаря, що можна спостерігати в різних кінцях слов'янського ареалу [18, с.209]. Таке явище фіксується й на досліджуваній території.

Як зазначає М. Котляр, ритуальне поклоніння каменю проїшло через усю східнослов'янську давнину. Часто неповага до священного каміння чи гори несла зухвальну смерть. Цей сюжет поширений у давньоруських билинах, багато з яких беруть початок з дохристиянських часів [26, с.233].

У всьому світі із сивої давнини на каменях були розповсюджені зображення ступні ніг, кисті рук, які часто поєднувалися із солярними знаками [33, с.130-138]. Поклоніння камінню продовжується й до цих пір. До деяких із них приносять хліб, ягоди, гроші, у визначені дні біля камінів здійснюються моління і збираються люди зі всієї округи. Біля священних камінів виникали цілі культові комплекси, у які входили священні дерева, джерела, тут також ставили хрести і вартових [27, с.85-88].

Загальною особливістю культових об'єктів є їхнє розташування за межами населених пунктів, зазвичай на підвищенні або на високій горі. Безсумнівним свідченням культової приналежності об'єктів є знахідки ідолів [5, с.123] та спеціальних місць, де вони розташовувалися (капища), збереження заишків жертвоприношень, довготривале використання вогню на одному місці [28, с.53-54].

Виділяється низка конструктивних деталей, властивих більшості святилищ: символічна огорожа, округла форма капищ з ідолом в центрі, широке використання каменю [22, с.489-492] та кам'яних вимосток, наявність священних колодязів, цілющих джерел, розташування поблизу громадських будівель. Різноманітне поєднання цих ознак визначає коло пам'яток, які виділяються з-поміж звичайних житлових та виробничих комплексів [30, с.24-25].

Отже, розгляд сакральних об'єктів такого типу свідчить про існування досить розвинутої системи ідеологічних уявлень, стійкої культової архітектури та атрибутики тогочасного суспільства у досліджуваному регіоні, що дозволяє говорити про глибокі традиції в спорудженні спеціальних місць для моління та жертвоприношень прадавнього язичницького населення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І.С., Забашта Р.В. Звіт про розкопки 1985 року на місці скального рельєфу в с. Буша Ямпільського району Вінницької області // *Наук. архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 64. Спр. 1985/41. 43 арк.
2. Винокур І.С., Забашта Р.В., Петров Н.В. Звіт про археологічні дослідження в с. Буша Ямпільського району Вінницької області. (За 1987 рік) // *Наук. архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 64. Спр. 1987/171. 17 арк.
3. Винокур І.С., Приходнюк О.М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1967 р. // *Наук. архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 64. Спр. 1967/56. 17 арк.
4. Александров А. А. О следах язычества на Псковщине // *Краткие сообщения Института археологии*. 1983. Вып. 175. С. 12-18.
5. Баженов А.В. Етнокультурні дослідження І.С. Винокура населення Дністро-Дніпровського межиріччя I – початку II тисячоліть // *Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. збірник / гол. ред. А.В. Баженов*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 119-126.
6. Брайчевский М.Ю., Довженко В.И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье // *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1967. № 139. С. 238-262.
7. Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / [за ред. В.А. Косаківського]. Вінниця: Вінницька газета, 2009. 208 с.
8. Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В., Петров М.Б., Петровський В.М., Пірняк О.М., Степанков В.С. Буша: історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький, 1991. 152 с.
9. Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // *Археологія*. 1994. № 3. С. 122-135.
10. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наук. думка, 1972. 180 с.
11. Винокур И.С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре // *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1970. № 176. С. 38-40.
12. Винокур И.С., Хотюн Г.Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // *Советская археология*. 1964. № 4. С. 210-214.
13. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.
14. Войтович В.М. Генеалогія богів давньої України. Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2007. 556 с.

15. Войтович В.М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664 с.
16. Галатир В.В. Археологічні дослідження та давньо-археологічні знахідки на околицях сіл Чабанівка, Чугор, Гута-Чугорська // *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я»*. Збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / [за ред. В.С. Травінського]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 244-247.
17. Галатир В.В., Трембіцький А.М. Подільське село Чабанівка в описі Віктора Приходька // *Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник* / [ред. кол.: Баженов Л.В. (гол.), Блажевич Ю.І. (співгол.), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький, 2016. Вип. 8. С. 47-52.
18. Гейштор А. Слов'янська міфологія / [перекл. з польськ. С. Гірік]. Київ: Вид-во «КЛІО», 2015. 416 с.
19. Гуцал А.Ф. Ранньослов'янське капище з поселення в с. Чабанівка // *Збірник матеріалів III всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я»* / [ред. кол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 34-37.
20. Даркевич В.П. Символи небесних светил в орнаменте Киевской Руси // *Советская археология*. 1960. № 4. С. 56-67.
21. Добрянський В.К. Про археологічно-спелеологічне обстеження в с. Городок, що на Тернопільщині // *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я»*. зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. / [за ред. В.С. Травінського]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 40-42.
22. Еліаде М. Трактат з історії релігій / [пер. з фр. Олексія Панича]. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 520 с.
23. Захар'єв В.А., Захар'єва З.В. Миньківці на Ушиці: віхи біографії та сучасні принади. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2017. 76 с.
24. Захар'єв В.А. Сліди Божої Матері з Дем'янкевець. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2016. 40 с.
25. Івакін Г.Ю. Оповіді про стародавній Київ. Київ: Рад. шк., 1982. 112 с.
26. Котляр М.Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
27. Макаров Н.А., Черенцов А.В. К изучению культовых камней // *Советская археология*. 1988. № 3. С. 79-90.
28. Мисько Ю.В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністрів'я VIII – першої половини XIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Чернівці, 2003. 223 с.
29. Ossowskj G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleontologicznej po Galicji Wshodniej w r. 1890 // *Zbior wiadomosci Antropologii krajowej*. Krakow, 1981. T. 15. S. 4-5.
30. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян / [под. ред. С.А. Плетнёвой]. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 2-е изд., испр. 304 с.
31. Седов В.В. Археология СССР. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 327 с.
32. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ: Наук. думка, 1976. 180 с.
33. Формозов А.А. Камень «Щеглец» близ Новгорода и камни «следовики» // *Советская этнография*. 1965. № 5. С. 130-138.
34. Формозов А.А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // *Советская археология*. 1968. № 2. С. 103-110.

35. Чорна М.М. Фольклорно-міфологічна інтерпретація тотемізму язичницького рельєфу скельного храму в м. Буша Ямпільського району Вінницької області // *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства*. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині» (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 15–19.

С. А. Семенчук

**Языческие наскально-ритуальные объекты левобережья
Средней Поднестрянщины**

В публикации освещено информацию о четырех языческих наскально-ритуальных объектах природного происхождения, в создании которых участие человека было минимальным. Объекты указанного типа, которые часто входили в состав крупных культовых комплексов, зафиксированы и исследованы в селах: Межгорье Борщевского района Тернопольской области, Буша Ямпольского района Винницкой области, Городок Залеициукого района Тернопольской области, Чабановка Каменец-Подольского района Хмельницкой области. Предпринята очередная попытка рассмотреть насыщенность языческими объектами исследуемый регион и исследовать существование устойчивой культовой архитектуры, а также развитой системы дохристианских идеологических представлений в нем.

Ключевые слова: жертвоприношение, каменная плита, культ, левобережье Средней Поднестрянщины, наскально-ритуальный объект, язычество, поклонение, рельеф.

S. O. Semenchuk

Pagan rock-ritual objects of the left bank of the Middle Dniester

The publication covers the information about four pagan rock-ritual objects of natural origin, in the creation of which human participation was minimal. The objects of this type, which often belonged to large religious complexes, were found and investigated in Mizhhir'ya village in Borshchivskiyi district of Ternopil' region, Busha village in Yampil' district of Vinnytsia region, Horodok village in Zalishcha district of Ternopil' region, Chabanivka village in Kamianets-Podilskiyi district of Khmelnytskyi region. Another attempt is made to consider the richness of pagan objects in the studied region and to investigate the existence of stable cult architecture and a developed system of pre-Christian ideological beliefs in it.

Key words: sacrifice, stone slab, cult, left bank of the Middle Dniester, rock-ritual object, paganism, worship, relief.

Отримано: 01.08.2018

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В 1917–1921 рр.: ДО ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО КОНТЕКСТУ

У статті охарактеризовано методологічні підходи щодо процесу українського національно-культурного відродження в роки революції (1917–1921 рр.). Констатується, що теоретичним підґрунтям цілісного висвітлення означеної наукової проблеми є теорія нації загалом та української зокрема, оскільки питання культуротворчої діяльності української інтелігенції в часи національно-культурного відродження (1917–1921 рр.) розглядаються в безпосередньому контексті даної теми. Визначено готовність суспільства до державного будівництва напередодні 1917 р., конкретизовано зміст понять «національно-культурне відродження», «інтелігенція», «революція», «культура». Розвій української культури в 1917–1921 рр. трактується як такий, що відбувся в ході національно-культурного відродження. Підтверджено активізацію культуротворчої діяльності української інтелігенції. Встановлено, що українське національно-культурне відродження виступило важливою складовою політичного життя, державного будівництва в 1917–1921 рр. Узагальнено, що процес національно-культурного відродження сприяв консолідації нації та утвердженню української державності. На жаль, боротьба українського народу за незалежність потерпіла поразку в 1921 р. Однак ідея української державності, прагнення українців до незалежності були успішно реалізовані 1991 р. Із цього часу розпочався відлік чергового етапу національно-культурного відродження українського народу в умовах його новітньої історії.

Ключові слова: українське національно-культурне відродження, революція 1917–1921 рр., нація, інтелігенція, культура.

На сучасному етапі українського державотворчого процесу корисним є використання досвіду національно-культурного будівництва попередніх років. Особливої уваги в цьому плані заслуговує період Української революції 1917–1921 рр. Важливим теоретичним підґрунтям цілісного висвітлення означеної наукової проблеми є теорія нації загалом та української зокрема, оскільки питання культуротворчої діяльності української інтелігенції в часи національно-культурного відродження (1917–1921 рр.) розглядаються в безпосередньому контексті цієї актуальної теми. Її вивченню присвячені узагальнюючі дослідження закордонних і вітчизняних учених: І. Лисяка-Рудницького, С. Рудницького, М. Шаповала, Г. Касьянова, В. Кременя та ін. [9; 10; 16; 21; 4; 7].

Методологічний контекст проблеми українського національно-культурного відродження в 1917–1921 рр. недостатньо повно знайшов відображення в історіографії й тому потребує більш уважного наукового вивчення. Не вдаючись до деталізації змісту й характеристик поняття «нація» і «народ», варто розглянути окремих аспект цієї багатогранної, комплексної проблеми щодо того, чи стала наці-

єю українська етнічна спільнота в 1917–1921 рр. За твердженням О. Брика, якщо вона «...ще не цілком була розвинена в модерному розумінні цього слова, бо тоді виринає таке запитання: Чи в умовах війни й революції, та ще в таких обставинах, як була Україна, міг уряд одночасно за пару років перетворити етнічну спільноту в націю, а разом з тим створити Українську Державу й оборонити її?». Автор стверджує, що навіть «геніальному уряду» це було не під силу, зважаючи на складнощі воєнно-політичного характеру. За його словами, «...цього можна б було домогтися лише тоді, якщо б на Україну... не нападали жодні вороги... Але Україна в 1917–1921 роках не була в такому політичному положенні» [1, с.15].

На думку О. Майбороди, населення держави стає нацією, коли в ньому утверджується спільна система політичних, правових, культурних цінностей, тобто коли населення стає сконсолідованим організмом. Розкол або єдність політичної еліти може лише відбивати ступінь цієї консолідації. Нація творить свою еліту за власною подобою, котра, в свою чергу, також визначається діяльністю еліти, як це спостерігалось безпосередньо в роки Української революції (1917–1921) [11, с.2]. Тогочасне російське суспільство на початку революційного 1917 р. не припускало думки про можливу самостійну державність України, не зважало на появу важливих тенденцій у національно-культурному житті українців. Про це написав у статті «Доля імперій» російський філософ Г. Федотов: «На наших очах народжувалася на світ нова нація, але ми закривали на все очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно як види природи для дореволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася – народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження» [2, с.278]. Нація – явище історичне, українська нація виявилася винятково стійким історичним феноменом, який не лише не подав ознак свого зникнення, а ще більше зміцнився, незважаючи на суспільно-політичні катаклізми щодо її знищення, як це було, зокрема, в ХХ ст. Це одна особливість української нації, котра зуміла створити національно-патріотичну інтелігенцію на межі новітнього періоду історії – об'єктивний характер її виникнення та існування, котрий у часи Української революції (1917–1921 рр.) проявився в згуртуванні широких народних мас в єдиний національний соціум навіть тоді, коли українці були поставлені історією в нелегкі внутрішні та зовнішньополітичні умови національного самозбереження. Поведінку нації в такій ситуації спробував прояснити Г. Стецюк [17].

Відчувається логічна доцільність визначення ступеня готовності тогочасного суспільства (включаючи інтелігенцію) до революційних змін. Тому й виникла потреба використання поняття «сенсibilізація» (з лат. мови – чуттєвість), яке стало вживати-

ся в гуманітарних галузях наук упродовж останніх десятиліть. Швидка сенсibilізація суспільної свідомості – один із характерних елементів революційних епох. Поступово приходиться усвідомлення того, що дефініція сенсibilізації пов'язана з поняттям, котре характеризує якісний внутрішній стан, свідомість суспільства, зокрема, з ментальністю. На думку С. Куделка, сенсibilізація являє собою складний і суперечливий процес усвідомлення, сприйняття чи несприйняття, адаптації суспільства в цілому (чи окремої його частини, окремих особистостей) до нової ідеології, ідей, теорій тощо [8, с.6; 8]. Використання поняття «сенсibilізація» допомагає глибшому проникненню в сутність історичного процесу, відчуті важливі грані суспільної свідомості в процесі культуротворчої діяльності інтелігенції в 1917–1921 рр.

У 1917–1921 рр., на думку Є. Маланюка, частина інтелігенції (в т. ч. й творчої) так і не зуміла позбавитися комплексу «малоросійства», який тяжів над нею впродовж усього періоду Української революції та «І ще довго, в часі тривання й стабілізації державності, та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності – грізним моментом. Малоросійство бо – наша історична хвороба (В. Липинський називав її хворобою бездержавності), хвороба багатовікова, отже хронічна... Її треба буде довгі-довгі десятиліття – ізживати» [13, с.10]. Тому важливо максимально наблизитися до розуміння ментальності української нації взагалі і творчої інтелігенції революційної доби зокрема. У свій час А. Барг писав: «Менталітет – це сукупність символів, які необхідно формуються в рамках кожної конкретної культурно-історичної епохи та закорінених у свідомості людей у процесі спілкування. Ідентичність менталітету серед його носіїв зумовлюється в кінцевому вимірі спільністю історичних умов, у яких формується їх свідомість та проявляється в їх здатності називати ідентичним значенням одні й ті ж самі явища об'єктивного та суб'єктивного світу» [19, с.36].

Незважаючи на досить вагомий результати напрацювань щодо характеристики, конкретизації змісту поняття «інтелігенція», все ж залишається доцільність його певних уточнень. За висловлюванням Ю. Левади, «В понятті інтелігенції...міститься щось інше й вагоміше, ніж «прошарок» або «соціальна група»; це водночас ще й соціальна функція, роль, причому представлена як місія, оточена ореолом обов'язку й жертвності. Це не просто група освічених людей, а певна спільність, вбачаюча сенс свого існування в тому, щоб нести результати освіченості... в народ і утотожнююча це завдання священної (в меншій мірі культурно-історичної) місії» [18]. Інтелігенція – це складна за структурою й виконуваними функціями соціальна група, для якої характерні відносно високій освітній та культурний рівень, переважно розумовий характер професійної діяльності, зайнятість у нематеріальній виробничій сфері (освіта, медицина, мистецтво, управління тощо). Подібно до інших понять гуманітарних наук термін «інтелігенція» в історії має розмиті семантичні межі: дуже важко дати універсально прийнятне визначення «інтелігенції», та й навряд чи це по-

трібно. Розвиток гуманітарних наук, зокрема історії, у ХХ ст. призвичаїв нас до того, що критерії «істинності» чи «хибності» гуманітарного знання є досить умовними, історично та контекстуально детермінованими [6, с.360-361; 374].

Термін «інтелігенція» в «Енциклопедії українознавства» (головний редактор В. Кубійович) трактується в психологічному і соціальному розумінні. В оглядовому ракурсі тут охарактеризовано основні етапи розвитку української інтелігенції, в тому числі її участь у революції 1917–1921 рр. Автор статті М. Шлемкевич констатує: «Українська революція 1917 р. була ведена й опанована інтелігенцією. Інтелігенція винесла на своїх плечах українську революцію й будівництво української новітньої держави. Зв'язана організаційно й інтересами з народними масами, вона знайшла серед них підтримку своїх суспільно-політичних ідей. Інтелігенція була рушієм і фактичним керівником організованого робітництва й селянської стихії та ідейно визначувала всі прояви революції. Типовими представниками цього інтелігентського проводу були і учений М. Грушевський, і письменник В. Винниченко, і публіцист С. Петлюра...» [3, с.878].

Для більш глибокого усвідомлення й розуміння подій, процесів, явищ у означеній проблемі наведемо розлоге визначення-характеристику поняття «революція» (публіцистичного змісту), запропоноване 1921 р. Н. Григорієвим: «Революція – вибух скривдженого й обуреного до краю почуття. Вона ніколи не робиться по висновках і міркуваннях розуму, а завше приходить в наслідок доведення народного невдоволення до останнього ступня... Революція – це повінь, що... заливає все, що трапляється на шляху... Це народне нещастя, до якого народ підходить під натиском інших нещастій в тій хвилі, коли покривдження і розпач примушують його стихійно шукати «хоч гіршого, аби іншого». Революція із двох лих менше, до якого мусить хпатись народ, захищаючи себе від більшого лиха. Джерелом і двигачем революції завше було й є скривжене й обурене почуття... Коли воно є, жадні міркування розуму про небажаність революції, недоцільність її, лютість і т. п., не спиняють її. Вона схоплюється й перекочується через людське життя своїм шляхом, як нестримна повінь: в однім місці руйнує, затоплює, замулює дороги посіви, а в другім освіжує спрагу землю...В однім місці приносить смерть, а в другім – життя» (брошура Н. Григорієва «Фатальна помилка революцій») [14, с.3]. Ця, досить об'ємна (хоч і певною мірою суб'єктивна), характеристика революції як суспільного явища подає розуміння і трактування очевидця тогочасних подій у суспільстві відразу після поразки української державності.

Українська інтелігенція виступала носієм національної свідомості [12, с.174]. Історія інтелігенції – це історія розвитку народу в її найвищих проявах, оскільки саме вона акумулює в собі його історично-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси, вона – його невід'ємна розумова складова. Погоджуємося з Г. Касьяновим щодо того, що із соціологічної точки зору інтелігенція не є прошарком. Вона може бути визначена в цій площині як специфічна соціально-професійна група з наявними соціаль-

ними, соціально-психологічними, етнокультурними, етичними та іншими особливостями. Це – своєрідний соціокультурний феномен із законами розвитку і функціонуванням [4, с.4].

Розвій української культури в 1917–1921 рр. нами трактується як такий, що проходив у контексті національно-культурного відродження. На початку ХХ ст. відбулася активізація культуротворчої діяльності української інтелігенції, спрямованої на духовні цінності (мову, літературу, мистецтво, освіту, науку), збереження та поширення духовної спадщини. Тоді ж інтенсивно йшов процес творення інфраструктури української культури (культурно-освітні товариства, бібліотеки, музеї, театри, музичні, хоріві колективи тощо), об'єднання духовних зусиль національної еліти наддніпрянських і західноукраїнських земель, зростання національної свідомості українського народу. Головним здобутком розвитку української культури вважається утвердження етнокультурної достатності, що створило підґрунтя для становлення української державності в 1917–1921 рр.

Поняття «українське національно-культурне відродження» відображає процес становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України впродовж різних етапів історичного розвитку. Національно-культурне відродження стимулювалося, з одного боку, природною потребою загальнокультурного розвитку, з іншого – необхідністю протидії гальмівній державній, урядовій політиці з боку російської, польської, австро-угорської, радянської влади. Важке політичне, соціально-економічне становище, культурний занепад викликали «захисну реакцію», що проявилася в цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння частиною інтелігенції й значне поширення в масах національної свідомості, активізацію українського національного руху в усіх його формах (спочатку культурно-просвітніх, згодом – політичних), про розвиток усіх галузей культурного життя українців. Діячі української культури були поставлені в умови доведення чинності національної культури в її суто етнічному розумінні. Етнографізм за таких обставин мусив стати (й став – Ю.Т.) визначальною рисою формування нової української культури. Однак це мало й негативні наслідки в галузі виховання національної еліти та в справі політичної реалізації національних прав українців, але прийнятної альтернативи етнографізму впродовж довгого часу просто не було. Національне відродження, як поняття, окреслює процес набуття етносом таких якісних рис, що дозволяють йому усвідомити себе нацією. Національно-культурне відродження характерне для тих етнічних спільнот, які в попередні часи втратили власну державність, самостійне національне життя.

Національно-культурне відродження – важливий чинник політичного життя і в багатонаціональних державах, і в міждержавних зв'язках. Головна його передумова – проголошення державного суверенітету. Це – не реставрація нації і не реанімація всього того, що було в її історії. Сутність національно-культурного відродження виявляється в модернізації нації. В підході до з'ясування сутності та періодизації національно-культурного відроджен-

ня простежуються різні погляди. На думку одних дослідників, це – однобічний процес утвердження національної свідомості в середовищі інтелігенції та поширення її в масах. Інші розглядають національно-культурне відродження як достатньо складний і тривалий процес із різними стадіями розвитку, хронологічні межі яких неоднакові. Водночас зауважимо, що окремі вчені звужують зміст поняття «національне відродження», обмежуючи його лише культурною фазою. Така позиція є дещо спрощеною, оскільки національне відродження є передусім політико-культурним процесом, кінцева мета якого – завоювання національної незалежності та проголошення національної держави. У низці сучасних досліджень під поняттям «національне відродження» розуміється такий етап у розвитку конкретного етносу, коли останній усвідомлює себе етнічною нацією, що має право на вільний, демократичний розвиток, самовизначення та державну незалежність [20].

Отже, процес національно-культурного відродження в 1917–1921 рр. сприяв консолідації нації та утвердженню української державності. На жаль, боротьба українського народу за незалежність потерпіла поразку в 1921 р. Однак ідея української державності, прагнення українців до незалежності все ж були успішно реалізовані 1991 р. через 70 років радянської влади. З цього часу розпочався відлік чергового етапу національно-культурного відродження українського народу в умовах його новітньої історії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брик О. Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921). Вінніпег, 1969. 152 с.
2. Даниленко В. Володимир Вернадський: віхи життя і творчості. Київ-Вінниця: ТОВ Нілан-АТД, 2014. 298 с.: іл.
3. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [гол. ред. В. Кубійович]. Львів, 1994. Т. 3 (Перевидання в Україні). С. 805-1200: іл.
4. Касьянов Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 1993. 32 с.
5. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
6. Климчук М.М. Поняття «інтелігенція» в радянській історичній літературі // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Київ, 2001. Вип. 4. С. 360-374.
7. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. [вид. переробл.]. Київ: Грамота, 2010. 576 с.
8. Куделко С.М. Сенсибилизация: опыт расширения терминологического арсенала исторической науки // *Категориальный аппарат исторической науки: Харьковський історіографічний збірник.* Харків: ТМЦ «СД», 2000. Вип. 4. С. 4-8.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / [пер. з англ. М. Бадік та ін.]. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / [пер. з англ. М. Бадік та ін.]. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
11. Майборода О. Українська еліта: з народом чи сама по собі // *Вітчизна.* 1998. № 11-12. С. 2-8.
12. Малий словник історії України / [В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. Київ, 1997. 464 с.

13. Маланюк Є. Малоросійство. Нью-Йорк: Видання «Вісника» ОЧОСУ, 1959. 31 с.
14. Наш Г. Фатальна помилка революцій. Прага, 1921. 14 с.
15. Попова Т.Н. Историографическая наука: проблемы самоназвания // *Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник*. Харків: ТМЦ «СД», 2000. Вип. 4. С. 20-33.
16. Рудницький С. До основ українського націоналізму. Б. м. в.: Український скиталець, б. р. в. 163 с.
17. Стецюк Г. Нація і революція // *Альманах «Нового часу»*. Львів, 1937. С. 79-85.
18. Телячий Ю.В. Поняття «інтелігенція» в історичній і довідковій літературі // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки: Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнар. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 25-26 жовт. 2001)*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 91-98.
19. Телячий Ю.В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.): [моногр.]. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. 600 с.
20. Українське національно-культурне відродження. Культурологія. URL: <http://uchebnikfree.com/page/istkulturi/ist/ist-7--idz-ax237--nf-14.html>. Дата звернення: 02.09.2013.
21. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Прага, 1936. 47 с.

Ю. В. Телячий

Українське національно-культурне відродження в 1917–1921 гг.: к проблеме методологического контекста

В статті охарактеризовані методологічні підходи характеристики процесу українського національно-культурного відродження в роки революції (1917–1921 гг.). Констатується, що теоретичною основою обобщеного представлення розглядаваної наукової проблеми є теорія нації, в тому числі української. Вопросы культуротворческой діяльності української інтелігенції в період національно-культурного відродження (1917–1921 гг.) розглядаються в неопосередкованому контексті даної теми. Визначено готовність суспільства к державному будівництву напередодні 1917 г., конкретизовано вміст поняття «національно-культурне відродження», «інтелігенція», «революція», «культура». Розвиток української культури в 1917–1921 гг. аналізується в зв'язі з національно-культурним розвитком. Установлено процес активізації культуротворчої діяльності української інтелігенції. Констатується, що українське національно-культурне відродження стало важливою неотъемлемою складовою політичного життя, державного будівництва в 1917–1921 гг. Обобщено, що національно-культурне відродження сприяло консолідації нації і утвердженню української державності. Но боротьба українського народу за незалежність потерпела поразку в 1921 г. Ідея української державності, стремління українців к незалежності були успішно реалізовані в 1991 г. С цього часу починається етап національно-культурного відродження українського народу в умовах його сучасної історії.

Ключевые слова: українське національно-культурне відродження, революція 1917–1921 гг., нація, інтелігенція, культура.

Yuriy Teliachy

**Ukrainian National-Cultural Revival in 1917–1921:
to Methodological Context of the Issue**

Methodological approaches to the characteristic of the process of Ukrainian national-cultural revival during the years of revolution (1917–1921) have been characterized in the article. Society's readiness to the state building at the edge of 1927 has been determined; the content of the notions «national-cultural revival», «intelligentsia», «revolution», «culture» has been specified. The course of Ukrainian culture in 1917–1921 is treated as the process, which took place in the context of national-cultural revival. The process of intensification of cultural creative activity of Ukrainian intelligentsia has been proved. It is found out that Ukrainian national-cultural revival became an important component of political life, state building in 1917–1921.

Key Words: *Ukrainian national-cultural revival, revolution of 1917–1921, nation, intelligentsia, culture.*

Отримано: 02.08.2018

УДК 929-057.4(477-25)«19»

С. В. Трубчанінов

**ЗНАЧЕННЯ ПРАЦЬ АКАДЕМІКА І. Г. ПІДОПЛІЧКА
ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ
ДАВНЬОЇ ДОБИ**

Видатний український вчений-енциклопедист, академік Іван Григорович Підоплічко (1905–1975) – всесвітньо відомий зоолог, палеонтолог і археолог. Академік АН УРСР І.Г. Підоплічко багато років очолював Інститут зоології АН УРСР, керував відділом палеозоології інституту, був засновником Палеонтологічного музею, викладав в Київському університеті. Він був автором понад 900 наукових робіт. Багато його праць торкалося різних проблем історичної географії України давньої доби.

Вченого цікавило вивчення природи в історичному контексті. І.Г. Підоплічка справедливо вважають першим українським археозоологом, який вивчав історичне минуле людства. Він був талановитим організатором науки: організовував масштабні палеокліматичні та палеоекономічні дослідження, був відповідальним редактором усіх семи випусків збірника наукових праць «Природна обстановка і фауни минулого» (1963–1973). Йому належать також оригінальні розвідки з історичної географії Геродотової Скіфії, які практично невідомі фахівцям.

Метою повідомлення є ознайомлення з основними напрямками досліджень академіка І.Г. Підоплічка, які торкаються історичної географії України давньої доби.

Вказується на різноплановість наукових пошуків та різноманітність дослідницьких методів відомого вченого. Підкреслюється значення його робіт для вирішення важливих проблем історичної географії України давньої доби.

Ключові слова: *фауна, археозоологія, археологія, історична географія, Іван Підоплічко.*

Про видатного українського вченого Івана Григоровича Підоплічка (1905–1975) згадують перед усім як про видатного зоолога, палеонтолога (в останні роки більш популярним є використання терміну «археозоолог») і археолога, організатора і популяризатора науки, подвижника музейної та заповідної справи [1; 6; 7].

Весвітньо відомий вчений цікавився вивченням природи в історичному контексті. Багато його робіт торкалося різних проблем історичної географії України давньої доби. На жаль, не всі праці І.Г. Підоплічка старанно вивчалися фахівцями. Прикро, коли у солідному фаховому виданні, хоча й філологічного профілю, можна зустріти нісенітницю дослідника-географа про те, що «І. Підоплічко висловив припущення про походження назви річки Рось від стародавньої назви мамонта» [51, с.113]. В іншому виданні молода дослідниця-археолог стверджує, що дослідження Межиріцької стоянки під керівництвом І.Г. Підоплічка «не супроводжувались будь-якою звітністю, що безумовно відобразилось у втраті значної частини інформації» [2, с.70]. Насправді, звітність про дослідження Межиріцької стоянки в 1966–1974 рр. є, але зберігається вона не в архіві Інституту археології НАН України, а у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІА НБУВ) [див.: 50, оп.3, с.40-41]. Практично невідомі фахівцям оригінальні розвідки І.Г. Підоплічка з історичної географії Геродотової Скіфії.

Метою повідомлення є ознайомлення з основними напрямками досліджень академіка І.Г. Підоплічка, які торкаються історичної географії України давньої доби.

Джерельну базу дослідження склали матеріали особового архіву І. Підоплічка (ІА НБУВ, ф. 139) та опубліковані в 1934–1976 рр. праці вченого.

Уродженець Черкащини Іван Григорович Підоплічко, який змалку пізнав важку селянську працю, адже з 7 років працював пастухом, своє навчання розпочав у сільській школі, продовжив у вчительській семінарії та на Вищих педагогічних курсах у Корсуні (1922–1924). Перші власні наукові пошуки розпочав вже у 19-річному віці, потім навчався в Інституті прикладної зоології і фітопатології в Ленінграді (1925–1927). У 1931–1935 рр. був аспірантом Інституту геології ВУАН по відділу палеонтології і стратиграфії, а також паралельно студіював в аспірантурі Інституту зоології. У 1935 р. І.Г. Підоплічко захистив кандидатську дисертацію «Сучасний характер і походження фауни ссавців УСРР» та здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук [49, арк.1-11].

У 1930-х рр. І.Г. Підоплічко почав активно займатися експедиційною діяльністю, починаючи з роботи у зоологічній бригаді комплексної експедиції ВУАН в район Дніпрельстану (1931). Молодий вчений займався розкопками в Новгород-Сіверському, селах Пушкарі, Мізин (1933), в літописному Вишгороді (1935), античній Ольвії (1938) та ін. населених пунктах України, виїздив для огляду палеонтологічних місцезнаходжень та колекцій музеїв в Одесу, Ізюм, Святогорськ, Амвросіївку тощо. У 1938 р. він побував у скла-

ді спільної палеонтологічної експедиції АН УРСР та Музею Грузії в Ельдарському степу (Грузія). У 1939 р. – в експедиції по р. Єнісей [50, оп.3, с.34-36]. У 1940 р. розпочав розкопки на Амвросіївській палеолітичній стоянці, яку вважають найвідомішою в Європі верхньопалеолітичного стоянкою мисливців на бізонів [55].

У роки радянсько-німецької війни пройшов шлях від рядового до майора – помічника начальника штабу полку [49, арк.20-22]. Під час війни окупантами в 1943 р. була вивезена з Києва велика колекція бурштину (понад 500 одиниць), зібрана І.Г. Підоплічком на Поліссі та під час розкопок у Вишгороді [31]. Після демобілізації І.Г. Підоплічко вирішив зайнятися дослідженням наукової теми «Дані археології про зміну рельєфу річкових долин». Дослідник вважав, що вона матиме велике значення для відтворення справжньої історії первісного суспільства і географічного середовища його існування. Планувалися поїздки та участь в експедиціях у басейні р. Дністер та в західних областях України, використання матеріалів з околиць Києва, Канева, Костенків (Воронезька область), Північного Кавказу, Ленінградської області, а також з Нідерландів, Італії, Данії та Японії [44]. Опрацьована І.Г. Підоплічком історіографія вчення про льодовиковий період була опублікована в 1946 р. [23]. У 1948 р. І.Г. Підоплічко підготував дисертацію «Походження валунних відкладів» на здобуття наукового ступеня доктора геолого-мінералогічних наук. Робота не була допущена до захисту [50, оп.1, с.4, 26], мабуть тому, що була написана на території геології, палеозоології та археології.

Нарешті в 1950 р. І.Г. Підоплічко блискуче захистив дисертацію «Основні риси історії фауни Європейської частини СРСР» на здобуття наукового ступеня доктора біологічних наук. В ґрунтовній праці вчений показав поширення у четвертинну добу 70 видів ссавців, 6 видів птахів, а також рептилій, амфібій і риб в усіх ландшафтно-географічних зонах Європейської частини СРСР – від Кавказу до тундрової зони [26; 27]. Дві частини дисертації були опубліковані у вигляді двох книг із серії праць вченого під загальною назвою «Про льодовиковий період» [24; 25]. Оприлюднено було також розроблений вченим метод визначення геологічного віку викопних кісток [22; 37].

І.Г. Підоплічко багато років керував відділом палеозоології Інституту зоології АН УРСР, очолював названий інститут, був заступником Палеонтологічного музею, викладав в Київському університеті. У 1967 р. вчений став академіком АН УРСР [7, с.83-84].

Як відомо, І.Г. Підоплічко був автором понад 900 наукових праць [7, с.85]. В особовому архіві вченого (всього налічує 1360 справ) його наукові та науково-популярні праці згруповані упорядниками-архівістами за такими галузями знань: антропология; археологія; ботаніка; видавнича справа; географія (в т.ч. палеогеографія); геологія; зоологія; наукова творчість та етнографія; науковий атеїзм; охорона природи; палеонтологія [50, оп.1, с.4].

Чимало праць І.Г. Підоплічка мали безпосереднє відношення до історичної географії України.

Протягом кількох десятиліть вчений постійно повертався до питання про умови розселення давніх людей на території України. Так, у 1930-х рр. І.Г. Підоплічко досліджував природні зміни, ландшафт і фауну «трипільського плато» – частини правого берега Дніпра на південь від р. Стугна. Загальне підвищення описуваної місцевості над сучасною (1930-х років – С.Т.) заплавою р. Дніпра він визначав в середньому в 100 м. Вчений прийшов до висновку, що кліматичні умови з часу існування трипільських поселень до наших днів були більш-менш стабільними. Проте, під час появи трипільців рівень р. Дніпро був значно вище сучасного. Через високі розливи навесні поселення не могли стояти безпосередньо коло річки. Але пізніше місцевість зазнала певного осушення, протягом нашої ери в окремих місцях відбувався процес пониження ґрунтових вод і пов'язане з ним зникнення заболоченості окремих ділянок. Саме тоді були освоєні дніпровські борівні піски [43, с.98, 101, 102, 104].

Наприкінці 1940-х років І.Г. Підоплічко вказував, що проблеми вивчення клімату минулого Землі можна вирішити на перетині геологічних і біологічних наук. Він наголошував, що теорія про «циклічний розвиток клімату Землі» є антинауковою [30, арк.22].

Географічні умови доби палеоліту стали предметом дослідження І.Г. Підоплічка у статті, написаній для першого випуску збірника «Матеріали з антропології України» (1960) [39]. Він був відповідальним редактором усіх семи випусків збірника наукових праць «Природна обстановка і фауни минулого» (1963–1973). У всіх випусках збірника містилися програмні статті вченого. Зокрема, у першому випуску він вказував на завдання вивчення історії фауни і середовища їхнього існування [32]. І.Г. Підоплічко звертав увагу на хронологію антропогену [12; 16], основні проблеми палеогеографії антропогену [13] тощо.

Як вже зазначалося, І.Г. Підоплічко ґрунтовно вивчав історію фауни і середовище її існування. Разом з академіком О.О. Борисяком наприкінці 1930-х рр. він підготував дослідження про історію фауни на території України, починаючи від далекого геологічного минулого до поточного тисячоліття [35]. І.Г. Підоплічко вважав, що археологічна палеонтологія дає чимало інформації щодо минулого природи та людства [11]. Так, на підставі вивчення решток тварин, виявлених в одеських катакомбах, він прийшов до висновку про хибність думки про гюнцьке зледеніння на південному заході СРСР [28, с.111].

На сторінках всесоюзного наукового часопису «Природа» публікувалася інформація молодого вченого про фауну палеолітичних стоянок (Мизин, Новгород-Сіверський, Гінці) [14; 20; 21; 33]. Завдячуючи його копійкій праці, у 1938 р. вийшов своєрідний каталог – збірник праць «Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР». До збірника увійшли дві роботи І.Г. Підоплічка: про Новгород-Сіверську верхньочетвертинну фауну та огляд палеонтологічних знахідок за 1917–1937 рр. [41]. Другий випуск «Матеріалів» вдалося опублікувати вченому аж в 1956 р. [42].

І.Г. Підоплічко підкреслював, що при вирішенні соціально-економічних питань, пов'язаних з вивченням трипільських поселень, неминуче потрібні більш-менш точні дані про кількісне співвідношення між дикими і свійськими тваринами, наприклад для з'ясування ролі і відношень мисливства й скотарства. Вченим була розроблена власна методика дослідження остеологічного матеріалу з давніх поселень [40, с.111].

На підставі аналізу розкопок 1920–1930-х рр. поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове, І.Г. Підоплічко зробив висновок про те, що комплекс свійських тварин у трипільців був цілком сформований і мав тих же тварин, яких знаходили на пізніших античних поселеннях [40, с.118]. Вчений відкинув твердження попередніх авторів про домінуючу роль вівчарства в Усатовому, вказавши, що тут одночасно розводилися у великій кількості корови, коні та вівці. Останніх тримали переважно для вовни [40, с.113]. Вивчення остеологічного матеріалу дало можливість І.Г. Підоплічкови стверджувати, що вівці, які трипільці розводили на поселеннях Халеп'я та Усатове, належали до двох різних порід [40, с.116]. Дослідження вченим кісток свійських тварин трипільської доби заклало підвалини вивчення фауністичних решток з території України [8, с.212].

За матеріалами розкопок в Ольвії 1935–1937 рр. І.Г. Підоплічко зробив попередні висновки про фауну цього античного міста. Ним було виділено кістки домашніх і диких тварин. Серед перших: бик, вівця, коза, свиня, верблюд, кінь, осел, собака, курка. Серед диких тварин: тур, олень, косуля, сайга, кулан, дельфін звичайний та дельфін чорний, ведмідь, бобер, заєць, пелікан та ін. [34]. Сучасні археозоологи відзначають високий рівень досліджень фауни Ольвії, які здійснив І.Г. Підоплічко [3, с.260; 9, с.132; 10, с.297].

Дослідника цікавило як давнє мисливство, рибальство і тваринництво в Україні [38], так і походження свійських тварин [45].

Роботи І.Г. Підоплічка вважають початком накопичення та аналізу археозоологічних матеріалів [4, с.484; 5; 53, с.56].

Багаторічні дослідження тваринництва і мисливства в Україні давали підстави І.Г. Підоплічкови виступати з сенсаційними повідомленнями. Так, у статті 1973 року він стверджував, що до середини I тис. до н.е. на Півдні України водилися леви. Тобто скіфи могли на них полювати на своїй батьківщині. А до початку II тис. на території України були поширені барси [18, арк.8, 11].

У 1950-х рр. І.Г. Підоплічко зацікавився географією Геродотової Скіфії. Ученого зачепило пояснення екскурсовода в Київському історичному музеї про племена людожерів («андрофагів»), які нібито мешкали на півночі України в скіфську добу. Вчений стверджував, що під час власного огляду майже півмільйона кісток, добутих під час розкопок пам'яток III тис. до н.е. – I тис. н.е., ним не було знайдено жодної кістки людини з погризами чи якими іншими слідами вживання їх людиною [47, арк.1-2]. І.Г. Підоплічко допускав, що назва «андрофаги» з'явилася внаслідок

док мовного непорозуміння. Цю назву він пов'язував з фінськими племенами («самоядь» – слов'янізована назва від «суомі»), але її не були канібалами [47, арк.2-3]. Доопрацьована, з посиланнями на історичні джерела та праці істориків, стаття про геродотівських андрофагів у 1959 р. була опублікована в «Українському історичному журналі» [17].

В особовому архіві І.Г. Підоплічка зберігається машинописний текст та робочі матеріали до великої статті про географію Геродотової Скії, які свідчать про широку обізнаність дослідника. Вчений вважав, що відтворення географії Скії у вигляді максимально наближеному до дійсного минулого, допомогло б не лише історикам, але й географам, геологам та іншим дослідникам реальніше зрозуміти хід і напрямки тих географічних і геологічних подій, які відбувалися протягом останніх 2–3 тисячоліть і пролило б світло на події більш далекого минулого [15, арк.5]. І. Підоплічка детально проаналізував різні географічні об'єкти Скії та висунув власні гіпотези стосовно ідентифікації Пантікапу (р. Інгулець), Гіпакірісу (р. Конка, але не вся), Герросу (нижня течія р. Конка) та інших річок [15, арк.11-23]. Вчений звернув особливу увагу на коливання рівня Каспійського моря в історичний час [15, арк.31-47, 69-109] та питання про Меотидське озеро і Меотидське болото [15, арк.23-31].

У 1960-х – на початку 1970-х років головний дослідницький інтерес І.Г. Підоплічка було направлено на дослідження пам'яток палеоліту [36] і, зокрема, пізньопалеолітичної стоянки Межиріч на р. Рось [19]. У своїх працях, присвячених пізньопалеолітичним житлям з кісток мамонта, вчений вказав на вирішення низки питань палеоекономіки (чисельність громади давніх мисливців, тривалість їхнього проживання на поселенні, норми утилізації м'яса того чи іншого виду тварин тощо) та навіть спробував виявити реліктові сліди давнього побуту [29, с.145-154]. Варто зазначити, що матеріали досліджень стоянок верхньопалеолітичних мисливців, які здійснював І.Г. Підоплічко, використовуються не лише вітчизняними вченими, але і їхніми зарубіжними колегами [54, р.229; 55; 56].

Пошукам фінських слідів в ономастиці Шевченкового краю була присвячена одна із невеликих робіт І.Г. Підоплічка. Так, вчений вказував, що давня назва с. Михайлівка, яку вживали в народі – Сосова. Вона нагадує назву річок Сосьва, Сисьва та ін., що на мові комі означало «рукав води». Село Кирилівку в народі називали Керелівкою, а походила вона від назви «Корелів ліс». І.Г. Підоплічко допускав, що це могло свідчити про проживання в давнину у даній місцевості якихось карел [46, арк.1-3].

Цікавий епізод у науковій біографії І.Г. Підоплічка стосується випускника природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету 1917 року С.Я. Парамонов (1894–1967), який працював науковим співробітником Інституту ентомології у Австралії. Широкому загалу він більше відомий як історик і письменник Сергій Лесной [52, с.123-125]. У 1969 р.

співробітниця Інституту зоології Є.Г. Решетник, яка добре знала С.Я. Парамонова, вирішила написати наукову біографію останнього до 75-ліття від дня його народження. На її прохання частина архіву С.Я. Парамонова з Австралії була передана до Інституту зоології в Київ. Із зібраними матеріалами ознайомився академік І.Г. Підоплічко [52, с.126]. Зберіглася записка передмови, яку готував академік. Один із варіантів її заголовку – «Як зоолог Парамонов став істориком». У своїй передмові І.Г. Підоплічко стверджував, що С.Я. Парамонов «виступав з критикою західних фальсифікаторів нашої історії» [48, арк.6]. Однак, наукову біографію С.Я. Парамонова на той час так і не було видано, матеріали передали до Інституту архівознавства НБУВ [52, с.126].

Таким чином, вчений-енциклопедист, академік Іван Григорович Підоплічко залишив вагомий слід в багатьох галузях науки. Його справедливо вважають першим українським археозоологом, який вивчав історичне минуле людства на основі аналізу інформації, одержаної з археозоологічних матеріалів. Він також досліджував взаємовплив людського суспільства та природного середовища. Дослідницькі методи І.Г. Підоплічка активно використовують сучасні вчені. Його праці і сьогодні мають важливе значення, зокрема і для вирішення окремих проблем історичної географії України давньої доби.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брязкало Т.В. Іван Григорович Підоплічко – визначний зоолог, палеонтолог, археолог (за документами особового архівного фонду вченого) // *Руккописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 16. С. 43-50.*
2. Дудник Д. Етапи дослідження Межирицької стоянки // *Людина та ландшафт: первісна археологія Східної Європи. – Vita Antiqua. № 9. Збірка наукових статей. Київ, 2017. С. 69-80.*
3. Журавлев О.П. Животноводство и охота в Ольвийском государстве (заметки археозоолога) // *Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949–1999).* Киев, 2009. С. 258-267.
4. Журавльов О.П. Дослідження остеологічних матеріалів з давньоруських пам'яток на території України // *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 484-489.
5. Журавльов. Фауна України: археозоологічні дослідження. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 382 с.
6. Крахмальна Т., Михалевич О. Безцінна спадщина зоолога-енциклопедиста: 3 нагоди 100-річчя від дня народження академіка І.Г. Підоплічка // *Вісник Національної академії наук України: Загальнонауковий та громадсько-політичний журнал.* Київ: Видавничий дім «Академперіодика», 2005. № 11. С. 68-73.
7. Крахмальна Т.В., Михалевич О.А., Семенов Ю.А. Іван Григорьевич Підоплічко (К 100-літтю со дня рождення) // *Вестник зоологии / НАН України, Институт зоологии ім. І.І. Шмальгаузена.* 2005. № 6. С. 83-86.
8. Кройтор Р.В., Колода В.В. Животноводство поздних северян на славяно-хазарском пограничье. (Часть 1) // *Древности = Старожитності = Antiquities: науч. журн. / Харьк. нац. ун-т им. В.Н. Каразина.* Харьков. 2014–2015. Вып. 13. С. 212-227.

9. Одрін О. Домашні улюбленці в античних державах Надчорномор'я: собаки, кунячі, коти // *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 131-143.
10. Одрін О. Мисливство в античних державах Надчорномор'я (на прикладі Ольвії) // *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11-12. С. 289-302.
11. Пидопличко И.Г. Достижения и задачи археологической палеонтологии в познании прошлого юга СССР // *Материалы VI научной конференции Института археологии АН УССР*. 1953. С. 261-274.
12. Пидопличко И.Г. Еще раз о хронологии антропогена // *Природная обстановка и фауны прошлого*. Киев: Наукова думка, 1967. Вып. 3. С. 133-140.
13. Пидопличко И.Г. История фаун и флор и основные проблемы палеографии антропогена // *Природная обстановка и фауны прошлого*. Киев: Наукова думка, 1973. Вып. 7. С. 3-10.
14. Пидопличко И.Г. Итоги изучения фауны Мезинской палеолитической стоянки // *Природа. Популярный естественно-исторический журнал / АН СССР*. 1935. № 3. С. 79-81.
15. Пидопличко И.Г. К вопросу о географии Геродотовской Скифии. Стаття та робочі матеріали до неї. [Не раніше 1959] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 72. 123 арк.
16. Пидопличко И.Г. К вопросу о геохронологии в связи с развитием человека и органического мира антропогена // *Природная обстановка и фауны прошлого*. Киев: Наукова думка, 1965. Вып. 2. С. 58-73.
17. Пидопличко И.Г. К вопросу о геродотовских «андрофагах». Стаття та рецензія до неї. [1958] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 26. 37 арк.
18. Пидопличко И.Г. Когда исчезли львы и барсы на территории Украины. Стаття. [1973] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 168. 24 арк.
19. Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. Киев: Наукова думка, 1976. 239 с.
20. Пидопличко И.Г. Нахождение «смешанной» – тундровой и степной – фауны в четвертичных отложениях Новгород-Северска // *Природа*. 1934. № 5. С. 80-82.
21. Пидопличко И.Г. Новые данные о новгород-северской «смешанной» фауне // *Природа*. 1938. № 4. С. 116-117.
22. Пидопличко И.Г. Новый метод определения геологического возраста ископаемых костей четвертичной системы. Киев: Изд-во АН УССР, 1952. 90 с.
23. Пидопличко И.Г. О ледниковом периоде. Вып. 1: Возникновение и развитие учения о ледниковом периоде. Киев: Изд-во КГУ, 1946. 172 с.
24. Пидопличко И.Г. О ледниковом периоде. Вып. 2: Биологические и географические особенности европейских представителей четвертичной фауны. Киев: Изд-во АН УССР, 1951. 264 с.
25. Пидопличко И.Г. О ледниковом периоде. Вып. 3: История четвертичной фауны Европейской части СССР. Киев: Изд-во АН УССР, 1954. 220 с.
26. Пидопличко И.Г. Основные черты истории фауны Европейской части СССР. Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора біологічних наук. Ч. 1. 1950 // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 249. 516 арк.
27. Пидопличко И.Г. Основные черты истории фауны Европейской части СССР. Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора біологічних наук. Ч. 2. 1950 // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 249. 516 арк.

- них наук. Ч. 2. 1950 // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 250. 330 арк.
28. Пидопличко И.Г. Палеонтологические раскопки в Одесских катакомбах // *Природа*. 1954. № 9. С. 110-116.
29. Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Киев: Наукова думка, 1969. 164 с.
30. Пидопличко И.Г. Проблемы изучения климатов прошлого Земли. Статья. [Не раніше 1947] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 55. 24 арк.
31. Пидопличко И.Г. Рыбакову Б.А. [1960] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 4. Спр. 150. 1 арк.
32. Пидопличко И.Г. Современные проблемы и задачи изучения истории фаун и среды их обитания // *Природная обстановка и фауны прошлого*. Киев: Изд-во АН УССР, 1963. Вып. 1. С. 9-30.
33. Пидопличко И.Г. Фауна Гонцовской палеолитической стоянки // *Природа*. 1936. № 2. С. 113-115.
34. Пидопличко И.Г. Фауна Ольвии (По раскопкам 1935-1937 гг.) // *Природа*. 1938. № 11-12. С. 113-116.
35. Пидопличко И.Г., Борисьяк А.А. История фауны и среды ее обитания в УССР. Доповідь. 1 грудня 1939 // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 140. 75 арк.
36. Пидопличко И.Г., Шовкопляс И.Г. Палеолит Украинского Полесья // *Вопросы стратиграфии и периодизации палеолита: к VI Конгрессу INQUA в Варшаве*. 1961. – *Труды комиссии по изучению четвертичного периода. XVIII*. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 75-88.
37. Підоплічко І.Г. Вивчення кісток викопних тварин // *Вісник АН УРСР*. 1951. № 9. С. 56-58.
38. Підоплічко І.Г. Давнє мисливство, рибальство і тваринництво на Україні [Стаття] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 174. 6 арк.
39. Підоплічко І.Г. До питання про географічні умови, в яких виникла і розселялась людина // *Матеріали з антропології України / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії; [редкол.: І.Г. Підоплічко (відп. ред.) та ін.]*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. Вип. 1. С. 7-13.
40. Підоплічко І.Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатове) // *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*. Київ, 1937. Кн. 2. С. 111-120.
41. Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. Вип. 1. 176 с.
42. Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. Вип. 2. 235 с.
43. Підоплічко І.Г. Основні риси розвитку ландшафту сучасного трипільського плато // *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*. Київ, 1937. Кн. 2. С. 97-110.
44. Підоплічко І.Г. План-проспект та обґрунтування наукової теми «Дані археології про зміну рельєфу річкових долин» [1945] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 3. Спр. 13. 4 арк.
45. Підоплічко І.Г. Походження свійських тварин. Київ: Вид-во АН УРСР, 1952. 58 с.
46. Підоплічко І.Г. Сліди чуді в ономастиці Шевченківщини. Стаття. [Не раніше 1965] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 179. 3 арк.

47. Підоплічко І.Г. Чи справді жили на території України андрофаги. [Стаття]. Машинопис з авторськими правками. [Не раніше 1952] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 23. 3 арк.
48. Підоплічко І.Г. Чому один зоолог став істориком? Стаття. [Не раніше 1970] // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 164. 6 арк.
49. [Підоплічко І.Г.] Автобіографії. 1 червня 1933 – 20 грудня 1974 // *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 139. Оп. 2. Спр. 6. 34 арк.
50. Підоплічко Іван Григорович (2.08.1905–20.06.1975) – зоолог, палеонтолог, академік АН УРСР (1967). Ф. 139. Оп. 1–5 / Національна академія наук України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Інститут архівознавства. Київ, 2005–2007.
51. Романчук С. Особливості топонімії Канівського природного заповідника // *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2013. Вип. 59. С. 113–115.
52. Шаповал А.І. Документи українського ученого С.Я. Парамонова у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: розміщення, склад, знахідки // *Архіви України: Науково-практичний журнал*. 2016. № 1. С. 123–145.
53. Яніш Є.Ю. Археозоологія – дисципліна на межі наук // *Вісник Національної академії наук України: Щомісячний загальнонауковий журнал*. 2016. № 7. С. 55–68.
54. Crabtree Pam J. Early Animal Domestication in the Middle East and Europe // *Archaeological Method and Theory*. 1993. Vol. 5. P. 201–245.
55. Julien M.-A., Burke A., Patou-Mathis M., Krotova A. Bison hunting in Eastern Europe during the Upper Palaeolithic: The sites of Amvrosievka (Ukraine) // *BoneCommons*. #1262. URL: <http://alexandriaarchive.org/bonecommons/items/show/1262>
56. Using organic materials in prehistory / Institute of Archaeology University college London; Co-ordinator: Dr. Ulrike Sommer. URL: <https://studylib.net/download/12831975>

С. В. Трубочанинов

Значение трудов академика И.Г. Пидопличко для исследования исторической географии Украины древнейшего периода

Выдающийся украинский ученый-энциклопедист, академик Иван Григорьевич Пидопличко (1905–1975) – всемирно известный зоолог, палеонтолог и археолог. Академик АН УССР И. Пидопличко много лет возглавлял Институт зоологии АН УССР, руководил отделом палеозоологии института, был основателем Палеонтологического музея, преподавал в Киевском университете. Он был автором более 900 научных трудов. Многие из его работ касались различных проблем исторической географии Украины древнейшего периода.

Ученого интересовало изучение природы в историческом контексте. И. Пидопличко справедливо считают первым украинским археозоологом, который изучал историческое прошлое человечества. Он был талантливым организатором науки: организовывал масштабные палеоклиматические и палеоэкономические исследования, был ответственным редактором всех семи выпусков сборника научных трудов «Природная обстановка и фауны прошлого» (1963–1973). Ему принадлежат также оригинальные исследования по исторической географии Геродотовой Скифии, которые практически неизвестны специалистам.

Целью сообщения является ознакомление с основными направлениями исследований академика И.Г. Пидопличко, которые касаются исторической географии Украины древнейшего периода.

Указывается на разноплановость научных поисков и разнообразии исследовательских методов известного ученого. Подчеркивается значение его работ для решения важных проблем исторической географии Украины древнейшего периода.

Ключевые слова: фауна, археозоология, археология, историческая география, Иван Пидопличко.

Sergii Trubchaninov

The significance of the works of Academician I. Pidoplichko for the studying of the historical geography of Ukraine of the ancient period

Ivan Pidoplichko (1905–1975) was an outstanding Ukrainian scientist, encyclopedist, academician. He was a world famous zoologist, paleontologist and archaeologist. I. Pidoplichko headed the Institute of Zoology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and the Department of Paleozoology of the Institute for many years. The scientist was the founder of the Paleontological Museum, and also taught at the Kiev University. He was the author of more than 900 scientific works. Many of his works was connected with various problems of the historical geography of Ukraine of the ancient period.

The scientist was interested in studying nature in the historical context. I. Pidoplichko is considered the first Ukrainian archaeozoologist who studied the historical past of mankind. He was a talented organizer of science: he organized large-scale paleoclimatic and paleoeconomic studies. He was the editor-in-chief of all seven issues of the collection of scientific works «The Natural Environment and Fauna of the Past» (1963–1973). He also owned original studies on the historical geography of Herodotus Scythia, which are virtually unknown to specialists.

The purpose of the message is to familiarize with the main research areas of Academician I. Pidoplichko, which relate to the historical geography of Ukraine of the ancient period.

It points to the diversity of scientific research and the variety of research methods of the famous scientist. The importance of his works for solving important problems of the historical geography of Ukraine of the ancient period is underlined.

Key words: fauna, zooarchaeology, archaeology, historical geography, Ivan Pidoplichko.

Отримано: 30.07.2018

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 902/903«632»551.8(477)

О. Л. Баженов

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАСЕЛЕННЯ НАЙДАВНІШИМИ ЛЮДЬМИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ДОБА РАНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ)

У статті розглядається комплекс дискусійних проблем у науці щодо першопочатків заселення території України еволюціонізуючими первісними людьми від 1 млн. до 40-30 тис. років тому, здійснюються припущення, як вони виглядали, до якого виду архантропів їх потрібно віднести, наводяться порівняння з існуючими гілками антропогенезу на теренах Африки, Азії та Європи.

Аналізується напрацювання відомих археологів С.М. Бібікова та П.Й. Борисковського у Середньому Подністров'ї, які дослідили палеолітичне стійбище Лука Врублівецька, яке датується 300 тис. років тому і в свій час було найдавнішим поселенням в Україні, потім відкриття у Закарпатті місць знаходження первісної людини, які тут перебували майже 1 млн. років тому (Королєве, Великий Шолес та ін.), відкриття слідів архантропів близько 800-600 тис. років тому (Меджибіж) та різні підходи в їх дослідженнях сучасних українських археологів В.М. Степанчука, С.М. Рыжова, Ж.М. Матвіїшиної, С.П. Кармазиненка й ін.

Підсумовуючи загальний стан вивчення етапів заселення первісними людьми території України, констатується, що сьогодні ця проблема ще не вирішена в науці і знаходиться в стані дискусії, гіпотез і припущень, причиною чого є малочисельність виявлення і недостатність вивчення ранньопалеолітичних пам'яток на теренах України.

Ключові слова: найдавніші люди, Україна, відкриття, пам'яток, ранній палеоліт, заселення, стійбище, первісна людина.

Однією з найбільш актуальних проблем первісної (дописемної) історії та археології України є з'ясування початків заселення її території найдавнішими людьми за доби раннього палеоліту. І хоча науковий матеріал з даної проблематики й на сьогодні ще залишається обмеженим, насамперед, це мала кількість виявлених археологічних пам'яток, відсутність кісткових решток найдавнішої людини, однак наявні дані все ж таки дають змогу простежити час появи, міграційні шляхи й розселення найдавніших людей на території України, їх ймовірний фізіологічний тип, у чому ми і вбачаємо актуальність обраної теми.

Отже, історія наукових пошуків найдавніших слідів перебування на теренах України первісних людських колективів сягає другої половини XIX ст., тобто часу, коли зароджувалися археологія, антропологія і первісна історія як об'єкт наукових досліджень. За цей час й до сьогодні було накопичено достатньо великий на-

уковий матеріал, котрий розкривав різні аспекти життєдіяльності людства і різні історичні епохи, в археологічній періодизації було виділено палеоліт, який згодом було розчленовано на декілька етапів – ранній, середній і пізній, з відповідною для кожного періоду археологічною культурою. Розпочалися пошуки найдавніших витоків людства і почали формуватися перші реконструкції розселення людства по всій території земної кулі, включаючи Східну Європу. Однак, що стосується території України, то тривалий час вважалося, що людина тут з'явилася відносно пізно, не раніше часів середнього палеоліту. Дійсно, археологічний матеріал не давав змоги а ж до кінця 40-х рр. ХХ ст. спростувати цю думку, а поодинокі знахідки, що походили з різних місцезнаходжень України як-то ашельське рубило з Амвросіївки швидше носили просто інформаційний характер про наявність знахідки, яку можна співвіднести з ашельським часом без можливості їх чіткого датування.

Однак, археологічні дослідження, що розпочалися С.М. Бібіковим та П.Й. Борисковським у Середньому Подністров'ї (Лука Врублівецька) дали археологічний матеріал, який можна було віднести до часів раннього палеоліту (ашельської культури) та знайти йому аналогію [1]. Однак, найбільш знаковим для розв'язання проблеми початків заселення найдавнішими людьми території України є відкриття у 1974 р. однієї із найдавніших ранньопалеолітичних стоянок України, що розташовувалося на лівому березі р. Тиса, поблизу смт. Королево, котра досліджувалася у 1974–1992 рр., наслідком якої стала публікація В.М. Гладиліним двох монографій, у яких він здійснив перші реконструкції проблем проникнення найдавніших первісних людських колективів на терени Центральної і Східної Європи [2; 3], які й сьогодні ще залишаються актуальними.

На сучасному етапі проблемами заселення України найдавнішими людьми території України активно займаються С.П. Кармазиненко [4], Ж.М. Матвіїшина [6], С.М. Рижов [7], В.М. Степанчук [9; 10; 11]. У їхньому науковому доробку здійснено реконструкції палеоландшафту, палеогеографічних передумов та чинників змін умов проживання людини на території України, зроблено спроби розкрити антропологічний тип носіїв ашельської культури, підсумовано результати археологічних досліджень таких ранньопалеолітичних пам'яток як Меджибіж, Маслово, Великий Шолес, Вертеп тощо. Водночас, ці реконструкції, як і археологічні дослідження наведених ранньопалеолітичних пам'яток, навряд чи можна вважати остаточно завершеними як в археологічному, так і у природничому плані, вони, за переконанням В.М. Степанчука, безпосередньо стосуються найбільш дискусійних, ключових проблем палеоліту в країні і подальше їх вивчення дасть багато нового для реконструкції найдавніших етапів її історії [10, с.35].

Проблему заселення території України в часи раннього палеоліту можна умовно розділити на декілька складових: антропологічний тип найдавніших людей та час й головні міграційні маршрути архантропів, які також можна розглядати як взаємопов'язані.

Насамперед, зазначимо, що доба палеоліту є доволі великим історичним проміжком часу, який охоплює час від 2 млн. років до 40-30 тис. років тому. При цьому верхня межа, яку ми оцінюємо в 2 млн. років, є відносною, котру з огляду на виявлені кам'яні індустрії (олдувайська або олдованська культура) можна сміливо поглибити майже до 3 млн. років. Відповідно до вигляду кам'яних індустрій та основних представників людства, які існували в той час, палеоліт можна розділити на три періоди: – ранній (нижній палеоліт) з хронологією від 2,7 млн. до 300 тис. років, середній – 300–40/30 тис. років тому та пізній (верхній) – 40/30 – 12 тис. років тому. В межах раннього (нижнього) палеоліту виділяють олдувайську або олдованську з датуванням 2,7–1,7 млн. років тому та ашельську археологічну культуру з датуванням 1,7 млн. – 300 тис. років тому. Відповідний розподіл на низку археологічних культур та локальних варіантів існує й для наступних періодів палеоліту – середнього (добі мустьєр) і пізнього палеоліту, однак зупинятися на них ми не будемо, оскільки вони не є об'єктом нашого дослідження. Лише наголосимо, що запропонована хронологія для доби раннього палеоліту є відносною та в переважній більшості регіональною і може коливатися як у більшу так і у меншу сторони. Так, найдавнішими датами в Україні слід вважати час біля 1 млн. років тому, оскільки саме цим часом й датується одна із найдавніших пам'яток на території України, що підтверджена у стратиграфічному плані Королеве у Закарпатті [9, с.18]. Поруч з Королевською стоянкою, на сьогодні до найдавніших пам'яток на теренах України також слід віднести нижньопалеолітичні стоянки Меджибіж (Хмельницька область) та Великий Шолес (Закарпаття).

Отже, першою проблемою у питання заселення території України найдавнішими людьми є визначення антропологічного типу найдавніших гомінід, котрі проникли на терени України. Це зумовлено тим, що на сьогодні кісткових решток цих ранніх людей, які б відповідали періоду раннього (нижнього) палеоліту в Україні ще не виявлено. Водночас, їхнє перебування з датуванням близько 1 млн. років тому не викликає сумнівів, оскільки тут присутні сліди їхньої матеріальної культури, що відповідають цьому часу. Внаслідок цього, для реконструкцій найдавнішого антропологічного типу найдавніших людей на території України нам прийдеться вдатися до певних аналогій, що походять із різних регіонів Європи, Азії та Африки, де подібні залишки присутні.

Відносно антропологічного типу найдавнішого населення, то згідно сучасних наукових уявлень вони представлені формами викопних людей, яких віднесено до виду *Homo erectus* (людини прямоходячої). В межах цього виду, який розглядається як предкова форма сучасної людини виділяють декілька регіональних варіантів таких як *Homo egraster* (людина працююча), котра характерна для раннього населення Африки і яку дослідники розглядають під різними кутами зору, насамперед, як проміжну ланку від австралопітеків до еректусів, або ж як африканський підвид останніх; *Homo antecessor* (людина-попередник, або людина попередня),

яку поруч з дманісійською людиною розглядають як перших європейських гомінідів з датуванням 1,2 млн – 800 тис. років тому; *Homo heidelbergensis* (Гейдельберзька людина), що є європейським різновидом людини прямо ходячої, котра проживала у Європі та Західній Азії близько 800-200 тис. років тому. Ватро зазначити, що останні розглядаються дослідниками як основне населення тогочасної Європи і предків майбутніх неандертальців. Різниця між цими представниками корелюється як хронологічними, географічними, так фізіологічними особливостями та відмінностями цих гомінід, що, загалом, призвело до наукових дискусій в питанні того, як розглядати сам палеонтологічний вид *Homo erectus*, чи то як певну хронологічну стадію чи географічний варіант? Й тому, антропологами було запропоновано узагальнений термін для усіх викопних форм людини – «архантропи», який практично не має конкретних географічних чи хронологічних обмежень і є зручним для певних узагальнень й систематизації.

Отже, щодо відносно перших архантропів Європейського континенту, то вони виокремлені декількома представниками – Дманісійською людиною (*Homo georgicus*), скелетні рештки якої було виявлено на території Грузії в місті Дманісі у 1991–2007 р., та *Homo antecessor*, кісткові рештки яких були відкриті у печерах Атапуерки (1994), Сіма дель Елефанте (2007) в Іспанії та зафіксовано відбитки ніг п'яти найдавніших людей біля Хейсборо (Норфолк, Англія). Що стосується датування вказаних архантропів, то воно має значний хронологічний розбіг, який не дає змогу говорити про навіть відносну синхронність, лише про ймовірні міграції першолюдей з Африканського континенту. Зокрема, дманісійська людина характеризувалася середнім зростом, невеликим об'ємом мозку біля 600 см³, дуже витягнутою та низькою черепною коробкою, плоскою лобною кісткою, масивним лицевим скелетом. За низькою таких ознак як коефіцієнт енцефалізації, дманісійці тяжіли більше до хабілісів, ніж до еректусів, водночас за будовою хребта були ближче до останніх. За пропорціями і та формою кісток ніг, за винятком деяких архаїчних рис, ці гомініди нагадували сучасну людину [13, р.717-718]. Таке переплетення архаїчних та прогресивних рис призвело до чисельних наукових дискусій серед антропологів, згідно яких дманісійську людину сьогодні розглядають як належну до виду *Homo ergaster*, чи як належну до виду *Homo erectus*, або за сукупністю характеристик виділяють у самостійний вид [14]. Однак майже єдине у чому сходяться усі дослідники є те, що вони були самими давніми представниками роду *Homo* за межами Африки і першими людьми в Європі.

На відміну від дманісійців, *Homo antecessor* розглядають як прямого попередника гейдельберзької людини та, ймовірно, прямого предка неандертальців на території Європи, а його належність до *Homo erectus* не викликає заперечень. На відміну від дманісійської людини *Homo antecessor* поєднував архаїчні та прогресивні риси. З-поміж останніх слід виділити відносно плоске обличчя, яке було дещо сходе на обличчя сучасної людини,

високий зріст, в середньому 1,70 м, значно більший об'єм мозку – 1000 см³, що зближувало їх з гейдельберзійцями та неандертальцями. Водночас, за будовою зубів вони займали проміжне становище між *Homo ergaster* та більш пізнішими *Homo heidelbergensis*, при чому тяжіли до перших, що дало змогу іспанським антропологам виділити ці гомініди у 1997 р. в окремий вид [12, р.1392-1395].

В цілому, наявні антропологічні та археологічні матеріали дають змогу виділити декілька хвиль міграцій архантропів з Африки в Європу, що могли відбутися за часів раннього палеоліту: перша – *Homo ergaster/erectus*, котра могла датуватися часом 1,8-1 млн. років тому; друга – ранніх *Homo heidelbergensis* та близьких до них форм з датуванням біля 700-340 тис. років тому. А отже, в перших міграціях найдавніших людей на терени Європи, ймовірно, існували дві географічні гілки архантропів – західна або афроевропейська та східна, або азійська. В межах руху афроевропейської гілки ми схильні вбачати декілька міграційних маршрутів їх проникнення і розселення по території Європи включаючи Україну – західноєвропейський, що представлений кістковими рештками *Homo antecessor* на теренах Іспанії та відбитками ніг цих представників біля Хейсборо (Норфолк, Англія). Гіпотетично, зважаючи на дані археології з датуванням біля 960 тис. років тому, представники саме цього антропологічного типу, поступово рухаючись на схід, могли стати засновниками стоянки в селищі Королево, Виноградівського району Закарпаття.

Іншими логічними міграційними напрямками першопочаткового проникнення архантропів на терени Європи й України могло відбуватися як з території Балканського півострова, так і території Кавказу. Так, з одного боку, Балкани могли слугувати висхідною точкою для подальшого просування в самих різних напрямках вздовж далматинського узбережжя і далі на захід; через Дунайський коридор і далі на північ, на Придунайську низину та у Центральну Європу; через низини Нижнього Дунаю на територію сучасної Румунії і далі в Північне Причорномор'я, а далі – на північний схід і схід, про що свідчить доволі значна кількість ранньопалеолітичних знахідок у цьому регіоні [11, с.13]. З іншого боку, враховуючи відсутність пам'яток, вік яких перевищує 1 млн. років на теренах Анатолії, відкриття стоянки найдавніших людей у Дманісі (Грузія) з датуванням 1,8-1,4 млн. років тому, а також багаточисельних ранньопалеолітичних місцезнаходжень у Дагестані, дають змогу висловити припущення, що варіант заселення Східної Європи (включаючи Північне Причорномор'я) та Південної Європи (Балкани) могло відбуватися зі сходу, з боку Кавказу та Передкавказзя. У такому випадку вже Північне Причорномор'я могло виступати у якості «коридору» для заселення Балкан, а також областей Центральної Європи [11, с.27]. Також, вагомим чинником на користь Балкано-Кавказького регіону може слугувати подібність ранньопалеолітичних індустрій, наприклад, шарантського технокомплексу на стоянці Королево з шарантськими елементами на ранньопалеолітичних пам'яток

Кавказу, однак останнє, на думку Л. Кулаковської, це є невірним і не може слугувати надійною ознакою [5, с.18].

Відносно чисельності найдавніших груп населення, що проникли на терени Європи й України на першому етапі, то швидше за все, вони були малочисельними, поодинокими. Чисельність таких груп могла складатися в окремих випадках від 5 до 15 осіб, як ми можемо бачити з антропологічних матеріалів у Дманісі, де виявлено 5 черепів архантропів, чи то в Іспанії Атапаерка, Сіма дель Елефанте та Хейсборо (Англія). Невідомим також залишається питання подальшої життєдіяльності цих груп населення – чи вони вимерли в умовах раннього плейстоцену, чи стали родоначальниками місцевих європейських архантропів. Залишаючи це питання відкритим, зауважимо, що початкове проникнення найдавніших людей на територію Європи й України, швидше за все, мало «одномоментний» характер і говорити про «масовість» ми не маємо змоги.

Подальше заселення Європи й України архантропами припадає на період існування нового типу людини *Homo heidelbergensis*, які в часі можна продатувати від 500 до 350 тис. років тому. Антропологічний тип цієї людини достатньо відомий в антропологічній літературі й зупинятися більш детально на ньому ми не будемо. Лише зазначимо, за сучасними уявленнями він може вважатися нащадком *Homo antecessor* й предком європейських неандертальців.

Згідно археологічного матеріалу, на другому етапі відбулося відносно інтенсивне проникнення гейдельберзьців на територію України. Саме цим часом датуються низка археологічних пам'яток України, такі як Меджибож, Лука Врублівецька, що на Хмельниччині, Непорогове IV (Чернівецька область), Маслове, Нечасве, Бирзулове, Андріївка на Кировоградщині, Амвросіївка на Донеччині тощо. І хоча ці пам'ятки потребують подальших археологічних і геологічних досліджень, спільним для них є те, що вони з'являються в Україні відносно синхронно у часі – від 450-300 тис. років тому. Стосовно міграційних маршрутів, то, розглядаючи проблеми первісного заселення людьми території Центральної і Східної Європи й України, В. М. Гладилін одним із перших висловив гіпотезу про те, що найдавніші люди на рівні *Homo heidelbergensis* проникли на терени України з півночі Балканського регіону через Закарпаття біля 400 тис. років тому [3, с.25-38]. Водночас, на думку українського антрополога С.П. Сегеди, заселення України могло відбуватися дещо раніше – близько 500 тис. років тому [8, с.107]. Водночас слушно було би зауважити, що широка географія ранньопалеолітичних пам'яток України від Закарпаття до Донеччини дає змогу говорити й про прихід на Схід України архантропів і з Кавказу, однак це припущення потребує наукового обґрунтування.

З точки зору В.М. Степанчука, наявні дані свідчать про те, що заселення території України у ранньому палеоліті мало характер множинного піонерного освоєння ареалів з багатими ресурсами невеликими групами з протяжними хронологічними лакунами між окремими епізодами заселення. Мова не може йти про три-

вале безперервне заселення і, таким чином, про спадковість населення і культурних традицій [10, с.38].

Таким чином, проблема заселення території України за часів раннього палеоліту ще далека від свого вирішення. Насамперед, це пов'язано з малочисельністю і недостатнім вивченням ранньопалеолітичних пам'яток на теренах України та недостатнім фінансуванням з боку держави цих робіт. По друге, завдяки новим важливим відкриттям у регіонах України нових стоянок первісних колективів та їх системними археологічними, палеоетнологічними та історичними дослідженнями і відповідними публікаціями вітчизняна історична наука отримала переконливі докази початків заселення території нашої держави й шляхів її заселення із Західної та Центральної Європи, а також нові артефакти, що з'ясовують їх господарську і суспільну діяльність. А саме головне, розв'язання цієї проблеми дасть змогу удревнити первісну історію України, відлік якої поки ще датується часом біля 1 млн. років тому.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борисковский П.И. Работы на Среднем Днестре по изучению палеолита // *КСИИМК*. 1947. Вып. 21. С. 46.
2. Гладылин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев: Наук. думка, 1976. 229 с.
3. Гладылин В.Н., Ситлаивый В.И. Ашель центральной Европы. Киев: Наук. думка, 1990. 268 с.
4. Кармазиненко С.П. Реконструкція палеоландшафтів плейстоцену на основі палеопедагогічних досліджень археологічних пам'яток палеоліту на території України // *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2014. Вип. 48. С. 100–106.
5. Кулаковская А., Усик В. Ранний палеолит Украины // *Палеолит и Мезолит Восточной Европы: сб. ст. в честь 60-летия Хизри Амирхановича Амирханова / [Учреждение Российской акад. наук, Ин-т археологии РАН ; отв. ред. К.Н. Гаврилов]*. Москва: Ин-т археологии РАН: Таус, 2011. С. 18.
6. Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Дорошкевич С.П., Мацібора О.В., Кушнір А.С., Передерій В.І. Палеогеографічні передумови та чинники змін умов проживання людини на території України у плейстоцені та голоцені // *Український географічний журнал*. 2017. № 1. С. 19-29.
7. Рыжов С.Н. Новые находки древних орудий в Закарпатье. Местонахождение Вертеп // *Науковий вісник «Меджибіж» – 1'2014: Місцезнаходження «Меджибіж» і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини: збірник наукових праць / [за ред. О. Погорільця]. Меджибож-Тернопіль-Київ: Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2014. Ч. 2. С. 160-162.*
8. Сегада С.П. Первісне заселення Європи. Найдавніша людність на теренах України та Польщі // *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 1. С. 107.
9. Степанчук В.М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. Вип. 10. С. 17-49.
10. Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою

- людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 8. С. 34-46.
11. Степанчук В.Н., Сапожников И.В. Палеолит Балкан и Северного Причерноморья: взаимодействие или независимое сосуществование? // *TERRA COGNOSCIBILIS. Культурное пространство между Балканами и Великой степью в эпоху камня – бронзы. Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Одесса: СМИА, 2010. Вып. 11. С. 13-27.
 12. Bermúdez de Castro J.M., Arsuaga J.L., Carbonell E., Rosas A., Martínez I. et Mosquera M. A hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: possible ancestor to Neandertals and modern humans // *Science*, 1997. V. 276. № 5317. P. 1392–1395.
 13. Lordkipanidze, D. et al. The earliest toothless hominin skull. *Nature* 434, 717-718.
 14. Stanford, Craig; Allen, John S. & Antón, Susan C. 2013. *Biological anthropology*. 3rd ed., Pearson, p372: What's size got to do with it?

О. А. Баженов

К проблеме заселения древнейшими людьми территории Украины (период раннего палеолита)

В статье рассматривается комплекс дискуссионных проблем в науке касательно первоначального заселения территории Украины эволюционирующими первобытными людьми от 1 млн. до 300 тыс. лет тому, вносятся предположения, как они выглядели, до какого вида архантропов их нужно отнести, приводятся сравнения с существующими ветвями антропогенеза на территориях Африки, Азии и Европы.

Анализируются наработки известных археологов С.М. Бибикова и П.И. Борисковского в Среднем Поднестровье, которые исследовали палеолитическую стоянку Лука Врублевецкая, датируемая 300 тыс. лет тому и в свое время была древнейшим поселением в Украине, потом открытия на Закарпатье мест пребывания первобытного человека, который здесь селился почти 1 млн. лет назад (Коралева, Великий Шолес и др.), открытия следов архантропов около 800-600 тыс. лет тому (Меджибож) и разные подходы в их исследованиях современных украинских археологов В.М. Степанчука, С.М. Рыжова, Ж.М. Матвейшиной, С.П. Кармазиненко и др.

Подытоживая общее состояние изучения этапов заселения первобытными людьми территории Украины, констатируется, что сегодня эта проблема еще не развязана в науке и пребывает в поле дискуссий, гипотез и предположений, причиной чего является малочисленность обнаружения и недостаточность изучения раннепалеолитических памятников на территории Украины.

Ключевые слова: древнейшие люди, Украина, открытия, памятники, ранний палеолит, заселение, стойбище, первобытный человек.

O. L. Bazhenov

To the problem of settlement by the most ancient people of the territory of Ukraine (the period of the early Paleolithic)

The article discusses a set of debatable problems in science regarding the initial colonization of the territory of Ukraine by evolving primitive people from 1 million to 300 thousand years ago, assumptions are made on how they looked, to what type of archantropes they should be attributed, and comparisons are made with the existing branches of anthropogenesis in the territories Africa, Asia and Europe.

Analysed the achievements of famous archaeologists S.M. Bibikova and P.I. Boryskovsky in Middle Dniester, which explored the Palaeolithic site of Luka Wroblewiecka, dating back 300 thousand years to that and at one time was the oldest settlement in Ukraine, then the discoveries in Transcarpathia of places of primitive man who settled here almost 1 million years ago (Korolev, Veliky Scholes and others.), The discovery of traces of arkhantropov about 800-600 thousand. years ago (Medzhybizh) and different approaches in their studies of modern Ukrainian archaeologists V.M. Stepanchuk, S.M. Ryzhova, J.M. Matveyshina, S.P. Karmazinenko et al.

Summing up the general state of studying the stages of colonization by primitive people of the territory of Ukraine, it is stated that today this problem has not yet been unleashed in science and is in the field of discussions, hypotheses and assumptions, the reason for which is the small number of detection and the lack of study of early Palaeolithic monuments in Ukraine.

Key words: ancient people, Ukraine, discoveries, monuments, early Palaeolithic, settlement, camp, primitive man.

Отримано: 9.09.2018

УДК 947

С. Е. Баженова

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ПІД ДВОГОЛОВИМ ОРЛОМ

В статті проаналізовано соціально-економічний стан польської меншини Правобережної України після інкорпорації її Російською імперією. Польське всевладдя до початку 1830-х рр. на цій території залишалось всеохоплюючим, що зумовлювалось, з одного боку, високою чисельністю шляхетської верстви, з іншого – величезними розмірами шляхетських володінь.

Після поразки польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. царський уряд прагнув обмежити провідну роль великого польського землеволодіння, а отже вплив шляхти та католицької церкви. Водночас було закладено основу спеціалізації регіону: виробництво зерна, бурякосіяння, цукроваріння та гуральництво, а також створення потужної бази для розвитку харчової і переробної промисловості.

Вагому роль в аграрному виробництві Поділля відігравало промислове садівництво. Вагова частка у господарствах Правобережної України належала скотарству.

Напередодні першої світової війни царський уряд видав закон, за яким на Поділлі вводились виборні земські установи, головним завданням яких було розроблення заходів для піднесення сільськогосподарського виробництва, в якому активну роль відігравала польська національна меншина.

Ключові слова: Правобережна Україна, самодержавна Росія, польська меншина, шляхта, економічні впливи, репресії.

Наприкінці XVIII ст. із політичної мапи Європи зникла колись могутня держава Польща. Причинами її краху були, з од-

ного боку, політична анархія на теренах Речі Посполитої, спричинена слабкістю королівської влади, всездозволеністю магнатів і чварами в їхньому середовищі, з іншого – втручання у внутрішні справи Польщі сильних європейських монархій – Пруссії, Австрії і Росії. Поділи Речі Посполитої за участю Пруссії, Росії та Австрії пройшли в три етапи: у 1772, 1793 і 1795 рр. Внаслідок, поліетнічна польсько-литовська держава, до складу якої входила переважна більшість земель колишніх Київської та Галицько-Волинської Русі, перестала існувати як *de facto*, так і *de jure*. Росія, Австрія і Пруссія ліквідували польську державність, спільно протидіяли аж до початку ХХ ст. спробам відновити незалежну Польщу.

Уже після другого поділу Речі Посполитої практично вся Правобережна Україна опинилась в умовах інкорпораційної політики російського самодержавства [27, с.10], що а колишні «східні креси» Речі Посполитої в адміністративному плані були поділені на три губернії: Подільську, Волинську та Київську і складала Південно-Західний край, що входив до складу Західного краю Російської імперії [22].

Однак, не зважаючи на перехід під владу самодержавної Росії, на Поділлі, Київщині й Волині провідні економічні, а також суспільні позиції, залишалися в місцевій польській меншини, за давніми польськими та спольщеними родами: Чарторійськими, Браницькими, Потоцькими, Любомирськими, Сангушками, Собанськими, Радзівілами, Грохольськими та іншими. І хоч під російським пануванням шляхта Південно-Західного краю втратила гарантію особистої свободи, майнової недоторканності і політичних прав, однак, за свідченням сучасників, впливи поляків тут були всеохоплюючими [28].

Польське всевладдя в Правобережній Україні після її інкорпорації Російською імперією зумовлювали два визначальні чинники, які сформувалися ще у XVII – XVIII ст., і після поділів Речі Посполитої не зазнали змін. Перший із них – надзвичайно висока чисельність шляхетської верстви на цих землях. За підрахунками Д. Бовуа, в 1840-х рр. у Південно-Західному краї з-понад чотирьох мільйонним населенням близько чотирьохсот тисяч осіб були шляхетського походження [10].

Величезну більшість загалу польської спільноти у Правобережній Україні становила дрібна (так звана загорова чи чиншова) шляхта – понад 350 тисяч. Це були люди, котрі або взагалі не мали землі, або не були в змозі з цієї землі прожити. Бідні, обдерті, брудні... вони, проте, і далі були сповнені кастової пихи. Сотні і тисячі цих людей жили при дворах магнатів, відбуваючи різну службу, працюючи в адміністрації маєтків або, навіть, виконуючи роль слуг. Найчисленніша група цієї шляхти займалася сільським господарством, творячи цілі «дворянські околиці», і «за своїм побутом і стилем життя» стояли «на одному рівні з селянством» [20, с.23].

Незважаючи на репресивні заходи царизму щодо польської шляхти в XIX – на початку ХХ ст., йому так і не вдалось змінити співвідношення чисельності дворянства у російських губерні-

ях і Західному краї. Так, згідно з даними Міністерства юстиції у 1858 р. в 49 губерніях європейської Росії налічувалося близько 305 тисяч дворян чоловічої статі. З них на 9 західних губерній припадало понад 192 тисяч осіб. Таким чином, на теренах Литви, Білорусі та Правобережної України проживало майже 2/3 загальнодворянства європейської Росії, в переважній більшості – поляків. Майже 200 тисяч осіб чоловічої статі з числа дрібнопомісної шляхти західних губерній не мали належних документів, які підтверджували б їхнє дворянське походження [10].

Другий чинник, що забезпечував полякам домінуючі позиції в суспільно-політичній структурі Правобережжя, – це велетенські розміри поміщицьких землеволодінь. За різними оцінками, в Південно-Західному краї напередодні польського повстання 1830–1831 рр. у володінні великих землевласників, кляшторів (монастирів), костьолів, а також дрібної шляхти перебувало від чотирьох до шести мільйонів десятин землі та близько трьох мільйонів «душ» селян-кріпаків. Магнатам-полякам належали навіть невеликі міста і містечка. Так, у Волинській губернії у приватній власності перебував Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Дубно, Рівне та ін. У Подільській – Сатанів, Городок, Ярмолинці, Чорний острів, Меджибіж, Шаргород тощо.

За даними Г. Марахова, наприкінці XIX ст. землевласники – поляки володіли 9/10 всієї землі на Правобережжі. Поляком був у середньому кожен десятий, переважно люди невеликого достатку, або й взагалі бідняки. Проте одному відсотку найбагатших з них – магнатам – належала абсолютна більшість земельних угідь. Реальністю виявилась спільність долі і недолі незаможного українського та польського населення, але коли пригноблені були різних національностей, то гнобителі – здебільшого були поляками [21]. З часом російська адміністрація вміло використала ворожість селян до польських поміщиків під час листопадового (1830 р.) і січневого (1863 р.) повстань й на межі XIX – XX ст.

Після поразки січневого 1863 р. головним завданням царату було обмеження провідної ролі великого польського землеволодіння в господарському житті провінції, що мало обмежити масштаби впливів шляхти і католицької церкви в дев'ятьох губерніях Литви, Білорусі й України, водночас сприяти «очищенню місцевих адміністративних установ від осіб» польського походження.

Насамперед гострі репресії були спрямовані проти тих поляків, котрі брали участь у повстаннях, революції 1905–1907 рр., або підтримували їх матеріально чи морально. Протягом десяти років після придушення повстання 1863 р. у польських землевласників було реквізовано 144 маєтки загальною площею 132050 десятин землі разом з луками, лісами і водоймами, з них у Київській губернії 50 [21, с.239-240].

Боротьба царизму проти економічних впливів поляків у правобережних губерніях додатково супроводжувалася суворими обмеженнями прав підданих, що належали до римо-католицької церкви.

У 70-х рр. XIX ст. спостерігається лібералізація урядової політики щодо поляків Правобережної України. Зокрема, царськими указами від 11 травня 1873 р. і 3 лютого 1874 р. був знятий секвестр із більшості маєтків польських землеволодільців, за підозрених у причетності до повстання [18, с.240]. Загалом протягом 70–90 рр. XIX ст. на Правобережжі формуються обставини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, що позитивно вплинули на стан польського великого землеволодіння, яке в перші роки після селянської реформи 1861 р. переживало не найкращі часи. Дослідники звертають увагу на той факт, що наприкінці XIX ст. темпи розвитку сільськогосподарського виробництва в Південно-Західному краї суттєво випереджали відповідні показники інших регіонів імперії [15, с.82-96]. До прикладу, в сільському господарстві Подільської губернії наприкінці XIX ст. було задіяно 87,2 відсотка українського населення [5, с.XI].

Ще з початку XIX ст. було закладено основу спеціалізації регіону, зокрема, на виробництво зерна, бурякосіяння, цукроваріння та гуральництва, у створенні потужної бази для розвитку харчової і переробної промисловості. Інші галузі сільського господарства не набули в регіоні товарного значення і, як правило, задовольняли потреби місцевих поміщицьких і селянських господарств [17, с.37].

Для Правобережжя, з його аграрним перенаселенням, незмога збільшувати посівні площі потребували неминучого переходу від екстенсивного до інтенсивного господарювання у сільському господарстві, що своєю чергою спонукало до поширення тогочасних агрономічних знань та їх адаптації до місцевих умов. Так, на початок XX ст. у Подільському регіоні обсяг земель, які відводились під посіви зерна, скоротився з 725 до 508 тисяч десятин [6, с.237]. Проте за продуктивністю земельних угідь Правобережжя демонструвало найвищі показники по Україні.

Запровадження мінеральних добрив (суперфосфатів) і нових методів обробітку землі: глибокої оранки поліпшеними плугами та більш раціональної сівби сівалками, дало змогу постійно, починаючи з 60-х рр. XIX ст., збільшувати загальний збір зернових. Якщо в 1864–1866 рр. на території Подільської губернії було зібрано 51354 тисяч четв. зернового хліба, то у 1900 році цей показник досягнув 150031 тисяч четв. хліба [26]. За урожайністю хлібних культур Подільська губернія в Південно-Західному краї поступалась лише Київській. Так, у 60-х рр. XIX ст. цей показник становив 67,8 пудів з десятини, а в 1914 р. – 97. Інша галузь сільського господарства регіону, яка набула значного розвитку після реформи 1861 р. й разом із хліборобством посідала провідне місце в економічному житті польської меншини.

Вирощування і переробка цукрових буряків. У цій галузі поляки були незаперечними. Переживши кризу 60-х рр., пов'язану зі втратою дармової робочої сили після скасування кріпацтва, в 70–90 рр. XIX ст. поміщики-поляки перетворили цю галузь на надприбуткову. З другої половини XIX і до початку XX ст. площа

посівів цукрових буряків на Правобережжі зроста з 21 тисячі десятин до 300–400 тисяч десятин, тобто за 50 років у 20 разів. З них на Київську губернію припадало 49,7 відсотка всіх посівів, на Подільську – 40,5. Поряд з новими власниками російського, українського та європейського походження – найбільшими цукроварнями, а також і підприємствами, які випускали і ремонтували машини для цукрової промисловості, володіли польські магнати – графи Потоцькі, Браницькі (тримали 14 цукроварень), Чарторийські, Ярошинські та ін. Так, у цукровому синдикаті, утвореному в березні 1884 р. налічувалось 99 осіб православної віри і 48 землевласників-католиків, тобто поляків [20, с.22]. Загалом власникам-полякам станом на 1910 р. належало близько 43 відсотків цукроварень які розташовувались переважно в правобережних губерніях України.

Окрім того, на Волині, Поділлі, Київщині поляки володіли цілою низкою підприємств, які обслуговували аграрний сектор: млинами, тартаками, гуральнями, майстернями для виготовлення і ремонту сільськогосподарських знарядь та інструментів тощо. Напередодні Першої світової війни їм належало 941 підприємство переробної промисловості, де вироблялось продукції більш як на 210 млн. руб. Загалом підприємці – поляки контролювали 54 відсотки виробництва у приватному секторі та платили близько 34 відсотків податків [19, с.32].

Вагому роль в аграрному виробництві Поділля відіграло і промислове садівництво. На початку ХХ ст. за кількістю вивезених за її межі яблук (пересічно 380 тисяч пудів за рік) Подільська губернія поступалася лише Таврійській [7, с.47]. До повітів, де садівництво було розвинене найкраще, належали Кам'янецький, Ушицький, Могилівський, Ямпільський, Літинський. У 1911 р. сади тут займали не менше 40 тисяч десятин, однак промислове значення мали 375 садів, розташованих на 4438 десятинах і які належали переважно полякам [17, с.39].

У розвитку садівництва в краї сприяло зростання попиту на фрукти, особливо сушені, на російському та зарубіжному ринках. Так, за тогочасними висловами, Поділля було «Ельдорадо слив». Саме ця культура займала більше 60, а в деяких повітах до 80 відсотків території садів. Слива сорту Угорка гарно піддавалася сушінню і посідала перше місце серед сушених плодів, з-поміж яких були ще й яблука, вишні та груші. Сушіння груш і вишень було поширено у Вінницькому і Летичівському повітах, а слив – переважно у Придністров'ї та Прибузькому регіоні [24, с.40]. Центрами торгівлі сушеними фруктами на Поділлі були Деражня та Могилів-Подільський. Щорічно з губернії вивозилося в середньому до 500 тисяч пудів сушеної сливи і до 100 тисяч пудів сушеної вишні та груші [23, с.413]. Реалії ринку спонукали господарів, особливо власників невеликих земельних площ, до розвитку цієї галузі сільського господарства, помологічних спостережень, дослідів із акліматизацією закордонних порід плодових та ягідних культур. Садівництвом в основному займалась небагата шляхта.

Головним чинником, що сприяв капіталізації та економічному піднесенню польських маєтків Київщини, Волині і Поділля, був швидкий розвиток на цих теренах залізничного транспорту, який сприяв перетворенню багатьох галузей (цукроваріння, експорт зерна, гуральництво) в експортно-орієнтовані. Завдяки розгалуженій мережі залізниць, які з'єднували поміщицькі фільварки з діючими цілорічно чорноморсько-азовськими портами, Правобережна та частково Лівобережна Україна стали регіоном, що спеціалізувався на вирощуванні високоякісної пшениці.

В окремі роки на порти Азовського й Чорного морів припадало 80–90 відсотків експортованої з Росії пшениці, а інколи навіть більше [8, с.146]. Стрімкі темпи зростання виробництва товарного хліба у Правобережному регіоні опосередковано підтверджують і дані щодо обсягів експорту чотирьох головних видів хліба (пшениці, жита, вівса та ячменю) через південні порти Російської імперії. З 1860 до 1897 р. ці обсяги зросли приблизно в 9 разів: із 37460 до 304282 тисяч пудів. У процентному відношенні частка азовсько-чорноморських портів у загалі об'ємі експортованого з Росії хліба зросла з 54,1 відсотка в 1856–1860 рр. до 70,1 відсотка в 1896–1897 рр. [14, с.217; 19, с.235].

Таким чином, капіталістична модернізація Російської імперії, яка супроводжувалась бурхливим розвитком залізничного транспорту, аграрного товарного виробництва та переробної промисловості була вигідна польським землеволодарям. За словами С. Кеневича, більшість із них «... незважаючи на часткове винищення, переслідування...», модернізувала свої господарства, подвоїла статки, підвищила культурний рівень» [30]. Завдяки цьому на початку ХХ ст. польські земельні магнати поступово відновлюють свої впливи не лише в економічному, а й суспільному житті Південно-Західного краю. Отже, завдяки пристосуванню до нових ринкових умов, концентрації капіталів, поляки Правобережжя зберегли своє економічне лідерство. Російські урядовці майже ні в чому їм не заважали, а вищі урядові чиновники були переважно в добрих стосунках з польською елітою.

Наприкінці ХІХ ст. в Правобережжі спостерігається швидке обезземелення селянства. Причиною цього був демографічний стрибок, який спостерігається в Україні у цей період. Так, якщо в 1890 р. загальна чисельність населення регіону становила понад 7 мільйонів осіб, що було на 1,4 мільйони осіб більше, ніж 1862 року, то в 1897 р., попри злигодні та значну смертність дітей, вона досягла 9450600 осіб [14, с.220].

Серед загальної кількості сільського населення 6 мільйонів чоловік – були нащадками колишніх панських селян з приватних маєтків і їм належало 4010000 десятин землі. 6500000 десятин землі належало всього семи тисячам великих земельних власників, здебільшого полякам.

Наслідком концентрації більшої частини оброблюваних земель у руках великих землевласників стало перманентне зростання “голоду на землю” у дрібновласницьких господарствах Правобережної

України. Пересічно кількість землі на душу сільського населення в Київській, Подільській і Волинській губерніях на початку ХХ ст. знизилася (на 0,4–0,7 десятин) та становила від 0,8 до 1,4 десятини. Чисельність безземельних і малоземельних селян у названих губерніях сягнула на той час 3605000 чол. [25, с.424].

Драматичною була ситуація в окремих повітах Житомирщини, де на 1900 р. на душу населення припадало лише 1,5–2 десятини. Землі поганої якості давали низькі врожаї, через те майже 50 відсотків селянських родин не могли прожити зі своїх наділів і йшли в найми [9]. Схожа ситуація спостерігалась і в Подільській губернії, де понад 78 відсотків загалу селянських дворів володіли п'ятьма та менше десятинами орної землі.

Таким чином, десятки тисяч селян, що не мали землі, робочої худоби та реманенту становили дешеву робочу силу для поміщицьких маєтків і цукроварень. Так, наприклад, на околицях містечка Антоніни на початку ХХ ст. 273 селянські господарства володіли всього 843 десятинами землі; 63 сім'ї мали в користуванні менше як одну десятину орної землі. Ще 46 найбідніших господарств не мали ні робочої, ні продуктивної худоби. Така ситуація була і в містечку Слауті, де понад 40 відсотків мешканців жили зі своїх господарств. Тут 1910 р. 340 господарств належало до категорії бідняцьких. маючи в користуванні менш як 1 га землі кожне [19, с.26].

Паралельно їй далі зберігались величезні латифундії, що належали польським магнатам. Наприклад, в Антонінській і Корецькій волостях Волинської губернії графу Юзефу Потоцькому належали маєтки площею відповідно 22,2 та 21,8 тис. дес. землі, тобто понад 55 тис. дес. ріллі та лісу. На Поділлі його власністю була на менша за площею Теплицька латифундія. В цілому родина графів Потоцьких володіла понад 1000 тис. дес. землі. Не набагато меншим був Слаутський маєток, котрий належав князю Роману Сангушко. Його площа становила 50,4 тис. дес, а загалом Сангушки володіли 65 тис. дес. землі. До найбільших латифундій польських магнатів слід віднести маєтки Зеленських (50 тис. дес), Собанських (47 тис. дес), Ярошинських (27 тис. дес), князів Радзівілів у Луцькому повіті площею понад 60 тис. дес. [29, с.71].

Такі диспропорції між великим і малим землеволодінням посилювали соціальне напруження в тогочасному українському селі. Але, навіть, і в такій ситуації польські землеволодінники намагались повернути собі втрачене внаслідок реформи 1861 р., що неминуче призводило до конфліктів між польським паном і українським селянством.

Слід зазначити, що на межі тисячоліть набуває поширення викуп землі у великих землеволодінників заможними орендаторами в перехід до хутірської системи господарювання. Так, польські сім'ї Толочки і Заброцькі у 1898 р. викупили у графа Тишкевича 34 дес. землі за 260 руб. і поселилися на хуторі

Давидківці Житомирського повіту [1, арк.12]. Ці процеси посилювались після впровадження економічної політики уряду

П. Столипін. Польські селяни активно включались у прогресивні процеси, що були започатковані реформою.

Одним з джерел одержання прибутків польських магнатів стала передача землі та маєтків в оренду міщанам, селянам, державним чиновникам, дворянам. Так, у 1910 р. селяни Волині орендували у великих землевласників 38,4 тис. дес. землі [11, с.66].

Аналіз оренди землі в повітах компактного проживання польського населення Волині вказує на те, що вона частково була трудовою, тобто розрахованою для власних потреб. Так, кількість селянських господарств, що орендували землю в 4-х повітах губернії, становила 11443, з них безземельних – 2651 і орендували 29020 дес, або 5,2 дес. землі в середньому [11, с.67].

Послугами оренди займалися 4538 польських землевласників, серед яких 4292 таких, що не мали власних господарств. Всі вони разом орендували 29080 десятин, або 6,5 десятин у середньому, що перевищувало у 2,5 рази оренду селянських господарств. Кількість селянських господарств, що здавали землю в оренду, була незначною і становила 4531 господарство, яке здавало 5893 десятин оброблених земель і 5670 десятин з числа необроблених [2, арк.5-13].

Для викупу землі частина заможних селян засновувала товариства. У 1908 році в с. Копелянці Житомирського повіту було утворено товариство з чотирьох господарств (братів Вислоцьких – римо-католиків) для купівлі за допомогою Селянського Поземельного банку 20 десятин землі у власника Турчанського маєтку М. Муравйова. До придбання цієї землі їм належало 12 десятин надільної землі за чиншовим правом. Вищеназвані селяни отримали позику в банку в сумі 1000 руб. [2, арк.14].

Поширеними формами поземельних відносин між польською земельною аристократією та селянством Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. були сервітутні й чиншові права – пережитки кріпосництва. Сервітуті, тобто право селян користуватися землею, що належала поміщикам для випасу худоби на полях, луках, лісах, зберігались переважно саме у Правобережній Україні, але найбільш поширеними були на Волині, де у 70-х рр. XIX ст. 71 відсоток селян користувався цими правами [11, с.66], що призводило до численних конфліктів між польськими землевласниками і українським селянством [25, с.485]. Новою формою селянських протестів можна вважати страйки сезонних робітників, зайнятих на вирощуванні цукрових буряків і товарного зерна в поміщицьких маєтках Правобережжя. Багато страйків закінчувалися кривавими сутичками з військами чи поліцією. Також значно збільшилася кількість зафіксованих грабунків, замахів на життя та, навіть, убивства представників фільваркових служб і самих польських землевласників [25, с.490].

Вагома частка у господарствах Правобережної України належить скотарству. На початок XX ст. спостерігається чітка залежність поголів'я худоби від величини земельних наділів. Так, на Поділлі фіксується чітке районування сільського скотарства на

чотири райони: західний район (Кам'янецький, Проскурівський повіти), як малоземельний, що відзначався значною кількістю великої рогатої худоби, розвиненим птахівництвом; центральний прибузький район у складі Літинського, Вінницького, Брацлавського та Гайсинського повітів, характерний найбільшою щільністю продуктивної худоби (свиней та овець) який спеціалізувався на молочному вівчарстві та малій продуктивній худобі; і південно-східний район (Балтський повіт) з найменшою щільністю худоби, розведенням коней, великої рогатої худоби й найменше розвиненим птахівництвом [17]. Однак, серед південно-західного регіону України Волинська губернія займала лідируюче місце у розвитку тваринництва. Тут на 100 сільських жителів припадало 18 коней, 31 голова рогатої худоби, 18 овець і кіз та 17 голів свиней, що значно більше, ніж у Київській і Подільській губерніях [11, с.75]. Проте напередодні Першої світової війни скотарство порівняно з рільництвом на Поділлі було мало розвинутою галуззю. В деяких поміщицьких господарствах воно набувало культурного характеру, адже старі форми скотарства внаслідок скорочення годівельних площ та перетворення на рілля пасовищ були вже неприйнятними.

Власники значного поголів'я проводили досліди з метизації, що давало змогу покращити стадо. Часто власники поєднували збільшення поголів'я з переробкою продукції. В цій галузі набагато гіршою була ситуація серед селянських господарств. Незважаючи на це, загальна кількість худоби лише на Поділлі з 1865 по 1900 рр. зросла на 497190 голів. Таке зростання відбувалося за рахунок збільшення поголів'я коней і великої рогатої худоби, яке було одним із основних предметів подільського вивозу [3, арк.37].

Промисловість Правобережної України була представлена харчовою галуззю. Провідну роль в економіці відігравала цукрова промисловість. За випуском цього важливого продукту Київська губернія посідала перше місце, Подільська – друге в Російській імперії [12, с.47].

Значний вплив на розвиток сільського господарства мав видобуток покладів фосфоритів та їх переробка на мінеральні добрива. У 1876 р. на території маєтку Ф. фон Мекка біля м. Браїлова Подільської губернії вперше було розпочато розробку покладів фосфоритів. Значні родовища фосфатів були відкриті також в Ушицькому, Проскурівському, Могилівському повітах цієї губернії. Тому з 80-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. Поділля стало основним регіоном видобутку цих корисних копалин. Фосфорити вивозились до Австро-Угорщини, де перероблялися на суперфосфатні добрива, які знову поверталися на Правобережжя, але за більш дорогою ціною.

Однак, із побудовою у 1912 р. Вінницького суперфосфатного заводу – одного з найбільших в Україні підприємств із виробництва добрив, їх імпорт з Австро-Угорщини значно знизився.

Всього на 1910 р. загальна кількість підприємств у Подільській губернії становила 5,5 тисяч, більша частина яких належала

власникам польського походження. Загальна річна вартість їхньої продукції – 59,7 млн. руб. [13, с.32]. Переважна більшість підприємств являла собою невеликі майстерні. Варто зазначити, що, крім фабрично-заводських робітників, майже вдвічі більше працювало ремісників (у 1910 р. – 104,60 тис.) та 77,7 тис. займалось кустарними промислами, з яких найпоширенішими було ткацтво [4, с.27]. Відтак, кількість усіх працюючих у робітничо-ремісничому напрямі становила 426 тисяч чоловік, що дорівнювало лише 10 відсоткам населення краю.

На стані економіки Правобережної України негативно позначалася відсутність земських установ протягом тривалого часу. Лише в 1904 р. на основі «Положення про управління земським господарством у губерніях Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській. Мінській. Могилівській, Ковельській і Подільській» від 2 квітня 1903 р. були створені так звані спрощені земства. Головною відмінністю цих установ із запровадженими в інших 34 губерніях Російської імперії, була відсутність самої земської основи – самоврядування: на керівні посади в них не обирались, а призначались царським урядом вірні йому особи, оскільки при виборності враховувалися майновий та маєтковий ценз, до складу земських органів потрапили майже виключно польські поміщики.

14 березня 1911 р. царський уряд видав новий закон, за яким на Поділлі вводились виборні земські установи, які почали діяти за принципом виборності, хоча існували певні доповнення до загальної схеми функціонування органів самоврядування Російської імперії. Головне з них було те, що замість станових курій під час виборів до земств створювались національні – польська та російська (до останніх входили представники всіх національностей, за винятком поляків) та зменшено майновий ценз. Це сприяло залученню до земської діяльності середньої та дрібної буржуазії, заможного селянства, збільшенню у земських органах представництва від українського населення. Земства розробляли заходи для піднесення сільськогосподарського виробництва. Житомирська земська управа, наприклад, визначила заходи з організації показових полів у маєтку Антоновичі Овруцького повіту [16, 1910 р., № 143]. У червні 1910 р. земська управа складала в Житомирі нараду, на якій було визначено, що метою агрономічних заходів є піднесення продуктивних сил губернії та детальне вивчення становища сільського господарства, що допоможе поліпшити технічне забезпечення цієї галузі, ознайомитися з місцевим сільськогосподарським досвідом для його систематизації та поширення. Земська агрономічна організація сприяла наданню селянам дешевих кредитів, щоб звільнити їх від експлуатації лихварів. У січні 1911 р. губерньська земська управа надала довгострокові кредити сільськогосподарським товариствам у Житомирському повіті [16, 1910 р., № 149-150; 1911 р., № 25]. Земства сприяли розвитку тваринництва, зокрема, організували курси з зоотехнії, надавали населенню допомогу в придбанні дешевих кормів для худоби [16, 1912 р., № 282; 1914 р., № 45].

Земства організовували читання лекцій, у тому числі і на сільськогосподарську тематику, відкривали прокатні станції, що давало селянам змогу користуватися плугами, культиваторами та іншою агротехнікою за доступними цінами. Як повідомлялось в газеті «Жизнь Волиши» (1914 р.) земська управа на впорядкування доріг у містечку Володимир-Волинського повіту отримала від місцевих товариств 3 тис. руб. [16, 1914 р., № 29]

Таким чином, з другої половини XIX – на початку XX ст. царизмом були здійснені репресивні заходи з обмеження польських землевласників у Південно-західному краї. Однак, витіснити їх з цього регіону не вдалося, що пояснювалось, по-перше, значними розмірами польського землеволодіння (його господарем була польська магнатерія), а, по-друге, тим, що поляки показували в регіоні позитивний приклад господарюванням, який запозичався і поширювався не тільки в Україні, але й за її межами.

Польське населення відіграло вагомий роль у розвитку фабрично-заводського і кустарного виробництва на Правобережжі. Польські підприємці займали провідні місця в галузях цукроваріння, винокуріння, борошномельного, паперового, сукноробного виробництва. Польські магнати шляхом удосконалення техніки і технології виробництва перетворили свої фабрики і заводи в рентабельні капіталістичні підприємства, пристосовавши їх до нових ринкових умов пореформеного часу. Вагомим був внесок поляків у розвиток торгівлі. їхнім товаром було зерно, цукор, спиртні напої, вовна, лін, папір.

Отже, дослідження демографічної ситуації в Правобережній Україні засвідчує, що польська меншіна у регіоні впродовж кінця XVIII – до початку XX ст. майже чисельно не зростала, залишаючись стабільно на одному рівні (у 1795 р. тут налічувалося 350 тис, а за переписом населення 1897 р. – 412 тис. етнічних поляків), натомість корінні українці за цей час кількісно подвоїлися. Причинами демографічною застою місцевих поляків були поразки польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр., які мали відгук на Правобережжі, репресивна політика російського царизму щодо поляків та еміграційні процеси. Тим не менше, польська громада на рубежі XIX – XX ст. зуміла зберегти в регіоні панівні позиції в економічній, соціальній і культурній сфері. Хоча поляки в Україні були відносно малочисельними, але вони мали опору ще в 488 тисяч осіб римо-католиків з числа деполонізованих поляків і, головним чином, українських селян.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 67. Оп. 1. Спр. 313: Про встановлення поліцейського нагляду за особами, які підозрюються в провезенні із-за кордону польських газет. Арк. 20-27.
2. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 178. Оп. 13. Спр. 219: Справа про продаж та оренду землі польськими власниками, 24 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 4292: Справа про розслідування заяви про навчання дітей в м. Городку

- Кам'янецького повіту монахинями ліквідованого монастиря сестер милосердя, про співи заборонених революційних пісень під час церковної служби органістом Городоцького костелу, 29 арк.
4. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения / [сост. В.В. Филимонов]. Каменец-Подольский: Тип. под. губ. прав., 1911. 220 с.
 5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Санкт-Петерб. акц. Общ. печ. и писчебум. Дела в России «Слово», 1904. Т. XXXII. 282 с.
 6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ): (Собр. 3-е / 1881–1913/): в 33 т. Санкт-Петербург, 1887. Т. 4. 626 с.
 7. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1894 г. Санкт-Петербург, 1895. 222 с.
 8. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2002. 180 с.
 9. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / [перекл. на укр. З. Борисюк]. Київ: Критика, 1998. 334 с.
 10. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ: ІН ТЕЛ, 1996. 415 с.
 11. Буравський О.А. Римо-католицька церква в суспільному житті Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Українознавство*. Число 2. Київ: Міленіум, 2005. С. 130-133.
 12. Горизонтов А.Е. Парадокси имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва: Индрик, 1999. 272 с.
 13. Гриценко І.А. Торгівельні зв'язки Поділля з Північною Буковиною в 19 на початку 20 століття // *Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції*. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 137-139.
 14. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект: монографія. Харків: Акта, 2011. 472 с.
 15. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX століття. Київ: Наук. думка, 1968. 192 с.
 16. Жизнь Вольны. Житомир, 1910–1914 pp.
 17. Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / [за ред. В.А. Вергунов]. Київ: МВКП ТОВ «Нілан-АТД», 2011. 252 с.
 18. Лісевич І.Т. Духовно спраглі (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 pp.). Київ: Ін-т історії України, 1997. 240 с.
 19. Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ: [Б. в.], 1993. 87 с.
 20. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 1008 с.
 21. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1967. 258 с.
 22. Олуйко В.М., Слободянюк П.Я., Баюк М.І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність: монографія. Хмельницький: Поділля, 2005. С. 15-115.
 23. Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. // *Історичні зошити Інституту історії України НАН України*. Київ, 1998. 78 с.

24. Погодин А. Главные течения польской политической мысли (1863–1907 гг.). Санкт-Петербург: Просвещение, 1907. XVIII, 662 с.
25. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск: Днепропетровское обл. изд-во, 1960. 485 с.
26. Радциг А.А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. Департамент Министерства ж.-д. пут. Сообщения. Санкт-Петербург: Деп. ж. д. М-ва пут. сообщ., 1896. 4, 267 е., 7 л.
27. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
28. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні на початку ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія? // *Український археографічний щорічник: збірник наукових праць*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 186-206.
29. Щербак Н.О. Польське питання в губерніях Правобережної України та ініціативи місцевої влади (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) // *Українська політологія*. 2004. № 1. С. 79-86.
30. Kieniewicz S. Historia Polski 1795–1918. Warszawa: PAN, 1970. 553 s.

С. Э. Баженова

Положение польской меншины под двуглавым орлом

В статье проанализировано социально-экономическое положение польской меншины Правобережной Украины после инкорпорации ее Российской империей. Польское владичество до начала 1830-х гг. на этой территории оставалось всеобъемным, что объяснялось, с одной стороны, большой численностью шляхетского сословия, с другой, – огромными размерами шляхетских владений.

После поражения польских восстаний 1830-1831 гг. и 1863 г. царское правительство стремилось ограничить ведущую роль крупного польского землевладения, а также влияние римокатолической церкви. Одновременно было заложено основу специализации региона: производство зерна, свеклы, сахароварения и самогонарения, а также создания мощной базы для развития пищевой и перерабатывающей промышленности.

Важную роль в аграрном производстве Подолии играло промышленное садоводство. Существенная доля в хозяйствах Правобережной Украины принадлежала животноводству.

Накануне Первой мировой войны царское правительство издало закон, по которому на Подолии вводились выборные земские учреждения, главной задачей которых было разработка проектов для поднятия сельскохозяйственного производства, в котором активную роль играла польская национальная меншина.

Ключевые слова: Правобережная Украина, самодержавная Россия, польская меншина, шляхта, экономические влияния, репрессии.

S. Bazhenova

The position of the Polish minority under the double-headed eagle

The article analyses the socio-economic state of the Polish minority of Right-Bank Ukraine after its inclusion by the Russian Empire. Polish power in this territory until the early 1830s. it remained all-encompassing, which was explained, on the one hand, by the high population of

the noble class, and on the other, by the enormous size of the noble estates.

After the defeat of the Polish uprisings in the years 1830-1831. and in 1863, the tsarist government sought to limit the leading role of large Polish landownership, as well as the influence of the Roman Catholic Church. At the same time, the foundation was laid for the region's specialization: grain production, beet planting, sugar and moon production, as well as the creation of a powerful base for the development of the food and processing industry.

An important role in the agricultural production of Podolia was played by industrial gardening. A significant proportion in the farms of Right-Bank Ukraine belongs to animal husbandry.

On the eve of the First World War, the tsarist government issued a law according to which electoral bodies were introduced in Podolia, whose main task was to develop ways to increase agricultural production.

Key words: *Right-Bank Ukraine, autocratic Russia, Polish minority, gentry, economic influence, repression*

Отримано: 21.08.2018

УДК 94(477+571)«1658»

В. В. Газін

КРАХ ГАДЯЧА: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ПРОВАЛУ ПРОЕКТУ УТВОРЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТРЬОХ НАРОДІВ (до 360-річниці Гадяцької угоди)

Попри значну історіографію Гадяцького договору 1658 р., дана подія, яка виходила далеко за межі українсько-польських відносин і мала всі шанси змінити історичний розвиток Центрально-Східної Європи, сьогодні викликає інтерес дослідників. У даній статті автор звертається до проблеми стосовно причин чому угода, яка передбачала реформування Речі Посполитої у республіку трьох рівноправних народів так і не була реалізована. Висловлюється міркування стосовно поширеної тези, що кардинальна зміна тексту Гадяцької угоди, якої вона зазнала з вересня 1658 до травня 1659 р. (коли відбулася її ратифікація сеймом), стала основним чинником провалу гадяцької ідеї. Водночас автор доводить, що вплив на це мав широкий комплекс факторів, який призвів до падіння гетьманського уряду Івана Виговського, що й ознаменувало крах Гадяча.

Ключові слова: *Гадяцький договір, Річ Посполита, Князівство Руське, унія.*

18 вересня 2018 р. виповнилося 360 років відомому Гадяцькому договору, акту, який міг кардинально змінити перебіг подій Української революції XVII ст. та вирішити долю Східної Європи на наступні століття, однак який увійшов в історію як невдала спроба українсько-польського порозуміння, в основі якого була покладена ідея утворення Речі Посполитої як держави трьох рівних народів.

Слід відзначити, що попри значущість даної події для вітчизняної історії, українсько-польських відносин, річниці Гадяцького договору не отримала необхідного відзначення ні на державному

рівні, ні в науковому середовищі. Як виключення можна назвати Міжнародну наукову конференцію з нагоди 360-річчя підписання Гадяцького договору, яка відбулася 19 вересня 2018 р. в Національному музеї історії України в Києві [10]. Слід відзначити, що попри, на перший погляд, доволі повне і всебічне дослідження даної проблеми (свого часу було проведено ряд конференцій, видано збірники, різноманітних питань гадяцької тематики торкалися вчені в своїх роботах тощо), в ході зазначеного наукового форуму історики з України, Польщі, Литви, Білорусі, серед яких були відомі дослідники: професори Тереза Хинчевска-Хеннел, Мірослав Нагелській і доктори Пйотр Кроль і Збігнев Гундерт (Польща), професори Віктор Горобець і Наталія Яковенко, а також кандидат історичних наук Олексій Сокирко (Україна), професор Валентін Голубев й кандидат історичних наук Александр Довнар (Білорусь), а також професор Валдас Ракутіс із Литви, було означено низку проблем, які потребують всебічного аналізу, без якого не можливо скласти цілісне уявлення про суспільно-політичні процеси в Україні, українсько-польські відносини та загалом, у регіоні Східної Європи середини XVII ст. Зокрема, це оцінка Гадяцької унії як політичного проекту руської знаті і як складний компроміс суперечливих інтересів тогочасних еліт Польщі та України. Також широке поле для дискусій дає проблема історичних наслідків Гадяцького договору й подальшої долі самої ідеї Гадяча в політичних проектах і практиках Гетьманату (кінець 50-х рр. XVII – XVIII ст.). Звичайно, це жодним чином не охоплює всього комплексу питань, які на сьогодні залишаються дискусійними та потребують уваги з боку дослідників. А уроки Гадяча, безумовно, важливі для сучасних політиків як українських, так і польських.

Такою проблемою, яка, безумовно, потребує подальшого дослідження є причини краху Гадяча. При цьому слід відзначити, що дане питання не могло залишитися поза увагою істориків. Відтак, маємо доволі багато міркувань стосовно того, чому Гадяцький договір так і не був реалізований, а всі подальші спроби розв'язати українсько-польські суперечності шляхом укладення державної унії провалилися. При цьому слід відзначити, що в історіографії окреслилося декілька підходів до оцінки Гадяцького договору, а відтак і до причин провалу самої гадяцької ідеї. Так, якщо до думку В. Смолія та В. Степанкова угода засвідчила «...істотний перегляд основних положень державної ідеї 1649 р.», який проявився в тому, що відбулася відмова від її найголовніших принципів – соборності та незалежності [12, с.312], то В. Горобець відзначає значний потенціал угоди як спроби «... політичного розв'язання надскладного соціального, політичного й етноконфесійного конфлікту» [6, с.81]. Вкрай суперечливий характер угоди, яка водночас була блискучим зразком «... юридичної думки представників державницького угруповання козацької старшини», відзначає і сучасна російський історик Т. Таїрова-Яковлева. З іншого боку, дослідниця звертає увагу на те, що за всього свого потенціалу угода так ніколи і не набула юридичної сили [13, с.31].

Загалом в історіографії присутня думка, що гадяцька ідея, будучи доволі привабливою і перспективною формою розв'язання українсько-польського протистояння, стала заручницею політичних амбіцій та економічних інтересів польської владної верхівки, коли умови, що лягли в основу угоди, підписаної 18 вересня 1658 р. у Гадячі були кардинально змінені (не на користь України) в ратифікованому сеймом документі у 1659 р. Так, на думку Т. Таірової-Яковлевої, в остаточній редакції угоди (1659 р.) «... всі найпрогресивніші положення її були вилучені або так видозмінені, що вони втрачали будь-який сенс» [13, с.40].

Отже, після тривалої підготовчої роботи, що здійснювалася під час польсько-українських консультацій у Межириччі, де з березня по червень 1658 р. над узгодженням ключових положень договору працювали Станіслав Казімеж Беневській та Павло Тетеря, представники, відповідно, польського короля та українського гетьмана, в результаті якої було вироблено так звані «Пункти Тетері», 18 вересня 1658 р. у таборі під Гадячем було укладено відомий Гадяцький договір. Основними його положеннями були наступні: козацька Україна (як Руське князівство) в складі Брацлавського, Чернігівського та Київського воєводств входила до складу Речі Посполитої на правах третього суб'єкта єдиної федерації; князівство очолював пожиттєво обраний гетьман, який водночас обіймав посаду київського воєводи та був першим сенатором Речі Посполитої; збройні сили склали 60-тисячне козацьке військо та 10 тис. найманців; передбачалася свобода віро сповідання (йшлося про скасування унії) та гарантувалися переваги православних у обійманні державних посад на території Руського князівства [3, с.11-14].

Однак справа до ратифікації угоди сеймом Речі Посполитої дійшла майже через рік. Сейм розпочав роботу 22 березня 1659 р. З текстом Гадяцької угоди сенатори змогли ознайомитися ще восени 1658 р. Уже тоді комісари, які проводили переговори з керівництвом Війська Запорозького: С.К. Беневській та К. Євлашевській, були піддані жорсткій критиці. Їм дорікали за «неправомірне підписання шкідливої для Речі Посполитої угоди з українцями». Невдоволення викликали положення, які стосувалися ліквідації унії, надто великого козацького реєстру, а також надання земських та сенаторських урядів на території Князівства Руського виключно православним. Не сприймалася вимога українців отримати право елекції на кшталт того, що має ВКЛ. Наголошували, що дана угода «... наповнить Річ Посполиту й сенат хлопством». Категоричним противником ліквідації унії виступив папський нунцій, який мав доволі значний вплив на короля [8, с.160, 161]. Серед магнатів і шляхти лунали вимоги щодо необхідності проведення нових переговорів з українською стороною. Акцентувалося на тому, що становище Виговського, який наважився на розрив із Москвою, є безвихідним і тепер йому можна диктувати більш жорсткі умови [16, s.78].

Беневській та Євлашевській, з свого боку, заперечували звинувачення та звертали увагу на надзвичайно важке становище Речі

Посполитої, брак військової сили, що вимагало більшої уваги до козаків «... що горнутья до Королівства Польського». Беневській при цьому зауважував, що в даному випадку головним було «... приєднання українського козацтва», якому слід іти на поступки, зокрема, погодитися на повернення православній церкві храмів і маєностей, які свого часу були забрані уніатами. Він зазначав, що пізніше, коли становище Речі Посполитої стабілізується, можна буде повернутися до старої системи відносин із Військом Запорозьким [5, с.25-26]. Аргументи Беневського прийняли, але все таки було вирішено доопрацювати договір й представити його українським послам, котрі прибули на сейм. При цьому поведінка польського керівництва засвідчила його відхід від компромісної позиції та прагнення нав'язати Чигирину нові (скориговані) умови угоди.

Українське посольство (35 чол., а враховуючи численну свиту, за підрахунками П. Кулаковського, загалом складало 511 осіб [9, с.110-111]) було споряджене гетьманською інструкцією, зміст якої свідчив, що Іван Виговський намагався наповнити Гадяцьку угоду змістом, який би надав реальних обрисів ідеї перетворення Речі Посполитої в триєдину республіку з рівноправними суб'єктами, один з яких би представляв цілісний народ руський. Зокрема, українські послы вимагали створення спеціальної комісії з представників Корони, ВКЛ та Князівства Руського, яка б розглянула питання повернення православній церкві всіх храмів, монастирів та маєностей на землях, «так далеко, як далеко поширюється мова народу Руського», що в різний час були забрані єзуїтами та уніатами, а також ліквідації греко-католицької церкви. Окрім цього українською стороною вимагалось скасування постанови проти Війська Запорозького 1638 р. та встановлення козацького реєстру в 60 тис. чол. Чи не найважливішим було положення стосовно вклучення до складу Руського князівства Волинського, Руського та Подільського воеводств. Однією з вимог українського гетьмана було гарантування участі представників князівства у всіх посольських комісіях на рівних правах з представниками Корони та Литви [4, с.315-325; 14, с.310].

Однак, на сеймі відбулося серйозне редагування українсько-польської угоди. При цьому не лише не були враховані пропозиції української сторони, представлені послами Війська Запорозького, а зазнав змін текст угоди, який було сформовано 18 вересня 1658 р. В результаті 22 травня 1659 р. було ратифіковано остаточний текст Гадяцької угоди, на основі якого й мало відбутися «вікопомне скаєсненя» трьох народів в одній державі [3, с.14-30].

В історіографії зміни, яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., частіше всього оцінюють як такі, що фактично спричинили поворот в ставленні до неї в середині українського козацтва, а відтак – крах самої ідеї утворення триєдиної держави [9, с.124]. «Фатальними» та «короткозорими» оцінено дії польсько-литовської влади, яка «вилючила з її (Гадяцької угоди – В. Г.) тексту кілька найважливіших для козацької України положень» В. Смолієм та В. Степанковим [12, с.313]. Н. Яковенко,

ці зміни кваліфікувала як такі, що підрізали «... й без того тонку нитку примирення» [15, с.490]. На думку польського історика Т. Кемпи, на сеймі 1659 р. склалася ситуація, коли обидві сторони (і Варшава, і Чигирин) прагнули ревізії Гадяцької угоди. Наслідком «переговорів» і став текст угоди від 22 травня 1659 р. [7, с.142].

Загалом, погоджуючись із тим, що зміни в тексті угоди були суттєвими і однозначно не на користь України, не можна пов'язувати крах Гадяча лише з ними. По-перше, угода об'єктивно не могла не зазнати змін. Адже під час її читання у Варшаві включалися різні чинники (тут і католицьке й греко-католицьке духовенство, коронна та литовська шляхта з їхніми інтересами і ослаблена тиском Москви та внутрішнім протистоянням позиція керівництва Війська Запорозького), під дією яких і формувалася офіційна позиція керівництва Речі Посполитої [8, с.166.]. По-друге, не слід приділяти занадто багато уваги самим формулюванням чи тому, скільки раз вжито і чи взагалі вжито термін «Князівство Руське». Так, Т. Таїрова-Яковлева, якій слід віддати належне за ґрунтовний текстологічний аналіз різних (відомих на сьогодні) списків Гадяцької угоди, власне наголошувала на тому, що в остаточній редакції угоди «...всі найпрогресивніші положення її були вилучені або так видозмінені, що вони втрачали будь-який сенс» [13, с.31-48]. На підтвердження цього, вона зазначає, що це, зокрема, стосується власне положення про утворення «триєдиної держави» та «Князівство Руське», які були замінені «жалюгідними відауннями», на кшталт «Річ Посполита народу польського, Великого князівства Литовського і Руського», «гетьман Військ Руських» тощо» [13, с.38]. Гадається, тут не слід так гостро реагувати на останні терміни, які жодним чином не заперечуються власне самої ідеї створення триєдиної держави й утворення Князівства Руського. Інше питання, що маємо рух від незалежної держави (чи більше формально незалежної, адже угодою з Москвою 1654 р. уже запроваджувалися певні обмеження стосовно здійснення зовнішньої політики, що цілком відповідали поширеній практиці васально-сюзеренних міждержавних відносин) до статусу автономної одиниці в складі федеративної держави Річ Посполита.

Також в якості прикладу «драматичних змін», яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., часто наводиться обмеження козацького реєстру 30 тисячами осіб. Тут навіть порівнюють з Переяславсько-московським договором 1654 р., де окреслюється 60-тисячний реєстр. Дійсно, у редакції Гадяцької угоди від травня 1659 р. значиться, що козацький реєстр має становити 30-тис. осіб. Однак, там міститься невелике, але вельми суттєве, уточнення: «... тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі» [3, с.26], яке давало можливість за певних умов (у разі наполягання гетьманського уряду) збільшити чисельність українського війська. Звичайно, тут слід вказати й на можливість набору 10-ти тисяч найманого війська.

Нарешті, часто йдеться про пункт, який передбачав повернення маєностей у Князівстві Руському колишнім власникам.

Гадається дане положення було цілком логічним з огляду на перспективу утворення триєдиної держави з гарантуванням рівних прав для представників усіх соціальних груп (католиків, православних, козаків, шляхти...) в усіх її частинах. Відтак, обійти цю проблему просто не було змоги. Водночас укладачі угоди передбачили, на їх погляд, найбільш оптимальний механізм вирішення даної проблеми. Так, згідно її тексту, ратифікованого у 1659 р., таке повернення до власних маєтків світських осіб («з обох сторін»!!!) має відбутися лише після того, як це буде визначено королем «після порозуміння з вельможним гетьманом запорізьким» та відповідного універсалу «його королівської милості і вельможного гетьмана Війська Запорізького» [3, с.28].

Дослідники чи не на перше місце серед антиукраїнських видозмін тексту угоди виносять той факт, що з остаточного її тексту було вилучено положення про скасування унії [13, с.40]. Однак, годі було сподіватися на інший результат, враховуючи доволі сильні позиції у Варшаві католицького, а тим паче – греко-католицького духовенства. І якщо перші допускали можливість задля залагодження «українського питання» та відновлення майнових прав католиків на території Князівства Руського піти на ліквідацію унії шляхом безпосереднього включення уніатів до системи римо-католицької церкви, то останні були категоричними противниками цього і всіма силами тиснули на королівський двір. Звичайно у Варшаві не могли не враховувати цього фактору. Водночас те формулювання, яке з'явилося у 1659 р. і в якому прямо не говорилося про скасування унії, з часом цілком могло привести до вирішення цього питання. Так у тексті 1659 р. православної церкві гарантувалися на території Князівства Руського (хоча сам термін не вживається) значні права і насамперед, повернення усіх раніше втрачених церков, монастирів та маєтностей. Водночас уніатам заборонялося засновувати, розбудовувати й примножувати будь-яким чином церкви та монастирі, заборонялися на майбутнє усі уніатські фундації. Тут не можна не погодитися з польським дослідником Т. Кемпою, який стверджує, що за таких умов Уніатська Церква була приречена на животіння, яке врешті призвело б до її ліквідації [7, с.145].

Звичайно, позиція польсько-литовського керівництва не несла того необхідного конструктивізму, який міг би привести до реалізації «вікопомного склеєння». Не акцентуючи увагу на питаннях унії, чи повернення маєтностей, слід звернути увагу на інші проблеми. По-перше, в тексті угоди (в редакції 1659 р.) стосовно території Князівства Руського містилася невідповідність. Так, з одного боку містилося чітке її окреслення Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами (відповідно до положення Зборівської угоди 1649 р. та, власне, реальних меж українських земель, на які поширювалася юрисдикція гетьмана), то, з іншого боку, зазначалося, що Військо Запорозьке має стояти «...в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною» [3, с.26]. Останнє підпадало під дію пунктів Ординації Війська Запорозького від 1638 р., яку

так і не було скасовано, і якою передбачалося обмеження проживання реєстрових козаків лише королівщинами Корсунського, Черкаського і Чигиринського староств [11, с.628-629]. Водночас, саме обмеження території Князівства Руського лише трьома воєводствами, залишаючи поза його межами давні етнічні українські землі (Поділля, Волинь, Галичину, Підляшшя), не відповідало самій ідеї утворення триєдиної держави на рівноправних засадах. Відтак, цілком обґрунтованими були вимоги української сторони, представлені до влади Речі Посполитої послами на сейм 1659 р. По-друге, ініціюючи укладення угоди з Військом Запорозьким і навіть погоджуючись на надання Українській державі статусу, рівного Великому князівству Литовському, річпосполитська верхівка, насамперед, керувалася власними інтересами. Останні полягали в тому, щоб припинивши війну з Україною (таким чином вирішивши «українське питання»), покращити свої позиції стосовно головних суперників в регіоні – Московії та Швеції, а також використати українське козацтво у майбутній війні проти Московської держави. У цьому сенсі цілком справедливо значає П. Кроль, що у Варшаві здатні були до компромісів стосовно українського козацтва, допоки козацтво було сильне і становило собою загрозу, або допоки потрібне було для оборони кордонів Речі Посполитої від Москви [8, с.176]. За інших умов тон спілкування та межі можливих поступок були зовсім іншими.

Загалом, Гадяцька угода 1658 р. (скоріше Гадяцький процес 1658-1659 рр.) був визначений цілим комплексом факторів, що стосувалися власне українсько-польських, українсько-московських та польсько-московських тогочасних відносин.

Вагомим чинником було те, що Варшава, керуючись виключно власними інтересами, коли над козацькою Україною нависла смертельна загроза з боку московських військ, що вторглися на її територію (згідно Гадяцької угоди усі сили Речі Посполитої мали б бути мобілізовані для відсічі агресора), не спромоглася надати Війську Запорозькому належної допомоги [4, с.339-346]. Варшава у цей час сконцентрувалася на шведсько-польському фронті, в районі Помор'я, де з осені 1658 р. активізація військові дії. Водночас, польсько-литовське керівництво на той час не відмовилося від можливості продовження мирних переговорів з Московією (навіть в березні 1659 р. була призначена для цього нова комісія). Відтак, зайва військова активність проти Москви була для Варшави недоречною [6, с.103]. Врешті, лише 3-тисячний корпус під командуванням коронного обозного Анджея Потоцького було направлено на допомогу Виговському [1, с.232; 2, с.262; 6, с.104].

У той час як Польща намагалася утвердити скоригований Гадяцький договір, Москва вдається до силового вирішення «українського питання». 20 квітня 1659 р. війська Трубецького виступили з Костянтинова та вже через дев'ять днів підійшли до Конотопа, де з'єдналися з силами Івана Безпалого та розпочали облогу міста, де укріпився полковник Григорій Гуляницький із союзними татарами. Хоча після цього був Конотоп, де гетьма-

ном Іваном Виговським було розгромлено московське військо, однак невдовзі останнього було усунуто від гетьманства, що врешті призвело до того, що його наступник Юрій Хмельницький відновив угоду з Московією.

Гадяцька ідея рухнула не в результаті сеймових рішень 1659 р. так званого «обрізання» початкового тексту Гадяцького договору від вересня 1658 р. Це був значно складніший процес, у якому переплелась дія цілої низки факторів. Звичайно тут мала місце зміна позиції керівництва Речі Посполитої стосовно козацької України. І якщо ще до осені 1658 р. у прагненні будь-що відірвати Військо Запорозьке від Москви там були готові до доволі значних поступок українцям, то, добившись свого, гору взяла традиційна зверхність стосовно українського козацтва. І справа була не в формулюваннях в самому тексті угоди, а в тому, настільки річпосполитська верхівка готова була їх виконувати. Не менш вагомим фактором, який вплинув на розвиток ситуації навколо договору, було ставлення до нього в козацькій Україні. В. Смолій та В. Степанков звертають увагу на той факт, що з самого початку була відсутня єдність у ставленні до угоди з Польщею, коли більшість козаків взагалі не виявляли якоїсь симпатії до останньої, а ті, що погоджувалися на повернення до складу Речі Посполитої, вимагали утворення у її межах Руського князівства в етнічних кордонах (з включенням до його складу Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воеводств) [12, с.311]. Відтак, невиконання польською стороною їхньої вимоги змінило ставлення цієї частини козацтва до угоди. Насамкінець, слід зважати й на формування в Україні й промосковських сил, яке відбулося в період після 1654 р. Невдоволені соціальною політикою уряду І. Виговського, обділені (на їх думку) владою після початку гетьманування останнього, а також ті, що сподівалися на царську ласку (маєтки, посади) опинилися в опозиції до гетьмана, а відтак – до його курсу на зближення з Польщею. Наслідком дії усіх цих факторів стало падіння гетьманського уряду Івана Виговського, яке, своєю чергою, ознаменувало і крах гадяцької ідеї. Фактично, прихід до влади Юрія Хмельницького і промосковськи (а швидше антивиговськи) налаштованої старшини призвів до різкого повороту курсу українського гетьманату. Новий договір з Московією, укладений у Переяславі в 1659 р., фіксував для України значно гірші умови ніж той, що був укладений за гетьманування Богдана Хмельницького у 1654 р. Йшлося про значне обмеження гетьманських повноважень, і не лише в зовнішньополітичній сфері, а й у проведенні внутрішньої політики. Було реалізовано все те, чого московська влада цілеспрямовано добивалася, починаючи уже з 1655 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ: Тип. П.А. Кулиша, 1863. Т. 4. 276 с.

2. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссіею. Санкт-Петербургъ: Тип. В. В. Пратц, 1873. Т.7. 398 с.
3. Документи // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. С. 11-30.
4. Памятники, изданные Временною Комиссіею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киев: Университетская типографія, 1852. Т. 3. 438 с.
5. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazjana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan: Naklad i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. Т. 2. 314 s.
6. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. С. 81-108.
7. Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. С. 128-147.
8. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. С. 148-176.
9. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. С. 109-127.
10. Міжнародна наукова конференція з нагоди 360-річчя підписання Гадяцького договору. URL: <http://www.polinst.kyiv.ua/event1269.html>
11. Сас П.М. Ординація Війська Запорозького 1638 // *Енциклопедія історії України. Т. 7: Мі-О* / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України]. Київ: Наук. думка, 2010. С. 628-629.
12. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
13. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2008. С. 31-48.
14. Таїрова-Яковлева Т. Г. Гадячский договор и идея триединого государства «Речь Посполитая» // *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/ Танненберге). Материалы международной научной конференции* / [отв. ред. А.И. Филюшкин]. Санкт-Петербург: Любавич, 2010. С. 310.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997. 312 с.
16. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. 93 s.

В. В. Газин

Крах Гадяча: к вопросу о причинах провала проекта образования Речи Посполитой трех народов (к 360-летию Гадячского соглашения)

Несмотря на значительную историографию Гадячского договора 1658 г., данное событие, выходящее за рамки украинско-польских отношений и имела все шансы изменить историческое развитие Центрально-Восточной Европы, сегодня вызывает интерес исследователей. В данной статье автор обращается к проблеме причин почему соглашение, которое предусматривало реформирования Речи Посполитой в республику трех равноправных народов так и не было реализовано. Высказывается мнение относительно расхожего тезиса, что кардинальные изменения текста Гадячского соглашения, которым оно подверглось с сентября 1658 до мая 1659 (когда состоялась его ратификация сеймом), стала основным фактором провала гадячской идеи. В то же время автор доказывает, что влияние на это имел широкий комплекс факторов, который привел к падению гетманата Ивана Выговского, что и ознаменовало крах Гадяча.

Ключевые слова: Гадячский договор, Речь Посполитая, Княжество Русское, уния.

V. V. Hazin

The collapse of Hadiach: to the question of the reasons for the failure of the project of the formation of the Commonwealth of Three Peoples (to the 360th anniversary of the Hadiatskyi agreement)

Despite the significant historiography of the Hadiach Treaty in 1658, this event, which went far beyond the Ukrainian-Polish relations and had all chances to change the historical development of Central and Eastern Europe, today is of interest to researchers. In this article the author addresses the problem regarding the reasons why the agreement, which envisaged the reform of the Commonwealth in the republic of the three equal peoples, has never been implemented. Considerations are made regarding the widespread thesis that the fundamental change in the text of the Hadiach Treaty, which it suffered from September 1658 to May 1659 (when it was ratified by the Sejm), became the main factor in the failure of the Hadiach idea. At the same time, the author argues that the wide range of factors influenced this, which led to the fall of Hetman's government of Ivan Vyhovskyi, which marked the collapse of Hadiach.

Key words: Hadyatsky contract, Rzeczpospolita, Principality Russkaya, unia.

Отримано: 23.08.2018

ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 50-х РОКІВ XIII ст.

В статті розглядається політика Волинського князівства князів Данила і Василька Романовичів щодо країн і держав Центральної Європи. Особлива увага звертається на те, що це був період відносно успішних зовнішньополітичних дій зазначеної держави. Обґрунтовується теза про те, що зовнішньополітична діяльність обох князів мала декілька важливих для їхньої держави напрямків. Підкреслюється, що першим із них, безумовно, було налагодження стосунків із безпосередніми сусідами – Королівством Угорщина і польськими князівствами. Особливе місце в цьому відводилося відновленню порозуміння між Романовичами і жемайтським князем за допомогою династичного шлюбу. Наголошується, що волинські князі усвідомлювали необхідність і докладали зусиль щодо зняття напруги з монгольським темником Куремсою.

Тоді ж володарі Волинського князівства брали участь у боротьбі за спадщину австрійських герцогів Бабенбергів. Зазначається, що винятково важливим був також прибалтійський напрям зовнішньої політики керівництва держави, завдяки реалізації якої князям вдавалося домогтися коаліції із жемайтським (жмудським) князем Вікінтом, ризьким єпископом Николем, пруським і лівонським архієпископом Альбертом Швербером, тестем Романа Даниловича половецьким ханом Тегаком та ятвягами і тим самим зміцнити її позиції у Нижньому Побужжі і Поніманні. Не менш істотним було питання про взаємини Данила Романовича з римською курією.

Ключові слова: Волинська держава, князі Романовичі, Королівство Угорщина, польські князівства, війна за спадщину Бабенбергів, Прибалтика, римська курія, коронація Данила Романовича.

В середині 40-х рр. XIII ст. в житті Волинського князівства відбулися дві знакові події, які призвели до значного зміцнення держави князів Данила і Василька Романовичів, зокрема у їх стосунках із західними сусідами. Мова йде перш за все про перемогу волинського війська над армією коаліції Королівства Угорщини і Краківського князівства під Ярославом у серпні 1245 р., якою фактично завершилася сорокарічна війна князів Данила та Василька по збиранню своєї «вотчини». Успішна подорож 1246 р. Данила Романовича до столиці Улусу Джучі Сараю, де він зустрівся і провів переговори з ханом Бату [42, с.235-255], забезпечила встановлення системи взаємин з монгольським державним утворенням і стабілізацію ситуації в Південно-Західній Русі.

Зміцнення сили Романовичів перш за все позначилося на взаєминах Волині з Королівством Угорщина, яке у попередні десятиліття, починаючи з початку XIII ст., багато разів втручалось в життя Південно-Західної Русі. Тепер угорський королівський двір погодився укласти союз з Волинню (вересень 1246 р.), який був підкріплений укладанням наступного 1247 р. шлюбу Льва Даниловича

з дочкою угорського монарха Констанцією. Мотив дій угорського короля Бели IV чітко відзначає літописець: «Бояше бо ся его, яко был бе в Татарех, победою победи Ростислава и Угры его» [2, с.809].

Як відзначав В.П. Шушарін, тоді угорський король відмовився від територіальних претензій на Галичину та Волинь [18, с.143]. Нова політична ситуація примусила і наближеного до короля Бели IV Ростислава Михайловича припинити будь-які зазіхання на Галич. У цей час Ростислав став володарем великих володінь на території Королівства Угорщина – спочатку Славонії, а згодом Мачви [9, с.193-207; 10, с.197-203]. На виважену східну позицію угорського короля впливало те, що в умовах нової політичної ситуації, що невдовзі склалася в Центральній Європі, а саме війна за оволодіння спадщиною австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга, який загинув 15 червня 1246 р. у битві на р. Лейті [48; 57; 61].

Перемога Романовичів під Ярославом вплинула на політичне життя в сусідній Польщі. Приблизно наприкінці осені – на початку зими 1245 р. до Ленчиці, яка тоді належала мазовецькому князю Конраду, прибула місія на чолі з францисканським монахом Іоанном де Пано Карпіні, яку надіслав римський папа Інокентій IV [35, с.264]. Тут в останнього відбулася зустріч з Конрадом, краківською княгинею (ймовірно, матір'ю Болеслава «Сором'язливого» княгинею Гремиславою), краківським єпископом Яном Прандотою, а також із волинським князем Васильком Романовичем. На прохання Конрада, Гремислави і єпископа Прандоти Василько взяв під свою опіку місіонерів, які здійснювали за дорученням папи Інокентія IV (роки понтифікату 1243–1254) подорож до монголів. Як пише Карпіні, згадані «Congradus, ducissa Cracoviae, Episcopus et quidam milites (Конрад, княгиня Кракова, єпископ і деякі рицарі)» презентували місіонеру багато хутрових шкір дая подарунків монголам [55].

Перебування Гремислави, Прандоти і Василька при дворі Конрада дає підстави думати, що в Ленчиці ці особи провадили між собою переговори. Їх метою був намір сторін подолати конфлікт, що виник між волинськими володарями Романовичами, польськими князями Конрадом і Болеславом «Сором'язливим» в попередній час, апогеєм якого стала згадана битва під Ярославом. Василько Романович у цих переговорах виконував у значній мірі функції посередника між польськими володарями. Як писав Б. Влодарський, князь Василько тоді добився відновлення дружніх стосунків з краківським князем, який з цього часу більше не підтримував ворожого Романовичам Ростислава. Але помирити дядька Конрада з племінником Болеславом волинському князю не вдалося. Очевидно, мазовецькому володарю було важко «відмовитись від планів захоплення влади в Кракові» [48].

В 1246 р. війська мазовецького князя Конрада разом з союзниками литовцями нападають на Краківське князівство. Біля містечка Заришев відбулася велика битва, під час якої краківсько-сандомирське військо Болеслава «Сором'язливого» зазнало жорстокої поразки [1; 73, Сар.80]. У виправі проти Болеслава волиня-

ни участі не брали, що свідчить на користь відновлення порозуміння між Романовичами і краківським князем. Одночасний напад на володіння мазовецького князя прусів і ятвягів нівелидував результати перемоги Конрада над Болеславом [48, s.131]. Конрад невдовзі на початку зими 1246–1247 рр. запропонував волинським князям здійснити спільну виправу проти прибалтів, проте великий снігопад зірвав проведення походу («... падшу снегу и серену, не могоша ити и воротишася на Нуре (Нурець, Нужець – ріка, права витока Західного Бугу, місце впадіння ріки Нужець до Західного Бугу знаходиться приблизно в 30 км на північний захід від Дорогичина. – авт.)» [2, Стб.808].

31 серпня 1247 р. помер мазовецький князь Конрад. Давньоруський книжник з приводу цієї події повідомляє: «Умре князь великий Лядський Кондрат, иже бе славен и предобр, сожалиси по немь Данило и Василько» [2, Стб.810]12. З цього часу Данило і Василько Романовичі прагнуть ще більше, ніж раніше, розвивати приязні стосунки з Мазовією, тримати під своїм контролем її молодих князів. Автор Великопольської хроніки коротко і неточно пише, що Конрад «Semovito filio suo ducatum Mazoviae reliquens (залишив Мазовецьке князівство своєму сину Земовіту)» [72, Сар.83]. Насправді володіння Конрада були поділені на дві частини між його старшим і середнім синами: Мазовія перейшла до Болеслава, а Куявія – до Казимира. Обстановка в родині померлого Конрада спочатку не була простою. Старший і молодший сини князя – Болеслав і Земовіт – вже давно знаходилися у добрих стосунках з волинськими володарями, чого не можна сказати про середнього сина Казимира. Проблем для Романовичів в реалізації мазовецької політики додала важка хвороба Болеслава, що створювала небажану перспективу переходу влади у всіх мазовецьких землях до Казимира. Як свідчить Галицько-Волинський літопис, тоді «... умре Болесав Мазовешкый князь и вдасть Мазовеш брату своему Сомовиту, послушав Данила» [2, с.810]. Отже, перед смертю Болеслав за порадою Данила Романовича заповів своє князівство Земовіту [52, s.268; 74, s.117-124]. Сталося це після 17 квітня 1248 р. [63, s.264, рг.222]. Зазначимо, що десь біля 1248 р. князь Земовіт одружився на доньці Данила Романовича Переяславі [7, с.501; 44, s.313-330; 52, s.268].

Одним з пріоритетних для розвитку держави Романовичів в цей час стає північне направлення міжнародної діяльності. І раніше холмська адміністрація (на початку 40-х рр. Романовичі перенесли столицю Волинського князівства з Галича до Холму) багато робила для встановлення сприятливої для себе ситуації в Побузькому регіоні, налагодження позитивних для Волині взаємин з литовцями і ятвягами [11, с.23-24]. В середині XIII ст. ситуація у прибалтійському регіоні суттєво змінюється. На ятвязькому напрямку дії Волині за формою і характером мало відрізнялися від попередніх часів. Але різко піднялася їх інтенсивність. Це було пов'язано з появою в прибалтійському ареалі орденських держав, що хотіли повністю підкорити племена прусів, литовців, куршів, ливів, латга-

лів та естів. В ятвязькому регіоні в цей час фактично йшло змагання між Волинським, Мазовецьким і Куявським князівствами та Тевтонським орденом за оволодіння пруськими землями. До цих перегонів тоді приєднується ще один суб'єкт міжнародного життя. На той час на базі частини литовських племен постає Литовська (точніше Аукштайтська) держава князя Міндовга, яка тоді не тільки протистояла агресивним діям хрестоносців, а й сама прагнула провадити експансивні зовнішні заходи, спрямовані на підкорення як інших литовських племен, так і сусідніх територій Північно-Західної Русі і Ятвягів [32, с.377-378].

Взимку 1248/49 р. Данило Романович організував великий похід проти ятвягів [2, стб.810-815]. У виправі волинському князю допомагали мазовецький князь Земовіт, який особисто взяв участь у поході, і краківський Болеслав V «Сором'язливий». Останній, північні землі володінь якого страждали від нападів ятвязьких загонів, прислав своє військо, на чолі якого стояв сандомирський воєвода Сонда [45, s.20]. Військова підтримка краківською адміністрацією військових заходів, де брав участь Земовіт, вочевидь, була пов'язана з прагненням князя Болеслава зберігати вплив Кракова на Мазовецьке князівство. Після тривалих кровопролитних боїв ятвяги запросили мира. «Ятвязем же одинако нападаючимъ на не, и гнаша Русь и Ляхове по них, и мнози князи Ятвязьсции изъбъени быша» [2, стб.812]. В.М. Нагірний припускає, що за результатами цього походу Данило уклав угоду або, навіть, союз із ятвягами [63, с.265].

Враховуючи, що наступне загострення відносин Волинського князівства з ятвягами почалось тільки в другій половині 1252 або на початку 1253 рр., можна припустити, що князь Данило на початку 1253 р. реалізував головну мету воєнної кампанії: домовився з ятвязькою верхівкою про припинення нападів на володіння Романовичів. В цей же час, вочевидь, Данило зміцнює свою владу в північноволинських землях, перш за все в Дорогичинській волості. Під час бойових дій ятвягів вразила добре озброєння і організація війська князя Данила Романовича, які відмовилися вести подальші бойові дії проти волинської армії: «... и реша Прузи Ятвяземъ: «можете ли древо подръжати древо суличамо и на сию рать деръзнути». Они же видевше и возвратишася во свояси» [2, стб.813]. Вочевидь, саме тоді ятвязькому війську прийшлося мати справу з армією волинян, яка якісно змінилася завдяки кардинальній військовій реформі, проведеної в цей час князями Романовичами [5, с.92; 8, с.258-262; 23, с.180-183].

Після перемоги над ятвягами Волинському князівству Данила та Василя Романовичів прийшлося вступити у більш виснажливу війну в іншому прибалтійському регіоні – Литві. Початок цієї війни М.С. Грушевський і Б. Влодарський датували 1248 р. [15, с.35; 48, s.140], а М.Ф. Котляр і В.М. Нагірний – 1249 р. Останній погляд, як нам видається, є більш правильним [24, с.269; 63, s.271]. Волинські князі виступили на допомогу синам померлого на той час литовського князя Довспрунка

Тевтівіла і Едівіда, яких вигнав із Полоцька Міндовг. До коаліції приєдналися жемайтський (жмудський) князь Вікінт, ризький єпископ Николай, прусський і лівонський архієпископ Альберт Швербер, тесть Романа Даниловича половецький хан Тегак, ятвяги. Романовичі звернулися за допомогою до польських князів, якими, скоріше всього були, мазовецький Земовіт і краківський Болеслав, але ті, заявивши про підтримку акції, у виправі проти литовців участі не взяли [2, стб.815]. В.М. Нагірний пояснює таку поведінку польських володарів тим, що вони були незадоволені результатами для себе завершення попередньої війни з ятвягами [63, s.264-266, 271]. А. Тетерич-Пузьо схиляється до думки, що означена війна взагалі закінчилася невдачею для волинсько-мазовецької коаліції [69, s.7-29].

Невдалий розвиток подій для Литви на першому етапі війни примусив Міндовга до проведення активних дипломатичних дій. Він не тільки встановив союз з провінційним магістром Лівонії Андреем, а за посередництвом останнього звернувся до папи Інокентія IV з пропозицією здійснити християнізацію Литви [2, Стб.816-817; 70, р.49]. Навернення у католицизм Міндовга і його підданих в першій половині 1251 р. привело к розвалу коаліції на чолі з Романовичами: ризький єпископ не міг надалі перебувати в союзі з «язичниками» Тевтівілом, Едівідом, жемайтами (жмудінами) та ятвягами проти неопіта Міндовга, володіння якого папа Інокентій IV булою від 17 липня 1251 р. взяв під юрисдикцію Апостольського престолу [71, р.49]. Приєднання до союзу з Міндовгом лівонських хрестоносців створило проблеми для спроб волинських князів зміцнити свої позиції в районі Понімання. До того ж, невдовзі на бік Міндовга перейшли ятвяги. Проте виснажливі бойові зіткнення примусили литовського князя наприкінці 1252 – на початку 1253 р. просити Данила про мир. Не дивлячись на відмову волинського князя підтримати цю пропозицію, військові дії між Литвою і Волинню протягом 1253 р. майже не велися.

В цей час перед зовнішньополітичними діями Романовичів постали інші складні завдання. Перше з них було викликано посиленням загрози зі сходу, оскільки на початку 50-х рр. проти східних районів держави Романовичів починає чинити ворожі дії володар монгольських володінь у Причорномор'ї Куремса (Куреміша). Більшість дослідників вважає, що напруга між Романовичами і монгольським темником розпочалася в 1252 р. [7, с.102; 12, с.343; 37, с.283; 39, с.202], хоча, вірогідно, Куремса взагалі з початку 40-х рр. не припиняв чинити наскоки на південно-західні райони Русі, а на початку 50-х рр. лише активізував ворожу діяльність проти неї.

Боротьба між країнами Центральної Європи за спадщину Бабенбергів також не була обійдена увагою холмського двору. Вже в 1247 р. угорський король Бела IV, який нормалізував стосунки з Романовичами, попросив військову допомогу у Данила Романовича. Об'єднане угорсько-волинське військо підійшло тоді до Братислави. «Присла король Угорськы к Данилу, прося его на

помощь, бе бо име рать на бои с Немци. Иде (князь Данило. – авт.) ему на помощь и приде к Пожгу (Пожга, Пожонь – сучасне місто Братислава. – авт.). Пришли бо бяху послы Немецкыи (посланці імператора Фрідріха II. – авт.) к нему (до Бели IV. – авт.), бе бо цесарь обьдержает Ведень, землю Ракушъску и Штирьску (Австрійську і Штірську. – авт.). Герцюк (Фрідріх II Бабенберг. – авт.) бо уже убьень быс» [2, стб.813-814].

Після переговорів з імперськими послами Бела IV вирішив завершити військову кампанію і не йти до Австрії, оскільки поостерігся розпочинати війну з германським імператором Фрідріхом II, який претендував на спадщину Фрідріха II Бабенберга. Літописна розповідь про виправу князя Данила під Братиславу зберегла важливу інформацію про зміни в структурі тодішнього волинського війська, зокрема показує, що зазначені вище перетворення були зроблені у значній мірі шляхом запозичення досвіду організації монгольського війська. «... исполчи (Данило Романович. – авт.) вся люди свое. Немьци же дивящееся оружью Татарьскому беша, бо кони в личинах и в коярех кожаных и людье во ярыцех, и бе полкок его светлость велика» [2, стб.814].

В 1253 р. Романовичі в черговий раз були втягнуті у війну в Центральній Європі. Після смерті в 1250 р. германського імператора Фрідріха II знову постало питання про спадщину Бабенбергів, головним претендентом на яку тепер виступив син короля Чехії Вацлава I моравський маркграф двадцятирічний Пршемисл Отакар. Восени 1251 р. він з військом вступив до Австрії, а в лютому наступного року одружився на сорокашестирічній сестрі Фрідріха II Бабенберга Маргариті, котра передала своєму новому чоловікові всі права на родинні маєтки [26, с.125].

Угорський король Бела IV, відчуваючи великі проблеми щодо позитивного розв'язання конфлікту з Пршемислом Отакаром, зробив спробу в більшій мірі, ніж раніше, втягнути волинського князя Данила у протистояння за «австрійську спадщину». Для цього король запропонував ще у 1252 р. князю Данилу прислати до Угорщини сина Романа, який мав одружитися на доньці померлого Фрідріха II Бабенберга Гертруді і стати володарем Австрії. Тоді Бела, як пише літописець, «еха во Немце с Романом и да сестру герцюкову за Романа» [2, стб.821]. В 1252 – першій половині 1253 рр. угорський король докладає зусилля, щоб зміцнити свої позиції в Австрії, де прагне посадити Романа Даниловича і його жінку Гертруду, веде війну проти чеського короля Вацлава I і його сина Пршемисла Отакара. Разом з угорцями в цій війні брали участь половецькі загони, один з підрозділів яких наніс удар по Моравії.

В червні 1253 р. на прохання угорського короля Бели IV у військову кампанію вклучилися полки війська на чолі з Данилом Романовичем і його сином Левом, загони брата Данила Василька, литовські вожді Тевтвіл і Едевід, які в той час перебували на Волині в еміграції через свій конфлікт з князем Міндовгом, а також підрозділи польських князів: опольсько-рацібозького Владислав і краківського Болеслава «Сором'язливого» [2, стб.821; 31,

с.40-47]. На думку Н. Міки, князь Владислав брав участь у виправі через свій власний конфлікт із Чехією, а саме з оломоуцьким єпископом Бруно з Шауенбургу, а князь Болеслав відправився у похід під впливом дружини доньки угорського короля Кінги (тут дослідник повторює версію літопису) [2, с.821; 57, с.41; 61, с.73]. Щодо останнього слід зауважити, що краківський князь, вочевидь, взяв участь у виправі на пропозицію перш за все Данила Романовича і тестя Бели IV.

Військо волинського князя Данила Романовича на початку літа 1253 р. пройшло через південну Польщу, де до нього приєдналися загони польських князів Болеслава і Владислава. Головні сюжетні кампанії обмежилися діями волинського і польських князів, спрямованими на захоплення моравського міста Опави. Проте тривала його облога не принесла позитивних результатів. Автор докладної розповіді Галицько-Волинського літопису, який вірогідно був учасником військового заходу, прагне у невдачах кампанії звинуватити польських союзників Данила Романовича, особливо князя Владислава, які начебто не хотіли воювати проти чехів, часом заважали у вирішальні моменти діям волинян, виправдати невдале керівництво Данила Романовича, якому, як пише книжник, взяти Опаву завадила хвороба очей [2, стб.826].

Саме це дає підставу не погодитися з думкою В.Т. Пашуто про якусь тодішню зраду польських князів і прийняти версію Н. Міки і Д. Домбровського про значну заангажованість інформації давньоруського книжника про похід Данила Романовича в Чехію [33, с.257-258; 53, с.342-343; 61, с.45]. Водночас слід відзначити можливість певного неузгодження в діях союзників – волинян і поляків, що і позначилось негативно на результатах виправи. Локальна невдача під Опавою призвела до загального фіаско походу Данила Романовича і його союзників, які відмовилися від намірів йти до Австрії і десь на початку серпня 1253 р. припинили військові дії в Моравії [53, с.342-343; 62, с.147-157]. На провал літньої кампанії угорсько-польсько-волинської коаліції вплинула і позиція Бели IV, який переслідував власні плани щодо виборення спадщини Бабенбергів і не мав особливого бажання йти на допомогу Роману Даниловичу [26, с.127]. Не дочекавшись допомоги від батька і угорського короля Бели IV, князь Роман був вимушений покинути замок Гімберг, де його оточили чеські загони, і, залишивши жінку, повернутися на Волинь [28, с.133-134; 29].

І. П. Крип'якевич пояснював австрійську політику Данила Романовича бажанням створити тут певний плацдарм для себе на випадок загрози з боку ординців. Другою причиною уваги волинського князя до центральноєвропейського регіону було, на думку історика, прагнення знайти можливих союзників проти монголів [25, с.129]. М.Ф. Котляр вважає таку політику Данила стратегічним прорахунком, оскільки вона не базувалася на реальних можливостях Волинського князівства вплинути на ситуацію в Центральній Європі [22, с.280]. В.М. Нагірний пише, що участь Данила Романовича у конфлікті в Центральній Європі була час-

тиною комплексної зовнішньополітичної діяльності. З нею було пов'язане і відновлення активних взаємин князя Данила та папи Інокентія IV [63, s.276-277].

Сучасний стан вивчення історії походу волинського князя Данила Романовича і його польських союзників Болеслава V «Сором'язливого» і Владислава дає підставу погодитися з думкою дослідників про необхідність продовження вивчення цієї події [20, с.185-192]. Можливими напрямками такого пошуку є розгляд виправи під Опаву в загальному контексті подій війни за «спадщину Бабенбертів» в 1253 р., джерелознавчий аналіз передачі зазначеної виправи в розповіді Галицько-Волинського літопису.

Описуючи обставини зустрічі в Кракові десь наприкінці серпня – на початку вересня 1253 р. посланця папи Інокентія IV легата Оппізо [51, s.113-142] з Данилом Романовичем, який повертався через нього з походу з-під Опави, літописець згадує про переговори, що мали місце і раніше: «Древле бо того прислалъ к нему пискупа Береньского и Каменецкого, река ему: «И приими венець королевства». Он же в то время не приял бе, река: «Рать Татарская не престаеъ, зле живуци с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоей»» [2, стб.826-827]. Зазначимо, що з легкої руки М. Чубатого дослідники часто відносять цей епізод до 1248 р. або 1249 р. [14, с.211; 22, с.279-280; 33, с.254; 38, с.46; 40, с.50-51]. Очевидно, вся коронаційна діяльність римської курії розпочалася після смерті Фрідріха II (1250 р.), а епізод про переговори Данила з єпископом «Береньским и Каменецким» слід віднести на 1252 р. [12, с.344; 35, с.168]. Питання про те, хто був цей єпископ (а також чи не було їх два) є до кінця нез'ясованим в літературі. На наш погляд, можна припускати, що скоріше за все Данило Романович тоді мав зустріч з каменським (у Помор'ї) єпископом Германом фон Гляйхеном (роки єпископату 1251–1289) [4, с.31; 41, с.243; 43, с.133, рг.2].

В цей рік вперше велику активність на східних кордонах Волинської держави став проявляти хан Куремса. У відповідь на це Данила розпочинає активний пошук союзників на заході, зокрема надсилає посольство до папи. 3 травня 1252 р. Бела IV звертається до Інокентія IV з листом, де, зокрема, просить надати підтримку волинському посольству [72, р.144]. Д. Домбровський на підставі цього робить слушний висновок. Що з початку 1248 і до перших місяців 1252 р. між Волинню і Апостольським престолом стосунки не підтримувалися [53, s.325]. Через деякий час саме в цьому році Інокентій IV вперше посилає до Данила Романовича легата з пропозицією прийняти корону. Саме під час переговорів із папськими представниками князь Данило поставив питання про надання допомоги курії в організації хрестового походу проти монголів.

14 травня 1253 р. римський папа Інокентій IV підписав відому буллу до християн Чехії, Моравії, Сербії і Померанії. Означеним документом він підготував як реакцію на звернення до нього Данила, який писав понтифіку про ворожі наміри мон-

голів. Інокентій, докладно висвітливши питання про велику небезпеку для християнського світу з боку монголів, наголошує на необхідності створення населенням означених країн потужного війська для боротьби з ординцями. Для здійснення дій щодо організації хрестового походу проти монголів папа надав великі повноваження «*dilectum filium abbatem de Mezano virum morum honestate conspicuum, praeditum scientia litterarum ac nobis et fratribus nostris merito suae probitalis acceptum* (люб'язному брату абату із Мезано, людині дивовижної чесності, який ознайомлений з вказаними посланнями (мова йде про отриману римською курією від Данила інформацію про монгольську загрозу. – авт.) і який здобув своїми чеснотами повагу нашу і братів наших)» [58, р.79].

Перша зустріч Оппізо з Данилом, як вище вже згадувалось, відбулася в Кракові наприкінці літа – на початку осені 1253 р. «Тогда же, – пише галицький книжник, – во Кракове беша послы папине, носяще благословение от папе и венець и сан королевства хотяше видети князя Данила. Он же рече им: «Не подобаеть ми видитися с вами чужей земли, нь паки» [2, стб.826]. Отже тоді волинський князь взагалі відмовився вести будь-які переговори з посланцями папи Інокентія IV.

Складається враження, що восени 1253 р. Данила Романовича серйозно хвилювали питання взаємин його держави з прибалтійським регіоном. 6 липня 1253 р. відбулася коронація литовського князя Мін довга [58, р.73-74]. В Густинському літопису і хроніці М. Стрийковського зазначено, що урочистий захід відбувся в місті Ново грудку [3, с.342; 68, с.228]. Ця інформація виглядає досить вірогідною. Як підкреслює К. Квятковський, саме місце коронації свідчило, про прагнення литовців утримувати свої позиції в Поні манні [59, с.44-45]. Рішення Міндовга провести коронацію в західноруському місті свідчило не тільки про претензії литовського володаря на Чорну Русь (Поніманья), а і про існування взагалі в цьому ареалі великого напруження між Литвою і державою Романовичів [46, с.174].

В другий раз Оппізо зустрівся з Данилом десь в жовтні 1253 р. в Холмі, проте і тоді папський легат не досяг своєї мети. В цей час Данило готувався до військової виправи на північ проти ятвягів, в зв'язку з чим в грудні 1253 р. до Дорогичину прибули його союзники мазовецький князем Земовіт і краківський князь Болеслав «Сором'язливий». Невдовзі до міста прибув Оппізо, який знову почав переконувати і агітувати волинського князя прийняти корону. На рішення Данила дати згоду на проведення церемонії вплинули польські князі і вельможі, мати Данила «княгиня Романова» («убреди его мати его, и Болеслав, и Семовит и бояре Лядьские, рекуще да бы преля бы венець» [2, Стб.827]. Як здається, волинська верхівка готувалася до перемовин з папським посланцем, про що свідчить не тільки перебування в Дорогичині матері Данила, а і присутність тут волинських ієрархів. Вочевидь, перед коронацією папський легат ще раз запевнив православних священників у тому, що отримання Данилом корони (точніше ко-

ролівського вінця) не призведе до якихось змін в церковних обрядах на Русі. З цього приводу Галицько-Волинський літопис відзначає: «Он же (Данило. – авт.) венець от Бога прия, от церкве святых апостол и от стола святого Петра и от отца своего папы Некентия и от всех епископов своихъ. Некентии бо кляняше тех, хулящих веру Грецкую правоверную, и хотящу ему сбор творити о правои вере, о воединеньи цръкви» [2, стб.827].

Після завершення заходів у Дорогичині Данило, який став королем, і мазовецький князь Земовіт здійснили переможний похід, під час якого була спустошена південна частина Ятвягії, захоплені великі трофеї. Невдовзі ятвязькі вожді підписали мир, який означав де-факто припинення їх союзу з литовцями [2, стб.828; 63, s.279]. В 1254 р. (точну дату події встановити важко через відсутність фрагменту з вказівкою місяця, скоріше вона сталася під кінець року) [13, s.67; 23, с.295; 30, с.364-368; 33, с.247; 48, s.177; 49, s.42-43; 53] віце-ландмейстер Тевтонського ордену у Пруссії Буркхард фон Хорнгаузен провів переговори з королем Данилом Романовичем і мазовецьким князем Земовітом. За результатами цих переговорів Буркхард фон Хорнгаузен видав у мазовецькому місті Рачонж грамоту, згідно якої погодився передати «*excellenti viro Danieli primo regi Ruthenorum, et illustri principi Szamovito duci Mazowie et eorum liberis* (ясновельможному пану Данилові, першому королю Рутенів, і найяснішому принцепсу Земовіту, князю Мазовії, та їх дітям) третину ятвязької території [65, s.221]. Зміст договору між тевтонцями, мазовшанами і волинянами щодо Ятвягії свідчив, що це була домовленість про наміри щодо майбутнього завоювання зазначеної землі, угода про поділ її на зони інтересів і визначав напрямки подальшої взаємодії в ході здійснення експансії.

Протягом 1254 р. римська курія продовжила проповідь проведення хрестового походу. Важливим кроком на шляху до його організації і здійснення стало підписання в Буді 3 квітня зазначеного року мирної угоди між запеклими ворогами угорським королем Белою IV і чеським королем Пршемислом Отакаром II [57, s.53-55; 61, s.76-77]. Допомога у вирішенні австрійського питання папою на користь чеської корони зобов'язала Пршемисла Отакара II взяти активну участь у майбутній виправі хрестоносців [46, s.195; 48, s.141]. 17 травня 1254 р. папа Інокентій IV звернувся до пруського архієпископа Альберта, якого перед тим, у березні, призначив своїм спеціальним легатом на Русі, з вимогою організувати виступ хрестоносців проти монголів [58, p.79]. 19 травня Інокентій IV звернувся із закликом до церковних ієрархів Лівонії, Естонії і Пруссії з вимогою активізувати підготовку до походу проти монголів [56, p.80-81].

В грудні 1254 р. військо хрестоносців було зібране, проте свої зусилля воно спрямувало не проти монголів, а проти прусів. М. Гладиш і Р. Хаутала пояснюють такий вибір тим, що загроза з боку ординців не була великою [37, с.285; 50, p.304-305]. Здається, що рішення про використання війська хрестоносців проти прибал-

тів було обумовлено загальною позицією римської курії і верхівки Тевтонського ордену щодо проведення великої військової кампанії перш за все проти прусів. Хроніст Петро з Дусбурга писав, що в Пруссію «excedebat numerum lx millium pugnatorum (вступило більше 60 тисяч воїнів)» [64, s.91]. Однозначно, що цій перебільшеній цифрі не можна довіряти. Протягом 1254–1255 рр. військо хрестоносців на чолі з чеським королем Пршемислом Отакара II провадила активні бойові дії в Прибалтиці. Внаслідок цих дій, зокрема, в 1255 р. на правому березі р. Преголь великий магістр Тевтонського ордену Поппо фон Остерн і Пршемисл Отакар II заснували місто-фортецю Кенігсберг [19, с.97-109]. Цікаво зазначити, що першим комтуром Кенігсбергу став Буркхард фон Хорнгаузен [64, s.92], союзник князів Данила і Земовіта, який незадовго до цього часу підписав з цими володарями угоду про поділ Ятвязької землі.

В 1253–1254 рр. стосунки між державою Романовичів і Литвою були напруженими. Є підстави думати, що паралельно з підготовкою до виправи на ятвягів князь Данило восени 1253 р. займався питаннями зміцнення волинської присутності в Поніманні. На початку 1254 р. в Хо́лм прибув син Міндовга Войшек і від імені батька передав сину Данила Роману, що повернувся з Австрії, у васальне володіння Новгородок, Слонім і Волковиськ. Угода була скріплена шлюбом дочки литовського князя і іншого сина Данила Романовича Шварна [2, стб.830-831; 16, с.77-78; 17, с.113]. Водночас Роман Данилович одружився з донькою волковиського князя Глеба. Фактично Понімання перетворилося в кондомініум, тобто в структуру, що одночасно залежала від двох патронів: короля Литви Міндовга і короля Русі Данила.

Зміцнення позицій у середньому Побужжі і в Поніманні створювало умови для продовження князем Данилом Романовичем політики з підкорення Ятвягії, реалізації намірів зафіксованих в угоді, про яку вище йшлося, з хрестоносцями. Галицько-Волинський літопис повідомляє відносно цього часу: «Поиде Данило на Ятвязе с братом и сыном Авом и с Шеварном, младу сущу ему, и посла по Романа в Новъгородок. И приде к нему Роман со всеми Новгородци и со отцем своим Глебом (насправді тестем – авт.) и со Изяславом со Вислочьским (мова йде про світлоцького князя Изяслава – авт.). И со сее стороны приде Сомовит со Мазовшаны и помощь от Болеслава со Судимирци и Краковляны» [2, стб.831].

Виникає питання, а коли розпочалася зазначена виправа? Чимало авторів, вслід за М. С. Грушевським, датують її початок зимою 1254/55 р. [15, с.38; 22, с.297; 63, s.281]. Проте у Великопольській хроніці є два повідомлення, які, як здається, не дозволяють прийняти означену дату. Під 1254 р. пам'ятка повідомляє про те, що тоді брат мазовецького князя Земовіта куявський князь Казимир захопив у полон першого разом з його жінкою: «Eodem vero anno Casimirus, quondam Conradi filius, Cujaviae, Lanciciae et Siradiae dux, Semovitum ducem Mazoviae fratrem suum germanum et uxorem ejus captivavit et captivos detinuit (В цьому ж році Казимир, син покійного Конрада, князь Куявії, Ленчиці і Серадзі, свого рідно-

го брата Земовіта і жінку його взяв у полон і тримав під сторожею» [67, р.23-24; s.35; 73, сар.108]. Наступного року, а саме 1255 р., згідно інформації цього ж джерела, Казимир не тільки звільнив брата, але і уклав з ним угоду [73, сар.110]. На підставі цього чимало авторів переносять дату походу на час після звільнення Земовіта, а саме на зиму 1255/56 р. [6, с.107; 36, с.195-196].

На нашу думку, заслуговує уваги інші погляди щодо зазначеної події. М.Ф. Котляр, згадуючи арешт Земовіта взимку 1254/55 р., наголошує, що давньоруський книжник через кілька десятиліть, знаючи про постійну участь мазовецького князя у виправах Данила проти ятвягів, «дописав його ім'я до числа учасників походу 1254/55 р.» [24, с.290-292]. Якщо арешт Земовіта стався дійсно взимку 1254/55 р., нам видається найбільш реальною позиція О.В. Майорова, який вважає, що «припинити свою участь у поході, а потім опинитися в полоні у старшого брата мазовецький князь міг ще до кінця 1254 р.» [27, с.39]. Це дає підставу думати, що означений вище похід до Ятвягії розпочався на початку зими 1254/55 р. Говорячи про мотиви арешту Земовіта, слід відзначити, що рідні брати куявський князь Казимир і мазовецький Земовіт ворогували між собою, причому однією з причин цієї ворожнечі була ятвязька тема. Укладання рачонзької угоди хрестоносців, Данила Романовича і Земовіта де-факто була спрямована проти інтересів куявського володаря, який з тевтонцями знаходився у ворожих відносинах [52, s.42], що і викликало його дії проти брата.

Таким чином, в 1254–1255 рр. на пруські і ятвязькі землі були спрямовані дві потужні виправи, одну очолював чеський король Пршемисл Отакар II, іншу – волинський король Данило Романович. Обидві акції були частиною загального наступу хрестоносців проти язичників, що освячувався римською курією. Похід Данила завершився повним успіхом. Після жорстких бойових дій «Ятвязи послаша послы своя, и дети своя (мова йде про заручників. – авт.), и дань даша, обещавахуся работє быти ему, и города рубити в земли свои (тобто на завойованій території почали будувати замки (бурги) для розміщення волинських гарнізонів. – авт.)» [2, Стб.835]. Для встановлення системи підкорення і організації збору поборів до Ятвягії король Данило Романович направив Костянтина Положишила [75, s.194-195]. Частина ятвязької данини тоді була передана каштеляну Болеслава «Сором'язливого» Сенгневу [2, стб.835; 53, s.394]. Влітку 1255 р., після укладення договору між Пршемислом Отакаром II і Белою IV в Буді, стосунки чеського короля з іншими учасниками походу під Опаву 1253 р., а саме Болеславом «Сором'язливим» і Данилом Романовичем нормалізувалися. Ініціатива з відновлення мирних взаємин цих володарів походила від чеського короля, що залучив до мирних переговорів краківського єпископа Яна Прандоту. Десь до середини літа 1255 р. мирна угода була підписана.

Інформацію про неї міститься в документі від 19 липня 1255 р., в якому йдеться: «Przemysl rex Bohemiae mediante

Prandota episcopo Cracoviensi concordat cum principibus Poloniae nec non Daniele rege Russiae, qui terras euis, praesertim territorium Oppaviense, devastaverunt (Пршемисл король Богемії за посередництвом краківського єпископа Прандоти помирився з польськими князями а також з королем Русії Данилом, котрі його землі, в особливості Опавську територію, розорили) [6, с.84-85; 66, р.23]. Того ж дня у листі до єпископа Яна Прандоти чеський король пише про образи, які вчинили поляки щодо його земель, про розорення його володінь, перш за все Опавської землі, та вимагає повернення чеських полонених, яких захопили в 1253 р. і утримували на польських землях [60, s.61-63]. На думку Н. Міки, цей лист був спрямований на нормалізацію стосунків Пршемисла Отакара II з польськими князями, передусім краківським князем Болеславом «Сором'язливим» [61, s.46]. А. Барчак вбачає у цьому прагненні чеського короля, використовуючи авторитет Яна Прандоти, розсварити Болеслава з Данилом Романовичем і угорським королем Белоу IV [47, s.546-547].

Список використаних джерел і літератури:

1. Великопольська хроніка наводиться за виданням: *Chronica Poloniae Maiores. Rec. et ann. V. Kurbis // Monumenta Poloniae Historica. Nova series. T. 8. Warszawa, 1970.* 284 р.
2. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись / [под ред. А.А. Шахматова]. Санкт-Петербург: Тип. М.А. Александрова, 1908. Т. 2. Изд. 2-е. XVI с. 938 стб. 87 с.
3. Густынская летопись // *ПСРА. Т. 2.* Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Праца, 1843. 377 с.
4. Бречкевич М. Святополк, князь поморский. Юрьев: Тип. К. Маттисен, 1902. 34 с.
5. Войтович Л.В. Галицько-волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. 480 с.
6. Войтович Л. В. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 314 с.
7. Нашадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. 248 с.
8. Войтович Л.В. Остання еміграція короля Данила Романовича // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 13. Історичні науки.* Луцьк, 2009.
9. Гарді Д. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича // *Княжа доба: історія і культура. Вип. IV.* Львів, 2011.
10. Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича.* Львів, 2011.
11. Головка О.Б. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // *Україна і Польща в період феодалізму.* Київ, 1991.
12. Головка О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД «Стилос», 2006. 576 с.
13. Горбач Т. Inter rasem et bellum. Польша і Німецький орден у XIII – на початку XV ст. / [відп. ред. М.О. Рудь; НАН України, Нац. б-ка

- України ім. В.І. Вернадського]. Київ, 2017. 200 с. Якщо прийняти висловлену аргументацію, то угоду між Бурхардом фон Хорнгаузенем, Данилом Романовичем і Земовітом можна датувати в хронологічному зрізі літа – осені 1254 р.
14. Горский А.А. Русь. От славянского Расселения до Московского царства. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 366 с.
 15. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Вип. 3*. Львів, 1901.
 16. Дубонис А. Две модели литовской экспансии (XIII – начало XIV вв.) // *Исторический вестникъ. Литва, Польша и Русь XIII – XIV. Т. 7 (154)*. Москва, 2014.
 17. Зверуго Я.Г. Киев и земли Белорусского Понеманья // *Киев и западные земли Руси в IX – XIII вв.* Минск, 1982.
 18. История Венгрии / [под ред. Т.М. Исламова]. Т. 1. Москва: Наука, 1971. 599 с.
 19. Ковалев В.Н. Балтийские земли в политике короля Чехии Пршемысла Оттокара II (Крестовые походы в Пруссию в освещении анналов и хроник XIII – XIV вв.) // *Вестник МГУ. История*. 1998. № 6. С. 95-112.
 20. Комендова Й. Опавский поход Данила Романовича: чешский взгляд // *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10-th – 16-th century*. Kraków, 2014. С. 185-192 (Colloquia russica. – S. 1. – V.4).
 21. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII – XIII ст. // *Галицько-Волинський літопис*. Київ, 2002.
 22. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / [за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Ін-т археології, Ін-т історії України]. Київ: Альтернативи, 1998. 336 с.
 23. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. Київ: Альтернативи, 2002. 328 с.
 24. Котляр М.Ф. Коментар до літопису // *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / [за ред. М.Ф. Котляра]. Київ, 2002.
 25. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. 2-е вид., із змін. і доп. / [Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. Я. Ісаєвич]. Львів, 1999. 220 с.
 26. Ліхтей І. Австро-угорсько-чеське протистояння 30–50-х рр. XIII ст. // *Carpatica – Carpatika. Вип. 21. Політологічні студії: історія, теорія, практика*. Ужгород, 2007.
 27. Майоров А.В. Даниил Галицкий и крестовый поход в Пруссию // *Русин*. 2011. № 4 (26).
 28. Мартинюк А.В. «Австрийский стол» князя Романа Даниловича // *Данило Романович і його часи. Colloquia Russica. Series II, vol. 3*. Івано-Франківськ, Краків, 2017.
 29. Білоруський дослідник О.В. Мартинюк, проаналізувавши свідчення широкого кола джерел, висловив цікаву версію, що насправді Роман і Гертруда тоді перебували не в замку Гімберг, а в замку Каленберг.
 30. Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестonosцы и Русь. Конец XII в. – 1270. Тексты, перевод, комментарии. Москва: Изд-во «Индрик», 2002. 488 с.
 31. Паршин І. Участь Данила Романовича у боротьбі за австрійську спадщину Бабенбергів // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XVI*. Дрогобич, 2012.
 32. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. Москва: АН СССР, 1957. 531 с.
 33. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва: АН СССР, 1950. 333 с.

34. Стасюк А. Участь Ордену францисканців у переговорах Романовичів з папством в 40-х роках XIII ст. // *Княжа доба. Вип. 8*. Львів, 2014.
35. Стасюк А. Францисканці і коронація Данила Романовича 1253 року // *Данило Романович і його часи. Colocquia Russica. Series II, vol. 3*. Івано-Франківськ, Краків, 2017.
36. Темушев С.Н. Ятвяги в системе даннических отношений Галицко-Волынского княжества // *Данило Романович і його часи. Colocquia Russica. Series II, vol. 3*. Івано-Франківськ, Краків, 2017.
37. Хаутала Р. От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией (1) // *Золотоордынское обозрение*. Казань, 2016. Т. 4. Вып. 2.
38. Хома І. Східноєвропейська політика папи Інокентія IV // *Корона Данила Романовича. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXIV*. Рим, Париж, Мюнхен, 1955.
39. Черепнин А.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // *Вопр. истории*. 1977. № 2.
40. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Т. 123/124*. Львів, 1917.
41. Щавелева Н.И. Комментарий // «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI – XIII вв. / [пер. Л.М. Поповой; вст. ст. и ком. Н.И. Щавелевой]. Москва, 1987.
42. Юрченко А. Г. Золотая Орда: между яссой и кораном. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 368 с.
43. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. T. 1. We Lwowie, 1904.
44. Balzer O. Genealogia Piastow. Krakow, 1895. 72 s.
45. Bartnicki M. Elita ksiestwa krakowsko-sandomierskiego wobec stosunkow z ksiestwami ruskimi w XIII wieku // *Альманах соціальної історії*. Вип. 7. Київ, 2007.
46. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2005.
47. Barciak A. W sprawie polityki Przemysła Otokara II wobec Polski // *Przegląd historyczny*. 1974. Т. 65(3).
48. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340. S.131. Аналогічну оцінку перебування Василька Романовича в Ленчиці див.: Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. Kraków, 2011.
49. Włodarski B. Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku. Toruń, 1958. 76 s.
50. Gladysz M. The forgotten crusaders. Poland and the crusader movement in the twelfth and thirteenth century. Leiden – Boston, 2012. 178 s.
51. Gołąb K. Opat Obizo i jego legacje // *Nasza przeszłość*. 1959. Т. 10.
52. Grabowski J. Dynastia Piastów mazowieckich. Kraków: Wydawnictwo: Avalon, 2012. 723 s.
53. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok.1201-1264). – S. 370-371, pr.989; et al.). Т. С. Горбач звертає увагу на думку Б. Влодарського, що знання часу арешту киявським князем Казимиром брата мазовецького князя Земовіта дає підставу для більш ранішнього датування угоди в Рачонжі (Włodarski B. Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku. – S. 43-44), але відзначає, що ця угода не могла бути оформлена раніше, ніж у травні, коли обидва брати брали участь у Кракові в урочистостях, пов'язаних із канонізацією св. Станіслава.

54. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań, Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. 348 s.
55. The text and version of John de Plano Carpini and William de Rubruquis. Ed. C.Raymond Beazley. London, 1903.
56. Ibid. № 90. P. 80-81.
57. Idem. Walka o spadek po Babenbergach. 1246–1278. Racibórz, 2008.
58. Historica Russiae Monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta ab A.I. Turgenev. T. 1. Petropoli, 1841.
59. Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi – okoliczności, wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253-1254 roku // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. Toruń, 2004. № 5.
60. Kodex dyplomatyczny katedry Krakowskiej św. Wacława. Część pierwsza, obejmująca rzeczy od roku 1166 do roku 1366. Wyd. F. Piekosiński. W Krakowie, 1874. № 4.
61. Mika N. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278 // *Ziemia Raciborska. Rocznik historyczno-przyrodniczy*. Racibórz, 2005. R. 8(86).
62. Mika N. Wyprawa wojenna księcia Daniela Romanowicza I jego polskich sprzymierzeńców na terytorium północnych Moraw w 1253 r. Trasa przemarszu i problem wyriogodności factów prezentowanych przez autora Latopisu halicko-wołyńskiego // *Данило Романович і його часи. Coloquia Russica. Series II, vol. 3*. Івано-Франківськ, Краків, 2017.
63. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. 362 s.
64. Petri de Dusburg. Chronicon Terrae Prussiae. Ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke // *Scriptores Rerum Prussicarum. Bd. 1*. Leipzig, 1861.
65. Preußisches Urkundenbuch. Bd. 1, h. 1. № 298.
66. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemie et Moravie. Ed. J. Emler. Druhy díl (1253–1310). Praha: Jan Laichter, 1882. 168 s.
67. Rocznik wielkopolski // *MPH. T. 3*. Lwów, 1878. P. 23-24; В новій серії видання «Monumenta Poloniae Historica» ця пам'ятка названа к «Rocznik kapituły poznańskiej». Зазначену інформацію див.: Rocznik kapituły poznańskiej 965-1309. Wyd. B. Kürbis // *Monumenta Poloniae Historica. Nova series. T. 6*. Warszawa, 1962.
68. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszyskiej Rusi. T. 1. Warszawa, 1846. 214 s.
69. Teterycz-Puzio A. Książęta mazowieccy wobec państwa Litewskiego w XIII wieku – walka czy współpraca? // *Zapiski historyczne*. 2010. T. LXXV. Zecz. 1.
70. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia. Ed. A. Theiner. Romae, 1860. T. 1. Ab Honorio Pp. III. usque ad Gregorium Pp. XII. 1217–1409. № 51.
71. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. T. 1. № 52.
72. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejer (дамі – CDH). T. 4. V. 2. Budae, 1829.
73. Chronica Poloniae Maiores. Cap. 108. Ця інформація хроніки вірогідно виникла на підставі записів у польських рочниках.
74. Jasiński K. Genealogia księcia mazowieckiego Siemowita I // *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu*. Poznań, 1997.
75. Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Kraków, 2016. 302 s.

Центральноевропейская политика Волынского княжества во второй половине 40-х – первой половине 50-х годов XIII ст.

В статье рассматривается политика Волынского княжества князей Данила и Василька Романовичей по отношению к странам и государствам Центральной Европы. Особенное внимание уделяется тому, что это был период относительно успешной внешнеполитической деятельности названного государства. Обосновывается положение о том, что внешнеполитическая деятельность обеих князей имела несколько важных для их государства направлений. Подчеркивается, что первым из них, безусловно, было налаживание отношений с непосредственными соседями – Королевством Венгрия и польскими княжествами. Особое место в этом отводилось восстановлению понимания между Романовичами и краковским князем с помощью династического брака. Указывается, что волыньские князья понимали необходимость и прикладывали усилия для снятия напряжения с монгольским темником Куремсой.

Тогда же лидеры Волынского княжества принимали участие в борьбе за наследие австрийских герцогов Бабенбергов. Отмечается, что исключительно важным было также прибалтийское направление внешней политики руководства государства, благодаря реализации которой князьям удалось добиться коалиции с жемайтским (жмудским) князем Виконтом, рижским епископом Николоем, прусским и ливонским архиепископом Альбертом Швербером, тестем Романа Даниловича половецким ханом Тегаком и ятвягами и тем самым укрепить её позиции в Нижнем Побужье и Пониманни. Не менее существенным был вопрос об отношениях Данила Романовича с римской курией.

Ключевые слова: Волынское государство, князья Романовичи, Королевство Венгрии, польские княжества, война за наследие Бабенбергов, Прибалтика, римская курия, коронация Данила Романовича.

О. В. Holovko

Central European politics of Volyn Principality in the second half of forties and the first half of fifties in the XIIIth century

The article deals with the Volyn Principality politics in the era of princes Danylo and Vasylko Romanovych regarding Central European countries and states. Special attention is drawn to the fact that this period was proved to be relatively successful foreign policy actions of the state determined. Foreign policy actions of both princes had some weighty directions for their state. The paper highlighted that the first of them, it goes without saying, rectified relations with immediate neighbour's Hungarian Kingdom, Polish Principalities. The dynastic marriage gave a special place to the restoration of friendly relations among Romanovych and Krakow prince. Volyn princes realized and made some efforts to tension relief with Mongol temnik Kuremsa that was indicated in the article.

In those times the possessors of Volyn State participated in the war for an inheritance of the Babenberg, Austrian dukes. The paper marked that Baltic direction of the foreign policy for the state rulers was exceptionally important. Due to implementation of this policy princes managed to achieve a coalition with Zhmudsky prince Vykind, Riga archbishop Nycole, Prussian and Livonian archbishop Albert Shverberg, and Roman

Danylovych father-in-law, a Polovtsian khan Tehak and yatvyagy. With the help of this strategy the position of the state in Lower Pobuzhzhya and Poniemannya was reinforced. The problem about Roman Danylovych and Roman curia relationship was no less considerable.

Key words: Volyn State, the Romanovych princes, Hungarian Kingdom, Polish Principalities, war for an inheritance of the Babenberg, Baltic States, Roman curia, Danylo Romanovych coronation.

Отримано: 30.07.2018

УДК 94(477.43)«20»:322

О. М. Кошель

ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ АРХІЄПІСКОПА ПАРФЕНІЯ (ПАМФІЛА ЛЕВИЦЬКОГО) (1904-1908 рр.)

У статті під кутом вшанування 160-річчя від дня народження розглядаються основні етапи життя і діяльності уродженця Полтавщини, відомого українського релігійного діяча архієпископа Парфенія (в миру Памфіла Андрійовича Левицького) (1858-1922 рр.). При цьому акцентується увага на аналізі його церковної служби на посаді єпископа Подільської єпархії з 1 грудня 1904 по 15 лютого 1908 рр., викладаються факти його підтримки українізації православної церкви та духовної освіти, праці редактором Подільської синодальної комісії з редагування перекладу текстів Четвероевангелія українською мовою, видання та поширення Св. Письма в церквах, зусилля по запровадженню в Подільській духовній православній семінарії та інших духовних навчальних закладах викладання української мови і літератури, історії України та Поділля.

З'ясовується, що за українофільську діяльність єпископ Парфеній в лютому 1908 р. був переведений вглиб Росії до Тульської єпархії, де він дослужився до сану архієпископа і вийшов на пенсію в 1917 р. Повернувшись до Полтави, підтримав Українську революцію 1917-1921 рр., і керуючи до 1922 р. місцевою єпархією, продовжив боротися за українізацію православної церкви.

Ключові слова: архієпископ Парфеній (Левицький), Подільська єпархія, українізація православної церкви, переклад українською мовою Св. Письма, комісія, релігійна діяльність.

Архієпископ Парфеній (в миру Памфіл Андрійович Левицький), якому відзначається у вересні 2018 р. 160-ліття від

дня народження, належить до небагатьох духовних владик російської православної церкви кінця ХІХ – перших двох десятиліть ХХ ст., який, будучи українцем, ніколи не відмовлявся від своїх родових коренів, а на початку ХХ ст. у горнилі революції 1905-1907 рр. саме під час служби єпископом Подільської єпархії, активно підтримував українізацію духовної освіти і церкви, виступив головою редакційної комісії з перекладу і видання Святого Четвероевангелія, а в 1917-1920 рр. був на боці Української національної революції, у жовтні 1918 р. в сані архієпископа надіслав привітальне послання з нагоди заснування в м. Кам'янці-Подільському державного українського університету.

Про цього українського релігійного діяча досі не створено ні дисертаційного чи монографічного дослідження, в історіографії побутує незначна кількість статей про нього, опубліковані в 20-80 рр. ХХ ст. у західній українській еміграції істориками Української Автокефальної Православної Церкви (Д. Бурко [1], І. Власовський [2], В. Щербаківський [3] й ін.) та за роки незалежності України (А. Зінченко [4], А. Коридон [5], протоієрей А. Микищенко [6] тощо). Як з'ясувалося, що у фондах духовних відомств ЦДІА України м. Києві, ЦДАВО України у м. Києві, Державному архіві Хмельницької області та інших архівосховищах зберігаються ще детально неопрацьовані дослідниками особові справи та інші документи і матеріали, неопубліковані спогади про діяльність архієпископа Парфенія [7; 8]. Тому за мету цієї статті ми ставимо не тільки ще раз вшанувати подвижництво на тлі закладання фундаменту незалежної української православної церкви, але й узагальнити самий яскравий період діяльності єпископа Парфенія (Левицького) у Подільській православній єпархії.

Як засвідчують біографічні довідки в електронній «Вікіпедії», «Енциклопедії історії України» [9, с.78] та інших таких виданнях, єпископ, з 1911 року архієпископ Парфеній (в миру Памфіл Андрійович Левицький) народився 28 вересня 1858 р., у с. Плішивець (Плішивці) Гадяцького повіту Полтавської губернії, в сім'ї сільського дяка, в якій шанувалися українська мова, пісня та народні традиції. Закінчив спочатку духовне училище, потім Полтавську православну духовну семінарію, а в 1884 р. – Київську духовну академію. Під час студіювання у цих закладах він був відомий прив'язаністю до української мови, літератури та історії, обізнаністю в народних традиціях та любові до української пісні. Своє богослужіння розпочав у 1884 р. викладачем і помічником наглядача Переяславського духовного училища, з 1894 р. – Звенигородського духовного училища, пройшов чернецтво і в 1895 р. прийняв сан архімандрита. Його розумові та організаторські здібності були помічені духовною владою. У 1897 р. Парфеній був призначений ректором Московської духовної православної семінарії, з 1899 р. – єпископ Можайський і одночасно включений до управлінських структур Св. Синоду та Московської єпархії. Проте за тогочасною традицією ротації керівних кадрів РПЦ за наказом Синоду з 1 грудня 1904 р. був переведений на службу в

Україну до Подільської єпархії і став виконувати обов'язки єпископа Подільського і Брацлавського, мешкаючи понад три роки в губернському місті Кам'янці-Подільському [1; 4; 6; 8].

З розгортанням революційного руху в 1905 р. у Російській імперії, в тому числі на Поділлі, патріотично налаштований до України єпископ Парфеній уміло скористався пошвавленням національного руху для відродження українських традицій в церковному житті. Зокрема, під впливом революційних подій самодержавна і вища духовна влада змушена була приступити до розгляду питання про видання Євангелія і церковних проповідей українською мовою. 5 лютого 1905 р. селяни с. Горошок Полонської волості Волинської губернії надіслали прохання до Св. Синоду, в якому просили видати на зрозумілій їм українській мові Св. Євангеліє і надіслати для їхньої Св. Троїцької церкви кілька примірників такого видання [10, арк.22].

12 лютого 1905 р. до Св. Синоду була подана доповідна записка титулярного радника М.Ф. Лободовського, яку підписало 40 чоловік. Серед них – професори Харківського університету, лікарі, вчителі. У записці вказувалося на те, що іще в XVII ст. знаменита Почаївська Лавра на Волині друкувала цілі фоліанти проповідей українською мовою. Однак, з того часу українською мовою були видані лише в середині XIX ст. проповіді подільського протоієрея В. Гречулевича та харківського священника Бабкіна. Авторі записки наголошували, що «пом'якшити і примирити навіть жорстоку душу може лише Св. Євангеліє на материнській мові народу» [10, арк.24].

Водночас до царського уряду та Синоду надійшло на початку 1905 р. клопотання Британського іноземного біблійного товариства пастора Кана дозволити друкувати і розповсюджувати в Російській імперії книги Святого Письма малоросійською мовою [10, арк.1-8]. Значну роль у підготовці суспільної думки про необхідність перекладу українською мовою Святого Письма відіграв один із керівників української громади у Петербурзі подолянин О. Лотоцький [11].

Все це змусило Кабінет міністрів Російської імперії видати 25 лютого 1905 р. Положення про скасування існуючих обмежень на видання Святого Письма українською мовою після відповідного благословіння Св. Синоду, яке затвердив цар Микола II [2, арк.3; 13, с.346]. Це була визначна перемога українського національного руху, всіх тих, хто боровся за рідну мову.

У зв'язку з цим Академія наук нарешті визнала високу якість перекладу Св. Євангелія П.С. Морачевським, здійсненого ще на початку 1860-х років. Проте вирішила здійснити свою редакцію цього перекладу й привести його до вимог філології початку XX ст. Над редакцією і підготовкою до друку рукописів перекладу Св. Письма працювала академічна комісія у Петербурзі у складі: Ф. Фортунатова, О. Шахматова, П. Коковцева, Ф. Вовка, О. Русова, М. Славінського, П. Стебницького, О. Лотоцького та ін.[10; 14; 15; 16].

Синод у свою чергу контролював роботу комісії на предмет дотримання усталених канонів викладу тексту Св. Письма. Для цього він 12 березня 1905 р. створив власну редакційну комісію у Подільській єпархії на чолі зі своєю довіреною особою єпископом Парфенієм, сподіваючись на його критичне ставлення до перекладу і навіть гальмування цього процесу [17]. Протоколи роботи академічної комісії та рукопис Четвероевангелія П. Морачевського для здійснення роботи над перекладом були надіслані подільському єпископу Парфенію, який разом зі своїми помічниками мав переглядати і корегувати текст [11, с.36]. Отже, на долю подолян і його духовенства випала велика місія нової редакції перекладу українською мовою Четвероевангелія. Основним при підготовці друку був текст П. Морачевського, використовували також переклад П. Куліша і надісланий у 1903 р. Синодові переклад М. Лободовського [17].

Проте єпископ Парфеній не тільки не виправдав сподівання Синоду, але й навпаки став активно і ефективно докладаючи зусиль щодо пришвидшення редагування текстів і їх негайного видання масовим тиражом. Для цього він увів до складу своєї редакційної комісії самих досвідчених українознавців і діячів українського національного відродження у Кам'янці-Подільському протоієреїв Ю. Сіцінського, К. Стиранкевича, наглядча Кам'янецького духовного училища А. Неселовського та його викладачів Н. Бичковського, С. Іваніцького (всього 6 осіб), які добре володіли українською і старослов'янською мовами. До цієї справи активно долучилася утворена у 1906 р. Подільська «Просвіта» [18].

Кам'янецька комісія детально аналізувала переклад, зокрема, велику роботу виконував протоієрей Ю. Сіцінський, який готував тексти до зачитування у комісії, виправляла коректуру. Оскільки Євангеліє українською мовою друкувалося в синодальній друкарні у Москві, то коректурні гранки пересілали звідти до Кам'янця і знову до Москви по кілька разів, поки творився текст довгоочікуваної і вистражданої святої книжки. Праця була копіткою, але загалом успішною. В лютому 1906 р. «Євангеліє від Св. Матвія» вийшло друком 5000 примірників, що стало знаковою подією не лише православної церкви та її українізації, але й загалом в історії української культури [19; 20, с.209].

Єпископ Парфеній також замовив синодальній друкарні видати до початку квітня 1906 р. гарно оздоблений Пасхальний текст Євангелія від Іоанна, який вийшов у світ тиражом у 20 тисяч примірників. На великодній службі 2(15) квітня 1906 р. м. Кам'янця-Подільського й у багатьох парафіях уперше в Україні заунало: «Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог». Переклад, підготовлений комісією на чолі з Парфенієм, є й досі найдосконалішим, і його найчастіше читають під час богослужінь. Після завершення роботи перекладацької комісії єпископ Парфеній заявив: «Це найщасливіші дні в моєму житті. Коли б українському народові засяяло ще одне сонце волі, я б сказав тоді перед Богом: «Нині відпускаєш заспокоєним раба Твого, Владико»

[1, с.283-284]. Єпископ Парфеній залишався редактором видань Четвероевангелія українською мовою до 1912 р. [6, с.78].

Загалом за активною участю подільської перекладацької комісії побачили світ україномовні Євангелія від Матфея (1906 р.), від Марка (1907 р.), від Луки (1909 р.) і від Іоанна (1911 р.) [18, с. 91] За свій внесок у видання Четвероевангелія українською мовою 18 жовтня 1911 р. протоієрей Ю. Сіцінський був нагороджений Св. Синодом Біблією [21, с.77]. Після виходу з друку Святого Письма, авторитетна критика одногласно зазначила, що переклад зроблений дуже гарно і мова його – прекрасна [22].

У роки революції 1905-1907 рр. єпископ Парфеній підтримав на Поділлі рух за українізацію духовної освіти. Так, у вересні 1906 р. у м. Кам'янець-Подільському відбувся єпархіальний з'їзд, який підтримав процес українізації православної церкви та за підтримки єпископа Парфенія одностайно прийняв рішення ввести українську мову, літературу, історію рідного краю у викладання в Подільській духовній семінарії та духовних училищах Подільської єпархії та ввести предмет «українознавство» [1, с.283].

20 червня 1907 р. єпископ Подільський і Брацлавський Парфеній (Левицький) подав рапорт до учбового комітету Св. Синоду такого змісту російською мовою: «Останні два Єпархіальні з'їзди депутатів Подільської єпархії підняли питання про необхідність викладати малоросійську (українську) літературу та історію місцевого краю в останніх двох класах Подільської духовної семінарії. Необхідність викладання цих предметів зумовлюється, на думку духовенства, такими причинами. Подільська губернія заселена головним чином українцями, яких тут два з половиною мільйони або 81% всього населення, і пастирю церкви необхідно знати літературу та історію свого народу, серед якого він священствує..., вивчення народної мови і художньої літератури українського народу розвине в кандидатах священства любов до народу, запровадить у них відданість духовно-просвітницькій діяльності серед народу... Вивчення історії рідного краю підвищить самосвідомість в кандидатах священства і визначить їм велику роль у майбутньому в якості пастирів народу... У зв'язку з цим... з'їзд депутатів Подільської єпархії, який відбувся у вересні 1906 р., журнальною своєю постановою попросив мене клопотати перед Св. Синодом про введення у курсі наук в останніх двох класах Подільської духовної семінарії предметів викладання малоросійської літератури та історії Поділля і України» [23, арк.1-2].

31 серпня 1907 р. учбовий комітет Синоду своєю постановою наказав: «У зв'язку із зазначеними в рапорті Преосв. Подільського місцевих обставин, дозволити Преосв. Подільському, якщо він визнає можливим... допустити викладання малоросійської літератури і історії Поділля і України в старших класах Подільської семінарії в позакласний час і за місцеві засоби» [23, арк.5].

З цього приводу О. Лотоцький у своїх спогадах про Парфенія зафіксував: «Щирий українець, він на Поділлі сам заохочував духовенство до церковної проповіді рідною мовою, сам говорить

українською мовою в Церкві і поза церквою під час об'їздів епархії...» [24, т.2]. У березні 1907 р. єпископ Парфеній увійшов до складу Кам'янець-Подільської «Просвіти». Однак, в силу своєї посади, він не завжди був послідовним у своїх діях, за що зазнавав гострої критики з боку відомого українського соціал-демократа В. Садовського [25, с.193].

За свою українофільську діяльність владика Парфеній мав великий авторитет серед різних верств подільського населення. У 1908 р. його спеціально було переведено на службу до Тульської губернії, щоб вирвати з українського середовища. Відомий український діяч Віктор Приходько у своїх мемуарах згадував про цей день: «... Проводи єпископа Парфенія в цей день, коли він покидав Поділля, до якого дуже прив'язався і якого не хотів залишати, уявляли з себе небувалу картину. Громади народу – учнів, урядовців, війська, селян, облягли всі вулиці Кам'янця, якими проїжджав улюблений єпископ. Ціла валка повозок, возів та верхи на конях супроводжували його далі, ген за Кам'янець, шляхом на станцію Ларга... І так єпископа Парфенія на Поділлі не стало. Москва заинишилася вірна своїм традиціям ще від гетьмана Калнишевського» [26, ч.1, с.167].

За українознавчу спрямованість Парфеній був переведений 15 лютого 1908 р. єпископом до Тульської епархії і взятий під постійний нагляд світської і духовної влади. У 1911 р. висвячений у сан архієпископа Тульського і на цій посаді перебував до 1917 р. В ці роки він глибоко сумував за Поділлям і рідною Полтавщиною, всіляко підтримував зв'язки, чим міг допомагав, у своєму отчому селі Плішивці збудував на власні кошти нову церкву в стилі козацького бароко [27, с.28]. На початку 1917 р. у зв'язку з лютневою революцією вийшов на пенсію і повернувся до Полтави. У 1920-1921 рр. знову призначений керуючим Полтавської епархії і багато зробив для розвитку українського церковного життя на Полтавщині [5; 6].

Подвижницька діяльність добре проглядається в його листі архієпископа Парфенія до московського патріарха Тихона (Белавина) від 31 грудня 1920 р., який раніше вимагав від нього зберегти устої РПЦ: «Після прибуття до Полтави в квітні цього 1920 р. ... я застав українізованими чотири парафії. Мені подали статут, за яким вони були організовані у парафії, також статут Українського Церковного Братства, прийшли до мене представники парафій і Братства. З бесіди з ними та з розгляду статутів я побачив, що нічого протилежного канонам церкви і взагалі – ідеї православ'я в цьому русі не має, а рівно не має нічого ворожого російській церкві. В цьому я ще більше переконався, побувавши в українських парафіях і здійснивши в храмах богослужіння. Навпаки, я був втішений високим піднесенням релігійних настроїв і тим, що серед молільників побачив багато кращих інтелегентних облич, які своєю участю в житті парафій вносять живий струмок в церковне життя. На основі вищевикладеного я вирішив не перешкоджати церковному українському рухові в епархії...» [28, с.437-439]. В умовах нинішнього протистояння Православних

Церков Московського і Київського патріархатів все те, що писав у листі архієпископ Парфеній, зберігає свою актуальність.

У розпал своєї релігійної діяльності на 64 році свого життя 15 січня 1922 р. архієпископ Парфеній (Левицький) відійшов у вічність і похований у Полтаві [1; 4; 6; 8].

Єпископ Парфеній чимало зусиль докладав до відродження українських національних традицій у церковній архітектурі. Навіть з Тульської губернії він сприяв українському церковно-архітектурному відродженню. На власні кошти організував будівництво церкви у стилі козацького бароко у своєму рідному селі Плішивці Гадяцького повіту Полтавської губернії [27, с.28].

Загалом архієпископ Парфеній здобув визнання в історії Української православної церкви, як український релігійний діяч, один з фундаторів Української Автокефальної Православної Церкви, подвижник українського національного руху, перекладач і редактор перших на початку ХХ ст. україномовних видань Св. Письма. Проте він постійно обертався в роки церковного служіння в колах вищого духовенства російської православної церкви, що давалося в знаки тим, що він не завжди був послідовний в українофільській діяльності, шукав компроміси в цьому питанні з духовною владою і тому, як зауважив Г.М. Надтока, владика Парфеній не був позбавлений певного консерватизму, не завжди мав рішучість у протистоянні духовній еліті РПЦ [29, с.155]

Список використаних джерел та літератури:

1. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. Саунт-Бавнд-Брук (США, Нью-Джерсі), 1988. С. 280-286.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. (5 кн.). Київ. Т. 4. Ч. 1.
3. Щербаківський В. З життя архієпископа Парфенія Левицького // *Визвольний шлях: сусп.-політ. і науково-літ. місячник*. 1961. Лип. Кн. 7/91. С. 708-711.
4. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Київ, 1993
5. Коридон А. Поборник Українського православ'я Парфеній Левицький (до 145-річчя з дня народження) // *ПЄВ*. 2003. Ч. 9. С. 94-115.
6. Протоіерей Леонтій Микитенко. Єпископ Парфеній (Левицький) та його внесок у розбудову Української Церкви. URL: <https://www.kpba.edu.ua/publikatsii/statti/1289-zerypskop-parfenii-levytski>
7. ЦДАВО України у м. Києві. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 11: Листування полтавського архієпископа Парфенія з київським про проведення обрядів та українізації церкви. 16 арк.
8. ЦДАВО України у м. Києві. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 40: Спогади священників про архієпископа Парфенія Левитського. 34 арк.
9. Зінченко А.Л. Парфеній // *Енциклопедія історії України: У 10 т. редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України*. Київ: Наукова думка, 2016. Т. 8: Па – Прик. С. 78.
10. Комунальне підприємство Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 786. Оп. 186. Спр. 5780. 62 арк.
11. Надтока Г.М. До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906-1911 рр. (листи О.Г. Лотоцького до О.О. Шахматова // *Архіви України*, 1999. № 1-6. С. 35-39.

12. Комунальне підприємство Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 797. Оп. 75. 2 відділ. Спр. 114. 52 арк.
13. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання: збірник документів і матеріалів (1847-1914) / [Ін-т історії України НАН України, Центр. держ. істор. архів України, м. Київ; упоряд. Геннадій Боряк]. Київ: Тов «Вид-во «Кліо», 2015. 809 с.
14. Дзира О. Історія українських перекладів Святого Письма // *Записки Львівського національного університету імені Івана Франка: Серія: Іноземна філологія*. Львів: Вид-во ЛьНУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 127. Ч. 2. С. 214-222.
15. Житецкий П.И. О переводах Евангелия на малорусский язык. Санкт-Петербург: Тип. имп. АН, 1906. 120 с.
16. Стародуб А.В. Видання українського перекладу Євангелія (1905-1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2003. Вип. 6. С. 319-344.
17. Комаров М.П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. Одеса, 1913. 35 с.
18. Кришук Б.С. Кришук В.А. Роль товариства «Просвіта» у перекладі Євангелія та поширенні україномовного навчання на Поділлі (1906-1908 рр.) // *Духовні витoki Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю. Матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. м. Хмельницький 25 квітня 2017 р.* Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 88-94.
19. ЦДА України у м. Києві. Ф. 784. Оп. 786. Спр. 111: Про видання Євангелія українською мовою. 1906 р., 32 арк.
20. Шип Н.А. Церква і «українське питання» // *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / кол. наукова монографія в 3-х част.* Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1999. Ч. III. С. 204-240.
21. Мошак М.І. Юхим Сіцинський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі // *Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923). Науковий збірник. Кам'янець-Подільський*, 1996. С. 70-84.
22. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Варшава, 1931. Ч. 1. 184 с.
23. Комунальне підприємство Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 70: Про введення викладання малоросійської літератури та історії Поділля і України в 5 і 6 класах Подільської духовної семінарії (1906 р.). 22 арк.
24. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Т. 2. 485 с.
25. Фарина С.Я. Духовенство в національно-культурницькому русі України на початку XX ст. // *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 193.
26. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Варшава, 1931. Ч. 1. 184 с.
27. Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. Київ: Вид-во Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1996. 110 с.
28. Лист архієпископа Парфенія до московського патріарха Тихона (Бєлавіна) щодо українізації церкви від 31 грудня 1920 р. // *Перший Всеукр. православної церковний собор УАПЦ*. Київ; Львів, 1999. С. 437-439.
29. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 271 с.

О. М. Кошель

***Подольский период жизни и деятельности архиепископа
Парфения (Памфила Левицкого) (1904-1908 гг.)***

В статье под углом чествования 160-летия со дня рождения рассматриваются основные этапы жизни и деятельности уро-

женца Полтавщины, известного украинского религиозного деятеля архиепископа Парфения (в мире Памфила Андреевича Левицкого) (1858-1922 гг.). При этом акцентируется внимание на анализе его церковной службы на должности епископа Подольской епархии с 1 декабря 1904 по 15 февраля 1908 гг., излагаются факты его поддержки украинизации православной церкви и духовного образования, работы редактором подольской синодальной комиссии над переводом текстов Четвероевангелия на украинский язык, издания и распространения Св. Письма в церквях Украины, усилия по введению в Подольской духовной православной семинарии и других духовных учебных заведениях преподавания украинского языка и литературы, истории Украины и Подолши. Установлено, что за украинофильскую деятельность епископ Парфений в феврале 1908 г. был переведен во внутрь России в Тульскую епархию, где оторванный от украинского общества дослужился до сана архиепископа и вышел на пенсию в 1917 г. Вернувшись в Полтаву, поддержал Украинскую революцию 1917-1921 гг., и руководя до смерти в январе 1922 г. местной епархией, продолжил бороться за украинизацию православной церкви и заслужил признание как одного из fundаторов Украинской Автокефальной Православной Церкви.

Ключевые слова: архиепископ Парфений (Левицкий), Подольская епархия, украинизация православной церкви, перевод на украинский язык Св. Письма, комиссия, религиозная деятельность.

Oleksiy Koshel

Podillya period of life and activities of Archbishop Parthenius (Pamphyl Levitsky) (1904-1908)

The article deals with the main stages of life and activity of the native of Poltava region the famous Ukrainian religious figure the Archbishop of Parthenius (in the world Pamfil Andreyevich Levitsky) regarding the commemoration of the 160th anniversary of birth (1858-1922). It focuses on the analysis of his church service as bishop of the Podillya diocese from December 1, 1904 to February 15, 1908, mentioned the evidences of his support for the Ukrainianization of the Orthodox Church and spiritual education, his work as the editor of Podillya Synodal Commission on editing the translation of the texts of the Four Gospels in Ukrainian language, and his participation in publishing and spreading of the Holy Scripture among churches, the efforts to introduce the Podillya Orthodox Seminary and other spiritual educational institutions of teaching Ukrainian language and literature, the history Ukraine and Podillya.

It turns out that for Ukrainophilic activity, Bishop Parthenius in February 1908 was transferred to Russia in the Tula diocese, where he served as an archbishop and retired in 1917. When returned to Poltava, he supported the Ukrainian Revolution of 1917-1921, and, headed the local diocese until 1922, continued to fight for the Ukrainianization of the Orthodox Church.

Key words: Archbishop Parthenius (Levitskyi), Podillya diocese, Ukrainianization of the Orthodox Church, the translation of the Holy Scripture in Ukrainian, Commission, religious activities

Отримано: 7.09.2018

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Статтю присвячено розгляду питань, що стосуються змін у сільському господарстві губерній Правобережної України другої половини ХІХ ст. Особливу увагу звернено на ефективність організації ведення господарства. Здійснено порівняння використання земельних угідь. Охарактеризовано вплив різних факторів на ефективність господарювання.

Ключові слова: Правобережна Україна, сільське господарство, маєток, землеволодіння, організація виробництва.

Ядром аграрного сектору економіки губерній Правобережної України було сільське господарство. Головною особливістю, що визначала специфіку аграрного сектору, було переплетення в сільському господарстві економічного і природного процесів виробництва. Головним засобом виробництва в сільському господарстві виступає земля. Ефективність її використання залежить від організації виробництва, яке має враховувати сезонність виробництва продукції, що передбачає виконання значного обсягу робіт у стислий період. *Об'єктом* дослідження є аграрний сектор економіки губерній Правобережної України, *предметом* – організація сільськогосподарського виробництва.

Період першого пореформеного двадцятиліття характерний організацією на Правобережній Україні того типу поміщицьких маєтків, який був переважаючим тут протягом всього досліджуваного періоду і уособлював собою так званий «пруський тип» розвитку капіталізму в сільському господарстві. Панівна до 1861 р. панщинна система поміщицького господарства (основними рисами і необхідними умовами існування котрої були натуральне господарство, яке визначало замкнутість поміщицької вотчини; прикріплення селян до землі, їх особиста залежність від володільця; рутинний рівень техніки та агротехнічних прийомів) в аграрному секторі була значною мірою підірвана реформою 19 лютого 1861 р. Проте перехід до капіталістичної системи господарювання не міг відбутися відразу в силу ряду об'єктивних та суб'єктивних обставин. По-перше, в аграрному секторі ще не склалися необхідні для цього умови: не було підготовлених кадрів найманих працівників (хоча використання найманої праці було досить поширеним до 1861 р.) [1]; необхідною була заміна в поміщицьких господарствах селянського реманенту власне поміщицьким; необхідним, нарешті, був психологічний злам у свідомості поміщиків і селян для перетворення відтворювального землеробства у землеробство торгівельно-промислове [2, с.207]. По-друге, далися взнаки умови проведення самої реформи. Здійснення реформи залишило для поміщиків широкі можливості вибору спо-

собу господарювання шляхом перебудови власних господарств. Але значна їх частина, переважно дрібні і середні господарства, не змогли відмовитися від старих, звичних форм ведення господарства. В результаті цього панщинна система не була знищена. Селянське господарство не було повністю відокремленим від поміщицького, оскільки в руках останніх залишалися ліси, луки, водойми, пасовища тощо. Без цих угідь або сервітутного права на них селянське господарство не мало змоги ефективно розвиватися, а поміщики могли, таким чином, трансформувати стару систему господарювання у формі відробітків.

У результаті склався перехідний тип господарства, який поєднав у собі риси як панщинної, так і капіталістичної систем. При всьому розмаїтті форм економічна організація поміщицьких маєтків зводилася до двох основних систем – відробіткової і капіталістичної. Перша характеризувалася обробіткою поміщицької землі селянським реманентом, що було – незалежно від форми оплати праці (грішми, натурою) – прямим поверненням до панщини. Друга система полягала у наймі робітників, котрі обробляли землю реманентом поміщика. Обидві ці системи перепліталися у найрізноманітніший спосіб, переходячи іноді одна в одну. Так, відробітки за землю (відробіткова і натуральна оренди) переходили в капіталістичну систему забезпечення маєтку сільськогосподарськими робітниками шляхом наділення їх ділянками землі. Відробітки селян без використання власного реманенту також являли прямий перехід до капіталізму.

Досліджуючи торгівлю хлібом у губерніях Правобережної України наприкінці 1860-х рр., відомий статистик Ю. Янсон зафіксував наявність в регіоні трьох категорій поміщицьких господарств. До першої він відносив цілком капіталізовані господарства, які до реформи використовували найману працю і займалися промисловим підприємництвом. Другу склали господарства, які використовували працю кріпаків і мали обігові кошти, але з різних причин не інвестували у сільське господарство. Господарства, які не використовували обігових коштів і повністю залежали від праці кріпосних селян, Ю. Янсон відніс до третьої категорії [3, с.258]. Така градація поміщицьких господарств була актуальною для губерній Правобережної України аж до часу націоналізації земельної власності.

Найважливішим показником діяльності господарства в аграрній сфері є його прибутковість, яка залежить від багатьох факторів, серед яких є його розміри. У досліджуваний період вирізнялися ефективним господарюванням великі за розмірами господарства латифундіального типу, площа яких перевищувала 500 дес. Дрібні поміщицькі господарства площею 50-100 дес. не являли собою господарств комерційного типу, для яких зв'язок з ринком був визначальним. Середні за площею господарства демонстрували порівняно вищий рівень комерціалізації, проте в губерніях Правобережної України скласти конкуренцію латифундіям вони могли лише в поодиноких випадках. Одним з таких

був «Немерчанський» маєток дворянина К. Бущинського, площею трохи більше 500 дес., у Могилівському повіті Подільської губернії. Землеволодіння було придбано у занедбаному стані. К. Бущинському довелося витратити 12 років для налагодження господарства. Основою його стало введення дев'ятипілля і спеціалізація на селекційній роботі. Щорічно К. Бущинський реалізовував біля 200 тис. пудів насіння цукрового буряка, в тому числі в країни Європи, США та Австралію, обіговий капітал оцінювався у понад 3 млн. крб. [4, арк.43зв.; 5, с.518]. Зрозуміло, що це організоване на капіталістичних засадах, високотоварне господарство. Схоже за площею господарство Літинського повіту Подільської губернії, розташоване біля залізничної станції «Браїлів» та цукрового заводу, не використовувало цих переваг. В ньому залишалося трипілля, вирощувалися озима пшениця та овес. Землі були засмічені багаторічними бур'янами, ніколи не угноювалися. Сільськогосподарський реманент був представлений 8 плугами Сакка, розкидною сівалкою Еккерта, 20 легкими дерев'яними саморобними боронами з залізними зубцями та чотирикінною молотилою. Урожай збирався виключно вручну місцевими селянами «зполовини» або за 10 сніп. Чистий річний прибуток з маєтку коливався у межах 2500–3000 крб. [6, 7]. Це приклад слабо пов'язаного з ринком господарства. Отже, спосіб організації господарювання був визначальним для визначення прибутковості. Невідомий дослідник початку ХХ ст., порівнюючи дрібні і середні маєтки польських і російських поміщиків, зазначав, що «середні за розмірами маєтки у поляків кращі, бо володільці господарюють самі, за всім слідкують, вивчають сільськогосподарські новачі і заводять у себе різного роду покращення... Російські середні господарства часто ведуться рутинно, за трипільною системою малограмотними приказчиками» [4, арк.38].

Латифундії демонстрували більше прикладів якісної організації господарювання і, переважно, мали виражений підприємницький характер. Як правило, їхні розміри були основою економічної стійкості при зміні ринкової кон'юнктури, даючи можливість варіювати способи господарювання і пристосовуватись до нових обставин. Характерно, що чим більшим було землеволодіння, тим менша його частина виділялася під оранку. З одного боку була потенційна можливість отримання різними шляхами від оранки прибутків, а з іншого – існувала необхідність скорочення тих її площ, які потребували найінтенсивнішого прикладання праці і капіталу, могли призвести до нерентабельності виробництва. Чим більшою була площа землеволодіння, тим більшої кількості робочих рук вона потребувала. Залучити необхідну кількість працівників, особливо на період жнив, було дуже складно, оскільки селяни воліли спочатку зібрати власний урожай, а потім найматися на роботу. Крім того, потужний відходницький рух у Бессарабію та південні українські губернії відволікав десятки тисяч сільськогосподарських робітників. Тому утримання великих площ оранки, з економічної точки зору, не завжди себе виправдовувало.

У матеріалах стосовно виборів до земських установ по Київській, Волинській і Подільській губерніям дано наступну характеристику великих маєтків: «Стосовно інтенсивності і культурності російських і польських господарств, на загал можна сказати таке: найбільші російські господарства, як, наприклад, гр. Бобринських (Смілянське), Балашових (Мошногородищенське), гр. Шувалова (Тальнівське), Черткової (Кагарлицьке), деякі маєтки спадкоємців Терещенко поставлені цілком раціонально, ведуться правильно, з повним знанням справи, причому в оренду земля зовсім не здається. Особливо відрізняється ... Смілянський маєток, зразковий у всіх відношеннях. Великі польські маєтки, як, наприклад, гр. Браницької (Біла Церква) в переважній більшості випадків здаються в оренду» [4, арк.38].

В якості прикладу організації функціонування великого маєтку доцільно розглянути Шпиківський маєток М. Балашова, який знаходився у межах Брацлавського і Ямпільського повітів Подільської губернії, охоплюючи площу у 13336 дес. Наприкінці XIX ст. це господарство було цукрово-зерновим комбінатом, характер діяльності якого визначався наявним цукровим заводом. Шпиківський маєток М. Балашова мав мережу інформаторів у найбільших містах європейської частини Російської імперії та за кордоном, які систематично повідомляли про існуючі ціни, перспективи урожаю, запаси сировини на місцевих підприємствах з переробки сільськогосподарської продукції. Маєток користувався послугами страхового товариства «Двигун», на московських складах котрого зберігався цукор Шпиківського цукрового заводу, товариства залізниці Варшава-Петербург, Південно-Західної залізниці, компанії Австрійських залізниць, торговельних домів Одеси, Чернівців, Москви тощо [8, с.55-56].

Щорічно в економіях маєтку засівалося біля 900 дес. цукрового буряка, переробка якого приносила 60% валового прибутку. Іншою важливою культурою була озима пшениця. Для обробітку полів у господарстві було: парових молотилок Клейтона – 4 шт., сівалок – 17 шт., плугів – 99 шт., борон – 12 шт., возів – 46 шт. Всі знаряддя оцінювалися на суму у 59465 крб. Господарство утримувало 445 коней і 467 волів [8, с.103]. Більшість робіт у маєтку виконувалися річними, строковими і поденними працівниками. Річні виконували роботи, які вимагали однакової кількості робочих рук протягом цілого року і певної кваліфікації: конюхи, ковалі, машиністи тощо. Строкові і поденні робітники залучалися для сезонних польових робіт. Відробіткові види найму, за яких роботи виконувалися селянським реманентом, тут прослідковувалися вже не територіально, а на окремих видах робіт. Отже, у Шпиківському маєтку панувала капіталістична система господарювання і відповідні їй форми найму робочої сили.

Антиподом описаного вище маєтку був маєток «Плоті», площею 3859 дес., який у 1868 р. придбав князь П. Трубецької в Балтському повіті Подільської губернії за ціною, в середньому, по 42,7 крб. за десятину. У 1881 р. площа орної землі станови-

ла 3190,5 дес., садивної – 43,5 дес., випасів – 68 дес. Залежність економії від місцевого населення посилювалася тим, що при великій території і значній віддаленості полів від садиби, доводилося частину площ віддавати селянам або за гроші, або за частину урожаю, а нестача робочої худоби і реманенту змушувала економію багато видів робіт виконувати за частину урожаю і селянським реманентом. Оскільки селяни найчастіше орендували землі під сівбу кукурудзи, то економія всю площу, яка не була зайнята власними посівами, віддавала селянам, не керуючись вимогами сівозміни, а виходячи виключно з потреб моменту.

З 1890 по 1898 рр. 2/3 полів маєтку було в оренді. Орендар, взявши по 9 крб. 2000 дес. кращої землі, здавав її у річну оренду семистам селянам головним чином – за відробітки на більшій частині орендованої землі, де велося безсистемне господарство. У 1897 р. економія сама могла обробити лише 22% площі, а селянська оренда за пів урожаю охопила 31% площі маєтку [9, с.17].

Структура доходів маєтку у 1886 р. була такою: 1) від рільництва – 21,4 тис. крб.; 2) від скотарства – 4,6 тис. крб.; 3) тютюнництво – 3 тис. крб.; 4) пасовиська – 434 крб.; 5) млини (1 вітровий і 1 водяний) – 815 крб.; 6) бджільництво – 65 крб.; 7) сад – 65 крб.; 8) чинш – 61 крб. Весь валовий дохід становив 30440 крб. [9, с.24].

У 1898 р. в оренді було 1320 дес., у 1899-1900 рр. – 1461 дес., 1901 р. – 2050 дес. (див. *табл. 1*) Будь-якої строго організованої сівозміни в маєтку «Плоті» ніколи не існувало. За відсутності бухгалтерії єдиним критерієм ефективності для цього типового екстенсивного зернового господарства була врожайність.

Таблиця 1 [9, с.21]

Ефективність використання земельних площ у маєтку «Плоті» (1877-1890 рр.)

Роки	Обробіток економії, у %	Оренда селянами за половину урожаю, у %	Посіви службовців і за відробітки, у %
1877	29,1	2,9	—
1880	26,6	10,5	—
1885	34,4	21,6	2,0
1890	41,0	15,6	4,1
1895	21,4	23,0	11,0
1900	17,8	20,6	1,7

Зрозуміти консерватизм мислення переважної більшості поміщиків дає можливість наступна цитата представника цього стану з Київської губернії: «Цей зайда-буряк стає надто всепоглинаючим, знищує ґрунти. Чому б на місцях не ставити вітряки і не годувати висівками худобу, якій не вистачає пасовищ через гонитву за новими культурами? Відтак, цілком очевидно, що за існуючої напруженості в земельному питанні перехід до інтенсивного господарювання може мати лише негативні наслідки» [10, с.78]. Поміщик з Волинської губернії В. Лясоцький зазначав, що «до кваліфікованих агрономів існувало упередження. Спадкоємці

великих статків готувалися до майбутніх обов'язків ледарюючи, байдикуючи і кочуючи з друзями з баду на бал, з полювання на полювання» [11, с.57]. На загал, лише поодинокі поміщики, які поєднували в собі ініціативність, знання та капітал, забезпечували поступальний інтенсивний розвиток сільського господарства.

Схожий на існуючий у маєтку «Плоти» критерій ефективності був характерним для переважної більшості селянських господарств регіону. Для отримання коштів, необхідних для сплати викупних платежів і численних податків, для оренди землі і придбання необхідних знарядь праці та інших промислових товарів, селяни уже не могли обходитись без ринку, вони змушені були торгувати власне господарство. Все це, природно, не могло не вплинути на становище і подальший розвиток селянського господарювання. В Київській губернії на 1 дес. припадало податків і викупних платежів на 4,78 крб., у Подільській губернії – на 3,87 крб., у Волинській – на 4,27 крб. У деяких місцевостях видатки перевищували прибутковість землі [12, с.14].

Уже в перші пореформені роки спостерігається застосування більш удосконалених знарядь праці, вирощування цукрового буряка, тютюну, соняшнику, картоплі та інших технічних культур, розвиток садівництва, бджільництва тощо. Так, наприклад, на початок 70-х рр. XIX ст. в селянських господарствах Правобережної України збиралось вже близько 2,8 млн. четвертей картоплі, частина якої продавалася для промислової переробки. З 7,2 млн. берківців цукрових буряків, що збиралися на початку 1870-х рр. у Київській, Подільській і Волинській губерніях, 3,2 млн. берківців, або 45% загальної кількості, вирощувалося у селянських господарствах [13, с.53-54].

Чим краще селянське господарство було забезпечене орною землею, тим більше воно сіяло на своїх полях таких товарних культур як овес і пшениця, і тим менше таких споживчих хлібів як жито, ячмінь і гречка. У Волинській губернії у господарствах з площею оранки до 4 дес. це співвідношення становило 22,7%-34% і 66%-77,7%, від 4 до 15 дес. – для внутрішнього споживання відводилося 37,8%-62,7% площі оранки, у господарствах, із площею оранки понад 15 дес. для споживання використовували 53,8-59,2% оранки, а для продукування ринкових хлібів – 40,8%-46,2% [14, с.19].

З метою отримання більшої віддачі від землі селяни освоювали вирощування нових сільськогосподарських культур. Так, у Волинській губернії практикувалося перейняте від чеських колоністів вирощування хмелю місцевими селянами. Вартість закладання 1 моргу хмільника становила 545,25 крб., в рік на утримання моргу витрачалося 132,7 крб. Середній вихід сухого хмелю з моргу – 1000 фунтів (27,69 пуда) по 13 крб. за пуд. В середньому чистий прибуток з моргу складав понад 100 крб. [15, с.518].

Співвідношення орних земель до всіх угідь відрізнялося у різних груп власників, про що інформують дані *таблиці 2*.

Розподіл орної землі на 100 дес. угідь між різними групами власників у 1877 р.

Губернія	Відсоток орної землі на 100 дес. угідь		
	Селянські господарства, %	Поміщицькі господарства, %	Державні землі, %
Волинська	62,2	33,9	2,2
Київська	71,5	54,7	26,6
Подільська	79,9	67,8	26,6

Як видно, з кожних 100 дес. земельних угідь, селянські господарства мали більше оранки, ніж поміщики. Зрозуміло, що селянському господарству не вистачало надільної землі для ведення ефективного господарства. Селяни отримали на викуп угіддя, де частину наділу становили садиба, сіножать, часом ліс і непридатні землі.

Не всі селянські господарства, що мали наділи навіть понад 5 дес., могли вести більш-менш рентабельне господарство. За підрахунками економістів господарства, що володіли 1-3 дес., як правило, були збитковими, а господарства з наділами 3-6 дес. мали незначний чистий прибуток. Виробництво товарної продукції забезпечували господарства, що володіли 10 і більше дес. землі [17, с.203].

На заваді ефективного господарювання селян стояло і те, що земля, яка була надана їм у користування після реформи (надільна земля), перетворювалася у немобільну, себто її не можна було продавати, заставляти або дарувати. Фактично надільна селянська земля не мала товарного характеру.

Вагомою проблемою, яка перейшла з періоду феодалізму і перешкождала ефективному використанню земельної власності в епоху утвердження капіталістичних відносин, були нерозмежованість земель та наявність сервітутного права.

Українські села часто налічували більше тисячі дворів, через що найбільш віддалені поля знаходилися від садіб на відстані 15-20 км. Останнє створювало так звану проблему далекоземелля, що надто ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт [18, с.11]. За оцінкою Головного управління землевлаштування і землеробства, для того, щоб дістатися ділянки, яка була на відстані у 6,5 км. від селянської хати, витрачалося стільки ж часу, скільки на її обробіток. В деяких районах це приводило до того, що селяни відвідували найвіддаленіші ділянки лише двічі на рік – під час сівби і під час збирання урожаю [19, с.48-49]. Нерозмежованість також була причиною існування черезсмужжя. Так, маєток М. Іванової у с. Волоське Кременецького повіту Волинської губернії був у черезсмужжі з 13 ділянками селян [20, арк.1], а в с. Довгаївка цього ж повіту 539,5 дес селянських земель (64 власника) знаходилися у черезсмужжі з 372 дес. поміщицької, яка тягнулася довгими і вузькими клинами через селянські землі [21, арк.1-7]. Черезсмужжя було для одних поміщиків вигідним для ведення відробіткового господарства, а для інших – створювало незручності під час організації капіталістич-

них економій. Волинський поміщик А. Дейнека жалівся: «Я не можу влаштувати правильно ні польового, ні лісового господарства, бо всі мої 9 тис. дес. помережені дрібними шматками селянських володінь (у 1860-х 688 ділянок, у 1900-ті – вдвічі більше); селяни також не можуть з свого боку користуватися ділянками надільної землі, – не можуть ні прогнати туди для випасу свою худобу, ні удобрити землю, ні навіть добратися до своїх ділянок для їхньої обробки без втрати часу і праці, бо вони знаходяться...на площі 100 кв. верст і ділянки деяких селян у 12 верстах від села по прямій лінії» [22, с.125]. Недоліки черезсмужжя були матеріальними, а тому – показовими. Затрати праці на обробток будь-якої площі землі тим більші, чим менша величина ділянки. Більша частина додаткової праці витрачалася на те, щоб добратися додому. Вузькість смуг давала можливість орати лише вздовж. Підприємливі селяни брали в оренду багато найвіддаленіших смуг і об'єднували їх, а потім, виступаючи вже як суборендарі, здавали в оренду великими ділянками [23, р.337]. Через черезсмужжя втрачалася багато землі, яка відводилася під межі. Також воно серйозно гальмувало механізацію і застосування сортового і покращеного насіння.

Негативно позначалося на інтенсифікації сільського господарства наявність і законодавча закріпленість сервітутного права. Мировий посередник Літинського повіту так висловлювався з цього приводу: «Кожен із селян отримав наділ в чотирьох шматках і на них веде спільне господарство трипільною системою. Якби окремих селянин захотів би покращити власне господарство: зайнятися травосіянням для корму коней і худоби, залишити менше землі під пар тощо, то інші селяни виявили б спротив, бо це порушило б їхній спільний спосіб господарювання» [24, с.795]. Тобто, незважаючи на панування подвірного землеволодіння, користування землею було обмеженим. Ю. Янсон з цього приводу зазначив, що незалежність селянина у Правобережній Україні «...швидше особиста, ніж матеріальна. Вибір системи господарювання, його спрямування – все це поки залишилося в залежності від форм розселення, черезсмужжя... від традицій, звичаїв, рутини» [3, с.273].

Владні структури пасивно реагували на такі «незручності», воліючи не втручатися і передати все на «полюбовне» вирішення проблем. В Київській губернії з 104 клопотань про ліквідацію черезсмужжя було задоволено всього 7. Черезсмужжя продовжувало існувати як в поміщицькому, так і в селянському землеволодінні, гальмуючи і часто зовсім виключаючи можливість організації капіталістичного землеробства [22, с.126]. Сервітутне право зникло разом із націоналізацією земель.

Отже, реформа 1861 р. підірвала натуральне господарство, замкненість дворянських маєтків та сприяла їхньому залученню до ринкових відносин. Втрата ними дармової кріпацької праці потребувала від власників землеволодінь не тільки використання найма-

них робітників, а й інтенсифікації виробництва, вкладення в його розвиток певної кількості коштів. Поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні мало латифундійний характер. Висока концентрація землі, з одного боку, давала великим господарствам більше можливості для перебудови на капіталістичний лад (повне використання реманенту, розширена кредитна система, впровадження інтенсивних систем господарювання). З іншого, – обробіток власним коштом був утрудненим. Але великі поміщицькі економії були, як правило, високорозвиненими господарствами.

Ефективному використанню земельних ресурсів перешкоджали черезсмуужа і наявність сервітутного права, особливо на спільний випад худоби на стерні. Це було причиною поганого обробітку землі і риболо неможливим зміну сівозміни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Барабой А.З. Наёмный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Рига: изд-во АН Латв. ССР, 1963. С. 321-330.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV-XVIII ст. У 3-х томах. Т. 2. Москва: Прогресс, 1986. 648 с.
3. Янсон Ю.Э. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях // *Труды императорского вольного экономического общества*. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1868. С. 257-276.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. 61 аркуш.
5. Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. Б/м: издание А.С. Суворина, 1897. 1534 с.
6. Земледельческая газета. 1891. № 43.
7. Земледельческая газета. 1891. № 44.
8. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период. 1861-1900 гг.: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02. Днепропетровск, 1978. 181 с.
9. Вельбель Б.М. Главнейшие выводы Плотнянского опытного поля в связи с характеристикой района. Каменец-Подольский: тип. Подольского губ. правления, 1914. 179 с.
10. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Черкаси, 2006. 199 с.
11. Klemantowicz D., Ziomek W. Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864-1914 // *Ucrainica Polonica*. Київ-Житомир: Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2004. Т. 1. С. 51-66.
12. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: в 2-х томах. Т. 2. К.: Держвидав України, 1927. 271 с.
13. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1970. 304 с.
14. Материалы подворной переписи Вольнской губернии 1910 года. Отдел первый. Житомир: Работник, 1914. 136 с.
15. Rossman L. Chmiel // *Encyklopedia rolnictwa i wiadomosci zwianzek z niem majacych*. Warszawa, 1873. Т. I. «А-С». S. 508-518.

16. Горенко А.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Донецьк, 1997. 171 с.
17. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.
18. Ресент О.П. Століпінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки // *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 6-16.
19. Уильямс С. Либеральные реформы при нелиберальном режиме: Создание частной собственности в России в 1906–1915 гг. Москва: ИРИСЭН, 2009. 332 с.
20. Держархів Тернопільської області. Ф. 357. Оп. 1. Спр. 6. 1 арк.
21. Держархів Тернопільської області. Ф. 357. Оп. 1. Спр. 21. 14 арк.
22. Анфимов А.М. К вопросу о характере аграрного строя Европейской России в начале XX века // *Исторические записки*. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 65. С. 119-162.
23. David Kerans. Mind and labor in the farm in Black-Earth Russia. 1861-1914. Budapest: Central European University Press, 2001. 491 p.
24. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1903. 1112 с.

A. A. Kryskov

***Ефективність використання земельних ресурсів
в аграрному секторі губерній Правобережної України
другої половини XIX в.***

Стаття посвячена розгляду питань, які стосуються змін у сільському господарстві губерній Правобережної України другої половини XIX в. Особливу увагу приділено ефективності організації ведення господарства. Зроблено порівняння використання земельних угідь. Охарактеризовано вплив різних факторів на ефективність господарювання.

Ключевые слова: Правобережная Украина, сельское хозяйство, имение, землевладение, организация производства.

A. Kryskov

***Efficiency of land resources use in the agrarian sector
of the provinces of the Right Bank of Ukraine
in the second half of the XIX century***

The article deals with the problems concerning provinces agriculture changes in Right-Bank Ukraine during the second half of XIX century. Particular attention is paid to the effectiveness of agriculture management. Comparison of agriculturally used is carried out. The influence of various factors on the agriculture effectiveness is defined.

Key words: Right-Bank Ukraine, agriculture, estate, land tenure, organization of production.

Отримано: 05.07.2018

ЕМІГРАЦІЯ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І ЇЇ ПРИЧИНИ (кінець XIX — початок XX ст.)

В статті на широкому джерельному комплексі відтворено сутність, особливості, масштаби, причини та тенденції еміграції з українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. Обґрунтовано, що саме в цей період еміграція набрала найбільшого розмаху. Підкреслено, що селянський банк скуповував в українських губерніях землі й розселяв на них селян із власне Росії, натомість місцеві землероби вимушені були покидати рідні місця й переселятися або в азіатську частин імперії, або за океан. Наголошено, що недостатньо розвинена промисловість була неспроможною забезпечити зростаючий прошарок безземельних і малоземельних селян засобами для існування, що спричинило їх гострий потяг до землі. Звернено увагу на те, що внаслідок природного приросту річний надлишок на початку XX ст. складав 2 млн. осіб обох статей.

Зауважено, що уряд Росії розглядав масові переселення українських селян углиб імперії як ефективний засіб відвернути їх увагу від захоплення поміщицьких земель і можливість позбутися найбільш неспокійних елементів. Для їх організації та впорядкування було спрямовано діяльність чисельного Головного землеробського відомства, українських губернських і повітових земств, обласних земських переселенських організацій, величезні бюджетні кошти та спеціально виділені земельні «душові паї». Враховуючи, що Київська, Подільська та Полтавська губернії були найбільш перенаселеними в Україні, саме це спричинило гостру нестачу землі й викликало найбільшу інтенсивність переселенського руху і в кінцевому рахунку дозволило поліпшити становище найбільш бідної частини селян, котра залишилася на місці.

Звернено увагу на те, що надлишок робочих рук у Східній Галичині, Правобережжі й інших українських губерніях підштовхував селян відправлятися на сезонні роботи у країни Західної Європи і на постійне проживання на американський континент. Умотивовано висновок, що масова еміграція селян Наддніпрянської України на зламі XIX – XX ст. була спричинена переважно важким матеріальним становищем малоземельного та безземельного селянства. З часом російська влада використала переселенський рух для колонізації прикордонних земель імперії, передусім Закавказзя і Далекого Сходу.

Ключові слова: еміграція, переселення українське селянство, Наддніпрянська Україна, становище сезонні роботи, постійне проживання.

У Російській імперії традиційно були важкі соціально-економічні та політико-правові умови для існування людини, які доповнювалися ще й утисками релігійного характеру. Усе це спонукало багатьох жителів цієї країни до масової еміграції. Цікаві статистичні дані з цього приводу навів часопис Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі після краху династії Романових. За понад 90 років, із 1821 по 1915 рр., із Російської імперії емігру-

вали близько 3,5 млн. осіб чоловічої і жіночої статі в одні тільки Сполучені Штати Америки, або 10,77% від загального контингенту в 32,5 млн., що «перебралися до цієї країни» [24, с.400]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. «еміграційна завірюха», за висловом тогочасної преси, набула найбільшого розмаху. Маса сільського населення шукала шляхи до покращення свого матеріального становища або в азійській Росії, або в заокеанських краях.

Під час дебатів у Державній думі представники опозиції звертали увагу зібрання на негативні аспекти в політиці уряду на українських і білоруських землях. Селянський банк скуповував тут землі і розселяв на них селян із власне Росії, а місцеві землероби вимушені були покидати рідні місця й переселятися або в азійську частин імперії, або за океан [3, стб.69-70].

На думку автора, передовиці часопису гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, Росія навіть на початку XX ст. все ще перебувала в початковій фазі капіталістичного розвитку. Чисельно зростаючий прошарок безземельного і малоземельного селянства не мав гарантованого виходу з міста, позаяк недостатньо розвинута промисловість виявилася неспроможною забезпечити його засобами для існування. Унаслідок цього проявився гострий попит селян до землі як «майже єдиної можливості прикладання своєї праці» [15, с.400].

У зв'язку з цим дозволимо собі заглибитися певною мірою в історію цієї проблеми. Після скасування кріпосного права в 1861 р. українське селянство отримало надто мало землі. Кращі орні площі, ліси й сіножаті залишилися переважно у власності поміщиків. На 1913 р. селяни Наддніпрянської України мали у своєму володінні 20 127 454 дес. надільної землі, одержаної після скасування кріпосного права, або 45,6% від усього земельного фонду, а приватні власники – 20 604 750 дес., або 46,7%. На 1905 р. на одне приватновласницьке володіння припадало у середньому 155,3 дес. земельної площі, а на селянське – 6,73 дес. надільної землі [35, с.45-46].

Проте приватновласницьке землеволодіння, особливо поміщицьке, упродовж декількох десятиліть після скасування кріпосного права перебувало у стані стагнації і надто уповільнено пристосовувалося до нових ринкових відносин. Через бездарне господарювання поміщики втратили частину своїх земель, які поступово переходили в руки селян. Але демографічний бум у другій половині XIX – на початку XX ст. призвів до небувалого раніше зростання чисельності населення імперії, у тому числі й України. За підрахунками М.П. Огановського, який досліджував становище сільського господарства в пореформений період, міста європейської Росії в 1904–1910 рр. «поглинали» щорічно близько 350 тис. «надлишкового селянського населення». Але внаслідок природного приросту щорічний надлишок зростав на 2 млн. осіб чоловічої й жіночої статі. З 1897 до 1910 рр. кількість сільських жителів по 50 губерніях європейської Росії зросла на 19,5 млн. осіб, або на 24% [12, с.66]. За іншими даними, чисельність сільського населення імперії в 1897 р. становила 108,8 млн. осіб, а в 1911 р. – 141 млн. Надмірне зрос-

тання сільського населення гальмувало поширення й удосконалення сільськогосподарської техніки та знарядь праці, а разом зростання чисельності міського населення. Частка останнього в європейській Росії становила в 1885 р. 12,2%, а в 1906 р., тобто через 20 років, воно збільшилося до 12,3% [10, с.3-4]. Це свідчить тільки про абсолютне зростання чисельності міського населення. На теренах Наддніпрянської України населення впродовж 1897–1913 рр. збільшилося з 23 430 тис. до 32 638,6 тис. осіб, або на 39,3%. Пересічно приріст становив в абсолютних цифрах 9208,6 тис. осіб, або близько 576 тис. щорічно [32, с.8-9].

Враховуючи демографічні тенденції і зростання соціальної напруги, уряд розраховував частину сільськогосподарського населення «сплавити» на обшири Сибіру, Туркестану та Далекого Сходу. А. Кауфман, один із вищих чиновників, який був причетний до переселенської справи, засвідчив у своїх працях, що урядові кола Росії спочатку розглядали масове переселення селян як один з ефективних засобів відвернути їхню увагу від захоплення поміщицьких земель, позбутися найбільш неспокійних «елементів» і тим самим не допустити подальшого загострення аграрних відносин. Пізніше уряд використав прагнення селян отримати землю для себе в азіатській Росії для «колонізації велетенської прикордонної смуги від Закавказзя до Далекого Сходу». Переселенська урядова організація Головного землеробського відомства перетворилася з невеликої канцелярії на величезну структуру «подібну до міністерства колоній з тисячним персоналом на місцях» [31, с.14]. Для успішного виконання програми з державної скарбниці було відпущено фінансові засоби на освоєння земель за Уралом. За даними бюджетної комісії Державної думи, упродовж семи років (1906–1912 рр.) на «переселенську справу [...] було виділено 142 млн. руб., з них 78 млн. руб. для надання позик на будівництво житлових і господарських споруд». За цей час було замешкано для переселенців 28 225 тис. дес. землі й на ній оселено понад 3 млн. осіб чоловічої та жіночої статі. Часом найбільш активного руху переселенців стали 1908–1909 рр. Зокрема в 1908 р. було переселено в азіатську Росію 758 тис. селян. Потім переселенська хвиля пішла на спад і в 1911 р. становила 240 тис. осіб, а в 1912 р. кількість переселенців знову збільшилася [6, стб.1673]. Але не всі вони закріпилися на місцях нового оселення. Кількість зворотних переселенців за сім назначених років становила понад 282 тис. Головною причиною повернення їх на попередні місця стали недороди сільськогосподарських культур. Слабкі господарства на нових територіях швидко розоралися через занизьку врожайність [6, стб.1674].

Цікаві цифри і факти щодо переселенського руху селян в азіатську Росію навів у своїй промові в Державній думі в березні 1910 р. керівник Головного землеробського відомства О.В. Кривошеїн. За його даними, у 1907–1909 рр. «в Сибір щорічно відправлялося понад 600 тис. переселенців». Зокрема з 1.01.1909 по 01.01.1910 за Урал через Челябінськ–Сизрань «пройшло включно з ходаками понад 707 тис. осіб чоловічої і жіночої статі». Уряд під-

готував для них не менше 5 млн. дес. зручної землі, проклав у тайзі понад 2 тис. верст доріг, вирив у степу близько 1500 колодязів, полегшив переселенцям облаштування на нових місцях. Велася також робота з будівництва церков, шкіл і медичних пунктів. Ділянки для переселенців нарізалися розміром у 10–15 дес., а на селище виділялося 6–10 тис. дес. [6, стб.1676; 16]. Але з кожним роком, відзначав О.В. Кривошеїн, виконання завдання з переселення в Азію ставало «важчим і складнішим». Фонду зручних земель для заселення вздовж Сибірської залізниці залишилося замало. А у віддалених від міст і промислових центрів місцях переселенці не бажали осідати. О.В. Кривошеїн констатував неможливість подальшої широкої колонізації через відсутність мережі залізниць і спротив місцевого населення, особливо кочівників Туркестану. Водночас від запропонував законодавцям відмовитися від безоплатного роздавання земель переселенцям і перейти до продажу, особливо у вподобаних ними районах Алтаю, Семиріччя тощо. А в місцях із «важкими кліматичними умовами заохотити переселенців солідними розмірами позик» [17].

Дійсно, туземне населення внаслідок імперської політики колонізації опинилося у складних, а часто трагічних умовах існування. Це визнавали і представники правлячих кіл Росії. «Починаючи з 1894 р. і до нашого часу, – відзначалося в матеріалах Державної думи, – відбувається посилена експропріація кращих земель киргизів¹ з метою колонізації і цьому не видно кінця». Уряд не дбав про права туземного населення. Виходячи з колонізаційних інтересів, у корінного населення забирали зручні орні землі, пасовища, сіножаті. В користування натомість залишили піски, солончаки та безводні пустелі [7, стб.1582].

Колонізаційна політика правлячої імперської бюрократії викликала ненависть до переселенців, їй почали чинити спротив. За таких обставин навіть проурядова преса змушена була визнати загрозу загального повстання «киргизів» проти російського панування. Фактично і тепер, як констатувала консервативно-націоналістична «Земщина», спалахують часткові повстання. «Киргизи вже тепер нападають шайками по 300–400 вершників на російські поселення, щоб вирізати або вигнати жителів Туркестану, зумисно організовують на полях і садибах селян скачки і тим завдають величезних матеріальних збитків» [19].

Отже малоземелля стало головною причиною еміграції селянського населення в азіатську Росію. Урядові кола покладали на переселенський рух сподівання як на засіб вирішення аграрного питання. Із цією метою широким фронтом вівся наступ на права старожилів та «інородців» Сибіру й Туркестану.

Для висвітлення проблеми дослідження для нас важливіші масштаби й особливості переселенського руху з України в азіатську Росію і заокеанські країни. Звістки про це знайшли відображення у пресі та літературних творах. Зокрема в оповіданні «На край

¹ В імператорській Росії ігнорували існування деяких народностей і, зокрема, казахів іменували «киргизами».

світу» І.О. Бунін відобразив трагедію переселення селян з України на Далекий Схід. Гнані голодом і визискуванням, із ським-таким скарбом і худобою добиралися до Одеси, а звідти морем у чужий край. Вони заселили так званий Зелений Клин. Тільки впродовж 1883–1896 рр. сюди перебралися близько 70 тис. селян [25].

Важким та виснажливим був шлях українських селян і на простори Сибіру й Туркестану. Переселенська комісія Державної думи констатувала «безрадісні умови, що супроводжували переїзд переселенців до нових місць оселення». Голодні й холодні, із зупинками по декілька дів на залізничних станціях, у задушливих і брудних вагонах-теплушках, змарнілі та хворі переселенці, як відзначалося в матеріалах Державної думи, доїжджають до станцій призначення. На цьому шляху переселенців переслідували інфекційні захворювання, дитяча смертність та інші лиха [8, с.498].

В урядових колах і органах представницької влади було немало висловлювань щодо необхідності «рішучих заходів» для впровадження переселенського руху, зокрема планомірного перевезення переселенців в азійську Росію. Передбачалося навіть будівництво спеціалізованих залізничних вагонів. Але далі слів справа так і не пішла. Найчастіше переселенці користувалися порадами «ходаків» на місцях свого проживання, або інформацією з листів із Сибіру та з розмов на шляху свого переміщення. «Усе це спрямовує переселенську хвилю в ту чи іншу сторону цілковито стихійно, – говорив член Державної думи Опошнін. – У цьому відношенні Головне землеробське відомство йде не попереду цієї хвилі, а позаду. Воно готує місця для проживання там, де переселенці вже осіли в попередні роки, і не спрямовує їх у ті місця, куди, здавалося б, виходячи з вищих державних інтересів, цей переселенський рух мав би бути спрямованим» [5, стб.1443].

Попри ці та інші негаразди, проурядова преса зваблювала потенційних переселенців благами, які очікують їх в азійській Росії. «У Сибіру, – проголошувала консервативно-націоналістична «Земщина», – землі скільки завгодно. Там ори, де захочеш і скільки захочеш; рубай, де захочеш і скільки захочеш; випасай худобу і коси сіно скільки завгодно і де завгодно, – і все це задарма, за дідівською старовиною, коли життя було просторим і всього було у мужика вдосталь» [18].

Оповідки про щасливе життя у Сибірському краї звучали і з трибуни Державної думи. Під час дебатів з цього питання член Думи, колишній волосний старшина з Катеринославщини Макогон, розвінчував сільських п'яниць, погрожував противникам аграрної реформи і переселенського руху Божою карою, засуджував промовців, які не знають селянської психології. Зрештою, він заявив, що переселенці будуть жити у Сибіру як поміщики [4, стб.876-877]. Барвисті промови Макогона викликали бурхливі оплески з боку представників великого землевладіння. Марнослав'я людини, що подавала себе за «простого мужика», надавало їм упевненості в їхній правоті, породжувало ілюзії щодо підтримки селянством урядової переселенської політики.

Проте дійсність була прозаїчнішою. Губернії європейської Росії висловили побажання отримати для своїх переселенців, наприклад у 1910 р., 1089 тис. «душових земельних паїв» (часток). Але попит на земельні паї обмежувався переважно регіоном Західного Сибіру, а на Далекий Схід, у Забайкалля та Іркутську губернію становив тільки близько 60 тис. До улюблених районів переселення відносилися також Тургайська, Уральська, Акмолинська та Семипалатинська області й частини Тобольська, Томська та Єнісейська губернії. В цих районах попит на землю з боку переселенців у п'ять разів перевищував кількість заготовлених для них «земельних паїв» – 195 539. До того ж, була величезна потреба в облаштуванні тих, хто переселився до Сибіру самовільно, тобто поза визначеним законом порядком, без попереднього зачислення за ними «земельних паїв» ходоками. А їх на 1910 р. налічувалося до 600 тис. душ чоловічої і жіночої статі, і їх неможливо було задовольнити повною мірою [20].

На 1910 р. в чотирьох сибірських губерніях і семи областях Степового краю та Далекого Сходу налічувалося 290 090 «душових паїв», або близько 3,5 млн. дес. зручної землі. Із цього земельного фонду 134 370 паїв було розділено між 39 губерніями європейської Росії. Причому 51 300 паїв фонду віддано шести південним губерніям, які давали найбільший контингент переселенців – Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській і Воронежській. Саме ці губернії ввійшли до Обласної земської переселенської організації. Згодом до них приєдналася й Катеринославщина. Їм було виділено землі в Тобольській губернії – 4 тис. паїв; у Томській – 150, у Тургайській та Уральській областях – 16 000, в Акмолинській – 4900 паїв. Решту 8370 паїв віддано іншим губерніям, що не ввійшли до Обласної земської переселенської організації. Із них Волинь отримала 3 тис. паїв – в Акмолинській, Тургайській, Уральській областях, Томській і Тобольській губерніях; Катеринославська губернія – 10 260 паїв в Тургайській, Уральській, Акмолинській і Семипалатинській областях, Томській і Тобольській губерніях; Поділля – 2000 і Таврійська губернія – 4500 паїв у тих же регіонах, за винятком Тобольської губернії [20].

Більш-менш систематична робота щодо переселенської справи велася українськими губернськими і повітовими земствами, зокрема Катеринославщини. Для прикладу, Бахмутське повітове земство заснувало у структурі своєї управи спеціальний відділ та утримувало додатково двох агентів для опіки ходоків на шляху їх пересування й чотирьох агентів для облаштування переселенців на місцях.

Активно опікувалося переселенською справою Верхньодніпровське повітове земство. Улітку 1912 р., за наполяганням земського зібрання, для вивчення становища верхньодніпровських переселенців і надання їм допомоги виїжджав член управи І. Буряк. Його враження після обстеження на місці становища земляків-переселенців були настільки безрадісними, що змусили після повернення «вимагати у своїй доповіді негайного при-

зупинення переселення». Обговоривши доповідь І. Буряка, повітове земське зібрання у жовтні 1912 р. ухвалило створити власну агентуру для визначення у Сибіру найбільш придатних для заселення земель. Із цією метою передбачалося додатково запросити двох агентів та асигнувати 3 тис. руб. Було ухвалено також клопотання щодо виділення грошової суми губернським земством. Управа розглянула також пропозицію І. Буряка щодо широкого ознайомлення жителів повіту з важкими умовами життя переселенців в азіатській Росії [29, с.114-115].

Загалом із губерній, що ввійшли до Обласної земської переселенської організації, з другої половини 1908 до 1912 р. в азіатську частину Росії переселилися 420 тис. осіб чоловічої і жіночої статі й налічувалося близько 60 тис. ходаків. Кошторис організації становив у 1909 р. 94 550 руб., а в 1913 р. – 141 тис. руб. Проте ставлення до переселенського руху на терени Азії в Україні, у тому числі й земських колах, було неоднозначним і навіть «недовірливо-підозрілим» [29, с.114-115]. Тому Катеринославське земство «покинуло Обласну організацію». У 1911 р. питання про вихід з об'єднання розглядали Харківське й Херсонське земство, а в Київському також відбулися дебати про доцільність перебування у цій організації.

Найбільше переселенців в азіатську Росію було з Полтавської і Чернігівської губерній. Дехто з тогочасних дослідників пояснював причину цього явища не тільки економічними умовами життя сільського населення, але і його схильністю до зміни місця проживання та заселення нових просторих теренів [26]. Та все ж вирішальне значення мали матеріальні чинники. Найбільш перенаселеними в Україні були Київська, Подільська та Полтавська губернії. Нестача землі тут особливо давалася взнаки, а щільність населення втричі й більше переважала відповідний середній показник в європейській частині імперії. Для прикладу, середній наділ землі на душу колишніх поміщицьких селян Полтавщини був найнижчим серед українських губерній і становив у 1877 р. 1,4 дес., а в колишніх державних селян – 2,6 дес. (середній по Україні – 4,0 дес.) [35, с.32, 35]. Упродовж десятиліття 1896–1905 рр. губернію покинули 147 тис. осіб чоловічої і жіночої статі, а більшої інтенсивності переселенський рух з Полтавщини досяг у 1908–1909 рр. – 105 тис., що становило 94% природного приросту сільського населення. Причому з усієї маси переселенців у 1906–1910 рр. кількість безземельних і малоземельних, що мали менше 6 дес. землі на 1 двір, становила 93% [26].

Докладні дані щодо кількості переселенців з України подаємо в *табл. 1*.

Отже впродовж 19 років (1896–1914 рр.) з Наддніпрянської України в азіатську частину Росії переселилися 1 619 520 осіб чоловічої і жіночої статі. Найбільший контингент переселенців дала Полтавська губернія – 360 100 осіб. За нею у низхідному порядку йшла Чернігівська – 264 959 осіб, далі Катеринославська –

Таблиця 1.

Еміграція з України в Азіатську Росію наприкінці XIX – на початку XX ст.
(кількість переселенців без ходаків) [32, с.11]

Губернія	1896-1907		Переселено за 1 рік	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.	1914 р.	Разом за 7 років	Усього за 1896-1914 рр.
	Загальна к-ть переселенців											
Волинська	19159	1596,6	8067	9796	8728	4655	2854	2520	—	—	36620	59779
Катеринославська	46926	3910,5	22000	43542	31732	1552	9193	18400	21275	161694	208620	
Київська	66590	5549,2	38425	35212	20003	9183	4924	5646	4944	118337	184927	
Подільська	21656	1804,8	6000	17121	14074	7447	3187	3565	—	—	51394	73050
Полтавська	162485	13540,4	52016	55822	34751	17083	9455	14179	14309	197615	360100	
Таврійська	26568	2214,0	12000	27581	15150	6601	4861	11774	13086	91053	117621	
Харківська	71543	5962,0	24632	30989	25905	12326	7968	10960	14225	127005	198548	
Херсонська	39025	3252,1	10043	24425	21750	13372	8451	19460	19390	116891	155916	
Чернігівська	146043	12170,4	45818	30165	16168	8689	4629	6029	7418	118916	264959	
Загалом	599995	50000,0	219001	274653	188261	94908	55522	92533	94647	1019 525	1619520	

208 620, Харківська – 198 548, Київська – 184 927, Херсонська – 155 916, Таврійська – 117 621, Подільська – 73 050, Волинська – 55 779. Цікаво, що Волинь і Поділля, які були більш переселеними і мали значно менші наділи землі на один селянський двір порівняно з губерніями південного степового краю, дали найменше переселенців до азійської Росії.

Причин цього явища було декілька. По-перше, через заострення міжнародних відносин в Європі урядові кола Росії були стурбовані можливими негативними наслідками проживання великої кількості німецьких колоністів на Волині й почасти в інших районах Південно-Західного краю. За цих обставин зменшення чисельності тубільного населення вважалося небезпечним явищем на випадок воєнного конфлікту між Німеччиною і Росією. Тому агітація щодо переселення в азійську частину держави тут була слабшою. По-друге, у регіоні виразніше, ніж в інших губерніях, проявилось прагнення населення реалізувати себе у заокеанських краях, особливо в Північній Америці. Зрештою, тут яскравіше проявилася прив'язаність жителів до рідного краю.

Найбільш інтенсивним переселенський рух із Наддніпрянської України в азійську Росію був у 1908–1910 рр. За ці три роки з українських губерній за Урал перебралися, як свідчать дані *таблиці 1*, 681 915 осіб, або 42,10% від усього контингенту за 19 років. Після цього переселенський рух із деякими коливаннями пішов на спад.

Відхід значної кількості селян із землеробських регіонів на простори азійської Росії дещо послабив у них земельний голод. До того ж влада позбулася найбільш «неспокійних», а часом й по-бунтарському налаштованих «елементів» тогочасного суспільства. Проте стратегічне завдання щодо економічної політики у сфері сільського господарства не було вирішене. Ставка голови уряду П.А. Столипіна на створення на селі «міцних і сильних» господарств виявилася ілюзорною. За свідченням члена Державної думи від Полтавської губернії І.І. Капніста, концентрації земельної власності в руках селян не відбулося. Тільки на Катеринославщині на один продаж до 1 серпня 1908 р. припало у середньому 5 дес. землі, а на одну купівлю – 8 дес. «Решта губерній, – стверджував І.І. Капніст, – дають протилежну цифру. Мобілізації землі немає, скоріше є розпорошення землі» [9, с.674]. У подальшому ситуація щодо «мобілізації землі» подекуди покращилася, а в ряді місцевостей – погіршилася. За даними бюджетної комісії Державної думи, це спричинилося тим, що темп передачі вільних казенних земель у руки селян падав [36, с.394].

Наслідки переселення до Сибіру й Туркестану виявилися особливо несприятливими для сільського господарства південного степового краю України через гостру нестачу робочої сили під час жив. У роки, що передували Першій світовій війні, одна Херсонська губернія потребувала близько 150 тис. прийшлих працівників. У південні райони німецького землеволодіння щорічно прибували на заробітки тільки з Полтавської губернії понад 100 тис. селян [28].

Не менш тривожними стали соціальні наслідки переселенської політики урядових кіл імперії. Напередодні Першої світової війни преса повідомляла, що ніколи не було такої кількості переселенців до азіатської Росії і зворотного повернення значної частини цього потоку, що посилювало незадоволення у селянському середовищі та у всьому суспільстві.

Цікавий аналіз щодо наслідків переселення з Полтавської і Чернігівської губерній зробив автор статті у «Хуторянині», яку майже повністю надрукувала в «Черниговская земская газета». В ній, зокрема, відзначалося, що урядова політика сприяння переселенню в розумінні заспокоєння села, безсумнівно, досягла своєї мети, і найбільш обездолена та занедолена частина села змогла покращити своє становище на місцях нового проживання [26]. Не менш важливе значення мав перерозподіл землі, розпроданої переселенцями односельцям. Із 28 тис. таких господарств Полтавщини тільки 2 тис. були «середнього і доброго земельного достатку», а «погано забезпечених» – понад 25 тис. господарств. За п'ятиліття 1906–1910 рр. із губернії пішло 13% безземельних господарств, 8% «бідно забезпечених землею» і тільки 2% господарств «середнього і багатого земельного достатку». Унаслідок цього стало більше господарств із «середнім і добрим земельним забезпеченням» [26]. Але головний результат переселення для селян губернії полягав у переході значної кількості землі від переселенців та в особливостях її розподілу. В середньому на одне господарство, що переселилося, припадало 2,3 дес. землі. Отже, звільнилося 63 тис. дес., які було розкуплено. На одного покупця припало у середньому 1,1 дес. Від 27 тис. господарів земля перейшла до 57 тис. сімей, економічне становище яких зміцнилося. Про розподіл покупців по категоріях свідчать дані *табл. 2*.

Таблиця 2

Розподіл покупців землі переселенців по категоріям [26]

Категорія	% до всієї чисельності	Загальна кількість покупців (тис.)
Безземельні	11	6
Власники до 6 дес.	54	31
Власники від 6 до 9 дес.	14	8
Власники 9 і більше дес.	21	12

Таблиця свідчить, що внаслідок переселення земельними власниками Полтавщини стали 6 тис. безземельних селян, а найбільш чисельна група покупців у кількості 31 тис. належала до недостатньо забезпечених землею господарів. Із середньо забезпечених і багатих землею купили 20 тис. господарів.

Унаслідок такого розподілу окремі групи господарів зміцнили свою земельну власність, хоча й різною мірою. Про це свідчать дані *табл. 3*.

Отже мале землеволодіння втратило 20 тис. дес., велике придбало 14 тис. дес., а безземельні придбали 4 тис. дес. Загалом переселення вплинуло на соціальну структуру села, посилило роль серед-

ньої й заможної груп. На переконання М. Реліцького, проаналізовані ним статистичні дані дали можливість висвітлити незрозуміле раніше явище в економічному житті українського села на прикладі Полтавщини – чому майже не відбувається пролетаризація села та завжди відсоток безземельних тримається у замалих цифрах. На його думку, переселення стало, безсумнівно, чинником, що стримував процес пролетаризації. Отже наслідки переселенського руху в азіатську Росію були суперечливими та неоднозначними.

Таблиця 3

Наслідки розподілу землі переселенців на Полтавщині в 1906–1910 рр. [26]

Земельна група	Втратили 1 дес.	Купили 1 дес.
Власники до 6 дес.	48	28
Власники від 6 до 9 дес.	9	11
Власники 9 і більше дес.	6	20
Безземельні	–	4

Як ішлося вище, окремі групи мешканців Російської імперії в пошуках кращої долі емігрували за океан здавна. Але в 1880-х рр. розпочався потужний переселенський рух у США, Канаду й почасти у Бразилію, Уругвай, Австралію тощо. Про еміграцію з західноукраїнських земель (Галичини, Буковини), що входили до складу Австро-Угорщини, знаходимо певну інформацію, найчастіше фрагментарного характеру, як в академічній літературі, так і в тогочасній пресі. Що стосується переселення жителів Наддніпрянської України на Американський континент наприкінці XIX – на початку XX ст., то цей аспект проблеми все ще залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії.

Галичина й Буковина були переважно сільськогосподарськими регіонами, економічно менш розвиненими порівняно з іншими володіннями Габсбургів – Австрією, Сілезією, Чехією тощо. На початку XX ст. середній розмір земельного наділу в Східній Галичині, де переважало населення, становив близько 6 акрів¹, або на 3 акри менше, ніж на Волині. Крім того, земля в Карпатах зазвичай була менш продуктивною, ніж на Волині і Поділлі [34, с.243]. За іншими даними, селяни володіли землею розміром у 2–5 га, а нерідко й 1–2 га [23, с.311]. На душу населення залишалось, за підрахунком 1/6 частки на посів, упродовж десятиліття 1896–1905 рр. у середньому всього 112 кг продовольчого зерна. Щоправда на Галичині було розвинене тваринництво і птахівництво. Продукція цих галузей сільського господарства знаходила гарантований збут на ринках Відня, Праги та інших міст Австро-Угорщини [30, с.211–312].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у сільському господарстві Австро-Угорщини, в тому числі й на західноукраїнських землях, поширювалася землеробська техніка, що призвело до зменшення попиту на робочі руки. Загалом сільськогосподарську техніку на початку XX ст. застосовували в Австрії 33,2% селянських господарств, у Сілезії – 405,5, на Галичині – 26,5, на

¹ 1 акр = 0,37 дес.

Буковині – 12,3%. Більш інтенсивно використовували землеробську техніку заможні й багаті, особливо поміщицькі господарства. У 1902 р. на Галичині 71,4% господарств із земельною площею понад 100 га, 60,7% – від 20 до 50 га і 56,6% – від 5 до 20 га мали землеробську техніку [30, с.310, 437].

За таких обставин помітно проявив себе демографічний бум, що призвів до різкого збільшення чисельності населення. Кількість народжених була більшою від померлих на 18,5 душ на 1 тис. жителів. За підрахунками тогочасного дослідника Ф. Буяка, надлишок робочих рук у сільському господарстві Галичини становив 1,2 млн осіб. Населення змушене було доповнювати свій «сімейний бюджет експортом власної мускульної енергії». На сезонні роботи до країн Західної й Центральної Європи, переважно у Пруссію, у 1908/9–1911/12 рр. щорічно із Західної Галичини від'їжджали 76–86 тис. поляків і 75–83 тис. українців – зі Східної Галичини [30, с.310–312].

Водночас почалося масове переселення жителів західноукраїнських земель у Канаду та США. Перші українці, що відвідали Канаду, були родом із Галичини, серед них і д-р Осип Олесків. Повернувшись зі своїми враженнями, він видав книжку «Про еміграцію», де докладно змалював побачене, даючи поради тим, хто хоче перебраться за океан. Ця публікація переконала багатьох людей. У Канаду вирушали сім'ями й навіть селами. Для прикладу, в рідному селі галицького Василя Стефаника 500 селян залишили свої домівки в пошуках кращого життя за океаном [34, с.244]. Під враженням від масового виїзду селян до Північної Америки письменник написав новелу «Кам'яний хрест». Це був початок першої хвилі еміграції.

Канада охоче приймала нових переселенців. Влада прагнула швидкої розбудови країни. Лише за 10 доларів сім'я могла придбати земельну площу розміром 65 га. Хтось отримував орну землю, а хтось ліс, який довелось корчувати. Початком першої хвилі переселенців прийнято вважати 1892 р., коли кілька родин із с. Небилів Калузького району поселилися на північному сході від Едмонтона. За період 1891–1914 рр. до Канади приїхали близько 170 тис. українців, емігрантів із Галичини й Буковини, які переважно осідали поблизу кордонів сьогоднішніх Альберти, Саскачевану та Манітоби [27, с.6].

У чужому краї українці селилися поряд. Вони ставили оселі, орали прерії, намагалися зберегти свої культурні надбання і звичаї, прагнули надати місцям нового поселення назви, що мали символізувати їхню пошану до рідного, історичного минулого, батьківської землі та великих постатей свого народу. Так на тогочасній карті Канади з'явилися нові селища: Хортиця, Русь, Шевченкове, Сірко, Теробовля, Коломия, Дніпро, Дністер, Ольга, Січ, Город та ін. [33, с.7].

Паралельно з переселенським рухом у Канаду емігрантські потоки із західноукраїнських земель спрямовувалися до США та в інші заокеанські країни. Урядова політика Сполучених Штатів сприяла підвищенню продуктивності сільського господарства. Землеволодіння тут базувалося на фермерських господарствах. Уряд надавав переселенцям з інших країн земельні ділянки площею до 146 акрів. До того ж, фермери мали доступ до пільгово-

го кредитування для закупівлі сільськогосподарської техніки, добрив, елітного насіння, будівництва господарських споруд і власного житла [36, с.219].

Водночас українські емігранти працювали на заводах і в копальнях Пенсильванії, Нью-Джерсі, Індіани та інших штатів, де заробітки робітників за стандартами того часу були значно вищими, ніж в Європі. За далеко не повними даними, із Західної Галичини переважно до США, а зі Східної – переважно до Канади в 1890–1900 рр. емігрували близько 302 тис. осіб чоловічої і жіночої статі [30, с.310].

Українці не були єдиною групою, яка шукала кращої долі в Північній Америці. Із маленьких містечок Галичини й Буковини виїздили євреї. У десятиліття, що передували Першій світовій війні, близько 350 тис. їх покинули Галичину, направившись у Сполучені Штати. Загалом до 1914 р. з Австро-Угорщини виїхали 600 тис. українців [34, с.244]. Отже жителі Галичини й Буковини змушені були через малоземелля і відсутність робочих місць у промисловості відходити на тимчасові заробітки або емігрувати в інші країни.

Селянська еміграція у заокеанські країни, спричинена земельним голодом, стала всеукраїнським явищем. Її активними учасниками були й жителі Наддніпрянської України, особливо перенаселених губерній. Член Державної думи, історик Мельчунов, у своїй промові заявив зібранню, що значна кількість селян Чернігівщини «покидають свої хутори напризволяще й емігрують до Канади» [5, стб.1459]. Член Думи Карпінський також відзначив, що в губерніях Правобережної України внаслідок малоземелля «надто багато селян перекочували за океан. Вони шукають заробітку для себе у чужих землях» [3, стб.70]. Ще один думець, Дзюбинський, оцінював наслідки еміграції наступним чином: «Сумно, що наші кращі працівники їдуть за кордон у пошуках заробітку, і багато з них залишаються там назавжди» [5, стб.1451].

Більш докладну інформацію про еміграцію селян «за океан» знаходимо в тогочасній пресі. За даними подільського часопису, Подільська, Київська й Волинська губернії давали найбільший контингент емігрантів в Америку. Причому Кам'янецький повіт «був попереду всіх». У деяких селах залишилися тільки жінки, діти та люди похилого віку. Селян приваблювали солідні заробітки у США, звідки заробітчани впродовж року надсилали додому від 600 до 1000 руб. [21, с.50-51].

Починаючи з 1910 р. кількість переселенців із Чернігівської губернії, а з 1911 р. – з усієї Наддніпрянської України в азіатську Росію різко зменшилася, а у заокеанські країни, навпаки, зроста й навіть почала переважати переселення до Сибіру. У 1907–1908 рр. з Чернігівщини в Америку вирушили 1800, а в 1910 р. – 5296 осіб [13, с.105, 128-129]. З роками переселенський рух на Американський континент і почасти в Австралію посилювався. Селяни Чернігівської, Харківської, Волинської, Подільської та інших українських губерній продавали або віддавали в довгострокову оренду свої земельні наділи й відправлялись у заокеанські країни, витрачаючи на переїзд близько 250 руб. [11, с.149].

Про інтенсивність еміграції «за океан» свідчать статистичні дані часописів щодо окремих містечок та волостей. Для прикладу, еміграція жителів Богуслава Канівського повіту Київської губернії і навколишніх сіл перетворилася в роки, що передували Першій світовій війні, «у масову втечу». До Нового світу поспіхом вирушали люди, що мали певну професію, особливо столяри, теслі, муляри та інші, зваблювалися «скороченим робочим днем і пристойною заробітною платою». За приблизним підрахунками газети «Киевская мысль», із Богуславської волості в Америку виїхали в 1910 р. 70 осіб чоловічої і жіночої статі, у 1911 р. – 100, 1912 р. – 150, за перші два місяці 1913 р. – 250 осіб. З Ісайківської волості в 1910 р. виїхали – 12 осіб, у 1911 р. – 30, у 1912 р. – 70 і за один місяць 1913 р. – 125 осіб [13, с.128]. Не менш вражаючими є статистичні дані про поспішний виїзд в Америку селян Верещацької і Старо-Бобовицької волостей Суразького й Новозибківського повітів Чернігівської губернії. На перший погляд, сільське населення мало тут достатньо землі для ведення господарства. На кожного дорослого чоловіка припадало від 6 до 12 дес. [13, с.148]. Але це були надзвичайно бідні, переважно піщані поліські ґрунти з дуже низькою врожайністю зернових культур. Вони не могли забезпечити повноцінне існування людей. Унаслідок цього у цій місцевості проявилася тенденція до депопуляції. «У даний час, – відзначав часопис харківського товариства сільського господарства, – усі молоді люди або поїхали, або мріють виїхати до Америки». Усіх, хто вже проживав в Америці, або побував там, селяни називали «американцями» [13, с.148].

Для більш конкретного висвітлення цього аспекту проблеми подаємо *таблицю 4*, в якій уміщено статистичні дані по двох селах і загалом по Верещацькій волості Суразького повіту Чернігівської губернії.

Таблиця 4

Еміграція селян із Верещацької волості до Сполучених Штатів Америки (стат. дані 1911 р.) [13, с.149]

Емігранти	Село Катичі		Село Верещаки		Верещацька волость	
	В абсолютній цифрі	%	В абсолютній цифрі	%	В абсолютній цифрі	%
Кількість селянських дворів	133	100	334	100	2189	100
Кількість дворів з «американцями»	62	46,6	88	26,3	348	15,9
Кількість дорослих чоловіків	198	100	497	100	3182	100
Кількість тих, хто побував в Америці	29	14,6	28	5,6	91	2,9
Кількість тих, хто емігрував в Америку	64	32,4	65	13,1	307	9,6
Усього «американців»	93	47,0	93	18,7	398	12,5

Отже, з Верецацької волості у США перебралися на 1911 р. 307 осіб, або 9,6% населення. Щоправда, 91 особа (2,9%) з них, попрацювавши там, повернулися додому. Найбільше селян емігрували з с. Катичі – 64 особи, або 32,4% жителів. Ще 29 мешканців цього села (14,6%) раніше виїжджали до США на заробітки. Загалом «уся округа», як констатував часопис, віддала десяту частину «робочої сили за океан». А по окремих селах – до третини дорослого населення віком від 21 до 30 років [13, с.148-149].

Вербовка селян «за океан» велася легальними й підпільними конторами, де бажаючих виїхати піддавали медичному огляду. Крім загального стану здоров'я, прискіпливу увагу звертали на зір. Окрім того, в емігранта мала бути грошова сума – 60 руб., або адреса родича чи знайомого у США. За дорозовку до Нью-Йорка контора стягувала 140 руб. Через кордон групу селян переводили ввечері. Причому невдалих переходів не було. Далі селяни добиралися до Роттердама, а звідти пароплавами – до Нью-Йорка й потягами – до заводів і копальнь Пенсильванії та Індіани [22].

Слід відзначити, що Роттердам був важливим пунктом на довгому шляху емігрантів із Російської імперії до Америки. У березні 1910 р. там скупчилися 5 тис. осіб, які очікували відправки пароплавами, серед них – чимало євреїв. Компанія, що займалася переселенням емігрантів, розміщувала їх у своїх бараках, але місць для тимчасового проживання не вистачало. Це призвело до масового обурення, протестів і навіть заворушень, тим більше, що «харчування було огидним». Такий випадок стався, зокрема, у березні 1910 р., що знайшло відображення в тогочасній пресі [14].

Найчастіше українські емігранти працювали на ливарних заводах, інколи в копальнях. Умови праці були надзвичайно важкими, тим більше, що це були шкідливі виробництва. Працювали у дві зміни – денну та нічну. Денна зміна з 7 до 17 год., заробіток для чорноробів – 1,5–2 долари (3–4 руб.); нічна зміна – з 17 до 7 год. (14 годин), заробіток – 3,5 долара (7 руб.). Робітники, що завантажували доменні печі, заробляли в місяць 120 руб. Витрати на проживання – 40–60 руб. Отже заощадження становили за місяць – 70 руб., за рік – понад 800 руб. (ціна більше 2 дес. землі) [13, с.150-151].

Значно гіршим було становище емігрантів у Бразилії, Уругваї та інших країнах Південної Америки. Центральне еміграційне управління бразильського міністерства землеробства мало доволі солідні фінансові засоби для пропагандистської діяльності у країнах Європи й переселення звідти селян. Причому переїзд здійснювався за рахунок уряду. Водночас штат Сан-Пауло вів власну рекаамну кампанію у Східній Європі, зокрема й у Російській імперії. Для цього адміністрація штату заснувала в Лондоні еміграційне агентство на чолі з І. Гутманом, котре «всіма правдами і неправдами, особливо надмірними обіцянками, вербувало емігрантів». І. Гутман розраховані на землеробське населення Російської імперії спеціальні брошури російською, польською й латиською мовами. Їх одержували волосні писарі, сільські вчителі та ін. Окрім цього, штат Сан-Пауло облаштував на своїй території декілька колоній і використо-

уважав їх як заохочення емігрантів. Аналогічні колонії були також у штатах Ріо-Гранде, Парана та Мінас [2, арк.70-70зв.].

Спочатку діяльність І. Гутмана обмежувалася Прибалтійським краєм, потім поширилася на інші регіони Росії. У 1908 р. до штату Сан-Пауло переселилися 811, а в 1909 р. – 947 українців. Вони осіли в колоніях Нова Європа та Нова Одеса, їхнє становище було надзвичайно важким. Замість того, щоб обробляти землю, довелось корчувати джунглі. Дехто з переселенців опинився в «рабській кабалі без жодних засобів для існування». У незадовільному становищі були й ті, хто отримав земельний наділ, – як правило, «у жахливому стані». Багато хто, витративши останні заощадження, змушений був покинути наділи, ставши жертвами «жовтої лихоманки». Естонці й латиші, які оселилися на таких земельних ділянках, вимерли майже всі, хоча декому поталанило повернутися на Батьківщину [2, арк.70зв.].

Найчастіше емігранти працювали на кавових плантаціях, нерідко під час сезону злив. Спати доводилося в мокрому одязі, у непристосованих приміщеннях, де їх годували зіпсованими бобами. За повідомленням тогочасної преси, «наших емігрантів перетворили на білих рабів» [2, арк.70]. Російське консульство в Ріо-де-Жанейро мало всіляко сприяти прибуваючим емігрантам з Росії, надавати їм інформаційну допомогу, сприяти вибору колонії, спілкуванню з земляками й одновітчизниками, надавати правовий захист. Але переселенці скаржилися на відсутність допомоги з боку працівників установи [2, арк.71].

Українцям нездовільним було становище емігрантів із Російської імперії в Уругваї. Для прикладу, на запрошення уругвайського консула сюди прибули 25 родин «сектантів» із Росії. Не отримавши земельних наділів, під час проживання в перенаселеному емігрантському будинку в Монтевідео, вони змушені були йти на найми до землевласників. Потім прибула друга група «сектантів». Через небажання йти на плантації, вони залишилися без жодних засобів для існування [1, арк.124]. Очевидно такі випадки не були поодинокі, і справа набула широкого розголосу. Департамент поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії змушений був оповістити губернаторів про те, що агенти уругвайського уряду запрошують російських селян до переселення в Уругвай, обіцяючи їм земельні наділи, безоплатний проїзд до Монтевідео й різні пільги. Проте консульство в Ріо-де-Жанейро, наголошувалося в телеграмі губернаторам від 30 червня 1913 р., наполягає заборонити еміграцію в Уругвай російських підданих через невиконання рекламних обіцянок [1, арк.124-124зв.].

Таким чином, масова еміграція наприкінці XIX – на початку XX ст. була спричинена переважно важким матеріальним становищем малоземельного та безземельного селянства й почасти інших прошарків суспільства на теренах Наддніпрянської України і західноукраїнських землях. Величезні земельні володіння після скасування кріпосного права в Росії залишилися в руках поміщиків, а слабка промисловість була неспроможна поглинути над-

лишок робочої сили з сільської місцевості. Вихід із такої складної ситуації російський уряд убачав у переселенні частини селян на азійські простори. Із часом правлячі кола Російської імперії використали переселенський рух для колонізації прикордонних земель на величезному терені від Закавказзя до Далекого Сходу з метою зменшення питомої ваги тамтешніх народів. Аналогічна ситуація була й на західноукраїнських землях, які за рівнем економічного розвитку значно поступалися іншим частинам імперії Габсбургів – Австрії, Сілезії, Чехії тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 706. Спр. 199.
2. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 320.
3. Государственная дума: Четвертый созыв. Сессия 1.
4. Государственная дума: Четвертый созыв: Сессия 1. Часть 1: Заседание 15.12.1912 г.
5. Государственная дума: Четвертый созыв: Сессия 1: Заседание 70, 9.VI.1913 г.
6. Государственная дума: Четвертый созыв: Сессия 1. Часть 1: Заседание 62, 4 июня 1913 г.
7. Объяснительная записка к проекту положения об учреждении землеустроительных комиссий в Акмолинской, Тургайской, Семипалатинской, Уральской, Осмиреченской, Сыр-Дарьинской и Закаспийской областях // *Приложения к статистическим отчетам Государственной думы: Третий созыв: Сессия. I. 1907–1908 гг. Том II.* Санкт-Петербург, 1908.
8. Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы: Третий созыв: Сессия I. 1907–1908 гг. Т. I. Стеногр. отчет II. Санкт-Петербург, 1908.
9. Речь графа И.И. Капниста 20 февраля 1909 г. в заседании общего собрания Государственной думы // *Осовов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной думе.* Санкт-Петербург, 1913.
10. *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1915. Кн. 2.
11. *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 4.
12. *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 7.
13. *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 9/10.
14. Бунт русских иудеев в Роттердаме // *Земщина.* 1910. 16 (29) марта.
15. Горно-заводское дело. 1917. № 22–23.
16. *Земщина.* 1910. 5 (18) янв. и 17 (30) марта.
17. *Земщина.* 1910. 17 (30) марта.
18. *Земщина.* 1910. 3 (16) марта.
19. *Земщина.* 1910. 30 сент.
20. *Земщина.* 2010. 28 февраля.
21. *Наша эмиграция. Экономическая жизнь Подолии.* 1913. 1 авг.
22. *Отход крестьян на заработки в Америку // Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 9/10. С. 148–149.
23. *Промышленность и торговля.* 1914. № 19.
24. *Промышленность и торговля.* 1917. № 22/23.
25. *Сільські вісті.* 2005. 4 лист.

26. Черниговская земская газета. 1914. 11 июля.
27. Шлях до Канади // *Собор*. 2012. № 4 (18).
28. Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 16 апреля.
29. Григоровский А. Переселенческое дело в 1912–1913 гг. // *Агрономический журнал*. Харьков, 1913. Кн. 9/10.
30. Дембовский К. Галиция, Буковина и австрийская Силезия в экономическом отношении // *Промышленность и торговля*. 1914. № 19.
31. Кауфман А. Аграрный вопрос и переселение // *Агрономический журнал*. Харьков, 1917. Вып. 3/4.
32. Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. Київ, 1919.
33. Марунчак М. Студії до історії українців Канади // *Собор*. 2012. № 4 (18).
34. Плохий С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016.
35. Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ, 2011.
36. Див.: Реєнт О., Сердюк О. Столипінська аграрна реформа // *Історія українського селянства: нарис: в 2-х т. Т. 1*. Київ: Наук. думка, 2006.

А. П. Реєнт

Емиграция с украинских земель и её причины (конец XIX – начало XX ст.)

В статье на широком источниковом комплексе раскрыто суцність, особенности, масштабы, причины и тенденции эмиграции с украинских земель в конце XIX – в начале XX ст. Обосновано, что именно в этот период эмиграция набрала наибольшего размаха. Подчеркнуто, что крестьянский банк скупал в украинских губерниях земли и расселял на них крестьян из собственно России, в то время как местные земледельцы вынуждены были покидать родные места и переселяться в азиатскую часть империи, или за океан. Отмечено, что недостаточно развита промышленность была неспособна обеспечить возрастающую прослойку безземельных и малоземельных крестьян средствами для существования, что вызвало их острую тягу к земле. Обращено внимание на то, что вследствие природного прироста ежегодная лишка в начале XX ст. составила 2 млн людей обоих полов.

Описано, что правительство России рассматривало массовые переселения украинских крестьян вглубь империи как эффективное средство отвернуть их внимание от захвата помещичьих земель и возможность избавиться от наиболее беспокойных элементов. Для их организации и упорядочения была направлена деятельность многочисленного Главного земледельческого ведомства, украинских губернских и уездных земств, областных земских переселенческих организаций, большие бюджетные средства и специально выделенные земельные «душевые паи». Учитывая, что Киевская, Подольская и Полтавская губернии были наиболее перенаселенными в Украине, именно там это вызвало острую нехватку земли и наибольшую интенсивность переселенческого движения и в конечном итоге позволило улучшить положение беднейшей части крестьян, которая осталась на месте.

Обращено внимание на то, что излишек рабочих рук в Восточной Галиции, Правобережье и других украинских губерниях подталкивал крестьян отправляться на сезонные работы в страны Западной Европы и на постоянное проживание в американском континенте.

Обосновано вывод, что массовая эмиграция селян Надднепрянской Украины на рубеже XIX – XX ст. была вызвана преимущественно тяжёлым материальным положением малоземельного и безземельного крестьянства. Со временем российская власть использовала переселенческое движение для колонизации приграничных земель империи, прежде всего Закавказья и Дальнего Востока.

Ключевые слова: эмиграция, переселение, украинское крестьянство, Надднепрянская Украина, положение, сезонные работы, постоянное проживание.

O. P. Reient

***Emigration from the Ukrainian lands and its causes
(the end of the XIXth – the beginning of the XXth)***

The article focuses on the essence, features, scale, causes and tendencies of emigration from the Ukrainian lands in the late nineteenth and early twentieth centuries ad based on the wide source complex. It is proved that emigration gained the greatest magnitude during this period. It was emphasized that the peasant bank bought land in Ukrainian provinces and settled the peasants from Russia, while local farmers were forced to leave their homes and move to either the Asian parts of the empire or overseas. It was emphasized that the underdeveloped industry was unable to provide a growing stratum of landless and landless peasants for means of existence, which caused their sharp attraction to the earth. Attention is drawn to the fact that there were 2 million people of both sexes due to the natural increase of the annual surplus in the early twentieth century.

It was noted that the government of Russia considered the massive resettlement of Ukrainian peasants deep into the empire as an effective means to divert their attention from the capture of the landed estates and the opportunity to get rid of the most aggressive elements. The activities of the numerical Chief Agricultural Department, Ukrainian provincial and district zemstvos, regional Zemsky resettlement organizations, huge budget funds and specially allocated land so-called «sole land units» were directed for their organization and ordering. Taken into account that the Kyiv, Podillia and Poltava provinces were the most overpopulated in Ukraine, this fact caused a severe shortage of land and caused the greatest intensity of the resettlement movement and ultimately made it possible to improve the situation of the poorest peasants who remained in the place.

Attention is also drawn to the fact that the surplus of working hands in Eastern Galicia, the Right Bank and other Ukrainian provinces pushed the peasants to go to seasonal jobs in Western Europe and to permanently reside on the American continent. It is concluded that the mass emigration of the peasants of the Dnieper Ukraine at the turn of the nineteenth and twentieth centuries was caused mainly by the difficult material situation of landless and landless peasantry. Later, the Russian authorities used the migration movement for the colonization of the border lands of the empire, first of all Transcaucasia and the Far East.

Key words: emigration, resettlement, the Ukrainian peasants, the Dnieper Ukraine, the situation of a season work, permanent residence.

Отримано: 11.07.2018

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ ТА ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ЯК ЗАСІБ ЕТНІЧНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

У статті досліджується асимілятивний вплив рекрутської повинності та військової служби на мешканців Правобережної України. Окреслено основні підходи до вивчення даної проблематики в українській та зарубіжній історичній науці та зауважено, що тема ще потребує всебічного, комплексного розкриття. На основі аналізу історичних джерел, нормативно-правової бази та історіографії, висвітлено умови та механізм асиміляції найчисельніших етносів регіону, а саме: українців, поляків та євреїв. З часу запровадження рекрутської повинності у Правобережжі в 1794 р. до її виконання були залучені тільки представники корінного етносу краю – українські селяни та міщани, які одразу сповна відчули її тягар. Вже за кілька років виконання повинності вона негативно позначилася не тільки на економічному житті краю, але на етнодемографічній ситуації. З українського середовища вимивались найбільш продуктивні в господарському та демографічному плані ресурси. Умови та обставини рекрутського набору чинили надзвичайно негативний вплив на морально-психологічний стан молодих людей, що потрапили до числа новобранців. Ще до початку служби, в ході набору, їх сила волі ламалася. Це дозволяло згодом, під час військової служби, повністю позбавити таких людей індивідуальної самосвідомості. Таким чином знеособлювалася значна частина рекрутів-українців. Подібні процеси стосувалися й євреїв та поляків, які були залучені до виконання рекрутської повинності у 1827 та 1831 роках відповідно. В статті зауважені окремі особливості впливу рекрутчини на представників кожного з народів та єдину щодо них національну політику російського уряду, спрямовану на зміну етносоціальної, а відтак і культурної та політичної ситуації в краї.

Ключові слова: Правобережна Україна, рекрутська повинність, асиміляція, українці, поляки, євреї.

Нові суспільно-політичні умови, в яких опинилася Правобережна Україна після приєднання до Російської імперії, стали передумовою неминучих змін у соціокультурному житті краю. Процес інкорпорації новоприєданого регіону характеризувався активним його перетворенням на складову частину російської держави. Першими ж кроками в цьому напрямку було поширення самодержавства на українські землі системи російського управління, кріпосного права та низки пов'язаних із ним державних і земських повинностей, на яких трималася економіка та весь устрій імперії. Однією з найважливіших із державних повинностей була рекрутська, яка окрім суто утилітарної функції – забезпечення рядовим складом армії, мала значний потенціал для втілення національної політики імперії у її неросійських регіонах.

В зарубіжній історіографії проблема впливу рекрутської повинності та військової служби на представників іншоетнічного

населення Російської імперії представлена, в основному, працями сучасних російських дослідників, які розглядають означену проблему, здебільшого, через призму інтегруючої ролі російської армії у житті «окраїнних» народів імперії [10, 11, 9, 7]. Значний інтерес для нашого дослідження має праця сучасного американського дослідника Й. Петровського-Штерна [15], де автор розглядає службу євреїв у чужому для них етнокультурному середовищі як болісний, процес їх інтеграції в російське суспільство.

Польська історіографія в плані вивчення політики російського уряду в національному питанні на Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. розвивається у двох напрямках. Дослідження першого з них, представленого «традиціоналістським» напрямом, носять полоноцентричний характер і концентруються на вивченні «польського питання» [13, с.137] Представники «ревізійністського» напрямку вписують політику Російської імперії у загальноєвропейський контекст [13, с.138], і розуміють її як певну взаємодію російської держави та польським етносом. Основною ж проблематикою польських досліджень цього періоду є переважно національні повстання, конспірації і російські репресії [14, с.319].

В працях українських істориків висвітлені різні аспекти впливу військового фактору на суспільно-політичне, соціально-економічне, духовно-релігійне й культурне життя населення Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Для нас найбільший науковий інтерес становлять дослідження М. Бармака [8], В. Бережинського [5], О. Вигівської [6], Н. Мацко [12], О. Реєнта [17], А. Скрипника [20], П. Слободянюка [21], Т. Трофімук [22], А. Філінука [23, 24] та автора даної статті [18, 19], які, в хронологічних та географічних межах, торкаються порушеної в цій статті проблеми. Загалом вітчизняні історики небезпідставно вбачають в організаційній складовій рекрутської повинності та військової служби в імперській армії потужну асиміляційну складову. Проте, наразі в українській історіографії цілісного відображення асимілятивного впливу рекрутської повинності та військової на найчисельніші етноси Правобережної України, немає.

З моменту запровадження рекрутчини у Правобережжі, її справжню сутність відчули на собі й збагнули в першу чергу ті, хто її виконував – місцеве населення з числа українських селян і міщан. Більшість рекрутів із регіону набиралась із селян-кріпаків. Тому, як правило, їх доля під час наборів цілковито залежала від волі поміщиків.

Ось як описано рекрутські набори за кріпацтва: «Схопили мене таємно і зовсім несподівано, забили в дибиці й повезли. Читачу! Якщо не доводилося тобі бачити колишнього рекрутського набору, то можеш вважати себе щасливим, нічого страшнішого я й уявити собі не можу... Сидить собі чоловік у своїй хаті або працює на своєму чи панському дворі і гадки собі не має, бо накази про набори тримали у дуже великому секреті. Раптом, за наказом панським, накидаються на нього, хапають, в'яжуть мотузкою або ремнем руки назад, забивають ноги в дибиці, тримають

під вартою два-три тижні, а потім валять, як колоду, на воза й везуть під вартою аж у «присутствіс». Там обголять, переодягнуть і поженуть за сотні, тисячі верств... Нікому немає діла до того, що я один у батька, що в мене жінка й діти дрібненькі. Схопили і повезли. Так панові заманилося» [8, с.750].

Подібні способи здійснення рекрутського набору справляли гнітюче враження на все суспільство. Російська армія, яка наприкінці XVIII ст. поклала край існуванню Кримському ханству, звідки в Україну вдиралися орди людоловів, тепер тут брала свій ясир.

Негативне сприйняття українським соціумом державних повинностей відзеркалювало й відповідне ставлення до самої держави. Забираючи з селянських сімей молоду, найбільш фізично здорову, працездатну чоловічу частину, держава завдавала їм непоправних втрат, адже надії на повернення солдата додому після тривалої довголітньої служби практично не було [24, с.18]. Тому рекрутчина розцінювалась як найважча з усіх повинностей не лише для окремо взятих сімей, яких вона торкалась безпосередньо, а й цілих громад і всього українського населення.

Практика здійснення рекрутських наборів не змінилася й після скасування кріпацтва. Тепер уже самі громади призначали зі свого середовища відповідальних за постачання до рекрутських присутствій новобранців, яких туди як і раніше, приводили силоміць. Очевидець упіймання громадою та заковування у кайдани своїх співгромадян – двох молодих хлопців, так описував переживання присутніх при цьому дійстві: «Всі ми почували себе пригнобленими, пригніченими, ніби винними у скоєні якогось злочину» [16, с.233].

Рекрутська система набору не передбачала залучення до військової служби всього чоловічого населення. Набори здійснювались у відповідності до визначених окремими маніфєстами квот. Проте, за роки свого функціонування в Україні рекрутчина не оминула жодної родини представників оподаткованих станів, на яких лежав увесь тягар державних натуральних та грошових повинностей. Ті сім'ї, які не виконували рекрутську повинність фізично, все одно долучалися до забезпечення рекрутського набору. Відповідно до нормативної бази рекрутської повинності, яка була представлена «Генерального установленням...» рекрутськими статутами, зводами статутів про повинності, вони зобов'язувались надавати кошти, гужовий транспорт, приміщення для утримання рекрутів під вартою, осіб для їх супроводу до прийому тощо. За таких обставин рекрутчина проникла в усі сфери життя українців й набула системного характеру, що є невід'ємною ознакою суспільного явища [19, с.101].

Перетворившись на суспільне явище, рекрутчина сформувала в народному середовищі цілу низку стереотипів, один із яких втілювався у визначенні «москаль». У XIX ст. поняття «солдат» та «москаль» були синонімічними і останнє слово вживалося у значенні солдат [16, с.236]. Але саме розуміння українцями поняття

«москаль» було набагато ширшим. По-перше, воно віддзеркалювало іноетнічну складову цього поняття. По-друге через негативне ставлення до російської (московської) армії та існуючих у ній порядків, набрало, відповідно, негативного змісту. І по-третє – через те, що за довгі роки служби солдат-українець асимілювався і ставав «московитом», втративши ті духовні цінності та зв'язки, які пов'язували його з попереднім життям [19, с.102].

Український письменник, етнограф, сучасник та очевидець рекрутських наборів Борис Познанський дуже колоритно і влучно описав «процес переродження вчорашнього спритного сільського парубка в незграбного рекрута». «Тут ті ж закони метаморфози, які ми бачимо в житті комах. Тут теж можна побачити моменти лялькового завмирання колишнього життя, щоб перетворитись з мужика в солдата» [16, с.236]. Усвідомлюючи що йому доведеться залишити в минулому все те чим він жив до цих пір, й розпочати нове і небажане життя він опинявся в перехідному, лімінальному стані, коли починаються особистісні зміни [19, с.102]. Через втрату всього, що складало сенс попереднього життя рекрута, нові – армійські порядки повністю ламали звичний для нього уклад життя, світоглядні засади і, зрештою, самосвідомість. Приставлений до новобранця «дядька» з числа «старих» солдат «вселяв йому думку, що все те миле і дороге, що він залишив – не добре, смішне, смішний і побут його села, і сільська манера, і його *«мазепська»* мова, і взагалі все те, що складало суть переживань життя. Так! в цьому новобранці цією процедурою *прийому*, а особливо в українцеві, остаточно вбивався homo sapiens, а залишався зоологічний представник відділу дворуких, що лише носить родову назву homo. Це був живий організм чисто фізіологічний, а психічно мертвий, готовий сповна сприйняти моральне обличчя таке, яке йому придасть приставлений до нього вихователь «дядька» і навколишнє середовище» [16, с.237].

Сучасники чудово розуміли, що у свідомості рекрута відбуваються не лише психологічні зміни, а й ціннісні. «Відданий у військову службу українець робився для своєї батьківщини в повному сенсі слова відрізаною скибкою: у ньому повинен був померти Луценко, Онищенко, а відродиться Лукін, Анісімов, він йшов не тільки в солдати, а й в «москалі» [16, с.238].

На підтвердження цього Б. Познанський наводить слова з рекрутської пісні, записаної С. Руданським від української кріпачки:

Заженуть тебе в дальню сторону
І почнуть муштрувати;
І зведуть тобі мову рідную
На чужу ізломати.
І наломимшся, і забудеш ти
Свою мову рідненьку...
Спом'янешь не раз не порідньому
Свою рідную неньку...

Тому рекрутчина сприймалася українським народом і тлумачиться автором цих рядків не інакше як «народовбивство» [16, с.238].

Рекрутська повинність як специфічний спосіб комплектування армії, крім вище означеного, ще й дав можливість імперським властям стерти в середовищі українського селянства та нащадків козаків пам'ять про втрачену власну державність. Проте в даному випадку вона прислужилася більше у Лівобережжі та Слобожанщині, оскільки у Правобережній Україні, в силу її історичного розвитку, пам'ять про козацькі часи підтримувалася хіба що згадками про Коліївщину. Ліквідувавши Запорозьку Січ та залишки автономії Гетьманщини у вигляді полково-сотенного устрою, російська імператриця взялася за формування на основі колишніх козацьких полків підрозділів регулярної російської армії.

Попри повільні темпи цієї кампанії, на початок російсько-турецької війни у 1787 р. вони всі вже були складовою частиною імперських збройних сил. Попри все їм вдалося зберегти зв'язок зі своїм козацьким минулим, оскільки в окремих залишилися старі назви: Стародубський, Київський, Переяславський, Чернігівський та Ніжинський. А новостворені роти також мали певну територіальну прив'язку, що ототожнювало їх із колишніми сотнями, офіцерський склад був зкомлектований в основному колишньою козацькою старшиною. До того ж карабінерів набирали лише з представників козацького стану, що надавало російським підрозділам на теренах колишньої Гетьманщини винятково козацького характеру.

З поширенням у регіоні рекрутської повинності усі оподатковані стани – козаки, міщани та селяни – підлягали її виконанню фізично, отже, виключно козацькому складові збройних сил Гетьманщини був покладений край. Рекрутів набирали відповідно до законодавства з усіх оподаткованих станів, а потім відправляли партіями у віддалені райони імперії, що дозволяло запобігти значній концентрації представників українського й інших неросійських етносів у межах одного військового підрозділу.

Таким чином, запровадження рекрутської системи комплектування військ повністю зруйнувало традиції формування козацьких українських полків у регулярній російській армії.

В ході інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії означилася низка обставин суспільно-політичного і економічного характеру, що вимагала від властей перегляду фінансової політики держави щодо населення регіону, а це, в свою чергу, не могло не призвести до перегляду повинностей, виконуваних місцевим населенням [18, с.189]. Після поразки польського повстання пришвидшилася кампанія російської столичної та місцевої адміністрації проти зuboжілого польського населення Південно-Західного краю, метою якої було декласувати загал дрібної шляхти й асимілювати її з категорією селян-одnodворців [2, с.145].

Вже 19 жовтня 1831 р. в іменному указі про одnodворців та громадян західних губерній, Микола I наказував негайно закінчити справу щодо розбору польської шляхти [2, с.255].

Залучення однодворців Правобережної України до виконання рекрутської повинності не мало на меті посилення армії, а було, радше наслідком і інструментом цілеспрямованої політики декласації частини польської шляхти.

Велика кількість збіднілих декласованих польських родин, опинившись у стані платників подушного податку, долучилася до виконання державних повинностей, зокрема й рекрутської. Поступово умови життя наблизили їх побут до звичних в українському середовищі норм та традицій. Згодом, остаточно втративши зв'язок з заможною частиною польського етносу, яка і раніше їх не визнавала рівними в майновому і правовому статусах, частина декласованої шляхти практично «розчинилася» в українських громадах краю. Чи не єдиним фактором, який стримував процес асиміляції декласованих польських родин була їх конфесійна приналежність.

Стан однодворців і громадян польського походження часто оновлювався цілими родинами, позбавленими дворянського звання. Завдяки вадам бюрократичної системи, вони, втративши дворянські привілеї, мали можливість певний час відмежуватись від загальної маси оподаткованих станів [18, с.190]. Зокрема, у Волинській губернії 1850 р. 66 сімей однодворців ляховецької громади, не були зараховані до окладу, що давало їм можливість уникати сплати подушного податку та виконання рекрутської повинності [1, арк.1]. Тим самим вони уникали асимілятивного впливу останньої.

Після польського повстання 1830 – 1831 рр. в якості покарання у рядовому складі російської армії, крім однодворців, опинилася чимала кількість вихідців із дворянських родів польського походження. Загалом, у 1832 р. до війська було віддано 8424 учасники повстання [25, с.2]. Однак якраз ця категорія, в силу своїх політичних переконань, найбільш твердо стояла за «польську справу» і не піддавалася денационалізації навіть в умовах переважаючого російського етнічного оточення у військових підрозділах армії.

Чільне місце в соціально-економічному та суспільно-політичному житті Правобережної України займало єврейське населення, яке до 1827 року не відбувало рекрутської повинності фізично, а натомість сплачувало певну суму грошей за рекрута з громади. 26 серпня 1827 року Миколою I було підписано кілька важливих указів: «О обращении евреев к отправлению рекрутской повинности в натуре, с отменой денежного с них сбора, вместо отправления оной положенного»; «Устав рекрутской повинности и военной службы евреев» з кількома доповненнями, що розтлумачували обов'язки цивільного начальства, губерньського правління і військових прийомщиків у зв'язку з рекрутським набором і стосовно військової присяги євреїв [15, с.43]. Цей указ видавався євреям тим більше жажливим тому, що від них вимагали рекрутів у віці від 12 до 25 років, в той час як від інших – у віці від 18 до 35 [15, с.45]. Ця обставина робила єврейських рекрутів найбільш вразливими, оскільки

ки якраз на неповнолітніх чинився найбільший тиск з метою їх охрещення. Останнє означало втрату зв'язку з власним народом.

Отже з часу поширення рекрутської повинності на населення Правобережної України, російський уряд отримав додаткові засоби для здійснення процесу денаціоналізації мешканців краю і наближення його етносоціальної структури до загальноімперських стандартів. Національна політика імперського уряду, складовою частиною якої було й регулювання рекрутської повинності, була спрямована на зміну етносоціальної, а відтак і культурної та політичної ситуації в краї. А служба в армії стала засобом знеособлення не лише конкретних осіб з числа українців, поляків чи євреїв, а цілих етносів загалом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Житомирської області. Ф. 58. Оп. 1. Спр. 918. 25 арк.
2. Бармак М. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // *Наукові записки: збірник*. Київ: ІПІЕНД, 2005. С. 246-259.
3. Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.). Тернопіль, 1999. 208 с.
4. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.
5. Березинський В.Г. Реформування місцевих органів воєнного управління: історичний досвід // *Бюлетень воєнно-наукової інформації*. Київ: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. № 1. С. 57-77; Березинський В.Г. Історичний досвід створення та функціонування органів військового управління // *Матеріали семінару «Реформування системи місцевих органів військового управління»*. Київ: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. С. 26-28.
6. Вигівська О. Соціальні долі солдатських дітей-континентів на Волині першої половини XIX ст. // *Часопис української історії*. Вип. 18. С. 1-12.
7. «Этноконфессиональные аспекты проведения рекрутских наборов в Российской империи в XIX в. / Л.Е. Оглоблина, Р.В. Влазнев, Ю.В. Щербина, Л.Е. Яковлева // *Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество XVIII – XX веках: сб. ст. междунар. науч. конф.* Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. С. 28-32.
8. Из воспоминаний отшельника Киевской пустыни // *Киевская старина*. 1887. № 12. С. 750.
9. Кухарук А. Как забирали Хаима: Распространение рекрутской повинности на еврейское население // *Родина*. 2002. № 4-5. С. 74-76.
10. Лапин В. Армия империи – империя в армии: организация и комплектование вооруженных сил России в XVI – начале XX вв. // *Ab Imperio*. 2001. № 4. С. 109-140.
11. Лапин В.В. Солдаты имперской армии на окраинах империи // *Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество XVIII – XX веках: сб. ст. междунар. науч. конф.* Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. С. 40-42.
12. Мацко Н. Військово-колоніальна політика царського уряду на Правобережній Україні (к. XVIII – п.п. XIX ст.) // *Матеріали V Всеукр. наук. конф. [«Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації»]*, (Тернопіль, 23–24 грудня 2009 р.). 2009. Ч. II. С. 15–18.

13. Паньків М. М. Національне питання у політиці російського уряду на Правобережній Україні XIX – початку XX ст.: погляд польських істориків. URL: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/download/777/565/>
14. Паньків М. Поляки в російській імперії. Огляд сучасної польської історіографії // *Схід/Захід. Випуск 9–10. Спеціальне видання*. 2008. С. 319-334.
15. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
16. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку // *Киевская старина*. 1889. № 11. С. 225-256.
17. Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
18. Сидорук С.А. Особливості виконання рекрутської повинності подолянами різних національностей і конфесій // *Матеріали IV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства]* / [Копилов С.А. (співголова), Реснт О.П. (співголова), Л.В. Баженов (відп. ред. та ін.)]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 187-194.
19. Сидорук С.А. Рекрутчина та солдатчина у сприйнятті українців // *Науковий діалог «Схід-Захід», Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах*. Дніпропетровськ: Видавництво «Інновація», 2014. С. 100-104.
20. Скрипник А. Діяльність губернських Квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800-1860 рр.) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: А.Г. Філіук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П.Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). 576 с.
21. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: [наукове історико-етнологічне видання]. Хмельницький, 2005. 409 с.
22. Трофімук Т. М. Законодавча база виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волинської губернії наприкінці XVIII – у 20-х рр. XIX ст. // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. № 22. С. 32-37.
23. Філіук А.Г., Сидорук С.А. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населенням Поділля // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». С. 230-244.
24. Філіук А.Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть // *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Випуск 3. В 3-х томах*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. Т. 1. С. 17-20.
25. Щепетильников В.В. Комплектование войск в царствование Императора Николая I // *Столетие военного министерства 1802-1902. Главный штаб. Т. IV. Ч. II. Кн. 1. Отд. II*. СПб., 1907. 330 с.

С. Сидорук

Рекрутская повинность и военная служба как средство этнической ассимиляции населения Правобережной Украины в дореформенный период

В статье исследуются ассимилятивные влияния рекрутской повинности и военной службы на жителей Правобережной Украины. Определены основные подходы к изучению данной проблематики в украинской и зарубежной исторической науке и отмечено, что тема еще требует всестороннего, комплексного раскрытия. На основе анализа исторических источников, нормативно-правовой базы и историографии освещены условия и механизм ассимиляции многочисленных этносов региона, а именно: украинцев, поляков и евреев. С момента введения рекрутской повинности в Правобережье в 1794 г. к ее выполнению были привлечены только представители коренного этноса края – украинские крестьяне и мещане, которые сразу сполна ощутили ее тяжесть. Уже через несколько лет выполнения повинности она негативно сказалась не только на экономической жизни края, но на этнодемографической ситуации. С украинской среды вымывались наиболее производительные в хозяйственном и демографическом плане ресурсы. Условия и обстоятельства рекрутского набора оказывали чрезвычайно негативное влияние на морально-психологическое состояние молодых людей, попавших в число новобранцев. Еще до начала службы, в ходе набора, их сила воли ломалась. Это позволяло впоследствии, во время военной службы, полностью лишить людей индивидуального самосознания. Таким способом ассимилировалась значительная часть рекрутов-украинцев. Подобные процессы касались и евреев и поляков, которые были привлечены к выполнению рекрутской повинности в 1827 и 1831 годах соответственно. В статье замечены отдельные особенности влияния рекрутчины на представителей каждого из народов и единую по ним национальную политику российского правительства, направленную на изменение этносоциальной, а затем и культурной и политической ситуации в крае.

Ключевые слова: Правобережная Украина, рекрутская повинность, ассимиляция, украинцы, поляки, евреи

S. Sydoruk

Recruiting principles and military service as a means of ethnic assimilation of the population of Right-Bank Ukraine in the foreign period

The article explores the assimilative influence of recruitment and military service on the inhabitants of Right-Bank Ukraine. The main approaches to the study of this problem in Ukrainian and foreign historical science have been determined and it is noted that the topic still requires comprehensive, comprehensive disclosure. Based on the analysis of historical sources, the legal framework and historiography, conditions and mechanism of assimilation of numerous ethnic groups of the region, namely Ukrainians, Poles and Jews, are highlighted. Since the introduction of the recruitment service in the Right Bank in 1794, only representatives of the indigenous ethnos of the region – Ukrainian peasants and petty bourgeois – were drawn to its implementation, which immediately felt its heaviness. Within a few years of the fulfilment of the obligation, it negatively affected not only the economic life of the region, but also

the ethno-demographic situation. From the Ukrainian environment, the most productive resources in economic and demographic terms were seized. The conditions and circumstances of the recruitment set had an extremely negative impact on the moral and psychological state of young people who were among the recruits. Even before the service began, during the recruitment, their willpower broke down. This allowed later, during military service, to completely deprive people of their individual self-awareness. This way, a significant part of Ukrainian recruits was assimilated. Similar processes concerned Jews and Poles, who were involved in carrying out recruiting duties in 1827 and 1831 respectively. In the article, certain features of the influence of recruitment on the representatives of each of the peoples and a single national policy of the Russian government on them aimed at changing the ethno-social and, later, cultural and political situation in the province are noted.

Key words: Right Ukraine, recruiting service, assimilation, Ukrainians, Poles, Jews.

Отримано: 10.08.2018

УДК 94(477.43/.44)338.43.02«19-20»

А. Ю. Скрипник

ГЕНЕЗА СЛУЖБИ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ В ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ ТА ОРГАНАХ САМОВРЯДУВАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – У XIX СТ.

У статті розглянуто факт перебування польської шляхти на службі в російських державних установах правобережних губерній у XIX ст. Простежено позитивні й негативні чинники впливу самодержавства на органи дворянського врядування, проаналізовано стосунки між її представниками і керівництвом губерній, висвітлено роль та місце місцевого дворянства у соціально-економічних та політичних процесах на теренах регіону.

Питання перебування представників польської шляхти на службі в місцевих управлінських структурах правобережних губерній Російської імперії наприкінці XVIII – до початку XX ст. є досить багатограним. Тому завданням сучасних істориків у дослідженні теми стало: з'ясування причин, які спонукали її представників поступати на службу, та чинників, які породжували непереборну відразу до неї більшої частини шляхти; вивчення мотивацій та сподівань, що плекалися чиновниками-поляками щодо відродження незалежності Польщі. Відомо, що вони використовували службу в російських установах як інструмент прихованого спротиву наступу самодержавства на привілеї та вільності, оскільки його політика була спрямована на нівелювання польського дворянства чи його повну асиміляцію.

Об'єктом дослідження стала шляхта Правобережної України як один з прошарків населення краю, що під впливом примусу бюрократичної машини змушена була змінювати свої традиційні світоглядні та соціальні функції. Предметом роботи є служба представників шляхетського стану у органах самоврядування та державних губернських установах.

Запропоновано поділ цього процесу на декілька етапів та встановлення хронологічних меж: перший – (з кінця XVIII – до початку XIX ст. до Листопадового польського повстання 1830-1831 рр.) – повне домінування польської шляхти в усіх сферах суспільно-економічного та політичного життя краю; другий – (з початку 40-х рр. XIX ст. – до Січневого повстання 1862-1863 рр.) – поступове і цілеспрямоване обмеження самодержавством прав, привілеїв та присутності поляків в управлінських структурах; третій – (з середини XIX – до початку XX ст.) – активне усунення осіб польської національності з усіх керівних ланок, нівелювання ролі дворянських зібрань, методичні заходи, націлені на суцільну русифікацію краю.

Ключові слова: шляхта, губернія, управління, адміністрація, дворянські зібрання, бюрократія.

Сучасний інтерес науковців до діяльності російських губернських державних органів влади зумовлений чинним процесом набуття нових об'єктивних історичних поглядів. Основним елементом державного механізму завжди був апарат управління, що складався з групи людей, які виконували адміністративні функції. Роль та значення місцевого (губернського) управлінського керівництва в державній системі Росії були надзвичайно вагомими. Однак, соціальна структура бюрократії у окремих регіонах Російської імперії була далеко не однорідною. Зокрема, у Правобережній Україні спостерігалось різке домінування польського елемента, що наклало на його функціонування відбиток специфічності. Тому метою роботи є висвітлення соціально-політичного становища, змін, ролі й ступенів впливу польського дворянства на бюрократичний механізм та соціальну структуру суспільства правобережжя у державницькому полі Російської імперії.

Українські історики продовжують активно досліджувати адміністративно-управлінську систему Російської імперії на землях Правобережної України. За порівняно короткий відрізок часу вдалося досягти чималих успіхів у цьому напрямку. Варто згадати комплексні дослідження М. Бармака, В. Шандри, А. Кудрявцева, А. Філіюка та інших, які стали логічним завершенням вивчення певних аспектів згаданої проблематики. Головними джерелами є матеріали з фондів обласних державних архівів Хмельницької, Вінницької, Рівненської, Волинської та Київської областей.

Питання про другий поділ Польщі та приєднання Поділля й Волині до Росії було вирішене Катериною II в останній чверті 1792 р. Формально територіальні зміни закріпив Гродненський Сейм Речі Посполитої 6 липня 1793 р., скликаний на вимогу російської царичі [20, с.4]. 8 грудня генерал М. Кречетніков отримав необхідні інструкції з Петербургу щодо остаточної окупації Правобережної України. В документі йдеться про призначення його генерал-губернатором новоприєднаного краю, щоб «Об'єднавши військову та цивільну владу, дати йому ефективні важелі для виконання покладених на нього доручень та приведення до порядку нових підданих» [12, с.388-391]. На цих землях російський уряд поступово почав запроваджувати новий адміністративний устрій

як основу для здійснення в подальшому власної внутрішньої політики. Практично було повністю відкинута польський принцип адміністративної системи, що існувала в Речі Посполитій [7, с.9].

У маніфестах, адресованих польській шляхті на приєднаних територіях Правобережної України, виданих генералом М. Кречетніковим 27 березня 1793 р. (другий поділ Польщі) та генералом Т. Тутомінім 1 травня 1795 р. (третій поділ Польщі), висловлювалося сподівання, що визнання і збереження новою владою привілеїв польського дворянства призведе до її бажання з гідністю увійти до кола російського дворянства [13, с.269]. Самодержавство не бачило у поляках окремої нації, а бачило лише шляхетський прошарок, який намагалося перетягти на свій бік привілеями та поступками

Шляхта скористалася такою нагодою лише для того, щоб закріпити свою внутрішню автономію, і аж ніяк не плануючи зайняти високі чиновницькі посади в російських державних структурах. На початку XIX ст., незважаючи на велику кількість освічених зубожілих шляхтичів, які могли за існуючими законами поступати на службу до адміністративних ланок, поширення цього завважала їх непереможна відраза до царської служби. «Те, що складало гордість французької знаті – державна служба, зокрема військова, гостро віддякувало польську шляхту, оскільки російська держава завжди була визискувачем», – писав Д. Бовуа [1, с.59].

Для заохочення поляків було видано ряд указів. У 1797 р. Павло I намагався залучити «численних бідних шляхтичів» на службу до російського війська та у цивільні структури [15, с.547]. Тим з них, хто поступав на державну службу, одразу ж видавалися патенти (посвідчення) на їх чин та посаду за великоросійським зразком. На думку росіян, вони формально вливалися у коло російського дворянства.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в особовому складі чиновництва губернських міст Правобережної України та повітових установ виникло розшарування за національними ознаками. Незважаючи на інтенсивне залучення службовців із великоросійських губерній, більшу частину чиновників складали поляки, що раніше служили в установах Речі Посполитої. Використовуючи свою чисельну перевагу, вони нерідко створювали такі умови служби для своїх російських колег, що деякі не витримували і наполегливо просили губернське начальство негайно відправити їх назад до Росії. Начальство також відчувало певний страх. Начебто у містах панували «спокій і тиша», але губернатори, поліцеймейстери та вищі чиновники боялися доносів «друзів»-поляків до Петербургу, відчуваючи себе не тільки чужинцями, а й тимчасовими гостями [9, с.651].

Користуючись відсутністю офіційно затверджених штатних розкладів та списків службовців губернських установ, що мали відповідати нормам «Табеля про ранги», чиновники-поляки з гордістю продовжували носити і підписували документи старими посадовими званнями, які вони мали за часів служби в Речі

Посполитій. На повітовому адміністративному рівні нічого не змінилося, здавалося, що час зупинився. Більшість старих чиновників продовжували обіймати керівні посади: війт брацлавський Ігнатій Шашкевич, бурграбій гродський вінницький Валеріан Махновський, стольник Гаврило Гайжевський, шамбелян Антон Урбановський і т. д. [3, арк.77-80].

В усіх губернських установах та в побуті панувала польська мова. «Зрідка де в Кам'янці чулася російська мова. В установах чиновники між собою та з відвідувачами розмовляли виключно польською [...]» [26, с.19-29]. Тільки офіційне справочництво велося державною мовою – російською. Дійшло до того, що поляки-чиновники Подільської й Волинської губерній стали вимагати впровадження посад перекладачів із російської на польську. Питання виявилось настільки важливим і актуальним, що згідно з вказівками із Петербургу в повітові установи почали набирати перекладачів. Вимоги до кандидатів були досить помірними: «[...] знання справочництва, російської й польської мов», за це обіцяли належні привілеї та переваги по службі [5, арк.32].

Після смерті Катерини II на престол вступив імператор Павло I, який за час свого царювання здійснив нові зміни адміністративно-територіальної системи Правобережної України. Відбувся справжній адміністративний «погром» губернських і повітових установ, які ще знаходилися у зародковому стані, тобто на стадії формування. Ці заходи були прямим наслідком тієї політики, яку провадив імператор щодо новоприєднаних територій, намагаючись істотно підвищити роль польської шляхти у житті краю.

28 лютого 1797 р. генерал-губернатор Мінської, Волинської й Подільської губерній та військовий губернатор Кам'янця-Подільського генерал-лейтенант О. Беклешов видав указ № 520 про запровадження нового адміністративно-територіального устрою [21, с.389]. Керуючись «Височайшою Конфірмацією штатів», скасовувалася ціла низка установ і закладів, серед них судові: совісні суди, верхні земські суди, губернський магістрат, верхня і нижня земські розправи. Усі справи та кошти передавалися в новоутворені департаменти головних судів, а з нижніх розправ – у повітові суди. «Скорочення» зазнали губернські стряпчі, прокурор та стряпчі при верхніх земських судах. Колишні палати кримінальних та цивільних справ на чолі зі своїми головами та старшими радниками вливалися до складу головних судів у складі двох департаментів. Асесорів совісних і верхніх земських судів заишшали на службі «до нового набору» [6, арк.3-4]. Таке реформування переслідувало єдину мету – розчистити дорогу в усі гілки повітових та губернських органів влади польській шляхті. На 15 квітня 1797 р. в Кам'янці-Подільському відбувся з'їзд дворянства губернії, на якому впродовж п'яти днів проходили вибори: до земських судів – суддів, підсудків, нотарів, возних; до підкоморних – підкоморіїв, коморників та возних. Наказано сформулювати штати нових установ та набрати на службу необхідну кількість канцелярських службовців та служителів [16, с.706-710].

Наступним кроком імператора Павла I була реставрація на цих територіях литовсько-польського внутрішнього управління та судочинства. В березні 1797 р. ним було підписано два укази: перший давав право польському дворянству обирати на сеймиках своїх представників на посади губернаторів, повітових маршалків (предводителів дворянства) та інших чиновників, «[...] мати замість предводителів дворянства по одному маршалу V класу та повітовому хорунжому VII класу», а другий – обирати генеральних суддів до головних судів та головуючих до інших [14, с.319]. Низкою указів були впорядковані та регламентовані права й обов'язки місцевої шляхти. «Вибирати з людей гідних і заслужених, на підставі прав і звичаїв місцевості. Під час загальних зборів з дозволу головного начальства, місце губернського маршала чи предводителя займати на підставі вибору дворян одному з повітових маршалків». Царським маніфестом підтверджувались права і привілеї, грамоти 1785 р., дозволялося скликати збори один раз на три роки, скласти родовідну книгу, куди записати всіх дворян губернії [22, с.62].

Більше того, з метою залучення місцевої шляхти до процесу створення адміністративної системи, при губернаторах були запроваджені три комісії з асесорів, яких обирали дворяни кожного повіту зі своїх представників у кількості 4 осіб. Першу комісію очолював сам губернатор, другу – віце-губернатор, а третю – голова Казенної палати. Основним завданням цих комісій було сприяння уряду в підготовці розбудови губернії згідно з «Положенням 1775 р.» та «з питань утворення губернії». Асесори повинні були добре знати стан населених пунктів свого повіту, нормативні акти, на підставі яких певні особи володіли землею чи маєтками, порядок збору та розподілу місцевих податків та порядок судочинства [25, арк.1-3].

Навесні 1797 р. генерал-губернатор отримав від губернського предводителя дворянства графа Потоцького списки за результататами виборів шляхти на земські посади. Наслідком було те, що майже всі посади в адміністрації середньої й нижчої ланок та судах були зайняті поляками [10, арк.72]. Вони отримали чудову можливість, перебуваючи на службі в російського царя, лобювати польські інтереси зі стратегічною метою – відновлення незалежної Польщі.

Під час свого візиту до князя Гната Потоцького Павло I пояснив йому причини своєї політики: «Я був завжди проти поділів Польщі, ці дії були непродуманими та аполітичними. Але це є фактом, хіба Австрія і Пруссія погодяться відновити Польщу як державу? А я віддати свою частину – їх зміцнити, а себе послабити. Наша держава останнім часом веда стільки війн, що пора перепочити. Тому примиріться з незворотнім і живіть спокійно» [24, с.35]. Згодом на території Правобережної України утворилося адміністративне двовладдя: генерал-губернаторський і губернаторський рівень залишився за російськими чиновниками, а середня та нижні ланки (повіти) опинилися, з волі російського монарха, в руках польської шляхти. Це дало останнім привід для відчуття відносної автономії та надій на відновлення державності. В такий спосіб розвиток російської адміністративної системи був значно сповільнений.

Одним з найважливіших аспектів політики самодержавства на Поділлі був національний. Наступний імператор Олександр I був досить толерантним у ставленні до польського дворянства на Правобережжі, сподіваючись залучити їх до кола російського. Як наслідок, вплив польської шляхти у дворянських зібраннях був безперечним. В адміністративних і судових установах здійснювався (не без успіху) наступ на російські порядки та звичаї, відчувався тиск на православ'я. Католицька пропаганда, метою якої було відродження Польщі, набула нового якісного рівня; відродилися польські школи, відбудовувалися костели і каплички. Хоча православ'я де-юре вважалося державною релігією в краї, насправді на кожному кроці було помітно домінування католицизму [19, с.49].

Поворотним пунктом на шляху до кардинальних змін політики російського самодержавства на теренах регіону варто вважати указ від 25 червня 1840 р. Імператор Микола I підписав закон «Про цілковите поширення російського цивільного права на всі західні землі, що відійшли від Польщі». Губернатори одержали друковані тексти указу: в передмові пояснюється, що його мета полягає в «[...] збереженні безпеки й власності наших підданих», в уніфікації права завдяки поширенню російських законів «[...] на одвічні російські землі як з огляду на їхнє походження, так і звичаї і звички їхніх мешканців» [4, арк.16-16 зв., 18-18 зв.]. Саме цей документ і став початком кінця домінування польського елементу в адміністративних установах.

Проте період 1831-1836 рр. – час значних змін. Після Листопадового повстання 1830-1831 рр. польськість починає видаватися росіянам чимось аномальним, що зумовило певні висновки та кроки. Всі пільги самоуправління були скасовані. 6 грудня 1831 р. самодержець підписав маніфест «Про порядок дворянських зібрань, виборів та служби». Цей документ мав на меті повний контроль та підпорядкування дворянських зібрань російській губернській адміністрації. Однією з головних причин послаблення ролі зібрань вважалося часте дроблення дворянських маєтків через продаж чи спадок. В результаті кількість виборців значно збільшилася. Ці дрібні й бідні шляхтичі у дворянських зібраннях складали більшість і саме вони лобювали своїх кандидатів. Вони просто ввалилися на посади, маючи надію зміцнити чи виправити своє становище і матеріальне становище. Великі та середні землевласники скаржилися на «необ'єктивні вибори», що своєю чергою турбувало й уряд [17, с.26].

Офіційна реакція не забарилася. За дорученням царя міністр внутрішніх справ М. Новосільцев 5 січня 1832 р. інформував подільського предводителя дворянства про думку Миколи I щодо чергових виборів дворянства на службові посади в губернії: «Я з жалем спостерігав, що вибори дворян не завжди відповідають очікуванням уряду. Кращі дворяни або звільнилися зі служби, або не брали участі у виборах. Чиновники судових установ виявилися некомпетентними у законах, в поліційних закладах виявлено зловживання, у слідчих та кримінальних справах безлад [...]». Російська ад-

міністрація вперше нав'язала своїх контролерів виборним органам шляхти, завдаючи удару по тому, що ще залишилося від «золотих вільностей». Все діловодство у краї було остаточно переведено з польської на російську мову. Більше того, за окремою вказівкою царя «[...] заохочуючи до служби по виборах дворянства, зрівняти її в нагородах та інших пільгах з державною» [11, с.3].

Наступ на автономність не приніс бажаних результатів. Повна байдужість шляхти до служби на користь Російської імперії межувала зі справжнім саботажем. Це ускладнювало роботу цілої низки губернських установ і закладів. Відчувався брак кадрів, низька ефективність, некомпетентність та апатичне ставлення вибраних дворян до своїх обов'язків. Керівні особи губернської адміністрації нічим не могли зарадити, вони не мали ні авторитету, ні поваги серед більшості подільської шляхти. Тому 12 жовтня 1836 р. сам Микола I змушений був звернутися особисто. «Ми з великим незадоволенням переконалися, що дворянство краю уникає служби в цивільній частині та у війську, «упорствує в прайдности». Далі цар аналізує ситуацію, що склалася: більшість посад займають особи недосвідчені, нездібні і часто неблагонадійні, які ніколи до того не служили, і користуються пільгами без всяких заслуг. Указ виголошував заборону брати участь у внутрішньому житті шляхетських установ особам, які не мали 10 років державної служби, що на думку росіян мало прискорити вплив шляхти в публічне життя [2, с.61].

Після 1831 р. польський характер цих органів проявляється все менше. Члени дворянських зібрань і надалі вживали між собою давні титули та колишні посади, хоча вони й були скасовані указом від 2 січня 1832 р., яким одночасно було змінено і структуру зібрань. Польські титули – маршалок, хорунжий, суддя, підсудок, підкоморій тощо – офіційно було заборонено й замінено російською термінологією: маршалка стали звати предводителем дворянства, він засідав з різними асесорами, які виконували судові функції при розгляді цивільних і кримінальних справ, опікувалися шкільними закладами або очолювали різні господарські ділянки. «Сеймик» замінив термін «дворянське зібрання» [18, л.97-99].

Наступний крок був направлений на послаблення ролі дворянських зібрань у суспільно-політичному житті. 16 травня 1832 р. предводитель подільського дворянства граф К. Пшездецький першим звернувся до генерала Левашова з проханням про довіру до дворянських зібрань, привілеї яких гарантовано грамотою Катерини II від 21 квітня 1785 р. Наступного дня граф Г. Тишкевич робить те саме від імені київської шляхти. 25 травня 1832 р. волинський предводитель Г. Маркович з підкресленою чемністю нагадує Левашову про священний характер привілеїв і недоторканість шляхти. Поляки відчайдушно чинили спротив, але повільна, зате потужна машина бюрократії Російської імперії поступово знищувала залишки відносної автономії [27, с.146].

Наприкінці 30-х рр. XIX ст. були введені майнові та політичні обмеження для шляхи на право обирати своїх представни-

ків до дворянських зібрань. Що ж до права бути обраним до них, то тут вимоги були дуже суворі. За указом від 12 жовтня 1835 р. до списків вносили тільки тих, хто міг підтвердити десятирічну службу в імперській адміністрації, вищу освіту чи шестирічне перебування на будь-якій шляхетській посаді. У 1840 р. це все привело до того, що право голосу на шляхетських зібраннях зберіглося лише за невеликою групою, кількість шляхтичів, що могла брати участь у публічному житті, скоротилася в рази.

Шляхта зрозуміла, що дворянські зібрання втратили той статус ефективного важеля і впливу, яку вони відігравали в минулому. Серед поміщиків запанувала повна байдужість і прихований спротив. Вони почали відкрито нехтувати закликами губернського та повітових предводителів щодо зборів та вирішення на них важливих питань [23, с.327]. Так повідомлення губернської адміністрації до поміщиків та власників маєтків про вибори кандидатів до повітових судів залишалися повністю проігнорованими. Тоді влада, разом з губернським предводителем дворянства графом Пшездецьким, застосовуючи законодавчий вплив (пункт 2 статті 797 «Статуту про службу по виборі дворянства»), загрожувала оштрафувати всіх на великі суми. Тільки після цього дворянство з'їхалося і вибори відбулися.

З середини XIX ст. розпочався поступовий та цілеспрямований процес усунення польської шляхти з активного суспільно-політичного життя у краї. З року в рік він набував все більшого розмаху та масштабу. Поляки, використовуючи свої службові посади, намагались рятувати власні земельні володіння та маєтки. Плани російського царя остаточно скасувати кріпосне право викликало хвилю обурення серед землевласників. Поразка другого польського повстання 1862-1863 рр. стала початком стрімкої втрати сталих, споконвічних прав і привілеїв. Ці процеси виявилися порівняно швидкими, а головне – незворотними.

Зазнала змін і кадрова політика щодо набору до губернських та повітових установ. Особливо після другого польського повстання припинилася стара практика набору чиновників «усіх підряд» чи «всіх бажаних». Була сформована певна система розгляду кандидатур та прийому: заява [бажання] кандидата; її розгляд; при виникненні певних сумнівів чи браку інформації робився негласний запит до повітового предводителя дворянства за місцем проживання. Кандидати-поляки проходили через справжнє сито перевірок та узгоджень, які могли тривати місяцями. І тільки ті, які на думку російських можновладців були повністю відданими й лояльними до російської корони, отримували чиновницьку посаду в установі [8, с.271].

Історія соціально-політичного протистояння між російським самодержавством та польською шляхтою Правобережної України впродовж XIX ст. є яскравим прикладом, по-перше, цілеспрямованої й послідовної колонізаторської політики, заради здійснення якої керівництво Російської імперії намагалось асимілювати окремі соціальні спільноти; по-друге, пасивний спротив і еконо-

мічний саботаж шляхти періодично трансформувався у відкриту відчайдушну боротьбу за збереження своїх станових привілеїв, в тому числі з використанням адміністративних важелів у губернських установах та дворянських зібраннях.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бовуа Даниель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Київ: ІНТЕЛ, 1996. 421 с.
2. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // *УЛЖ*. № 1. 2000. С. 61.
3. Державний архів Вінницької області. Ф. 521. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 77–80.
4. Держархів Вінницької області. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 16–16 зв, 18–18 зв.
5. Держархів Вінницької області. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 32.
6. Держархів Вінницької області. Ф. 906. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3–4.
7. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1914. № 5. С. 9.
8. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, переработ. и доп. Москва: Просвещение, 1968. 369 с.
9. Записки графа Комаровского Е.Ф. // *Исторический вестник*. Т. LXIX. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1897. С. 651.
10. Колишній Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 72.
11. Петренко О.С. Брацлавське намісництво. Вінниця: «Велес», 2001. 328 с.
12. Польный Свод Законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-І). Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17090.
13. ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17702.
14. ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17789; 17790.
15. ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17903.
16. ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18117.
17. Романович-Славатинский А.В. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. Санкт-Петербург: тип. МВД. 1870. 594 с.
18. Российский государственный исторический архив. Ф. 1329. Оп. 1. Д. 40. Л. 97–99.
19. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: тип. С.В. Кульженко, 1895. 247 с.
20. *Сецинский Е.* Переход Каменца-Подольского под Российскую державу 21 апреля 1793 г. // *Подольские епархиальные ведомости*. 1893. № 16. С. 4.
21. Скрипник А.Ю. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського О.А. Беклешов (1743–1808) // *Матеріали XII подільської іст.-краєзн. конф. / за ред. О.М. Завальнюка*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 388–393.
22. Скрипник А.Ю. Державні установи Подільської губернії (1793–1914 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: вид. ПП Мошинський В.С., 2012. 228 с.
23. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–

- 1865 pp.): монографія. Кам'янець-Подільський: вид. ФОП Зволейко Д.Г., 2016. 612 с.
24. Хартлі Джанет. Олександр І. Пер. с англ. Ростов на Дону: Феникс, 1998. 320 с.
25. Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 210. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 1–3.
26. Шаблювский В. Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии // *Православная Подолия*. № 5–6. Каменец-Подольский: тип. С. Киржатского, 1906. С. 19–29.
27. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) // *УІЖ*. 2007. № 2. С. 143–158.

А. Ю. Скрипник

Генезис службы польской шляхты в государственных учреждениях и органах самоуправления Правобережной Украины в конце XVIII – XIX в.

В статье рассмотрен факт пребывания польской шляхты на службе в российских государственных учреждениях правобережных губерний в XIX в. Прослежены положительные и отрицательные факторы влияния российского самодержавия на органы дворянского самоуправления. Проанализированы отношения между ее представителями и руководством губерний, отражена роль и место местного дворянства в социально-экономических и политических процессах на территории региона.

Проблема пребывания представителей польской шляхты на службе в местных управленческих структурах правобережных губерний Российской империи в конце XVIII – к началу XX в. является достаточно многогранной. Поэтому задачей современных историков, изучающих данную тему, является: выяснения причин, побуждающих ее представителей поступать на службу, и факторов, порождающих непреодолимое отвержение к ней большей части шляхты; изучение мотиваций и ожиданий, лелеющихся чиновниками-поляками относительно возрождения независимости Польши. Известно, что они использовали службу в российских учреждениях как инструмент скрытого сопротивления наступлению самодержавия на привилегии и вольности, поскольку его политика была направлена на уничтожение польского дворянства или его полную ассимиляцию.

Объектом исследования стала шляхта Правобережной Украины как одна из прослоек населения края, вынужденная изменять свои традиционные мировоззренческие и социальные функции под воздействием аппарата принуждения русского самодержавия. Предметом работы является служба представителей дворянства в органах самоуправления и государственных губернских учреждениях.

Предложено разделить этот процесс на несколько этапов и выделить в хронологические границы: первый – (с конца XVIII – до начала XIX в. до Ноябрьского польского восстания 1830-1831 гг.) – полное доминирование польской шляхты во всех сферах общественно-экономической и политической жизни края; второй – (с начала 40-х гг. XIX ст. – до Январского восстания 1862-1863 гг.) – постепенное и целеустремленное ограничение самодержавием прав, привилегий и присутствия поляков в управленческих структурах; третий – (с середины XIX – до начала XX в.) – активное исключение лиц польской национальности из всех руководящих звеньев, нивелирование

роли дворянских собраний, методические мероприятия, нацеленные на сплошную русификацию края.

Ключевые слова: шляхта, губерния, управление, администрация, дворянские собрания, бюрократия.

Anatoliy Skrypnyk

Genesis of Polish gentry service in state authority and municipal institutions in Right-Bank Ukraine in the late 18th – 19th cent.

The paper considers the fact of the Polish gentry service in the Russian state institutions in the Right-Bank provinces in the 19th cent. Positive and negative factors of the autocracy influence upon the gentry governing as well as relations between the gentry and authority of the provinces, role and function of the local gentry in social, economic and political processes are given detailed analysis.

The problem of the Polish gentry service in local authority structures of the Right-Bank provinces of the Russian Empire in the late 18th to the early 20th cent. is quite multifaceted. That is why contemporary historians consider their major task to find out the reasons inducing Polish representatives to join the service; to explore the factors provoking insuperable disgust to it from the majority of the nobility; to learn the motivations and expectations cherished by the Polish officials to restore independence of Poland. They are known to use the service in the Russian state bodies as an instrument of secret resistance to the autocracy attack on the privileges and rights as far as its politics aimed at ruining the Polish gentry or their complete assimilation.

The object of the research is the Right-Bank gentry as one of the strata of the territory who were forced to change their traditional outlook and social functions by the bureaucratic machine. The subject of the study is the gentry representatives service in the municipal bodies and state provincial institutions.

The author suggests to divide this process into several phases and indicate chronological boundaries: the first – (from the late 18th to early 19th cent. to the November revolt of 1830-1831) – complete dominance of the Polish gentry in all spheres of social, economic and political life of the territory; the second – (from early 40-ies of the 19th cent. to the January revolt of 1862-1863) – gradual and purposeful restriction of rights, privileges and participation of the Poles in the governing structures by the autocracy); the third – (from the mid 19th to early 20th cent.) – active exclusion of the Poles from all governing sections, destroying the role of the gentry assemblies, undertaking the measures aimed at the total Russification of the territory.

Contemporary researchers' interest towards the Russian provincial state authorities is caused by the current process of acquiring new objective historic views. As far as the chief element of the state mechanism had always been the governing authority consisting of the people fulfilling administrative functions, the importance of local (provincial) administration in the Russian state system was highly important. However, social structure of bureaucracy in certain regions of the Russian Empire was not homogeneous. In particular, the Polish element dominated in Right-Bank Ukraine what made its functioning quite specific.

The paper proves that the history of social and political opposition between the Russian autocracy and the Polish gentry in the Right-Bank Ukraine during the 19th cent. turned out to be a vivid example of purposeful and consistent politics of colonization due to which the Russian high

authorities tried to assimilate separate social communities. Besides, the gentry's passive resistance and economic sabotage from time to time transformed into open desperate struggle for the preservation of their privileges where they used administrative instruments in the provincial governing bodies and gentry assemblies.

Key words: *gentry, province, government, administration, gentry assembly, bureaucracy.*

Отримано: 11.09.2018

УДК 94(477)«1648/1676»

В. В. Степанков

РОЗКОЛ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ Й БОРТЬБА ЇЇ УГРУПУВАНЬ ПІД ЧАС ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ (березень 1658 – червень 1663 рр.)

У статті досліджується проблема деструктивного впливу громадянської війни на консолідацію політичної еліти. Виявлено причини загострення боротьби між її основними угрупованнями за гетьманату І. Виговського та усунення ними останнього від влади. Встановлено, що перехід булави до рук Ю. Хмельницького не посприяв згуртуванню еліти. Укладення ним Чуднівського договору стало поштовхом до відособлення лівобережної старшини, котра, за підтримки царя, взяла курс на витворення Лівобережної Гетьманщини. Боротьба між собою за владу угруповань Я. Сомка та В. Золотаренка в умовах наростання невдоволення запорожців і збіднілого козацтва збагаченням старшин, послабили політичний вплив останніх. За таких обставин кошовий І. Брюховецький, опираючись на підтримку рядових козаків і допомогу Москви, добився обрання себе гетьманом Лівобережжя (червень 1663 р.). Так відбувся розкол еліти, що призвів до руйнації унітарного устрою Української держави.

Ключові слова: *політична еліта, угруповання, козацька старшина, боротьба, козацька Україна, гетьман, Правобережжя, Лівобережжя, Запоріжжя.*

Актуальність теми зумовляється відсутністю в історіографії праць, спеціально присвячених її дослідженню. Внаслідок чого залишаються значні прогалини у висвітленні характеру взаємовідносин угруповань політичної еліти під час громадянської війни у козацькій Україні. Окрім досліджені епізодичні сюжети не дозволяють скласти цілісного уявлення про їхню роль у розгортанні міжусобиць і руйнації ними унітарного устрою держави. З-поміж учених, котрі у тій чи іншій мірі торкалися з'ясування даної проблематики, насамперед назвемо В. Брехуненка, А. Бульвінського, А. Востокова, В. Газіна, В. Герасимчука, В. Горобця, В. Ейнгорна, М. Костомарова, П. Кроля, М. Нагельського, Л. Осолінського, Н. Савчук, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Таїрову-Яковлеву, Т. Чухліба тощо.

Потрапивши взимку 1658 р. у скрутну внутрішньополітичну ситуацію, гетьман І. Виговський вдався до залучення іноземних

монархів (хана і царя) для вирішення соціально-політичного конфлікту [11, арк.98-100; 15, с.206; 35, с.148], створивши прецедент для їхнього втручання у внутрішні справи козацької України. В одночасних перемовинах з Варшавою та Московією (кінець лютого – липень 1658 р.) пішов на надмірно великі поступки. Наприклад, погодився повернути Московії контрольовані терени у Білорусі, прийняти воевод із залогами до найбільших міст та царських «комісарів» з військовими підрозділами («... щоб у війську було страшно і бунтів би ніхто починати не смів») для складання 60-тисячного реєстру, а також здійснити перепис міщан, млинів й оренд з метою фіксації їхніх прибутків до скарбниці [13, с.99; 15, с.206-209; 35, с.145, 163, 192-193; 44, с.150-166]. Уповноваживши полковника П. Тетерю на укладення таємного проекту договору з Річчю Посполитою, насамперед дбав не стільки про державні інтереси, а про гарантії безпеки і винагороди для себе, родини і найближчих соратників. Як результат, в узгоджених «Пунктах» П. Тетері від 5 липня навіть не згадувалося про політичну автономію козацької України [21, с.305-306; 42, с.227-235].

Спільна з татарами воєнна кампанія І. Виговського проти повстанців, очолюваних полтавським полковником М. Пушкарем і миргородським полковником С. Довгалем (травень – червень), масові репресії проти місцевої людності, безчинства татар, поява російських підрозділів, чутки про таємні перемовини гетьмана з Варшавою вносили сум'яття у настрої старшин, що вкрай негативно позначалося на елітотворенні, яке насамперед вимагало стабільності політичного життя. Понад половина правобережних полковників і сотників відмовлялася брати у ній участь. Уманський і білоцерківський полковники відверто заявили гетьману, що «... вони більше цього кровопролиття вчиняти не будуть». Розгнівавшись, той наказав їх стратити, але козаки не дозволили вчинити цієї розправи [13, с.116-118, 127; 16, с.143; 41, с.392]. У Лівобережжі начебто за зв'язки з М. Пушкарем розстріляв 2-х полковників й 12 сотників [14, с.315].

Упродовж літа 1658 – весни 1659 рр. продовжувало загострюватися протистояння між «шляхетським» угрупованням І. Виговського й рештою еліти. Його ядро складали родина Виговських, брати Сулими, П. Тетеря, С. Богданович-Зарудний, Г. Лісницький, Г. Гуяницький, І. Груша, І. Нечай, Т. Носач й інші, котрі орієнтувалися на Річ Посполиту. Саме на них покладали надії як гетьман, так і польські можновладці у справі реалізації політичних планів [21, с.309]. Міцнішали позиції «автономістів» московської орієнтації (військовий суддя Ф. Вовк, екс-військовий осавул І. Ковалевський, полковники В. Дворецький, В. Золотаренко, Ф. Лобода, Т. Цюцюра та інші) й, відповідно, послаблювалися – «самостійників» (полковники І. Богун, М. Зеленський, П. Дорошенко з братами, Д. Солонина, О. Гоголь, Ф. Джулай, І. Кравченко, І. Богаченко й інші).

Правда, серед полкової старшини і сотників спостерігалася перевага останніх, свідченням чого стало відхилення розширеною

старшинською радою умов угоди, запропонованої польським посольством, вочевидь, 12 вересня у Гадячі. Не виключаємо, що частина «самостійників» могла підтримувати вимогу Ю. Немирича щодо утворення «Руського Князівства» у межах усіх етноукраїнських земель. Внаслідок чого переговори увійшли в глухий кут. І лише рішення підтримки командуючого союзним татарським військом перекопського мурзи Карач-бея польської сторони, а також надмірна поступливість І. Виговського та його найближчого оточення (текст Гадяцького договору перероблявся бл. 10 разів) зумовили їх завершення у прогашному для козацької України варіанті [21, с.346-347; 30, с.47-48, 74-90; 35, с.345-366; 42, с.237-239; 45, с.154; 47, с.305-319]. Варто погодитися з М. Грушевським, що «Перерібками цими (тобто переписування тексту договору – В.С.) приведено її до повного хаосу, і від головного постулату – оцього «в кн. Руського»: означення прав третього, новопризаного члена Річипосполитої – народу Руського, зісталися тільки цілком непоказні саїди, не говорячи вже, що зіпхнуто його на сам кінець, замість від нього, як головного постулату почати» [35, с.367]. До речі, зміст укладеної угоди залишався таємницею для переважної більшості старшин, не кажучи вже про козацтво.

Розпуск І. Виговським війська та його повернення до Чигирина виявилось великою стратегічною помилкою, так як російське командування, не без підстав сподіваючись на підтримку частини лівобережної еліти, козаків і поспільства, у кінці жовтня 1658 р. розпочало вторгнення в Україну. Відбити його лише власними силами лівобережні полковники не спромоглися, а тому боротьба набирає довготривалого характеру (до липня 1659 р.). Воєнні дії й перехід на бік ворога частини лівобережних старшин і козаків посприяли зближенню угруповань «самостійників» та «автономістів» І. Виговського. Про це промовляє зміст «Пунктів Івана Виговського...», що передбачали приєднання до «Великого Руського Князівства» Подільського, Волинського і Руського воєводства, зміцнення гетьманської влади (запровадження принципу її спадковості) та ін. Фактично вони передбачали витворення у межах федеративної Речі Посполитої її третього суб'єкта зі значно більшим обсягом політичного суверенітету ніж його мало Велике Князівство Литовське [19, с.340-350; 42, с.265-268]. Проглядалася також спроба гетьмана консолідувати еліту. Зокрема, дозволив козакам усіх полків (за винятком Подільського, Брацлавського, Київського і Прилуцького), а також запорожцям обрати представників до складу посольства, яке виїхало до Варшави для ратифікації Гадяцького договору [39, с.112-115]. Проте воно не проявило наполегливості й принциповості в обстоюванні інтересів Великого Князівства Руського, а І. Виговський капітулював, погодившись прийняти усі вимоги польської сторони [21, с.348-352; 42, с.268-271; 52, с.199-212].

Непоступливість польської еліти у визнанні за Українською державою статусу рівноправного суб'єкта у складі Речі Посполитої, її цинічна відмова від ратифікації головних пунктів уже укладеного Гадяцького договору викликали гостре невдоволення у переважній

більшості старшини усіх угруповань як політикою Варшави, так і капітулянством гетьмана. Розповіді членів посольства про скорочення реєстру до 30 тис. осіб, збереження унії, повернення шляхти до маєтків та ін. викликали масове обурення у козацтва й поспільства. Особливо великих масштабів воно набрало на Лівобережжі, старшина і козацтво чудово усвідомлювали, що реалізація договору означатиме в першу чергу для них, а не для «старинного» козацтва Правобережжя, позбавлення соціальних завоювань революції [32, с.238]. Як наслідок, гетьман, втрачаючи залишки авторитету, не маючи опори навіть серед своїх соратників, перетворювався на політичного «невдачу». Параліч його волі й несприйняття більшістю старшин ратифікованої угоди стали основною перешкодою на шляху до перетворення блискучої Конотопської перемоги (7 липня) у політичний тріумф над Московією. Їхня короткозора відмова від завершення звільнення від окупованих росіянами теренів і розпуск 12 серпня війська вже через 2,5 місяці обернулася катастрофою для козацької України, а саме: укладенням Переяславського договору 1659 р.

У кінці серпня промосковське угруповання лівобережних старшин з ініціативи переяславського полковника Т. Цицюри розпочало повстання проти І. Виговського, не без підстав сподіваючись на мілітарну допомогу Московії. За активного сприяння духовенства, воно разом з козаками добровільно присягнуло (до середини жовтня) на вірність царю. Масові заворушення почали набирати обертів й у Правобережжі. Як констагував обозний коронний А. Потоцький (у листі від 13 вересня), «... по усіх містах тільки руки до Небес підносять (міщани – В.С.), як би то ляхів виколоти, також, коли його знайдуть, то відразу ж колять» [55, s.261]. Гетьман не міг покластися ні на генеральних старшин, ні на полковників. За свідченням очевидця, «... жодної душі козацької не має при ньому... навіть старшина, принаймні, до нього не йде» [55, s.261]. Старшини «самостійники» почали згуртовуватися навколо Ю. Хмельницького як потенційного володаря булави. Спроба гетьмана 21 вересня переконати військову козацьку раду у корисності для Війська Запорозького укладеного Гадяцького договору ледь не закінчилася для нього трагедією (врятував життя втечею) [15, с.307; 21, с.370-374; 29, с.16-22; 37, с.164-165; 53, s.449-452]. Вчорашні соратники (С. Богданович-Зарудний, Т. Носач, Г. Гуляницький, Г. Лісницький й інші) не тільки приєдналися до «самостійників», але й відіграли важливу роль у позбавленні його влади. Зібрана військова рада (в роботі якої взяла участь й частина запорожців) 23(24) вересня обрала гетьманом Ю. Хмельницького.

Проте усунення І. Виговського не привело ні до зміцнення позицій «самостійників», ні до віднайдення порозуміння з угрупованням промосковської орієнтації. Компроміс зі «шляхетським» угрупованням виявився згубним для перших з них, бо його представники продовжували зберігати ледь не панівні важелі впливу на функціонування нового уряду та старшинських рад. При цьому не відмовилися від ідеї домагатися автономії козацької

України в складі Речі Посполитої, тим паче, що отримали від короля й сейму нобілітацію й маєтки. Їхній курс на «автономізм» (у невиразній формі, бо програма витворення «Великого князівства Руського», так і не стала для них серцевиною політичної програми, часто-густо сковував прагнення «самостійників» домогтися фактичної незалежності у вигляді «протекції-опіки».

Вкрай негативні наслідки мало й вкорінення у ментальність більшості старшин (усіх угруповань) алгоритму вичікувально-пасивного стереотипу поведінки в обстоюванні державних інтересів, породженого дивовижною здатністю задовільнятися мінімумом. Звідсіля нестача волі, самопожертви, цілеспрямованості в досягненні стратегічної мети, безхребетність і боязнь ризику, безініціативність тощо. Не покладаючи на власні сили й уникаючи боротьби, сподівалися домогтися успіху, як правило, шляхом невмотивованих поступок, невиправданих компромісів та політичної гри на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією, Кримом й Османською імперією тощо. Вперше особливо яскраво це проявилось під час спроби впровадження у життя «Жердевських статей» у другій половині жовтня 1659 р. Відсутність консолідації, страх найвпливовіших правобережних старшин перед загрозою потенційних репресій з боку Москви, запопадливе угодовство лівобережних – не лише не дозволили відстояти їх на Переяславських переговорах, але й призвели до суті до згоди піти на ліквідацію державних інституцій, звівши їх до автономних територіально-адміністративних органів. Ця зовнішньополітична катастрофа в значній мірі стала результатом «... не витравленого до кінця комплексу бездержавного підданого, який паралізував здатність системно опиратися зовнішньому тиску. Напрочуд виразно ця ахіллесова п'ята більшої частини еліти Гетьманщини далася взнаки тоді, коли Москва, відкинувши з порога Жердевські статті, вирішила пограти м'язами» [25, с.180].

І саме з цього часу починає виразно проглядатися тенденція перетворення частини лівобережної старшини у регіональне угруповання зі своїми пріоритетами деструктивного характеру як для елітотворення, так і для цілісності Української держави. Його прикметними рисами ставали: заміна державної ідеї незалежності на прагнення зберегти «козацьку автономію» з адміністративно-територіальним самоврядуванням; започаткування (не без вирішального впливу духовенства) сприйняття образу особи царя не як протектора (опікуна) Гетьманщини, а, як і в росіян, «... земного бога», котрий розпоряджається життям і смертю підвладних на тих же підставах, що й Бог» [46, с.22], яке ставало підґрунтям формування у них культурно-психологічного архетипу малоросійства. Найточніше і найбільш образно розкрив його природу талановитий письменник і поет Є. Маланюк: «Це – національне пораженство», «хитливість» і «зрадливість», «... тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм», «... яскравий прояв паралічу політичної волі й думки...» [40, с.18-19].

Зразком такого «внутрішньонаціонального каліцтва» [40, с.18] слугує лист ніжинського протопопа М. Филімоновича до наказно-

го гетьмана П. Дорошенка (1661 р.), в якому докоряв тому за прагнення возз'єднати козацьку Україну. Підкреслював, що «... коли вам ляская политика смачная, влоске и французке строї любии, и латинское просхїтаство (?) и високоє умїє (?) вядячо, живїте ж собі здоровї и хлубїтеся з ляскоює вольности і Гядяцкіх пунктов, а нас, людей простих, невинних і скромних, зоставте жити простаков з простаками, русь з руссю, православних з православними ви Переяславської так отчочей (?) радї и пунктах, а не сильте нас гвалтом и не примушайте до своїх з ляхами мальованих вольностей, але дайте нам спокойное, хоч в неволї московской, жите... тилько нам дайте покой, поневаж не однариво ведугт вашей давней и репутацией хресціанской, корсунской и черкасской, тут в сьом краю не козаки. але бурняки (?), не молодици добрії, але кошелнакі...» [18, с.31-32]. Приблизно ж такі ознаки політичного світогляду сповідував наказний гетьман Лівобережжя Я. Сомко (з-поміж інших найбільш переконливий автономіст). У листї від 27 жовтня 1661 р. до Ю. Хмельницького протиставляв «нашу» Україну Правобережній («вашій») Україні, відмовлявся домагатися виведення російських підрозділів з міст (під проводом, що, мовляв, не він їх туди вводив) і самостійно розв'язувати проблему возз'єднання Гетьманщини, передаючи її на розсуд царя і короля [1, с.3-6].

Обурена Переяславськими статтями, правобережна старшина негайно відправила до царя посольство клопотатися про скасування тих з них, які обмежували автономію і підпорядковували Церкву московському Патріархату. Проте, як і слід було очікувати, Москва відхилила її пропозиції. Тому-то у більшості вона перейшла в опозицію до неї й почала схилитися до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. У зв'язку з чим в ході Чуднівської кампанії 1660 р. (серпень – жовтень) правобережні полки, очолювані Ю. Хмельницьким, діяли вкрай пасивно, не послїшаючи з допомогою обложеному російському війську В. Шереметьєва (у складі якого знаходилося 6 лівобережних полків наказного гетьмана Т. Цицюри чисельністю близько 15 тис. осіб [57, с.29-30]). Як пізніше визнавали і Ю. Хмельницький, і його послї до короля, «Військо Запорозьке» так себе поводило аби «послабити тиранські (московські – В.С.) сили» і «... повернутися до природного володаря» [20, с.56; 24, с.124-127].

Аналіз настроїв старшини промовляє, що найвпливовіші з-поміж них не прагнули домагатися відновлення суверенітету Української держави. Одні схилилися до автономії в складі Речі Посполитої, інші займали угодовсько-притосованську позицію на кшталт «якось воно буде», а вплив «самостійників» залишався далеко не визначальним. Хоча Слободищенська битва (7 жовтня) переможця не виявила, все ж для української сторони військово-стратегічна ситуація виглядала далеко не безнадійною. За наявності волї й рішучості вести боротьбу до перемоги відкривалася реальна перспектива переломити хід кампанії на свою користь. Проте, Т. Носач, Г. Лісницький, Г. Каплонський й інші переконували гетьмана у доцільності замирення з поляками. Проти цього виступали козаки з групою старшин (прізвища

яких джерела не фіксують). Зібрана військова рада ухвалила домагатися шляхом підкупу нурадин-султана його повернення до Криму. Частина найвпливовіших старшин за сприяння І. Виговського, П. Тетері й І. Груші (котрі перебували у польському таборі) вступила у переговори з польським командуванням і 17 жовтня уклали Чуднівську угоду. Вона виявилася черговою істотною поразкою, бо, попри підтвердження змісту Гадяцького договору, скасовувала його базову політичну цінність – визнання у складі Речі Посполитої Князівства Руського [17, с.64-75; 22, с.84-95; 23, с.62-67, 72-83, 91-97; 25, с.183-184; 31, с.97-104; 33, с.245-251; 38, с.205-212; 43, с.55-57, 119-120; 48, с.97-115; 50, с.198-206; 51, с.65-74, 82-85; 52, с.376-389; 57, с.74-81, 87-92].

Її підписання загостило до меж протистояння правобережних угруповань з лівобережною старшиною, яка органічно не сприймала ідеї замирення з Річчю Посполитою. Тому цілком зрозуміло, чому вона рішуче виступила проти Чуднівської редакції Гадяцького договору. Намагаючись захистити свої соціальні і майнові інтереси, прагнула опиратися на мілітарну й політичну підтримку Московії. При цьому необхідно мати на увазі, що далеко не всі її представники були ідейно-переконаними прихильниками московської орієнтації. І в разі загрози своїм інтересам могли легко змінювати вектор політичних уподобань [25, с.187-189; 48, с.160-161, 169-173]. Правда, помилковим буде й замовчування факту існування в значній частині полкових й сотенних старшин та козаків погляду на російського царя як «пре-світлого і благочестивого» протектора православної віри, Війська Запорозького і Малої Росії [20, с.69-72; 46, с.19-22].

Окрім цього, ще одним важливими чинником нового спалаху громадянської війни стали амбіції Я. Сомка та В. Золотаренка перехопити булаву у непопулярного і безвільного Ю. Хмельницького, котрий став заручником «шляхетського» угруповання. Тому, не визнавши влади Чигирина, очолили спротив (за підтримки російських підрозділів) намірам гетьмана взяти під контроль Лівобережжя. На середину 1661 р. уряд втратив здатність впливати на політичні процеси у ньому. І не випадково на початку травня 1661 р. на Биківській старшинській раді Я. Сомко зробив першу спробу домогтися обрання себе гетьманом, зірвану протиією В. Золотаренка. Показово, що в пошуках розв'язання цієї проблеми вона не спромоглася прийняти «кращої» ухвали, ніж надати царю прерогативу призначати кандидата на гетьманську посаду («... гетьманське обрання на волю царської величності, кого він великий володар має намір зробити гетьманом» [14, с.48-49, 55-58; 33, с.343-344]. Так вперше у козацькій Україні створюється прецедент задучення іноземного монарха, всупереч традиціям Війська Запорозького, до елекційної процедури. З осені цього ж року до боротьби за булаву прилучається кошовий І. Брюховецький. У цій міжусобиці особливо яскраво проявлялися інтриги, наклепи, доноси російським сановникам і царю, а також соціально-політична демагогія.

Подібний процес спостерігався і серед правобережної старшини, в якій визріває задум усунення Ю. Хмельницького з метою заміни його знову на І. Виговського [20, с.32-36; 33, с.264-266; 48, с.148-150]. Подібний варіант перебігу подій аж ніяк не влаштовував польську еліту, бо экс-гетьман був досвідченішим політиком, який, окрім всього іншого, почав переорієнтовуватися на Крим [6, с.51-52; 33, с.265; 48, с.151-152; 58, с.614]. Не виключаємо, що за протекції хана хотів домогтися відновлення «князівства Руського» [7, с.761]. Аби уникнути небажаної зміни володаря булави, польський резидент в Чигирині чернігівський воєвода С. Беневський, граючи на суперечностях між гетьманом і старшиною, переконав Ю. Хмельницького добровільно не зрікатися своїх владних повноважень. Не без підтримки частини полковників він домогся його переобрання на військовій раді (20-22 листопада 1660 р.) очільником козацької України, а також зміщення з посади генерального писаря С. Годухівського, котрий орієнтувався на Московію. На місце останнього вдало провів креатуру королівського двору П. Тетерю [20, с.36-43, 72; 24, с.128; 43, с.120-121; 48, с.148-153]. Ці наслідки дій представника польського уряду стали красномовним свідченням початку втрати і правобережною метаелітою контролю за неухильним дотриманням традиційно непорушної процедури елекції гетьманів, дозволивши сановнику чужоземної держави впливати на її перебіг. Як і у Лівобережжі, цей крок у генеральних старшин і полковників стався із-за відсутності внутрішньополітичної консолідації, наявності інтриг та висунення на чільне місце приватних інтересів. Адже основні претенденти на булаву – Г. Гуляницький, Г. Лісницький й Т. Носач також мали зацікавленість у збереженні слабкої гетьманської влади Ю. Хмельницького, плекаючи надії у сприятливий для себе час зайняти його місце.

Поява П. Тетері сприяла посиленню впливу «шляхетського» угруповання, яке вже тепер повністю контролювало діяльність уряду. Оскільки більшість полковників й полкової старшини все ж таки залишалася поза сферою їхнього впливу, воно шукало компромісу із «самостійниками». Його наслідком стала ухвалена на травневій (1661 р.) козацькій раді «Інструкція» послан на сейм. Вона спрямовувала їх домагатися не тільки реалізації статей Гадяцького і Чуднівського договорів, але й додаткових, зокрема збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб., підпорядкування козацтва виключно гетьманській владі та його непідлеглості місцевим судам (за винятком своїх козацьких), права на побілітацію за ухвалою гетьмана, участі козаків у виборах короля, права православної шляхти обіймати поперемінно з католицькою усі уряди у Волинському, Подільському, Белзькому, Руському, Холмському (?) воєводствах та Великому князівстві Литовському тощо [2, с.214-216; 54, с.87-94; 56, с.56-58]. Використовуючи суперечності між окремими старшинами, Ю. Хмельницький у 1661 – першій половині 1662 рр. спромігся проводити самостійну зовнішню та внутрішню політику в інтересах Гетьманщини. Зокрема, наді-

слане ним посольство на Варшавський сейм весною 1662 р. порушило клопотання про поновлення чинності Гацяцького договору у повному обсязі [49, s.578]. Ця його діяльність дає підстави погодитися з думкою М. Костомарова, що гетьман, попри всі свої слабкості й недоліки, все ж «... хотів для своєї Вітчизни одного – самостійності» [38, с.259].

Проте невдачі у спробах поширити свою владу на Лівобережжя, а також відсутність підтримки з боку старшинських угруповань й більшості козаків спонукали Юрія відмовитися від булави. Вперше він офіційно повідомив короля про власну неспроможність виконувати владні функції у листі від 11 серпня 1662 р.: «... у мене самого, котрий несе на своїх слабких плечах такий важкий тягар, не вистачає ні сил, ні надії утримувати у слухняності людей українських, які колихаються від найменшого вітру» [20, с.192]. 8 вересня відправив до нього посла Г. Лісницького з проханням «... дозволити йому покласти булаву, бо більше не в змозі виконувати настільки важку цю посаду повинність» [20, с.206-208, 215-216]. За таких обставин серед старшин заострилася боротьба за владу. Найбільш ймовірними претендентами були Г. Гуляницький, уманський полковник М. Ханенко, П. Дорошенко та представник короля (де-факто його особистий резидент) при гетьмані полоцький стольник П. Тетеря. На військовій представницькій раді 13 січня 1663 р. останнього обрали гетьманом [4, с.150; 5, s.95-96; 48, с.269-273].

Показово, що на цей час П. Тетеря уже не служив у Війську Запорозькому, а відтак не мав легітимного права обіймати будь-яку старшинську посаду. Постає запитання: а чому тоді став володарем булави? Як на наш погляд, вирішальну роль зіграла позиція калги-султана Селім-Гірея, з котрим П. Тетеря зустрічався напередодні елекції. Припускаємо, що шляхом обіцянок залишитися вірним союзником Криму, надійно «підстрахованих» чималою грошовою сумою, заручився його підтримкою. Аби впливати на хід ради, той направив на неї свого представника Батиршу-мурзу, якого «... кілька полковників і старшин запросили до кола...». Враховуючи, що орда розташувалася неподалік місця проведення ради й існувала реальна мілітарна загроза прояву ворожнечі, її учасники дружно проголосували за П. Тетерю. За визнанням очевидця, королівського резидента «при Війську Запорозькому» Мрачковського, булава потрапила до нього «... за особливою ласкою Божою та за допомогою присутності браташів (тобто татар – В.С.), бо всі близько Чигирина стали» [5, s.95-96; 28, с.58-59]. Збереглися свідчення гінця Селім-Гірея до Бахчисараю Кемал-мурзи, що саме калга-султан вчинив гетьманом П. Тетерю [11, арк.238]. Отже, вперше в роки революції власне зовнішньополітичний чинник став визначальним в елекції гетьмана.

Прийшовши до влади, П. Тетеря відразу ж зробив спробу знайти порозуміння з лівобережним старшинським угрупованням Я. Сомка, до якого звернувся з листом вже 15 січня, пропонуючи вступити у перемовини [48, с.272]. Однак, на той час бо-

ротьба за владу у Лівобережжі досягла апогею, а відтак діалог, що розпочався, не мав перспектив успішного завершення (тим паче, що наказний гетьман сам виношував наміри об'єднати козацьку Україну під своїм регіментом). Як підкреслював він у листі до царя (середина липня 1662 р.), краще звільнити його з посади наказного гетьмана, але «щоб лише нами задніпрани не володіли, бо це готова зрада і наша згуба» [12, арк.16]. Відбивши осінній наступ 1661 р. Ю. Хмельницького, Я. Сомко в кінці квітня 1662 р. на Козелецькій раді домігся обрання себе гетьманом («до государевого наказу»), проте, внаслідок інтриг єпископа Мефодія, В. Золотаренка та кошового гетьмана І. Брюховецького, Москва не визнала легітимності цієї ухвали [26, с.272-284; 33, с.360-367; 36, с.176-189; 38, с.246-255; 48, с.238-243]. Відтак боротьба за владу продовжувалася, яку та роздмухала з метою послаблення політичної ролі старшини. Прагнула перетворити її на покірливих виконавців своєї волі, усунувши від влади осіб, спроможних обронути Українську державність.

Упродовж 1661-1662 рр. російські урядовці помітили, що Я. Сомко, В. Золотаренко й інші полковники, попри переважно показову лояльність, залишалися поборниками збереження політичної автономії. Особливе занепокоєння викликала постать Я. Сомка, котрий ратував за встановлення міцної гетьманської влади авторитарного типу (на зразок Б. Хмельницького), централізованої системи управління, виокремлення козацтва в привілейований стан із забороною поповнення його лав поспільством, невтручання російських воєвод та військових чинів у всі сфери внутрішнього життя України тощо [27, с.47-50; 32, с.246-248, 255-257; 33, с.363-368, 383-386; 48, с.231-232, 235-236, 244-250, 290-294]. Лякала їх й різноманітна інформація про його наміри визнати владу польського короля чи хана і порвати з Московією. Наприклад, влітку 1662 р. Г. Ромодановській отримав відомості, що Я. Сомко та Ю. Хмельницький підтримують контакти для того, аби «... їм, об'єднавшись, побрататися з татарами і бути самостійними» [9, арк.54].

Для реалізації цих планів Москва обрала вдаль тактику, зробивши ставку на використання глибокого обурення запорожців, незаможних козаків й посполитих зловживаннями старшини, їх ненасатню жадобою до збагачення та захланністю. Тому підтримувала антистаршинські акції І. Брюховецького та запорозького полковника І. Сірка, котрі з весни 1662 р. взяли курс на проведення чорної ради [10, арк.27-36; 15, с.337-338]. Зрозуміло, що їй не могли не імпонувати заяви кошового гетьмана про доцільність ліквідації Гетьманщини на користь створення «Малоросійського князівства», очолюваного окольничем, князем Фьодором Ртіщевим, з наступною конфіскацією маєтностей старшини [14, с.101; 34, с.28-29, 35-36]. Тому з осені цього ж року однозначно робить ставку на І. Брюховецького, як основного претендента на гетьманську булаву, котрого мала обрати чорна рада. Пізніше цар у власноручному листі до Г. Ромодановського підкреслював: «... пильнувати надзвичайно, щоб Брюховецького не втратити, а він істинно ві-

ний, тому що очі наші бачив і давав обіцянки, а Сомка б з товаришами в жодному разі при ньому не хвалити, щоб цим йому не досаджати» [36, с.215]. Внаслідок чого помітно зміцнюються позиції запорозького (радикального) угруповання старшини.

Відомо, що за сприяння царського уповноваженого князя Д. Велико-Гагіна Ніжинська чорна рада (27-28 вересня 1663 р.) обрала гетьманом І. Брюховецького, якого масово підтримали запорожці та більшість рядового козацтва. Досягнувши перемоги, він вперше в революції вдався до повної заміни генеральної старшини і полковників. Не без його участі Д. Велико-Гагіна були безпричинно заарештовані наказний гетьман, 7 полковників й ряд інших старшин. Їхня доля виявилася трагічною. Добре знаючи неприязнь І. Брюховецького до Я. Сомка, В. Золотаренка та інших осіб, московські сановники вирішили усунути їх з політичного життя Лівобережної України. Тому недвозначно натякнули тому на доцільності якомога швидшої розправи над ними («негаймо», щоб від них «... заколоту не було і шкоди якоїсь не вчинилося») й деяким винести смертний вирок, а інших відіслати до Москви. Відтак 28 вересня у Борзні стратили 8 осіб, включаючи Я. Сомка та В. Золотаренка, а 10 старшин відіслали до Москви. До цієї ганебної справи виявився причетним і єпископ Мефодій, який став чи не головним призвідником політичних інтриг і поборником російських інтересів [8, арк.4-5; 33, с.396-398; 34, с.47-73; 36, с.220-221; 38, с.283-286; 48, с.318-320]. Так було ліквідовано ядро автономістського угруповання Лівобережжя, яке обстоювало автономні права Гетьманщини. Його замінили маловідомі особи (Т. Миколаєнко, Д. Пісоцький, І. Плотник, Д. Єрмоленко, С. Чернець, І. Цісарський тощо) [33, с.397-398]. Показовою в цьому відношенні виявилася реакція переяславського воєводи В. Волконского на призначення переяславським полковником Д. Єрмоленка, котрий з'явився до міста з київським полковником В. Дворецьким. Він почав їх ляяти, бо, мовляв, «... лихі ви люди, свині вибілися у керівництво й обрали в гетьмани таку ж свиню, погану людину, а кращих людей, Сомка з товаришами, від керівництва відлучили...» [8, арк.22-23]. Подіяємо міркування В. Брехуненка, що «... лівобережна еліта була обезкровлена й фактично наново сформована переважно з учорашньої голоти» [25, с.191].

Непросто складалася відносина між основними старшинськими угрупованнями й у правобережній Гетьманщині. Масове повернення шляхти й урядників до маєтків, їх зловживання стосовно козаків, безчинства жовнірів викликали велике обурення в козаків й більшості старшин. Незважаючи на те, що обраний П. Тетерею вектор політики, спрямований на пошук порозуміння з Я. Сомком та запорожцями був єдино вірним, а повернення ним з польського ув'язнення І. Богуна [20, с.256-257, 261, 272; 28, с.66-69] відкривали шлях до згуртування старшини, все ж цього не трапилося через явну пропольську орієнтацію й низький авторитет. На початку травня 1663 р. з невідомої нам причини у нього стався гострий конфлікт з полковником О. Гоголем. Внаслідок якого, за власним

визнанням гетьмана, «... викликав до мене таку огиду, що мене майже повністю перестали любити...» [20, с.317]. Ймовірно з цього часу група старшин розпочала готувати усунення його від влади. Деякі зі змовників узгоджували свої дії з Я. Сомком, який, вочевидь, намагався об'єднати під своєю владою козацьку Україну [20, с.318, 322-323, 331, 334-335, 339-341; 33, с.387-392].

Серед них перебував і паволоцький полковник І. Попович, котрий розпочав повстання у Паволочі (кінець травня – перша декада червня), яке виявилось локальним й було швидко придушене генеральним осавулом П. Дорошенком. Показово, що І. Попович в універсалах до населення зі закликами підніматися на боротьбу використовував і відозви «... надісланими від Самченка» [3, с.499]. Становище гетьмана було критичним і його життя «висіло на волосині». Чимало старшин відмовилося від його підтримки (за його ж визнанням, сталося «... перетворення домашніх овець у хижих вовків, котрі подали привід скаженому зраднику попу підняти знамено бунту...»). Ситуацію для нього врятувала лише підтримка ординців, дякуючи якій вдалося зберегти, як він стверджував, «... цілісність Української твердині, уже нахиленої до падіння» [20, с.326-327]. Недарма королівський резидент при Війську Запорозькому С. Венславський 7 липня в листі до короля констатував той факт, що власне татари є «... охоронцями його життя і управління...» [20, с.335]. Проведене слідство над захопленням І. Поповичем з'ясувало причетність багатьох зі старшин до змови проти П. Тетері [20, с.335, 340].

Отже, громадянська війна, спровокована грубими помилками І. Виговського, а також втручанням Московії у внутрішньополітичне життя козацької України, розкололи політичну еліту на ряд угруповань, що повели боротьбу за владу. Вона стала головним деструктивним чинником руйнації унітарного устрою держави, утворення Лівобережної Гетьманщини й виокремлення Запоріжжя в автономне державне утворення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів головний актів давніх (Варшава). Ф. 3. Відділ козацький. № 81. 6 арк.
2. Архів головний актів давніх (Варшава). Ф. 357. Спр. 124/147 б/а.
3. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР. Спр. 402. 758 арк.
4. Бібліотека Національна (Варшава). ВР. Спр. 6643. 348 арк.
5. Бібліотека Національна (Варшава). ВР. Спр. 6974. 125 арк.
6. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. Спр. 1065. 632 арк.
7. Бібліотека Ягеллонського університету (Краків). ВР. Спр. 5. 1358 арк.
8. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. II. Спр. 15402-15403. 69 арк.
9. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. II. Спр. 15409. 73 арк.
10. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. II. Спр. 10. 62 арк.
11. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. II. Спр. 15425-15487. 262 арк.

12. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. IP. Ф. II. Спр. 15544. 24 арк.
13. Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип Э. Праца, 1863, Т. IV: 1657-1659. 276 с.
14. Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип Э. Праца, 1867, Т. V: 1659-1665. 335 с.
15. Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип В.В. Праца, 1872, Т. VII: 1657-1663, 1668-1669. 398 с.
16. Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип А. Катанского и К, 1892, Т. XV: 1658-1659. 492 с.
17. Гордон П. Дневник 1659-1667. Москва: Наука, 2002. 315 с.
18. Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // *Сіверянський літопис*. 1999. № 3. С. 3-34.
19. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // *ЗНТШ*. Львів, 1991. Т. 222. С. 327-350.
20. Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. Киев: В университетской типографии, 1859. Т. IV. 464 с.
21. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира Акц. о-ва Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. Т. III. 600 с.
22. Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem, hetmanem moskiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / Oprac. Piotr Borek. Kraków: Collegium Columbinum, 2006. 247 s.
23. [Lubomirski J.] Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1922. 123 s.
24. Mercuriusz Polski / Oprac. Adam Przyboś. Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960, 490 s.
25. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. 503 с.
26. Востоков А. Козелецкая рада 1662 года // *Киевская старина*. 1887. С. 269-284.
27. Газин В.В. Яким Саммко: на шляху до гетьманської булави (політичний портрет діяча періоду Руїни Української козацької держави // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 44-54.
28. Газин В. В. Павло Тетеря. Київ: Арій, 2013. 224 с.
29. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // *ЗНТШ*. Львів, 1904. Т. 59. С. 1-140.
30. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // *ЗНТШ*. Львів, 1909. Т. 89. С. 49-90.
31. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Відбитка з «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові. Львів: з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1913. 149 с.
32. Горобець В. «... Нам згідно звичаю давнього нашого того гетьмана обирати, кого все Військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 237-264.
33. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматції: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1664. Київ: Інститут історії України, 2001. 533 с.
34. Горобець В. Гетьман Руїни Іван Брюховецький та Москва. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 247 с.

35. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
36. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва: Университетская типография, 1899. 1104 с.
37. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского // *Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования*. Москва: Чарли, 1995. С. 46-167.
38. Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // *Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования*. Москва: Чарли, 1995. С. 168-286.
39. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // *Гадяцька унія 1658 року*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2008. С. 109-127.
40. Маланюк Є. Малоросійство. Нариси з історії нашої культури (уривки). Київ: Видавничий ПрАТ «Українська прес-група», 2012. 72 с.
41. Окиншевич А. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII вв. Київ, 1929. Ч. 1: Генеральна рада. С. 254-425.
42. Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1658-1659 / перекл. з польської проф. о. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 398 с.
43. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – початок 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с.
44. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). Киев: ООО «Издательство «КЛИО»», 2017. 320 с.
45. Терлецький О. Історія Української держави. Львів, 1924. Т. 2. Козацька доба. 304 с.
46. Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст. // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa*. Alessandria, 2004. С. 7-37.
47. Яковлева Т. Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
48. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 644 с.
49. Dąbrowski J.S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661-1668 // *Studia historyczne*. 2001. R. XLIV. Z. 4 (175). S. 573-592.
50. Hniłko A. Bitwa pod Słobodyszczem (7.X.1660) // *Przegląd Historyczno-wojaskowy*. Warszawa, 1929. T. 1. Z. 2. S. 198-206.
51. Hniłko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Oświęcim: Napoleon V, 2012. 112 s.
52. Kroń P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczypospolitą, a Moskwą w latach 1658-1660. Warszawa: WUW, 2008. 452 s.
53. Kroń P. Unia Hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrześniu 1669 roku // *350-lecie unii Hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. S. 439-457.
54. Mironowicz A. Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // *Granice i pogranicza. Historia codzienności i dowiadczeń*. Białystok, 1999. T. 1. S. 84-89.
55. Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 roku // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą, Apostolską i Ukrainą*. Białystok, 2012, S. 243-262.

56. Ochmann S. Sejmy lat 1661-1662. Przegrana batalia o reforme ustzoju Rzeczypospolitej. Wrocław, 1977. 278 s.
57. Ossoliński L. Cudnów-Słobodyszczce 1660. Zabrze: Wydawnictwo infort-editions, 2008. 111 s.
58. Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przelomie lat 1660-1661 // *Przegląd historyczny*. 1954. T. 45. Z. 4. S. 609-634.

В. В. Степанков

**Раскол политической элиты и борьба группировок
во время гражданской войны в казацкой Украине
(март 1658 – июнь 1663 гг.)**

В статье исследуется проблема деструктивного влияния гражданской войны на консолидацию политической элиты. Выяснено причины обострения борьбы между ее основными группировками во времена гетманата И. Выговского и устранения его от власти. Установлено, что переход булавы к рукам Ю. Хмельницкого не благоприятствовал сплочению элиты. Заключение им Чудновского договора стало толчком к обособлению левобережной старшины, которая при поддержке царя взяла курс на создание левобережной Гетманщины. Борьба между собой группировок Я. Сомка и В. Золотаренка в условиях нарастания недовольства запорожцев и обедневшего казачества обогащением старшин, ослабила политическое влияние последних. За таких обстоятельств кошевой И. Брюховецкий, опираясь на поддержку рядовых казаков и помощь Москвы, добился избрания себя гетманом Левобережья (июнь 1663 г.). Так произошел раскол элиты, приведший к разрушению унитарного устройства Украинского государства.

Ключевые слова: политическая элита, группировка, казацкая старшина, борьба, казацкая Украина, гетман, Правобережье, Левобережье, Запорожье.

Vitaliy Stepankov

**The split of the policy elite and the struggle of its forces during
the Civil War in Cossack Ukraine (March 1658 – June 1663)**

The article examines the problem of the destructive impact of the Civil War on the consolidation of the policy elite. The reasons for the intensification of the struggle between its main groups during the period of Hetmanate of I. Vygovsky and the later elimination of him from the post of Hetman are explained. It was determined that the switch of the mace to the hands of Y. Khmelnytsky did not contribute to the consolidation of the elite. The conclusion of Chudnivsky Treaty was the impetus for the separation of the prosperous class of Cossacks of Left Bank, that with the support of the king, was set to exclude the Hetmanate of Left Bank. The struggle for power between the forces of Y. Somko and V. Zolotarenko, under the conditions of the increase of dissatisfaction of Zaporozhian Cossacks and the impoverished Cossacks with the enrichment of the elders, weakened the political influence of the latter. Under these circumstances, I. Briukhovetsky, the commander of Cossack camp, relying on the support of The Common Cossacks and the help of Moscow, achieved the election of himself as the Hetman of Left Bank (June 1663). Consequently, there was a split of the elite that led to the destruction of the unitary system of the Ukrainian state.

Key words: policy elite, forces, the prosperous class of Cossacks, struggle, Cossack Ukraine, Hetman, Right Bank, Left Bank, Zaporizhzhya.

Отримано: 12.07.2018

РОСІЙСЬКЕ ВІЙСЬКО У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ ТА ІНСТРУМЕНТ ІМПЕРСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

Дислоковане в Правобережній Україні угруповання російських військ у пізній Імперський період виступало потужним інструментом пропаганди, спрямованої як на самих військовослужбовців, так і цивільне населення регіону.

Пропагандистська робота з особовим складом військ була спрямована на прищеплення йому вірності монарху та відчуття патріотизму до Російської держави. Для цього використовувалася низка інструментів: уроки «словесності», різноманітні виховні заходи (читання, лекції, демонстрації «туманних картинок» тощо), інститут шефства членів російської або іноземних правлячих династій над військовими частинами над військовими частинами, відзначення річниць битв та роковин переможних воєн, а також святкування ювілеїв військових частин.

Водночас військова тема активно використовувалась у пропагандистській роботі із цивільним населенням. Війська брали участь у різноманітних ювілейних урочистостях (до сторіччя російсько-французької війни 1812 р., 300-річчя правління династії Романових), залучались до «церковних парадів» у дні релігійних свят спільно з духовенством Російської православної церкви. Військові сюжети активно поширювалися в друкованій продукції та кінопропаганді.

Ключові слова: Правобережна Україна, російська армія, пропаганда, ювілейні заходи, військові бібліотеки.

З моменту приєднання до Російської імперії землі Правобережної України стали місцем дислокації чисельного угруповання імперських військ, призначених як для забезпечення лояльності підданих династії Романових (і з числа місцевого населення, і жителів сусідніх регіонів), так і для можливого збройного протистояння із західними сусідами. При цьому тривалий час лояльність військ забезпечувалась переважно за рахунок надання їм певного статусу в становій системі імперії Романових. Попри труднощі довічної, а згодом 25-річної служби в армії, після її закінчення вояки та їх рідні звільнялись від кріпацтва; ще більше привілеїв отримували козаки, вояки іррегулярних національних частин тощо.

Вже за часів правління Миколи I ситуація починає змінюватись. Однак лише епоха «великих реформ» помітно вплинула на організацію роботи з особовим складом військових частин. Військовослужбовці строкової служби, служба яких тривала лише кілька років, зберігали більш тісний зв'язок із своїми соціальними та національними спільнотами. Тому значно актуальнішим, ніж раніше, стало питання формування у вояків царської армії системи поглядів, невід'ємними складовими якої були б лояльність царській владі (а в більш широкому розумінні – шана до будь-якої монархії загалом), усвідомлення себе «російською людиною» якщо не з точки зору національної належності, то, принаймні, в контексті державної належності.

Служба в національних окраїнах імперії розширювала коло ідей, які пропагувались серед військовослужбовців, за рахунок необхідності певним чином обґрунтувати сам факт перебування цих земель (етнічно та релігійно відмінних) «під високою державною рукою».

Перераховані ідеї поширювались у військах за допомогою розгалуженої та різнопланової системи пропаганди. В даному випадку ми виходимо з класичного визначення пропаганди, запропонованого «Британською енциклопедією», згідно з яким пропаганда – це системні зусилля, спрямовані на маніпуляцію поглядами та цінностями окремих осіб і певних груп, для якої характерне певне спотворення дійсності та активне використання різноманітних символів [25]. Слід зазначити, що вперше термін було вжито у назві створеної в 1622 р. «Congregatio de Propaganda Fide» – Конгрегації поширення віри Святого Престолу. Тому в мовах романської групи він має достатньо нейтральне значення, натомість у германських та слов'янських мовах поняття «пропаганда» має негативні конотації. До того ж, у пострадянській науковій літературі пропаганда асоціюється із поширенням певної ідеології, тому окремі автори вважають її явищем, характерним для «короткого» ХХ ст. Щодо цього не можемо не відзначити, що кінцевою метою будь-якої пропаганди є поширення певної системи поглядів. У цьому відношенні діяльність державних структур Російської імперії, спрямована на формування монархічного світогляду та ототожнення себе із імперськими державою та соціумом, цілком відповідає визначенню пропаганди.

Що стосується ключових положень цієї пропаганди, то головним із них, поза сумнівом, було поширення монархічних цінностей, які включали низку ключових тез: сакралізацію влади монарха та наголошення на особливій ролі царя і царської родини в житті країни; підвищення авторитету монархії загалом, безвідносно держави.

Як вже зазначалось, одним з першочергових завдань пропаганди серед військ, розміщених у неросійських регіонах імперії Романових, було ідеологічне обґрунтування самого факту перебування цих земель у складі імперії. Способи такого обґрунтування суттєво різнились і мали свої особливості на теренах Сибіру, Кавказу, в Фінляндії, польських і прибалтійських губерніях. Що стосується Правобережної України, то серед військових всіляко пропагувалась думка про «споконвічно російський» характер земель Правобережжя, «насилно відторгнутих від загальноросійського древа». Як приклад наведемо епізод із подій Першої світової війни. У наказі військам гвардії під час штурму Ковеля в липні 1916 р. генерал від кавалерії В.М. Безобразов заявив, що «наша мета – вогнем і багнетом прокласти шлях до Ковеля і звільнити цю споконвічну російську землю». Показова у даному випадку особа автора наказу – генерала Безобразова. З одного боку, він був одним з вищих сановників Російської імперії, близьким до царя Миколи II, тож можна говорити про близькість таких поглядів

імперській верхівці. З іншого боку, Безобразов у 1896–1900 рр. командував Бузьким уланським полком, дислокованим у Білій Церкві, тож досить непогано знав місцеві реалії. Тим не менш, реальне знайомство з українцями Правобережжя, очевидно, ніяк не позначилось на уявленнях про них, як про частину «триєдиного руського племені».

Загалом можна говорити про типовість для російської імперської верхівки уявлень, відображених у наказі генерала Безобразова. Так, А.І. Денікін згодом в еміграції, працюючи над мемуарами, стверджував, що «національного питання у старій російській армії майже не існувало... Зокрема, малоросійське питання не існувало взагалі. Малоросійська мова поза офіційним навчанням (пісні, музика) здобула цілковите визнання і ні в кому не викликала враження окремішності, сприймаючись як своє російське, рідне» [5, с.334].

Якщо говорити про форми пропагандистської роботи з військовиками строкової служби, які застосовувались у царській армії, то в першу чергу слід згадати так звану «словесність», тобто заняття із військовослужбовцями строкової служби, які були нормативною частиною навчального процесу і передбачали «укріплення воїнського духа і формування релігійних почуттів солдатів і унтер-офіцерів, почуття обов'язку, відданості царю і Батьківщині, розуміння святості присяги, зміцнення духа військової дружби, виховання безперечної покори командирам і начальникам» [24, с.25-26]. Тема «словесності» неодноразово піднімалась у радянській мемуарній та історичній літературі, при цьому відзначався низький фаховий рівень цих занять. Тим не менш, дозволимо собі припущення, що на певну частину особового складу ці заняття певний вплив все ж мали.

Важливим інструментом ідеологічної роботи із особовим складом були бібліотеки військових частин. У частинах російської армії вони існували кількох типів. Так, найбільш чисельними і різноманітними були полкові офіцерські бібліотеки, користуватись якими мали право офіцери, лікарі та військові чиновники (а опосередковано – також члени їх сімей). Водночас нам відомі факти існування полкових і ротних солдатських бібліотек. Слід зазначити, що книжковий репертуар солдатських бібліотек досить жорстко регламентувався, що відрізняло їх від бібліотек для офіцерства (в останніх досить часто зустрічались твори Т. Шевченка, Г. Сенкевича та інших критичних щодо Російської імперії авторів); більше того, існували спеціальні видавничі серії на кшталт «Солдатської бібліотеки» від видавництва Веселовського та часописи для «нижніх чинів».

Іншим інструментом пропагандистської роботи були колекції полкових музеїв, знайомство з якими солдатам і офіцерам прищеплювали як гордість за свою військову частину та її минуле, так відчуття причетності до історичного минулого Росії, відданість монаршому дому. Наприклад, у полковому музеї 1-го Волзького кінного полку Терського козачого війська станом на 1911 р. збе-

ріглись наступні артефакти: знамена колишнього Волзького козачого війська, дві старовинних гармати (нагороди від цариці Анни Іоанівни) тощо [21, с.172].

Слід відзначити, що загалом нормувались найрізноманітніші аспекти життя з метою надання їм певного ідеологічного забарвлення. У цьому відношенні показовим є наказ командира 12-го армійського корпусу за 1894 р., яким регламентувався перелік пісень, дозволених до виконання у строю. Показовою є вступна частина наказу, в якій наголошувалось, що кожен, хто служить у російській армії, є російським солдатом, тому має бути знайомим із вельми промовистим і є сам перелік пісень, в якому акцент зроблено на творах, присвячених участі російської армії у війнах XVIII – XIX ст., а також піснях, що пропагували відданість царю [14, с.491].

Окрім повсякденних практик, для підкреслення ролі монархії, формування «російської» свідомості у військовослужбовців використовувались різноманітні святкування. Щороку у військових частинах відзначалось до 218 свят, в тому числі дні «тезоіменитства» царя та цариці (а також вдови попереднього монарха, якщо вона ще була жива), дні народження полкових шефів (докладніше про інститут шефства йтиметься нижче) тощо. Доповнювався календар свят екстраординарними подіями; так, народження дітей у царській родині урочисто відзначали у всіх військових частинах, супроводжуючи дійство салютом і урочистим молебнем. Також з нагоди народження царських дітей та дітей великих князів оприлюднювався особливий імператорський маніфест, який, серед іншого, зачитувався у всіх військових частинах і установах.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. імперське військо, як і інші державні інституції, охопила масова хвиля різноманітних ювілейних торжеств. В першу чергу вона торкнулась ювілейні окремих військових частин. Як саме відбувались подібні ювілейні урочистості, демонструє святкування двохсотріччя Кубанського козачого війська у 1896 р. 1-м Урупським полком цього війська, дислокованим у Кам'янці-Подільському. Оскільки це був єдиний полк кубанських козаків, розміщений у європейській частині імперії, офіцерський склад вирішив максимально репрезентувати як власну частину, так і кубанське козацтво загалом. Святкування розпочалось парадом сотень і команд полку та підрозділів від усіх полків і батарей 2-ї козачої дивізії, після чого для гостей влаштували частування в ротонді 48-го Одеського полку і в розбитих навколо шести великих навісах. Вхід до саду ротонди прикрасили вензелями правлячого монарха і його дружини, над якими знаходився герб Кубані, а ще вище – щит з написом «200». По боках від входу стояли 5-аршинні щити з перерахуванням найважливіших подій історії кубанського козацтва, до цих щитів кріпились менші з іменами всіх отаманів війська [9, с.889-890].

Сплеск масових дійств припав на останнє передвоєнне десятиріччя, коли відбулись масштабні святкування 200-річчя Полтавської битви, 100-річчя російсько-французької війни і 240

300-річчя перебування Романових на російському троні. З нагоди «полтавських торжеств» у Меджибізькому таборі відбулись урочистий молебень, салют зі 101 пострілу та парад військ. У цей день табір прикрашали прапорцями. Нижнім чинам влаштовували ігри. За кілька днів до урочистостей у кожній роті, батареї, сотні та ескадроні офіцери інформували нижніх чинів про значення великої північної війни, Полтавської битви, царів-переможців і роздавали виписані книги [10, с.105].

Що стосується сторіччя Бородинської битви, то воно фактично відбувалось у кількох вимірах. Так, делегація низки частин взяла участь в урочистостях на полі Бородинської битви. Практично у всіх гарнізонах Правобережжя 26 серпня 1912 р. відбулись паради, супроводжувані салютами та ілюмінаціями, урочистими молебнями тощо. Так, у Проскуріві з ініціативи начальника гарнізону генерал-лейтенанта М. Орлова було проведено урочисте богослужіння, після чого відбувся парад і лекції для вояків та населення.

Одним з інструментів монархічної пропаганди був інститут так званого шефства, коріння якого було запозичено в західноєвропейських арміях, де полки формувались представниками аристократії й називались іменем їхніх полковників. У більшості випадків такі полковники не очолювали безпосередньо військові частини, однак контролювали матеріальне забезпечення, кадрові призначення тощо. Поступово інститут шефства перетворився на повсякденну практику, покликану символізувати зв'язок між збройними силами та монархічним режимом. У Російській імперії шефство пережило подібну метаморфозу за правління Миколи I. З того часу полкам узаконювалось шефство одного з представників правлячої династії або осіб з інших європейських монарших родин.

Крім того, в 1907 р. була утверджена практика «вічних шефів», коли полкам присвоювали імена воєначальників різних історичних епох, з якими були пов'язані важливі сторінки в їхній історії. Так, 26 серпня 1912 р. Ізюмському гусарському полку було присвоєно в якості «вічного шефа» ім'я героя наполеонівських воєн генерал-лейтенанта І. Дорохова, що командував ним у 1803–1812 рр. Відбулось це під час грандіозного святкування річниці Бородинської битви, участь в якому взяли 118 тисяч військовослужбовців, включаючи зведений ескадрон Ізюмського полку [19, с.26].

Напередодні Першої світової війни, за нашими підрахунками, на теренах Правобережної України дислокувались 21 частина і військова установа, що мали шефів. Із них 8 полків мали історичних шефів, 6 частин – шефів із російської царської родини, 3 полки – з числа європейських монархів. 3 полки: 45-й піхотний, 11-й і 12-й гусарські поєднували шефство полководців XVIII – XIX ст., відповідно генерал-фельдмаршала графа Головіна, генерала Дорохова і генерала Д. Давидова з шефством осіб монаршого дому. Шефом 11-го гусарського Ізюмського полку був іноземець принц Генріх Пруський. Київському Володимирському

кадетському корпусу і 6-му саперному генерал-фельдмаршала Миколи Миколайовича батальйону шефство було присвоєно за життя шефів, зберігши його після смерті великих князів.

Зазначимо, що інститут шефства сприяв підвищенню рівня лояльності щодо монархії, особливо у випадку сталого інтересу шефа до життя частини, підтримання контактів з її вояками. Джерела містять інформацію про випадки сприяння англійського короля храму 9-го полку, запрошення представників 12-го уланського Білгородського полку до Відня на святкування шефства імператора Франца-Йосифа.

Яскравим прикладом зближення з шефом може слугувати ситуація із шефом Охтирського драгунського (гусарського) полку – великою княгинєю Ольгою Олександрівною. Вона неодноразово була у Меджибожі, де дислокувались охтирці, долучалась до різних аспектів життя частини, включно зі створенням жартівливого альбому найневдаліших падінь із коня, функціонування спортивних товариств, вирішення побутових проблем військовослужбовців тощо. Безумовно, наведений приклад можна розглядати як певний екстремум – наймолодша донька Олександра III, значно молодша за братів, далека від матері й примусово видана заміж за несимпатичну їй людину, намагалась знайти середовище, в якому б їй було комфортно. Можливо, саме тому згодом, у роки революції, царська донька і сестра розлучилась із першим чоловіком й виїхала заміж за офіцера Охтирського полку Миколу Куликовського.

Достатньо цікавим є використання матеріальних «місць пам'яті» для пропагандистської роботи серед військовослужбовців. Першочергову роль тут відігравали знамена як традиційні символи корпоративної єдності військовослужбовців. У російській армії символічна роль знамен і штандартів була зафіксована указом Павла I (раніше вони неодноразово змінювались відповідно до вподобань монархів). В частинах, дислокованих у Правобережжі, напередодні Першої світової війни використовувались знамена різних зразків, які помітно відрізнялись дизайном і станом збереженості, слугуючи своєрідними символами військових частин. Показово, що А. Денікін, очоливши дислокований у Житомирі 19-й піхотний полк, невдовзі добився повернення частини із столичних сховищ старовинних прапорів полку. Доставлені в Житомирі знамена урочисто зустріли на залізничному вокзалі, після чого в супроводі оркестру й почесного караулу пронесли через місто до військового містечка.

Важливим елементом пропагандистської роботи було підтримання полкових традицій щодо уніформи. В першу чергу, це стосувалось кавалерійських полків, котрі вирізнялись своїм корпоративним духом. Після повернення в 1907 р. кавалерійським полкам традиційних назв (гусарський, уланський), розгорнулася кампанія з повернення традиційної полкової уніформи. Так, упродовж 1908–1912 рр. неодноразово змінювалась уніформа Ізюмського полку – до неї включались елементи, що мали нагаду-

вати про бойові заслуги ізюмців [19, 27-28]. Командир 12-го гусарського Охтирського полку навіть звертався із офіційним рапортом повернути до уніформи охтирців ментики як нагадування про славетні сторінки історії частини [17, с.28].

Крім того, ювілейна лихоманка початку ХХ ст. супроводжувалась появою полкових знаків як символу належності до певної «полкової сім'ї». Усі знаки виготовляли в двох варіантах – із цінних металів для офіцерів та з міді або латуні для «нижніх чинів». Всі знаки несли в собі значне символічне навантаження, апелюючи до славетних сторінок історії військових частин. Так, полковий знак Охтирського гусарського полку мав форму так званого «Празького хреста», нагороди 1794 р. за штурм передмістя Варшави; полкові знаки піхотних полків були виконані у формі нагород. Вручення полкових знаків проводилось в урочистій обстановці, нерідко у присутності гостей –військового командування, представників міського і земського самоврядування. Досить поширеною була практика заходів, пов'язаних зі створенням полкових знаків. Скажімо, делегація 25-го драгунського Казанського полку в складі чотирьох офіцерів і вахмістра їздила у Санкт-Петербург для вручення царю тексту полкової історії і полкового значка, створених з нагоди 200-річчя частини [7, с.285-286].

Чимало пропагандистських заходів було орієнтовано на цивільне населення. Зокрема, важливим аспектом було залучення вояків до публічних церемоній, тобто діяльність, іменована в англійській мові як «public duty». Взагалі практика залучення військових до участі в урочистих подіях носила достатньо масштабний і масовий характер. Цьому сприяло перебування у кожному повітовому центрі щонайменше одного військового формування – управління військового начальника з конвойною командою при ньому. Це дозволяло залучати військові караули до публічних заходів. У Правобережжі додатковим аргументом на користь їх проведення слугували концентрація значної кількості військ і наявність значної кількості потенційно нелояльного населення, на яке значною мірою і була спрямована пропаганда.

Наприклад, з нагоди вступу на престол та подальшої коронації Миколи II у більшості населених пунктів Поділля було влаштовано урочистості, а в губернському центрі також «народні читання». У всіх цих заходах участь брали, зокрема, і військові [6, с.924; 18, с.346].

Слід зазначити, що форми військової пропаганди поступово еволюціонували, враховуючи зміни в суспільній свідомості та інші чинники. Так, у 1877 р., коли розпочалась російсько-турецька війна, виступ військ із Кам'янця-Подільського в район бойових дій супроводжувався урочистостями за участю губернатора, єпископа та інших офіційних осіб [20, с.274-275]. Під час відправки військ на Далекий Схід під час російсько-японської війни 1904-1905 рр., не популярної в суспільстві, можновладці, виступаючи перед вояками, наголошували на вимушеному для Росії характері війни і закликали «стати на захист Престолу і Вітчизни» [15, с.1180].

До заходів, пов'язаних із пропагандою імперської лояльності, надзвичайно близькими були заходи, спрямовані на презентацію домінуючої в імперії православної церкви. Насамперед, підкреслимо, що до штату кожного полку входив полковий священник, до завдань якого входила індивідуальна духовно-моральна робота серед вояків. Також у кожному полку існували два основних свята – полкове, про яке вже було згадано, і храмове. Однак наразі ми б хотіли торкнутись питання про участь військовослужбовців у релігійних заходах, орієнтованих на цивільне населення. Практика ця корінням сягала дореформеного часу і майже без змін зберігалась до початку ХХ ст. Вона передбачала участь армійських підрозділів у відзначенні усіх церковних свят, зокрема, в супроводі хресних ходів, виставленні караулів біля йорданської купелі тощо. При цьому, військовослужбовців змушували брати участь у заходах виключно панівної російської православної церкви. Натомість для вояків, які належали до інших релігійних спільнот, створювались численні перепони. Приклади примусового дистанціювання армії від переслідуваних релігій наводить Й. Петровський-Штерн: за участь у внесенні Тори до синогаго командира одного піхотного полку звільнили з посади і фактично примусили звільнитись з армії. Де факто, вибудовувався логічний ланцюжок «російський солдат» – «православний воїн».

Вживалися заходи щодо розповсюдження серед населення Правобережжя друкованої військової продукції. Так, прокурівський повітовий військовий начальник полковник Балачинський, отримавши підписний лист від комітету з вшанування сторіччя з часу смерті О. Суворова, вирішив залучити до збирання коштів місцеве населення. За його наказом були надруковані прокламації (показово, що вони починались словами «Добра справа!»), завдяки поширенню яких вдалось зібрати досить значну суму – 408 руб. 6 коп.

Проводячи активну пропаганду друкованими засобами, влада не залишала осторонь інших технічних засобів впливу на населення. З появою кіно імперські власті активно використовували цей інструмент донесення до громадян певних ідей. Безумовно, рішення щодо зйомок певних фільмів приймалися на рівні керівництва кіностудій та, за певних обставин, державних органів, які надавали дозвіл на кінозйомку заходів за участю членів царської родини, вищих посадових осіб тощо, однак нерідко в основі сюжету опинялись імперські війська, дислоковані в губерніях Правобережної України або ж інші мілітарні теми. Зокрема, варто згадати такі фільми, зняті в Правобережжі, як: «П'ятдесятирічний ювілей знаменитого Київського кадетського корпусу» [2, с.35], «Гімнастичні вправи вихованців київських гімназій» [2, с.45], «Річні гімнастичні ігри вихованців Київського кадетського корпусу» [2, с.45], «Олімпійські ігри вихованців київських гімназій» [2, с.51], «Урочистості 100-річного ювілею 129-го піхотного Бессарабського полку в присутності Його Імператорської Високості Великого князя Михайла Олександровича 16 серпня 1909 р.» [2, с.61]. Ці фільми

були присвячені резонансним подіям суспільно-політичного життя, а глядачів вражали масштабністю зафіксованих подій, можливістю спостерігати за життям членів царської родини та вищих сановників імперії. Відтак, армійська тематика ставала інструментом індоктринації підданих імперії Романових. Ми чудово усвідомлюємо, що для XIX ст. сам цей термін не є повністю беззаперечним. Однак не можемо не наголосити, що імперська пропаганда на останньому етапі існування царської Росії акцентувала увагу не лише на вірності монарху, а на лояльності до правлячого дому та монархії загалом, тож можна говорити саме про певну доктрину відносин держави та особи.

Зауважимо, що в певних ситуаціях доволі важко розрізнити пропагандистську роботу та інші напрямки діяльності військового відомства щодо цивільного населення. Так, у 1889 р. військове міністерство ініціювало викладання у чоловічих навчальних закладах військової гімнастики. Згідно «Інструкції для викладання гімнастики у чоловічих навчальних закладах» від 26 квітня 1889 р., підготовленої Міністерством народної освіти, викладання гімнастики сприяло «моральному вихованню дітей, розвиваючи в хлопчиків спритність і мужність», а також знайомлячи їх з «основами військової дисципліни». Серед іншого, метою запровадження нової навчальної дисципліни проголошувалось «вправляючи хлопчиків у найпростіших рухах і шикунаннях, прийнятих у російському війську, гімнастика знайомить дітей з початковими засадами військової дисципліни... що значно полегшить учням труднощі стройової підготовки, коли їм доведеться вступити у війська чи ополчення, а разом з тим буде сприяти розвитку в них патріотичного почуття, нагадуючи хлопчикам про те, що і їм доведеться, можливо, свого часу стати в ряди захисників Престолу і Батьківщини» [8, с.10-11]. Показовим штрихом документу є наголошення на необхідності використання для віддачі команд при стройових заняттях виключно російської мови, незалежно від мови викладання решти дисциплін. Безумовно, подібна вказівка несла в собі певну утилітарну складову, готуючи молодь саме до команд, вживаних у російській армії; однак, на нашу думку, це також мало певне пропагандистське навантаження.

Активізація імперської пропаганди в останнє десятиліття перед Першою світовою війною призвела до появи такого явища, як рух «потішних». Ініціатором його зародження став А. Луцкевич, інспектор народних училищ Бахмутського повіту на Катеринославщині. З його ініціативи у 1910 р. в Бахмуті було створено «1-й народний клас військового строю і гімнастики Його Імператорської Величності Спадкоємця Цесаревича і Великого Князя Олексія Миколайовича». Поява класу співпала в часі із загостренням протиріч між великими європейськими державами та наростанням мілітаризму на субконтиненті. Показово, що зародження руху «потішних» припало на період масового захоплення молодіжними парамілітарними організаціями – в 1907 р. зародився скаутинг, у 1909 р. постало перше об'єднання польських

харцерів, практично всі слов'янські народи долучились до розгортання сокільського руху.

Вважається, що поштовою до розгортання руху «потішних» став царський огляд у Петербурзі 28 липня 1911 р., участь в якому взяла кілька тисяч підлітків із усієї імперії. 18 липня 1911 р. Микола II затвердив «Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби». Документ передбачав наступні завдання цієї підготовки: «а) зміцнення в підростаючому поколінні віри в Бога, самовідданої любові до Царя і батьківщини, добрих моральних правил і поваги до законності і добропорядку; б) ознайомлення майбутніх воїнів з доблесним духом російської армії і корінними засадами військової дисципліни; в) навчання військового строю і фізичний розвиток та г) прищеплення з юних років духовних і фізичних якостей, необхідних рядовому бійцеві під час військових дій». Зазначалось, що утворення дружин і загонів дозволяється лише з дозволу губернатора або градоначальника.

Характерно, що серед осіб і організацій, які отримали право створювати дружини, першими були військовослужбовці в чині підполковника і вище, як ті, хто перебував у відставці чи запасі, так і дійсної служби. Подібна норма, на нашу думку, яскраво демонструє перехід в останній період існування Російської імперії від цілковитої ізоляції професійних військових від політичного життя до їх залучення до діяльності лояльних щодо імперської влади структур. Право створювати дружини «потішних» отримали спортивні та військові товариства, добровільні пожежні дружини і «надійні особи». Вступати до складу дружин могли молоді люди віком до 15 років і лише за умови згоди батьків. Дозволялось створення змішаних дружин зі складу учнів і дітей, не охоплених навчанням, при цьому вихованці середніх навчальних закладів могли входити до них з дозволу керівництва навчального закладу (щоправда, в період канікул вимагалась згода батьків).

Принципово важливе для функціонування дружин питання їх фінансового забезпечення покладалось на керівництво шкіл та організаторів дружини. Безумовно, це суттєво обмежувало масштаби їх діяльності, водночас підвищуючи роль «шефських» структур.

В губерніях Правобережної України, де значна частина міського населення була єврейської національності, а серед дворянства виразно домінували (як у чисельному вимірі, так і за рівнем матеріальних ресурсів) поляки, основним фундатором дружин «потішних» стали військові частини. Станом на 1912 р. в Київській губернії діяло 47 дружин, водночас на Поділлі функціонували 34 дружини. Рух «потішних» був характерним і для Волині. На огляді 1 серпня 1912 р., серед іншого, була присутня зведена рота Київського навчального округу, яка взяла участь у показових вільних вправах з рушницями [3, с.18].

Окрему групу молоді, тісно охоплену імперською пропагандистською роботою, становили вихованці кадетських корпусів та юнкери військових училищ. На Правобережжі кадетський корпус з 1852 р. діяв у Києві. В ході військових реформ 1860-1870-х рр.

було створено Київське юнкерське училище. Щоправда, вплив імперської пропаганди на кадетів та юнкерів важко оцінити однозначно. З одного боку, беззаперечним є факт жвавого національного життя у військових училищах, розташованих у національних окраїнах імперії Романових (що в певний момент навіть призвело до ліквідації училищ у Ризі та Гельсінгфорсі). Факт цей чітко підтверджують джерела особистого походження. Так, А. Денікін згадує, що в училищі існувала традиція колядування, у спогадах генерала Домонтовича зазначено, що чимало юнкерів не лише в побуті вживали польську мову, але й старались спілкуватись нею з юнкерами-неполяками. Водночас, не менш безсумнівним є факт, що у багатьох вихованців кадетського корпусу і військового училища саме ці навчальні заклади формували почуття відданості монарху та усвідомлення себе «російською людиною». Щоправда, на відповідний вибір впливали різноманітні чинники на кшталт виховання в сім'ї, власні інтереси та вподобання тощо.

Підсумовуючи, зазначимо що в пореформений період влада Російської імперії створила складну систему пропагандистської роботи серед військ, яка включала заняття зі «словесності», діяльність військових музеїв, проповідницьку роботу військового духовенства тощо. Важливими формами пропагандистської роботи були різноманітні ювілейні святкування, контакти з полковими шефами тощо. Крім того, армійські сюжети активно використовувались у роботі із цивільним населенням, якому через знайомство з цими сюжетами намагались прищепити імперський патріотизм і лояльність щодо царської влади.

Список використаних джерел і літератури:

1. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе // *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология* / [сост. П. Верт, П.С. Кабытов, А.И. Миллер]. Москва, 2005. С. 83-116.
2. Вишневыский В.Е. Документальные фильмы дореволюционной России. Москва, 1996. 287 с.
3. Высочайший смотр «потешным» // *Русский спорт*. 1912. № 32. С. 18-19.
4. Гольдин С. Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа // *Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства* / [отв. ред. О.В. Будницкий]. Москва, 2005. С. 29-46.
5. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917. Минск, 2002. 464 с.
6. День празднования 300-летия царствования Дома Романовых в г. Каменце (23 февраля) // *Подолія*. 1913. 23 февраля. С. 3-4.
7. Депутация 25-го драгунского Казанского полка // *Разведчик*. 1902. № 597. С. 285-286.
8. Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства министерства народного просвещения // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1889. Ч. ССLXIV. С. 10-29.
9. Корреспонденция «Разведчика». Лагерь при м. Межибужье // *Разведчик*. 1896. № 312. С. 889-890.

10. Краткий исторический очерк 4-й и 5-й батарей 12 артиллерийской бригады. 1812-1912 гг. Проскуров, 1912. 116 с.
11. Народные чтения в г. Каменце-Подольском о священном помазании и короновании Их Императорских Величеств // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1896. № 18. С. 346.
12. Освящение церкви во имя Св. Феодосия Черниговского Чудотворца на Луцком гарнизонном кладбище // *Вестник военного духовенства*. 1907. № 5. С. 143-146.
13. Освящение церкви при 126-м пехотном Рыльском полку, расположенном в городе Остроге, Волынской губернии, 26 ноября 1906 г. // *Вестник военного духовенства*. 1907. № 7. С. 204-206.
14. Приказы по округам. Приказание по войскам 12-го армейского корпуса // *Разведчик*. 1894. № 191. С. 491.
15. Проводы в Каменце-Подольском чинов запаса армии, призванных в войска // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1904. № 51. С. 1179-1181.
16. Птицын В. Освящение полковой церкви в 194 пехотном резервном Мстиславском полку // *Вестник военного духовенства*. 1908. № 3. С. 87-90.
17. Рапорт командира 12-го гусарского Ахтырского генерала Дениса Давыдова, ныне Ее императорского Высочества Великой Княгини Ольги Александровны полка полковника Н.В. Трингама командующему 12-й кавалерийской дивизией генерал-майору А.М. Каледину // *Цейхгауз*. Вып. 16. С. 28.
18. Сулковский И. Коронационные торжества. В г. Каменце-Подольском // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1896. № 22. С. 449-464.
19. Татаров Б. Перемены в обмундировании 11-го гусарского Изюмского полка 1908-1912 гг. // *Цейхгауз*. Вып. 36. С. 26-31.
20. Торжество по случаю выступления из г. Каменца квартировавших в нем войск в пределы Турецкой империи. 23 апреля // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1877. № 10. С. 273-275.
21. Федорова А.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. Київ, 2005. 261 с.
22. фон Хаген М. Пределы реформы: национализм и русская императорская армия в 1874-1917 годы // *Отечественная история*. 2004. № 5. С. 39-47.
23. Хохлов И.В. Исторические традиции гренадерских и пехотных полков русской армии: опыт изучения и сохранения (1874-1918 гг.): дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история. Великий Новгород, 2006. 258 с.
24. Цибилов В.А. Информационно-пропагандистская работа в военных округах России во второй половине XIX – начале XX вв. // *Военно-исторический журнал*. 2015. № 10. С. 24-26.
25. Propaganda. URL: <https://www.britannica.com/topic/propaganda>

В. Б. Стецюк

***Русская армия в Правобережной Украине
как объект и инструмент имперской пропаганды***

Дислоцированная в Правобережной Украине группировка имперских войск в поздний имперский период выступала мощным инструментом пропаганды, направленной как на самих военнослужащих, так и гражданского населения региона.

Пропагандистская работа с личным составом войск была направлена на привитие ему верности монарху и чувство имперского патриотизма. Для этого использовался ряд инструментов: уроки «словесности», разнообразные воспитательные мероприятия (чтение, лекции, демонстрации «туманных картинок» и т.п.), институт шефства над воинской частью членов российской или иностранных правящих династий, празднование годовщин сражений и войн, а также юбилеев военных частей.

В то же время военная тема активно использовалась в пропагандистской работе с гражданским населением. Войска принимали участие в различных юбилейных торжествах (к столетию российско-французской войны 1812 г., 300-летия правления династии Романовых), привлекались к участию в «церковных парадах» в дни религиозных праздников совместно с духовенством Русской Православной Церкви. Военные сюжеты активно использовали в печатной и кинопропаганде.

Ключевые слова: Правобережная Украина, российская армия, пропаганда, юбилейные мероприятия, военные библиотеки.

V. B. Steciuk

Russian army in the Right-Bank Ukraine as an object and instrument of imperial propaganda

A grouping of Russian troops stationed in the Right Bank Ukraine in the late imperial period was a powerful tool for propaganda aimed at both the soldiers themselves and the civilian population of the region.

Propaganda work with the troops was aimed at inculcating loyalty to the monarch and the feeling of imperial patriotism. For this purpose, a number of tools were used: the lessons of «literature» («Slovesnost»), various educational activities (reading, lectures, demonstrations of «foggy pictures» etc.), the institution of patronizing the military part of the members of the Russian or foreign ruling dynasties, celebrating the anniversaries of battles and wars, as well as anniversaries of military units.

At the same time, the military theme was actively used in propaganda work with the civilian population. The troops participated in various jubilee celebrations (until the centenary of the Russian-French War of 1812, the 300th anniversary of the Romanov dynasty), were engaged in «church parades» in the days of religious holidays jointly with the clergy of the Russian Orthodox Church. Military scenes were actively used in print and film propaganda.

Key words: Right-bank Ukraine, Russian army, propaganda, jubilee events, military libraries.

Отримано: 8.09.2018

УДК 343.264(=512.19)«1944»

В. І. Адамовський

ВИСЕЛЕННЯ З КРИМУ ЗА ЕТНІЧНОЮ ОЗНАКОЮ

У статті висвітлюється трагічна доля народів Криму – вірмен, болгар та греків. Досліджується процес виселення національних меншин та перешкоди в поверненні на Батьківщину.

Описується процес зняття звинувачення з депортованих грецьких родин у співробітництві з німецьким окупантам та повернення їх сімей до колишніх осель. Зазначається, що на законодавчому рівні ставилися перепони у питанні повернення греків до Криму та вирішенні їх майнових проблем. Лише з кінця 80-х років та подальшим розпадом СРСР відкрилася можливість для облаштування і розв'язання їх національно культурних проблем. Висвітлюється роль новоутворених в Криму громадських організацій у забезпеченні законних прав депортованих.

Зазначається, що масові депортації торкнулися і кримських вірмен, які почали заселяти Крим з XI – XIII ст. Аргументами щодо необхідності їх депортації була діяльність організованого німцями Вірменського комітету та «вірменської релігійної общини», які активно проводили велику антирадянську, шпигунську та підривну роботу.

Характеризується процес непростого шляху повернення вірмен у рідні краї. Нелегально повертаючись до Криму вони одразу ж опинялися в полі зору спецслужб. Лише демократичні основи кінця 80-х – початку 90-х років поставили проблеми депортованих у правову площину.

Досліджується процес звинувачення у пособництві окупантам і болгарського населення, яке підозрювали у заготівлі хліба та продуктів харчування для німецької армії, вербуванні для роботи у Німеччині.

Ключові слова: виселення, депортація, окупанти, шпигунство, права, повернення на Батьківщину.

Одним з найбільш ганебних і невинуватих злочинів радянської тоталітарної системи стала масова депортація народів Криму в 1944 році. На відміну від превентивних депортацій окремих груп населення, викликаних зовнішньополітичними чинниками, остання була здійснена, нібито за провинку всього кримськотатарського народу в роки Другої світової війни, за колабораціоністську поведінку населення. Таким чином, зазнав непоправних втрат самотутній народ, культура якого відходить далеко у глибину століть.

Загалом життя та культуру народів Причорномор'я описували як вітчизняні так і зарубіжні дослідники. Серед них Т.Г. Гор-

деева висвітлювала матеріальну культуру та господарську діяльність греків, М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь – діяльність підпільних груп у боротьбі з окупантом, побут та діяльність греків на українських теренах та ін.

Метою статті є висвітлення процесу виселення та повернення на місце компактного проживання національних меншин Криму – греків, вірмен, болгар.

Крім кримських татар та німців, в поле зору вищого політично-го керівництва СРСР та УРСР потрапило грецьке, вірменське та болгарське населення Криму. Рішення про їх депортацію було прийняте Державним Комітетом Оборони 2 червня 1944 року [1]. Виселені національні меншини направляли для розселення в сільському господарстві, в підсобних господарствах, промислових підприємствах на спецпоселення в Гур'євську (нині Атирауська, Казахстан), Молотовську (нині Пермська), Свердловську, Кемеровську області та в Башкирську АРСР. Указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листопада 1948 р. по суті відносив спецпоселенців до категорії виселених довічно.

Було забезпечено прийом по обмінним квитанціями худоби, зерна і сільськогосподарських продуктів господарств виселених з Криму греків. Також, організовано перевезення спецпереселенців спеціально сформованими ешелонами за графіком. Кількість ешелонів, станції навантаження і станції призначення формувалися виключно за заявкою НКВС СРСР. Розрахунки за перевезення здійснювалися по тарифу перевезень ув'язнених. За тими ж тарифами вираховувалося забезпечення спецпереселенців харчуванням. Кожен з ешелонів забезпечувався медичним складом, медикаментами та медико-санітарним обслуговуванням.

При прийнятті зазначеного рішення був повністю проігнорований той факт, що греки, що проживали на території Криму активно виступали проти фашистських окупантів. Своєю звитягою відзначилося партизанське з'єднання під керівництвом грека М.Македонського, який пізніше отримав високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Мужність і героїзм в боротьбі з окупантами обійшовся кримським грекам дорогою ціною. Зокрема за підтримку партизанського руху німці вщент спалили село Луки Бахчисарайського району.

В своїй праці М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь наводять чимало інших яскравих прикладів. Йдеться про діяльність підпільної групи, яка діяла в селі Кісек – Аратук (тепер Калинівка) Сімферопольського району, під керівництвом К. Апостоліди, яка налічувала 26 чоловік. Переважна їх більшість була страчена окупаційним режимом.

В боротьбі з фашизмом відзначились К. Талах, І. Тахтаров, Г. Бахчиванджі, Р. Зубалов, К. Хаджиев [2, с.96].

Однак ці реальні факти мало цікавили вище політичне керівництво країни та спецслужби, які протягом липня 1944 р. депортували з території Криму 15040 греків [2, с.96-97].

Питання повернення греків до Криму та питання їх облаштування наштовхувалося на цілий ряд труднощів. Певне розчарування приніс ім Указ Президії Верховної Ради СРСР схвалений в 1956 році, яким було знято правові обмеження греків, які перебували на спецпоселеннях. Але зазначений документ не передбачав розв'язання таких основоположних питань, як надання дозволу повернення до Криму, вирішення майнових проблем. Єдиноможливим каналом проникнення греків до Криму став їх самовільний переїзд без будь-якої підтримки місцевих владних структур.

Лише в кінці 80 – на початку 90-х років відкрилася можливість для облаштування і розв'язання національно культурних проблем греків. В Криму утворилося ряд громадських організацій, які стали опікуватися зазначеним комплексом проблем. Своєрідним авторитетним центром стала кафедра грецької філології, створена в травні 1992 року за поданням Федерації грецьких товариств Криму для підготовки викладачів новогрецької мови, для національних навчальних закладів, є також розв'язання цілого ряду інших завдань. З 1992 по 1997 рік кафедру очолював доктор філологічних наук, доктор А.С. Козлов. В 1997 році посаду завідуючого посідав кандидат філологічних наук, доцент Л.В. Павленко. Крім того, для забезпечення навчального процесу з 1995 року на кафедрі активно використовуються викладачі, відряджені до Криму Міністерством освіти і релігії Республіки Греції [2, с.14]

За короткий період своєї діяльності кафедра зуміла налагодити тісні творчі зв'язки з грецькими університетами Аорін та Патр, з Московським державним університетом ім. М.В. Ломоносова, Московським педагогічним університетом, Маріупольським гуманітарним інститутом, де зосереджені кращі сили в сфері неоеолінгистики [2, с.15].

Від своїх грецьких, російських та українських колег співробітники кафедри щорічно отримують новітні підручники і посібники, дістають підтримку в організації щорічної практики студентів в Греції, стажуванні представників професорсько-викладацького складу.

Досить високий авторитет кафедри дозволив їй за допомогою вчених Київського та Московського університетів підготувати 8 навчальних посібників. Видані масовими тиражами вони належним чином використовуються у вузах України, Росії, зарубіжних країн.

Заслугове на увагу ініціатива кафедри здійснена за підтримки грецького громадського фонду «Олександр С. Онасіс» і Кримського відділення фонду «Відродження», по створенню науково-методичного центру «Бібліотека Таврика». З його відкриттям стало можливим налагодження системи підвищення кваліфікації вчителів грецьких національних шкіл, залучення до вивчення власної історії і культури широкого загалу грецького населення Криму [3].

Поступово з'ясовується питання, пов'язані з депортацією кримських вірменів, які пов'язали свою долю із Кримом. Численні історичні пам'ятки свідчать про наявність в Криму вже в XI – XIII століттях постійного вірменського населення. Особливо багатолюдними стають вірменські поселення в XIV столітті. За час свого перебування в Криму вірмени значною мірою утворили вільну високу національну культуру, яка стала невід'ємною складовою культури всіх народів, що населяли зазначений регіон.

Разом з тим, незважаючи ні на що масові депортації торкнулися і кримських вірмен. 29 травня 1944 року, після завершення операції по депортації кримських татар, нарком внутрішніх справ СРСР А.П. Берія ставив питання перед Й.В. Сталіним про депортацію з території Криму вірменів. Свою позицію він аргументував таким чином: «Вірменське населення проживає в більшості районів Криму. Великих населених пунктів з вірменським населенням немає. Організований німцями Вірменський комітет активно співробітничав з німцями і проводив велику антирадянську роботу.

У Сімферополь існувала німецька розвідувальна організація «Дромедор» очолювана колишнім дашнакським генералом Дю, який керував розвідувальною роботою проти Червоної Армії і з цією метою створив кілька вірменських комітетів для шпигунської і підривної роботи в тилу Червоної Армії і для сприяння організації добровільних вірменських легіонів.

Вірменські національні комітети за активної участі, прибулих з Берліна та Стамбула емігрантів, проводили роботу з пропаганди «незалежної Вірменії».

Існували так звані «вірменські релігійні общини», які, крім релігійних і політичних питань, займалися організацією серед вірмен торгівлі і дрібної промисловості. Ці організації надавали німцям допомогу, особливо «шляхом збору коштів» на військові потреби Німеччини.

Вірменськими організаціями був сформований так званий «Вірменський легіон», який утримувався за рахунок коштів вірменських громад» [4, с.140-141].

В конкретній провині ніхто вірменів не звинувачував. Знову зіграв принцип солідарної відповідальності, внаслідок чого з території Криму було виселено 9621 вірмен [5, с.144].

Пізніше зняття з вірменів режиму спецпоселення, як й інших їх земляків, депортованих з Криму, ніякою мірою не поліпшило їх становища. Нелегально повертаючись до Криму вони одразу ж опинялися в полі зору спецслужб та інших правоохоронних органів. Лише прийняття законодавчих і нормативних актів в кінці 80 на початку 90-х років поставило питання кримських вірмен в площину їх практичного вирішення. Причому на перший план стали виходити позитивні моменти. Так якщо за переписом 1989 року в Криму проживало 2794 особи вірменської національності, то вже на 1994 рік за даними ЦСУ Криму вірменське населення зросло до 4784 чоловік, яке здебільшого проживало в містах, а також в селах Піонерське і Біле, Сімферопольського

району. Характерно, що вірменський населений пункт, що споруджується в районі с. Біле отримає назву Айкаван (Вірменське).

Особливий напад, за розробленими прогнозами повинен припасти на перше п'ятиріччя 2000 року, коли буде дана згода на подані депортованими заявки держав СНД.

Попри всі складнощі і негаразди, урядами України, Автономної республіки Крим докладаються всі зусилля для забезпечення національно-культурних і духовних потреб вірменського народу. В квітні 1989 року в Сімферополі було створено Кримськовірменське товариство культури «Луйс», згодом стали організовуватись общини в інших населених пунктах Криму. В Севастополі, Ялті, Старому Криму, Феодосії відкрився і діють недільні школи, де вивчаються культура і мова вірменського народу. На Кримському телебаченні і радіо виходять вірменські програми, видається газета «Голуб Масиса». В Ялті, Феодосії, Євпаторії діють вірменські церкви, реставрується монастир Сурб-Хоч.

В умовах Кримської Автономії здійснюються також процеси щодо забезпечення прав і свобод, національно-культурних потреб болгарського населення депортованого з Криму в 1944 році. Його, як і греків та вірменів стосувалися вимоги постанови № 5984 сс. Державного Комітету Оборони від 2 червня 1944 року. У ній вказувалося: 1. Зобов'язати НКВС СРСР додатково до виселення за постановою ДКО № 5859 с.с. від 11 травня 1944 року кримських татар виселити з території Кримської АРСР 37 тисяч чол. німецьких посібників з числа болгар, греків та вірменів.

2. Виселених з Криму болгар, греків і вірменів направити для розселення в сільському господарстві, підсобних господарств і на промислових підприємствах наступних областей і республік: Гур'ївська обл. Казахської РСР – 7 тисяч чол., Свердловська обл. – 10 тисяч чол., Молотовська обл. – 10 тисяч чол., Кемеровська обл. – 6 тисяч чол., Башкірська АРСР – 4 тисяч чол.» [1, с.142].

15 червня 1944 року нарком внутрішніх справ СРСР Л.П. Берія доповідав Й.В. Сталіну, що загалом з Криму виселено 12422 болгар [5].

Дещо раніше, 29 травня 1944 року, нарком внутрішніх справ Л.П. Берія так аргументував прийняте рішення: «Болгарське населення проживає більшою частиною в населених пунктах району між Севастополем і Феодосією, а також в районі Джанкою. Наявні 10 сілрад з населенням в кожному від 80 до 100 жителів – болгар.

В період німецької окупації значна частина болгарського населення активно брала участь у здійснюваних німцями заходах по заготівлі хліба та продуктів харчування для німецької армії, сприяла німецькій військовій владі у виявленні та затриманні військовослужбовців Червоної Армії та радянських партизанів, отримувала «охоронні свідоцтва» від німецького командування.

Німці організовували поліцейські загони з болгар, а також проводились серед болгарського населення вербування для направлення на роботу в Німеччину [4, с.141].

В умовах сьогодення, в Україні поступово відроджується діяльність національно-культурних товариств, у міру можливості вирішуються питання матеріально-технічного забезпечення, облаштування болгар на території Кримського півострова, інших регіонах Української держави.

Як свідчать документальні матеріали, депортації підлягали представники інших національних груп, зокрема турки. 14 вересня 1945 року нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія надав інформацію голові РНК СРСР Й.В. Сталіну та наркому закордонних справ СРСР В.М. Молотову такого змісту: «Від Серова отримані деякі документи Міністерства закордонних справ Німеччини, вилучені оперативною групою НКВС в Берліні.

При цьому надаю переклад вартих уваги документів про переговори між відповідальними працівниками німецького Міністерства закордонних справ Понтюрського руху Турції Нурі Пашою. З документів видно, що Нурі Паша їздив до Берліну для обговорення питань про домагання Туреччини на райони Криму, Кавказу, Середньої Азії та інші райони Радянського Союзу, а також на території Ірану, Іраку та Сирії» [6].

Прийнятий документ носив швидше політичний характер, оскільки масова депортація турків була здійснена вже влітку 1944 року згідно з постановою ДКО СРСР № 61 000 від 24 червня 1944 року. В цей же час була проведена операція з депортації проживаючих в Криму іранців [7].

Причому були депортовані іноземні громадяни, що суперечило міжнародному праву. Про це свідчить доповідна наркома внутрішніх справ СРСР Л.П. Берії на ім'я голови ДКО Й.В. Сталіна, написана в червні 1944 року. В ній констатувалося: «У Криму виявлено до 310 сімей місцевих жителів турецького, грецького та іранського підданства, що мають на руках прострочені національні турецькі, грецькі та іранські паспорти. НКВС СРСР вважає небажаним їх перебування в Криму і просить дозволу виселити їх та направити для проживання на час війни в один з районів Узбецької РСР» [7].

В 1944 – 1945 роках з території Криму були депортовані італійці, румуни, голландці, представники інших народів, які населяли територію півострова.

Таким чином, визволення Криму від нацистських окупантів і відновлення радянської влади стало серйозним випробуванням для місцевих мешканців. Ігноруючи внесок представників татарського, грецького, вірменського та інших народів у переможний ході Червоної армії, радянське керівництво, звинувативши їх у колабораціонізмі, використовуючи принцип етнічної ознаки, вдалося до примусового виселення в східні регіони, суворо караючи тих, хто втік з місць обов'язкового постійного поселення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Постановление № 5984 сс Государственного Комитета Обороны, 2 июня 1944 г. // *Иосиф Сталин – Лаврентий Берия: «Их надо депор-*

- тировать»: *Документы, факты, комментарии / вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай.* Москва: Дружба народов, 1992. С. 142-143.
2. Дмитрієнко М. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / авт. колектив: М.Ф. Дмитрієнко (керівник), В.М. Литвин, В.В. Томазов, Л.В. Яковлева, О.В. Ясь; вступ. ст. акад. В. Смоля. Київ: Либідь, 2000. 488 с.
 3. Гордеева Т.Г. Некоторые аспекты материальной культуры и хозяйственной деятельности греков в Крыму // *Культура народов Причерноморья.* 1997. Вып. 1. – С. 165.
 4. И.В. Сталину, 29 мая 1944 г. // *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии.* Москва: Дружба народов, 1992. С. 140-142.
 5. В Государственный Комитет Обораны И.В. Сталину // *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии.* Москва: Дружба народов, 199. С. 144.
 6. В Совет Народных Комиссаров СССР И.В. Сталину в Народный комиссариат иностранных дел СССР В.М. Молотову, 14 сентября 1945 г. // *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии.* Москва: Дружба народов, 1992. С. 149.
 7. В Государственный Комитет Обораны И.В. Сталину, 5 июня 1944 г. // *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии.* Москва: Дружба народов, 199. С. 144.

В. И. Адамовский

Выселения из Крыма по этническому признаку

В статье освещается трагическая судьба народов Крыма – армян, болгар и греков. Исследуется процесс выселения национальных меньшинств и препятствия в возвращении на Родину.

Описывается процесс снятия обвинения с депортированных греческих семей в сотрудничестве с немецким оккупантам и возвращения их семей в бывших домов. Отмечается, что на законодательном уровне относились презрады в вопросе возвращения греков в Крым и решении их имущественных проблем. Только с конца 80-х годов и последующим распадом СССР открылась возможность для обустройства и решения их национально-культурных проблем. Освещается роль вновь в Крыму общественных организаций в обеспечении законных прав депортированных.

Отмечается, что массовые депортации коснулись и крымских армян, которые начали заселять Крым XI – XIII вв. Аргументами о необходимости их депортации была деятельность организованной немцами Армянского комитета и “армянской религиозной общины”, активно проводили большую антисоветскую, шпионскую и подрывную работу.

Характеризуется процесс непростого пути возвращения армян в родные края. Нелегально возвращаясь в Крым они сразу же оказывались в поле зрения спецслужб. Только демократические основы конца 80-х – начале 90-х годов поставили проблемы депортированных в правовую плоскость.

Исследуется процесс обвинения в пособничестве оккупантам и болгарского населения, подозревали в заготовке хлеба и продуктов питания для германской армии, вербовке для работы в Германии.

Ключевые слова: выселение, депортация, оккупанты, шпионаж, права, возвращение на Родину.

Eviction from Crimea on an ethnic basis

The article covers the tragic fate of the peoples of the Crimea – Armenians, Bulgarians and Greeks. The process of eviction of national minorities and obstacles in returning to the Motherland are investigated.

Describes the process of removing allegations from deported Greek families in co-operation with the German occupiers and the return of their families to former homes. It is noted that at the legislative level obstacles were raised in the issue of the return of the Greeks to the Crimea and the settlement of their property problems. Only from the end of the 80's and the subsequent disintegration of the USSR an opportunity was opened for the arrangement and solving of their national and cultural problems. The role of newly created NGOs in Crimea in providing legal rights of deportees is highlighted.

It is noted that mass deportations also touched the Crimean Armenians, who began to stray Crimea from the XI-XIII centuries. The arguments about the need for their deportation were the activities of the Armenian Committee organized by the Germans and the "Armenian Religious Community", which actively pursued a great deal of anti-Soviet, spy and subversive work.

Characterized by the process of the difficult way of returning Armenians to their native land. Illegally returning to Crimea, they immediately turned out to be in the sight of the intelligence services. Only the democratic foundations of the late 80's and early 90's brought the problem of deportees to the legal plane.

The process of allegations of aiding and abetting occupiers and the Bulgarian population suspected of harvesting bread and food for the German army, recruiting for work in Germany is being investigated.

Key words: *eviction, deportation, occupiers, espionage, rights, return to Motherland.*

Отримано: 12.07.2018

УДК 356.13(477)

М. І. Кабачинський

ПЕРШІ НАЧАЛЬНИКИ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті досліджуються основні віхи біографії та службово-бойового шляху перших начальників військових навчальних закладів м. Хмельницького: генерал-майора танкових військ Раєвського Ф.Н. – Проскурівського (Хмельницького) танкового училища, генерал-лейтенанта Кульова В.Я. – Хмельницького вищого артилерійського командного училища імені маршала артилерії Яковлева М.Д., генерал-полковника Олексієнка Б.М. – Національної академії Прикордонних військ України імені Богдана Хмельницького.

Зокрема автору вдалось з'ясувати, що: Раєвський Ф.М. (6 лютого 1897 р. – 1977 р.) народився 6 лютого 1897 р. в селі Буданівка Слободінського району Курської області. У грудні 1915 р. пішов добровольцем в 469-й запасний батальйон м. Чернігова, з цього часу й розпочалась його військова біографія. Воював на фронтах I світової. З 1918 р. в лавах РСЧА брав участь у боях Громадянської війни, служив у военкоматі, з 1923 до 1931 р. – в 6-й Орловській стрілецькій дивізії.

З 1931 р. служить в низці навчальних закладів. 10 липня 1941 р. полковника Раєвського призначено начальником 2-го Горьківського автомобільно-мотоциклетного училища, яке 15 жовтня 1942 р. було переформовано в 2-ге Горьківське танкове училище.

У травні 1945 р., училище було передислоковано в м. Проскурів і всі клопоти по його облаштуванні на новому місці взяв на себе його начальник до грудня 1951 р., генерал-майор танкових військ (1944 р.) Ф. Раєвський.

Генерал-майор Ф. Раєвський також призначався начальником: Ташикентського об'єднаного військового училища, 1-го Військового автомобільного училища (м. Рязань). У 1957 р. звільнений в запас за віком.

Кульов В.Я. (11 серпня 1921 р. – 1 серпня 2001 р.) народився 11 серпня 1921 р. в селянській родині поблизу м. Костроми. В 1939 р. був призваний до Червоної армії й направлений на навчання в 2-е Ленінградське Червонопрапорне артилерійське училище, яке закінчив 25 травня 1941 р.

В. Кульов зустрів війну 22 червня 1941 р. відзначився в багатьох боях і закінчив її в 1945 р. штурмом Кенігсберга. Після закінчення II світової проходив службу в штабі Прибалтійського військового округу. З 1952 р. служить у військових навчальних закладах СРСР.

У липні 1969 р. полковнику Кульову було запропоновано сформувати вище артилерійське командне училище в м. Хмельницькій (ХВАКУ). З цим складним завданням він впорався бездоганно, за що йому було присвоєно військове звання генерал-майор артилерії. Уже 1 вересня 1970 р. розпочався перший навчальний рік ХВАКУ, а 27 липня 1973 р. відбувся перший випуск офіцерів-артилеристів.

У цьому ж році генерал-майор Кульов стає начальником Тульського вищого артилерійського інженерного училища, яке очолював до 1988 р.

Олексієнко Б. М. народився 2 квітня 1940 р. в селі Чухелі, Волоцького району, Хмельницької області. Свою професію він обрав одразу – в 1958 р. поступив навчатись в Калінінградське Вище прикордонне командне училище. За час служби об'їхав майже всі прикордонні округи СРСР, займав посади від начальника застави, до заступника командувача військ округу.

У 1992 р. генерал-майор Б. Олексієнко створив в Хмельницькому перший в Україні прикордонний ВНЗ. Аналіз років керівництва Б.М. Олексієнком Національною академією Прикордонних військ України, дає можливість однозначно стверджувати – у все, що є сьогодні у навчальному закладі, закладено підвалини його невтомною працею і організаторським талантом.

З 13 грудня 1999 р. по 12 листопада 2001 р. генерал-полковник (2000 р.) Б.М. Олексієнко – Голова Державного комітету у справах охорони державного кордону України – командував Прикордонних військ України.

Отже у Хмельницьких військових навчальних закладах працювала ціла плеяда видатних воєначальників, військових педагогів, величезний управлінський і педагогічний досвід, високий рівень компетентності та професіоналізму яких повинен стати взірцем для виховання нових поколінь захисників Батьківщини.

Ключові слова: військові навчальні заклади, воєначальник, Проскурівське (Хмельницьке) танкове училище, Хмельницьке вище артилерійське командне училище імені маршала артилерії Яковлева М.Д., Національна академія Прикордонних військ України імені Богдана Хмельницького.

У місті Хмельницькому вже майже 75 років за адресою вул. Шевченка, 46 дислокуються військові навчальні заклади: Проскурівське (Хмельницьке) танкове училище, Хмельницьке вище артилерійське командне училище імені маршала артилерії Яковлєва М.Д. (далі – ХВАКУ), Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Кожен з них підготував немало високопрофесійних офіцерів для Збройних Сил СРСР та війська і прикордонної служби України. Не менш цікавими є й постаті керівників-командирів, які започатковували ці навчальні заклади й певний час очолювали їх. На жаль їхній життєвий шлях і службово-бойова діяльність рідко знаходили своє відображення в публікаціях, тому проаналізувавши праці О. Григоренка [2], Ю. Ленчевського [6], Б. Мазура [7], Д. Сидорука [11,12], піднявши власні дослідження [3, 4], здійснивши значну пошукову й дослідницьку роботу [1, 5, 8, 9, 10, 13, 14-19], автор зробив спробу узагальнити відомості й створити якомога повні характеристики цих неординарних особистостей, що й зумовило мету даної статті.

Військове містечко, на базі якого функціонували військові навчальні заклади було збудоване в середині 30-х років минулого століття для сформованої в 1935 р. в Київському військовому окрузі 17-ї механізованої бригади, яка прибула до м. Проскурова на постійну дислокацію у 1936 р. Її командиром був полковник Куркін О.В., ще одна легендарна особистість (розпочинав військову службу помічником начальника кулеметного борту бронепοїзда, а закінчив генерал-полковником танкових військ, генеральним інспектором Генеральної інспекції бронетанкових і механізованих військ), але це вже інша сторінка історії.

У квітні 1938 р. 17-та механізована бригада, зважаючи на те, що на її озброєнні були легкі швидкохідні танки БТ, отримала назву 2-га легкотанкова бригада. З початком Другої світової війни бригада одразу ж потрапила у вир бойових дій, розпочавши її у вересні 1939 р. з Польського походу [8, с.6].

***Генерал-майор танкових військ РАЄВСЬКИЙ ФЕДІР
МИКОЛАЙОВИЧ – начальник Проскурівського (Хмельницького)
танкового училища з липня 1941 по грудень 1951 року***

У травні 1945 р. у військове містечко м. Проскурова перевели 2-ге Горьківське танкове училище. До кінця цього ж року навчальний заклад почав іменуватися Проскурівським (з часом назви змінювались на Хмельницьке, Далекосхідне, Благовещенське) танковим училищем Прикарпатського військового округу.

Начальником училища в липні 1941 р., коли воно формувалось як 2-ге Горьківське автомобільно-мотоциклетне училище, було призначено генерал-майора Ф. М. Раєвського [16].

Федір Миколайович народився 6 лютого 1897 р. в селі Буданівка Слободінського району Курської області в багатодітній сім'ї робітників.

У 1909 р. закінчив сільську церковно-приходську школу. З 12 років почав працювати за наймом. У грудні 1915 р. пішов

добровольцем в 469-й запасний батальйон м. Чернігова. Потім був відряджений на підготовчі курси з подальшим направленням до 3-ї Київської школи прапорщиків, яку закінчив 1 жовтня 1916 р. З жовтня 1916 р. по січень 1917 р. проходив службу в місті Усмані Тамбовської області в 212-му запасному полку командиром взводу.

На початку лютого 1917 р. направлений на фронт в якості покарання за зайвий лібералізм до нижчих чинів. До січня 1918 р. службу проходив у 21-му Фінляндському піхотному полку на посадах: начальника команди мінометників, помічника командира роти, начальника саперної команди. Полк вів бойові дії в складі Північно-Західного фронту на території сучасної Естонії. У жовтні 1917 р. був обраний членом полкового комітету 21-го Фінляндського піхотного полку.

**Раєвський Федір
Миколайович**

(6 лютого 1897 р. –
23 листопада 1989 р.)

В кінці січня 1918 р. був демобілізований і працював діловодом в обласному військкоматі.

12 вересня 1918 р. призваний до лав РСЧА і призначений командиром бойового взводу Волосного військкомату. З березня по червень 1919 р. – інструктор запасного батальйону 9-ї стрілецької дивізії в м. Шигри Курської області з одночасним виконанням обов'язків командира роти. В червні-грудні 1919 р. – червоноармієць окремої важкої батареї 42-го артдивізіону Південного фронту. Брав участь в боях з білогвардійцями у населених пунктах Старий Оскол, Касторное, Єлець, Куп'янки. В районі Старого Оскола був легко контужений. У грудні захворів на висипний тиф і був відряджений у м. Курськ.

У квітні 1920 р., після одужання, призначений інструктором допризовної підготовки в Дмитрівський повітовий військкомат, а у липні 1922 р. – старшим інструктором допризовної підготовки Курського губернського військкомату.

З серпня 1923 р. в 17-му стрілецькому полку 6-ї Орловської стрілецької дивізії. У цьому полку він прослужив до грудня 1931 р. на посадах: помічник командира роти, командир роти, помічник начальника штабу, командир батальйону – начальник полкової школи. З жовтня 1926 р. по жовтень 1927 р. – слухач курсів удосконалення комскладу РККА «Постріл».

З 1931 по 1936 рік – начальник штабу батальйону курсантів Московської школи автотехніки. У 1936-1937 рр. слухач академічних курсів тактичного удосконалення командирського складу при ВАММ РККА ім. т. Сталіна. Після закінчення курсів – командир курсантського батальйону школи автотехніки.

17 квітня 1937 р. йому присвоєно військове звання «полковник». З грудня 1938 по квітень 1941 р. – начальник штабу – заступник з навчальної частини Київського танкотехнічного училища ім. С.К. Тимошенко [14].

Наступним місцем служби стало 2-ге Горьківське автомобільно-мотоциклетне училище. Вступив Ф.М. Раєвський на посаду начальника училища 10 липня 1941 р. 15 жовтня 1942 року навчальний заклад був переформований в 2-ге Горьківське танкове училище (2-ге ГТУ) зі зміною профілю підготовки на командирів-танкістів з шестимісячним терміном навчання, тому з жовтня 1942 р. Ф. Раєвський – начальник 2-го ГТУ.

Всього за роки Другої світової війни училище здійснило 22 випуски, підготувавши для фронту кілька тисяч офіцерів високої кваліфікації, 10 з яких стали Героями Радянського Союзу. За високий рівень підготовки офіцерів-танкістів, про що свідчили результати неодноразових перевірок за якими 2-ге ГТУ займало перші місця, 11 березня 1944 р. полковнику Раєвському було присвоєно військове звання «генерал-майор танкових військ» [15].

Одразу після закінчення війни, у відповідності до Директиви начальника Генштабу ЗС СРСР від 11 березня 1945 р., училище було передислоковано в м. Проскурів, куди й відбуло 20 травня.

Навчання було переведено на повний курс й тривало 3 роки. Курсантів нараховувалося близько 600 чоловік – 2 батальйони по 3 роти (курси). Основу навчально-технічної бази складали танки Т-34, а також їх удосконалені моделі Т-44. Усього було близько 60 танків і декілька десятків автомобілів.

Водіння та вогнева підготовка проводилися на північній окраїні міста, у районі нинішнього мікрорайону Озерна.

16 січня 1954 р. м. Проскурів перейменовано на Хмельницький, тому в цьому ж році й навчальний заклад стає Хмельницьким танковим училищем.

У 1958 р. училище перевели на Далекий Схід, у місто Благовещенськ, де воно проіснувало до жовтня 1999 р., коли й було розформовано.

А генерал-майор Раєвський у жовтні 1951 р. стає слухачем Вищих академічних курсів при Військовій академії імені К.Е. Ворошилова які закінчує в січні 1953 р. і отримує призначення начальником Ташкентського об'єднаного військового училища, а в грудні 1953 р. – начальником 1-го Військового автомобільного училища (м. Рязань), яким командував до січня 1957 р. У січні 1957 р. призначений начальником Центральних автомобільно-тракторних курсів удосконалення офіцерського складу.

22 серпня 1957 р. генерал-майор танкових військ Федір Миколайович Раєвський звільнений в запас за віком.

За заслуги в справі підготовки військових кадрів Ф.М. Раєвського нагороджено: 25 червня 1943 р. – орденом Червоної Зірки, 3 листопада 1944 р. – орденом Червоного Прапора, 23 лютого 1945 р. – орденом Леніна, в 1950 р. – другим орденом Червоного Прапора, а також багатьма медалями [16].

**Генерал-лейтенант артилерії КУЛЬОВ ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ –
начальник Хмельницького вищого артилерійського команд-
ного училища імені маршала артилерії Яковлева М. Д.**

(3.01.1970 р. – 12.12.1973 р.)

Формування Хмельницького вищого артилерійського командного училища розпочалося 1 січня 1970 р. відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 23.09.1969 р. і наказу Міністра оборони СРСР від 20.10.1969 р.

Першим начальником училища наказом Міністра оборони СРСР було призначено полковника Кульова В. Я., котрий прибув у Хмельницький 25 грудня 1969 р. й розпочав роботу зі створення вузу [7, с.41-50].

До цього призначення Василь Якович був уже досвідченим офіцером, який пройшов фронти Другої світової й обіймав не одну відповідальну посаду. Він Народився 11 серпня 1921 р. в багатодітній селянській родині. Після переїзду сім'ї в Кострому, з 1929 по 1939 рік Василь Кульов навчався в середній школі № 25. У дитячі та юнацькі роки займався малюванням і відвідував аероклуб. Здійснив кілька самостійних польотів. У 1939 р. вступив на перший курс Ленінградській Академії мистецтв. Однак в цьому ж році був призваний до Червоної армії. Прослуживши місяць рядовим червоноармійцем, відгукнувся на комсомольський заклик і пішов навчатись в 2-ге Ленінградське Червонопрапорне артилерійське училище, яке закінчив 25 травня 1941 р. За розподілом був направлений в Червонопрапорний гаубичний артилерійський полк, розквартирований в станиці Усть-Лабінська Краснодарського краю, командиром взводу розвідки батареї управління. Незабаром полк був передислокований в район м. Брест. Там лейтенант Кульов зустрів війну.

Як і для багатьох радянських офіцерів, ця сторінка в його біографії була найяскравішою і видатною. З 22 червня, протягом трьох діб полк підтримував прикордонників, однак ворог здійснив маневр та оточив радянські війська. Довелось прориватися на схід і вдалось вийти з оточення в районі м. Орші. Полк був переданий 20-й армії, яка вела важкі бої під Вязьмою. Тут було друге оточення. І знову Кульову довелося вириватися з нього, ведучи запеклі бої в тилу противника в складі групи прориву. Після цього він був направлений в один з полків 316-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора І.В. Панфілова. Тимчасово командував стрілецькою ротою, але вже через кілька тижнів – арти-

Кульов Василь Якович

(11 серпня 1921 р. –
1 серпня 2001 р.)

лерійською батареєю. В бою біля станції Кубинка батарея підбила п'ять фашистських танків. У грудні 1941 р. В.Я. Кульова направили на Калінінський фронт в 421-й армійський артилерійський полк на посаду командира батареї. У полку він пробув до червня 1942 р. і в ньому ж був переведений на посаду помічника начальника штабу полку. У цей період брав участь у боях за Пено, Андреаполь, Торопець, Велиж.

З червня 1942 по травень 1945 р. служба на штабних і розвідувальних посадах в артилерії при штабі армії і фронту: помічник начальника розвідувального відділу управління командувача артилерією 4-ї ударної армії; помічник начальника розвідувального відділу управління командувача артилерією Калінінського (1-го Прибалтійського) фронту; старший помічник начальника розвідувального відділу управління командувача артилерією 1-го Прибалтійського фронту; заступник начальника розвідувального відділу управління командувача артилерією 1-го Прибалтійського фронту.

Війну закінчив у Кенігсберзі. При проведенні штурму міста проводив розвідку при підготовці артилерійської атаки. За зразкове виконання завдань по артилерійській розвідці в Кенігсберзькій операції майор В.Я. Кульов був нагороджений орденом Червона Зірка.

Після закінчення II світової війни проходив службу в штабі Прибалтійського військового округу на посадах: старший помічник начальника відділення бойової підготовки наземної артилерії 2-го відділу Управління командувача артилерією; начальник того ж відділення; старший офіцер відділу бойової підготовки ППО.

В жовтні 1949 р. В.Я. Кульов вступив до Військової академії імені М.В. Фрунзе, яку закінчив з відзнакою у 1952 р. Після закінчення був призначений викладачем циклу тактики вищих офіцерських артилерійських курсів, а потім старшим викладачем циклу тактики Центральних артилерійських курсів удосконалення офіцерського складу. На цій посаді прослужив до лютого 1958 р., а опісля був призначений командиром артилерійського полку Центральних артилерійських офіцерських курсів. З 1960 по 1962 роки – начальник навчального центру з підготовки молодших командирів для частин тактичних ракет. З 1962 по 1963 роки навчався на Вищих академічних курсах при Військовій артилерійській академії, після закінчення яких був призначений командиром 186-ї навчальної ракетної бригади. З листопада 1964-го по грудень 1965-го – начальник Томського ордена Червоної Зірки ракетного училища.

Однак, позначилися наслідки отриманої на фронті контузії, і В.Я. Кульов проходить лікування в нейрохірургічному відділенні Ленінградської військово-медичної академії. Після лікування, в 1966 р, направлений в Пензенське вище артилерійське інженерне училище де проходив службу начальником факультету і заступником начальника училища [17].

У липні 1969 р. полковнику Кульову Директивою головнокомандувача Сухопутними військами було запропоновано сформува-ти вище артилерійське командне училище в м. Хмельницький. З цієї

складним завданням він впорався бездоганно. У найкоротші терміни були приведені в порядок наявні у військовому містечку навчальні та житлові корпуси, а також господарські будівлі та ангари для бойової техніки. Училище було укомплектовано командним і викладацьким складом. Уже в 1970 р. здійснено набір курсантів-першокурсників, а також укомплектовано 2-й курс за рахунок курсантів, які прибули з інших артилерійських училищ країни.

1 серпня курсанти першого курсу на центральній площі міста склали Військову присягу, а 1 вересня розпочався перший навчальний рік ХВАКУ.

В перші роки навчальний заклад активно розбудовувався, удосконалювалась навчально-матеріальна база. Зокрема було побудовано головний навчальний корпус, перший камінь в фундамент якого заклав сам Кульов. Ця подія відбулась у середині червня 1970 р., а вже 1 вересня 1972 р. в нові аудиторії увійшли на навчання курсанти.

У ці роки В. Я. Кульову було присвоєно військове звання генерал-майор артилерії.

27 липня 1973 р. відбувся перший випуск офіцерів-артилеристів [18].

На жаль, у цьому ж році генерал-майор Кульов покидає Хмельницьке ВАКУ, адже отримує нове важливе призначення – очолити Тульське вище артилерійське командне ордену Леніна училище імені Тульського пролетаріату, яке було 1 серпня 1974 р. реформовано у вищий інженерне училище (ТВАІУ).

З ім'ям В.Я. Кульова випускники, ветерани училища, жителі міста Тули нерозривно пов'язують перетворення ТВАІУ в один з кращих військових інженерних вузів країни. Його 14-річна діяльність на посаді начальника навчального закладу (1974-1988 рр.) відзначена:

у 1975 р. – знаком «За відмінні успіхи в роботі»;

у 1976 р. – присвоєно вчене звання доцент.

у 1977 р. – присвоєно військове звання генерал-лейтенант.

Але найдостойнішим визнанням заслуг особисто В.Я. Кульова і всього колективу училища було нагородження Тульського вищого артилерійського інженерного училища орденом Жовтневої Революції в 1979 році.

У січні 1988 р. генерал-лейтенант В.Я. Кульов був звільнений з рядів Збройних Сил. Після звільнення працював 12 років у ТВАІУ на кафедрі тактики і бойового забезпечення військ на посаді доцента.

За віддане служіння військовому обов'язку В.Я. Кульов нагороджений: двічі орденом Червоного Прапора в 1944 і 1968 рр., орденом Вітчизняної війни I ступеня в 1985 р., орденом Вітчизняної війни II ступеня – 1944 р., тричі орденом Червоної Зірки – 1945, 1956, 1982 рр.; орденом «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» III ступеня – 1975 р.; багатьма медалями.

Як уже згадувалось, у 1939 р. В. Кульов поступив у Ленінградську академію мистецтв, але через місяць розпочалась Фінсь-

ка війна і його призвали в РСЧА, – так він пішов новим життєвим шляхом – військовослужбовця. Якось Василя Яковича запитали, чи не жаліє він про те, що став військовим, а не художником? Генерал відповів: «Професія *«Батьківщину захищати»* зовсім не з останніх, тим і горжусь» [19].

**Генерал-полковник ОЛЕКСІЄНКО БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ –
начальник Національної академії Прикордонних військ
України**

(14.12.1992 р. – 13.12.1999 р.)

**Олексієнко
Борис Миколайович**
(народився 2 квітня 1940 р.)

Процес скорочення української армії, розпочатий після проголошення незалежності, призвів до необхідності закриття частини вищих військових навчальних закладів, зокрема й Хмельницького вищого артилерійського командного училища ім. маршала артилерії Яковлєва М.Д. Але військові традиції та бойовий дух у місті не занепади завдяки прикордонникам.

Alma mater українських прикордонників почала свою історичну ходу в грудневі дні 1992 р. Завдання з формування першого в Україні прикордонного навчального закладу було покладено на генерал-майора Олексієнка Б.М [4].

Для такого вибору керівника прикордонного ВНЗ були вагомі підстави, адже генерал Олексієнко

все своє життя присвятив охороні державного кордону й став справжнім професіоналом прикордонної справи.

Борис Миколайович на земляк, він народився 2 квітня 1940 р. в селі Чухелі, Волочиського району, Хмельницької області [2]. Сім'я швидко покинула невеличке село, адже його батько – Микола Васильович (1918-1993 рр.) був юристом і займав різні прокурорські посади, а мати – Євгенія Павлівна (1920-2000 рр.) – педагог.

Після закінчення середньої школи Б. Олексієнко без довгих роздумів обрав свою професію і в 1958 р. поступив навчатись в Калінінградське Вище прикордонне командне училище, а після його розформування завершив навчання в 1961 р. у Алма-Атинському вищому прикордонному командному училищі КДБ СРСР [3, с.9-26].

Офіцерський шлях розпочався з посади заступника начальника прикордонної застави 45-го прикордонного загону Середньоазіатського прикордонного округу. В 1963 р. призначений заступником начальника школи сержантського складу цього ж

округу. У 1968 р. здібності молодого офіцера й бажання удосконалювати професійну майстерність були помічені керівництвом і тому його підтримали у прагненні стати слухачем Військової академії ім. М.В. Фрунзе. В 1971-1974 роках – офіцер 1-го відділу штабу Управління Західного прикордонного округу. 1974-1976 рр. – начальник штабу Кишинівського прикордонного загону цього ж округу. В 1976-1980 рр. – начальник Арташатського прикордонного загону. 1980-1982 рр. – заступник начальника військ Закавказького прикордонного округу. 1982-1983 рр. – заступник начальника інженерно-технічного управління Головного управління Прикордонних військ КДБ СРСР. 1983-1984 рр. – заступник командувача військ Забайкальського прикордонного округу. 1984-1987 рр. – голова делегації Радянсько-Турецької комісії МЗС СРСР. 1987-1990 рр. – заступник командувача військ округу – начальник оперативно-військового відділу Північно-Західного прикордонного округу, м. Петрозаводськ. У 1990-1992 роках – начальник кафедри тактики та оперативного мистецтва Військової академії ім. М.В. Фрунзе [5, с.54; 6].

Маючи за плечима такий службово-бойовий досвід генерал Б. Олексієнко впевнено взявся за надскладну справу – створити в невеликому місті Хмельницькому перший в Україні прикордонний ВНЗ. Аналізуючи роки керівництва Б.М. Олексієнком Національної академією Прикордонних військ України (далі – НАПВУ), розумієш – у все, що є сьогодні у навчальному закладі, закладено підвалини його невтомною працею і організаторським талантом.

Так, вже з початку 1993 р. розпочалось комплектування офіцерсько-викладацького складу та курсантських підрозділів 2, 3 і 4-го курсів на базі ХВАКУ і прикордонних вищих навчальних закладів СРСР.

З перших днів вибудовується досконала організаційна структура навчального закладу – управління, основні відділи та служби. Протягом січня-березня 1993 р. проведено підготовку і створено кафедри, що забезпечили військову, фахову та гуманітарну підготовку майбутніх офіцерів-прикордонників: прикордонного контролю, спеціальних дисциплін, автомобільної та спеціальної техніки, тилу, зв'язку та обчислювальної техніки, озброєння та стрільби, загальнонаукових та інженерних дисциплін, гуманітарних дисциплін, загалом 11 кафедр та 4 факультети.

Вже у червні 1993 р. проведено перший випуск офіцерів-прикордонників. У липні цього ж року проведено набір на перший курс.

У липні 1994 року на базі Інституту Прикордонних військ України було відкрито магістратуру.

У зв'язку з виникненням нових завдань, пов'язаних з необхідністю підготовки офіцерських кадрів і прийняттям нової Концепції охорони державного кордону України, у 1995 р. інститут розпочав підготовку офіцерів оперативно-тактичного рівня. Для цього було створено 1-й факультет [8, с.9].

У 1995 році, враховуючи успішні результати роботи навчального закладу, Державний комітет у справах охорони державного кордону України запропонував Міністерству освіти України створити на базі Інституту ПВУ – Академію Прикордонних військ України. Це рішення було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 квітня 1995 року № 268 [12].

Зважаючи на звитягу, яку виявляли українські прикордонники протягом століть, 4 серпня 1995 р. постановою Кабінету Міністрів України № 602 Академії ПВ України присвоєно ім'я Богдана Хмельницького [11, 13].

Визнання та високий статус надали навчальному закладу нового поштовху для розвитку. За 1996-1997 роки були створені кафедри: тактики прикордонних військ і кінології; на базі кафедри педагогіки та соціології – кафедри педагогіки та психології і соціально-економічних дисциплін, а на базі кафедри іноземних мов – кафедри англійської мови і німецької та другої іноземної мови.

Також з 1996 р. в Академії Прикордонних військ України розпочинається підготовка офіцерів-прикордонників за напрямом підготовки «Правознавство». Для цього протягом 1997-1999 років створюється п'ять юридичних кафедр: теорії та історії держави і права; цивільного права та процесу; конституційного, адміністративного та фінансового права; кримінального процесу та криміналістики; кримінального права.

29 квітня 1999 року академію відвідав Президент України Кучма Л.Д. Результатом цього візиту та високою оцінкою діяльності Академії Прикордонних військ України імені Богдана Хмельницького стало присвоєння їй статусу Національної [8, с.10-11].

З 13 грудня 1999 р. по 12 листопада 2001 р. генерал-полковник (2000 р.) Б.М. Олексієнко – Голова Державного комітету у справах охорони державного кордону України – командувач Прикордонних військ України [5, с.54].

Майбутнє прикордонної служби Борис Миколайович бачив тільки як інтелектуального й науково розвинутого відомства, тому й в академії з 1995 року створюються спеціалізовані вчені ради в яких вже захистили дисертації понад 500 здобувачів, ад'юнктура, докторантура тощо. А сам генерал Олексієнко доктор військових наук (1996 р.), професор (1994 р.), член-кореспондент АПНУ (1999 р.), автор і співавтор понад 120 наукових праць, має 2 патенти на винаходи.

Внесок генерал-полковника Б.М. Олексієнка в розбудову молодієї європейської держави високо оцінений. Він лауреат Міжнародної премії ім. В. Вернадського (1996 р.); заслужений працівник народної освіти України (1996 р.); почесний співробітник держбезпеки (1978 р.); почесний радист (1982 р.); почесний прикордонник України (1998 р.); почесний митник України (2001 р.).

Нагороджений двічі орденом Червоної Зірки (1977 і 1984 рр.); орденом Богдана Хмельницького III ст. (2009 р.) і 28 медалями; Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2000 р.); Почесною відзнакою МВС України (2001 р.); Почесною відзнакою СБУ (2001 р.).

І сьогодні Б.М. Олексієнко не полишає лави Державної прикордонної служби. Він продовжує працювати з молодими прикордонниками спрямовуючи їхні наукові пошуки, надихаючи на нові звершення і здобутки у службі [3, с.102-123].

Ознайомившись з біографіями перших керівників військових навчальних закладів Хмельницького можна переконатися стверджувати, що у тут працювала ціла плеяда видатних воєначальників. І їхній величезний управлінський і педагогічний досвід службово-бойової діяльності, роботи у військово-навчальних закладах, високий рівень компетентності та професіоналізму повинен стати взірцем для виховання нових поколінь захисників Батьківщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Біографія Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону – Командувача Прикордонних військ України генерал-лейтенанта Олексієнка Бориса Миколайовича // *Кордон*. 1999. № 6. С. 3.
2. Григоренко О.П. Село Чухелі – мала Батьківщина видатного воєначальника та державного діяча Б.М. Олексієнка // *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.* Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2017. Вип. 10. С. 103-118.
3. Кабачинський М.І. Генерал-полковник Олексієнко Борис Миколайович «Я не бачив свого покликання в інших професіях»: монографія / Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2017. 124 с.
4. Кабачинський М.І. Борис Миколайович Олексієнко – командуючий Прикордонними військами України // *Видатні постаті міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. С. 32-48.
5. Керівний склад Прикордонних військ України – Державної прикордонної служби України // *Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / за заг. ред. М.М. Литвина; редкол.: М.М. Литвин та ін.* Київ: «ПРИНТ-ЕКСПРЕС», 2004. 240 с.
6. Ленчевський Ю. Дозорные тропы генерала Алексеенко // *Вестник границы России*. 2000. № 2. С. 18-25.
7. Мазур Б.Ф. Страницы истории. Хмельницкое высшее артиллерийское командное училище имени маршала артиллерии Н.Д. Яковлева. 1970-1992: исторический очерк. Хмельницкий: Издательство НАГПСУ, 2016. 368 с.
8. Національна академія ДПСУ ім. Б. Хмельницького. Історія та сьогодення. 1992-2012. Документально-художній нарис / за загал. ред. генерал-лейтенанта В.В. Райка. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2012. 256 с.
9. Олексієнкові Борису Миколайовичу – 60 // *Педагогіка і психологія*. № 2. 2000. С. 147-148.
10. Прикордонні війська незалежної України на шляху свого десятиріччя. Київ: Держкомкордон, 2001. 10 с.
11. Сидорук Д. З іменем славного гетьмана // *Подільські вісті*. 1997. 12 грудня. С. 2.
12. Сидорук Д. Академік в погонах генерал-лейтенанта // *Подільські вісті*. 1998. 27 березня. С. 2.
13. Українська прикордонна імені Богдана Хмельницького // *Прикордонник України*. 1995. 1 вересня. С. 1, 4-5.

14. Раевский Фёдор Николаевич 6.02.1897 – 23.11.1989. URL: <http://tankfront.ru/ussr/persons/gen-tv/RaevskiyFN.html>
15. Раевский Фёдор Николаевич «Воспоминание – рассказ». URL: http://www.bvtkky.ru/lib/maingroup/raevskiy_fedor_nikolaevich_vospominanierasskaz.html
16. Генерал Фёдор Николаевич Раевский, начальник Горьковского танкового училища. URL: <http://www.etoretro.ru/pic37591.htm>
17. Кулев Василий Яковлевич (1921 – 2001). URL: <http://www.biograph.ru/index.php/persons/3951-kulev>
18. Кулев Василий Яковлевич. Генерал-лейтенант. URL: http://www.biograph-soldat.ru/200/ARTICLES/BIO/kulev_vj.htm
19. Кулев Василий Яковлевич: биография. URL: https://www.peoplelife.ru/154085_3

Н. И. Кабачинский

Первые начальники военных учебных заведений г. Хмельницкого

В статье исследуются основные вехи биографии служебно-боевого пути первых начальников военных учебных заведений г. Хмельницкого: генерал-майора танковых войск Раевского Ф.М. – Проскуровского (Хмельницкого) танкового училища, генерал-лейтенанта Кулева В.Я. – Хмельницкого высшего артиллерийского командного училища имени маршала артиллерии Яковлева Н.Д., генерал-полковника Алексеенка Б.Н. – Национальной академии Пограничных войск Украины имени Богдана Хмельницкого.

В частности автору удалось выяснить, что: Раевский Ф.Н. (6 февраля в 1897 г. – 1977 г.) родился 6 февраля 1897 г. в с. Будановка Слободинского района Курской области. В декабре 1915 г. пошел добровольцем в 469-й запасной батальон г. Чернигова, с этого времени и началась его военная биография. Воевал на фронтах Второй мировой. С 1918 г. в рядах РККА участвовал в Гражданской войне, служил в военкомате, с 1923 до 1931 г. – в 6-й Орловской стрелковой дивизии, а с 1931 г. – в военных учебных заведениях.

10 июля в 1941 г. полковника Раевского назначают начальником 2-го Горьковского автомобильно-мотоциклетного училища, которое 15 октября 1942 г. было переформировано в 2-е Горьковское танковое училище.

В мае 1945 г. училище было передислоцировано в г. Проскуров и все дела по его обустройству на новом месте взял на себя его начальник до декабря 1951 г., генерал-майор танковых войск (1944 г.) Ф. Раевский. Генерал-майор Ф. Раевский также назначался начальником: Ташкентского объединенного военного училища, 1-го Военного автомобильного училища (г. Рязань). В 1957 г. освобожден в запас по возрасту.

Кулев В.Я. (11 августа 1921 г. – 1 августа 2001 г.) родился 11 августа 1921 г. в крестьянской семье поблизости г. Кострома. В 1939 г. был призван в Красную армию и направлен на учебу в 2-е Ленинградское Краснознаменное артиллерийское училище, которое закончил 25 мая 1941 г. В. Кулев встретил войну 22 июня 1941 г., отметился в многих боях и закончил ее в 1945 г. штурмом Кёнигсберга. После завершения II мировой проходил службу в штабе Прибалтийского военного округа. С 1952 г. служит в военных учебных заведениях СССР. В июле 1969 г. полковнику Кулеву было предложено сформировать высшее артиллерийское командное училище в г. Хмельницкий (ХВАКУ). С этим сложным заданием

он справился безукоризненно, за что ему было присвоено военное звание генерал-майор артиллерии. Уже 1 сентября 1970 г. начался первый учебный год ХВАКУ, а 27 июля 1973 г. состоялся первый выпуск офицеров-артиллеристов. В этом же году генерал-майор Кулев становится начальником Тульского высшего артиллерийского инженерного училища, которое возглавлял до 1988 г.

Алексеенко Б.Н. родился 2 апреля в 1940 г. в селе Чухели, Волочиского района, Хмельницкой области. Свою профессию он избрал сразу – в 1958 г. поступил в Калининградское Высшее пограничное командное училище.

За время службы объехал почти все пограничные округа СССР, занимал должности от начальника заставы до заместителя командующего войск округа. В 1992 г. генерал-майор Б. Алексеенко создал в Хмельницком первое в Украине пограничное учебное заведение. Анализ периода руководства Б.Н. Алексеенком Национальной академией Пограничных войск Украины, дает возможность однозначно утверждать – во всем, что есть сегодня в учебном заведении, заложен фундамент его неутомимым трудом и организаторским талантом. С 13 декабря 1999 г. по 12 ноября 2001 г. генерал-полковник (2000 г.) Б.Н. Алексеенко – Председатель Государственного комитета по делам охраны государственной границы Украины – командующий Пограничными войсками Украины.

Результаты исследования позволяют утверждать, что в Хмельницких военных учебных заведениях работала целая плеяда выдающихся военачальников – военных педагогов, огромный управленческий и педагогический опыт, высокий уровень компетентности и профессионализма которых должен стать образцом для воспитания новых поколений защитников Отечества.

Ключевые слова: военные учебные заведения, военачальник, Проскурвовское (Хмельницкое) танковое училище, Хмельницкое высшее артиллерийское командное училище имени маршала артиллерии Яковлева М. Д., Национальная академия Пограничных войск Украины имени Богдана Хмельницкого.

Mykola Kabachynskyi

Khmelnyskyi City Military Educational Institutions' First Heads

The article examines the main milestones of the biographies and service-ways of the first chiefs of the military educational institutions of Khmelnytskyi city: Major General of Panzer Forces Raievskyi F.M. – Proskurivska (Khmelnyska) Tank School; Lieutenant-General Kuliov V.Ya. – Khmelnytska High Artillery Command School Named after Artillery Marshal Yakovliev M.D., Colonel General Oleksienko B.M. – National Academy of the Border Guard Troops of Ukraine Named after Bogdan Khmelnytsky.

In particular, the author succeeded in finding out the following. Raievskyi F.M. (February 6, 1897 – 1977) was born on February 6, 1897 in the village Budanivka of Slobodinskyi district in Kursk oblast. In December 1915 he had volunteered for the 469th reserve battalion in Chernihiv city, since then his military biography began. He fought on the fronts of the First World War. Since 1918 he had participated in the warfare of the Civil War in the ranks of the Red Army, served in the military registration and enlistment office, from 1923 to 1931 – in the 6th Oriol Rifle Division.

Since 1931 he had been serving in a number of educational institutions. On July 10, 1941, Colonel Raievskyi was appointed the head of

the 2-nd Gorkyi Automobile and Motorcycle College, which on October 15, 1942 was reorganized into the 2 nd Gorkyi Tank School.

In May 1945, the school was relocated to Proskuriv, and all the troubles concerning its arrangement in a new place were taken over by its boss until December 1951, Major-General of the Panzer Forces (1944) F. Raievskiy.

Major General F. Raievskiy was also appointed the head of Tashkent Joint Military School, the 1st Military Automobile School (Riazan). In 1957 he was dismissed in the reserve by age.

Kuliov V.Ya. (August 11, 1921 – August 1, 2001) was born on August 11, 1921 in a peasant family near Kostroma city. In 1939 he was called up to the Red Army and was sent to the 2nd Leningrad Red Banner Artillery School, which he graduated from in May 25, 1941.

V. Kuliov came into contact with the war on June 22, 1941. He stood out in many battles and finished it in 1945 with assaulting Königsberg. After the end of the Second World War, he served in the Headquarters of the Baltic Military District. Since 1952 he had been serving at the military educational institutions of the USSR.

In July 1969 Colonel Kuliov was offered to form a Higher Artillery Command School in Khmelnytskyi (KhVAKU). He performed this complicated task with ease, for which was promoted to Major-General of Artillery. As early as September 1, 1970, the first academic year of KhVAKU began, and on July 27, 1973, the first artillery-officers graduated from it.

In the same year, Major-General Kuliov became the head of Tula High Artillery Engineering School, which he headed until 1988.

Oleksienko B.M. was born on April 2, 1940 in the village of Chukheli of Volochyskyi district, Khmelnytskyi oblast. He chose his profession at the first go – in 1958 he entered Kaliningrad High School Border Guard Command School.

During the service, went all over almost all the border districts of the USSR, took up positions from the chief of the border post to the deputy commander of the district troops.

In 1992, Major-General B.Oleksienko created in Khmelnytskyi the first border guard higher educational establishment in Ukraine. The analysis of the National Academy of the Border Guard Troops of Ukraine functioning under the leadership of B.Aleksienko, shows eloquently that the roots of academy's recent many achievements should be indebted to his tireless work and organizational talent.

From December 13, 1999 to November 12, 2001, Colonel-General (2000) B.M. Oleksienko – Chairman of the State Committee Concerning Protection of the State Border of Ukraine – Commander of the Border Guard Troops of Ukraine.

Thus, Khmelnytskyi Military Educational Institutions had a brilliant group of outstanding military commanders, military teachers, whose huge managerial and pedagogical experience, a high level of competence and professionalism should become a pattern for upbringing new generations of the defenders of our Motherland.

Key words: military educational institutions, commander, Proskurivska (Khmelnytska) Tank School, Khmelnytska High Artillery Command School Named after Artillery Marshal Yakovliev M.D., National Academy of the Border Guard Troops of Ukraine Named after Bogdan Khmelnytsky.

Отримано: 09.08.2018

БУКОВИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІЙСЬКОВО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена подіям Першої світової війни на теренах Буковини протягом 1914-1917 рр. На основі аналізу робіт вітчизняних дослідників, використаних джерел розкрито плани провідних європейських країн відносно Буковини напередодні та в період війни, простежено хід та геополітичні наслідки військових дій на території краю.

У дослідженні наголошується, що ще до початку війни територія Буковини стала об'єктом політичних зазіхань: Російська імперія планувала із захопленням Буковини і Галичини досягти своєї «справжніх меж»; Австро-Угорщина – зберегти своїй контроль над територією і перетворити її у своєрідний плацдарм проти Росії; Румунія, не зважаючи на етнічний фактор, розглядала Буковину як давні володіння Молдавського князівства і свою «історичну спадщину».

У статті відзначається інтенсивність бойових дій на території краю протягом майже усього періоду війни – з серпня 1914 по серпень 1917 рр. В цей час землі Буковини тричі були частково або повністю окуповані російськими військами, час від часу поверталися під контроль австро-угорської армії. У 1916 р. у локальний збройний конфлікт вступила і Румунія.

Ключові слова: Перша світова війна, Буковина, бойові дії, дипломатія, окупація, імперія.

Перша світова війна стала причиною не лише катастрофічних руйн і соціальних потрясінь в історії людства. Її наслідками були також значні геополітичні зміни. Так склалось територіально, що Буковина в роки війни була одним з об'єктів, за володіння яким йшла запекла боротьба між імперіалістичними державами.

Період Першої світової війни в історії Буковинського краю неодноразово ставав предметом дослідження вітчизняних науковців і в контексті європейської геополітики [18, 19, 27, 28, 31, 37], і в плані вивчення перебігу бойових дій [22, 26, 33]. При цьому відчутна необхідність комплексного розкриття взаємозв'язку дипломатичних заходів і бойових дій в плані досягнення поставленої мети.

Українські землі опинилися в епіцентрі боротьби великих держав, кожна з яких у стратегічних планах виношувала мету прилучення її частини до своєї імперії. Австро-Угорська монархія намагалася не тільки зберегти своє панування в Галичині, Буковині й Закарпатті, а й розширити свої володіння за рахунок Волині й Поділля. Готуючись до реалізації своїх планів, Австро-Угорщина перетворила північні повіти Буковини в плацдарм для розгортання військових операцій проти Росії [26]. Однак, всупереч розрахункам австро-угорського генерального штабу, територія краю з плацдарму для нападу стала ареною запеклих боїв і була нею протягом всіх воєнних дій на Східному фронті.

Буковина займала помітне місце і в загарбницьких планах російського царизму, ретельно маскованих під лозунгом «звільнення

під'яремної Русі». Ще за довго до початку війни буковинські москвофіли активно пропагували ідею входження Буковини до складу Російської імперії [23]. 8 листопада 1914 р. в Царському Селі відбулася зустріч Миколи II з французьким послом Палеологом, на якій були порушені питання територіальних змін після перемоги [20]. Після зайняття краю восени 1914 р. царський уряд вважав питання про його приєднання розв'язаним остаточно. Близький до Миколи II член Державної думи Д.І. Чихачов писав у жовтні 1914 р. генерал-губернаторові «областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» Г.О. Бобринському, що «російська державна влада визнає Східну Галичину і Буковину безповоротно приєднаною до Російської імперії» [2, с.28]. З точки зору геополітики, план царату був оптимальним. По-перше, Росія приєднувала до себе нові території; по-друге, отримувала можливість знищити базу т. зв. «українско-мазепинського сепаратизму», як загрозу своїй імперській безпеці [26].

Скориставшись дипломатичною боротьбою за залучення нових союзників, яку вели воюючі угруповання, румунські правлячі кола висунули свої територіальні домагання, серед яких Буковина посідала важливе місце. Румунія намагалась одержати її як винагороду за свій нейтралітет. Однак розрахунки румунського уряду реалізувати свої імперіалістичні плани без участі у війні виявилися нереальними [36, с.10]. Росія і Німеччина відразу дали зрозуміти, що територіальні претензії Румунії можуть бути задоволені лише в разі її активної участі у війні. Оволодівши значною частиною Буковини, російський уряд запропонував Румунії зайняти з свого боку без зволікання Південну Буковину та Трансільванію і приступити на Буковині до територіального розмежування «на засадах розподілу населення за етнографічним принципом» [32, с.206]. Однак румунський уряд не поспішав з прийняттям цієї пропозиції і, зайнявши вичікувальну позицію, продовжував наполягати на кордоні по р. Прут.

Позиція румунського уряду щодо Буковини знайшла активну підтримку румунських урядових кіл. Афішувати свої плани на Буковині румунські шовіністи не мали можливості через умови воєнного часу. Протягом 1914-1916 рр. найбільш інтенсивно вони пропагувалися в самій Румунії, насамперед у Бухаресті. Помітну роль у підготовці румунської експансії відігравали «Румунська культурна ліга» та біженці з Буковини, які в червні 1915 р. об'єдналися в «Буковинське товариство», рупором якого з 1916 р. стала газета «Revista Bucovinei» [18]. На її сторінках фальсифікувалися історичне минуле та етнічний склад населення Буковини, відверто проголошувалась програма анексії всього краю і румунізації українців. Бажання громадськості цілком співпадали з планами урядових кіл Румунії, хоч останні з дипломатичних міркувань не могли бути такими ж відвертими. Наприкінці березня 1915 р. в Лондоні, а у квітні в Петрограді румунські представники заявили про своє рішення вступити на початку травня у війну па боці країн Антанти при умові надання Румунії Трансільванії та Банату по р. Тиса і Буковини по р. Прут [18, с.277-278].

З точки зору Антанти доля краю повинна була визначитися міжнародною угодою, підписаною Росією, Францією, Італією та Румунією. Згідно з цим договором від 17 серпня 1916 р. Буковина підлягала розділу за етнічним принципом між Росією та Румунією. Всі претенденти «обґрунтовували» свої претензії міжнародно-визнаними угодами, «історичним правом» та «правом крові» [34, с.9]. У зв'язку з погіршенням становища на фронтах та під тиском союзників російський уряд змушений був погодитися на задоволення цих вимог. Цим самим царський уряд ще раз продемонстрував свою зневагу до національних інтересів українського народу.

Неможливість політичного і дипломатичного вирішення міждержавних інтересів призвів до початку війни. Бойові дії на теренах Буковини мали тривалий і виснажливий характер. Ще 27 липня 1914 р. цісарсько-королівський крайовий президент герцогства Буковина Рудольф фон Меран передав розпорядження головам повітів та керівникам поліцейських управлінь стосовно змін в організації роботи прикордонних служб щодо посилення контролю за перетином кордонів та заходів на випадок початку бойових дій. В основу цього розпорядження було покладено указ Міністерства внутрішніх справ від 25 липня 1914 р., направлений на підвищення пильності відповідних служб на прикордонних станціях у зв'язку з можливою появою на кордоні емігрантів [30].

31 липня 1914 р. в Австро-Угорщині та Росії була оголошена загальна мобілізація. З цього дня із заходами загальної мобілізації австрійська контррозвідка здійснювала відповідні оперативні дії. Зокрема, державний кордон був закритий для перетину, запроваджувалась цензура пошти, телефону, телеграфу. Цього ж дня в чернівецькій газеті «Народний голос» було опубліковане оголошення про запис до лав Українських Січових Стрільців, у якому йшлося про те, що вступити в ряди стрільців та отримати додаткову інформацію з цього приводу можна в Чернівцях, за адресою: вул. Петровича, 411 (адреса приміщення Українського Народного Дому) [9].

В роки Першої світової війни російські війська тричі займали Буковину (2 жовтня 1914 р. – 20 жовтня 1914 р., 27 жовтня 1914 р. – 21 лютого 1915 р., 18 червня 1916 р. – 3 серпня 1917 р.). Свою думку з приводу цього має В.Б. Любченко, який, протягом 1914-1917 рр., виділяє два періоди російської окупаційної влади та її інститутів на Буковині, які відрізняються як сутнісно, так і з точки зору кадрового забезпечення: 1) Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини (кінець серпня 1914 – весна 1916 рр.). В цей час політика була спрямована на створення умов для швидкої практичної інкорпорації Буковини до складу російської імперії; тісної співпраці місцевими діячами та установами московфільської орієнтації. 2) Генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (літо 1916 – березень 1917 рр.) на чолі з генерал-ад'ютантом Ф. Треповим, політика якого відзначалася відносною поміркованістю і зваженістю й була спрямована на забезпечення потреб армії і фронту [21, с.248].

Із самого початку розгортання воєнних дій на буковинському російсько-австрійському фронті австрійському війську вдалося без особливих зусиль захопити низку населених пунктів (села Рокитне та Реваківці, укріплену висоту «Могила» (298 м) [15, с.1]. 9 серпня австрійському загону вдалося оволодіти Російською Новоселицею, а далі селами Маршинці та Строїнці. В цей час російське командування продовжувало стягування війська до кордону, а австрійське – вирішило зупинити противника на лінії Топорівці-Раранчерічка Прут. 20 серпня російський «Дністровський загін» з 12-ма гарматами вступив на австрійську територію. Австрійські прикордонні загони відійшли на лінію Раранче-Кут-Остриця. 23 серпня поблизу села Раранче відбувся бій, у результаті якого австрійське військо силами 35-ї бригади, до складу котрої входили 24-й Коломийський полк та 41-й піхотний полк, завдало нищівної поразки противнику, і знекровлені російські частини поспіхом відступили вглиб Бессарабії [30]. Битві біля села Раранче присвячено статтю «Честь борцям за вітчизну, слава полеглим героям!» в газеті «Народний голос»: «...На раранецькім готарі видніють три чорні могили. Криють вони в собі борців-героїв. Більша частина між ними – се наші брати українці, бо переважно тут були українські полки. Билися вони за свою рідну землю, і рідна земля прийняла їх геройські голови» [17].

Поразка австрійських військ у Галичині та їхній подальший відступ на захід утворили небезпеку ізоляції 35-ї бригади на Буковині. Тому австрійське командування вирішило негайно вивести її з краю. Австрійські сапери підірвали два металевих мости через річку Прут, на підступі до крайової столиці – міста Чернівці, біля с. Стара Жучка та знищили дерев'яний міст у передмісті Гореча. 31 серпня 1914 р. війська остаточно залишили столицю Буковини. Для населення це було знаком для масової втечі з міста [26]. 2 вересня 1914 р., після короткої процедури передачі, здійсненої бургомістром С. фон Вайсельбергером, російські війська зайняли Чернівці [20]. У повідомленні російської Ставки було відзначено, що «головне місто Буковини Чернівці та весь прилеглий район, зайняті росіянами без бою» [25, с.79]. Того ж дня тимчасовий командувач військами львівлянгового оперативного району генерал-лейтенант Т. Арутюнов на сходах чернівецького магістрату виголосив коротку промову: оголосив Чернівці назавжди російським містом і водночас наклав на міщан контрибуцію [5, с.147]. Так на Буковині розпочалась перша російська окупація краю.

З 2 вересня 1914 р. протягом тижня тут діяла військова адміністрація. Відповідний наказ від імені верховного головнокомандувача російської армії було видано ще 21 серпня, за яким «місцевості, що перебувають в межах ворожих держав Австрії та Німеччини, по мірі їх захоплення російськими військами, включати до театру військових дій; з театру військових дій, розташованого в межах Австро-Угорщини, створити особливе генерал-губернаторство, з підпорядкуванням його через головного на-

чальника постачань Південно-Західного фронту головнокомандувачу арміями Південно-Західного фронту» [10, с.221].

На захоплених західноукраїнських землях росіяни створили «Військове генерал-губернаторство Галичина» у складі новостворених Львівської, Тернопільської, Перемишлянської та Чернівецької губерній [34, с.10]. Буковина і Покуття увійшли до Чернівецької губернії, у складі якої було 12 повітів, в тому числі 7 буковинських (Чернівецький, Кіцманський, Вашковецький, Впжпицький, Сторожинський, Серетський і Сучавський) [25, с.80-81]. Як зазначає І. Піддубний, з 15 вересня військову замінила цивільна влада в особі С. Євреїнова та його помічника О. Геровського. Місто очолив наближений до О. Геровського адвокат Т. Боканча. На його місце Т. Боканчі було призначено радниками доктора Гакмана, Т. Ончула та доктора Скалата. Діловодство в місті дозволено було вести румунською мовою при забороні німецької та української [36, с.30]. Територіальна структура Тимчасового військового генерал-губернатора, з огляду на мінливість військової ситуації, не була сталою. Так чернівецька губернія, сформована на початку вересня 1914 р. вперше була евакуйована вже 7 жовтня того ж року. Згодом, 15 листопада, її було відновлено, але не надовго – 1 лютого 1915 р. її було евакуйовано до Тернополя вдруге [21, с.249-250].

Однак вже 20 жовтня 1914 р. австро-угорські війська під командуванням генерала кавалерії фон Пфланцера-Балтіна та полковника Фішера форсували р. Серет і визволили Чернівці. Це виявилось цілковитою несподіванкою для всіх, насамперед для російського командування та імператора Франца Йосифа. Командарм О. Брусилів перекинув у Буковину додаткові сили і наказав генерал-лейтенанту Т. Арутюнову будь-якою ціною розгромити австро-угорців і повернути Чернівці назад [1, с.64]. Майже місяць тривали запеклі бої на території Буковини, але переважаючі сили росіян досягли успіхів у боях у басейнах річок Черемош, Прут, Серет і 27 листопада 1914 р. о 14 год. 30 хв. вдруге вступили в Чернівці [22, с.44]. Після цього на рубежі 1914-1915 рр. на Південно-Західному фронті наступило затишшя.

Австро-німецьке командування готувалося завдати удару по російських військах, які захопили Східну Галичину, з району Карпат. В свою чергу О. Брусилів вирішив наступати широким фронтом у Карпатах. На Буковині російська армія 25 січня 1915 р. розпочала силами 8-го армійського корпусу (командуючий – генерал А.М. Драгомиров) наступ на лівому фланзі [26]. Під натиском противника вона змушена була відступати до річок Дністер та Прут. Розпочалися жорстокі зустрічні бої. В цей час наступ Південно-Західного фронту здійснювався у трьох напрямках – на Берлін, у Карпати з проривом на територію Угорщини й у Буковину. Останній театр бойових дій, на думку самих австрійських військових, був під пильнішою увагою уряду, ніж галицький. Російські загони у лютому 1915 р. під тиском австро-угорців відійшли на лівий берег Прута, а 17 лютого без опору в черговий раз здали столицю Буковини – Чернівці [16, с.189].

Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов зрозумів, що такі методи ведення війни на буковинських землях не дають бажаних результатів, і 1 березня 1915 р. створив із передислокованих з Польщі військ 9-ту армію під командуванням генерала від інфантерії П. Лечицького [22, с.60]. Росіяни знову перехопили ініціативу і вже 4 березня повернули назад Станіслав та форсували Дністер у районі Заліщиків.

Щоб відволікти увагу росіян від створення ударної німецько-австрійської групи у Східній Галичині, командування цісарських збройних сил активізувало бойові дії на буковинському фронті. Війська під командуванням генерал-полковника Пфланцера-Балтіна, які 8 травня 1915 р. були перетворені у 7-му австро-угорську армію, постійно вели локальні бої з росіянами. В результаті 9-та російська армія відступила до Дністра. Командування австро-німецьких військ повідомило, що 12 червня «в Буковині росіяни змушені були віддати свої останні позиції на Пруті і з великими втратами відступити за державний кордон [3].

Закінчилась невдачею для росіян і «новорічна битва» на Буковині. Під Топорівцями-Раранчим-Боянами вони втратили велику кількість бійців вбитими і пораненими, не здобувши хоч якогось успіху. У січні 1916 р. на схід від с. Раранче війська імперії Габсбургів вперше застосували на Буковинському фронті хімічну зброю [7].

У 1916 р. Росія, як і у попередні роки війни, планувала розгорнути наступ на усіх фронтах. Центральне місце відводилося знову захопленню українських земель, що входили до Австро-Угорської імперії. Під безпосереднім керівництвом новопризначеного командувача Південно-Західного фронту О. Брусилова з 4 червня по 20 вересня на фронті від Чернівців до Луцька росіяни почали масовий наступ. Саме на Буковині з травня про вересень 1916 р. протистояли сили 9-ї російської і 7 австро-угорської армій.

До вечора 13 червня 1916 року російські війська, стомлені боями, зупинилися на лівому березі р. Прут поблизу Шипинців, Лужан, Мамаївців. А 18 червня російські вояки втретє захопили крайову столицю Буковини м. Чернівці [26]. Таким чином, розпочавши наступ 9-та російська армія прорвала фронт 7-ї австро-угорської армії, перемолола її в зустрічному бою, і до 13 червня просунулася на 50 км, захопивши майже 50 тис. полонених. Переслідуючи супротивника і громлячи частини, кинуті для організації нових рубежів оборони, 9-та армія вийшла на оперативний простір, займаючи Буковину: 12-й корпус, просунувшись далеко на захід, взяв м. Кути, 3-й кавалерійський корпус, подолавши ще більшу відстань, зайняв м. Кімполунг (нині в Румунії); а 41-й корпус 30 червня захопив Коломию, вийшовши до Карпат [21, с.148]. Останній бій на теренах Буковини відбувся 27 серпня 1917 р. і з того часу на сході краю наступило затишшя, проте Західний фронт продовжував існувати до 11 листопада 1918 р.

Ейфорія в російському суспільстві після перших перемог на Буковині і під Луцьком змінилася важкою зневірою. Австрійці

не були розгромлені. Відступ австро-угорської армії викликав величезну хвилю біженців з Буковини, за офіційними даними – 100 тис. чол. Переважна більшість знову була поселена у таборах і перебувала на соціальному забезпеченні держави. За даними на середину липня 1917 р. кількість населення, що залишилося в окупації становила 395 607 чол. З острахом очікували мешканці приходу росіян, особливо це стосувалося євреїв. У вікнах багатьох будинків були виставлені ікони як остання надія уберегтися від імовірних погромів. Майно та житла біженців були вщент пограбовані або знищені російськими військами. Пограбування набули таких розмірів, що штаб армій Південно-Західного фронту видав наказ, яким заборонив вивіз з фронтового району різного домашнього майна, екіпажів тощо [26].

Як зазначалось вище, бойові дії червня-вересня 1916 р. на Буковині мали і геополітичні та територіальні наслідки. Так, ще на початку другого десятиліття ХХ ст. на суттєву частину території Буковини претендували як Російська імперія, так і Румунське королівство. Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антанти нейтралітету. Ще у середині грудня 1914 р. міністр закордонних справ Росії С. Сазонов зазначав, що «кордоном могла б вважатися лінія річки Сучави з відхиленням на південь, починаючи від її витoku далі на захід...» [2, с.218]. У свою чергу, румунська сторона вважала, що кордон має пройти по лінії р. Прут. Після «Брусилівського прориву» тривали переговори між країнами Антанти та Румунією закінчились підписанням договору від 17 серпня 1916 р. Зокрема, відповідно до статті IV, територіальні межі були наступні: «Від Пруту, з пункту кордону існуючого між Румунією та Росією, який знаходиться поблизу населеного пункту Новоселиця, демаркаційна лінія піднімалася вздовж річки до кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Далі вона йшла за «кордонами» між Галичиною та Буковиною і між Галичиною та Угорщиною...» [24]. Це було своєрідною платою союзників за вступ Румунії у війну на їхньому боці.

Невдалий наступ російської армії у червні 1917 р. мав результатом зміну лінії фронту і російські війська змушені були залишити Буковину. Станом на серпень 1917 р. лінія фронту встановилася по кордону з Бессарабією, де проти 9-ї російської армії були зосереджені підрозділи армії Кьовеса та Крітека. У наступному 1918 р. територія Буковини змінилася за рахунок територіальних нарощувань, здійснених на підставі Бухарестського мирного договору та Брест-Литовського мирного договору [36, с.24].

Таким чином, територія Буковини напередодні і на початку Першої світової війни займала помітне місце в геополітичних планах протидіючих сторін. Якщо з боку Австро-Угорщини простежувалось намагання зберегти ці території за собою і надалі використовувати їх в соціально-економічному відношенні, то Росія та Румунія прагнули розширити свої володіння за рахунок західноукраїнських земель, аргументуючи свої дії етнонаціональним чинником. Всупереч передвоєнному стратегічному плануван-

ня, в роки Першої світової війни територія Буковини, стала ареною масштабних бойових дій. Тричі регіон, разом із адміністративним центром м. Чернівці, потрапляв під окупацію російських військ, яка скінчилася лише у серпні 1917 року.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брусилов А.А. Мои воспоминания. Москва: Воениздат, 1983. 256 с.
2. Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / упорядник В.М. Ботушанський. Чернівці: Технодрук, 2014. 356 с.
3. Визволення Буковини // *Буковина*. 1915. 28 лютого. С. 1.
4. Воєнні події на Буковині // *Народний голос*. 1915. 29 травня. С. 3-4.
5. Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. 512 с.
6. До українського народу на Буковині // *Народний голос*. 1915. 8 травня. С. 1-2.
7. Друга московська навала на Буковині // *Народний голос*. 1915. 17 квітня. С. 6.
8. Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 г.: сб. док. Москва: Воениздат, 1940. 754 с.
9. Оголошення про запис до лав Українських Січових Стрільців // *Народний Голос*. 1914. 31 липня. С. 1.
10. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / упор. В. Шевченко; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.
11. Російська ласка // *Народний голос*. 1915. Ч. 25. 2 жовт. С. 3.
12. Російська «Помаранчева книга» // *Діло*. 1914. Ч. 177. 10 серп. С. 7.
13. Світова війна у поштових листівках (з колекції Івана Снігура). Чернівці: Зелена Буковина, 2008. 135 с.
14. Рид Д. Вдоль фронта. Москва: Земля и фабрика, 1928. 324 с.
15. Хто накалив на нас москалів // *Буковина*. 1915. 23 липня. С. 1-2.
16. Чернин О. В дни мировой войны: мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. Санкт-Петербург: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. 521 с.
17. Честь борцям за вітчизну // *Народний голос*. 1914. 19 серп. С. 3.
18. Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.) // *Питання історії України: Збірник наукових статей*. Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 276-285.
19. Ботушанський В. Російські плани інкорпорації Буковини (1914-1916 рр.) // *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2004. Вип. 229-230: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 24-32.
20. Буковина у Першій світовій війні. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Буковина_у_Першій_світовій_війні#
21. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / упор. О. Реєнт; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: Видавництво «Кліо», 2013. 784 с.
22. Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст*. Київ: Інститут Історії України, 2004. Вип. IV. С. 52-69.
23. Гайсенюк В.В. Московськість в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни. Дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2015. 240 с.

24. Гакман С. Фактор шляхів сполучення у долі Буковини під час світових війн та післявоєнного врегулювання. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/paukova-dumka/444/>
25. Глизнер В. Адміністративно-територіальний поділ Галичини і Буковини російською окупаційною владою в 1914-1918 рр. // *Схід*. 2014. №4. С. 79-83.
26. Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. Чернівці: Золоті литаври, 2003. 284 с.
27. Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914). Київ: АН УРСР, 1971. 216 с.
28. Лозинський А.Ф. Україна в геополітичних планах Німеччини та Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни // *Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 18. С. 155–163.
29. Любченко В.Б. Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917-1918 рр.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України, 2004. Вип. 8. С. 50-72.
30. Масіян Н.Б. Буковина напередодні окупації (за документами Державного архіву Чернівецької області). URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_4_5_2014/04.pdf
31. Мазур О.Я., Баран І.В. Українське питання в політиці провідних держав напередодні Великої війни (1914-1918 рр.) // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2014. № 784. С. 70–75.
32. Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наук. думка, 1980. – 338 с.
33. Науменко А.О. Бойові дії на Поділлі і Буковині під час Першої світової війни // *Воєнна історія Поділля і Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25–26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський*. Київ: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. С. 156–165.
34. Никифорак М.В. Інститут крайового президентства в системі австрійської адміністрації на Буковині (1853-1918 рр.) // *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 525. Правознавство. С. 5-11.
35. Патер І.Г. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914-1917 рр. // *Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 1*. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 379-409.
36. Піддубний І. Румуни Буковини в житті краю: 1848-1918 рр. // *Історична панорама*. 2010. Вип. 10. С. 9-40.
37. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // *Вісник Центру буковинознавства. Серія історична*. Вип. 1. 1993. С. 28-37.

П. В. Клищинський

***Буковина в годы Первой мировой войны:
военно-дипломатический аспект***

Статья посвящена раскрытию событий Первой мировой войны на территории Буковины в течение 1914-1917 гг. На основе анализа работ отечественных исследователей, источников раскрыты планы ведущих европейских стран в отношении Буковины накануне и в период войны, прослеживается ход и геополитические последствия военных действий на территории края.

В исследовании отмечается, что еще до начала войны территория Буковины стала объектом политических посягательств: Российская империя планировала с захватом Буковины и Галиции

достичь своих «настоящих границ»; Австро-Венгрия – сохранить свой контроль над территорией и превратить ее в своеобразный плацдарм против России; Румыния, несмотря на этнический фактор, рассматривала Буковину как прежние владения Молдавского княжества и своё «историческое наследие».

В статье отмечается интенсивности боевых действий на территории края в течение почти всего периода войны – с августа 1914 по август 1917. В это время земли Буковины трижды были частично или полностью оккупированы российскими войсками, время от времени возвращались под контроль австро-венгерской армии. В 1916 г. В локальный вооруженный конфликт вступила и Румыния.

Ключевые слова: война, Буковина, боевые действия, дипломатия, оккупация, империя.

P. Kleschynsky

Bukovina in the years of the First World War: military-diplomatic aspect

The article is devoted to the analysis of the events of the First World War on the territory of Bukovina during 1914-1917. Based on the analysis of the work of domestic researchers, the literature reveals the plans of leading European countries in relation to Bukovina on the eve and during the war, it traces the course and geopolitical consequences of military operations on the territory of the region.

The study notes that even before the war, the territory of Bukovina became the object of political encroachments: the Russian Empire planned with the enthusiasm of Bukovina and Galicia to achieve their “real borders”; Austria-Hungary – to maintain control of the territory and turn it into a pivotal bridgehead against Russia; Romania, despite the ethnic factor, considered Bukovina as the old possessions of the Moldavian Principality and its “historical heritage”.

The article notes the intensity of combat operations on the territory of the province for almost the entire period of the war – from August 1914 to August 1917. At this time, the Bukovina lands were partially or completely occupied by Russian troops, from time to time returned under the control of the Austro-Hungarian army. In 1916, Romania entered a local armed conflict.

Key words: World War, Bukovina, fighting, diplomacy, occupation, empire.

Отримано: 15.08.2018

МАНІПУЛЮВАННЯ ІСТОРІЄЮ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ЯК СКЛАДОВА ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ КАМПАНІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У статті з'ясовано причини інтенсивного використання антиукраїнськими силами подій Великої Вітчизняної війни, проаналізовано особливості маніпуляції ними.

Зазначено, що російською пропагандою та ЗМІ український національно-визвольний рух подається лише як фашистський, колаборантський щодо нацистської Німеччини та злочинний щодо мирного населення, потім цей образ проектується на сучасну Україну (що вшановує боротьбу УПА за незалежність), і від неї вимагають зміни історичної політики.

Маніпуляції з історією Другої Світової війни дають підстави Росії та антиукраїнським силам дискредитувати боротьбу українців за незалежність і надалі поширювати радянське (читай російське) трактування історії.

Центральною складовою російської історичної міфології ХХ ст. є Друга Світова війна. На неї проектується сучасні ідеологеми «руського мира». З іншого боку, сучасні політичні події, зокрема, анексія Росією Криму, її агресія на Сході України, сприймаються крізь призму подій більш ніж 70-річної давнини – як боротьба радянських людей на чолі з російським народом з «фашизмом». Агресія Росії і конфлікт на Сході України перетворили історію на справжню зброю. Історичні міфи Другої Світової війни (у радянському варіанті – Великої Вітчизняної війни) використовуються для виправдання сепаратистських рухів та військової агресії Росії.

Ключові слова: Україна, Росія, Велика Вітчизняна війна, перемога, фашизм, міфологія війни, пропаганда, маніпулювання.

Останнім часом у потужній пропагандистській кампанії проти України найчастіше використовується міфологія Великої Вітчизняної війни. Різні аспекти цієї проблеми висвітлювалися В. В'ятровичем, Л. Зашкільняком, С. Грабовським, В. Гриневичем, О. Зайцевим, А. Портновим, Я. Грицаком, О. Штоквишем, В. Тиліщаким тощо. Проте тема маніпулювання історією війни для політичних потреб, отождолення українського націоналізму з фашизмом потребує подальшого дослідження.

Мета статті – виявити причини інтенсивного використання антиукраїнськими силами подій Великої Вітчизняної війни, проаналізувати особливості маніпуляції ними.

Чому саме тема Великої Вітчизняної війни найчастіше використовується російською владою як інструмент внутрішньої та зовнішньої політики? Науковці пояснюють це тим, що з усієї російської історії перемога у Великій Вітчизняній війні є чи не єдиним епізодом минулого, придатного для політичного використання за критерієм бачення події (і себе в цій події) у позитивному світлі. Велика Вітчизняна війна інтерпретується в Росії як величезна місія звільнення від «всесвітнього зла», коли Червона Армія спасла Європу і все людство.

Символ Великої Перемоги завдяки його інтенсивному політичному використанню, з одного боку, і вкоріненості у масовій свідомості, з іншого, виступає у якості важливої вузлової точки сучасної російської ідентичності та ідентичності частини громадян пострадянських країн. Почасти цим пояснюється наполегливість російської сторони у «війнах пам'яті», що розгорнулися в Східній Європі в останні десятиліття. У часи декларування правлячою верхівкою повернення Росії статусу наддержави, історія СРСР виявилася «політично придатною» для російської влади насамперед як історія великої держави.

Тема війни, значима також для конструювання національно-державних ідентичностей України та більшості країн Західної і Східної Європи, тому вона стала грати важливу роль в міжнародній символічній політиці, перетворюючись в об'єкт суперництва інтерпретацій.

Чому російська влада використовує концепцію Великої Вітчизняної війни, а не Другої Світової війни, як більшість держав? По-1, відлік подій починається не з 1939-го, а з 1941-го р., відповідно з цих подій випадали нацистсько-радянські союзницькі відносини і фактична участь СРСР у розпалюванні Другої Світової війни після підписання пакту Молотова-Ріббентропа. По-2, вона ставила Росію в центрі подій, хоч насправді значні події війни відбувалися в Україні; По-3, у такий спосіб фактично ігнорувалась тема Голокосту як найбільшого злочину Другої Світової війни.

Міфологія війни активно використовується Москвою у внутрішній та міжнародній політиці. Російська влада та проросійські сили в Україні перетворили ідею фашизму в інструмент політичної боротьби. Постійно акцентуючи тему «неонацизму», тиражуючи інформацію про «фашистів», кремлівська пропаганда ставить за мету: у внутрішньо-українському контексті розколоти країну і потрактувати діяльність сепаратистів як боротьбу з фашизмом; у внутрішньо-російському контексті створити образ ворога і викликати потребу з ним боротися; у зовнішньополітичному контексті зробити вразливими для критики позиції прихильників України за підтримку нібито «фашистського режиму».

Для поділу України послідовно пропагувалися культ Перемоги та ототожнення українського націоналізму з фашизмом. У південно-східних регіонах значні рудименти радянської політичної культури, базованої на протистоянні та боротьбі «наших та ворогів», спонукали політехнологів використати радянський міф Великої Вітчизняної війни. Ця позиція близька свідомості жителів Донбасу, оскільки відсилає до сімейної пам'яті і формує почуття позитивної історичної спадкоємності. В ідеологічну основу такої боротьби поклали ідею антифашистську, ідею боротьбу з бандерівщиною, «західноукраїнським фашизмом». Політика антиукраїнських сил з точки зору використовуваної знакової системи була націлена на посилення розколу країни. На Донбасі упереджене ставлення до жителів Західної України як колаборантів та прибічників нацистів сформувалося ще в радянські часи. Наповнення новопо-

талої держави українським змістом ототожнювалося з поширенням «галицького націонал-екстремізму», проявами фашизму. На Донбасі дерусифікацію України пояснювали як спроби українських націоналістів провести тотальну «бандеризацію».

Під час виборчої кампанії 2004 р. широко було апробовано антифашистський дискурс, і це спрацювало: у Донецьку вивішувалися плакати кандидата у Президенти В. Ющенка (виступав за українську інтерпретацію історії та державність української мови) з нацистською символікою, а населенню доказували, що він український фігур. Після Помаранчевої революції «регіонали» переконували Донбас, що Майдан – це нацистський путч («западєнців»). У 2007 р. у Луганську створено «музей жертв Помаранчевої революції», у якому частина експозиції присвячена викриттю «бандерофашизму». Для музею спеціально був створений фільм «Що таке фашизм». Поряд з Гітлером виставлені тогочасні державні демократичні лідери – Ю. Тимошенко та В. Ющенко. З початком навчального року до музею приводили школярів та студентів [1].

Боротьбу з «фашизмом» очолила влада східних областей. На День Перемоги у Донецьку проводилися великі паради, а також воєнні реконструкції з бутафорським зброєю. У Луганську реконструювали визволення міста – за участю авіації та артилерії. Водночас «регіонали» та комуністи створювали «антифашистські» організації, які огульно критикували Галичину та Україну. У місті Сватове (Луганська область) у червні 2008 року встановили пам'ятний знак жителям Сватівського району, що «загинули від рук вояків ОУН–УПА». У 2009 р. місцева влада лякала населення Луганщини, що націонал-фашистська ідеологія стає мало не складовою частиною «державної ідеології». Ніби в Україні вже пройшов процес інституалізації фашистського руху, а помаранчева влада намагається скасувати святкування Дня Перемоги.

Коли В. Янукович став президентом України боротьба з «фашизмом» набула загальнодержавного масштабу. Активізувалася політика правлячого табору з відновлення радянсько-ностальгійного наративу пам'яті і дискредитації українського національного руху як «націоналістичного». У місцевих проросійських засобах масової інформації акцент робився на перемозі у війні радянського народу (на чолі з російським), натомість українці зображувалися досить часто як «зрадники, бандерівці, фашисти». У 2010 р. у Луганську за участі відомих регіоналів – представників центральної влади – з великим розголосом відкрито ще один пам'ятник жертвам ОУН–УПА. Напис на постаменті: «Жителям Луганщини, які полягли від рук карателів-націоналістів з ОУН–УПА 1943–1956 рр.» сповіщав, що західні українці убивали східних українців.

На Донбасі антифашизм став своєю ідеологією – під знаменник Великої Перемоги підводилася все політичне життя регіону [2]. На організованих мітингах наголошувалося, що «збереження цілісності нашої країни може бути забезпечено тільки загальнонародною протидією загрози фашизму» [3]. Суспільство жорстко ділилося на наших та ворогів. Усі громадські рухи, ор-

ганізації Луганщини які не приєдналися до Антифашистської асамблеї проголошувалися «посібниками сучасних фашистів».

«Регіонали» виділяли значні кошти на різноманітні фестивалі, військово-патріотичні ігри та історичні реконструкції, фотовиставки. Місцеві телерадіокомпанії знімали фільми і телепередачі, присвячені військовій тематиці, організовували круглі столи та конференції проти поширення фашизму. Партія регіонів цілеспрямовано створювала «фашистські» фобії на Донбасі і по всій Україні. Існування фашизму в Україні потрібно було довести. Так, один з проєктів називався «В Україні – фашистське обличчя». На відповідне дослідження Інституту соціології НАНУ «регіонали» надали 4 тис. доларів [4].

Пропаганда культу Перемоги цементувала стереотип про «розколоту Україну», який ділить українців на «западенців-фашистів» та жителів сходу «інтернаціоналістів-антифашистів». Українська ідентичність поступово стала пов'язуватися з націоналізмом та «фашизмом», а російська – з інтернаціоналізмом та антифашизмом (з актуалізацією старої радянської самосвідомості «народу, який переміг фашизм»). Штучно протиставлявся «україномовний проєвропейський Захід» і «проросійський, ностальгуючий за Радянським Союзом Схід», поділяючи їх на дві соціокультурні спільноти з різною історичною пам'яттю та ідентичністю, яким важко співіснувати в одній державі.

Створюючи навколо Великої Вітчизняної війни мілітаристський культ, демонізуючи «українців-фашистів», «регіонали» закладали ідеологічні засади антиукраїнських подій весни 2014 р. Сепаратистам не довелося вигадувати майже нічого нового, щоб виправдати захоплення влади, заклики до втручання Росії та зв'язування війни проти України. Перемога Майдану оголошувалося «фашистським путчем». Нагнітання страху перед «українським фашизмом» легітимізувало дії заколотників та владу ДНР і ЛНР. Вони стверджували, що народ Донбасу мобілізувався саме на боротьбу з фашизмом, ставлячи на чільне місце пам'ять про Перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Радянські та російські моделі поглядів на Другу Світову війну активно використовуються сьогодні у трактуванні війни на Східній Україні. В квазідержавих відбулося декілька «антифашистських» з'їздів, на яких стверджувалося положення про те, що «антифашистська боротьба в Новоросії – продовження боротьби радянського народу з фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни» [5].

Не випадково події війни рясніють аналогіями з сучасністю. Антиукраїнській пропаганді важливо переконати всіх, що Україну захопили саме «фашисти». Звірства нацистів під час Другої Світової війни ототожнюються з діями українських військ на сході. Риторика пов'язана з «Великою Вітчизняною війною» («карателі», «нацисти», «ополченці»), стала використовуватися для опису того, що відбувається в Україні. Російські політики стверджують, що київські радикали посягають на життя жителів південно-сходу України за те, що ці люди пам'ятають свою історію, шанують велику Перемогу і хочуть говорити рідною мовою.

Російська пропаганда активно використовує проти України міф «Перемоги», вкидаючи в медійний простір тезу про прихід до влади сил («фашистів», «нацистів»), які були переможені у Другій світовій війні (Великій Вітчизняній війні) і яких знову треба перемогти.

Звинування у «фашизмі» сучасних українських політиків з боку Росії супроводжуються реанімацією міфів про український «колабораціонізм» під час Другої Світової війни. Так сучасна російська, як колись і радянська, пропаганда намагається показати діяльність ОУН і УПА не як національно-визвольний рух, а як прислужництво німецьким окупантам.

Відомо, що ОУН для досягнення своїх цілей (побудови Української Держави) тимчасово або ситуативно співпрацювала з Німеччиною. Відтак, ця співпраця ОУН з німцями, на думку російських політичних діячів, повинна бути засуджена як приклад колабораціонізму. Колабораціонізм (від франц. Collaboration – співпраця, спільні дії) трактується як зрада, співпраця з ворогами своєї батьківщини. Деякі історики стверджують, що термін «колаборація» не дуже підходить до діяльності тих українців з Галичини і Волині, які з мотивів боротьби за незалежність зробили ставку на Німеччину, бо їхні вчинки не можна розглядати як зраду власного народу чи держави, адже громадянами міжвоєнної польської держави або СРСР з 1939 року вони були всупереч своїй волі.

Прагнення до національної незалежності, жорстокий тоталітарний сталінський режим, розкуркулення, голодомор, насильницька колективізація, репресії спричинили до того, що багато українців були налаштовані антирадянськи і на першому етапі війни сприймали німців як менше зло. Що стосується так званого колабораціонізму кримських татар, то більшість українських дослідників вважають, що він носив не етнічний, а соціально-політичний характер.

Проблему колабораціонізму на пострадянському просторі добре ілюструють наступні факти: вітчизняні дослідники порахували, що протягом 1941–1945 рр. через українські військові підрозділи, які брали участь у війні на боці німецьких військ, пройшло до 250 тис. чоловік. Водночас через німецькі збройні формування з РРФСР пройшло до 700 тис. осіб. Причому населення територій України та Росії окупованих гітлерівцями було приблизно однаковим і становило до 30 млн. чоловік. Факт служби більше 100 представників старшого і вищого командно-начальницького складу Збройних Сил СРСР і тисяч молодшого офіцерського складу у військах, що створювалися на боці супротивника при величезній кількості полонених, спонукає задуматися про безпрецедентний характер подібних подій для російської військової історії.

Крім того, найвиразнішим прикладом колабораціонізму було існування Локотської республіки на території Росії окупованій Німеччиною. За своїми розмірами ця республіка перевищувала територію Бельгії, а її населення становило 581 тис. чоловік. Вся повнота влади належала тут не німецьким комендатурам, а органам місцевого самоврядування. Тут формувалися колабораціоністські

військові підрозділи Російської визвольної народної армії у складі 20 тис. солдатів. Однак, російські уряд та преса воляють говорити про українських, прибалтійських та інших колабораціоністів.

Одним із міфів радянської, а також російської пропаганди є міф про співпрацю з гітлерівцями УПА. Важливі висновки звіту робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА базовані на значному масиві опрацьованих документів, які дають підстави стверджувати:

– головною метою діяльності ОУН і УПА було становлення незалежної Української Держави, а тому вона була спрямована проти країн, які, на переконання лідерів національно-визвольного руху, були окупантами, а саме Польщі, Радянського союзу, Німеччини;

– ОУН і УПА ситуативно співпрацювали з Німеччиною сподіваючись на відродження Української Держави, коли стало зрозуміло, що це не входить у плани гітлерівців, розпочали збройну боротьбу з німецькою владою;

– діяльність ОУН і УПА не має підстав пов'язувати з конкретними епізодами злочинної діяльності, що розглядалися на Нюрнберзькому процесі, тому у рішеннях процесу вони не фігурують у переліку організацій, яким інкримінувалися злочини проти людства.

Врешті, у звіті констатовано, що «Гітлерівський режим, так само як і будь-який інший, не міг дозволити існування в своєму загалі не контрольованої ним сили. З утворенням повстанської армії українські повстанці ставали воюючою стороною незалежно від свого бажання воювати з Німеччиною», чим чітко наголошується на проблемі визнання УПА воюючою стороною [6].

Відтак, те, що в радянській і сучасній російській пропаганді називають українським колабораціонізмом, по суті, можна кваліфікувати як національно-визвольну боротьбу.

Російською пропагандою та ЗМІ український національно-визвольний рух подається лише як фашистський, колаборантський щодо нацистської Німеччини і злочинний щодо мирного населення, потім цей образ проектується на сучасну Україну (що вшановує боротьбу УПА за незалежність), і від неї вимагають зміни історичної політики.

Маніпуляції з історією Другої Світової війни дають підстави Росії та антиукраїнським силам дискредитувати боротьбу українців за незалежність і надалі поширювати радянське (читай російське) трактування історії.

Таким чином, центральною складовою російської історичної міфології ХХ ст. є Друга Світова війна. На неї проектується сучасні ідеологеми «руського мира». З іншого боку, сучасні політичні події, зокрема, анексія Росією Криму, її агресія на Сході України, сприймаються крізь призму подій більш ніж 70-річної давнини – як боротьба радянських людей на чолі з російським народом з «фашизмом». Агресія Росії і конфлікт на Сході України перетво-

рили історію на справжню зброю. Історичні міфи Другої Світової війни (в радянському варіанті – Великої вітчизняної війни) використовуються для виправдання сепаратистських рухів та військової агресії Росії.

Список використаних джерел та літератури:

1. У Луганську відкрили пересувний «Музей жертв Помаранчевої революції» у десятох «примірниках». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/968356.html>
2. Максим Вихров Как культ Победы помог начать войну на Донбассе. URL: <https://inforesist.org/kak-kult-pobedy-pomog-nachat-voynu-na-donbasse/>
3. Общественники Луганщины призывают всех луганчан объединиться, чтобы противостоять неонацистской идее. URL: <http://oblrada.lg.ua/content/obshchestvenniki-luganshchiny-prizyvayut-vsekh-luganchan-obedinitysya-chtoby-protivostoyat-ne>
4. Документы о том, как Партия регионов создавала «фашистские» фобии на Донбассе. URL: http://ipress.ua/ru/mainmedia/dokumenty_o_tom_kak_partyya_regyonov_sozdavala_fashystskye_fobyu_na_donbasse_65553.html
5. Антифашистская борьба в Новороссии – 20 Мая 2015. URL: https://antifashist.org/news/antifashistskaja_borba_v_novorossii/2015-05-20-3078
6. Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). Київ: Інститут історії України, 2004. 96 с.

В. С. Лозовий

Манипулирование историей Великой Отечественной войны как составная пропагандистской кампании против Украины

В статье раскрыты причины интенсивного использования антиукраинскими силами событий Великой Отечественной войны, проанализировано особенности манипулирования ними.

Подчеркнуто, что российской пропагандой и СМИ украинское национально-освободительное движение подается лишь как фашистское, коллаборационистское в отношении нацистской Германии и преступное в отношении мирного населения, потом этот образ проектируется на современную Украину (которая чествует борьбу УПА за независимость), и от неё требуют изменить историческую политику.

Манипуляции с историей Второй мировой войны дают основания России и антиукраинским силам дискредитировать борьбу украинцев за независимость и далее распространять советскую (читай российскую) трактовку истории.

Центральной составляющей российской исторической мифологии XX ст. является Вторая мировая война. На неё проецируются современные идеологиемы «русского мира». С одной стороны, современные политические события, в частности аннексия Россией Крыма, её агрессия на Востоке Украины, воспринимаются сквозь призму событий более чем 70-летней давности – как борьба советских людей во главе с российским народом с «фашизмом». Агрессия России и конфликт на Востоке Украины превращают историю на настоящее оружие. Исторические мифы Второй мировой войны (в советском варианте – Великой Отечественной войны) используются для оправдания сепаратистских движений и военной агрессии России.

Ключевые слова: Украина, Россия, Великая Отечественная война, Победа, фашизм, мифология войны, пропаганда, манипулирование.

V. S. Lozovyi

Manipulation of the history of the Great Patriotic War as a composition of a propaganda campaign against Ukraine

The article explains the reasons for the intensive use by the anti-Ukrainian forces of the events of the Great Patriotic War, analyzed the peculiarities of manipulation by them.

Russian propaganda and mass media, the Ukrainian national liberation movement is presented only as a fascist, collaborator with respect to Nazi Germany and criminal against the civilian population, and then this image is projected onto modern Ukraine (which honors the UPA struggle for independence), and requires a change in its historical policy.

Manipulations with the history of the Second World War give grounds to Russia and anti-Ukrainian forces to discredit the struggle of Ukrainians for independence and continue to spread the Soviet (read Russian) interpretation of history.

Thus, the central component of Russian historical mythology of the twentieth century. Is the Second World War. The modern ideologues of the "Russian world" are projected on it. On the other hand, modern political events, in particular Russia's annexation of Crimea, its aggression in the East of Ukraine, are perceived through the prism of events more than 70 years old – as the struggle of Soviet people led by the Russian people with "fascism". The aggression of Russia and the conflict in the East of Ukraine turned the story into a real weapon. Historical myths of the Second World War (in the Soviet version, the Great Patriotic War) are used to justify separatist movements and military aggression in Russia.

Key words: Ukraine, Russia, Great Patriotic War, victory, fascism, mythology of war, propaganda.

Отримано: 16.07.2018

УДК 655.3.066.24[47+57]«1941/1945»

A. A. Лубчинський

ПЛАКАТНЕ МИСТЕЦТВО СРСР В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Плакат є важливим засобом впливу на населення країни. В часи німецько-радянського збройного протистояння на теренах СРСР використовувались різні види агітаційних плакатів. На тлі нещодавніх масових репресій у політичному, військовому та цивільному середовищі керівники радянської держави були серйозно занепокоєні рівнем лояльності до них з боку радянських громадян. Одразу після початку війни на політичний та агітаційний плакат було покладено важливу роль заклику до всеохоплюючого опору загарбникам.

У розвитку радянського агітаційно-політичного плакату часів німецько-радянської війни можна виділити три періоди. Перший охоплює початок війни та перші поразки Червоної армії. Сюжети плакатів цього часу закликали радянських людей сміливо чинити

опір німецьким загарбникам. Проте блискавичне просування гітлерівців нівелювало цей образ, який став занадто відірваним від реальності. Вихід вдалося знайти завдяки плакатам, що зображували страждання мирного населення, та їх прохання до солдатів про захист від німців. Радянська плакатна агітація створила мотивацію уже не до військової слави, а до помсти, яка легко знайшла відгук у мільйонів радянських громадян.

Другий період можна провести від боїв під Москвою й стратегічного перелому війни під Сталінградом до визволення СРСР від гітлерівців. Плакати цього періоду характеризуються обережним оптимізмом, з яким зображувались перші військові успіхи РСЧА. Мотивацією для радянських вояків були образи мирного життя, що відновлювалось на звільнених територіях.

Третій період – це плакати перемоги. Окрім, власне, радості за перемогу, вони також справедливо висміювали Гітлера та його союзників, показували їх немічними й слабкими поряд із радянським солдатом чи радянським народом. У даній статті ми розглянемо основні етапи розвитку радянського плакатного мистецтва у ті непрості часи.

Ключові слова. Плакат, політичний та агітаційний плакат, Червона армія, мирне населення, пропаганда, окуповані території, захист Вітчизни.

Загальною особливістю як радянської та російської, так і української історіографії є велика увага до плакатного мистецтва періоду німецько-радянської війни. Найбільше число праць, присвячених радянському плакату, пов'язані саме з цим часом. Українська історіографія проблеми не має ґрунтовних монографічних видань з цієї проблеми. Наявна, проте, низка наукових статей різних років.

Про вплив партії на розвиток культури, пропаганди й плакатного мистецтва зокрема говорить масштабний збірник документів та матеріалів «КПСС о культуре, просвещении и науке» [2].

Значний обсяг наукових робіт присвячено радянському плакату Другої світової і зокрема німецько-радянської війни. Їх авторами є О. Бичкова [1], Н. Галімуліна [11], А. Грабельников [4], Г. Комков [3], О. Огаркова [14].

Не можна обійти стороною дослідження О.О. Маєвського «Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР» у виданні «Сторінки воєнної історії України». Вона вийшла у 1997 р. й стала однією із тих, що заклали фундамент у дослідженні цієї проблематики у історіографії незалежної України. Автор послідовно проаналізував образи ворога у радянському плакаті, найбільш характерні його риси, художні образи, використані художниками-плакатистами. Важливо, що автор продовжив дослідження цієї теми, що, зрештою, мало результатом дисертаційну роботу «Політичні плакат і карикатура, як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр.» [7].

В числі важливих робіт в українських студіях з радянського плакату в Україні у період німецько-радянської війни – стаття І.І. Цинковської «Український плакат періоду Великої Вітчизняної

війни у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського». Цінність даного дослідження полягає у тому, що воно присвячене питанням джерельної бази проблематики. Цього ж року (2004) вийшла інша стаття [21], теж присвячена цьому питанню, написана І. Цинковською у співавторстві з Г.М. Юхимць.

Найбільший внесок у дослідження історії радянського плакату належить російській вченій Г. Демосфеновій, автору значного числа наукових публікацій з даної проблеми [20; 23].

В сучасній російській історіографії значне число робіт, присвячених проблемі плакатного мистецтва, належить Є. Федосову. Важливо, що цей дослідник не обмежився окремим періодом історії радянського плакату. Більша частина його праць охоплює період Другої світової та Холодної війни, що є досить широкими самі по собі [8; 22].

Образу ворога у радянському плакатному мистецтві та інших жанрах пропаганди присвячено роботи Д. Вайса [12]. Оригінальною є тема іншої статті цього дослідника – «Животные в советской пропаганде: вербальные и графические стереотипы» [19], написана відповідно до нової, але перспективної течії історичних досліджень, предметом якої є вивчення образів, символів та їх сприйняття людиною.

Загалом історіографічний доробок українських, радянських, російських та зарубіжних вчених з проблеми історії радянського плакату часів німецько-радянської війни хоча і є значним за обсягом, все ж не висвітлює повною мірою усіх ключових питань цієї теми.

Пропагандистська робота, організована радянським урядом в роки німецько-радянської війни серед населення Радянського Союзу та жителів окупованих територій, була одним з найбільш важливих і ефективних засобів антинацистської боротьби. Радянську пропаганду називали «Третім фронтом», оскільки саме вона надихала бійців Червоної армії та нахвалювала союзників. Їй були властиві гнучкість, гострота і часта зміна курсу. Вона ефективно перебудовувалась під події на фронті і зміни у зовнішньополітичній діяльності СРСР. Зміст пропаганди і агітації, що була проведена серед цивільного населення та в армійських частинах, визначалася, насамперед, тією військово-політичною обстановкою, яка складалась в 1941-1945 рр. [1, с.90].

Оскільки агітаційно-пропагандистська діяльність проводилась в непростих умовах, перед органами радянської пропаганди були поставлені специфічні завдання. Насамперед це протидія гітлерівській пропаганді та залучення всього населення країни в активну боротьбу із загарбниками. Необхідно було уникнути паніки, не допустити дезертирства, поширення чуток, підкреслити такі людські якості, як хоробрість, відвага, безстрашність й готовність віддати життя на благо своєї Батьківщини. До завдань пропаганди входив і вплив на армію ворога, її деморалізація та дезінтеграція [2, с.274].

Необхідно також було розгорнути активну агітаційно-пропагандистську роботу для запобігання міжнародних конфліктів та

попередження формування лояльного ставлення до нацистів серед національних меншин та різних груп населення СРСР [3, с.53].

Важливим завданням залишалось забезпечити посилене поповнення рядів Червоної Армії, організувати її безперербійне постачання як озброєнням, так і обмундируванням, продовольством, медичними препаратами.

Нарешті, перед агітаційно-пропагандистськими відділами стояла складна робота зі сприяння розгортанню партизанської війни на окупованих німцями територіях, стимулювання патріотизму серед партизан.

Радянська пропаганда в роки німецько-радянської війни була також спрямована на створення позитивного образу Червоної Армії та ліквідацію пронацистських прагнень окремих груп населення [3, с.68].

Серйозним напрямком агітаційно-пропагандистської діяльності була робота з населенням окупованих гітлерівськими військами зарубіжних країн. З цією метою уже в початковий період війни в структурі Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) й Відділення по роботі з військами супротивника РСЧА були створені два нових пропагандистських відділи – один з роботи з Німеччиною та її союзниками, інший з роботи з населенням окупованих німцями держав [1, с.91].

25 червня 1941 р. згідно рішення Політбюро ЦК ВКП(б) було також створено Радянське бюро військово-політичної пропаганди, яке мало визначати зміст, форми і методи пропаганди, що мала систематично проводитись серед військ та населення супротивника. Радінформбюро несло відповідальність за пропаганду на радіо і в пресі. Ефективність агітаційно-пропагандистської роботи залежала від її видів, засобів, методів і виявлялася в змінах свідомості і поведінки різних груп суспільства і окремих особистостей [4, с.125].

Свої роботи Д. Моор, М. Черемних, В. Дені, Куркрінкиси – плакатисти ТАСС, випускали під загальною назвою «Окна ТАСС». За роки війни вони створили близько півтори тисячі плакатів. Тираж їх робіт становив від декількох десятків до декількох тисяч екземплярів. Їх плакати розсилали до діючих армій, вивішували на вітринах, вулицях і фронтових дорогах [3, с.98].

Сюжети всіх військових плакатів можна розділити на декілька тематичних груп: плакати-заклики; плакати-хроніки; плакати-реалії; плакати для тилу; плакати 1942 р.; «Мирні» плакати; плакати-попередження; плакати-карикатури. У плакаті відбилися основні етапи війни: за зміною тем та сюжетів можна цілком об'єктивно судити про стан справ на фронті та про настрої в тилу.

Плакати, створені в 1941 р, відрізняє пошук власної графічної мови та нових композиційних рішень. Вони відобразили критичну ситуацію початку війни – мобілізацію суспільства з використанням досвіду передвоєнних років та історичних аналогій. У 1942 р. активно розвиваються теми героїзму радянських воїнів, допомоги мирному населенню, необхідності підтримки фронту. У 1943 р. окреслюється перелом у військовому протистоянні, перші великі перемоги

народжують оптимістичні образи, підтверджуючи правильність обраного шляху і неминучість Перемоги. З 1944 р. в плакаті яскраво виражена ідея радісного передчуття кінця війни та просування Радянської Армії до перемоги. Плакати 1945 р сповнені оптимізму та захоплення героїчними зусиллями воїнів-визволителів, в них яскраво виражена тема повоевної зустрічі з рідними та близькими.

Перші плакати з'явилися безпосередньо після оголошення війни. Дослідниця Г.С. Павловська відзначає: «Уже до вечора 22 червня Кукринікси (М. Купріянов, П. Крилов, Н. Соколов) створили ескіз плакату «Нещадно розгромимо та знищимо ворога!» [5, с.90]. У первинному варіанті багнет червоноармійця пронизував руку Гітлера, тому плакат виглядав радше як попередження. Але вже 24 червня він був надрукований в газеті «Правда» з дещо іншим сюжетом – багнет втикали прямо в голову фюрера, що цілком відповідало кінцевій меті» [3, с.124].

Близький за стилістикою та образною системою плакат «Смерть фашистской гадине!», створений О. Кокорекіним майже одночасно із роботою Кукриніксів. На якій радянський солдат гвинтівкою протикає горло змій фашизму [5, с.97; 6, с.109].

Іншим яскравим прикладом плакату цього періоду є робота Бочкова та Лаптева «Руби ворога хвацько!». На ньому зображений червоноармієць на коні, який силою одного удару вбиває наповал німецького солдата [7, с.7].

Можна виділити й таку групу плакатів, як плакат-хроніка. На відміну від німецьких, радянські художники часто показували у своїх роботах учасників війни. Це, наприклад, плакат «Відстоїмо Москву!». На ньому зображений червоноармієць-переможець, що підноситься над Москвою. Автор навмисно ставить воїна, що символізує радянський народ і армію, на передній план, й глядачеві здається, нібито місто належить воїнові, а кожного чужака, який ступить на московську землю, чекає нищівний удар. Такого ж типу й плакат В. Серова «Захистимо місто Леніна!» (1941 р.). Плакат орієнтований на радянських солдатів, що збиралася звільнити блокадний Ленінград [1, с.93].

В унісон цій групі плакатів слід виділити плакати-реалії. Особливість їх у тому, що герой, який на них зображений, – реальний учасник війни, а не вигаданий персонаж. Наприклад, на плакаті І. Томкевича «На Захід!» розміщено портрет радянського солдата, який був в числі тих, хто дійшов до Берліна. Перед нами воїн, що рветься вперед і кличе за собою товаришів, адже до перемоги залишилося якихось кілька тисяч кілометрів.

Важливе місце в плакатному мистецтві займають твори, написані для тилу. Оскільки забезпечувати фронт довелося здебільшого жінкам, дітям і людям похилого віку, то саме вони стають героями таких плакатів. Сюди належить, наприклад, плакат Л. Лисицького «Все для фронту, все для перемоги!». На ньому зображена жінка – робітниця збройового заводу.

До цієї ж групи належать і плакати-прохання. Плакат «Будь донором!» закликає радянських людей жінка з плаката. «До-

тримуючись мого прикладу, поділися кров'ю з солдатами-червоноармійцями!» – каже вона, простягаючи лікарям руку [3, с.197].

Тилові плакати були покликані підтримати дух жінок, що залишилися без чоловічої опори; щоб донести до людей, що зараз, як ніколи, їх робота потрібна фронту; показати, що жінки війни не самотні, що кожна з них – частина радянської армії, і від їх роботи залежить хід подій на полі бою [8, с.192].

Поява в політичному просторі плаката образу ворога, який протиставляється позитивному образу вітчизняного героя, дуже характерна риса для військової пропаганди. При цьому, якщо позитивний, героїчний та ворожий образи мають певний код, що свідчить про їх належність до певної спільноти, то доцільно говорити про формування ідентичності шляхом протиставлення [9, с.100]. Найяскравішим прикладом може служити дихотомія «зірка – свастика» або «серп і молот – свастика». Проте прийом протиставлення в персоніфікованих образах Сталіна і Гітлера на радянських плакатах не використовувалася жодного разу. Очевидно, ідея зобразити на одному рівні Гітлера та Сталіна (нехай навіть в ролі Добра, що перемагає Зло) здавалася радянським художникам-карикуристам блюзнірською [10, с.284].

Особливу групу плакатів складають зображення, зроблені на початку 1942 р. Радянська армія зазнає поразок, все більше території СРСР потрапляє під німецьку окупацію, бойовий дух Червоної Армії підірваний. Плакати типу «Розгромимо фашистських загарбників!» більше не надихають людей. Потрібні нові точки впливу на психологію солдатів. Цим засобом стає жалість. Герої плакатів страшного 1942 р. – знедолені мирні жителі, що благають про допомогу [3, с.233].

Роботи, на яких була зображена жалість, здійснили психологічний вибух у рядах Червоної Армії. Найбільш визначним плакатом цього періоду стає плакат «Спаси!». На ньому показана жінка, що притискає до грудей перелякану дитину. В її очах жах і ненависть до загарбників, її дитина наче завмерла від страху і більше схожа на ляльку. У центрі композиції – закривавлений ворожий багнет зі свастикою. Зліва – заклик про порятунок. Вплив плаката на фронтовиків був величезним. З фронту і тилу люди, яких надихнула ця робота, надсилали автору своєї відтуки. Тираж плакату становив понад 10 мільйонів примірників [11, с.37].

Найявне також протиставлення на кшталт «Очистимо радянську землю від фашистської нечисті!». Подібні протиставлення зустрічаються достатньо часто. Більш як на половині плакатів, в яких з'являється вербальний маркер (подрозник) радянської ідентичності, для збільшення його функціональної ролі використовується також одиниця, семантичне значення якої буде негативним [8, с.194]. Найбільш часто відзначаються протиставлення «фашистський – радянський», «радянський – німецький» (або німецький загарбник), «Червона Армія – гітлерівці» і т.д. Щодо візуального протиставлення, то воно зустрічається ще частіше: більш як у половині випадків візуальний маркер радянської ідентичності

знаходиться в одному плакатному просторі з образом ворога, наділеного кодом анти ідентичності [1, с.94].

Роль образу ворога в радянській пропаганді, на думку деяких дослідників, дійсно була вирішальною в процесі легітимації режиму в СРСР і вкорінення радянської ідентичності. Наявність образу «чужого» стало важливим фактором встановлення зв'язку між соціальним поняттям «ми», репрезентованим владою, та своїм «я», яке належить до цього «ми»; образ ворога зіграв значну роль у справі мобілізації та консолідації радянських людей проти спільного ворога [9, с.102].

На думку Л. Гудкова, риторика ворога перетворилася в значний соціальний факт конструювання й функціонування тоталітарного режиму з початку 1930-х рр. З появою реального ворога в роки німецько-радянської війни йдеться про остаточну легітимацію влади, яка на противагу чужому «ворогу» стала «своєю», «вітчизняною» [12, с.36].

Чітка кольорова гамма, простота і переконливість композиції перших військових плакатів кажуть про близькість до плакатів періоду Громадянської війни, який став для художників одним з джерел зрозумілих образів і історичних прикладів. Показова доля відомого плаката Д. Моора «Ти записався добровольцем?» 1920 р., використаного автором в 1941 р. в якості основи для плакату «Чим ти допоміг фронту?». Плакат Б. Мухіна «Захистимо рідну Москву» композиційно близький виданому в 1919 р. плакату А. Апсіта «Грудьми на захист Петрограда!» [8, с.202].

Героїчні, або просто позитивні образи на радянських плакатах періоду війни були пофарбовані повністю в червоний колір. У більшості випадків поява такого кольорового подразника супроводжувалася протиставленням позитивного та негативного образу, тобто «червоний» воїн, «червоний» танк і т.д. майже не функціонували без протистояння ворогу, найчастіше він був чорного кольору. Радянська пропаганда використовувала контраст кольорів для побудови певної моделі ідентичності [13, с.56].

Після того, як Червона Армія починала звільняти територію СРСР, з'явилися плакати, що відображали мирне життя. Вони показували, як радіє вільному життю змучений загарбниками народ. Наприклад, плакат В. Корецького «Радісна мить звільнення з-під ярма німецьких загарбників...». На плакаті типова для того часу тилова сім'я – дідусь, мати і дочка. Вони щасливі, що їх нарешті звільнили, на radoщах вони вішають у будинку портрет свого визволителя – Сталіна [14, с.109].

Зображення жінки в російському народному костюмі і кошику, поширене в рекламному плакаті на межі століть, активно використовувалося в 1914 р. в таких роботах, як «Росія та її воїн», «Росія та Польща», «Згода», а персоніфіковане зображення країни в образі жінки було характерним для плакатів Першої світової війни багатьох європейських країн [11, с.37-38].

Однак саме в 1941 р. зображення Батьківщини-матері отримало найбільш драматичного змісту, оскільки в радянському пла-

каті був занесений не узагальнений образ, а реалістичний портрет сучасниці подій в найбільш трагічний для країни момент. Відомий плакат І. Тоїдзе «Батьківщина-мати кличе!» [15, с.21] став справжнім символом війни, він одержав розвиток в іншій роботі художника «За Батьківщину-матір!», в плакаті Д. Шмарінова «Воїн, відповідай Батьківщині Перемогою!», частково в образі жінки-матері Ф. Антонова «Сину мій! Ти бачиш долю мою... Громи фашистів в святому бою!» [12, с.41].

У плакатах активно розвивалася тема героїчного історичного минулого країни та ідея неминучості Перемоги. У плакатах «Б'ємося ми здорово, колемо відчайдушно – онуки Суворова, діти Чапаєва» Кукриніксів (1941 р.), «Наші сили незчисленні» В. Корецького (1941 р.) та «Славна багатирями земля наша» В. Говоркова (1941 р.) проводили прямі аналогії між ратними подвигами минулого і боротьбою радянських воїнів [16, с.249].

Величезну популярність і любов отримав в роки війни плакат В. Корецького «Воїн Червоної Армії, спаси!». Вперше опублікований в газеті «Правда» 5 серпня 1942 р., він відтворювався на численних листівках, обкладинках журналів, конвертах – його загальний тираж досяг 14 млн. екземплярів. Позували для створення плаката близькі графіка – прийомна дочка Марина Гіцевич і сусідський хлопчик. Корегуючи композицію фотознімків і художньо їх «узагальнюючи», майстер прагнув до особливої переконливості та ясності [4, с.126]: «Хотілося сконцентрувати увагу глядача на обличчях жінки і хлопчика, що притиснувся до її грудей. Необхідно було домогтися такої виразності очей матері, щоб глядач міг прочитати в них і презирство, і ненависть до ворога. Ці ж почуття я намагався відобразити і в очах дитини. Його погляд повинен був доповнювати погляд матері. Задумано було, що мати і дитина повинні були дивитися не на закривавлений багнет, а на ворога». Підтвердженням широкого поширення та особливого відгуку на цей образ стало його зображення, розміщене на стіні за спиною бійця, що стріляє, на плакаті Н. Жукова «Бий на смерть!» (1942 р.) [11, с.39].

У радянському плакаті особливе значення відведено образу воїна – захисника Батьківщини. Від монументального спрощеного зображення солдата в момент бою Кукриніксів, В. Говоркова, В. Правдіна з'являються більш особисті і людські риси. Тема воїна в повсякденному житті поза баталіями розвивається в найкращих роботах В. Іванова «На захід!» (1943 р.), «П'ємо воду рідного Дніпра, будемо пити з Прута, Німану і Бугу!» (1943 р.) і «Ти повернув нам життя!» (1944 р.) [17, с.36]. Герой художника завжди гарний, прямодушний, позбавлений агресивності – він уособлює справедливість та неминучість Перемоги як правої справи в народній війні. Прототипом героя відомого плаката А. Голованова «Дійдемо до Берліна!» (1944 р.) є В.І. Голосів – командир снайперської роти 81-го гвардійського стрілецького полку, з яким художник познайомився на Південно-Західному фронті в 1943 р. [15, с.49]. Плакатник зобразив солдата, що зупинився на марші з метою поправити чобіт, і в цьому природному жесті, у відкритій усміхненій особі бійця він передав внутріш-

ній спокій і силу, своєрідний варіант розуміння ситуації «на війні як на війні» людиною, вільною від ненависті і з внутрішньо життєстверджуючим баченням світу [9, с.103].

Тема народного героя знайшла продовження в плакаті «Червоної Армії – слава!», де цей же солдат зображений у Рейхстагу, на стіні якого прикріплено плакат 1944 р. і видно напис «Дійшли!». Так відображений в плакатах Л. Голованова відомий снайпер Василь Голосів, який отримав в 1943 р. звання Героя Радянського Союзу посмертно. У плакаті він «продовжив» свій переможний хід та «взяв участь» у святкуванні Перемоги в Берліні [18, с.271].

Один з плакатів зображував радянських військовослужбовців різних національностей, цитуючи слова Сталіна: «Дружба народів нашої країни витримала всі труднощі та випробування війни і ще більше загартувалася в загальній боротьбі всіх радянських людей проти фашистських загарбників» [22, с.32].

Повоєнні плакати повні оптимізму та надій, в них відчувається прагнення до миру та відсутність жада до колишніх ворогів. Роботи В. Корецького, Н. Ватоліної, С. Боїма та Ю. Непринцева, продовжуючи традиції військового плаката, передають стан нескінченної радості і звеличення загальнонародного свята [23, с.88].

Одним з найпоширеніших візуальних маркерів стало зображення серпа і молота, яке, однак, в радянській пропаганді використовувалося менше, ніж у ворожій [12, с.47]. Так, серп і молот в якості маркера радянської ствердної ідентичності можна виявити приблизно на кожному чотирнадцятому радянському пропагандистському плакаті, що є не дуже високим показником, порівняно з показником образу червоної зірки – на кожному третьому плакаті. До маркерів радянської ідентичності були віднесені і такі візуальні образи, як портрети Леніна та інших радянських історичних персон, героїв Громадянської війни. Основним словесним маркером радянської ідентичності стало, безумовно, вживання слова «радянський» і його похідних словоформ. Даний маркер становить майже третину всіх вироблених маркерів, що зустрічаються серед пропагандистських плакатів. Другим за частотою вживання словесним маркером радянської ідентичності стало словосполучення «Червона Армія», що відповідає позитивному, героїчному образу. Синонімом «радянськості» в пропагандистських плакатах служать також прізвище «Сталін» і похідні від нього прикметники («сталінський» тощо) [16, с.250].

Значна роль відводилася роботі по формуванню позитивного образу союзників з антигітлерівської коаліції, хоча на протязі війни вони зазнавали різних трансформацій, що знаходило своє відображення і в ідеологічній складовій. У більшості випадків союзники були зображені в пропагандистських матеріалах друзями радянських людей, веселими та самовідданими бійцями, товаришами, що надають матеріальну підтримку [2, с.141].

Серед плакатів-попереджень слід відзначити роботи, де разом зображені союзники – СРСР, Великобританія та США. На завершення війни ці країни стали головними гравцями на світово-

му просторі, а їх сила проявилася в тісній співпраці. Міць єдності союзників показана на плакаті О. Кокорекіна «Так буде з фашистським звіром!», де три ножі загнані в змученого війною вовка – символ фашизму. Над ножами майорять прапори – радянський, англійський та американський [19, с.41].

На думку деяких вчених, період війни характеризується актуалізацією патріотичного контексту і ототожнення радянської ідентичності з російською. У той же час це один з небагатьох періодів, коли відбулось посилення «національних» версій радянського патріотизму, як і у візуальній (плакати, журнальні карикатури), так і у вербальній (листівки, газетні і журнальні матеріали) пропаганді все більша увага приділялася героїчному минулому, національним героям, які або воскрешаються, як, наприклад, Олександр Суворов, Кузьма Мінін, Богдан Хмельницький, або створюються заново [20, с.79].

І якщо звернення радянського керівництва до російської спадщини відбулось вже в 1930-ті рр., коли почалося відродження позитивного образу російського минулого, то в національних республіках процес реабілітації національних героїв відбувся пізніше – з кінця 1930-х рр. [21, с.267]. Проте ні в цей період, ні безпосередньо в роки німецько-радянської війни такі прояви національної патріотичної риторики жодним чином не перешкодили формуванню загальнорадянської свідомості. Частка патріотичних образів, що несуть код національної ідентичності, мізерно мала відносно загальної кількості візуальної пропаганди. І хоча як візуальні, так і вербальні маркери, що зустрічаються на пропагандистських плакатах, володіють національною ідентичністю, їх відсоток від загальної кількості дуже малий. Можна згадати наявні в плакатній пропаганді маркери російської, української, кавказької та іншої ідентичностей [22, с.31].

Ще один сюжет плакатів – відновлення зруйнованої Батьківщини. Типовими стають зображення щасливих, повних сил громадян СРСР, що відроджують зруйнований побут. Одна з головних особливостей цих плакатів у тому, що їх герої жінки. Тим самим плакати відображали сувору реальність повоєнних днів – жінкам знову доводиться робити всю чоловічу роботу. Завдання таких плакатів – показати, що як би не були виснажені війною радянські люди, вони все одно готові підняти з попелу зруйновану країну. «Відбудуємо на славу!», «Дамо країні переможний урожай!» – закликали тодішні плакати [23, с.101].

Ще одне важливе місце в історії радянського плакату займає плакат-попередження. З'являються такі плакати в основному в 1944-45 рр. Їх мета – попередити всіх, хто задумає напасти на СРСР, що їх неминуче чекає лише одна нагорода – смерть [2, с.482].

Важливе місце займають плакати-карикатури. Карикатуристи взяли собі за мету показати ворога смішним і слабким. Зображуючи безпорадність нацистської армії, радянські художники намагаються сказати: «Такі люди ніколи не зможуть виграти війну». «На Москву: хох! Від Москви: ох!». З'явилося і багато

плакатів-карикатур після поразки Німеччини. «Що посіяв, те і пожав!» тощо [23, с.197].

Плакат – одна із найважливіших складових формування радянської ідеології. В насадженні ідеології велику роль відіграє освітнє та культурне життя держави. Відсутність засобів масової інформації, низький рівень освіти населення, у довоєнний період, вимагав від радянської влади використати засоби пропаганди, що відрізняються високою ефективністю та легко сприймаються широкими верствами населення. Таким засобом став плакат. Особливо важливим плакат став у роки німецько-радянської війни. Відсутність засобів ідеологічного впливу на окуповані території змушувало радянське керівництво звернутись до однієї з самих простих форм агітації – плакату.

Плакатне мистецтво, завдяки своїй простоті, лаконічності, яскравості легко завоювало серця громадян Радянської держави. Закадені в плакаті гасла знайшли відгук серед населення СРСР, вони лягли в основу світогляду радянської людини, вкоренилися у свідомості не лише громадян Радянського Союзу, але й народів пострадянського простору.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бычкова О.И. Советский плакат как хранитель памятных событий военных лет // *Наследие веков*. 2015. № 1. С. 90-94.
2. КПСС о культуре, просвещении и науке: Сборник документов / сост.: В.С. Викторов, А.С. Конькова, Д.А. Парфенов. Москва: Политиздат, 1963. 552 с.
3. Комков Г.Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной. Москва: Наука, 1983. 295 с.
4. Грабельников А.А. Фотожурналистика Великой Отечественной войны // *Вестник ВолГУ. Серия 8: Литературоведение. Журналистика*. 2008. № 7. С. 123-130.
5. Пистунова А.М. Единосущная троица. Москва: Советская Россия, 1978. 272 с.
6. Нуриева Д.Р. Советская политическая военная карикатура как поликодовый текст // *Политическая лингвистика*. 2015. № 4. С. 106-111.
7. Маєвський О.О. Політичні плакат і карикатура, як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.О. Маєвський; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2016. 24 с.
8. Федосов Е.А., Конев К.А. Советский плакат времен Великой Отечественной войны: общенациональный и региональный аспекты // *Русин*. 2015. № 2 (40). С. 189-209.
9. Лєгасова А. Світові війни мовою плаката // *Воєнна історія*. 2009. №5. С. 96-104.
10. Салата О.О. Інформаційна війна Німеччини та СРСР за вплив на окупованих територіях у 1941-1944 рр. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XVII. С. 281-285.
11. Гаимулина Н. М. Женские образы в советской пропаганде периода Великой Отечественной войны // *Вестник Социально-педагогического института*. 2014. №1 (9). С. 37-40.
12. Вайс Д. Сталинистский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении // *Политическая лингвистика*. 2007. № 23. С. 34-60.

13. Шалыгина Д.А., Куликов В.А. Специфика пропагандистского плаката во время Великой отечественной войны как средства конструирования советской идентичности // *Вестник Пермского ун-та. Сер. История*. 2011. № 2-16. С. 54-57.
14. Огаркова Е.В. Война и культура: Сталинградская битва глазами художников-современников // *Известия ВолгГТУ*. 2013. № 9 (112). С. 108-111.
15. Родина-Мать зовёт! Плакаты Великой Отечественной войны: кат. коллекции Белорус. гос. музея истории Великой Отечественной войны / Беларускі дзяржаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны; сост. Г.В. Павловская. Минск: Літаратура і мастацтва, 2010. 222 с.
16. Бормотова А.Р. Спецпропаганда в годы Великой Отечественной войны: листовки, плакаты, брошюры (по материалам Курской области) // *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2011. № 3 (19). С. 249-255.
17. Шлык Е.В. Пропаганда патриотизма в годы Великой Отечественной войны средствами изобразительного искусства (плакат) // *Челябинский гуманитарий*. 2015. № 1 (30). С. 35-41.
18. Шайкан В. О. Радянський політичний плакат як засіб ідеологічної боротьби в роки Великої вітчизняної війни // *Наукові праці іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту*. 2012. Вип. 32. С. 269-272.
19. Вайс Д. Животные в советской пропаганде: вербальные и графические стереотипы (часть 2) // *Политическая лингвистика*. 2009. № 27. С. 39-46.
20. Демосфенова Г.А. Советская графика. 1917-1957. Москва: Государственное издательство изобразительного искусства, 1957. 200 с.
21. Юхимць Г.М., Цинковська І.І. Український плакат періоду Великої Вітчизняної війни у фондах НБУВ // *XI Всеукраїнська наукова конференція «Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події»: збірник доповідей і повідомлень. Т. 2*. Київ-Хмельницький, 2004. С. 265-274.
22. Федосов Е.А. Национальные категории в советском агитационном плакате периода Великой Отечественной войны // *Вестник Томского гос. ун-та. История*. 2015. №4 (36). С. 29-34.
23. Демосфенова Г.А. Советские плакатисты – фронту. Москва: Искусство, 1985. 207 с.

А. А. Лубчинский

Плакатное искусство СССР во время немецко-советской войны

Плакат является важным средством влияния на население страны. Во времена немецко-советского вооруженного противостояния на территории СССР использовались разные виды агитационных плакатов. На фоне недавних массовых репрессий в политической, военной и гражданской среде руководители советского государства были серьезно обеспокоены уровнем лояльности к ним со стороны советских граждан. Сразу после начала войны на политический и агитационный плакат была положена важная роль призыва к всеобъемлющему сопротивлению.

В развитии советского агитационно-политического плаката времен немецко-советской войны можно выделить три периода. Первый охватывает начало войны и первые поражения Красной армии. Сюжеты плакатов этого времени призывали советских людей смело оказывать сопротивление немецким захватчикам. Однако молниеносное продвижение гитлеровцев нивелировало этот образ, который стал слишком оторванным от реальности.

Выход удалось найти благодаря плакатам, которые изображали страдания мирного населения, и их просьбы, к солдатам о защите от немцев. Советская плакатная агитация создала мотивацию уже не к военной славе, а к мести, которая легко нашла отклик у миллионов советских граждан.

Второй период можно начать от боев под Москвой и стратегического перелома войны под Сталинградом к освобождению СССР от гитлеровцев. Плакаты этого периода характеризуются осторожным оптимизмом, с которым связывались первые военные успехи РСЧА. Мотивацией для советских воинов были образы мирной жизни, которая возобновлялась на освобожденных территориях.

Третий период – это плакаты победы. Кроме, собственно, радости за победу, они также справедливо высмеивали Гитлера и его союзников, показывали их немощными и слабыми рядом с советским солдатом или советским народом. В данной статье мы рассмотрим основные этапы развития советского плакатного искусства в те непростые времена.

Ключевые слова. Плакат, политический и агитационный плакат, Красная армия, мирное население, пропаганда, оккупированные территории, защита Отчизны.

A.A. Lubchinskiy

Poster art of the USSR in the days of German-Soviet wars

A placard is the important mean of influence on the population of country. In the days of German-Soviet the armed opposition on the occupations of the USSR the different types of agitation placards were used. On a background recent mass repressions in a political, military and civil environment the leaders of the soviet state were in earnest disturbed the level of loyalty to them from the side of soviet citizens. At once after the beginning of war on a political and agitation placard the important role of appeal was fixed to all-embracing resistance.

At development soviet agitation-political to the placard of times German-Soviet wars can be selected three periods. The first engulfs the war beginning and first defeats of the Red army. The subjects of placards this time called soviet people boldly to offer resistance the German invaders. However much quick as lightning advancement of hilarities levelled this appearance which became too torn off from reality. An output succeeded to be found due to placards, which represented sufferings of peaceful population, and their requests, to soldiers about.

The second period can be conducted from fights under Moscow and strategic break of war under Stalingrad to the release of the USSR from hilarities. To cry this period characterized careful optimism, which the first soldiery successes of RSCHA were represented with. Motivation for soviet warriors were offenses of peaceful life, which recommenced on exempt territories.

The third period is to cry victories. Except for, actually, to gladness for victory, they also justly ridiculed Hitler and his allies, showed them feeble and weak next to soviet soldier or soviet people. In this article, we will consider the basic stages of development of soviet poster art in those not simple times.

Key words. Placard, political and agitation placard, Red army, peaceful population, propaganda, occupied territories, defence of Fatherland.

Отримано: 31.07.2018

ВЗІРЕЦЬ ОРГАНІЗАТОРСЬКОГО ТАЛАНТУ, ПЕДАГОГІЧНОЇ МУДРОСТІ, ВИСОКОЇ ІНТЕЛІГЕНТНОСТІ

Стаття – перше дослідження, присвячене виявленню, аналізу і складанню інформації з життя (життєвих циклів), зібраної із різних джерел, про непроминальну особистість сучасної української освітянської спільноти, постать вченого та педагога – чинника творчості, віддзеркалення епохи, її творця, непересічного вченому-математику, новатору, організатору освіти, високопрофесійному викладачеві, людині високих гуманістичних ідеалів Василю Павловичу Яковцю. Автор дає відповідь на невпинне зростання уваги до біографічної складової історії педагогіки, що сьогодні є цілком природним, враховуючи ті зміни, що відбуваються як у науці в цілому, так і в сучасному соціокультурному середовищі. Зроблена перша спроба формування біографії постаті, жанром, який визначається вченими як складна методологічна стратегія, що у подальшому створює умови робити припущення стосовно виникнення та причин поширення тих, чи інших явищ суспільства. Цим автор має намір підкреслити, що біографістика стає не просто однією з домінуючих тем в усіх мас-медіа, від телебачення до Інтернету, а її справжнім символом розвитку демократії, головним пріоритетом якої є життя окремої людини, її унікальне і неповторне буття. Що біографічне знання є важливою частиною суспільно-політичного інтелектуального духовного життя соціуму, оскільки безпосередньо спирається на світоглядні аксіологічні та ідеологічні засади його функціонування у часі та просторі. Акцентує, що історико-біографічна інформація певного націосоціуму репрезентує вагомість його внеску у світову скарбницю цивілізаційних надбань, засвідчує ступінь розвитку соціальних структур в історичних ретроспективі, дозволяє визначити ідею пріоритетності ролі особи в історії. Біографія (життєпис) досліджується як осмислення індивідуальності особи в історико-культурному контексті, з точки зору двох її функціональних рівнів – пізнавальний й ціннісний.

На основі особистого спілкування з фігурантом допису, спогадів його колег, вихованців, а також аналізу наукового доробку, зібраного значного фактологічного матеріалу, автором здійснена спроба розкрити унікальність і самобутність персони з її світоглядними переконаннями, життєвими принципами, особливостями манери викладання, спілкування, організації управлінського процесу. Окреслено умови формування особистості на різних етапах життя – дитинстві, шкільному середовищі та студентській громаді. Роль соціально-економічного рівня розвитку держави у різні періоди її існування, сім'ї, найближчого оточення, наставників. Риси характеру, які забезпечили йому можливість безпомилкового обрання професійного шляху, реалізацію хисту, досягнення наукової та педагогічної досконалості, посісти чинне місце у суспільстві, реалізуватися як учений, педагог, менеджер освіти, стати самодостатнім в усіх сферах власної життєдіяльності. Здійснено аналіз набуття довершеності у володінні новітніми освітянськими технологіями, їх впровадженні і використанні при організації освітянського процесу, досягненні найвищої ефективності в цьому.

Здійснені кроки зі з'ясування персонального внеску вченого у математику, освітню практику на етапах конкретних відрізків історичного поступу, стану науки і освіти, викликам часу, здійснено кроки з визначення його ролі, місця і значення в них.

Ключові слова: *Василь Яковець, математика, фізика, педагогічна діяльність, премія імені М.В. Остроградського, інформаційно-комунікаційні технології, освітній заклад, післядипломна педагогічна освіта, теорія сингулярних збурень, асимптотичні методи, системи диференціальних рівнянь із виродженнями, управління освітою, концептуальні засади, розвиток педагогічної освіти в Україні, інтеграція в Європейський освітній простір.*

Ювілей, це не тільки привід для огляду та демонстрації показників, здобутих за певні літа існування закладу, установи, організації, іншого колективу однодумців, об'єднаних чітко визначеною метою, а й вагома підстава критичного аналізу відповідності наслідування нащадками ідеї фундаторів, її розвою, вірності закладеним традиціям, наявності потенціалу їх збагачення, здатності від покоління до покоління утримувати високий інтелектуальний, духовний та енергетичний тонус оперативного й ефективного реагування на виклики часу, невтомного спадкового, послідовного і неперервного служіння власному народові, нації та державі.

Університету, який носить благородне ім'я засновника, в рік відзначення першого століття від дня закладення, є чим пишатися, а нам, сучасникам, мати утіху бути свідками торжества пишного розквіту шкільки, посадженої 1918 року в ґрунт національної освіти, науки і культури у славному граді України – Кам'янець-Подільський мати нагоду долучитися власним «пером» до поглиблення борозни організаційної, науково-культурно-освітньої та церковно-православної ниви, виорюванню якої Іван Іванович Огієнко (митрополит Іларіон) віддав до останку свою життєву енергію, багатогранний хист, завзяття, наполегливість та ентузіазм. Могутнім потічком його непересічної за обсягом і значенням діяльності, була й біографістика. Грані таланту сотень постатей співвітчизників знайшли відображення у його творчому доробку, суттєво збагативши планетарну біографіку. Серед фігурантів Огієнкових нарисів, св. Кирило і Мефодій, рівноапостольний київський князь Володимир, І. Федоров, І. Галятовський, св. Д. Туптао, П. Величковський, К. Острозький, Б. Хмельницький, І. Мазепа, Т. Шевченко, С. Петлюра, митрополит А. Шептицький, В. Біднов, А. Білецький, К. Студинський, Б. Антонич й інші достойники, чий імена гідні пам'яті, слави та честі жити у віках і тисячоліттях людського буття.

Продовжуючи справу першого ректора університету-ювіляра зі збагачення українського ресурсу біографічної інформації, автор, належачи до ректорського корпусу, пропонує шкільці до портрету ректора Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, відомого сучасного вченого, видатного педагога, подвижника післядипломної педагогічної освіти України та впровадження у її систему ІКТ, доктора фізико-математичних наук, професора Василя Павловича Яковця, якому, нині виповнилося б 65 років.

Коли майже щодня в турботах і натхненні, у товщі справ та гонитві за різного роду виробничими показниками поточної праці, доведення звітності про неї у відповідність формальним бюрократичним ознакам, буденної метушні, працюючи поруч із талановитою постаттю, наділеною незбагненим інтелектом, високою культурою, фантастичною фаховістю, професійною майстерністю, добрим серцем і щедрістю безкорисливої самовіддачі, скромністю, граничною з сором'язливістю за вчинену добродієність, мистецтвом непомітно зникати з місця щойно здійсненого благородного дійства, ми її не помічаємо, не визначаємо, вважаючи усе, що відбувається навколо нас – закономірною складовою неперервного процесу. Він же, нас цілком поглинає, не залишаючи місця для так званих сентиментів і простого людського спілкування, уваги один до одного. Належно не поцінуємо, не виявляємо гідного пошанування, турботи, вдячності, інколи елементарної душевної участі. А усвідомлення винятковості особистості приходить лише, коли втрачаємо її назавжди, констатуємо жорстокість не вороття змарнованого, короткочасності буття, розпорошеність втрачених миттєвостей приємності від відчуття єднання, спільності ідей, зусиль, душ, поривів і звитяг. Так трапилося із ректором Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (1995–2005), проректором з науково-педагогічної роботи та інформаційно-комунікаційних технологій, директором Інституту відкритої освіти, завідувачем кафедри менеджменту освіти, економіки та маркетингу Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» НАПН наук України, автором понад 200 наукових праць, заслуженим працівником освіти України, лауреатом премії НАН України імені М.В. Остроградського, медалі ім. К.Д. Ушинського НАПН України, дійсним членом Американського математичного товариства, Василем Павловичем Яковцем [12; 14–15].

Василь Яковець з'явився на світ у 1953 р. в багатодітній селянській родині, що мешкала у с. Охрамівці Корюківського району на Чернігівщині [4]. Батьки відзначалися боголюбивістю, згуртованістю, доброзичливістю та працьовитістю, а тому і не бідували. Виховувався в оточенні старшого віку батьків, дорослих сестер і брата, які його найменшенького, як із стародавніх давен помічено в народі, найбільше з усіх дітей родини і любили. Середню освіту здобув у місцевій школі, де працювали фахівці високого ґатунку, що давали глибокі знання з усіх дисциплін, формували в учнів такі загально людські цінності як: гідність, порядність, добродієність, принциповість, патріотизм, працьовитість, уважне ставлення до людей старшого віку. По закінченні навчання, отримав глибокі знання, про що засвідчив атестат зрілості з відзнакою, успішно склав профільні вступні іспити на «відмінно» й у 1970 р. став студентом фізико-математичного факультету Ніжинського державного педагогічного інституту.

Викладачі фізико-математичного факультету сформували в нього прогресивні погляди на математику як визначне досягнення світової цивілізації, універсальну науку, що постійно розвивається,

розкрили таємниці математичного пошуку, навчили бачити й відчувати красу й мелодію здавалось би сухих математичних і фізичних формул. Особливо відчутний вплив на його становлення як математика і педагога мав старший викладач В. Назаров, лекції з аналітичної геометрії якого були захоплюючими спектаклями. Цікавими і змістовними були лекції з механіки в старшого викладача А. Одарича. Однак першим на обдарованого студента звернув увагу молодий викладач, кандидат фізико-математичних наук І. Старун, який із першого курсу залучив майбутнього фахівця до наукової діяльності, взявши під системну опіку. Він виконав своє перше наукове дослідження, відкривши нові достатні умови інтегрованості в квадратурах і стійкості лінійних диференціальних рівнянь другого порядку зі змінними коефіцієнтами, яке за рекомендацією видатного українського математика і механіка, академіка АН СРСР, згодом, НАН України, Героя Соціалістичної Праці, Героя України, заслуженого діяча науки України, дійсного члена Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка Ю. Митропольського було опубліковано в журналі «Доповіді Академії наук УРСР». 1975 р. студент 5-го курсу виборив перше місце на республіканській студентській олімпіаді з математики в м. Суми.

Далі були учительська робота в Сквирській середній школі № 1 на Київщині, дійсна військова служба у Монголії, робота учителем математики і фізики в Ірпінській середній школі № 13. Влітку 1978 р. Василь Павлович одружився з Наталією Іванівною, активною діячкою студентського руху єдиної для них alma mater, і переїхав до Ніжина й влаштувався на роботу в заклад, де здобув фах учителя, на посаду старшого лаборанта кабінету технічних засобів навчання. Два роки присвятив підготовці та складанню кандидатських іспитів з філософії та англійської мови. За порадою свого вчителя І. Старуна в грудні 1980 р. вступив до аспірантури. Навчаючись в ній, В. Яковець розробив новий на той час метод побудови асимптотичних розв'язків лінійних систем диференціальних рівнянь із використанням узагальненого обернення матриць і методів теорії збурень лінійних операторів, користуючись яким, провів ґрунтовне дослідження асимптотики загального розв'язку лінійних систем диференціальних рівнянь другого порядку з повільно змінними коефіцієнтами. Результати досліджень були покладені в основу дисертації «Асимптотичне інтегрування лінійних систем диференціальних рівнянь другого порядку в частинних похідних з повільно змінними коефіцієнтами», захищеної у спеціалізованій вчесьній раді Інституту математики АН УРСР 20 грудня 1983 р.

Повернувшись у рідний інститут, Василь Павлович викладав математику на фізико-математичному факультеті. Роками відточував викладацьку майстерність, завдяки чому його лекції і практичні заняття викликали справжнє захоплення в студентів. Досить швидко завоював авторитет серед колег кафедри математики, які побачили в ньому не лише талант ученого-математика, а й дар педагога і організатора, до думки якого стали прислухатись. І коли в 1986 р. постало питання про її завідувача, всі од-

носпайно зійшлися на його кандидатурі. Новий очільник швидко створив у колективі творчу, доброзичливу атмосферу та направив її зусилля на поліпшення процесу, ініціюючи запровадження різноманітних методичних інновацій. На пропозицію завідувача кафедри були запроваджені індивідуальні семестрові завдання для студентів з усіх математичних дисциплін, з метою залучення до науково-дослідної роботи створювалися невеликі проблемні групи кращих студентів. Ініціативність і творчий потенціал В. Яковця не залишився поза увагою керівництва освітнього закладу. 1989 р. його було введено до складу парткому інституту і обрано головою профспілкового комітету викладачів.

Свою управлінську і навчально-методичну роботу органічно поєднував з активним дослідженням теорії диференціальних рівнянь, розвитком ідеї і методів, розроблених у кандидатській дисертації. Зацікавився системами диференціальних рівнянь з тотожно виродженою матрицею при старших похідних, які розпочали інтенсивно вивчатися математиками Німеччини, Росії, США й інших країн світу, оскільки до них зводилися математичні моделі багатьох фізичних, біологічних, економічних та інших процесів. Вивчаючи лінійні сингулярно збудені системи даного типу, він вперше виявив, що, крім класичних розв'язків типу Д. Біркгофа, вони можуть мати ще й розв'язки іншого типу, встановив їх вигляд і розробив метод побудови їх асимптотики за малим параметром. Коли ж доповів результати на Всесоюзній науковій конференції в м. Тернополі, а пізніше – на науковому семінарі з диференціальних рівнянь у Київському педагогічному інституті ім. М. Горького, його очільник академік АПН СРСР М. Шкіль, відомий учений-математик, помітив у цьому створення нового напрямку в теорії диференціальних рівнянь і порадив вступати в докторантуру. Ідею підтримав директор Інституту математики АН України академік А. Самойленко, ставши його науковим консультантом після зарахування 1 жовтня 1990 р. в докторантуру цього академічного Інституту.

Перебуваючи в докторантурі, В. Яковець упродовж 1990–1993 рр. розробив новий напрям в теорії сингулярних збудень, пов'язаний зі створенням методів асимптотичного аналізу сингулярно збудених систем диференціальних рівнянь з виродженнями. Спільно з академіком А. Самойленком виявив умови звідності виродженої лінійної системи до центральної канонічної форми, виконання яких забезпечує існування в неї загального розв'язку типу Коші. Розвиваючи цей результат, визначив умови існування і єдиності розв'язку початкової задачі для систем даного типу та узагальнив на ці системи теорію Флоке-Ляпунова. Ці фундаментальні результати стали теоретичною основою його цілісної теорії асимптотичного інтегрування лінійних систем диференціальних рівнянь з малим параметром і матрицею при старших похідних, котрі вироджується з прямуванням параметра до нуля. В рамках цієї теорії встановив, що у випадку регулярності граничної в'язки матриць дана система також регулярна при досить малих значеннях параметра і має загальний розв'язок типу Коші, а у випадку

сингулярності граничної в'язки матриць вона може бути як регулярною, так і сингулярною залежно від поведінки збудовувальних операторів. Йому вдалося побудувати асимптотичні розв'язки лінійних систем диференціальних рівнянь, які сингулярно залежать від кількох незалежних малих параметрів й узагальнити розвинуту теорію на системи диференціальних рівнянь вищих порядків, застосувавши до них теорію поліноміальних матричних в'язок. Результати дослідження ввійшли до дисертації «Асимптотичне інтегрування сингулярно збурених систем диференціальних рівнянь з виродженнями», успішно захищеної в спеціалізованій вченій раді Інституту математики АН України 21 грудня 1993 р. [16]. 2001 р., підбиваючи підсумок десятилітнього розвитку української науки періоду незалежної України, президент НАН України Б. Патон серед найважливіших досягнень українських учених у галузі математики відзначив розробку теорії асимптотичного інтегрування, здійснену в роботах В. Яковця. 2005 р. за цикл спільних наукових праць «Аналітичні та асимптотичні методи в теорії диференціальних рівнянь» Президія НАН України відзначила працю В. Яковцем за участю академіків НАН України А. Самойленка та АПН України М. Шкіля премією імені М.В. Остроградського «За видатні роботи в галузі математики» [11].

Асимптотичні методи інтегрування лінійних сингулярно збурених систем диференціальних рівнянь з виродженнями, розроблені В. Яковцем, активно розвиваються в наукових дослідженнях його учнів і послідовників. Під його керівництвом підготовлено 6 кандидатських дисертацій (А. Акименко, М. Віра, О. Кочерга, О. Тарасенко, О. Чорненко, О. Шепель) [2, с.3]. Результати досліджень вченого та його учнів активно використовуються й динамічно розвиваються в різних напрямках численним гуртом математиків, про що свідчить високий рейтинг посилань на його праці [17].

Повернувшись вдруге до рідного педінституту, В. Яковець знову очолив кафедру математики та викладав курси аналітичної геометрії, диференціальної геометрії, основ геометрії і проективної геометрії. За кілька років у співавторстві з відомим ученим-педагогом В. Боровиком із Чернігівського педінституту ім. Т.Г. Шевченка написав кілька навчальних посібників з геометрії для студентів. Найбільш популярними з них і найпоширенішими у вітчизняних вищих освітніх закладах стали три книги, рекомендовані до друку Міністерством освіти України, які відзначаються оригінальністю, високим ступенем доступності й лаконічністю викладу.

Одна з найяскравіших сторінок діяльності В. Яковця розпочалась у грудні 1995 р. і тривала впродовж 10 років. Він став ректором Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя після Ф. Арвата, який керував ним з 1978 по листопад 1995 р. Коли до завершення терміну подання заяв на конкурс залишались лічені дні, провідні викладачі зніщували проведення позачергового засідання вченої ради інституту, яка вирішила рекомендувати кільком професорам закладу, в тому числі й Василю Павловичу, взяти участь у конкурсі. У результаті

таємного голосування переконливу перевагу серед трьох претендентів здобув В. Яковець. 14 грудня 1995 р. відповідним наказом Міністерства освіти його було призначено ректором інституту [26]. Так вперше в історії старовинного навчального закладу ректором став його випускник.

Навчальний заклад у той складний час перебував у вкрай важкому стані: покрівля майже на всіх будівлях протікала, щоразу виходили з ладу застарілі мережі каналізації, водо- і теплопостачання, електромережа, не вистачало меблів, літератури, практично всі приміщення потребували ремонту, а найстаріший гуртожиток № 1, збудований 1938 р., перебував у аварійному стані. Крім того, на балансі знаходився недобудований 60-квартирний будинок для викладачів і співробітників, спорудження якого через відсутність фінансування було припинено 1994 р. У занедбаному стані перебували студентський табір «Лісове озеро» в с. Ядуги Борзнянського району, агробіостанція, студентська їдальня, бібліотека, транспортні засоби. Ситуація ускладнилася масовим скороченням (на 40%) працівників, що призвело до відтоку частини висококваліфікованих кадрів: одні виїжджали, інші не повертались з аспірантури і докторантури. Саме тому обласна держадміністрація виношувала питання про його закриття. Для порятунку необхідно, в першу чергу, привести в належний стан матеріально-технічну базу, будь-якою ціною зберегти викладацькі кадри закладу та створити необхідні умови для успішного навчання студентів.

Перше, що зробив Василь Павлович, зібрав інформацію про невеликі джерела власних фінансових надходжень, які були задіяні попереднім керівництвом інституту. Вони виявились надто обмеженими. Спілкуючись з ректорами інших вищих навчальних закладів, які також переживали фінансові труднощі, він дійшов висновку, що головним джерелом фінансових надходжень могло бути навчання за рахунок прийому студентів понад державне замовлення.

Оскільки найбільш популярним факультетом інституту був факультет іноземних мов, який вирізнявся високим рівнем підготовки фахівців, інститут збільшив ліцензований обсяг прийому на спеціальності «англійська мова» та «німецька мова», а незабаром відкрито і французьке відділення. На історико-філологічному факультеті започатковано підготовку вчителів із подвійних спеціальностей «українська мова та література і англійська мова», «російська мова та англійська мова». Крім того, відкрито спеціальність «історія і правознавство», яка швидко набрала популярності. Коли ж кількість студентів стала зростати, історико-філологічний факультет розділили на два: філологічний та історико-правознавчий. На історико-правознавчому факультеті відкрили спеціальність «соціальна педагогіка та практична психологія». Згодом факультет поділили на історико-правознавчий та соціально-гуманітарний. На останньому, крім спеціальності «соціальна педагогіка та практична психологія, започаткували підготовку фахівців із спеціальностей «дошкільне виховання» та «психологія». Не залишилися поза увагою й інші факультети. Водночас, на фізико-математичному

відкрили такі популярні спеціальності, як «математика та основи економіки», «соціальна інформатика», а на музичному – «музика і комп'ютерне оранжування», «хореографія» [25].

Багато студентів, розуміючи реалії ринкових економічних відносин, крім основної професії, виявляли бажання паралельно отримати ще й додаткову. З цією метою було створено Центр суміжних професій, де за відносно невелику оплату вони отримували можливість оволодіти курсом навчання з англійської мови, комп'ютерного діловодства, основ журналістики тощо. Крім того, було значно розширено заочне відділення, відкрито денне підготовче відділення, значно збільшено прийом на заочне підготовче відділення. Оскільки кількість бажаних здобути вищу освіту без відриву від виробництва в той час була досить значною, було створено два відокремлені навчально-методичні центри із заочного навчання: в Новгород-Сіверську та Прилуках. Перший із них функціонував на базі Новгород-Сіверської гімназії ім. К.Д. Ушинського, а інший – на базі Прилуцького педагогічного училища ім. І.Я. Франка, де було створено всі необхідні умови для навчання студентів: студентські аудиторії, бібліотечний фонд, комп'ютерні класи. Навчальний процес у обох центрах забезпечувався своїми викладачами, які виїжджали на місце під час заліково-екзаменаційних сесій, а державна ж атестація випускників проводилась у Ніжині [10].

Звичайно, все це здійснювалося поетапно, з року в рік, але результати виявилися вражаючими: за 10 років кількість студентів зростає втричі: із 3000 до майже 9000, а власні фінансові надходження – із 120 тис. грн. у 1996 р. до майже 10 млн. грн. у 2005 р. Відсоток власних коштів навчального закладу в його річному бюджеті збільшився з 4,5 до майже 70. Це дало можливість поступово, в різні роки, але кардинально поліпшити соціально-побутову та матеріально-технічну базу навчального закладу. Варто назвати найголовніші з них. Насамперед, вдалося: здійснити капітальний ремонт гуртожитку № 1 (замінити системи водогону і теплопостачання, електромережу, перекриття між поверхами, віконні і дверні блоки, перекрити дах, відремонтувати зовнішній фасад) і в 1999 р. ввести в експлуатацію; добудувати 60-квартирний будинок для викладачів і співробітників і в 2002-у р. ввести в дію, що дало можливість вирішити житлову проблему викладачів і співробітників, яка набирала надто напруженого становища; капітально відремонтувати двоповерхове приміщення студентської їдальні (в якому обладнати студентське кафе та банкетний зал), навчальні корпуси музично-педагогічного та природничо-географічного факультетів, бібліотеку, майстерню та інші допоміжні приміщення; здійснити комплексні ремонтні роботи в трьох інших студентських гуртожитках (відремонтувати соціально-побутові приміщення, замінити віконні блоки й двері, перекрити або капітально відремонтувати покрівлю); відремонтувати і привести в належний стан основні навчальні корпуси, зокрема здійснити повну реставрацію зовнішніх стін головного навчального корпусу, пам'ятку архітектури XIX ст.; у всіх навчальних корпусах і гуртожитках здій-

снити заміну застарілих труб водогону й каналізації на металопластикові; привести в належний стан студентський спортивно-оздоровчий табір «Лісове озеро», де було добудовано нове приміщення їдальні та зведено на ньому другий поверх, на якому обладнано кімнати для занять та відпочинку студентів; впорядкувати і обгородити агробіостанцію, на якій капітально відремонтувати теплицю та допоміжні приміщення і звести приміщення астрономічної обсерваторії; створити музей Миколи Гоголя, розширити і реконструювати музей історії навчального закладу та зоологічний музей; створити власне видавництво, оснащене сучасною копіювальною та розмножувальною технікою; закупити сотні персональних комп'ютерів різної потужності та інформатизувати структурні підрозділи університету з виходом в Інтернет; придбати понад 200 тис. книг, постійно розширювати підписку періодичних видань, у тому числі й зарубіжних, завдяки чому бібліотека університету було перетворено в одну з найбільших в Україні, з книжковим фондом понад 1 млн. документів.

Справу із завершенням будівництва житлового будинку допомогою зрушити з місця Голова Верховної Ради України І. Плющ і голова холдингової компанії «Київміськбуд» В. Поляченко. До Ніжина приїхав В. Поляченко вже з командою фахівців. На зустріч запросили керівників генерального підрядника «Чернігівінвестбуду», керівництво міста, з'ясували обсяги будівництва, склали жорсткий графік робіт, визначили їх виконавців і продовжили будівництво. Робота буквально «закипіла». Щотижня В. Поляченко або його заступник безпосередньо на об'єкті проводили оперативні наради, контролюючи хід виконання робіт і вносячи необхідні корективи. За кілька місяців будівництво було завершено. Університету дісталось 44 квартири, 16 було передано інвесторам пропорційно до вкладених коштів. Обійшлась ця будівля в понад мільйон гривень: 300 тисяч було виділено із його власних надходжень, решту 720 тисяч інвестував «Київміськбуд» у надії, що їх поверне Міністерство освіти і науки України. Але, не зважаючи на всі зусилля, Міністерство не знайшло можливим це виконати. Кредитори ж, під тиском авторитету зазначеного політичного діяча, погодились укласти з університетом угоду про реструктуризацію погашення боргу на два роки. У 2003–2004 рр. університет щомісяця виплачував зі своїх фінансових надходжень. Але тоді це вже було йому під силу, оскільки його фінансові можливості стали досить міцними.

Головним принципом, яким керувався у своїй діяльності ректор, була націленість на максимальне задоволення потреб студентів. Це стосувалось усього: і якості навчального процесу з необхідним науково-методичним та матеріально-технічним забезпеченням, і соціально-побутових умов, і організації їх дозвілля й відпочинку, розвитку творчих здібностей, і психологічного мікроклімату в студентському середовищі. Він вважав, що створення відповідних умов для студентів дозволить готувати висококваліфікованих, конкурентоздатних на ринку праці спеціалістів і підніматиме ав-

торитет навчального закладу та престиж його диплома. Варто зазначити, що у 2009 р. в підсумковому документі наради міністрів освіти Європейських країн, що долучилися до Болонського процесу, одним з основних завдань розвитку вищої освіти було визначено дотримання принципу студентоцентрованої освіти, тобто такої організації освітньої діяльності, в центрі уваги якої перебуває студент. Василь Павлович займався буквально всім: вдосконаленням навчальних планів і програм, раціональним плануванням розкладів занять, впровадженням новітніх педагогічних технологій навчання, налагодженням виховної роботи в студентських групах, створенням належних побутових умов у гуртожитках, організації харчування, розвитком спорту і художньої самодіяльності.

За його ініціативи і під безпосереднім керівництвом профільної кафедри розробили і апробували концепцію підготовки вчителя нового покоління, яка передбачала зростання ролі психолого-педагогічної, загальнокультурної та практичної підготовки, запровадження наскрізної педагогічної практики та вивчення сучасних педагогічних технологій навчання й виховання. Її проєкт був всебічно обговорений і схвалений на виїзному засіданні Президії АПН України, яке відбулось на базі освітнього закладу 3 жовтня 2000 р., та покладено в основу «Концептуальних засад розвитку педагогічної освіти в Україні та її інтеграції в Європейський освітній простір», затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 31.12.2004 р. № 008. 1996 р. запроваджена комплексна система виховної роботи з студентами. З цією метою відроджено інститут кураторства і наставництва, введено посади заступників деканів з виховної роботи та створено спеціальний соціально-гуманітарний відділ, який скеровував усю цю роботу. Досвід організації виховної роботи в Ніжинському педінституті вивчався Міністерством освіти і науки України і був визначний чи не найкращим у країні.

Одними з перших в Україні, починаючи з 1998 р., в освітній процес впроваджувались сучасні інформаційні технології навчання з використанням комп'ютерної та мультимедійної апаратури. Цьому сприяла реалізація україно-американського проєкту з університетом штату Айова, який здійснювався впродовж 1999–2001 рр. Зокрема, 16 викладачів університету пройшли в ньому відповідне стажування. У 2001 р., за рахунок коштів проєкту, університет під'єднав до світової мережі Інтернет. З метою поширення інформаційних технологій створили 15 комп'ютерних класів і спеціалізовані навчально-методичні кабінети на кожному факультеті, оснащені сучасною комп'ютерною і мультимедійною апаратурою.

Очільник закладу регулярно відвідував гуртожитки, цікавився побутовими умовами студентів. Коли з'явилися фінансові можливості, були відремонтовані всі соціально-побутові приміщення: туалети, умивальники, душові, кухні, «телевізійні» кімнати, читальні зали, причому робилось усе капітально, з урахуванням сучасних вимог та побажань студентів. Щоб задовольнити прагнення студентів до занять спортом, було капітально відре-

монтовано спортивний зал з усіма його допоміжними приміщеннями та закуплено десятки спортивних тренажерів. Ректор завжди йшов назустріч студентським спортивним командам, забезпечуючи їх сучасним спортивним одягом та спортивним інвентарем, щиро радів, коли вони здобували перемоги на змаганнях різного рівня. Відродив фестиваль «Студентська весна», під час якого кожний факультет готував концерт, а на завершальному етапі відбувався заключний гала-концерт, в якому власну майстерність демонстрували найталановитіші артисти-аматори. Ректор підтримував колективи художньої самодіяльності, зокрема оркестр народних інструментів під керівництвом заслуженого артиста України М. Шумського та хор «Світлич» під керівництвом заслужених працівників мистецтв України Л. Шумської і Л. Костенко. Було знайдено можливість і для закупівлі нових музичних інструментів для студентського оркестру. За каденції ректора та сприяння з'явилася унікальна студентська команда КВК, яка дійшла до фіналу відкритого чемпіонату України де змагалася там кращими командами Вірменії, Києва, Одеси, Росії.

Керманич особливо увагу приділяв бібліотеці. За час ректорства Василя Павловича було проведено капітальний ремонт її двоповерхової будівлі. Однак приміщення вже не відповідало наявності кількості нових надходжень, які весь час зростали. Тому В. Яковець задумав спорудити нове приміщення бібліотеки за сучасними вимогами, як це він бачив, перебуваючи в США, в університеті штату Айова. Міськвиконком виділив земельну ділянку поруч із головним навчальним корпусом, а за розробку проекту взялись фахівці «Київміськбуду». Упродовж 2003–2005 рр. було розроблено та погоджено в установленому порядку проект, який обійшовся в 450 тис. грн. На жаль, він так і не був реалізований. Після звільнення В. Яковця з посади 2005 р. на підставі політичних мотивів, далеких від правових норм, нове керівництво навчального закладу цією справою більше не переймався.

Гордістю Ніжинської вищої школи є також її музеї і картинна галерея, якими Василь Павлович особливо опікувався. За його каденції було здійснено реконструкцію приміщення музею. Завдяки цьому експозиції, розміщені в трьох затишних кімнатах Гоголівського корпусу, засвідчили про яскраву і самотню історію навчального закладу. Колекцію картинної галереї складали оригінальні полотна художників XVII – XIX ст. Вона розташовувалась у трьох великих суміжних кімнатах Гоголівського корпусу. Розуміючи, значну культурну цінність експонатів галереї, її непересічний вплив на формування культурно-естетичних смаків майбутніх вчителів, ректор навіть у найтяжчі роки, коли, здавалось, усе валилось, знаходив можливість для її надійної охорони та збереження.

Як відомий, маститий учений, Василь Павлович серйозно увагу надавав розвитку науки. За його дієвої підтримки започатковано і розвинуто наукові школи з вивчення літератури і культури Полісся, гоголезнавства, вінниченкознавства, історії української педагогічної думки, асимптоматичних методів у дифе-

ренціальних рівняннях, економічної географії Чернігівщини та ін. Суттєво розширена аспірантура, щороку проводилось біля десятка наукових конференцій і семінарів. У 1996–2005 рр. викладачі захистили понад 90 кандидатських і докторських дисертацій, а їх частка зросла з 36% в 1996 р. до 48% у 2005 р. При цьому було взято курс на омолодження викладацького складу, а кількість ставок збільшилась із 200 до 400.

Ректор Василь Павлович ніколи не припиняв викладацької і наукової діяльності: очолював кафедру вищої математики, читав лекційні курси з геометрії, здійснював наукове курівництво аспірантами. І все, за що б не брався, робив якісно. Навчальний заклад потужно розвивався, а його авторитет постійно зростав, і не лише в Україні, а й за її межами. 1998 р. його було акредитовано за IV рівнем акредитації і Постановою Кабінету Міністрів України від 04.09.1998 р. № 1100 перетворено в Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Враховуючи історичні та культурно-освітні традиції університету і його зростаючий авторитет, Постановою Кабінету Міністрів України від 22.06.1999 р. у ньому створено Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою, який налагодив плідну співпрацю із майже 140 національно-культурними осередками українців у 42 країнах світу. Про освітній заклад, його історію й сучасне багато писали в періодичній пресі, розповіді про нього часто лунали на хвилях радіостанцій та телебаченню. Авторитетні видання називали його в десятці кращих ВНЗ України. Враховуючи досягнення педагогічного університету та його 200-літній ювілей, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 р. № 744-р його було трансформовано в класичний університет – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. В. Яковцю вдалося здійснити мрію засновників закладу братів Безбородьків, які мали намір створити в Ніжині університет європейського рівня.

Ректор університету В. Яковець користувався значним авторитетом у колективі університету, серед громадськості міста та області. Він був добре знаним у ректорському корпусі держави, у колі фахівців фізико-математичної науки. Його часто запрошували на зібрання різного рівня, на яких він репрезентував освіту Чернігівщини, на його думку зважали, поважали, цінували як відомого вченого-математика та організатора, який зумів піднести очолюваний ним освітній заклад на вершину викликів часу. За його каденції університет відвідало багато відомих учених, громадських діячів і політиків України, закордонних колег. Їх захоплювало побачене й почуте, творча праця колективу, досягнення. Здобуті у короткі терміни, за несприятливих соціально-економічних умов, досягнення вражали. У лютому 2003 р. за вагомі досягнення в професійній діяльності, сумлінну багаторічну працю Указом Президента України Василю Павловичу було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України» [2, с.3].

Звільнившись у грудні 2005 р. з посади ректора університету в зв'язку з закінченням терміну контракту [13], В. Яковець пра-

цював завідувачем кафедри вищої математики. Крім геометрії, він забезпечував курси математичного аналізу та диференціальних рівнянь. Знаючи, як важко даються студентам зазначені дисципліни, викладав їх за власними алгоритмом і низкою навчальної літератури [1; 5; 19; 23-24]. Рекомендуючи окремі теми для самостійного вивчення, він не обмежувався посиланням на підручники й навчальні посібники, в яких студентам інколи важко розібратися, готував для них спеціальні тексти з детальним і доступним викладом необхідного навчального матеріалу. Прочитавши семестровий лекційний курс, видавав тексти лекцій із врахуванням набутого досвіду викладання відповідних тем. Наступний курс уже слухав його лекції, маючи на руках їх тексти, що значно полегшувало навчальну роботу студентів.

3 травня 2008 р. розпочався новий, досить насичений і цікавий етап у педагогічній діяльності Василя Павловича – відгукнувшись на настійливе запрошення ректора новоствореного Університету менеджменту освіти в складі Академії педагогічних наук України члена-кореспондента АПН України, професора В. Олійника, він перейшов туди на посаду проректора з навчальної роботи. Маючи великий досвід управлінської діяльності, надзвичайно працездатним, доброзичливим і толерантним, В. Яковець одразу влився в новий для нього колектив й цілеспрямовано став працювати над формуванням університету інноваційного типу не лише для підготовки фахівців з вищою освітою, а й підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів системи освіти.

На Василя Павловича була покладена надзвичайно важлива і відповідальна функція – організація навчального процесу у всіх структурних підрозділах університету: Центральному інституті післядипломної педагогічної освіти, який займався підвищенням кваліфікації педагогічних працівників та керівників закладів освіти; Інституті післядипломної педагогічної освіти інженерно-педагогічних працівників, який знаходиться в м. Донецьку і займається підвищенням кваліфікації педагогічних працівників системи професійно-технічної освіти; факультеті менеджменту та психології, який на базі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста за заочною формою навчання готував фахівців з вищою освітою за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста і магістра, та навчально-консультаційному центрі цього факультету, створеному в м. Чернігові на базі місцевого електромеханічного технікуму.

Перше, за що він взявся, було створення внутрішньої нормативної бази, яка регламентує всі напрями організації навчального процесу в університеті. Оскільки для системи підвищення кваліфікації на державному рівні не було жодних нормативних документів, крім кількох невеликих пунктів у Законі «Про вищу освіту» та в «Положенні про державний вищий навчальний заклад», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України, йому довелося використати досвід ЦППО та інших університетів зі структурними підрозділами з підвищення кваліфікації. У пригоді став

також власний досвід управління та підготовки нормативних документів. Допомагали їй фахівці університету Н. Гринівецька та В. Гуралюк, які працювали тоді в навчальному відділі і мали неабиякий досвід цієї роботи.

У результаті наполегливої творчої праці ним особисто та під його безпосереднім керівництвом була розроблена ціла серія нормативних документів з організації навчального процесу», планування й обліку навчального навантаження науково-педагогічних працівників, про кафедру, приймальну комісію, випускні роботи слухача курсів підвищення кваліфікації, організацію вхідного, поточного, ректорського та підсумкового контролю знань студентів, організацію та проведення практики студентів і ін. Чимало зусиль доклаав В. Яковець для досягнення належної організації навчального процесу в Інституті післядипломної педагогічної освіти інженерно-педагогічних працівників, розташованому в Донецьку, де змінилось керівництво, а система підвищення кваліфікації слухачів, яка там існувала, була застарілою і неефективною. Він спеціально їздив туди для надання допомоги, постійно консультував керівництво інституту по телефону та засобами електронного зв'язку.

Завдяки напруженій та інтенсивній роботі Василя Павловича в університеті менеджменту освіти процес її реформування та впровадження різноманітних інновацій в ньому набував нового сучасного змісту, ритму, окрасу. Університет завдяки цьому, часто вдавалося діяти на випередження часу. Стали впроваджувати ідеї Болонського процесу, зокрема, організації навчального процесу за кредитно-модульною системою, на яку з 2006 р. було переведено навчання студентів у ВНЗ III–IV рівнів акредитації. На основі теоретичних досліджень та експериментальної апробації зробив висновок про доцільність запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у систему післядипломної педагогічної освіти. У 2010 р. В. Яковець представив результати цих досліджень на засіданні Президії АПН України, яка їх схвалила і погодилась із запропонованим висновком, прийнявши відповідну постанову [22]. Василя Павловича залучали до атестації науково-педагогічних кадрів. Він став членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата педагогічних наук із спеціальності «управління освітою».

В. Яковець активно долучився і до педагогічної діяльності на курсах підвищення кваліфікації, працюючи професором спочатку на кафедрі менеджменту освіти, економіки та маркетингу, а потім – на новоствореній кафедрі університетської та професійної освіти і права. Він розробив навчальні модулі з «Організаційної діяльності вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації», «Нормативно-правового забезпечення організації навчального процесу вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації» та спецкурс «Впровадження ідей Болонського процесу у ВНЗ» для керівних працівників: ректорів, проректорів, директорів інститутів, деканів факультетів [18, с.57-61; 20, с.20-27; 21, с.9-16].

Працюючи в університеті менеджменту освіти, він кілька років читав лекційний курс вищої математики для студентів-заочників факультету менеджменту та психології. Щороку, на запрошення керівництва Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, відомий вчений-математик читав спецкурс «Асимптотичні методи в диференціальних рівняннях» і керував дипломними роботами.

Враховуючи важливість налагодження та забезпечення системного підвищення кваліфікації керівних кадрів закладів освіти в умовах її реформування, для поліпшення його ефективності у 2010 р. було вирішено створити в складі університету ще один структурний підрозділ – Інститут відкритої освіти, на який покладалися завдання зосередитися на організації підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних працівників і керівників навчальних закладів системи вищої і професійно-технічної освіти, залишивши за ЦППО підвищення кваліфікації керівних працівників системи дошкільної, середньої і позашкільної освіти. Очільником новоствореного інституту призначили В. Яковця, поклавши на нього ще й обов'язки проректора з інформаційно-комунікаційних технологій. Працюючи на посаді директора, він зумів налагодити його ефективну роботу, залучивши майже 1,5 тисячі слухачів, а кількість працівників вищих освітніх закладів, які підвищували кваліфікацію, збільшити в п'ять разів. Під його керівництвом залучено до навчання широкий контингент слухачів. Особливу увагу приділено модернізації навчального процесу з допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема створенню відкритих навчальних веб-середовищ у мережі Інтернет. Основні свої напрацювання він реалізував у фундаментальному виданні «Освіта дорослих : енциклопедичний словник» [6].

В останній період діяльності перед переходом в інший світ (його серце перестало битися 26 вересня 2016 р.) [3; 7-9] він енергійно та впевнено крокував у когорті колег Університету менеджменту освіти, переповнений новими задумками, прагненням, бажанням забезпечити систему післядипломної освіти країни адекватною викликам часу реакцією, піднести її до рівня світових стандартів, запропонувати нові креативні підходи, які здивували б та вразили світ своєю простотою та ефективністю.

На всіх ділянках освітянського краєвиду В. Яковець залишив глибокий слід високого інноваційного ґатунку, невгамовного генератора нових ідей, активного, невтомного трудівника їх реалізації. Людини надзвичайних здібностей, принципової, послідовної, цілеспрямованої, разом з тим, скромної, м'якої, сердечної, милосердної, виключної порядності і сумлінної, оптимізму, із загостреним почуттям відповідальності за справу. Своє земне буття він будував за одного разу обраним гаслом: «Життя – народу, честь-нікому». Таким він залишився в пам'яті і серцях тисяч вихованців, у душах соратників з наукового цеху, безмірної освітянської громади в просторі і часі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Боровик В.Н., Зайченко І.В., Мурач М.М., Яковець В.П. Геометричні перетворення площини: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2003. 503 с.
2. Василь Павлович Яковець // *Фізико-математичні записки. Збірник наукових праць*. Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2016. С. 3-4.
3. Встановити в місті Ніжині пам'ятник Яковцю Василю Павловичу. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/36413>. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
4. Історія села Охрамівичі. URL: http://korjukivka-sity.at.ua/news/istorija_sela_okhramievichi/2016-01-31-4020. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
5. Кочерга О.І., Яковець В.П. Застосування визначеного інтеграла: практикум. Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2007. 71 с.
6. Освіта дорослих: енциклопедичний словник / [за ред. В.Г. Кременя, Ю.В. Ковбасюка; упоряд.: Н.Г. Протасова, Ю.О. Молчанова, Т.В. Куренна; ред. рада: В.Г. Кремень, Ю.В. Ковбасюк, Н.Г. Протасова [та ін.] / автор. кол.: О.А. Ануфрієва, В.Г. Базелюк, Г. М. Бевз, В.П. Ляхоцький та ін.; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України [та ін.]. Київ: Основа, 2014. 496 с.
7. Пам'яті земляка. URL: <http://KORYUKIVKA-MAYAK.COM/PAMYATI-ZEMLYAKA/>. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
8. Помер колишній ректор Гоголівського університету Яковець Василь Павлович. URL: <http://www.uezd.com.ua/pomer-kolyshnij-rektor-hoholivskoho-universytetu-yakovets-vasyl-pavlovych/>. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
9. Помер колишній ректор Гоголівського університету Яковець Василь Павлович. URL: <http://www.uezd.com.ua/tag/yakovets-vasyl-pavlovych/>. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
10. Пономаревський С. Розмова з ректором // *Світ виховання. Часопис для вчителів, батьків, дітей*. Київ, 2004. № 3 (10). С. 6–11.
11. Про присудження Національною академією наук України премій імені видатних учених України. URL: <http://uazakon.com/document/frpart77/idx77091.htm>. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
12. Ректоріада. URL: <http://fri.net.ua/node/1133>. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
13. Сьогодні вибори ректора НДУ. В переліку кандидатів відбулися зміни. URL: <http://www.mynizhyn.com/news/misto-i-region/4189.-sogodni-vibori-rektora-v-ndu-v-perelik-kandidativ-vidbulisja-zmini.html>. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
14. Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки 2006 – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя – ректор Яковець Василь Павлович. URL: <http://who-is-who.ua/main/page/chernigov/24/39>. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.
15. 65 років від дня народження Василя Павловича Яковця // *Ніжинська вища школа: викладачі і випускники: календар знаменних і пам'ятних дат на 2018 рік* / [Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя; Б-ка ім. акад. М.О. Лавровського; упоряд.: Кільдіватова О.Д., Манжай В.І., Мухомодєєва Н.В.]. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С. 4.
16. Яковець В.П. Асимптотичне інтегрування сингулярно збурених систем диференціальних рівнянь з виродженнями: дис. ... д-ра фіз.-мат. наук: спеціальність 01.01.02 – Диференціальні рівняння / Яковець Василь Павлович. Київ, 1993. 318 л.

17. Яковець В.П. Збереження і розвиток наукових традицій Ніжинської вищої школи // *Наукові записки Ніжинського ДПУ ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки* / [гол. ред. В.П. Яковець]. Ніжин, 2000. С. 5–8.
18. Яковець В.П. Інноваційні підходи в організації підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти в Університеті менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук України // *Післядипломна освіта в Україні*. 2012. № 2. С. 57–61.
19. Яковець В.П. Інтегральне числення функцій однієї змінної: тексти лекцій з математичного аналізу. Ніжин, 2007. 131 с.
20. Яковець В.П. Інформатизація післядипломної педагогічної освіти: тенденції і перспективи // *Післядипломна освіта в Україні*. 2011. № 2. С. 20–27.
21. Яковець В.П. Проблеми впровадження сучасної освітньої політики в системі вищої освіти України // *Післядипломна освіта в Україні*. 2016. № 1. С. 9–16.
22. Яковець В.П. Проблеми організації навчального процесу у вищих навчальних закладах в контексті реалізації ідей Болонського процесу // *Післядипломна освіта в Україні*. 2013. № 1. С. 67–69.
23. Яковець В.П., Боровик В.Н., Ваврикович Л.В. Аналітична геометрія: навч. посіб. Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. 296 с.
24. Яковець В.П., Волков В.О. Математичні методи в психології. Практикум: навч. посіб. Горлівка: Ліхтар, 2013. 188 с.
25. Яковець В.П., Коваленко Є.І. Концептуальні засади підготовки вчителів в Ніжинському університеті // *Світ виховання. Часопис для вчителів, батьків, дітей*. Київ, 2004. № 3(10). С. 11–19.
26. *Jakovets_biografija*. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2015/Vuboru_rektora/Jakovets_biografija.pdf. Дата останнього доступу: 04.09.2018. – Назва з екрану.

В. П. Ляхоцький

Образец организаторского таланта, педагогической мудрости, высокой интеллигентности

Статья – первое исследование, посвященное выявлению, анализу и компонованию информации о жизни (жизненных циклов), собранной из множества различных источников, о немеркнувшей личности современного украинского образовательного сообщества, фигуры ученого и педагога – фактора творчества, отражения эпохи, ее созидателя, незаурядному ученому-математику, новатору, организатору образования, высокопрофессиональному преподавателю, человеку высоких гуманистических идеалов Василию Павловичу Яковцу. Ее автор отмечает на возрастающее внимание к биографической составляющей истории педагогики, что сегодня есть абсолютно естественным, учитывая те изменения, которые происходят как в науке, в целом, так и в современной социокультурной среде. Осуществил первую попытку формирования биографии персонажа, жанром, который учеными определяется как методологическая стратегия, которая в дальнейшем создаст предпосылки формировать прогнозы относительно возникновения и условий распространения тех, или иных явлений. Автор пытается обратить внимание на то, что биографистика становится не просто одной из доминирующих тем во всех масс-медиа, от телевидения к интернету, но и действующим символом развития демократии, главным приоритетом которого становится жизнь отдельного человека, ее уникальное и неповторимое бытие. Что биогра-

фическое знание есть важной частью общественно-политической интеллектуальной и духовной жизни социума, поскольку непосредственно опирается на мировоззренческие аксиологические и идеологические основы его функционирования во времени и пространстве. Сакцентировать, на том, что историко-биографическая информация определенного нациосоциума представляет степень его вклада в мировое наследие цивилизационных приобретений, свидетельствует о степени развития социальных структур в исторической ретроспективе, позволяет определить идею приоритетности роли личности в истории. Биография (жизнеописание) исследуется как осмысление индивидуальности субъекта в историко-культурном контексте, с точки зрения двух функциональных уровней – познавательного и ценностного.

На основе личного общения с фигурантом статьи, воспоминаний его коллег, воспитанников, анализа научных трудов, собранного значительного фактологического материала, автором осуществлена попытка раскрыть уникальность и самобытность избранной для исследования персоны с ее мировоззренческими убеждениями жизненными принципами, особенностями манеры преподавания, общения, организационного управленческого процесса. Очерчены условия формирования личности на разных этапах жизни – детства, школьной среды и студенческого сообщества. Роль социально-экономического уровня развития государства в разные периоды его существования, семьи, ближайшего окружения, наставников. Черты характера, которые обеспечили ему возможность безошибочного выбора профессиональной стези, реализацию талантности, достижения научного и педагогического совершенства, занять достойное место в обществе, реализоваться как ученому, педагогу, менеджеру образования, достичь самодостаточности во всех сферах индивидуальной жизнедеятельности. Предприняты шаги к первичному анализу приобретения им совершенства в овладении новейшими образовательными технологиями, их внедрении и использовании в организации образовательного процесса, достижения максимальной его эффективности. Осуществлены наброски к определению персонального вклада ученого в математику, образование на конкретных этапах исторического продвижения, состояния науки и образования, вызовам времени, определению его роли, места и значения в них.

Ключевые слова: Василий Яковец, математика, физика, педагогическая деятельность, премия им. М.В. Остроградского, информационно-коммуникационные технологии, учебное заведение, последипломное педагогическое образование, теория сингулярных столкновений, асимптотичные методы, систем дифференциальных уравнений с вырождениями, управление образованием, концептуальные основы, развитие педагогического образования, интеграция в Европейское образовательное пространство.

V. P. Liahotskyi

The pattern of organizational talent, pedagogical wisdom, and considerable intelligence

The article is the first research dedicated to indication, analyzing, and compilation of information about the life (life cycles) of Vasyl Pavlovych Yakovets as an indispensable person of the contemporary educational community of Ukraine, scientist, pedagogue, factor of creativity, symbol and creator of our age, exceptional mathematician, innovator, organizer of education, highly professional lecturer, and man of high humanistic ideals,

which has been collected from various sources. The author responds to a continuing increase of attention to a biographical component of the history of pedagogy. Taking into account changes occurring in the science in general as well as in the contemporary socio-cultural environment, such attention is quite natural. The author has made the first attempt to from the person's biography, applying genre determined as a complicated methodological strategy, which furtherly creates conditions for making assumptions regarding emergence and reasons of the spread of some or other social phenomena. Hence, the author highlights that biographistics becomes not only one of dominating themes in all the mass media (from television to the Internet) but also a real symbol of evolvement of democracy, the main priority of which is the life of a human being and his or her unique existence. The author underlines that biographical knowledge is an important part of the social, political, intellectual, and spiritual life of a society because it directly draws on worldview axiological and ideological principles of its functioning in time and space.

The author emphasizes that historical and biographical information about a certain nation represents the importance of his contribution to the world cultural treasure of civilizational achievements, certifies a degree of development of social institutions from a historical perspective, and enables to determine an idea of the importance of the role of personality in history. From the standpoint of cognitive and axiological functional levels, the article considers the biography (life story) as the reflection of the individuality of a person in the historical and cultural context. Drawing on personal communication with the central figure of this article, memories of his colleagues, students, and an analysis of scientific papers and considerable factual data, the author has endeavored to reveal uniqueness and distinctiveness of the person and his worldviews, life principles, peculiarities of the manner of holding lectures, communication, and organizing a managerial process. The author outlines conditions of formation of a personality at various life stages – childhood, school age, and student age. The author describes the role of a socio-economic level of the country in different periods of its existence, a family, the inner circle, and mentors. The author examines personality trait, which have allowed him to unambiguously choose a career path, take advantage from the talent, achieve scientific and professional excellence, take rightful place in the society, develop himself as a scientist, pedagogue, manager of education, and become a self-sufficient person in all the spheres of own life. The author has done an analysis of attainment of excellence in the sphere of new education technologies, implementation of these technologies, and application in the process of organizing a pedagogical process and achievement of highest efficiency. The author has indicated a personal contribution of the scientist to the domestic mathematical science, educational practice at certain stages of historical development, the state of science and education, and challenges of time and determined the role, place, and importance of the scientist.

Key words: *Vasyl Yakovets, mathematics, physics, pedagogical activity, the M. V. Ostrohradskyi Prize, information and communication technologies, educational institution, postgraduate pedagogical education, singular perturbation theory, asymptotic methods, systems of degenerate differential equations, management of education, conceptual frameworks, development of pedagogical education, integration into the European educational space.*

Отримано: 17.09.2018

ВІЙСЬКОВІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ГОЛОВНОУПВНОВАЖЕНОГО УРЯДУ УНР ІВАНА ОГІЄНКА (листопад 1919 – квітень 1920 рр.)

У статті досліджується діяльність Головноуповноваженого уряду (ГУ) УНР Івана Огієнка із розв'язання низки військових питань, віднесених до його компетенції. На основі опублікованих архівних джерел, матеріалів преси та праць українських дослідників висвітлено основні напрямки роботи ГУ УНР у військовій сфері, які були предметом колегіального розгляду на засіданнях Комітету та Військової ради при Головноуповноваженому, працівниками референтури військових справ та різних тимчасових комісій. З'ясовано особистий внесок Івана Огієнка щодо фінансової допомоги діючим військовикам, військовополоненим та повстанським формуванням, що діяли у ворожому тилу. Звернуто увагу на порядок фінансування військових шпиталів, відстоювання прав українських козаків, встановлення опіки над військовою юнацькою школою, розміщеною у Кам'янецькому повіті, проведення обліку майна Збройних сил УНР, що залишилося на Поділлі, а також особового складу їх військових підрозділів. Також визначено компетенції Івана Огієнка при вирішенні комплексу військових питань. Крім того, зроблено спробу уточнити раніш висунуті положення, що стосуються оцінки особистої участі Івана Огієнка у процесі творення боєдатних військових формувань при підготовці до польсько-українсько-радянської війни 1920 р.

Ключові слова: Головноуповноважений уряду УНР, Іван Огієнко, армія УНР, Симон Петлюра, Директорія УНР, Комітет при Головноуповноваженому, референт військових справ, Військова рада, військова юнацька школа.

Військова спроможність країни до самозахисту має завжди бути у центрі уваги політиків, адже відома з часів стародавнього Риму істина «*si vis pacem, para bellum*» (хочеш миру – готовся до війни) навіть у сьогоdnішній час не втрачає своєї актуальності, не кажучи вже про буремні події ХХ ст., особливо для України революційної доби 1917-1921 рр..

Головноуповноважений (ГУ) Іван Огієнко, один із не багатьох державотворців зазначеного періоду, який, отримавши «повноважність» в умовах режиму польської окупації, на чільне місце у своїй діяльності ставив широке сприяння військовикам. Саме українська військова сила мала відновити контроль над всією територією УНР, забезпечити перехід до запланованих реформ. Масштаби сприяння у розбудові військової сфері від ГУ уряду УНР, Комітету при ГУ (КГУ), референтури військових справ при ГУ поки що не до кінця з'ясовані історіографією, хоча їхній вклад мав велике значення для подальшої боротьби за нашу незалежність. Різні військові питання в діяльності ГУ частково розглядали дослідники І. Тюрменко [7;15], О. Завальнюк [22;23], М. Ковальчук [16] та ін. дослідники.

Метою статті є з'ясування сутності питань, пов'язаних з існуванням та підтримкою українського війська наприкінці 1919 – у перших місяцях 1920 рр., та спроби їх оперативного розв'язання структурами інституту головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка через прийняття ними відповідних рішень.

Найявні історичні джерела дозволяють встановити, що ГУ за півроку доводилося розв'язувати низку різної складності питань, спрямованих на підтримку Збройних Сил країни, їх резерву, збереження матеріально-технічної бази тощо. Для цього було налагоджено чітку роботу військового представництва в КГУ, референтури військових справ та Військової ради, приймалися важливі організаційно-розпорядчі документи з метою підтримки (повністю або частково) життєдіяльності певних військових формувань УНР та збереження військового майна на підконтрольній ГУ території, надавалася значна за обсягами фінансова допомога військовикам, військовополоненим та повстанським формуванням у ворожому тилу на території УНР.

Першочерговим завданням, яке ставилося перед Іваном Огієнком після отримання повноважень головноуповноваженого, було забезпечити роботу КГУ як дорадчого органу [8, с.195], до якого увійшли по одному представнику від усіх присутніх у Кам'янці-Подільському центральних державних установ [1]. Зокрема, Міністерство військових справ тут представляв П. Ліхачевський, Головне управління Військово-Морського Флоту – Мандрика, Головне управління Головного Штабу армії УНР – Ф. Артеменко,. Усі вони відстоювали у цьому органі інтереси військовиків [2, с.16-17].

Для дотримання «правового провадження справ», які стосувалися компетенції ГУ, створювалися управління референтур, зокрема й військової. Цей орган мав виконавчі функції при КГУ [3] та діяв на підставі засад, що регулювали його роботу, передусім «Положення про референтуру військових справ при Головноуповноваженому уряду УНР» [2, с.302-304]. Референтом військових справ 19 листопада 1919 р. було обрано Ф. Артеменка (з 10 грудня 1919 р. – отамана Ф. Колодія [5, с.1], який, за І. Тюрменко, входив і до КГУ [7, с.107]). Для виконання поставлених перед цією структурою завдань ГУ своїм наказом сформував відповідний штат. Так, на роботу прийняли Літінську – журналісткою, Пенерджі – друкаркою, С. Фурман-Топольського – кур'єром, М. Гей – акцептантом (здійснювала грошову оплату за виставленими рахунками), Феценко – старшиною з різних доручень, К. Сивошакпу-Вротновського – помічником референта [2, с.17;22]. Управління військової референтури складалося з трьох відділів: персонального складу (для реєстрації всіх співробітників військових установ), військового майна (для обліку українського військового майна) і рахунковий (для проведення грошових операцій) [2, с.29]. Чисельність працівників і особовий склад цієї референтури був не постійним, наприклад, станом на 17 березня 1920 р. кількість співробітників збільшилася до 27 осіб [2, с.81-82].

В умовах тривалого воєнного стану УНР для професійного вирішення різних складових військової справи потрібно було мати постійно діючий дорадчий орган. Це добре усвідомлював як І. Огієнко, так і ті професіонали, які були в його розпорядженні. Керуючись, зокрема, потребою кращого розуміння і вирішення «справ з майном і військовими особами» при ГУ в грудні 1919 р. було утворено спеціальну Військову раду [6]. До її складу увійшли отаман В. Зелінський, отаман І. Кобза, отаман Павленко і Державний інспектор Теліжинський [5]. Цьому органу допомагала Комісія із розслідування і вияснення справ старшин розформованих частин, що не виїхали з Кам'янця-Подільського (складалася з Державного інспектора та референта військових справ) [2, с.272] та спеціально створена у січні 1920 р. військово-санітарна служба, яка опікувалася хворими на інфекційні захворювання військовиками [21].

М. Ковальчук встановив, що після від'їзду уряду УНР 16 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському з різних причин залишилися поза евакуацією: начальник Головного управління Генштабу С. Дядюша (відповідав за не евакуйованих хворих старшин та козаків), Головний військовий прокурор Дієвої армії УНР отаман Є. Мошинський, командувач авіації полковник В. Павленко, отамани Ф. Колодій, В. Зелінський та інші військові високопосадовці для «проведення роботи по створенню українських частин під польською окупацією» [4, с.260]. Щодо певної конкретики у зв'язку з виконанням цих надскладних завдань, то дослідник нічого не зазначає. Скоріш за все, на той час був лише відповідний загальний план. Утім для наповнення його конкретними заходами потрібні були переговори з польським союзником, який, як сподівалися в уряді УНР, надасть українській стороні потужну матеріально-технічну допомогу.

На нашу думку, зазначене військове представництво у державній резиденції УНР, яке кадрово підсилювало управління ГУ, відповідало стратегічній меті – акумулювання сил для подальшої боротьби за незалежність країни. Представники у КГУ, референтура військових справ, Військова рада постійно опікувалися вирішенням військових справ та подавали пропозиції на розгляд колегіальному органу або затвердження Іваном Огієнком, який, у свою чергу, вносив відповідні пропозиції до РНМ чи Головному Отаману С. Петлюрі. Завдяки механізмам, розробленим ГУ, військовики прямо чи опосередковано, не завжди публічно мали змогу впливати на прийняття управлінських рішень у питаннях, які стосувалися різних аспектів воєнної політики.

Для розуміння масштабів підтримки військовиків і захисту їх матеріальної бази у Кам'янці-Подільському досить важливим було у тих умовах з'ясувати чисельність особового складу та взяти на облік військове майно, що залишалося на окупованій поляками території і могло бути використане чужинцями у своїх цілях. Для вирішення цих завдань ГУ наказав усім військовим частинам та інституціям, які не виїхали з міста до 24 листопада 1919 р., упродовж двох днів подати відомості про наявні у них майно і персо-

нальний склад [8]. Також усім старшинам і військовим урядовцям Української армії (лише етнічним українцям) було наказано з'явитися на реєстрацію до управління Кам'янецького повітового військового начальника [12]. Складені списки зареєстрованих відсилали українському командуванню [13]. В результаті проведених заходів вдалося встановити, що станом на 6 грудня 1919 р. у державному центрі УНР перебували кількасот старшин-українців [19]. Окрема увага зверталася на військовополонених, що поверталися з Польщі. Наказом від 8 грудня 1919 р. їх треба було брати на спеціальний облік цією ж установою «...по посвідках польської влади, якими удоводняється [підтверджується. – Авт.] ... їх перебування в полоні» [2, с.27-28]. Важливим підготовчим заходом, спрямованим на передбачуване формування нових українських військових частин, було взяття на облік військовою референтурою до 1 січня 1920 р. усіх військовозобов'язаних, які проживали у Кам'янці-Подільському [2, с.29].

Для опису військового майна було утворено спеціальну «Комісію для контролю відносно державного майна» [9]. Щоб доставити частину описаного до регулярних частин, на прохання Державного інспектора було виділено позичково 150 000 грн. [11]. Майнові справи І. Огієнко доручив референту військових справ [2, с.26].

Щоб військове управління працювало ефективніше, ГУ наказав Кам'янець-Подільському повітовому військовому начальнику активізувати свою роботу, а його колезі з сусіднього Новоушицького повіту – здати всю готівку, коней з упряжем та возами до Кам'янця-Подільського, оскільки була загроза їх втрати [10]. З наказу ГУ полковник Шандрук провадив роботу з реформування та формування на Поділлі 1-го Рекрутського пішого полку, який, як і юнацька військова школа, мав підлягати начальнику дивізії отаману Колодню [2, с.44-45]. На жаль, наскільки успішним було виконання цього Огієнкового наказу встановити не вдалося. Скоріш за все, осередок полку увійшов до складу 4-ї стрілецької бригади отамана О. Шаповала (полків у ній не було), яка згодом влилася до 2-ї стрілецької дивізії, що на початку 1920 р. формувалася на Поділлі за сприяння польської сторони.

Відстоювання прав військовиків постійно було у полі зору ГУ. Так, з огляду на неможливість отримання атестатів від муштрових частин Дієвої Армії, він наказано задовольняти всім належним хворих старшин, урядовців та козаків на час їх лікування у місцевих шпиталях [2, с.36]. Щоб забезпечити справедливе розслідування різних колізій, у які потрапляли військовики, І. Огієнко наказав усі слідчі дії у їх судових справах проводити тільки за розпорядженням референта судових справ [2, с.39].

Одним із найскладніших у вирішенні військових питань було матеріальне забезпечення наявного особового складу відповідно до чинного українського законодавства. У зв'язку з тим, що певна частина військовиків уникала обліку, побоюючись, що їх відправлять воювати, ГУ змушений був розпорядитися, щоб Державний

банк і місцева скарбниця не видавали книжок ощадної каси, які давали право отримувати встановлені кошти, тим військовикам, які не значаться у списках референта військових справ на отримання цих документів [10]. Цей захід подіяв, і незабаром список взятих на облік поповнився. Крім того, усім старшинам, лікарям та урядовцям Дієвої Армії, що стали на облік у референтурі військових справ, за розпорядженням І. Огієнка виплачували «харчові гроші» (по 200 грн. на добу) з 16 листопада по 1 січня 1920 р. Грошові кошти отримували також сім'ї старшин які виїхали до Дієвої армії чи до табору у м. Домб'є (Польща), де відбувалася концентрація особового складу українських вояків, при умові, що її не отримував глава сім'ї [2, с.40]. Допомогу виплачували і одужуючим козакам – «на добу у 160 гривень на 3 місяці [вперед] з огляду на те, що інтендантські склади розформовані і конфісковані поляками». Поряд з цим, надавали допомогу «старшинам Дієвої Армії і тим військовим особам Центральних Установ, котрі не одержали добавки на дорожнечу» – 100 карб. на добу, починаючи з 16 листопада до 15 грудня 1919 р. [2, с.203]. Станом на 13 грудня того ж року, згідно даних військового референта, у шпиталях Кам'янця-Подільського нараховувалося близько 2500 хворих та одужуючих старшин, військових урядовців та козаків без одягу та взуття [2, с.299]. Тож грошових коштів для допомоги цим категоріям військовиків потрібно було багато. Їх друк, за наказом І. Огієнка, забезпечувала Експедиція заготівлі державних паперів – спеціалізоване державне підприємство, яке після від'їзду Директорії і уряду УНР залишилося у Кам'янці-Подільському і працювало під контролем Головноуповноваженого.

На початку 1920 р. Комітет при ГУ прийняв рішення продовжити виплату «харчових грошей» для козаків української армії – «від 1 до 25 січня 1920 року оклад затверджений на грудень 1919 року в розмірі 150 гр[ивень] на добу з додатком натурою чаю і цукру, рахуючи витрату на добу не більш як 40 гр[ивень] на чоловіка. З 25-го січня до 1 березня 1920 року установлено загальну витрату не більше 300 гривень з обов'язком давати козакам обід, вечерю і двічі чай» [2, с.232]. Встановлені грошові і продуктові норми не давали змоги задовольняти потреби рядового складу військи на достатньому рівні. Утім в умовах галопуючої інфляції, коли абсолютна більшість кам'янчан опинилися за межею бідності, вони все-таки сприяли виживанню захисників країни.

І. Огієнко намагався підтримати старшинський склад. Коли до нього звернулися співробітники державних центральних установ з проханням надати їм різдвяну допомогу, яка практикувалася у попередні роки, було прийнято рішення піти їм назустріч, причому до цієї категорії зараховували і місцевих держслужбовців, і старшин та урядовців військового відомства, «включаючи Дієву Армію» [2, с.212].

На допомогу українським полоненим, що направлялися додому з Австрії, але затрималися у Чернівцях, Хотині і Новоселиці через відсутність засобів до життя, негайно було спрямовано 84.000 грн. [18]. Щоб підтримати прибулих з м. Ланцута 27 січня

1920 р. військових урядовців, старшин і козаків, КГУ, як свідчить опубліковане архівне джерело, виділив 1 000 000 карб. Ці кошти референт військових справ повинен був поділити між ними рівними частинами, без різниці рангу [2, с.227-228]. І. Огієнко, проживаючи в еміграції, згадував, що вказану суму було розподілено не у Кам'янці-Подільському, а у польських таборах Тернополя, Ланцуга та Домб'є, де знаходилися хворі інтерновані українські військовики [2, с.202-201]. Скоріш за все, тут вкралася помилка, яка проте не спростовує факт надання відчутної допомоги тим знедоленим, які побували у таборах для українських військовополонених. До речі, допомога тим, хто побував як військовополонений у європейських країнах, від ГУ таки надходила. О. Завальнюк з'ясував, що на поштіття білизни, одягу і взуття для хворих і полонених українців, які знаходилися у Європі, КГУ видав аванс в розмірі 3 млн. крб. [22, с.59]. Крім того, для допомоги інвалідам війни в УНР було профінансовано діяльність протезної майстерні при 11-му військовому шпиталі у Кам'янці-Подільському [23, с.389].

Українська влада дбала про тих, хто незабаром мав взяти до рук зброю і звільняти захоплену більшовиками територію. Так, усім від'їжджаючим до табору в Домб'є наказом ГУ від 23 грудня 1919 р. надавалася допомога «харчовими грішми»: «не одержавшим допомоги по закону 12 листопада і служившим у Дієвій Армії та муштрових частинах по – 3 000 карбованців і одержавшим допомогу і служившим в центральних і місцевих установах – по 1 500 карбованців» [20]. Також усім від'їжджаючим від 10 лютого 1920 р. до Дієвої Армії, на підставі постанови Військової ради, виплачували утримання та кошти замість пайка за січень і лютий, а тим, хто не отримав допомоги за законом від 12 листопада 1919 р., виплачували по 500 карб. [17, с.237]. Станом на 1 лютого 1920 р. референтура народного опікування витратила на лікування, реабілітацію і переїзд 554 раніш хворих військовиків 2114734 грн. [22, с.59], що дало змогу певною мірою посилити той контингент, який готувався до участі у майбутній війні проти більшовиків.

ГУ сприяв також діяльності повстанських формувань. Для культурно-просвітницьких потреб, згідно наказу Голови Директорії УНР від 27 грудня 1919 р. та копії постанови про асигнування з Державної Скарбниці, Іван Огієнко мав видати 3 500 000 гривень Командуючому Повстанськими військами та Дніпровського повіту сотнику Д. Робаківському [14, с.262-363]. Через брак джерел поки що залишається не з'ясованим, чи отримали повстанці призначені їм кошти.

Окремі епістолярні пам'ятки підштовхують до думки, що Головноуповноважений ніби мав сприяти (?) і тим українським військовим частинам, які відправилися у Зимовий похід по ворожих тилах. До цього у непрякій формі схиляє лист Головного Отамана С. Петлюри І. Огієнку від 26 грудня 1919 р., у якому керівник держави зобов'язував представника вищої української влади на Поділлі мати на увазі і не забувати, «що ті військові частини, які ... [послані] в тил Денікіну, повинні провадити повстанческу

акцію не тільки проти Денікіна, але й проти большевиків. Тим часом ся акція може уцхати чи припинитись, в залежності од стратегічних обставин, але основна лінія і гасла: «У. Н. Р.» залишається і надалі для тих, хто пішов в тили Денікіна чи на територію, заняту большевиками, – обов'язковою» [24, с.13]. Про конкретні доручення тут не йдеться. Та й навряд чи було б раціонально вимагати допомоги українському війську, яке знаходилося від державної резиденції за сотні верст. Звісно, через спецкур'єрів можна було організувати доставку їм певних грошових сум. Утім, як показує аналіз згаданого листа, С. Петлюра таких пропозицій не робив. Тож, скоріш за все, глава держави наставляв І. Огієнка на проведення відповідної роз'яснювальної роботи в українських колах і необхідність продовжувати державницьку роботу у тих умовах.

В історіографії зафіксовано певні спроби переоцінити діяльність ГУ у певних військових питаннях. І. Тюрменко, яка внесла найбільший внесок у дослідження практичних аспектів тодішньої біографії цього державного діяча, переконує, що одним із напрямів цієї діяльності «стало збереження й організації українського війська» [15, с.77], а «... створення нових військових формувань, які б захищали Українську державу» [15, с.78]. З цим можна погодитися лише частково, адже керівництво держави не доручало ГУ, який не мав військової підготовки, безпосередньо займатися організацією українських Збройних Сил. У цьому випадку варто вести мову швидше про сприяння процесові творення нових військових структур, зокрема бригади О. Шаповала. Віднайти факти про безпосередню участь Івана Огієнка у цьому будівництві поки що не вдалося. Разом з тим відомо, що організація 4-ї стрілецької бригади на Поділлі відбувалася за наказом Головної Команди Війська У.Н.Р. від 25 лютого 1920 р., а її організація була покладена на отамана О. Шаповала, про що він мав інформувати військову референтуру та звертатися до ГУ за услякою практичною допомогою. Згідно цього ж документу, «Юнацька школа, збірно-етапний пункт (колишній Військовий Кам'янецький пункт), команда видужуючих та усі військові шпиталі» підлягали ГУ. Також на нього покладалося: опікування й відповідне розподілення всіх військових осіб у Кам'янці-Подільському та його околицях, охорона військового майна та збір необхідних військових відомостей [14, с.367-369]. Ці завдання ГУ, як свідчать джерела, виконував сповна, наприклад, у квітні 1920 р. він надав військовому міністру УНР В. Сальському інформацію, що в районі Проскурів-Староконстантинів перебували близько 300 українських старшин і 10 000 вояків, які одужали від епідемії тифу і готові були до збройної боротьби за УНР [16, с.179]. Нею міністр скористався для вироблення відповідних дій.

Сам Іван Огієнко так розповідав про свою діяльність у військовій сфері: «Головноуповноважений міністр звернув на військовиків особливо пильну увагу – усіх їх організував, усіх поставив до праці, усім дав роботу. Поляки на все це дивилися з острахом і не раз намагалися розігнати військових з Кам'янця, але міністр Огієнко пильно їх беріг та сильно за них заступався. І коли

настав слухний час, березень-квітень-травень 1920 року, то кадри для Української Армії були готові. На особливу увагу заслуговує ще й те, що Головноуповноважений зберіг навіть військову Юнацьку школу, з якої вийшли сотні молодих українських старшин...» [17, с.246-247]. Як видно, ГУ з якихось причин перебільшив значення зосереджених у Кам'янці-Подільському і навколишньому районі військових сил УНР, адже відомо, що у бойових діях, які 25 квітня 1920 р. спільно розпочали об'єднані польсько-українські сили, нараховувалося 60 тис. польських і 5 тис. українських вояків дивізії полковника О. Удовиченка (і зосереджувалися вони далеко від цього місця) [25, с.336-337].

Тривалість представництва військовиків в розгалуженій системі управління ГУ була різною. Наприклад, у КГУ вони востаннє засідали 13 березня 1920 р. [2, с.244]. Референтура військових справ існувала з 19 листопада 1919 р. по 1 квітня 1919 р. [2, с.149-150]. Військова рада засідала усього три-чотири рази (18 і 20 грудня 1919 р., 14 лютого 1920 р., і, можливо, 2 лютого 1920 р., так як вдалося знайти постанову цього органу) [2, с.149-150, 226, 238, 244, 362].

Отже, військова сфера займала значне місце в діяльності інституту Головноуповноваженого уряду УНР. Було створено спеціальні органи, які відали питаннями, що стосувалися різних аспектів життєдіяльності українського війська, сприяли вирішенню низки назрілих проблем організаційного, персонального, фінансового, матеріально-технічного характеру. Важливе значення мали сприяння організації військових управлінь, рад, представництв; прийняття І. Огієнком сутнісних організаційно-розпорядчих документів для функціонування військових установ та розв'язання різноманітних питань; організація і вироблення механізму надання невідкладної фінансової допомоги військовикам і військовополоненим. Неабияке значення мали зусилля із збільшення чисельності військового контингенту і збереження українського військового майна у підконтрольному ГУ районі.

Надалі треба продовжувати дослідження піднятих питань, щоб дати більш глибоке і повне розуміння багатогранності процесу військового будівництва та його ефективність на Поділлі наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. за безпосередньої участі головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка.

Список використаних джерел та літератури:

1. Журнали засідань Ради Народних Міністрів № 237 від 16.11.1919 р. Ч. 234 // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали / Упорядник В. Верстюк. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. С. 575.
2. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): документи та матеріали / Упорядник, автор вступної статті В. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 493 с.
3. Хроніка. Інститут Референтів // Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета. Кам'янець Подільський. 1919. 23 листопада. Ч. 1. С. 2.

4. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
5. Наказ Головноуповноваженого Уряду Української Народної Республіки // *Наш шлях*. Кам'янець Подільський. 1919. 12 грудня. Ч. 16. С. 1.
6. Хроніка // *Наш шлях*. Кам'янець Подільський. 1919. 12 грудня. Ч. 16. С. 2.
7. Тюрменко І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) // *Укр. іст. журнал*. 1999. № 5. С. 101-109.
8. Наказ Головноуповноваженого Уряду Української Народної Республіки // *Трудова громада: орган Кам'янецької організації У. П. С. Р.* Кам'янець на Поділля. 1919. 27 листопада. № 117. С. 1.
9. Звіт 1-го і 2-го засідання Комітету при Головноуповноваженому Уряду УНР // *Наш шлях*. Кам'янець Подільський. 1919. 30 листопада. Ч. 7. С. 2.
10. Наказ Головноуповноваженого Уряду Української Народної Республіки // *Наш шлях*. Кам'янець Подільський. 1919. 2 грудня. Ч. 8. С. 1.
11. Хроніка // *Трудова громада: орган Кам'янецької організації У. П. С. Р.* Кам'янець на Поділля. 1919. 2 грудня № 121. С. 2.
12. Наказ Головноуповноваженого Уряду Української Народної Республіки // *Трудова громада*. Кам'янець на Поділля. 1919. 3 грудня № 122. С. 1.
13. Звіт 9-го засідання Комітету при Головноуповноваженому Уряду УНР // *Воля: орган Кам'янец. орг. У.С.Д.Р.П.* Кам'янець-Подільський. 1919. 4 грудня. С. 2.
14. Петаюра Симон. Статті. Листи. Документи / Упорядник В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. IV. 704 с.
15. Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Передмова Н. Миронець. Київ, 1998. 282 с.
16. Ковальчук М. Чисельність армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень – листопад 1919 р.) у світлі архівних документів // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей на пошану професора П.П. Гудзенка / Відп. ред. В.М. Даниленко*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 12. С. 159-197.
17. Огієнко І. Рятуння України / Упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура. 2005. 464 с.
18. Хроніка // *Наш шлях*. Кам'янець Подільський. 1919. 9 грудня. Ч. 13. С. 2.
19. Хроніка // *Наш шлях*. Кам'янець Подільський. 1919. 9 грудня. Ч. 13. С. 2.
20. Наказ Головноуповноваженого Уряду Української Народної Республіки // *Наш шлях*. Кам'янець Подільський. 1919. 25 грудня. Ч. 26. С. 1.
21. Хроніка // *Наш шлях*. Кам'янець Подільський. 1920. 24 січня. Ч. 13. С. 2.
22. Завальнюк О. Гуманітарна діяльність Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському: основні напрямки, масштаби і результативність (1918-1920 рр.) // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер.: історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 54-62.
23. Завальнюк О. Діяльність української влади із соціального захисту громадян УНР (листопад 1919-листопад 1920) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2013. Т. 23. С. 387-397.
24. Войтович О. Лист Головного отамана військ УНР Симона Петаюри Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку (26 грудня 1919 року) // *Архіви України: науково практичний журнал*. № 1 (306), 2017. Січень-лютий. С. 7-15.

25. Історія українського війська / [керівник проекту К. Галушко]. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 414 с.

А. И. Марчук

Военные вопросы в деятельности Главноуполномоченного правительства УНР Ивана Огиенко (ноябрь 1919 – апрель 1920 гг.)

В статье исследуется деятельность Главноуполномоченного правительства (ГУ) УНР, Ивана Огиенко, по решению ряда военных вопросов, отнесенных к его компетенции. На основе опубликованных архивных источников, материалов прессы и трудов украинских исследователей освещены основные направления работы ГУ УНР в военной сфере, которые были предметом коллегиального рассмотрения на заседаниях Комитета и Военного совета при Главноуполномоченным, работниками референтуры военных дел и различных временных комиссий. Выяснено личный вклад Ивана Огиенко в финансовой помощи действующим военным, военнопленным и повстанческим формированиям, которые действовали в тылу врага. Обращено внимание на порядок финансирования военных госпиталей, отстаивание прав украинских военных, установление опеки над военной юношеской школой, размещенной в Каменецком уезде, проведение учета имущества Вооруженных сил УНР, что осталось на Подолье, а также личного состава их военных подразделений. Также определены компетенции Иван Огиенко при решении комплекса военных вопросов. Кроме того, сделана попытка уточнить раньше выдвинутые предположения, касающиеся оценки личного участия Ивана Огиенко в процессе создания боеспособных воинских формирований при подготовке к польско-украинско-советской войны 1920 г.

Ключевые слова: Главноуполномоченный правительства УНР, Иван Огиенко, армия УНР, Симон Петлюра, Директорія УНР, Комитет при Главноуполномоченным, референт по военным делам, Военный совет, военная юношеская школа.

O. I. Marchuk

Military issues in the activities of Ivan Ohienko, the Chief Authorized Officer of Government of the UNR (november 1919 – april 1920)

The article investigates the activity of Chief Authorized Officer (GU) of the UNR, Ivan Ohienko, on the resolution of military issues related to his competence. Based on published archival sources, materials in the press and works of Ukrainian researchers, the main directions of the work of the GU UNR in the military sphere were discussed. They were the subject of joint consideration at the meetings of the Committee and the Military Council under the Chief Authorized Officer's attention, military affairs officers and various temporary commissions. The personal contribution of Ivan Ohienko, concerned financial assistance to active military affairs, prisoners of war and rebel groups, operated on the enemy rear, was revealed. The attention has been paid to the financing of military hospitals, defence of the rights of Ukrainian military personnel, establishment of guardianship of a military youth school located in the Kamyanets district, registration of the property of the Armed Forces of the UNR who remained in Podillia, as well as the personnel of their military units. The competence of Ivan Ohienko in solving military issues is also defined. In addition, an attempt has been made to clarify earlier provisions concerned the assessment of Ivan Ohienko's personal par-

icipation in the process of creating combat-capable military formations in preparation for the 1920 Polish-Ukrainian-Soviet War.

Key words: Chief Authorized Officer of the UNR, Ivan Ohienko, UNR Army, Simon Petliura, UNR Directory, Military Council under the Chief Authorized Officer, military affairs officer, Military Council, military youth school.

Отримано: 23.08.2018

УДК 94(477.83/86)«1916»

С. В. Олійник

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ШКОЛАХ КОСІВЩИНИ В 1916 РОЦІ

Стаття присвячена подіям Першої світової війни на Косівщині в 1916 році. В центрі уваги автора постала проблема реалізації освітньої політики російською окупаційною владою в регіоні. На основі аналізу праць істориків, залучення архівних матеріалів, робиться спроба дослідити діяльність російської окупаційної влади щодо організації навчального процесу в школах Косівщини в 1916 році.

У публікації розкриваються основні принципи та положення російської влади щодо освітньої сфери на окупованих територіях. Зазначається, що під час другої окупації, російська влада, враховуючи попередній досвід, вдалася до пом'якшення своєї політики, намагаючись уникати гострих, болючих моментів.

Відмічається, що російська окупаційна адміністрація, розуміючи усю важливість освіти, як чинника покращення її іміджу, приділила значну увагу питанню відновленню шкільного навчального процесу на підконтрольних територіях, у т.ч. і Косівщини. Новою владою було проведено значну роботу по з'ясуванню стану шкіл та реальної картини вчительського складу, яка засвідчила наявність серйозних проблем, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Автор констатує, що всі спроби російської окупаційної влади, попри всі задекларовані наміри і докладені зусилля, відновити навчальний процес у школах Косівщини в 1916 році провалилися.

Ключові слова: Косівщина, освіта, школа, російська окупація, вчителство, російська окупаційна влада, окупаційна адміністрація, інтелігенція.

Наприкінці літа 1914 року на окупованих російськими військами територіях Східної Галичини було утворено Тимчасове військове генерал-губернаторство, очолюване графом Г. Бобринським. Один із напрямів політики російської окупаційної влади передбачав входження нових територіальних придбань у загальноросійський освітній простір. З'ясування сутності цього процесу розпочалося ще в часи Першої світової війни [15]. Розробку даної проблеми було продовжено зарубіжними [1], сучасними вітчизняними [2; 3; 7; 10-14] науковцями та представниками української діаспори [4]. Однак, аналіз відповідних публікацій засвідчує, що,

здебільшого, предметом уваги стала перша російська окупація, а також наявність не достатньо глибокої уваги до дослідження регіональної складової зазначеної політики. Спробою дещо виправити такий недолік й може слугувати дана стаття, присвячена діяльності російської окупаційної влади щодо організації навчального процесу в школах Косівщині в 1916 році.

Зі встановленням влади на західноукраїнських землях в 1914 році російська окупаційна адміністрація, відповідно до вироблених планів, розпочала втілювати у життя низку заходів у освітній сфері, котрі передбачали, насамперед, її русифікацію. Уже восени того ж року відбулося закриття навчальних закладів, з'ясування благонадійності вчителів, пошук серед них тих, хто володів російською мовою, що мало б, на переконання нової влади, сприяти означеній політиці.

Наступ австро-німецьких військ навесні 1915 року (Горлицька операція) змусив російську владу згорнути програму перетворень в освітній сфері. Однак, незабаром, після успішного Брусиловського прориву 1916 року, під російською окупацією знову опинилася частина території Східної Галичини та Буковини. Тут було створено «Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни», з центром спочатку в Тернополі, а згодом – у Чернівцях. А сам край відповідно поділено на Чернівецьку і Тернопільську губернії. Генерал-губернатором нового адміністративно-територіального утворення було призначено генерал-ад'ютанта Ф. Трепова.

Серед 33 повітів, що опинилися під російською владою був і Косівський, котрий увійшов до складу Чернівецької губернії [9, с.66].

Відновлення контролю на значній частині західноукраїнських земель дозволило окупаційній адміністрації продовжити розпочаті в 1914 році освітні перетворення.

В основу політики нової російської окупаційної влади було покладено «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни» від 3 липня 1916 року [5, с.1-13]. Цікаво, що в цьому документі, на відміну від часів першої окупації, у ст. 16 було зазначено, що мовою відносин школи з державними установами визначалася російська, але воєнний генерал-губернатор отримав повноваження на надання дозволу користуватися і місцевими слов'янськими мовами, до яких належала й українська [5, с.4]. Це, безперечно, означало певний відступ від попередньої політики, котрий мав покращити взаємини російської влади зі своїми новими підданими. Загалом, уся діяльність нової російської окупаційної адміністрації на чолі з Ф. Треповим, у порівнянні з часами генерал-губернаторства 1914-1915 років Г. Бобринського, відзначалася поміркованістю та певною виваженістю у прийнятті рішень, котрі могли б загострювати стосунки влади і підданих. За другої окупації уже не робилося спроб русифікації освіти, створення курсів з вивчення російської мови тощо.

З наближенням осені на порядку денному нової російської окупаційної влади постало питання можливості відновлен-

ня навчального процесу на підконтрольних територіях, зокрема Косівщини. Такий крок, на думку П. Костючка, сприяв би позитивному ставленню місцевого населення до влади, до котрої у гуцулів воно було негативним [9, с.203].

Вже 4 серпня 1916 року генерал-ад'ютант Ф. Трепов з огляду на наближення часу початку шкільних занять звернувся до тернопільського та чернівецького губернаторів з проханням подати свої міркування щодо організації шкільної справи в Галичині та Буковині, зазначивши, що він вважає за можливе дозволити шкільні заняття та відкриття частини учбових закладів.

Наступного дня, про аналогічне він проінформував міністра народної освіти, прохаючи вказівок щодо організації нагляду за шкільними заняттями. У своїй відповіді від 9 серпня 1916 року міністр народної освіти граф П. Ігнат'єв зазначив, що цілком поділяє думку «не препятствовать ведению занятий в учебных заведениях» та проінформував про намір доручити переговори та вироблення положень щодо нагляду за шкільною справою попечителю Київського учбового округу І. Базанову. 28 серпня 1916 року головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О. Брусилов дозволив воєнному генерал-губернатору Ф. Трепову відкривати «по мере надобности» середні та нижчі учбові заклади в завойованих областях на схід від лінії Тернопіль–Теребовля–Бучач–Нижнів–Коломия–Кути–Гура-Гумора [13, с.360-361].

20 серпня 1916 року Чернівецький губернатор А. Лігін видав циркуляр №20, в якому піднімалося питання можливості відкриття шкіл у повітах губернії [7, арк.1-1зв.]. Але, приймаючи до уваги, що приміщення багатьох учбових закладів зайняті під різні установи, які обслуговували російську армію, слід було насамперед зібрати необхідну інформацію про те, в яких школах можливо було б розпочати заняття, враховуючи наявність приміщень та педагогічного персоналу [7, арк.1-1зв.]. Окрім того необхідно було зібрати відомості й загалом про наявність і стан різних типів освітніх закладів, а також з'ясувати вільні вони чи кимось зайняті. Нове керівництво цікавило й те скільки є в наявності дітей шкільного віку, котрі б бажали продовжити навчання (окремо хлопчики і дівчатка) [7, арк.1-1зв.]. З огляду на досить поширене явище викладання в початкових школах українською мовою, школи і вчительські кадри у них вважалися (попри задекларовані поступки українській мові викладання) проявами, або потенційними проявами, такого небезпечного для російської влади «мазепинства». Тому не дивним був наголос губернатора на вивченні якості нагляду і контролю над школами [7, арк.1-1зв.]. Збір необхідних даних покладался на начальників повітів та поліцмейстера.

На думку Чернівецького губернатора, за відсутності в сільських школах вчительського персоналу, на допомогу мала б прийти місцева інтелігенція, яка не відмовиться, і, в разі необхідності, виконає роль вчителя [7, арк.1зв.].

Безпосередні виконавці циркуляру мали повідомити вище керівництво й про те, наскільки бажане відкриття того чи іншого навчаль-

ного закладу, а також поінформувати про здійснення урядового нагляду шкільного життя намічених до відкриття закладів [7, арк.13в.].

До кінця місяця з канцелярії начальника Косівського повіту було розіслано відповідні накази до підлеглих йому керівників і урядників населених пунктів [7, арк.3-3зв.].

На початку вересня на стіл начальника Косівського повіту почали надходити дані про стан освітньої справи ввіреної йому адміністративної структури. З огляду на наявні документи, найповніші відомості надійшли щодо шкіл Косова з навколишніми селами і, аналогічно, містечка Кути [7, арк.4; 6-8].

В окремих випадках отримана інформація навіть виходила за межі запланованої. Так, наприклад, в одному з подань, що торкалося містечка Пістинь, у повідомленні про 4-класову народну школу, окрім констатації наявності 8 вчителів, містяться дані про кожного з них, зазначалося на можливості долучити до роботи ще 4 осіб, а також дані про те, якою мовою здійснювалося викладання в учбовому закладі. У даному випадку констатувався факт ведення викладання українською мовою та вивчення німецької як обов'язкової [7, арк. 7зв.-8].

Окрім того, в інформаційних довідках містилися свідчення про важкі умови життя вчительських кадрів (особливо на селі), частина з яких, за часів другої російської окупації, не отримуючи три місяці навіть того існуючого мізерного жалування, була приречена на злиденне життя. Окремі з них, щоб якось вижити, подалися в пошуках кращого існування до міст і містечок галицького краю [7, арк.8].

14 жовтня 1916 року генерал-губернатором Ф. Треповим було видано «Тимчасове положення про організацію навчальної частини в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни», яке свідчило про те, яке важливе значення нова влада придавала освітній сфері [6, с.8]. Документ давав вичерпну картину тих управлінських структур і одиниць, які мали займатися наглядом за освітою на окупованих територіях. Загальний нагляд за учбовим процесом покладался на губернаторів. У положенні були й вказівки, які безпосередньо мали відношення до запланованого початку навчального процесу у школах. Так, зокрема, підтверджувалася необхідність отримання необхідних даних щодо забезпечення «потрібними» вчительськими кадрами. Відмічалось, що проведення навчального процесу дозволялося усіма мовами, за виключенням німецької та єврейської. Представники німецької і єврейської національностей взагалі не допускалися до роботи в школах. Цензурі мали піддаватися початкові посібники та книги. У положенні підтверджувалася можливість ведення кореспонденції учбових закладів з урядовими установами українською мовою [6, с.8].

Наприкінці осені цього ж року, відповідно до серпневого циркуляру Чернівецького генерал-губернатора, начальник Косівського повіту у своєму рапорті подав список всіх існуючих шкіл повіту та констатував, що можливість відкриття шкіл видається дійсною лише в таких населених пунктах як Косів, Кути, Пістинь

та селах Вербівці, Соколівка, Кобаки, Тюлів, Брустури, Яворів, Річка. У всіх у них, на переконання керівництва повіту, наявні сприятливі умови для запровадження учбового процесу, як за вчительським контингентом, так і за учнівським. Зазначення у документі «сприятливості» слід розуміти як факт того, що ці населені пункти знаходилися не на особливо далекій віддалі від Косіва і Кут, звідки можна було б отримати допомогу всього необхідного для учбових закладів. Головною ж перешкодою, на думку начальника повіту, для відкриття занять в школах загалом слід вважати відсутність теплового одягу і взуття, котрих не вистачало не лише для дітей, а й для дорослих. Ще більшою перешкодою була відсутність продуктів харчування у місцевого населення (про останнє повідомлялося посадовцем ще в серпні цього ж року) [7, арк.9].

Разом з тим, потрібно відмітити, що у зазначеному рапорті мало місце видання бажаного за дійсне. Прикладом цього може слугувати ситуація щодо міста Кути. Так, у своєму рапорті до повітового керівництва місцевий бургомістр зазначав, що у місті не має змоги розпочати шкільні заняття через відсутність коштів для вчителів, а приміщення школи зайняте російськими військами, а альтернативне приміщення для школи відсутнє [7, арк.16], що, як видно з вище наведеної інформації, суперечило відправленому раніше повідомленню для Чернівецького губернатора.

У цілому, відкриття учбових закладів начальник Косівського повіту вважав бажаним, але й констатував те, що у деяких гмінах початок занять неможливий. Останнє пояснювалося тим, що частина таких гмін входила в сферу воєнних дій, а інша частина настільки знедолена і будинки так високо в горах, що без відповідного одягу відвідування школи неможливе [7, арк.9-9зв].

Загалом, аналіз інформації, представленої у поданих до канцелярії і керівника Косівського повіту, свідчить про значну проведenu роботу чиновниками на місцях, і вказує, на наш погляд, що існуючий стан шкіл та їх кадрове забезпечення мали дуже мінімальні підстави для відновлення шкільного освітнього процесу на Косівщині. Хоча переважна частина шкіл були вільними і не використовувалися для військових потреб, але гостро відчувалася нестача вчителів. У ні одній зі шкіл кількість вчителів не доходила до 10. У кращому випадку 4-5, а здебільшого показник – 1 вчитель. Надзвичайно проблемним, в умовах близькості фронту, господарської розрухи, катастрофічної нестачі харчів, а також віддаленості і важкодоступного проживання значної частини дітей шкільного віку, видається наповнюваність класів.

Зрозуміло, що виправити і покращити ситуацію у начальника Косівського повіту можливості не було. Допомога могла надійти лише від вищих ешелонів влади. Але такі сподівання були марними.

У листопаді 1916 року керівнику Косівського повіту від Чернівецького губернатора надійшло повідомлення, у якому запевнялося, що з його сторони не буде перешкод до відновлення занять у тих учбових закладах повіту, де є вчителі, а шкільні будівлі цілком придатні для забезпечення учбового процесу. У той

же час, у документі зазначалося, що адміністрація учбових закладів не зможе розраховувати на отримання грошової допомоги зі сторони російської влади (хоча згідно тимчасового положення про організацію учбового процесу передбачалася державна фінансова підтримка), а тому всі витрати на утримання цих учбових закладів повинні покриватися з наявних коштів та оплати за навчання, а також, рекомендувалося залучати пожертвування, якщо такі будуть надходити. Підтверджувався пункт Положення щодо управління освітнім процесом про категоричну заборону вивчати в школах німецьку і єврейську мови та викладати на цих мовах. Під цензуру потрапила як навчальна література, так і книги бібліотечних фондів шкіл. Ті видання, в яких мали місце наявні ворожі для Росії матеріали, і містилися образа гідності імперії Романових, і загалом тенденційні у цьому відношенні, категорично не допускалися до використання [7, арк.14-15].

Однак, попри усі зусилля, російській окупаційній владі не вдалося відновити у 1916 році навчальний процес у школах Косівщини, багато в чому в силу об'єктивних причин. Але й навіть і відкриття тих шкіл, які вдалося відкрити, сприяло значному піднесенню національної свідомості косівчан так як мовою викладання у них передбачалася українська.

Таким чином, російська окупаційна влада, розуміючи усю вагу освіти, як чинника покращення її іміджу, приділила значну увагу питанню відновленню шкільного навчального процесу на підконтрольних територіях, зокрема Косівщини. Вона навіть пішла на поступки, дозволивши викладання українською мовою, в той же час заборонивши німецькою та єврейською. Щоправда до цього процесу мали допускатися лише благонадійні вчителі. У тих місцях, де не вистачало вчительських кадрів, дозволялося залучення місцевих інтелігентських кіл. Однак російська окупаційна адміністрація не змогла справитися з рядом об'єктивних причин: нестача приміщень для шкіл, продуктів харчування, теплого одягу, зубожіння населення краю, в т.ч. і вчителів, важкодоступність і віддаленість шкіл для мешканців гірських районів тощо. Тому не дивно, що діяльність російської окупаційної влади щодо організації навчального процесу у школах Косівщини у 1916 році провалилася.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бахтуріна А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва: АИРО – XX, 2000. 239 с. (Серия «Первая монография» / под ред. Г.А. Бордюгова).
2. Брицький П. Західноукраїнські землі у роки Першої світової війни // *Історична панорама: Збірник наукових статей*. Чернівці: Рута, 2004. Вип. II. С. 98-109.
3. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ: Кліо, 2014. 784 с.
4. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Жовква: Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1998. Т. 1. 524 с.
5. Приказ Начальника Штаба Верховного Главнокомандующего. 3 июля 1916 г. № 1418. Временное положение об управлении областями

- Австро-Венгрії, занятыми по праву войны // *Приказы начальника Штаба Верховного главнокомандующего за 1916 год / Россия. Штаб Верховного главнокомандующего (1914-1917)*. Ч. I. [б.м.]. С. 2-13.
6. Приказ Начальника Штаба Верховного Главнокомандующего. 14 октября 1916 г. № 1418. Временное положение об устройстве учебной части в областях Австро-Венгрии, занятыми по праву войны // *Приказы начальника Штаба Верховного главнокомандующего за 1916 год / Россия. Штаб Верховного главнокомандующего (1914-1917)*. Ч. 3. С. 8-10.
 7. Гайсенюк В. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914-1918). Чернівці: Друк Арт, 2017. 307 с.
 8. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1-16.
 9. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки) Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
 10. Костючок П. Гуцульщина в роки російської окупації в період Першої світової війни // *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ. 2006-2007. С. 197-205.
 11. Кучера І.В. Освітньо-виховний процес у Східній Галичині в умовах російської окупаційної адміністрації (1914-1917 рр.) // *Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці*. Зб. наук. праць. Івано-Франківськ, 2005. С. 123-127.
 12. Литвин В.М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Київ: Наукова думка, 2014. 453 с.
 13. Любченко В.Б. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916-1917 рр.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2011. Вип. XIX. С. 345-368.
 14. Місюра І.В. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914-1915 рр. // *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ. 2001. № 7. С. 149-153.
 15. Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915. Накладом видавництва «Політична бібліотека», 1915. 116 с.

С. В. Олійник

Деятельность российской оккупационной власти по организации учебного процесса в школах Косовщины в 1916 году

Статья посвящена событиям Первой мировой войны на Косовщине в 1916 году. В центре внимания автора встала проблема реализации образовательной политики российской оккупационной властью в регионе. На основе анализа работ историков, привлечения архивных материалов, делается попытка исследовать деятельность российской оккупационной власти по организации учебного процесса в школах Косовщины в 1916 года.

В публикации раскрываются основополагающие принципы и положения российской власти в образовательной сфере на оккупированных территориях. Отмечается, что во время второй оккупации, российская власть, учитывая предыдущий опыт, прибегла к смягчению своей политики, стараясь избежать острых, болезненных моментов.

Отмечается, что российская оккупационная администрация, понимая значение образования, как фактора улучшения ее имиджа, уделила значительное внимание вопросу восстановлению школьного учебного процесса на подконтрольных территориях, в т.ч. и Косовщины. Новой властью была проведена значительная работа по выяснению состояния школ и наличию учительского состава, которая показала наличие серьезных проблем, как объективного, так и субъективного характера.

Автор констатирует, что все попытки российской оккупационной власти, несмотря на все задекларированные намерения и приложенные усилия, возобновить учебный процесс в школах Косивщины в 1916 году провалились.

Ключевые слова: Косивщина, образование, школа, русская оккупация, русская оккупационная власть, интеллигенция

S. Oliyuk

Activity of the Russian government authority on the organization of the educational process in schools of the space in 1916

The article is devoted to the events of the First World War on the Kosiv region in 1916. In the centre of attention of the author, there was a problem of educational policy implementation by the Russian occupation authorities in the region. Based on the analysis of the works of historians, the attraction of archival materials, an attempt is made to investigate the activity of the Russian occupation authorities in organizing the educational process at Kosivshyna schools in 1916.

The publication reveals the fundamental principles and provisions of the Russian authorities regarding the educational sphere in the occupied territories. It is noted that during the second occupation, the Russian authorities, taking into account previous experience, resorted to mitigating their policies, trying to avoid acute, painful moments.

It is noted that the Russian occupation administration, recognizing the whole weight of education as a factor in improving its image, paid considerable attention to the issue of restoration of the school educational process in the controlled territories, including and Kosivshyna. The new government has done a significant job of clarifying the status of schools and the presence of a teacher's staff, which showed the existence of serious problems, both objective and subjective.

The author states that all attempts by the Russian occupation authorities, despite all the declared intentions and efforts made, to reinstate the educational process at the Kosivshchyna schools in 1916 failed.

Key words: Kosivshchyna, education, school, Russian occupation, Russian occupation power, intellectuals.

Отримано: 03.08.2018

УДК 355:354-027.568(477)«1920»

Т. М. Швидченко

АРМІЯ УНР ПІД ЧАС ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ У ЗАПІЛЛІ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (січень-лютий 1920 р.)

У статті висвітлюється Армія УНР у Першому зимовому поході в заплілі Добровольчої та Червоної армій в кінці січня – на початку лютого 1920 р. Саме у цей період Армія УНР під командуванням Михайла Омеляновича-Павленка перейшла на боротьбу в заплілі з Робітничо-Селянською Червоною Армією. Матеріальний стан українського війська був тяжким, ситуацію ускладнювала постійна загроза зіткнень з регулярними більшовицькими частинами. В охоплений період, в умовах проведення радянської політики, яка була спрямована на знищення партизанських з'єднань на окупованих червоними росіянами територіях, Армія УНР у Зимовому поході

ді була змушена діяти окремими частинами, розділившись на дві групи: Північну (Юрій Тютюнник та Олександр Загородський), головним завданням якої був прорив більшовицького фронту та вихід в їх заплілля та Південну (Михайло Омелянович-Павленко) – вони пішли на з'єднання з повстанцями отамана Андрія Гулого-Гуленка. Допомога повстанських організацій та підтримка місцевого населення дала змогу Армії УНР окремими групами здійснювати военні операції в запліллі Червоної армії та об'єднатися в середині лютого, в районі Чигирин – Черкаси, для спільного походу на Лівобережжя. Таким чином, армія Зимового походу успішно перейшла на лівий берег Дніпра, де пробула чотири дні. За цей час нею була проведена велика агітаційна робота, в результаті якої вдалося зірвати продовольчу політику більшовиків в Полтавщині.

Ключові слова: Армія УНР, Перший Зимовий похід, Червона армія, українська революція 1917-1921.

Після боїв влітку 1919 р. становище української армії на фронті погіршувалося, 31 серпня був втрачений Київ, що вкрай негативно вплинуло на її моральний стан та боєздатність. Вже в серпні український уряд не мав змоги постачати своїй армії зброю та амуніцію через те, що країни Антанти заблокували кордони УНР. З жовтня почалася епідемія тифу, вона стрімко поширювалася і в листопаді підкосила значну частину війська. В кінці жовтня – в середині листопада Галицька армія мала близько п'яти тисяч вояків [1, с.42], Армія УНР – чотири тисячі сто сімдесят [2, с.197] (для порівняння, в липні – серпні 1919 р. об'єднані українські регулярні армії (без повстанців у запліллі червоних та білих) складалися з близько сотні тисяч вояків, у тому числі УГА – близько п'ятдесяти тисяч вояків [3, с.114]). Спроби провести мобілізацію не знайшли належного відгуку в пасивного населення, яке було змучене перманентною війною та постійними змінами влади. Симон Петлюра у своїх спогадах назвав це явище «прокляттям української армії» [4, с.18]. Навіть надлюдські зусилля командування утримати хоча б західну частину Поділля з Кам'янцем-Подільським завершилися поразкою. «Трикутник смерті», в якому українська армія була затиснута білогвардійцями, більшовиками та поляками, став причиною того, що уряд і командування 16 листопада мусили вирушати на північ. Ситуація ускладнювалася тим, що Румунія теж була вороже налаштована до УНР. Сепаратне перемир'я УГА з Денікіним, укладене 6 листопада, стало черговим міцним деморалізуючим фактором для Армії УНР.

Рішення про перехід на партизанські методи боротьби проти денікінців опиралося на сподівання, що Збройні Сили Півдня Росії від початку масових мобілізацій стали нестабільними, а припинення їх наступу проти більшовиків свідчило про виснаження сил та відсутність резервів.

6 грудня 1919 р. частини Армії УНР кількістю біля десяти тисяч осіб, з яких близько двох тисяч були боєздатними, вирушила в заплілля білогвардійців. У цей період стратегія командування Армії УНР полягала у збереженні кадрів української армії до мо-

менту зміни ситуації, коли можна було б розвернути частини до штатного складу, та недопущення зміцнення окупантів в Україні.

Тактично Армія УНР діяла в рамках ухилення від зустрічі з великими з'єднаннями ворога й нападами на малі. Розташування відбувалося групами, це була міра проти несподіваних нападів ворога. Проводилася безперервна розвідка (роз'їздами і агентурна), охорону влаштовували у поході тільки роз'їздами, щоб тримати в купі сили. Старшини могли самостійно керуватися власними рішеннями у ході бойових операцій, або в процесі пересувань частин армії. Крім того переважали нічні марші, харчування армії здійснювалося виключно місцевими засобами. Велика увага придлялася поповненню й формуванню кінних частин. Назагал був тотальний брак набоїв та медичного обладнання. Характерними були постійні наради командного складу армії.

У кінці грудня 1919 р. – на початку січня 1920 р. денікінці робили невдалі спроби встановити співпрацю з Армією УНР. Українське командування було зосереджене на встановленні зв'язків з повстанцями (отаманами Ананієм Волинцем, Яковом Шепелем, Дмитром Цвітковським, Петром Дерещуком та ін.). У зв'язку зі змінами на фронті, за умов наступу Червоної армії та відступу білогвардійців на південь, продовжуючи вести партизанські методи боротьби, українська армія перейшла в запілля Червоної армії.

На початку січня Червона армія переслідуючи війська білогвардійців, що відступали, вийшла на побережжя Азовського моря [5, с.210]. На чолі білогвардійських військ на півдні до квітня 1920 р. був генерал Антон Денікін, а з 4 квітня цю посаду обіймав генерал барон Петро Врангель. На початку 1920 р. безпосереднє командування білогвардійською армією в Криму здійснював генерал Яків Слащов.

Ще в липні 1919 р. на партійній конференції латиських полків, яка була присвячена завданням комуністів у боротьбі з денікінськими військами, було заявлено: «Якщо ми не втримаємо Україну й Росію, ми не втримаємо й Латвію» [5, с.203]. Тож очевидним є факт, що завоювання України для більшовиків стояло на першому місці, і вони кинули усі свої сили на те, щоб не допустити втрати стратегічно важливої території. Яскравим прикладом даної стратегії радянського керівництва є Резолюція Центрального бюро Комуністичної Спільноти робітничої молоді України за 20 січня 1920 р. про інтернаціональний принцип побудови КСРМУ та про боротьбу з націоналістичними організаціями молоді в Україні [6, с.159]. Назва свідчить сама за себе, адже боротьба велася не лише на фронті, але й у найрізноманітніших аспектах цивільного життя українського населення. Факт серйозної загрози з боку більшовиків був очевидним для командування армії Зимового походу.

Після того, як командування Армії УНР прийняло рішення про перехід в запілля Червоної армії, маршрут Зимового походу пролягав у напрямку лінії Черкаси – Чигирин – Канів, де мало розгорнутися повстання проти більшовиків. Перед українськими частинами стояло завдання й надалі уникати сутічок з більшовиць-

кими з'єднаннями, а марш продовжувати однією групою і тільки в разі складних обставин проводити операції невеликими групами. Головним завданням армії було поширення серед населення революційних настроїв, інформування про існування українських національних сил та політична агітація. Фактично армія Зимового походу мала стати політичною демонстрацією і підготувати плацдарм для подій весни 1920 р. [7, с.XLVII]. Загальна ситуація з активністю населення була зовсім несприятливою, в першу чергу через вкрай пасивний стан селян. Апатія починала поширюватися й на вояків Армії УНР. Політичний референт армії Панас Феденко, в листі до Командуючого Київського дивізією повідомляв, що в гіршому випадку армії доведеться розійтися. В середині січня 1920 р. без належного озброєння, достатньої кількості одягу та ліків війську було дуже тяжко проводити партизанську боротьбу. Основним деструктивним моментом була загальна аморфність населення, яке не підтримувало ні більшовиків, ні боротьбистів, але й до закликів Армії УНР ставилося байдуже. Зокрема, на той момент, навіть в містах, в яких не було ніякої влади, жителі не поспішали утворювати нову, власну [7, с.XLIX].

Тим часом, більшовицька влада набирала обертів у боротьбі проти неугодних їй елементів. 16 січня Нестор Махно і його загони були оголошені поза законом, ця подія стала показовою – після того, як Червона армія використала анархістські сили у власних цілях і вони почали їй заважати – безжалюно їх ліквідувала.

Радянське командування ще з зими 1919 р. проводило активну політику, спрямовану на знешкодження будь-яких антирадянських елементів, що діяли на окупованих ними територіях. 22 грудня 1919 р. була видана інструкція про завдання ревкомів у «будівництві влади на місцях», в якій Всеукрревком резюмував: «Однією з умов стійкості нашого фронту і тилу необхідно вважати повну ліквідацію банд, які тероризують протягом двох років селянське населення, і обеззброєння куркульських та бандитських елементів села, що підготували в минулому поразку нашої армії і захоплення України Денікінім». Всеукрревком закликав населення вилучати всю зброю в селах и передавати її Червоній армії [8, с.202]. Революційні комітети були органічно пов'язані з Червоною армією. Вони вели політично-виховну роботу серед червоноармійців, проводили мобілізації, створювали воєнно-адміністративний апарат, готували навчені резерви, забезпечували армію зброєю, боєприпасами, знаряддями та продовольством. Член Всеукрревкома Володимир Затонський був одночасно членом Реввоєнради Південного фронту та постійно знаходився в діючій армії. Агентурна розвідка про запліля противника теж була у розпорядженні Всеукрревкому.

Для охорони більшовицького порядку, боротьби з «бандитизмом» і для роззброєння населення Всеукрревком дозволив місцевим ревкомам формувати караульні команди. При волосних воєнкомах створювались озброєні команди силою в один-два взводи по три відділення в кожному. Командний склад комплектувався переважно з колишніх офіцерів, які довели свою відданість радянській вла-

ді. Уся робота місцевих караульних команд будувалася на досвіді регулярних частин. Вони першими йшли в бій з «бандитами», проводили операції проти дезертирів тощо. Також вони займалися вилученням зброї в населення, щоб попередити утворення нових повстанських угруповань, які вони називали «кулацькими бандами». «Найпершим і найбільш важливим військовим завданням в Україні, що визволяється, є роззброєння куркульських і бандитських елементів» – йшлося в декларації про воєнну політику радянської влади в Україні. Робота по роззброєнню населення проводилася повсюдно, цим займалися переважно конвойні батаїйони повітового воєнкомату в складі до трьохсот чоловік, а також повітова міліція кількістю до двохсот чоловік [8, с.208]. Крім того, в роззброєння брали участь конвойні команди та міліція волосних ревкомів та воєнкомів.

Розмах роботи радянського керівництва на українських територіях був надзвичайно широким та рішучим. Всеукрревком мав конкретне завдання – повну ліквідацію партизанських з'єднань по всій території України, окупованої більшовиками. Тому Червона армія мала строгий наказ – не приймати до свого складу партизанських відділів. Всі партизани відправлялися в заплілля, де після ретельної перевірки частину з них направляли в запасні відділи Червоної армії, а небажані кадри передавалися революційному трибуналу [9, с.162]. Всі партизанські відділи мали бути терміново обеззброєні, а тих, хто чинив опір – знищували. Разом з тим, Всеукрревком рекомендував Червоній армії обережно ставитися до партизанських відділів, які знаходилися в заплілі Денікінських військ. Вони планували використовувати будь-які озброєні частини в інтересах ліквідації свого головного ворога – Денікіна, але при тому всіляко намагалися паралізувати вплив повстанських відділів на Червону армію [8, с.209]. Відтак Армія УНР у першій половині Зимового походу, піддаючись серйозній небезпеці з боку дій Всеукрревкому та безпосередньо Червоної армії, мала мінімальний ступінь захисту, адже вона перебувала у заплілі Добровольчої армії, а це було вигідно для більшовиків.

22 січня 1920 р. в районі Новоукраїнки, та сіл Добринка – Хмелеве українське військо опинилося між двома арміями – Червоною з півночі та білогвардійською з півдня. Тому командування Армії УНР вирішили зробити марш роз'єднаними колонами, щоб з'єднатися в середині лютого в районі Чигирин – Черкаси для спільного походу на Лівобережжя [10, с.380].

23 січня о 14 год. був виданий наказ Південній групі перейти фронт денікінців між селами Мала Виска й Плетений Ташлик. Група була поділена на дві колони: перша – кінні й інші рухові частини (3-й кінний полк, кінно-гірський дивізіон та інші окремі кінні сотні) і обоз – його очолив полковник Стефанів; друга група – піші частини та обози на чолі з командиром групи полковником Ткачуком.

Того ж дня відбувся бій з білогвардійцями під Олексіївкою, закінчився він поділом формування на дві групи та втратою частини обозу. Після сутички в селі Арсенівка зібралися всі, кому вдалося прорватися крізь денікінський фронт – 350 вершників зі штабом та неповним обозом. Частина запорожців зали-

шилася по той бік фронту. Таким чином, втративши багато во-
яків та майна, Михайло Омелянович-Павленко прийняв рішен-
ня звести в одне з'єднання окрему гайдамацьку сотню з 3-м кін-
ним полком. Так почалося формування 2-го Кінно-Запорозького
полку, до якого пізніше приєднали сотню з кінного полку Костя
Гордієнка (Окрема Гайдамацька сотня, 3-й кінний полк та інші
з'єднання). Першим командиром нового кінного полку став пол-
ковник Волощенко, який був у пошані в запорожців Лівобережжя
[10, с.176]. Інша частина запорожців під командуванням полков-
ника Дубового рухалася на південь Херсонщини, перетнувши за-
лізничцю Новоукраїнка–Єлисавет.

Прорив на північ мав відбуватися двома групами. Північною,
в яку увійшли Київська (Юрій Тютюнник) і Волинська (Олександр
Загородський) дивізії та Південною, яку склали Запорізька дивізія
та 3-й кінний полк (Михайло Омелянович-Павленко). Головним за-
данням Північної групи був прорив більшовицького фронту та ви-
хід в їх запілля у напрямку Києва, Звенигородки, Каніва та Черкас.
Завданням Південної групи був вихід на зв'язок з повстанцями ота-
мана Андрія Гулого-Гуленка, сталося це 25 січня 1920 р. на території
Єлисаветградщини Лівобережжя [11, с.44]. Організованість гулів-
ців приємно вразила М. Омеляновича-Павленка, з вигляду це була
справжня «Національна Гвардія» з усіма національними відзнака-
ми – шликами, стрічками, тощо. Гулівці контролювали залізничну
дільницю Катеринослав–Знам'янка–Павлик. Завдяки їм Дієва армія
УНР значно поповнила свої запаси харчами та набоями. У зв'язку
з цією зустріччю у селі Володимирівці відбулася нарада про по-
шук шляхів, методів і форм подальшої боротьби. Результатом на-
ради стало те, що угруповання отамана Гулого-Гуленка було вжито
за наказом командарма до складу Запорізької групи, яку він і очо-
лив [12, с.425]. Це значно зміцнило армію. Також на нараді виріши-
ли, що отаман Гулий-Гуленко не перериватиме контактів з більшо-
виками. Запорожці повинні були діяти тимчасово під назвою «гу-
лівців» – з метою збереження від агресивних дій з боку більшовиків.
Загальне становище на початку року в армії було вкрай тяжким,
особливо через роз'єднаність частин, триматися вдавалося завдяки
повстанським організаціям та прихильності населення. Приблизно
в цей же час Ю. Тютюнник встановлює зв'язки з отаманом Юліаном
Мордалевичем під Каневом [13, с.181].

27 січня в Кирилівці освятили прапор нового Мазепинського
полку, що входив до Волинської дивізії. У цей час поповнювалася
та готувалася 60-та радянська дивізія, переважно з кінних частин
і тачанок. Її завданням було виявлення та ліквідація «банди
Тютюнника». На той момент Армія УНР Зимового походу перетво-
рювалася в серйозну бойову силу [18, с.90]. 28 січня у с. Вільшана
до штабу дивізії Юрія Тютюнника прибули делегати Добрармії з
пропозицією об'єднання. Її було відкинута.

24 січня відбувся бій Чорних Запорожців з добровольцями у
с. Липовецькому та с. Пушковому. Запорожці розгромили застави
Ольвіопільського загону полковника Попова з армії Денікіна, які

відступали на південь та захопили полонених і велику бібліотеку.

25 січня розвідкою Армії УНР було виявлено, що всі комуністичні частини, які були в районі Звенигородки та Шполи, перейшли на південь. У Звенигородці та Шполі залишилися тільки місцеві організації комуністів. В районі Бобринська та Сміли знаходилися штаби групи більшовицьких військ, які оперували на Правобережжі. В Черкасах та в Києві відбувалися з'їзди селян і повстанців, які виступали за самостійність України і за права на свої землі. Населення було вороже налаштоване до комуністичної влади.

У більшовицькому заплілі українські відділи опинилися 31 січня. За агентурними відомостями, командирам Північної групи стало відомо, що більшовицькі відділи вирушили для ліквідації «Банд Тютюнника» в район Голованівська і Глодосів. В наказі про ліквідацію зауважено, що комуністи мають приховувати від населення те, що вони воюють із петлюрівцями, це свідчить про симпатії населення до української армії. Радянському керівництву доводилося витратити на боротьбу з «петлюрівцями» окремі підрозділи Червоної армії, а також створювати організації, які займалися дискредитацією українського війська в очах цивільного населення.

В кінці січня Київська дивізія встановила зв'язок із Запорізькою дивізією, вона в той час знаходилася в районі с. Велика Виска і мали бій з добровольцями, після якого їм вдалося прорвати фронт денікінців, і Запорізька дивізія відійшла на північ від Єлисаветграда. Тоді ж Юрій Тютюнник отримав пропозицію від білогвардійського командира Ольвіопільської групи Попова розпочати переговори про спільні дії проти більшовиків. Тютюнник відповів, що це можливо тільки за умов визнання незалежності України та підпорядкування усіх частин ЗСНР, що перебували на її території, українському командуванню. Проте стрімкий відступ збройних сил білого руху не сприяв веденню подальших переговорів, тим більше політичного характеру [15, с. 131]. Такі поступливі настрої білогвардійців не сприймалися всерйоз представниками військового командування УНР, і як свідчать документальні джерела, не дарма. Колишній голова Особливої наради О. Лукомський у листі до А. Денікіна (20 березня 1920 р.) писав: «... у цій боротьбі потрібно було об'єднати всі антибільшовицькі сили й прагнення для однієї мети – перемоги над більшовизмом... У випадку остаточної перемоги над більшовиками й возз'єднання сильної Росії... обіцянки не мали б жодного значення і сильна Росія втілила б у життя ту політику, яку б вона вважала за потрібну» [16, с. 132].

Готовність білогвардійського командування піти на військово-кооперацію з Армією УНР була офіційним гаслом і зумовлювалась спочатку не тільки потребою формальної зміни «денікінського» політичного курсу, а й необхідністю далі вести боротьбу проти більшовизму. Залишки білогвардійських угруповань були відрізані від своїх основних військ без поповнень – Донської області та Кубані, тому єдиним джерелом ресурсів могли бути тільки українські землі. Крім того, чисельність Добровольчої армії на той період не давала підстав для надії на самостійну перемогу їхніх військ.

На Петра Врангеля чинився тиск з боку єдиного закордонного союзника Білого руху – Франції, щодо порозуміння з Польщею та українцями. Адже наприкінці квітня польсько-українські сили почали наступ проти Червоної армії. Через вдалий контрнаступ більшовиків в кінці місяця спонукав Францію до таких дій [15, с.138].

Що ж до перебігу Зимового походу, то до лютого 1920 р. українські частини роз'єднаними колонами просувалися в бік Черкащини, проводячи успішні бої з ворогом та по можливості тримаючи між собою зв'язок. У лютому 1920 р. Червона армія нараховувала більше 3-х мільйонів осіб [5, с.207]. І значна частина цієї сили була зосереджена на території України в процесі ліквідації білого руху та численних повстанських угруповань, які намагалися їй протистояти. В цей час майже вся Черкащина і Канівщина була охоплена партизансько-повстанським рухом. 1 лютого обидві групи Армії УНР Зимового походу прорвалися крізь фронт червоних і зосередилися в районі Канів – Чигирин – Черкаси. Українське військо почало руйнувати запліля Червоної армії, знищуючи окремі її частини. Згодом Армія УНР охопила своєю діяльністю Канів, Черкаси, а також район Сміли – Бобринська.

3 лютого на цих територіях не було регулярних військ Червоної армії. Місцева більшовицька охорона або розбилася або поскупчувалася в повітових містах. Більшовики, з огляду на те, що на Черкащині їхні сили були слабкі, проводили активну агітацію серед місцевих партизанів за виступ проти Армії УНР [17, арк.73].

В ніч з 3 на 4 лютого комуністичними агітаторами були спровоковані жителі м. Мошни до нападу на частини Армії УНР. В ніч з 5 на 6 лютого розвідка 5 кінного полку була обстріляна залпом при в'їзді в Мошни, після цього українські частини виступили в місто для ліквідації комуністичного осередку. Волинська дивізія вийшла з Канева і зосередилася неподалік. Полк Чорних Запорозжів перебував у с. Лозовок [17, арк.79].

6 лютого після зайняття українськими військами Канева, вибиті частинами Армії УНР, більшовицькі відділи відійшли у напрямку Переяслава. Для їх переслідування була надіслана кіннота. В той час у Черкасах регулярних комуністичних частин не було. В м. Сміла розташовувався більшовицький піший полк, який реквізував 350 возів у місцевого населення.

7 лютого штаб армії, Запорізька дивізія, 3-й кінний полк та загін отамана Андрія Гулого-Гуленка перебували в с. Цибулево. Там їх атакували частини Червоної армії [18, с.38]. 10 лютого Кінний полк Чорних запорозжів та Мазепинський кінний полк на чолі з полковником Петром Дяченком атакували станцію Бобринська та м. Сміла. Через підхід до станції більшовицького панцерника, Дяченко відвів свої частини зі Сміли, проте в цьому бою українські вояки здобули амуніцію, набої та 60 верхових коней [17, арк.82-83].

Тим часом, російське більшовицьке керівництво продовжувало залучати до боротьби з українськими партизанами не тільки регулярні частини Червоної армії, але й так звані «продовольчі заго-ни», загоны внутрішньої служби і безпосередньо Українську трудо-

ву армію [19, с.385]. Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів РСФРР від 21 січня 1920 р. було створено Українську трудову армію у районі південно-західного фронту в Україні за чисельністю у 30 000 осіб, а керівництво нею покладено на народного комісара з національних справ РСФРР Йосипа Сталіна. Йому було підпорядковано відповідно до наказу командувача фронту Олександра Єгорова №141 від 21 грудня 1919 р. всі резервні й запасні частини фронту і армій [20, с.245]. Ці заходи радянської влади мали на меті якнайшвидше знищити повстанців у своєму заплілі.

12 лютого штаб на чолі з Михайлом Омеляновичем-Павленком, Волинська та Київська дивізії Юрія Тютюнника, запорізька піхота полковника Івана Дубового і очолювана полковником Олексом Алмазовим артилерія, з'єднавшись, вирішили на нараді, армія перейде по кризі Дніпро, щоб опинитися на Лівобережній Україні [10, с.380-381].

13 лютого в районі сіл Худолівка – Топилівка – Погорільці відбулася переправа Армії УНР через Дніпро на Полтавщину. Війська розташувалися в районі м. Медведівки, Черкас (5-й кінний полк), с. Нечаївки, звідки відступили в район Васютинці – Єреміївка (на Лівобережжі). Запорізька дивізія перейшла в район с. Котлов – Москаленки, Волинська в м. Єреміївку [7, с.LXXIV]. А 14 лютого Армія УНР досягла сада на південний схід від Черкас на лівому березі.

Опинившись на лівому березі Дніпра, дивізії Армії УНР діяли розрізнено. Після успіху в Черкасах та Смілі моральний дух вояків значно піднявся. Наказом за 15 лютого 1920 р. М. Омелянович-Павленко виголосив подяку старшинам і козакам, а особливо отаманам Тютюннику і Загородському.

Завдяки вдало проведеній агітаційній роботі, серед населення Лівобережжя швидко поширювалася інформація про українське військо. Перебуваючи на Полтавщині, крім проведення широкої агітації, армія Зимового походу мала одним із завдань захопити місто Золотоношу (силами полку Чорних Запорозжців та 2-го кінного Запорізького полку в об'єднаній кінній бригаді запорожців), а інші частини мали рушити в напрямках Лубни – Хорол (Київська дивізія) і Гребінка (Волинська дивізія) [10, с.299].

В цей час становище війська було досить важким, воно потребувало плацдарму для відпочинку та переформування (потреба в грошах, зброї, наряді, одязі). Бракувало відомостей від уряду, а ворожа пропаганда негативно впливала на моральний стан вояків.

В той час у районі с. Семенівка, за агентурними відомостями Волинської дивізії, знаходилося два більшовицьких полки, що рухались з метою ліквідації «петлюрівців», про що було повідомлене керівництву Київської дивізії. У зв'язку з цим головне командування послало охорону своїх частин та агентурну розвідку. Термінові донесення мали передаватися в головний штаб чотири рази на добу – в 6-й, 12-й, 18-й і 24-й годинах [17, арк.90].

15 лютого Кінний полк Чорних Запорозжців під командуванням Петра Дяченка виступив проти тилових частин 60-ї стрілецької дивізії. О п'ятій ранку Чорні Запорозжці виступили із с. Деньги.

Сотник Божко мав підірвати станцію Золотоноша – Пирятин, підривом керував Никифор Авраменко. У місті було два відділи особового призначення до п'ятисот чоловік. В авангарді Чорних Запорожців йшов 2-й курінь поручника Карліса Броже. У результаті наступу їм вдалося заволодіти східною частиною міста аж до річки, західну утримували більшовики. Увечері Чорні Запорожці повернулися до с. Деньги, втрати полку становили чотири вбитими, три пораненими, також було дев'ять поранених коней. У більшовиків – до сотні вбитими. З Пирятина до Золотоноші мали надійти ще два полки піхоти Червоної армії. Тому взяття міста тільки силами Чорних Запорожців виявилось неможливим [7, с.LXXV]. Таким чином, в ніч з 14 на 15 лютого полк Чорних Запорожців вибив із Золотоноші більшовицькі частини, захопивши кілька десятків полонених. Але більшовики швидко перейшли у контрнаступ з підкріпленням із Переяслава – інтернаціональної піхоти, та вибили Чорних Запорожців на місто Кропивну і далі на Великі Коснівці.

16 лютого м. Жовнин було зайнято невеликими відділами місцевих комуністів. 5-й гарматний полк Київської дивізії розформовувався: дві гармати під командуванням сотника Вітка переводиться в 5-й піший збірний полк. Одна гармата під командуванням сотника Чорного – в 5-й кінний полк. Старшин, козаків, коней і майно розподілили рівномірно до кожної гармати. Всі зайві коні і сідала були передані в 5-й кінний полк. Гроші і всі документи прийняв Штаб дивізії. Сотники Вітко та Чорний перейшли під керівництво командирів кінного та пішого полку. Після того командарм наказав армії перейти на другий берег Дніпра, через загрозу прямого зіткнення з регулярними частинами РСЧА та подальшими планами просуватися в бік польського фронту. Вони мали повернутися до Західного Бугу у зв'язку з тим, що весною мала розпочатися нова війна, тому дієва Армія УНР мала пересунути ворожим запіллям ближче до лінії фронту.

17 лютого Черкаси були зайняті змішаними відділами російських і місцевих комуністів кількістю біля чотирьохсот чоловік. У м. Смілі знаходився більшовицький відділ кількістю біля трьохсот чоловік. Всі дивізії армії Зимового походу стали на марш і перейшли в райони: Волинській дивізії – Худолівки, Київській – Чернявки (на березі Тясмина), Запорізькій – Лубенців та Зятятинців [7, с.LXXIX]. Полку Чорних Запорожців було наказано по прибутті на ночівлю, негайно надіслати донесення в Штаб армії (с. Лубенці) і увійти в безпосередню підлеглість командарма УНР. Частини запаслись фуражем на дві доби, всі частини перебували в повній бойовій готовності. Також командирам окремих частин надійшов наказ якнайшвидше одягти людей і невідступно виконувати наказ. Начальник штабу передав зі скрині штабу дивізії п'ятсот тисяч радянських карбованців у польову скарбницю при Київській збірній дивізії. На той момент військо потребувало нової амуніції, зброї та ліків, крім того були й інші, дрібніші проблеми. До прикладу Юрієм Тютюнником було помічено і зафіксовано, що старшини і деякі командири окремих частин дозволяють собі в образливому тоні го-

ворити про не підлеглі їм частини. Він згадує випадки погроз командирами частин розправитися силою з непідлеглими їм людьми. Такі випадки він кваліфікував як ненавмисний злочин і закликав свідомих старшин проводити виховну роботу серед своїх підлеглих у напрямку козацького братерства і єдності. Наказував, що тільки у випадку явного злочину, який може потягти за собою тяжкі наслідки, можна застосовувати арешт при належних документах і через штаб дивізії передавати того хто провинився у свою частину. У інших випадках старшина може зробити тільки зауваження і довести про випадок до його безпосереднього командира. Командирам частин наказував звернути особливу увагу на підняття авторитету старшин. Нагадуючи їм, що авторитет здобувається довгою і впертою працею, чесним відношенням до своїх обов'язків, а не заграванням на інстинктах юрби [17, арк.93].

Михайло Омелянович-Павленко в свою чергу також приділяв особливу увагу виховній роботі серед лав українського війська, а в Зимовому поході надавав дуже важливе значення в цьому процесі саме офіцерам.

17 лютого Армію УНР було зайнято Золотоношу. Але з Кам'янца-Подільського надійшов наказ, у якому була зазначена можливість польсько-російського воєнного конфлікту, через що командарм повернув армію на Правобережжя, до Холодного Яру. Обози армії були занадто переобтяжені великою кількістю хворих та поранених козаків, а особовий склад потребував відпочинку для підготовки до нового маршу в напрямку Забужжя [10, с.310]. Тому командування зібрало термінову нараду, на якій була проведена реорганізація армії – групи перетворили в дивізії.

18 лютого армія займає район м. Жаботин, с. Грушківка – с. Осота Стара. У ніч з 18 на 19 лютого Запорізька дивізія разом з холодноярівцями знищила у селі Кам'янці кінну сотню отамана Коцура, яка виступала на боці Червоної армії [10, с.79]. 19 лютого Армія УНР осягнула район Вербовка – Баландіно – Бондарівка. Єлисаветград був зайнятий білогвардійцями, все більше їхніх сил перекидали на польський фронт [17, арк.190].

Рейд Армії УНР на Лівобережжі в середині лютого 1920 р. в районі Золотоноші надав можливість українському командуванню налагодити зв'язки і взаємодіяти з такими місцевими отаманами як Гонга, Леонтій Христовий, Андрій Левченко та ін. Саме вони допомагали розповсюджувати агітаційну літературу на Харківщині та Катеринославщині. Отамани Полтавщини мали координувати свої дії з Армією УНР і збирати сили на весну, у зв'язку з можливим надходженням директив від Симона Петлюри про загальне всеукраїнське повстання. В районі Полтави почав функціонувати Полтавський губернський повстанський комітет [13, с.181].

Пробувши на території Лівобережжя всього чотири дні, Армія УНР встигла провести агітаційну кампанію серед місцевого населення навіть у віддалених від її місця дислокації регіонах (в Полтаві, Катеринославі, Харкові та ін.). Основна частина війська зосереджувалася на місях постою та робила невеликі переміщен-

ня. Частина Київської дивізії включно з Чорними Запорозжцями проводила бойові операції в Золотоноші, кіннота інших дивізій займалася розвідкою прилеглих територій. Армія встигла виконати поточні завдання – агітація була проведена, старшин мобілізовано, увага противника була прикута до діяльності армії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ковальчук М. «Армія терпить понадто від тисячних ран...». До питань про чисельність Української галицької армії на Великій Україні в 1919 р. // *Військово-історичний альманах*. 2006. Ч. 2 (13). С. 30–44.
2. Ковальчук М. Чисельність армії УНР за Кам'янецької доби Директорії (червень – листопад 1919 р.) у світлі архівних документів // *Військово-історичний альманах*. 2007. № 1 (14). С. 30–44.
3. Божко О.І. Українці на фронтах громадянської війни. 1917 – 1921 рр. // *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2000. Вип. 5. С. 113–117.
4. Ряст О. Сучасна українська еміграція та її завдання. Щипіорно, 1923. 89 с.
5. Гурьянов П. Червонное казачество Украины в борьбе с иностранной интервенцией и внутренней контрреволюцией (январь 1918 – ноябрь 1920): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1964. 316 арк.
6. Образование и деятельность комсомольской организации Харьковщины. 1917 – 1920. Документы и материалы. Харьков: Харьковское книжное издательство, 1961. 428 с.
7. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.VI.1920). Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1932. 240 с.
8. Павлюк Н. Военно-революционные комитеты на Украине в конце 1919-начале 1920 гг.: дис. ... канд. іст. наук: 1958. 396 л.
9. Резніков В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918 – 1923 рр.): дис. ... канд. іст. наук: Харків, 2016. 235 арк.
10. Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917 – 1920). Київ, 2007. 266 с.
11. Ковааль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. Київ: Діокор, 2001. 288 с.
12. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: життя і діяльність. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2005. 608 с.
13. Кульчицький Ю. Шаблі з плагів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2000. 260 с.
14. Дмитрук В.І. Вони боролися за волю України. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 1072 с.
15. Кривизюк А.П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2001. 196 с.
16. Мина Ж.В. Збройні Сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.): дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2008. 210 с.
17. ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 22.
18. Тинченко Я. Лидарі Зимових походів 1919-1922 рр. Київ, 2017. 726 с.
19. Литвин С.Х. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 2001. 640 с.
20. Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.). Київ, 1999. 640 с.

Т. М. Швидченко

Армія Української Народної Республіки во время Первого Зимнего похода в тылу Красной армии (январь-февраль 1920)

В статтє освещаются военные действия Армии УНР в Первом зимнем походе в тылу Добровольческой и Красной армий в конце января – начале февраля 1920 г. Именно в этот период Армия УНР под

командованием Михаила Омеляновича-Павленко перешла на борьбу в тылу с Рабоче-Крестьянской Красной Армией. Материальное положение украинской армии было тяжелым, ситуация осложняла постоянная угроза столкновений с регулярными советскими частями. В указанный период, в условиях проведения советской политики, направленной на уничтожение партизанских соединений на оккупированных красными россиянами территориях, Армия УНР в Зимнем походе была вынуждена действовать отдельными частями. Она разделилась на две группы: Северную (Юрий Тютюнник и Александр Загородский), главным заданием которой был прорыв фронта большевиков и выход в их тыл, а также Южную (Михаил Емельянович-Павленко) – они пошли на соединение с повстанцами атамана Андрея Гулоза-Гуленко. Помощь повстанческих организаций и поддержка местного населения позволила Армии УНР отдельными группами осуществлять военные операции в тылу Красной армии и объединиться в середине февраля, в районе Чигирин – Черкассы, для совместного похода на Левобережье. Таким образом, армия Зимнего похода успешно перешла на левый берег Днепра, где пробыла четыре дня. За это время ею была проведена большая агитационная работа, в результате которой удалось сорвать продовольственную политику большевиков на Полтавщине.

Ключевые слова: Армия УНР, Первый Зимний поход, Красная армия, Украинская революция 1917-1921.

Tetyana Shvydchenko

Ukrainian People's Army during the First Winter Campaign in the rear of the Red Army (January-February 1920)

The article highlights the Ukrainian People's Army during the First Winter Campaign in the rearward of the Volunteer and Red Army at the end of January – early February 1920. During this period, the Ukrainian People's Army under the command of Mykhailo Omelianovych-Pavlenko took control of the Workers 'and Peasants' Red Army. The material condition of the Ukrainian army was difficult, and the situation was complicated by the constant threat of collisions with regular Bolshevik units. During the Soviet period, under the Soviet policy of destroying partisan compounds in the territories occupied by Russian Reds, the Ukrainian People's Army was forced to act in separate parts, divided into two groups: the North (Yurii Tiutiunyyk and Olexandr Zagorodsky), the main task of which was the breakthrough of the Bolshevik front and the exit into their rearward and the South (Mykhailo Omelianovych-Pavlenko) – they went to join the rebels of Otaman Andrii Guly-Gulenko. The assistance of insurgent organizations and support of the local population allowed the Ukrainian People's Army to carry out military operations in the rearward of the Red Army and unite in mid-February in the Chyhyryn-Cherkasy region for a joint march to the Left Bank of the Dniro River. Thus, the Army of the Winter Campaign successfully switched to the Left Bank of the Dniro River, where it lasted four days. During this time, it carried out a major propaganda work, which led to the disruption of the food policy of the Bolsheviks in Poltava.

Key words: Ukrainian People's Army, First Winter Campaign, Red army, The Ukrainian Revolution 1917-1921.

Отримано: 27.08.2018

УДК 94(477.43):323.272«1917»

В. Р. Адамський

ПОДІЛЛЯ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ 1917 РОКУ

У статті аналізується революційний процес на Поділлі після падіння самодержавства в Росії у лютому 1917 р. Стверджено, що впродовж усієї доби Української революції 1917 – 1921 рр. у регіоні вчирозно розгорталася національно-визвольна боротьба за відновлення української державності. Зазначено, що з огляду на це, студіювання різних аспектів знакових подій на Поділлі провадиться досить активно. Проте наголошено, що багато вузлових моментів періоду Української Центральної Ради потребують подальшого вивчення. Показана проблемність функціонування на Поділлі інститутів державної влади, місцевого самоврядування та громадських структур. Акцентовано увагу на тому, що формування нових органів державної влади, уособлюваних інститутами губерньського та повітових комісарів, мав у регіоні свою специфіку, яка досліджена недостатньо. Виокремлено питання функціонування за нових революційних умов органів місцевого самоврядування. Відзначено, що окремого розгляду заслуговують питання щодо функціонування інститутів продовольчих та земельних комітетів. Особливої уваги потребує розгляд питання щодо створення громадських організацій та їхній вплив на розгортання революційних процесів у краї. Відзначено, що особливо актуальним є відстеження численних ініціатив, які сприяли становленню та відродженню національного чинника в революційних процесах. Окремо виділяються проблемні моменти, пов'язані з розвитком українського руху.

Ключові слова: Поділля, доба Центральної Ради, революція, комісар, громадські організації, продовольчі комітети, український рух.

Доба Української революції 1917–1921 рр. займає особливе місце в історії національного державотворення. Саме у цей період знайшла своє практичне втілення ідея багатьох подвижників української самостійницької традиції. Відтак 100-річчя знакової події стимулює дослідницьку корпорацію до осмислення важливих надбань революційного часу, особливо потенційних можливостей щодо мобілізації української нації, так само як і до прояву її слабких сторін, що унеможливили відстояти омріяну незалежність на цьому етапі історичного розвитку.

З огляду на ці присутні чинники дослідження різних аспектів Української революції 1917–1921 рр. у регіональному вимірі в період новітньої незалежності провадиться достатньо активно. При цьому предметом спеціальних студій виступають різні політичні системи, репрезентовані структурами Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського, Директорії УНР та

Західно-Української Народної Республіки. Кожній із них були притаманні свої специфічні риси та властиві тенденції розвитку.

У плані належної дослідницької уваги до вузових моментів регіональної історії Поділля не становить жодного винятку. Це має своє підставове пояснення. Під час революційних подій 1917–1921 рр. тут достатньо виразно розгорталася національно-визвольна боротьба за відновлення української державності. До прикладу, Подільське земське зібрання одним із перших в Україні 16 березня 1917 р. ухвалило рішення щодо націоналізації системи освіти в краї [1].

У період гетьманату П. Скоропадського на Поділлі реалізувався науково-освітній проект загальнонаціонального значення, пов'язаний із заснуванням Кам'янець-Подільського державного українського університету, що започатковувало вітчизняну традицію з підготовки висококваліфікованих спеціалістів для державних потреб [2].

У добу Директорії виділяється цілий історичний період, коли Кам'янець-Подільський з червня по листопад 1919 р. виступав столицею УНР [3]. На Поділлі майже рік функціонував інститут Головноуповноваженого уряду УНР [4], що, за констатацією І. Огієнка, продовжило боротьбу за Українську державність практично на рік [5].

З огляду на те, що у межах нашого повідомлення неможливо простежити характерні риси усіх політичних режимів, ми зосередимося лише на початковому етапі революції, пов'язаного з вагомим впливом на процеси як загальноросійських структур, так і суто громадських ініціатив, що основним своїм завданням ставили відродження української справи в усіх проявах національного життя. Знакові процеси на Поділлі доби Центральної Ради також неодноразово ставали предметом спеціальних студій. У контексті нашого повідомлення наголосимо на важливій історіографічній цінності низки праць за авторством провідних вітчизняних науковців. Це, зокрема, студії В. Лозового [6], О. Завальнюка у співавторстві з О. Комарницьким [7], В. Стецюком [8], С. Олійником [9], О. Реєнта та В. Рекрута [10; 11], О. Логінова та А. Семенко [12] та ін.

Однак не дивлячись на це, мусимо визнати, що багато вузових проблем потребують додаткового вивчення та, можливо, корегування уже усталених оціночних суджень. У запропонованому виступі ми спробуємо лише означити коло питань, які в силу різних обставин потребують до себе більш прискіпливої уваги, а відтак мають стати предметом подальших наукових розробок.

Передусім розглянемо специфіку функціонування на новому історичному етапі інститутів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських структур.

Інститут Подільського губернатора. В даному випадку йдеться про надто короткий, але насичений важливими подіями період революційних змін – від 27 лютого 1917 р., коли перемогла революція у Петрограді, до 6 березня. Цього дня у відповідності з телеграфним повідомленням князя Г. Львова Подільський губер-

натор О. Мякінін передав владні повноваження представникові Подільського губернського земства С. Градовському [13].

В історіографічній традиції закріпилася теза про певну контрреволюційність дій губернатора у ці зламні дні. Зокрема, на її підтвердження науковці, як правило, наводять факт заборони розповсюдження накладу газети «Юго-Западный край» від 3 березня 1917 р., де містилася інформація про події у Петрограді.

Насправді за своїми посадовими обов'язками губернатори належали до найвищої адміністративно-бюрократичної еліти Російської імперії, представляючи у регіонах особу імператора. Так само справедливою є думка, що домінування бюрократії над іншими факторами історичного процесу та жорстка ієрархічність державної влади виступали засадничою нормою «старого порядку». Однак до 1917 р. вагому частину бюрократичної еліти складали дворяни, котрі заслужили свої посади не через спадковість, а завдяки зв'язку з військовою службою чи іншим якісним надбанням. До останніх, власне, очевидно, можна віднести й особу О. Мякініна.

Зрозуміло, у революційні дні березня 1917 р. він не міг цілковито відмежуватися від тих настанов, які надходили з центру, зокрема в сфері цензури. Але на сьогодні нам не вдалося виявити документів, які б засвідчували його цілеспрямовану роботу над придушенням революційного руху. Врешті, 6 березня 1917 р. О. Мякінін одним із перших особисто подав прохання про звільнення його з посади [14, с. 9]. На Поділлі не мали місце факти переслідування губернатора за попередню діяльність, як це проявлялося в інших регіонах імперії. Ба більше, він не залишив регіон після революції, а продовжував ще тривалий час перебувати у Кам'янці-Подільському.

Інститут Подільського губернського комісара та повітових комісарів. Саме комісари, за задумом прибічників Тимчасового уряду, мали стати головними репрезентантами центральних органів влади на місцях. Вони працювали без офіційно визначеного статуту. Відповідно не було нормативно окреслено ні порядок їхнього призначення, ні термін повноважень, ні функціональні обов'язки. Усе це в своїй сукупності не виправдало надій ініціаторів створення даного інституту, однак це не зменшує його ролі.

Досвід Поділля демонструє різні варіанти призначення на посаду губернського і повітових комісарів. Але чимало документів засвідчує, що вагомо на цей процес впливали місцеві комітети громадських організацій. Досить часто саме від них надходили відповідні пропозиції [15; 16]. При цьому на посаду пропонувалися особи, які представляли різні фахові середовища. Серед них були колишні державні службовці, військові, учителі та ін. Також місцевий досвід засвідчує, що одним вдавалося пробути на посаді тривалі терміни, як це було, наприклад, у випадку з Подільським губернським комісаром П. Александровим, не дивлячись на те, що він належав до одіозної російської націоналістичної організації, а інші змушені були піти у відставку практично відразу після перемоги революції, як це було у випадку з Кам'янецьким повітовим комісаром В. Маркевичем.

Врешті, Подільський регіон демонструє приклад призначення на посаду комісарів свідомих симпатиків українського руху. Когорту останніх представляє Кам'янецький повітовий комісар П. Блонський, якого за «надмірну» підтримку Центральної Ради влітку 1917 р. було арештовано [17], Проскурівський повітовий комісар Т. Верхола та ін.

Окремої уваги потребує до себе інститут комісарів восени 1917 р., коли відбувалася їхня перепідпорядкованість владним структурам Української Народної Республіки. Цей період характеризувався підвищенням фактором зовнішньої загрози, наростанням анархії у регіонах держави, пов'язаної передусім з відтермінуванням вирішення аграрного питання, відсутністю чіткої владної вертикалі та кадровим безладом.

Самоврядні інститути краю, представлені на різних рівнях Подільським земським зібранням та повітовими зібраннями. Виконавчими органами земства виступали відповідно губерньска та повітові управи.

На рівні міст інститут місцевого самоврядування був представлений міськими думами як представницьким органом та міським головою і міською управою як виконавчими органами.

З діяльністю самоврядних органів в умовах революційних змін пов'язувалося вирішення багатьох проблем, які безпосередньо впливали на життя громадян. Це і питання підтримання належного порядку, і організація функціонування закладів освіти, охорони здоров'я, культури та ін. Тому боротьба за демократизацію міських дум та земських зібрань розпочалася відразу після перемоги революції. В окремих містах та містечках вона набувала різних форм. Десь цей процес відбувався доволі м'яко, як це мало місце, наприклад, у Вінниці чи Проскурові, а десь достатньо жорстко. Приклад останнього найбільш яскраво демонструє Кам'янецьке повітове зібрання, де від участі в земських зборах були відсторонені практично усі гласні, обрані до революції [18]. Звісно, це мало свої наслідки, але представникам офіційної влади так і не вдалося урегулювати цю ситуацію.

Практично відкритим на сьогоднішній день залишається питання щодо проведення муніципальних виборчих кампаній на Поділлі у 1917 р. За винятком окремих публікацій [10, с.30–33; 19], ми не маємо будь-якої достовірної інформації, яка б відобразала регіональну специфіку цього процесу.

Інститут продовольчих комітетів. Актуальність цієї проблематики обумовлена тим фактором, що продовольче питання на Поділлі у 1917 р. було одним із найгостріших питань соціального й політичного життя. Диспропорції в економічній сфері, порушення нормального товарообміну між містом і селом, наростання спекулятивних тенденцій, зменшення підвозу хліба у міста, забезпечення продовольством армії та низка інших важливих чинників, що потребували термінового вирішення, детермінували необхідність ужиття заходів з державної регуляції продовольчої справи. Відтак 25 березня 1917 р. Тимчасовим урядом був ухвалено

ний закон про монополію на хліб. Він проголошував примусове відчуження державою всіх вільних запасів хліба за твердою ціною, зобов'язував власників і виробників доставити його на продовольчі склади, забороняв спекуляцію хлібом [20].

Найбільш важким під час виконання цього завдання стала обмежена кількість наявних ресурсів, аби забрати хліб у дрібних власників. Тобто проблемність ситуації крилася не в правовому забезпеченні процесу, а у заходах з його практичної реалізації. Як правило, селянство сприйняло хлібну монополію як збитковий і несправедливий з боку держави захід. Усвідомлюючи цю реальність, революційна влада намагалася вирішити питання шляхом додаткового адміністрування процесу. Одночасно з уведенням монополії на хліб утворювалися продовольчі комітети, на які покладалося завдання реалізації продовольчої політики та створення належних умов для збереження та розподілу товарів.

На регіональному рівні питання формування та діяльності продовольчих комітетів залишається також малодослідженим. Передусім необхідно з'ясувати соціальний склад міських, повітових та волосних структурних ланок даних підрозділів. Це продиктовано тим фактом, що уже до літа 1917 р. чимало комітетів потрапило під вплив селянства. Особливо помітно цей процес відстежується на рівні повітів та волостей. Зрозуміло, що від персонального складу продовольчих комітетів значною мірою залежала реалізація державної політики у сфері продовольства. Крім того, специфіка Поділля проявлялася ще й у тому, що регіон безпосередньо наближався до театру військових дій.

Недостатньо ґрунтовно в'яснено питання щодо часу створення структурних підрозділів, не проаналізовано їхні взаємовідносини з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Значну наукову цінність для об'єктивного вивчення питання надають численні з'їзди, які відбувалися в губернії впродовж усього 1917 р. Це пояснюється тим, що на них предметом обговорення, як правило, завжди виступала продовольча проблема. Однак ця тема також залишається не вповні дослідженою.

Інститут земельних комітетів. Дані інституції утворювалися у відповідності з постановою Тимчасового уряду «Про заснування земельних комітетів» від 21 квітня 1917 р. На місцевому рівні вони конструювалися у певній системі, куди входили губернський, повітові та волосні відділи. Однак нормативний документ за своїм внутрішнім змістом був досить невизначеним та суперечливим. У ньому, зокрема, не встановлювалося жодних термінів щодо створення земельних комітетів, а це право передавалося на місця. Не було точного розмежування функцій між комітетами.

Задумуючи дані структури, Тимчасовий уряд розраховував за їхньої допомоги у стратегічному плані підготувати загальний проект земельної реформи, а в тактичному – розробити невідкладні тимчасові заходи з вирішення земельного питання, яке навесні 1917 р. значно актуалізувалося. На місцеві комітети також покладалося завдання щодо зібрання необхідних для рефор-

ми відомостей та складання відповідних рекомендацій та висновоків із земельної проблематики [11, с.146–147].

Розглядаючи реалізацію цих завдань у Подільській губернії необхідно зазначити, що чимало аспектів питання, зокрема зібрання матеріалів для проведення реформи місцевими земельними комітетами та низка інших питань до сьогодні не стали предметом окремих студій.

Особливої уваги потребує дослідження сільськогосподарського перепису 1917 р., який переслідував, поряд з іншими завданнями, мету всебічного вивчення продовольчого питання для продовження війни. Також перепис повинен був надати в розпорядження верховної влади вичерпні дані про можливості країни до подальшої боротьби.

Інститут громадських організацій, політичних партій та селянських спілок. Їхня роль у нових революційних умовах є більш ніж вагомою. На сьогодні ми здебільшого володіємо інформацією, як відбувалося заснування та здійснювалася діяльність нових інституцій у містах та окремих містечках. Однак на рівні повітів і волостей функціонування громадських структур, їхній вплив на розвиток революційних процесів потребує додаткової уваги. Особливо актуальним є студювання різних ініціатив, що сприяли становленню та відродженню національного чинника в революційних подіях. Теж саме відноситься й до формування рад робітничих, селянських та солдатських депутатів.

Український рух. Він був представлений різними інституціями. У травні 1917 р. у Вінниці була заснована Подільська губерньська українська рада, яку очолив Д.В. Маркович. Вона мала свої філії у багатьох містах та містечках. Завдяки організаційним зусиллям ради вдалося налагодити випуск часопису «Подільська воля», матеріали з якого досить змістовно відображали революційні зміни на Поділлі.

Таким чином, Поділля як регіон, у добу Української Центральної Ради неодноразово був предметом наукових студій. Чимало питань знайшли своє висвітлення на сторінках солідних монографічних видань. Однак чимало проблемних аспектів революційної боротьби та повсякдення залишається не вповні розробленим, або такими, що потребують переосмислення. Це завдання є актуальним для сьогоденішніх дослідників – як співробітників науково-освітніх інституцій, так і подвижників краєзнавчого руху.

Список використаних джерел і літератури:

1. Подольское Губернское Земское Собрание // *Свободный голос (ежедневная газета)*. Вінниця. 1917. 17 марта.
2. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
3. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с.

4. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Документи та матеріали / упоряд., авт. вступ. статті В. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2017. 493 с.
5. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег: видання тов-ва «Волинь», 1968. С. 89.
6. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради. (Історичний нарис). К., 1999. 27 с.
7. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1921 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
8. Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції. 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.
9. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Поділля та Південно-Східна Волинь за Центральної Ради: навчальний посібник для студентів історичних факультетів. Кам'янець-Подільський: Медобори–2006, 2017. 130 с.
10. Реєнт О.П., Рекрут В.П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.
11. Рекрут В.П. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Кн. 1: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 420 с.
12. Логинов О.В., Семенко А.І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 272 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
14. Адамський В. Кам'янець-Подільський у суспільно-політичних трансформаціях навесні 1917 року // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. Т. 1. С. 6–22.
15. ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 18.
16. ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8–10.
17. Центральний державний історичний архів, м. Київ. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7216. Арк. 3 зв.
18. Каменецький уездный Совет объединенных организаций // *Известия Подольского губернского исполнительного комитета*. Вінниця. 1917. 3 июня.
19. Адамський В. Р. Проскурів у муніципальній кампанії 1917 року // *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол.: Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секретар) та ін.]*. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2017. Вип. 12. С. 32–43.
20. Шиянов Г. Хто і як буде купувати хліб // *Подільська воля (журнал-тижневик)*. Вінниця. 1917. № 2-3. 23 травня. С. 5–6.

В. Р. Адамський

Подолье в революционных процессах 1917 года

В статье анализируется революционный процесс на Подолье после падения самодержавия в России в феврале 1917 утверждено, что в течение всего периода Украинской революции 1917 – 1921 гг. в регионе отчетливо разворачивалась национально-освободительная борьба за восстановление украинской государственности. Отмечено, что в связи с этим, изучение различных аспектов знаковых событий на

Подолье производится достаточно активно. Однако отмечено, что многие узловых моментов периода Украинской Центральной Рады требуют дальнейшего изучения. Показана проблемность функционирования на Подолье институтов государственной власти, местного самоуправления и общественных структур. Акцентировано внимание на том, что формирование новых органов государственной власти, олицетворяемой институтами губернского и уездных комиссаров, имел в регионе свою специфику, которая исследована недостаточно. Выделены вопросы функционирования в новых революционных условиях органов местного самоуправления. Отмечено, что отдельного рассмотрения заслуживают вопросы по функционированию институтов продовольственных и земельных комитетов. Особого внимания требует рассмотрение вопроса о создании общественных организаций и их влияние на развертывание революционных процессов в крае. Отмечено, что особенно актуально отслеживание многочисленных инициатив, которые способствовали становлению и возрождению национального фактора в революционных процессах. Отдельно выделяются проблемные моменты, связанные с развитием украинского движения.

Ключевые слова: Подолье, период Центральной Рады, революция, комиссар, общественные организации, продовольственные комитеты, украинское движение.

Victor Adamskyi

Podillia in the revolutionary processes of 1917

The revolutionary process in Podillia after the fall of the autocracy in Russia in February 1917 is analysed in the article. During the era of The Ukrainian revolution of 1917 – 1921 the national liberation struggle for the restoration of Ukrainian statehood was clearly unfolding in the region, has been stated. Bearing in mind, the studying of different aspects of significant events in Podillia is provided quite active, has been indicated.

However, it is noted that many key moments of the period of the Ukrainian Central Rada require further studying. The problem of functioning of institutions of state power, local self-government and public structures in Podillia has been shown.

The question of transferring the power by the Governor of Podillia to the representative of the provincial Zemstvo requires further research, has been specified. The attention is focused on the fact that the formation of new bodies of state power, which are isolated by the institutions of provincial and district commissioners, has had its own specifics in the region, which has not been studied enough. The question of functioning in the new revolutionary conditions of local self-governments has been highlighted.

The process of their democratization requires additional analysis and special attention should be paid to the holding in Podillia the municipal election campaign in 1917. The issues regarding the functioning of the institutions of food and land committees deserve the separate consideration.

The first of them have been putting an important task of providing the population with food, and the main task of the second was to help the Central state authorities to find mechanisms for solving the land issue, have been shown. This problem has been staying less investigated at the level of counties and direct settlements.

Equally at the community level the question to the creation of public organizations and their impact on the deployment of revolutionary processes in the region requires attention. The particularly important is track-

ing the numerous initiatives, which contributed to the formation and revival of the national factor in the revolutionary processes has been noted.

The problematic issues related to the development of the Ukrainian movement, which was represented by various structures and, above all, was founded in Vinnitsa in May 1917 by provincial Ukrainian Rada of Podillia are separately highlighted.

Key words: Podillia, era of the Central Rada, the revolution, Commissioner, public organizations, food committees, the Ukrainian movement.

Отримано: 29.08.2018

УДК 378(477«1918/1921»)(081)

А. В. Баженов

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1918-1921) – ЦЕНТР ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ І КРАЄЗНАВСТВА НА ПОДІЛЛІ

Стаття є внеском у відзначення 100-річчя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, початки якого народжені в Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Саме із відкриттям у жовтні 1918 р. одного із перших українських університетів на Поділлі почала впроваджуватися класична вища освіта, набуватись досвід організації навчальної та науково-дослідної роботи, громадсько-політичної й культурно-просвітницької діяльності.

Досліджується і аналізується процес становлення і розвитку такої важливої складової частини функціонування університету в 1918-1921 рр. як організація наукової роботи професорської корпорації та студентів закладу крізь призму внеску в українізацію науки і освіти та в розвиток вітчизняної науки і краєзнавства. Розглядається становлення і діяльність у 1919-1920 рр. Наукового товариства при К-ПДУУ, робота в його складі історико-філологічної секції та секції точних наук, видання ними низки монографій, книг, брошур, підручників, курсів лекцій з гуманітарних і природничих наук та краєзнавства, створення обсерваторії, проведення різного роду експедицій і розвідок.

Узагальнюється участь студентів у науковому житті університету, діяльність Студентського наукового товариства у 1919-1920 рр., його наукових секцій і гуртків, залучення студентів до університетських наукових проектів.

У статті фігурують прізвища педагогів і вчених І. Огієнка, Д. Дорошенка, В. Біднова, П. Клепатського, П. Бучинського, А. Білецького та інших професорів, які заклали основи наукової діяльності в університеті.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ), Наукове товариство, Студентське наукове товариство, наука, краєзнавство, видання, наукові секції, гуртки.

Невід'ємною складовою частиною Української революції 1917-1921 рр. було бурхливе національно-культурне відроджен-

ня народу, яке на перший план поставило українізацію всіх сфер суспільно-політичного життя. З цього приводу історик і знаний діяч національно-визвольного руху в Україні Дмитро Дорошенко писав: «Революція 1917 року і відродження української державності розкрили перед українською наукою взагалі і перед українознавством зокрема нові неосіяжні перспективи. Українська мова зробилася державною: постали українські державні університети в Києві і Кам'янці, історико-філологічний факультет у Полтаві: по всіх старих університетах і взагалі по вищих школах засновано кафедри української мови, історії, права, історії письменства» [1, с. 36]. Сюди варто додати, що в авангарді цього процесу стали українізація і розвиток вітчизняної науки, а також розбудова краєзнавчого руху та регіональних і краєзнавчих досліджень й видання відповідної літератури, які відроджували правдиву історію своєї нації, країни та її земель і закладали підґрунтя на перспективу формування і становлення в Україні національної науки і краєзнавства. Показовим в цьому плані став утворений у 1918 р. Кам'янець-Подільський державний український університет, який заклав основні традиції багатогранної освітньої, культурної діяльності, в тому числі в сфері наукового життя, які повною мірою збереглися і оновилися сьогодні в час відзначення свого ювілею 100-річчя вже Національного університету імені Івана Огієнка.

У такому ракурсі проблеми розвитку науки і краєзнавства в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1921 рр.) монографіях і книгах досліджували і висвітлювали О.М. Завальнюк [2; 3; 4], О.Б. Комарницький [5], Л.В. Баженов [6; 7], А.О. Копилов [8], В.С. Прокопчук [9] та ін., у підручнику для вищів «Основи краєзнавства» [10], в капітальних документальних збірниках про цей навчальний заклад [11; 12] тощо. Метою нашого матеріалу є подальші дослідження та узагальнення цієї актуальної наукової проблеми.

Звернемось до історії Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.), якому в 2018 році відзначається 100-річчя від часу заснування. У 1920 році тут здобували вищу освіту 1400 студентів, їх навчала і залучала до дослідницької праці корпорація професорів і викладачів у складі 45 осіб, з яких 26 осіб гуманітарного та 19 – природничо-математичного профілю, зібрана зі різних куточків України, яка на той час представляла наукову і освітянську еліту країни, діячів українського національно-культурного відродження, які разом підтримали національну революцію і боролися за незалежність держави [3, с.292]. Ми маємо на увазі таких патріотів України професорів університету як Іван Огієнко, Дмитро Дорошенко, Володимир Винниченко, Василь Біднов, Пилип Клименко, Павло Клепатський, Володимир Геринович, Петро Бучинський, Михайло Драй-Хмара, Іван Любарський, Леонід Білецький, Кость Широцький, Опанас Неселовський та чимало ін. що підтримали Українську революцію та українізацію вищої освіти [2, с.376]. Навчальний процес здійснювався в край нестабільних умовах: економічна розруха, пов'язана з Першою світовою війною,

подіями революції 1917-1921-х рр., постійні припинення роботи закладу в зв'язку з політичними переворотами, участь студентів і викладачів у демонстраціях, мітингах, бойових діях на фронтах війни, пошуки заробітків на прожиття тощо. Тим не менше, новостворений університет, який формувався у контексті європейської вищої школи, не тільки розбудовував за класичним зразком природничі та гуманітарні факультети, забезпечував їх фаховою професурою, відповідною матеріальною та навчально-методичною базою, але й на головне місце поставив розвиток науково-дослідної роботи із залученням до неї студентів.

За п'ять місяців від часу свого відкриття, в березні 1919 р., в університеті відбулися установчі збори Наукового товариства при К-ПДУУ, які ухвалили Статут, обрали президію правління та чолі з тимчасово виконуючим обов'язки голови професором А.Т. Білецьким, секретарем М.М. Васильковським та казначеем В.О. Бідновим [4, с.62-63]. Проте в роботі зборів не брали участь представники природничих і фізико-математичних наук. Завершився процес становлення Наукового товариства у вересні-жовтні 1919 р., коли до нього приєдналися викладачі природничого і фізико-математичного фаху та новоприбулі педагоги-науковці. Водночас був доопрацьований і доповнений додатковими правилами Статут наукового товариства, затверджено склад історико-філологічної наукової секції, яку очолила голова професор Є.К. Тимченко, секретар О. Синявський, скарбник – П.Г. Клепатський та наукової секції точних наук (голова професор П.М. Бучинський, секретар – С.В. Бачинський) [13]. Статут товариства визначав такі напрями наукової діяльності: організація диспутів і лекцій з окремих галузей наук; організація наукових досліджень, експедицій та наукових екскурсій; видання окремих розвідок, збірок, монографій, брошур, наукових записок; проведення наукових з'їздів; видача наукових дипломів та премій; налагодження зносин зі всіма науковими інституціями і окремими особами поза університетом тощо [13, арк.1-8].

У 1919-1920 навчальному році історико-філологічна секція збиралася на засідання 19 разів, було виголошено 29 наукових доповідей, присвячених пам'яті Т. Шевченку, І. Котляревському, Г. Сковороді, В. Антоновичу, У. Кармалюку, українським письменникам Марку Вовчку, П. Гулаку-Артемовському, Є. Гребінці та ін., розгляду давньоруських, литовсько-руських літописів та інших раритетних джерел з історії України і Поділля та інших аспектів вітчизняної та світової історії, а також результатів археологічних, етнологічних розвідок по Товтрам і Подністров'ю [14, с.3-4]]. Водночас ця секція за ініціатииви В.О. Біднова створила біографічну і бібліографічну комісії і приступила з січня 1920 р. до укладання «Словника українських вчених, письменників та інших діячів», якого, на жаль, не судилося видати [3, с.296].

Активно працювала також секція точних наук, керована головою президії професором П.М. Бучинським, яка за цей же проміжок часу провела 10 засідань, на яких було заслухано і об-

говорено 15 доповідей з природничої тематики. З-поміж них, крім спеціальних («Фізіологічний індуктор низького напруження» (М.Т. Геращенко), «До питання про поширення спектральних ліній від молекулярних ударів» (А.Е. Малиновський) увагу привернули доповіді «Біографія і розбір праць професора І. Пулюя», «Біографії і праці по зоології І. Верхградського тощо. В лютому 1920 р. астроном О.А. Аленич за допомогою коштів, які виділив з бюджету університету ректор І. Огієнко, обладнав у головному корпусі закладу обсерваторію з телескопом, з якого велися нічні спостереження за всесвітом [3, с.297; 15, с.3]. Ця подія, як важливе досягнення університету, знайшла жваве обговорення на шпальтах тодішніх українських газет [16].

Друкowanими органами Наукового товариства при К-ПДУУ були часопис «Наше життя» та «Наукові записки Кам'янець-Подільського державного українського університету», в яких висвітлювалася наукова робота та публікувалися результати наукових досліджень викладачів. За нашими даними, впродовж 1919-1920 рр. побачило світ 5 випусків томів «Наукових записок» (планувалося 8 видань), які сьогодні є раритетними і не всі збереглися [7, с.142-143]. Проте ці видання свідчили про високий рівень організації наукового життя в університеті.

Варто зазначити, що члени Наукового товариства викладачі університету, крім власних наукових інтересів і планів, які вони прагнули виконати як науковці, були зобов'язані персонально забезпечити написання українською мовою і видання до навчальних дисциплін, які вони вели, підручники, посібники, курси лекцій, методичні вказівки на допомогу студентам, котрих тоді дуже бракувало. При цьому ці навчальні посібники одночасно й досі зберігають актуальність для науки і краєзнавства й використовуються в історіографії.

Так, ректор університету професор І. Огієнко все своє життя займався філологією, літературознавством, релігієзнавством і краєзнавством, регіональними дослідженнями на тлі історії, культури, української мови і фольклористики України. Його першими краєзнавчими працями стали книги «Містечко Брусилів і його околиці» (1914), «Брусилівська св. Воскресінська церква: нарис історії» (1914), «Нариси з історії міста Радомишля» (1917), видав у 1917 р. підручник «Рідна мова в українській школі», у 1918 р. славнозвісну книгу «Українська культура» та інші. Тому, очоливши університет в Кам'янці-Подільському, він практично зустрівся з проблемами розвитку науки і краєзнавства на Поділлі, захопився його історією, етнографією, топонімією, особисто вивчав місцевий фольклор, мовні діалекти, специфіку регіональних вірувань, вводить у навчальну програму вищу краєзнавчі дисципліни з історії та мистецтва Поділля, створює кафедру історії та культури Поділля, куди запросив викладати відомого поділезнавця Ю.Й. Сіцінського [17, с.16-17]. Як професор, І. Огієнко видав у 1919 р. курс лекцій «Історія української мови», читаних студентам університету у 1918/1919 навчальному році [18].

Член історико-філологічної секції Д. Дорошенко видав у 1919 р. на допомогу студентам і учням невелику книгу «Про минулі часи на Поділлі» [19] – одне із перших українознавчих видань з краєзнавства, яке, завдяки новаторству і об'єктивністю викладу, не втратило своєї актуальності до початку ХХІ ст. й зазнало в наші дні кілька перевидань. Такого ж значення набув підручник Н. Григор'єва-Наша «Поділля. Географічно-історичний нарис» [20] також виданий у Кам'янці-Подільському в 1919 р. Він структурно складається з трьох частин: 1) опис природи і географії регіону; 2) етапи історії Поділля; 3) пам'ятки історії та культури краю. Хоча підручник мав обсяг всього 90 сторінок, але за концентрацією і глибиною викладу змісту від дорівнює томам. Практично до початку 1990-х рр. цей підручник був неперевершеним, його перевидання здійснюються і на початку ХХІ ст. Поет-викладач М. Драй-Хмара у 1920 р. видав унікальний підручник для студентів «Слов'янознавство», який посів поважне місце в славистичній науці України до сьогодні [21]. Проте, викладаючи матеріал з історії та культури Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії та інших слов'янських країн, автор чимало уваги приділяє у порівняльному і хронологічному плані Поділлю, Середньому Подністров'ю, з'ясовує зв'язки цього краю з Центральною та Південно-Східною Європою, де мешкали слов'янські народи. Професор В. Біднов оприлюднив у 1919 р. конспект лекцій «Що читати з історії України (коротенька історіографія України)» [22], в якому також надавав методичні поради щодо опрацювання літератури з історії Поділля. Професор П.Г. Клепатський оприлюднив курс лекцій «Огляд джерел до історії України» [23], а також видрукував у 1919-1920 рр. п'ять брошур: «Батько нового письменства І.П. Котляревський», «Марко Вовчок та її народні оповідання», «Український байкар Євген Гребінка», «Український письменник П.П. Гулак-Артемовський», «Мандрівний філософ Григорій Скворода», які відповідали духу національно-культурного відродження України. Доцент А.І. Бялковський оприлюднив своє дослідження «Поріччя Мурахви в XV-XVI ст.» [24]. Професор А.Т. Білецький опублікував у 1919 р. «Хрестоматію з історії української літератури» для потреб шкіл [25], в якій подав прозові уривки з творів відомих письменників – уродженців Поділля Степана Руданського та Анатолія Свидницького. М. Васильківський видав дослідження «Релігійність Т. Шевченка на підставі його поетичних творів» (1920). І.А. Любарський видав з історії античності два посібники «Історія грецької трагедії» (про давньогрецький театр) і «Гомер в своїм методослові» (1918). Батько історії Поділля Ю. Сіцінський, який працював в університеті на посаді доцента і викладав краєзнавчі та мистецтвознавчі дисципліни, видав у 1920 р. на допомогу студентам «Начерки історії Поділля» тощо. Професор Є.К. Тимошенко при допомозі членів Наукового товариства та студентів організував збір матеріалів до створеного словника з історії української мови і в 1920 р. передав відповідній комісії УАН 26600 карток слів, в тому числі чимало з них пов'язаних з подільськими говірками і діалектами.

Такими й іншими виданнями членів історико-філологічної секції закладалися нові засади українських гуманітарних наук і краєзнавства, в тому числі на прикладах минувшини Подільського регіону [26].

Не відставали також члени секції точних наук Наукового товариства при К-ПДУУ. Зокрема, професор П.М. Бучинський видав курс лекцій «Короткий курс гістології» (1919), В.О. Геринович – «Географію Сходу Європи» (1920), «Географію України» (1921), Н.Т. Гаморак – «Анатомію рослин» і «Короткий курс морфології цвітових рослин» (1920), С.В. Бачинський – «Повторні питання по алгебрі», «Повторні питання по стереометрії» (1920), астроном О.А. Аленич – низку брошур: «Комети», «Про Місяць», «Сферична тригонометрія» та ін. (всі у 1920 р.), С.С. Остапенко – «Курс статистики демографії і демографії», «Політичну економію» в 2-х томах (1920) [3, с.297]. Перелік можна продовжувати.

У переважній більшості ці видання здійснювала друкарня при університеті, інші – державні і приватні видавництва Кам'янця-Подільського, яких було в ті роки понад 20. Як бачимо, уся видана названа література цілком відповідала потребам українізації освітньо-культурного і наукового життя в Україні і на Поділлі, заклала фундамент формування наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського українського університету.

Загалом члени Наукового товариства постійно виконували різні замовлення державних, військових і громадських органів щодо підготовки видань для освітян, армійських підрозділів, бібліотечних працівників, аграріїв, абітурієнтів. Так, досвід народної школи Франції в контексті реформи української освіти узагальнив С.В. Бачинський [27], який певний час мешкав у тій країні. Перебудові навчальних закладів України, їх новим історичним завданням присвятив брошуру С.О. Сірополко [28], для підрозділів Української Галицької армії, які вступили в липні 1919 р. на терени Правобережної України і до Кам'янця-Подільського, В.О. Геринович підготував і видав на замовлення Міністерства преси й інформації УНР довідник про Київщину і Поділля та їх населення для ознайомлення [29] тощо.

Не стояли осторонь в науково-дослідній роботі і студенти університету, які мали гарний приклад своїх педагогів-учених. У 1919 р. утворилося, а в наступному році розбудувалося в університеті Студентське наукове товариство, яке об'єднало всіх студентів, що мали потяг до науки і поглибленого вивчення дисциплін. Основу товариства склали студентські гуртки, які стали виникати на факультетах з грудня 1918 р. Першими виникли історико-економічний та археологічний гуртки, в лютому 1919 р. почали діяти наукові фізико-математичний та астрономічний гуртки, гурток дослідників природи, з грудня 1919 р. – географічний гурток, на богословському факультеті «Студія чистого християнства» під керівництвом професора В.О. Біднова, при бібліотеці університету бібліографічний гурток, який заснував викладач М.А. Плевако та ін. Усі гуртки мали власні статuti, плани науково-дослідної ро-

боти і графіки своїх засідань, керувалися студентами під наставництвом провідних викладачів. Пересічно гуртки мали в своєму складі від 10 до 30 студентів. Згідно Статуту СНТ на базі гуртків було утворено сім наукових секцій: математично-фізичну, природознавчу, дослідників природи, астрономічну, географічну, історико-економічну і богословську [4].

Студенти залучалися до збирання фольклорно-етнографічних та топонімічних матеріалів, зокрема, усних переказів, міфів і народних пісень про Устима Кармалюка, говірок Поділля і Покуття, до розвідкових історико-археологічних експедицій та екскурсій Ю. Сіциньського по Середньому Подністрів'ю, готували і виголошували доповіді й реферати, влаштовували диспути з актуальних проблем фізики, математики, природи, економіки, географії, української філології, історії України та поділезнавства, виступали з лекціями та рефератами перед студентами університету та учнями шкіл Кам'яниччини, випускали стінгазети, що розповідали про їх творчість [3, с.69-70]. Свої реферати, статті, результати наукових досліджень, про наукове життя гуртківці вміщували у друкованих органах СНТ «Студентська думка» у 1919 р. та «Нова думка» у 1920 р. Це були значні за об'ємом і цікавими за змістом періодичні літературно-наукові журнали, які упорядковували самі студенти при редакційній допомозі професорів університету [3, с.303-303]. СНТ мало певну автономію, як форму студентського самоврядування, на шпальтах своїх видань вміщувало критичні статті про порядки в університеті та про окремих викладачів.

Незважаючи на ліквідацію університету у 1921 р., традиції організації науково-дослідної роботи студентів були продовжені у 1920-ті роки в створеному на його базі Інституті народної освіти завдяки подвижництву його ректора, відомого вченого-географа, діяча краєзнавчого руху в Україні, в тому числі на Кам'яниччині, члена президії Українського краєзнавчого комітету в Харкові, професора В.О. Гериновича.

У жовтні 2018 р. Кам'янець-Подільський національний університет відзначає своє 100-річчя, витоки якого сягають у творення Кам'янець-Подільського державного українського університету. Сьогодні для українського суспільства, вищої школи і нашого університету також непрості часи: наш північний сусід анексував Крим, розв'язав нескінченну війну на Сході України, економічна криза, масовий виїзд на навчання і роботу молоді й науковців в зарубіжні країни, постійні непродумані реформи, які погіршують і обезлюднюють особливо вищу освіту та інші негаразди. Тим не менше, не зважаючи на всі складнощі, які припали на початки діяльності університету у 1918 р. і його розвитку в 2018 р., їх об'єднує в одне ціле те, що цей заклад залишився і таким є відданим ідеалам Українській революції 1917-1921 рр., незалежності Української держави, був і є важливим вогнищем і центром освіти, науки і культури Вітчизни та Поділля-Хмельниччини, свято береже і примножує закладені традиції від початків, реалізо-

ує накопичений величезний досвід і творчі надбання в організації навчання, наукової та науково-методичної і краєзнавчої діяльності. Все це є запорукою продовження функціонування нашого університету на далеку перспективу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та його досягнення // *Українська культура. Лекції / за ред. Д. Антоновича*. Київ: Либідь, 1993. С. 26-39.
2. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 632 с.
3. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
4. Завальнюк О.М. Формування і діяльність наукового товариства Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 62-72.
5. Завальнюк О.М., Комарницький О.В. Кам'янець-Подільський державний університет: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. 108 с. та наступні 11 доповнених перевидань, що здійснювалися щорічно.
6. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 67-75.
7. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: монографія. Хмельницький: Доля, 1995. С. 136-149.
8. Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) // *Укр. іст. журн.* 1999. № 4. С.41-50; № 5. С.26-36.
21. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2014. 330 с.
22. Основи краєзнавства: підруч. для студ. виш. навч. закл. / [кол. авт.: за заг. ред. О.П. Реєнта]. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 57-59.
23. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921): документи і матеріали / [упоряд.: С.А. Копилов, О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський, 2017. 800 с.
24. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921): ювілейні спогади: наук.-док. вид. / упор. та автор передмови В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. 350 с.
25. Проект Статуту наукового товариства при К-ПДУУ, правлений П.М. Бучинським // *Держархів Хмельницької обл.* Ф.Р-582. Оп. 1. Спр. 80-а. Арк. 1-10.
26. Швидкий О. Історико-філологічна секція Наукового Т-ва при Кам.-Под. Держав. Укр. Ун-ті та діяльність її за 1919-1920 роки // *Наш шлях (Кам'янець на Поділлі)*. 1920. 6 черв. Число 109. С. 3-4.
27. С.Б. (Бачинський С.). Секція точних наук Наукового товариства при Кам'янецькому Державному Університеті // *Наш шлях*. 1920, 4 лют., № 36. С. 3.
28. Університетська обсерваторія // *Наш шлях*. 1920. 3 черв. Число 107. С. 4.
29. Баженов Л.В. Київщина, Волинь і Поділля в краєзнавчих студіях І.І. Огієнка // *Іван Огієнок і сучасна наука та освіта: науковий збір-*

- ник: *серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 15-19.
30. Огієнко І.І. Історія української мови. Т. 1: Вступ до історії української мови: лекції, читані у 1918/1919 академічному році. Кам'янець на Поділля, 1918. 88 с.
 31. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. (Короткий історичний нарис). Кам'янець на Поділля, 1919. 68 с.
 32. Григор'єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. Кам'янець на Поділля, 1919. 90 с.
 33. Драй-Хмара М. Слов'янознавство. Підручник до лекцій по слов'янознавству, читаних року 1918-1919 на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. Кам'янець на Поділля, 1920. 168 с.
 34. Біднов В. Що читати з історії України (коротенька історіографія України). Кам'янець на Поділля, 1919. 60 с.
 35. Клепатський П. Огляд джерел до історії України (Курс лекцій). Кам'янець на Поділля, 1921. Вип. 1. 137 с.
 36. Бялковський А. Поріччя Мурахви в 15-16 ст. Кам'янець на Поділля, 1920. 24 с.
 37. Білецький А. Хрестоматія з історії української літератури: для гімназій. Кам'янець на Поділля, 1919.
 38. Баженов А.В. Кам'янець-Подільський державний український університет – науковий і методичний центр краєзнавства на Поділлі // *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2017. С. 84-86.
 39. Бачинський С.В. Народня школа во Франції. Лекція. Кам'янець на Поділля, 1919.
 40. Сірополко С. Завдання нової школи. Кам'янець на Поділля, 1919.
 41. Геринович В. Провідник по Поділля: справочник. Вінниця, 1919. 40 с.; Геринович В. Провідник по Київщині: справочник. Вінниця, 1919. 36 с.

А. В. Баженов

Камене́ц-Подольський госуда́рственный украинский университет (1918-1921) – центр отечественной науки и краеведения на Подолли

Статья является вкладом в празднование 100-летия Камене́ц-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, начала которого рождены в Камене́ц-Подольском государственном украинском университете. Именно с открытием в октябре 1918 г. одного из первых украинских университетов на Подолли начало внедряется классическое высшее образование, приобретается опыт организации учебной и научно-исследовательской работы, общественно-политической и культурно-просветительской деятельности.

Исследуется и анализируется процесс становления и развития такой важной составной части функционирования университета в 1918-1921 гг. как организация научной работы профессорского корпуса и студентов учреждения сквозь призму вклада в украинизацию науки и образования, в развитие отечественной науки и краеведения. Рассматривается становление и деятельность у 1919-1920 гг. Научного общества при К-ПГУУ, работа в его составе историко-филологической секции и секции точных наук, издания ними ряда монографий, книг, брошюр, учебни-

ков, курсов лекцій по гуманитарним и природоведческим наукам и краеведению, создания обсерватории, проведения разных экспедиций и разведок.

Обобщается участие студентов в научной жизни университета, деятельность Студенческого научного общества в 1919-1920 гг., его научных секций и кружков, привлечения студентов к университетским научным проектам.

В статье фигурируют фамилии педагогов и ученых И. Огиенко, Д. Дорошенко, В. Беднова, П. Клепатского, П. Бучинского, Л. Билецкого и других профессоров, которые заложили основы научной деятельности в университете.

Ключевые слова: Каме́нец-Подольский государственный украинский университет (К-ПГУУ), Научное общество, Студенческое научное общество, наука, краеведение, издания, научные секции, кружки.

L. Bazhenov

Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1918-1921) was the centre of the national science and local lore on Podilia

The article is a contribution to the celebration of the 100th anniversary of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, whose beginnings are related at the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. It was with the inauguration in October 1918 of one of the first Ukrainian universities in Podilia that classical higher education began to be introduced, the experience of organizing academic and research work, socio-political and cultural-educational activity was acquired.

The process of formation and development of such an important part of the functioning of the university in 1918-1921 is investigated and analysed as the organization of scientific work of the professorial corporation and the students of the institution through the prism of the contribution to the Ukrainianization of science and education, to the development of the national science and local history. The formation and activity in 1919-1920 is considered. The scientific society of the K-PSUU, the robot in its composition of the historical-philological section and the section of exact sciences, the publication of a number of monographs, books, pamphlets, textbooks, courses on humanities and natural history and local history, the creation of an observatory, various expeditions and reconnaissance.

The participation of students in the scientific life of the university, the activities of the Student Scientific Society in 1919-1920, its scientific sections and circles, students' attracting to university scientific projects are generalized.

The article names the teachers and scientists I. Ohienko, D. Doroshenko, V. Bednov, P. Klepatsky, P. Buchinsky, L. Biletsky and other professors who laid the foundations of scientific activity at the university.

Key words: Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (KPSUU), scientific society, student scientific society, science, local history, publishing, scientific sections, mugs.

Отримано: 22.08.2018

Ю. І. Блажевич, Н. Ю. Балабуст, О. І. Блажевич

ВИПУСКНИКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ – УРОДЖЕНЦІ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ

В статті на основі видання «Видавничого дому Києво-Могилянської академії» енциклопедії «Київська духовна академія в іменах: 1819-1924», в якій вміщено понад 600 біографічних статей, написаних на підставі вивчення значного масиву джерел, зокрема й уперше введених до наукового обігу, висвітлено значний вклад у становлення і розвиток православ'я в Правобережній Україні, інкорпорованій до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої, уродженців Подільського краю – студентів Київської Духовної академії протягом усього періоду її існування. Необхідно зазначити, що вихованці-подоляни цього вищого духовного навчального закладу працювали на різних посадах в парафіях, монастирях, закладних духовних закладах (школах, училищах, семінаріях, академіях), єпархіальних консисторіях, архієреями та вікарними єпископами в українських містах та селах.

Аналіз вищезазначеного видання засвідчив, що на відміну від інших енциклопедичних видань, де інформацію про видатних діячів подано в скороченому варіанті, тут вміщено повноформатні біографічні статті з широкими відомостями про особу (від місця народження до всіх етапів освіти, тем захищених випускних творів і дисертацій; місця служби чи церковного служіння; посади; громадські доручення; нагороди і відзнаки; обставини і місце смерті та поховання тощо). До біографічної частини обов'язково додавався бібліографічний опис головних друкованих праць, назви архівних установ і фондів, опубліковані джерела й література про цю особу та її життєвий шлях.

За підрахунками авторів у двотомному енциклопедичному виданні вміщено бібліографічні дані про 22-ох представників Подільського краю, які здобували вищу освіту в Київській духовній академії.

В цій статті, враховуючи її обмежений обсяг, авторами висвітлено діяльність лише 7 визначних випускників КДА – уродженців Подільської губернії: четверо з них були правлячими архієреями, троє – знані церковні і громадські діячі. Подальші дослідження будуть опубліковані в інших статтях. До речі, як встановлено авторами, на навчання до початку 1830-х років потрапляли виятково випускники духовних семінарій Київського духовного округу, зокрема й з Подільської духовної семінарії. З 1831 року географія семінарій розширилася за рахунок вихідців із російської глибинки – єпархій європейської та азіатської частини імперії, а також з Кавказу і Молдавії. З кінця 1830-х років до складу студентів КДА систематично приймали православних румунів, сербів, болгар, чорногорців, греків, сирійців, японців. Це давало можливість налагоджувати тісне спілкування, а в подальшому, плідне співробітництво між представниками різних Помісних Православних Церков, які закінчували Київську духовну академію.

Водночас автори зазначають, що навчання студентів академії носило проімперський характер, у багатьох випадках було ідеологічно заангажованим. За задумом керівників духовного відомства Росії – Священного Синоду, головне завдання академії вищого рівня (а

їх в імперії було чотири – окрім Київської, в Москві, Санкт-Петербурзі і Казані) – це виховання добродесних і освічених служителів слова Божого, вірнопідданих і законслухняних громадян імперії.

Уродженці Поділля, які навчалися у Київській духовній академії, в основному були вихідцями із бідних багатодітних родин переважно сільських священників, дияконів, паламарів тощо, тому академічний диплом був заповітною мрією, своєрідною перелупкою до успішного кар'єрного зростання та досягнення вищих соціальних щаблів. Тут необхідно зазначити, що починаючи з 1869 р., статуту духовних академії не висували жодних станових обмежень до вступників. Головним чинником для вступу було два критерії – православне віросповідання і завершене навчання в духовній семінарії або в повній класичній гімназії (із викладанням давньогрецької і латинської мов). Тож той із семінаристів, хто прагнув продовжувати освіту в академії, мав надзвичайно потужний стимул для сумлінного навчання.

Ключові слова: Київська духовна академія, студенти, уродженці Поділля, Російська імперія, церковне служіння, громадські доручення, наукові і церковно-історичні дослідження, парафії, навчально-духовні заклади, єпархії.

Актуальність проблеми та стан її вивчення. Релігійний «Ренесанс», який повноводною рікою заповнив духовний простір незалежної України, ще раз підкреслив нездоланну силу і прагнення мільйонів українців прилучитися до чистого джерела Слова Божого, самобутнього українського православ'я, народних звичаїв, традицій, обрядів і віри. Вітчизняні та діаспорні церковні історики, світські вчені, краєзнавці, журналісти розпочали клопітку роботу над архівними документами, історичними джерелами, матеріалами періодичних видань та мемуаристики щодо повернення із небуття цілих пластів релігійної історії, як України в цілому, так і окремих її регіонів, зокрема й Поділля.

Зрозуміло, що нині вони звертаються й до наукової та творчої спадщини минулого, особливо до досягнень київської духовно-академічної науки XIX – початку XX ст. у царині догматичного, морального і порівняльного богослов'я, біблезнавства, патрології, літургії, гомілетики, церковного права, історії Церкви, філософії, мовознавства, історії літератури та ін. Так, наприклад, із трьох найбільш значущих праць у царині православної догматики, написаних у Росії в XIX ст. дві належать вихованцям київської богословської школи – академіку митрополиту Макарію (Булгакову, 1816-1882) доктору богослов'я, професору і ректору КДА, єпископу Сильвестру (Малеванському, 1828-1908). Відомі також твори вихованців Київської духовної академії А. Булгакова, М. Олесницького, М. Стелецького, К. Скворцова, М. Оксіюка, Я. Амфітеатрова, М. Петрова, Ф. Титова, С. Гогоцького та багатьох інших. Значний доробок в цьому плані зроблений й вихідцями академії – уродженцями Подільської губернії. Більшість з них були прекрасними священнослужителями, церковними діячами, богословами, церковними істориками, педагогами, науковцями, краєзнавцями, письменниками, громадськими активістами тощо. Цінні матеріали щодо цього протягом XIX-XX ст. накопичились в журналі «Праці Київської духовної акаде-

мії», творах Ф. Титова «До питання про значення Київської Академії для православ'я і руської народності в XVII-XVIII ст.», «До історії Київської духовної академії. Книга 3: Вихованці Академії на службі в Києво-Печерській лаврі...», «Біографічний словник випускників Київської духовної академії 1819-1920 рр.: матеріали із зібрання професора, протоієрея Ф.І. Титова і архіву КДА: в 4 т.» (упорядник В.І. Ульяновський. Т.1. Київ, 2014).

Великий масив матеріалів, особливо управлінського напрямку, знаходиться в «Повному зібранні законів Російської імперії», біографічного – в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, в обласних державних архівах та інших установах.

Частина цих документів і матеріалів опрацьована і узагальнена у вищезгаданому двотомнику «Київська Духовна Академія в іменах: 1819-1924» авторським колективом у складі 18 науковців (упорядник і науковий редактор доктор філософських наук, професор Ткачук М.А.). Праця присвячена 400-літтю Києво-Могилянської академії – спадкоємницею якої протягом XIX та на початку XX ст. була Київська духовна академія, а з 1920 по 1924 рр. – Київська православна богословська академія.

Метою цієї статті є висвітлення життєвого і духовного шляху уродженців Поділля – випускників Київської духовної академії.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалось, за підрахунками авторів в енциклопедичному виданні вміщено бібліографічні дані про 22-ох представників Подільського краю, які закінчили цю академію протягом 1819-1924 рр. Як свідчать статuti духовних академії Російської імперії, зокрема й Київської, безпосередніми цілями цих духовних навчальних закладів було навчання і виховання майбутніх священнослужителів в дусі відомого лозунгу Уварова «Самодержав'я і православ'я, народність», як важливого чинника для утвердження імперського режиму, повної трансформації життя на приєднаних територіях, зокрема й Поділля, за самодержавним взірцем і зробив ставку на православ'я, як провідний напрямок інкорпораційної та конфесійної політики самодержавства, який спрямував на нищення будь – яких самобутніх рис українського православ'я, перетворення його духівників на служителів імперських інтересів. За задумом царського уряду і Священного Синоду православні храми, парафії і духовні навчальні заклади повинні були стати найголовнішими місцями зрощення українців, зокрема й подолян, внаслідок уніфікації всіх сторін життя за імперськими та синодальними стандартами. Зрозуміло, що безумовне виконання цих завдань покладалась, в першу чергу, на вихованців духовних академії, яких в Російській державі було утворено 4: в Києві, Москві, Санкт-Петербурзі і Казані. Починаючи з другої половини XIX ст. в основних статутах духовних академії не висувалось жодних станових обмежень до вступників, в більшості випадків, із бідних багатодітних сімей переважно сільських священників, дияконів, паламарів. Тому, в осно-

вному, студенти – подоляни, які навчалися в Київській духовній академії, були з таких священницьких родин.

Необхідно також відзначити, що організація чотирьохрічного навчального процесу у КДА, так само, як і в інших духовних академіях, здійснювалась у чіткій відповідності до статутних вимог і нормативних документів синодальних структур, які опікувалися питаннями освіти. Так, наприклад, протягом 1814-1869 рр. студенти КДА вчилися у двох відділеннях. У нижчому відділенні головна увага приділялась опануванню філософських дисциплін (історії філософії, логіки, психології, метафізики, моральної філософії). Окрім того викладалися словесність, історія та математика. У вищому відділенні вивчали богословські предмети (догматичне, моральне, викривальне, «співбесідне» богослов'я, Святе Письмо, герменевтику, канонічне право, церковні історію, археологію, географію, словесність). Ще з 1841 р. до переліку дисциплін вищого відділення входила патрологія, а з 1867 р. – педагогіка. Протягом усього академічного курсу тривало поглиблене вивчення мов – грецької, латини, єврейської, німецької і французької (в Київській духовній академії в 1825-1844 рр. додавалась ще польська мова). Статут у 1869 р., визначав їхньою першочерговою метою підготовку не тільки пасторів Церкви, а й викладачів для навчальних закладів духовного відомства. Задля реалізації цього завдання в академіях було відкрито три відділення – богословське, церковно-історичне та церковно-практичне (поділ на нижче і вище відділення скасовувався), а навчальні програми сформовано за принципом відповідної спеціалізації дисциплін (вибір студентом певного відділення здійснювався відразу після зарахування на перший курс). До спеціальних предметів богословського відділення належали догматичне богослов'я з історичним викладом догматів, моральне і порівняльне богослов'я, патристика, єврейська мова та біблійна археологія. Студенти церковно-історичного відділення вивчали біблійну історію Старого й Нового Завітів, загальну церковну історію, історію Російської Церкви, історію та викриття російського розколу, цивільні – загальну та російську історію. Повний академічний курс залишався чотирьохрічний, однак закінчити його мали змогу лише ті студенти, які протягом третього року навчання підготували твір, визнаний академічною Радою задовільним для присудження кандидатського ступеня, і склали іспити за цей рік на «відмінно» (решту вихованців випускали після третього курсу із званням «дійсного студента»). На четвертому курсі навчання такі студенти у статусі магістрантів займалися спеціалізованим вивченням обраних предметів, з яких складали магістерські іспити й давали пробні лекції. Той, хто встигав протягом четвертого року підготувати й публічно захистити магістерську дисертацію, здобував ступінь магістра богослов'я. Однак переважна більшість магістрантів обмежувалась складанням магістерських іспитів, виходячи з Академії зі ступенем кандидата богослов'я й зберігаючи право на присудження ступеня магістра на підставі захисту друкованої дисертації без додаткових екзаменів [2, с.545-546].

Як свідчить аналіз бібліографічних відомостей вихованців КМА – уродженців Подільської губернії, більшість з них закінчували четвертий курс і отримували певну наукову ступінь. Так, наприклад, Афанасій (в миру Борисович Павло Іванович, 1806-1847) архимандрит, випускник і викладач КДА, церковний педагог та адміністратор, народився у с. Петриківці Літинського повіту Подільської губернії (нині – Хмельницького району Вінницької області) у сім'ї священика. Навчався у Подільській духовній семінарії (1825-1831 рр.) та Київській духовній академії (1831-1835 рр.), де здобув ступінь магістра богослов'я і словесних наук. Після закінчення навчання він три роки працював у Київській духовній семінарії, там прийняв чернечий постриг. У вересні 1838 р. був переведений на посаду бакалавра богословських наук Київської духовної академії, дослужився до звання екстраординарного професора богословських наук і члена Конференції КДА, разом з професором Я. Амфітеатровим працювали над посібником з викладання граматики грецької та латинської мов у семінаріях. Однак указом Св. Синоду в 1841 р. піднесений до сану архимандрита і призначений ректором та професором богословських наук Вологодської духовної семінарії, настоятелем Спасо-Прилуцького чоловічого монастиря, що знаходився в с. Прилуки (передмістя Вологди). Того ж року призначений благочинним монастирів Вологодської єпархії. Указом Св. Синоду у 1846 р. переведений на посади ректора і професора богословських наук Чернігівської духовної семінарії, настоятелем Чернігівського Єлецького Свято – Успенського монастиря. На жаль, Афанасій помер на 42-му році життя під час епідемії холери [1, с.184-185].

Близько 30 років (1892-1920 рр.) церковну історію Поділля досліджував Вікул Павло Федорович (1857 – р. см. невід.), протоієрей, церковний педагог та адміністратор, історик-краєзнавець, який народився у с. Собові Рахні Гайсинського повіту Подільської губернії (нині – с. Рахні Гайсинського району Вінницької області) у сім'ї парафіяльного священика. Навчався у Приворотському духовному училищі, Подільській духовній семінарії (1875-1881) та на церковно-історичному відділенні Київської духовної академії (1881-1885). Наприкінці третього курсу захистив кандидатський твір «Київські митрополити як благодійники і покровителі Києво-Богоявленського братства і його школи». Закінчив КДА зі ступенем кандидата богослов'я. З 1885 р. по 1889 р. працював вчителем географії, арифметики, цивільної історії в низці духовних навчальних закладів Грузії, а з 14.05.1889 р. за власним бажанням був переведений до Подільської єпархії та призначений священиком Свято-Успенської церкви містечка Чернівці Ямпільського повіту, рукопокладений у сан ієрея, протягом трьох років виконував низку інших педагогічних та адміністративних обов'язків. У 1892 р. переведений на посаду священика кафедрального собору Казанської ікони Божої Матері (м. Кам'янець-Подільський), а в 1903 р. був рукопокладений у сан протоієрея і протягом 20 років обіймав різноманітні громадські посади в церковних і цивільних управлінських струк-

турах, займався церковно-історичною наукою, опублікував понад 150 публікацій різного жанру, вивчав (часто використовуючи архів Подільської духовної консисторії та неопубліковані матеріали) минуле та сучасне єпархії, її кордони, поділ, ієрархію, місцеві церковні святині та народні релігійні звичаї тощо. Важливим підсумком багаторічної роботи стала розвідка «Подільські архієпископії (1795-1895 рр.)», підготовлена до 100-річчя Подільської єпархії РПЦ. І хоч автор не вийшов за межі синодально-державного висвітлення діяльності правлячих архієреїв Подільської єпархії за перші сто років її існування, проте зумів вперше ґрунтовно проаналізувати їх місце у становленні і розвитку православ'я на Поділлі у складний період глибоких протистоянь із римо-католиками і унітатами, а також в період інкорпорації духовного життя подолян за імперськими та синодальними взірцями [3, с.251].

Терниста доля склалася у випускника і професорського стипендіата Київської духовної академії, церковного діяча і педагога, біблієста, митрополита РПЦ Георгія (в миру – Ярошевський Григорій Антонович (1872-1923). Народився майбутній архієрей у с. Мала Тернівка Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині – с. Тернівка Крижопільського району Вінницької області) у сім'ї священника. Після закінчення Подільської духовної семінарії (1886-1893 рр.) навчався у Київській духовній академії (1893-1897 рр.), яку закінчив зі ступенем кандидата богослов'я і впродовж 1897-1898 навчального року перебував у статусі професорського стипендіата кафедри Святого Письма Нового Заповіту. Із 1898 до 1906 р. працював на різних церковних посадах аж до ректора Тульської духовної семінарії і був піднесений до стану архімандрита. 9 червня 1906 року призначений єпископом Каширським, вікарієм Тульської єпархії, а з 01.02.1908 р. – єпископ Прилуцький, вікарій Полтавської єпархії. В 1910 р. переведений на кафедру єпископа Ямбурзького, вікарія Санкт-Петербурзької єпархії. В листопаді 1910 р. до травня 1913 р. обіймав посаду ректора Санкт-Петербурзької духовної академії. В 1913–1916 рр. – єпископ Калузький та Боровський, з 1916 по 1918 рр. – єпископ Мінський та Туровський (з 25.04.1918 р. у сані архієпископа).

Після лютневої революції 1917 р. він не знайшов спільної мови з діячами білоруського національного руху, змушений був перебратися в Петроград, де брав участь в роботі Всеросійського Помісного Собору (серпень 1917 – вересень 1918 р.), очолював Соборний відділ з єпархіального управління. У жовтні 1918 р. взяв участь у Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, на початку 1919 р. переїхав в Київ, брав участь у різних церковних структурах. У березні 1919 р. виїхав до Греції, однак після призначення «Тимчасовим Вищим церковним управлінням Південно-Східної Росії» (діяло при Добровольчій армії Денікіна) тимчасовим очільником Харківської єпархії, повернувся до України. З 1920 р. емігрував до Стамбула, побував у Белграді, згодом оселився в монастирях Сербської православної церкви. У лютому 1921 р. був призначений очільником західноєвропейських парафій РПЦ і пе-

реїхав у м. Бар (Італія). Влітку 1921 р. вступив у контакт із польським урядом, який запросив Георгія до Варшави для організації вищого органу управління Православної Церкви у Польщі. В ході консультацій він в письмовому вигляді висловив готовність підтримати автокефалію Православної Церкви в Польщі у випадку, якщо на це буде отримано згоду від Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна). Указом Патріарха Тихона та Св. Синоду РПЦ від 11.10.1921 р. призначений тимчасовим очільником Варшавської єпархії та Екзархом Польщі. 30 листопада 1922 р. піднесений до сану митрополита і затверджений на посаді Варшавського єпархіального архієрея. Намагаючись унормувати взаємини між Православною Церквою і польською державою в питанні здобуття незалежності цієї Церкви, підписав розроблені Міністерством сповідань і народної освіти Польщі «Тимчасові правила про взаємини уряду та Православної Церкви в Польщі» (запроваджені з 30.01.1922 р. і діяли до 18.11.1938 р.).

Після арешту Патріарха Тихона в травні 1922 р. Георгій наполіг на пришвидшенні процесу надання автокефалії Православної Церкви в Польщі за умови одержання згоди Вселенського Патріарха та предстоятелів інших Помісних Церков (зокрема й РПЦ, у разі якщо Патріарх повернеться з в'язниці). Протягом 1922 р. при підтримці польського уряду він усунув із деяких кафедр трьох правлячих архієреїв, багатьох парафіяльних священнослужителів, заснував Синодальну друкарню, на початку 1923 р. заснував видання друкованого органу «Вісник Православної митрополії в Польщі», планував відкриття богословського факультету у Варшавському університеті. Однак 08.02.1923 р. був застрелений у своїй резиденції колишнім в.о. ректора Холмської духовної семінарії архимандритом Смарангдом (Латишенковим), який був одним з противників автокефалії, за що був заборонений у священнослужінні, що унеможливило його єпископську хіротонію [1, с.365-367].

Варто зазначити, що формально не належачи до єпископату Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ), Георгій активно сприяв триманню Церквою незалежності, що була підтверджена Томосом Вселенського Патріарха від 13.11.1924 р. Тому Георгій увійшов до історії ПАПЦ як її перший предстоятель.

У передреволюційні роки опублікував низку ексегетичних праць і богословсько-психологічних нарисів, підготував докторську дисертацію, опублікував у журналі Вселенського Патріархату «Церковна істина» дві статті грецькою мовою «Святійший Патріарх Тихон – коротка характеристика» та «Становище Російської Церкви за радянської влади» та ін.

Непроста життєва доля склалася у нашого земляка, випускника Київської духовної академії, архієпископа Григорія (в миру Яцковський Гавриїл Улянович), який народився у с. Пільний Мукарів Ушицького повіту Подільської губернії (нині – Дунаєвецького району Хмельницької області). Після закінчення Подільської духовної семінарії (1881-1887 рр.) він три роки працював на різних церковних посадах у Брацлавському повіті, по-

слухником Києво-Печерської Лаври, у 1890 р. прийняв чернечий постриг і в 1890-1894 рр. навчався у Київській духовній академії, яку закінчив зі ступенем кандидата богослов'я. До 1917 р. працював у духовних навчальних закладах Північної Осетії, Томської та Іркутської єпархій. 21.11.1908 р. хіротонісаний у єпископа Козловського, вікарій Тамбовської єпархії, із листопада 1917 р. – єпископ Єлисаветпольський, вікарій Тбіліської єпархії.

17 листопада 1917 р. призначений єпископом Єкатеринбурзьким та Ірбітським, у липні 1918 р. вітав подячним молебнем вступ до міста частин чехословацького корпусу та Сибірської армії. У лютому 1919 р. урочисто вітав у кафедральному соборі Єкатеринбургу «Верховного правителя Росії» адмірала О. Колчака. У 1922 р. піднесений до чину архієпископа, а в серпні 1922 р. був заарештований співробітниками ОДПУ за звинувачення у антирадянській пропаганді в період громадянської війни і був засуджений до 5 років ув'язнення. Покарання відбував у тюрмах Єкатеринбургу і Володимира. Постановою Президії ВЦВК від 21.07.1925 р. був звільнений з-під варті із заміною на відбутого терміну покарання на умовний. За це пішов на співробітництво з чекістами і за підтримки ОДПУ очолив створений ними в Москві «Тимчасову вищу Церковну Раду», що проголосила себе керівним органом РПЦ. 29 січня 1926 р. разом з іншими членами цієї Ради був відсторонений від керівництва єпархією та заборонений у священнослужінні заступником місцеблюстителя Патріаршого престолу митрополитом Сергієм (Страгородським). Це рішення підтвердив ув'язнений патріарший місцеблюститель митрополит Петро (Полянськи). Однак 15.11.1927 р. на передсоборному з'їзді григоріанських єпископів і мирян, ініційованому «Тимчасовою Вищою Церковною Радою», проголошений «митрополитом Свердловським та Уральським». У 1928 р. склав повноваження голови цієї Ради через хворобу. Останні роки життя провів у м. Свердловську, очолюючи місцеву григоріанську єпархію. Помер на 66-му році життя [1, с.403-405].

Важкий життєвий шлях випав на долю Задвірняка Максима Євменовича (1892-1938), навчався в Київській духовній академії, церковний діяч, єпископ Української Автокефальної Православної Церкви, який народився у с. Витягалівка Брацлавського повіту Подільської губернії (нині у складі смт. Тростянець Вінницької області) у сім'ї селянина.

Після закінчення Тульчинського духовного училища (1904–1908 рр.) та Подільської духовної семінарії (1908–1914 рр.) працював священником в с. Летава Кам'янецького повіту, у 1916–1919 рр. навчався у Київській духовній академії (закінчив три курси), після її закриття повернувся на Поділля, служив священником у селах Шидаївка і Кутківці Кам'янецького повіту.

На початку 1920-х рр. підтримав ідею автокефалії Православної церкви в Україні, у 1923 р. був обраний єпископом УАПЦ, служив у Кам'янець-Подільському, із 1925 р. очолював Проскурівську округу УАПЦ. Під час вимушеного саморозпуску

УАПЦ у 1930 р. склав єпископські повноваження. У жовтні цього ж року приєднався до створеної з частини її парафій Української Православної церкви на чолі з архієпископом (із грудня 1930 р. – митрополитом) Іваном Павловським. У 1930–1935 рр. Максим Задвірняк служив священником у с. Мочулинці Городоцького району Вінницької області (нині – Волочиського району Хмельницької області). 26 квітня 1935 р. був заарештований співробітниками Городоцького відділу НКВС і за «активну контрреволюційну шовіністичну церковну діяльність, антирадянську пропаганду» був ув'язнений до 5 років виправно-трудоих таборів. Покарання відбував у таборах Хабаровського краю, працював на будівництві залізниці Хабаровськ – Комсомольськ-на-Амурі, через хворобу був переведений на станцію Болонь цього ж краю, де працював старшим табельником у конторі. Навесні 1938 р. був знову заарештований і обвинувачений у тому, що займався «антирадянською пропагандою і прославляв фашизм». 5 квітня 1938 р. засуджений Трійкою УНКВС у Далекосхідному краї до вищої міри покарання і був розстріляний та похований у розстріляному яру Хабаровського кладовища [4, арк.2-4].

Полікарп (в миру – Радкевич Феодосій Іванович (1795–1867) випускник Київської духовної академії, майбутній єпископ РПЦ, церковний діяч, педагог, перекладач, народився у передмісті Руські Фільварки м. Кам'янець-Подільського у сім'ї священника. Після закінчення в 1819 р. Подільської духовної семінарії (1819–1823 рр.), де здобув ступінь старшого кандидата богослов'я та права отримати ступінь магістра богослов'я за наявності річного терміну служби в духовно-навчальних закладах. Протягом 1823–1828 рр. працював у Волинській та Оренбурзькій духовних семінаріях і 2 січня 1828 р. був піднесений до ступеня магістра богослов'я. Із 1829 по 1843 рр. був ректором і професором богословських наук Могилівської і Смоленської духовних семінарій. Указом Св. Синоду від 02.01.1843 р. був призначений настоятелем Преображенського храму в м. Афіни (Греція), відвідував християнські святині в Єрусалимі, Палестину, Сирію, Аравію, Афон. За власним проханням у 1850 р. переведений на посаду настоятеля Ніжинського Благовіщенського чоловічого монастиря, однак невдовзі, шукаючи усамітнення, виклопотав дозвіл оселитися в Бахчисарайському Свято-Успенському чоловічому скиті – одному з давніх християнських печерних монастирів Криму. Із 02.10.1852 р. керував Балаклавським Свято-Георгієвським чоловічим монастирем біля м. Севастополя. В квітні 1843 р. призначений на посаду єпископа Одеського, вікарія Херсонської єпархії, з 24 березня до 30 вересня 1857 р. очолював російську духовну місію в Єрусалимі, після чого повернувся на вікарну Одеську кафедру.

12.07.1858 р. призначений єпископом Орловським і Севським, постійно опікувався поширенням освіти, розбудовою сільських церковних шкіл, домігся підвищення платні й поліпшення матеріального стану парафіяльних священників, благочинних, службовців духовної консисторії. Полікарп був відомим благодійником, щомісячно грошове утримування цілковито втрачав на добродійність та до-

помогу нужденним. Він постійно опікувався облаштуванням орловського притулку для дівчат-сиріт духовного звання, який сам відкрив в травні 1867 р. Власним коштом утримував у архієрейському домі трьох інвалідів. Зажив слави цілителя і провидця.

Визначним внеском Полікарпа у розвиток російської екзегетики і патрології є російськомовні переклади з грецької «Тлумачної Псалтирі» Євфимія Зігабена, тлумачення «Пісні над піснями» ієромонаха Йоана Ліндійського, «Вибраних слів», Св. Григорія Богослова тощо [1, с.440-441].

Одним з видатних випускників Київської духовної академії був Юхим Сіцінський (Євфимій Йосипович (1859–1937), протоієрей – священнослужитель, історик, краєзнавець, археолог, педагог, громадський діяч, який народився в с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (нині – Деражнянського району Хмельницької області) у сім'ї священика. Ю. Сіцінський навчався у Кам'янецькому духовному училищі (1870–1875 рр.), Подільській духовній семінарії (1875–1881 рр.) та в Київській духовній академії. На церковно-історичне відділення цього закладу вступив волонтером, закінчив академію маючи академічну заборгованість із церковного права, однак склавши іспит із латинської мови комісії з викладачів КДА, згідно з рішенням ради академії від 21.09.1885 р. отримав диплом кандидата богослов'я. У квітні 1886 р. отримав призначення в Бахматське духовне училище на посаду викладача церковнослов'янської та російської мов, згодом й латинську мову.

З 1889 р. Ю. Сіцінський розпочав церковні служби в Кам'янець-Подільському на різноманітних посадах: священиком у Свято-Миколаївській церкві при тюремному замку (1890), Йоано-Предтеченському храмі (1890), настоятелем Петропавлівської та Свято-Миколаївської церкви при середньому технічному училищі (1907). Протягом цього часу виконував низку єпархіальних обов'язків від бухгалтера управління каси взаємодопомоги Подільської єпархії й управління свічного заводу до тимчасової надштатного члена Подільської духовної консисторії, члена Правління Подільської духовної семінарії, голови Кам'янецького відділення Подільської єпархіальної училищної ради, члена Подільського єпархіального комітету, єпархіального наглядача церковнопарафіяльних шкіл Подільської губернії, був редактором часопису «Подільські єпархіальні відомості» та «Православна Подоля», керував друкарнею Свято-Троїцького братства, активно займався педагогічною діяльністю і обіймав посади заочного вчителя, члена опікунської ради приватної жіночої гімназії С. Славутинської, вчителя історії України Кам'янець-Подільського середнього технічного училища.

Активно займався науковою та науково-організаційною роботою, особливо церковною історією, був одним з очільників подільського краєзнавства, дійсним членом і секретарем Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, очолив його після перетворення на Подільське історико – археологічне товариство (1903–1921 рр.). У співпраці з М. Яворовським Юхим

Сіцінський редагував VI, VIII, X – XI, самостійно – IX і XII випуски збірника «Праці Подільського єпархіального історико-статистичного комітету». У 1905–1911 рр. брав участь у роботі Комісії з перекладу Четвероєвангелія українською мовою.

В роки Української революції (1917–1921 рр.) був активним учасником автокефального руху, із 15.01.1918 р. входив до складу спеціальної комісії, яка готувала відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету (нині – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, якому 22 жовтня 2018 р. виповнюється 100 років), а після відкриття обіймав посаду настоятеля університетської церкви, створив тут першу на Поділлі українську автокефальну релігійну громаду, був членом кількох громадських формувань, викладачем на богословському комітеті, членом Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, членом створеного у 1918 р. Кирило-Мефодіївського братства, членом Ради міністра ісповідань та редактором часопису «Українська Церква» тощо.

Був двічі заарештований: вперше – за обвинуваченням в зв'язку «з правими українсько-шовіністичними кругами» та членстві у Кирило-Мефодіївському братстві (25.03 – 25.06.1921 р.); вдруге – у сфабрикованій справі «Спілки визволення України» (25.08 1929 – 21.04.1930 р.). Правлячий архієрей Пимен (РПЦ) забороняв йому у проведенні богослужінь за те, що Ю. Сіцінський виступав за українізацію Церкви та долучився до автокефального руху і за те, що проводив богослужіння українською мовою. Залишившись після другого арешту без роботи, переїхав до Києва, однак і там йому не вдалося знайти роботу, переїхав до Кам'янця-Подільського (1934 р.), де останні три роки провів у злиднях, без роботи та пенсії, тяжко хворів, двічі пережив інсульт і помер на 79-му році життя.

Юхим Сіцінський був автором понад 200 наукових праць різного жанру. Найвизначніші з них, які не втратили свого значення й понині – це «Матеріали до історії монастирів Подільської єпархії», «Місто Кам'янець-Подільськ. Історичний опис», «Археологічна карта Подільської губернії», «Матеріали до історії церков Подолії», «Парафії і церкви Подільської єпархії» та ін. [1, с.559- 564].

Висновки. Таким чином в статті висвітлено діяльність низки видатних випускників Київської духовної академії – уродженців Подільського краю, яким належить великий внесок у розвиток різних галузей української духовності, культури, науки та мистецтва, започаткування подільського краєзнавства, формування багатьох громадських об'єднань, боротьбу за українізацію та автокефалію Української Православної церкви, розвідок з історії Церкви, археології, богословських трактатів, створення і діяльності друкованих органів, збірників, книг.

Матеріали статті можна використати в курсах історії України, історії релігії, краєзнавства, української та світової культури, у різних виховних заходах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Київська духовна академія в іменах: 1819 – 1924 ; енциклопедія в 2 т. / [упоряд. і наук. ред. М.Л. Ткачук; відп. ред. В.С. Брюховецький]. Т. 1: А–К. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія, 2015. 740 с.: іл.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLIV. Санкт-Петербург, 1887. № 47154. С. 545-546.
3. Блажевич Ю.І., Балабуст Н.Ю. Церковний історик, краєзнавець, громадський діяч Подільського краю – Павло Вікул // *Перша Чернівецька наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. (матеріали конференції, 6 жовтня 2017 р.)*. Чернівці–Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2017. С. 250-252.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 11144. Арк. 2-4.

Ю. И. Блажевич, Н. Ю. Балабуст, О. И. Блажевич Выпускники Киевской духовной академии – уроженцы Подольского края

В статье на основе издания «Издательского дома Киево-Могилянской академии» энциклопедии «Киевская духовная академия в именах: 1819-1924», в которой помещено более 600 биографических статей, написанных на основании изучения значительного массива источников, в том числе впервые введенных в научный оборот, освещен значительный вклад в становление и развитие православия в Правобережной Украине, инкорпорированной в состав Российской империи после разделов Речи Посполитой, уроженцев Подольского края – студентов Киевской Духовной академии в течение всего периода ее существования. Необходимо отметить, что воспитанники-подольяне этого высшего духовного учебного заведения работали на разных должностях в приходах, монастырях, учебных духовных заведениях (школах, училищах, семинариях, академиях), епархиальных консисториях, архиереями и викарными епископами в украинских городах и селах.

Анализ вышеуказанного издания показал, что в отличие от других энциклопедических изданий, где информацию о выдающихся деятелях представлено в сокращенном варианте, здесь помещено полноформатные биографические статьи с широкими сведениями о лице (от места рождения до всех ступеней образования, тем защищенных выпускных сочинений и диссертаций; места службы или церковного служения; должности; общественные поручения; награды и отличия; обстоятельства и место смерти и погребения и т.п.). К биографической части обязательно прилагался библиографическое описание главных печатных работ, названия архивных учреждений и фондов, опубликованные источники и литература об этом лице и его жизненный путь.

По подсчетам авторов в двухтомном энциклопедическом издании помещены библиографические данные о 22-х представителях Подольского края, которые получали высшее образование в Киевской духовной академии.

В этой статье, учитывая ее ограниченный объем, авторами отражена деятельность лишь 7 выдающихся выпускников КДА – уроженцев Подольской губернии: четверо из них были правящими архиереями, трое – известные церковные и общественные деятели. Дальнейшие исследования будут опубликованы в других статьях. Как установлено авторами, на учебу в начале

1830-х годов попадали исключительно выпускники духовных семинарий Киевского духовного округа, в том числе и с Подольской духовной семинарии. С 1831 года география семинарий расширилась за счет выходцев из российской глубинки – епархий европейской и азиатской части империи, а также с Кавказа и Молдавии. С конца 1830-х годов в состав студентов КДА систематически принимали православных румын, сербов, болгар, черногорцев, греков, сирийцев, японцев. Это давало возможность налаживать тесное общение, а в дальнейшем, плодотворное сотрудничество между представителями различных Поместных Православных Церквей, которые заканчивали Киевскую духовную академию.

В то же время авторы отмечают, что обучение студентов академии носило проимперский характер, во многих случаях было идеологически ангажированным. По замыслу руководителей духовного ведомства России – Священного Синода, главная задача академии высшего уровня (а их в империи было четыре – кроме Киевской, в Москве, Санкт-Петербурге и Казани) – это воспитание добропорядочных и образованных слугителей слова Божия, верноподданных и законопослушных граждан империи.

Уроженцы Подолья, которые учились в Киевской духовной академии, в основном были выходцами из бедных многодетных семей преимущественно сельских священников, диаконов, пономарей и т.п., поэтому академический диплом был заветной мечтой, своеобразным пропуском к успешному карьерному росту и достижению высших социальных ступеней. Здесь необходимо отметить, что, начиная с 1869 г., Уставы духовных академий не предъявляли никаких сословных ограничений к поступающим. Главным фактором для вступления было два критерия – православное вероисповедание и завершено обучение в духовной семинарии или в полной классической гимназии (с преподаванием древнегреческого и латинского языков). Поэтому тот из семинаристов, кто стремился продолжить образование в академии, имел чрезвычайно мощный стимул для добросовестного обучения.

Ключевые слова: Киевская духовная академия, студенты, уроженцы Подолья, Российская империя, церковное служение, общественные поручения, научные и церковно-исторические исследования, приходы, учебно-духовные заведения, епархии.

Yury Blazhevich, Nadiia Balabust, Olga Blazhevich

Graduates of Kyiv Theological Academy Born in Podillia Region

This article is based on the information provided in encyclopaedia «Kyiv Theological Academy Names: 1819-1924» published by Kyiv Mohyla Academy Publishing House and which contains more than 600 biographical articles written by studying large array of sources, including those that for the first time were introduced into scientific circulation. It highlights the significant contribution of the Podillia Region natives who were students of Kyiv Theological Academy during the entire period of its existence to the formation and development of Orthodoxy in the Right-Bank Ukraine, which was incorporated into the Russian Empire after the division of Rzecz Pospolita. It should be noted that the students of this high school worked in different positions in parishes, monasteries, primary schools (schools, colleges, seminaries, academies), diocesan consistories, bishops and vicarious bishops in Ukrainian cities and villages. Analysis of the aforementioned publication showed that unlike other en-

cyclopaedias, where information about prominent figures is presented in abbreviated form, this edition provides full biographical articles with broad information about the person (from the birthplace to all levels of education, defended graduation theses, locations of service or church ministry, positions – public orders, awards and distinctions, circumstances and place of death and burial, etc.). The bibliographic description of the main printed works, the names of archival institutions and foundations, published sources and literature on this person and his/her life path make mandatory part of the person's biography. According to the authors' calculations in the two volume encyclopaedic edition there are bibliographic data on 22 representatives of the Podillia region, who obtained higher education at Kyiv Theological Academy.

In this article, taking into account its limited volume, the authors cover the activities of only 7 outstanding Kyiv Theological Academy graduates – natives of Podillia region: four of them were ruling bishops, three – prominent church and public figures. Further research will be published in other articles.

By the way, as discovered by the authors, only the graduates of the seminary of the Kyivan Spiritual District, including Seminary of Podillia, came to study at Kyiv Theological Academy until the early 1830s. Since 1831, the geography of the seminary has expanded thanks to the immigrants from the Russian outskirts – the dioceses of the European and Asian parts of the empire, as well as from the Caucasus and Moldavia. From the end of the 1830s, Orthodox Romanians, Serbs, Bulgarians, Montenegrins, Greeks, Syrians, and Japanese were systematically enrolled in the KSA students. This gave the opportunity to establish close communication, and in the future, fruitful cooperation between representatives of various Local Orthodox Churches who graduated from Kyiv Theological Academy.

At the same time, the authors note that the training of students in the Academy was of an imperial nature, in many cases, was ideologically intertwined. According to the plan of the leaders of the spiritual department of Russia – the Holy Synod, the main task of the higher-level academies (and there were four in the empire, in addition to Kyiv, there were in Moscow, St. Petersburg and Kazan) is the education of the virtuous and enlightened ministers of God's word, loyal and law-abiding citizens of the empire. The natives of Podillia, who studied at the Kyiv Theological Academy, were mostly from poor families with many children, mostly rural peasants, deacons, palmars, etc. Therefore, the academic diploma was a cherished dream, a kind of permission to successful career growth and achievement of higher social stages.

Here it should be noted that since 1869, the statutes of the religious academies did not put forward any restrictions on the status of students who wanted to enter the institution. The main factor for joining was meeting of two criteria – Orthodox faith and completed studies in the theological seminary or in the full classical gymnasium (with the teaching of ancient Greek and Latin languages). So one of the seminarians who sought to continue education at the Academy had an extremely powerful incentive for conscientious learning.

Key words: *Kyiv Theological Academy, students, natives of Podillia, Russian empire, church service, public orders, scientific and church-historical researches, parishes, educational-spiritual institutions, dioceses.*

Отримано: 08.08.2018

ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦАРИЗМУ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

В даній статті досліджено процес кінця ХVІІІ ст., коли Поділля разом з усім Правобережжям внаслідок другого поділу Речі Посполитої було анексоване Російською імперією. За його рахунок метрополія поповнилася багатотою і найбільш людною територією. Приєднавши край, царське самодержавство відразу ж приступило до кардинальної переорієнтації його життя в руслі загальноімперських потреб та інтересів в усіх сферах суспільного життя. Передусім царизм змінив адміністративно-територіальний устрій краю за російськими взірцями без будь-якого врахування інтересів і потреб корінних мешканців. Соціальні конфлікти і незадоволення, особливо серед впливової магнатської верхівки, головним чином знімалися шляхом насадження тотального контролю над суспільним життям. Встановивши повний контроль на новій ділянці кордону, уряд повністю ізолював місцеве населення від європейського світу та його впливу.

Починаючи з кінця ХVІІІ ст., на абсолютну більшість подолан було перенесено російську кріпосну систему, внаслідок чого вони опинилися у ще більш безправному політичному, соціальному та національному становищі, ніж за Речі Посполитої. Це зумовило загострення нових суперечностей і конфліктів у політичній, економічній, етнічній та духовно-культурній сферах. Їх наслідком ставало посилення кріпацтва, русифікації та колонізації і стрімка втрата селян і без того незначних можливостей давати дітям освіту.

Істотні зміни в релігійному житті зумовили не лише розбудову нової міжконфесійної ієрархії, ключове місце в якій посіла Православна церква, а значні трансформації в сфері освіти на Поділлі. Це було здійснено з допомогою переходу більшості уніатів у православ'я, цілеспрямованої ліквідації Уніатської церкви, встановлення альянсу з Римо-Католицькою церквою, низки секуляризаційних заходів і доволі терпимого ставлення до інших, у тому числі протестантських конфесій.

Ключові слова: заклади освіти, парафіяльне шкільництво, духовна семінарія, культурно-освітня сфера, конфесійні особливості, сім'я, геополітичні зміни.

Кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. відзначався істотними політичними і соціальними перетвореннями на Поділлі і в усій Правобережній Україні. Передусім, вони були спричинені анексією та приєднанням до складу Російської імперії й реалізацією на його території інкорпораційної політики.

Відтак, навчальні заклади краю, як і загалом Правобережжя, наприкінці ХVІІІ ст. опинились у надзвичайно складних умовах. По-перше, нова метрополія відзначалась не тільки політичною, соціальною і економічною, а й освітньо-культурною відсталістю. По-друге, приєднавши край, царизм відразу ж розгорнув кардинальну переорієнтацію його життя в руслі загальноімперських потреб,

які не вимагали освіченого населення. По-третє, цьому було підпорядковано реорганізацію адміністративно-територіального устрою і конфесійних відносин, що перманентно тривала до кінця 30-х рр. XIX ст. й не враховувала традицій і потреб корінних мешканців та повністю ізолювала їх від європейського світу і його освітнього й культурного впливу. По-четверте, через перенесення консервативної кріпосної системи подоляни потрапили в абсолютно безправне соціальне і національне становище. Це зумовило загострення нових суперечностей і конфліктів у політичній, економічній, етнічній та духовно-культурній сферах. Їх наслідком стало посилення безправ'я, русифікації та колонізації і стрімка втрата селянами і без того незначних можливостей давати дітям освіту.

З одного боку, реалізація інтересів Російської імперії потребувала все більше освічених чиновників, промисловців, лікарів, учителів, фахівців інших спеціальностей. З іншого боку, освітня сфера разом із Православною церквою була найменш витратною і водночас найбільш рентабельною в плані закріплення російського впливу. До того ж, самодержавство намагалось зробити освіту, особливо середню і вищу, привілеєм дворянства і обмежитися як можна меншими фінансовими витратами на її розвиток. Політика ж «освіченого абсолютизму» заради гарного тону та пристойного вигляду в очах Європи все наполегливіше вимагала від самодержавства не тільки проведення освітянської реформи, а й оголошення її загальною основою [1, арк.23].

Російське самодержавство приступило до реалізації курсу на трансформацію Подільського краю в один із регіонів імперії. Політичний аспект інкорпорації полягав, передусім, в утвердженні та захисті російської державності в нових українських землях, прагненні встановити контроль над усіма сторонами їх життя. Росіяни були надзвичайно чутливими до українців і їх національних прагнень, вбачаючи в них головну небезпеку державній цілісності імперії. Тому і воєнно-політичне забезпечення, і загалом інкорпораційна політика самодержавства спрямовувалися на гарантування та збереження статусу великої держави у новій геополітичній ситуації, а головне на утвердження російського державно-політичного життя за визначеною системою координат [8, с.51-55].

З перших днів перебування Правобережжя під Росією в ньому був встановлений характерний для царизму державний лад і організоване відповідне управління господарством, соціально-політичною і духовно-культурною сферами. Це свідчило про те, що експансія в ширину, по земній поверхні Правобережної України здійснювалася одночасно з експансією в глибину, в розумінні встановлення над підданими політичної влади, що була невід'ємною складовою частиною суверенітету Росії.

Підкреслимо, що росіяни з самого початку не розраховували на мирне зближення з українцями і можливість двостороннього прагнення до порозуміння та співробітництва. Створений у Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, механізм політичного управління спрямовувався не на захист корінного населення,

оскільки політична доктрина царизму навіть теоретично не допускала українських вимог, а тим більше української державності. Це розцінювалося не інакше, як віддача в жертву інтересів їхнього обмеженого розвитку. Тому всі заходи самодержавства спрямовувалися виключно на зміцнення імперських державних засад, позицій російського і польського дворянства, а також на максимальне соціально-класове та національне гноблення українців.

Вивчення численних інформаційних матеріалів і опублікованих праць підтверджують, що процес приєднання був підтриманий місцевим, передусім українським населенням, яке сподівалося на покращення свого становища в православній державі. І на перших порах ці сподівання виправдовувались. Масово відкривались православні церкви, наводився порядок у житті селян.

Центральні і місцеві органи самодержавної влади і управління, проводячи політику дояльного ставлення до поляків та католицької церкви, водночас сприяли зростанню напруження між польськими магнатами, шляхтою, католицькими священиками, з одного боку, і українським покріпаченим селянством – з другого. Подібний курс проводила австрійська адміністрація у Східній Галичині, намагаючись підтримати напруження між польською шляхтою та українським селянством [4, с.752].

Найвищими посадовими особами на території краю був генерал-губернатор, який отримав повноваження з широким колом обов'язків, межі яких не регламентувалися. У компетенцію найвищого царського намісника входив нагляд за функціонуванням губернських державних структур і діяльністю посадових осіб, які в них працювали, за дотриманням запровадженого в регіоні російського законодавства та забезпеченням імперських інтересів. Нормативно-правові документи також декларували, що до обов'язків генерал-губернатора входила турбота про спільну користь і загальний добробут. Крім того, він наділявся поліцейськими повноваженнями, оскільки повинен був слідкувати за виконанням завдань щодо збору податків, проведенням рекрутських наборів, забезпеченням продовольством. До управлінських функцій належали контроль за використанням коштів, проявами жорстокості та свавілля, нагляд за кордоном і митницею, а також командування розташованими на території регіону військами [9, с.97-103]. Формально царський намісник судовими функціями не наділявся. Разом із тим, усі судові установи генерал-губернаторства підлягали його нагляду. З найбільш важливих принципових вироків передбачалась воля намісника. Скажімо, здійснення судового вироку про смертну кару вимагало узгодження з ним. Водночас посадовець мав право опрестувати необґрунтовані вирoki і рішення, передавати їх в Сенат, а в разі особливого значення для держави – імператору.

У його адміністративні повноваження входило призначення і узгодження посадових осіб установ губернії та затвердження обраних на посади губернських і повітових предводителів дворянства тощо. Ґрунтовний аналіз урядових документів, якими керувався подільський генерал-губернатор наприкінці XVIII – в першій

половині XIX ст. дає підстави для висновку, що найвищий урядовець Поділля був наділений надзвичайними функціями. Іншими словами, намісник мав право законодавчої ініціативи. В реальному житті генерал-губернатор рапортами і донесеннями доповідав про все, що відбувалося в довіреній йому губернії імператору і одночасно вносив пропозиції щодо їх розв'язання. Монарху залишалося накласти власноручну резолюцію «Быть по сему», а його наміснику – втілювати в життя волю імператора. Ось чому вчені-юристи схиляються до думки, що найвищі посадові особи керувалися в своїх діях передусім особистим розумінням волі царя, а вже потім – чинним законодавством. Маючи безпосередні прямі відносини з імператором, генерал-губернатор виступав своєрідним напівсуверенним володарем краю. Рівень, спрямування, результативність управління і наслідки політичного курсу самодержавства в Поділлі залежали головним чином від кількох осіб – імператора, намісника та його найближчих помічників і оточення. В свою чергу, кожний конкретний намісник отримував об'єм влади в залежності від особистих поглядів і ставлення самодержця до правителя і відповідальної території. Одні з них виступали в ролі генерал-губернаторів, інші – в ролі цивільних губернаторів. Законодавчим актом «Загальні установлення міністерств» від 1811 р., зокрема четвертим розділом, було укладено відносини в сфері діяльності центру і регіону, генерал-губернаторів і міністерств. Приміром, було підтверджено право найвищих місцевих керівників – генерал-губернаторів і військових губернаторів вступати у безпосередні відносини з імператором. При цьому вони лише ставили міністрів до відома, з яких питань здійснювалося те чи інше звернення до самодержавця. Що ж до подань із тих чи інших питань на адресу міністрів, то їх генерал-губернатори направляли на загальних підставах. Стосунки цивільних губернаторів із міністрами, за винятком термінових, будувалися не безпосередньо, а через генерал-губернаторів. Міністри, в свою чергу, направили свої розпорядження генерал-губернаторам, вимагаючи від них необхідного контролю за їх виконанням.

Численні документи, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві і державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, засвідчують про доволі тісні службові стосунки генерал-губернаторів і військових губернаторів Подільської губернії з імператором до створення міністерств й значно менш активні з їх появою. На наш погляд, цьому сприяли принаймні дві важливі обставини. По-перше, монарх у такий спосіб мав можливість особисто впливати на управління регіону без залучення зайвих посередників. По-друге, царю було набагато легше контролювати через генерал-губернаторів і військових губернаторів загальну ситуацію в краї та вирішувати фінансові, продовольчі, митні завдання, обминаючи численних посередників. Зрозуміло, що така структура управління майже повністю виключала федеративні чи автономні засади відносин із щойно приєднаними українськими землями [7, с.99-101].

Визначивши виконавцем волі самодержиці генерала М. Кречетникова, Катерина II підпорядкувала йому розташовані в Київському, Брацлавському, Подільському і Волинському воеводствах війська, а також частини, що перебували у Бресті. Більше того, в разі необхідності з генерал-губернатором своєї дії повинен був узгоджувати головнокомандуючий російськими військами у Польщі генерал Ігельстрон [5, с.1-16].

Для створення системи управління територією були виготовлені спеціальні карти з відповідними описами та визначеними землями для поділу на повіти. Чинovníки всіх рангів підбиралися головним чином із відданих Росії осіб російського та польського походження, які мешкали у Тульській, Калузькій та інших російських і раніше інкорпорованих українських губерніях. Організовувалися переписи і облік населених пунктів, мешканців за задалегідь складеними формами [3, с.235-236].

Для того, щоб попередити, а в разі необхідності протидіяти будь-якому руху опору, автономістським настроям і забезпечити підтримку належного порядку і збільшення прибутків Російської держави за рахунок мешканців краю, царизм створив потужну військову і репресивну систему. Реорганізація військових частин Речі Посполитої, створення митної та карантинної систем просувалися значно повільніше і з великими труднощами. Адже виконання урядових інструкцій щодо розквартирування військ, передислокації підрозділів, місцезнаходження і облаштування штаб-квартир, обладнання відповідних територій і приміщень вимагало не лише значних матеріальних і фінансових зусиль, а й професіоналізму виконавців і тривалого часу.

Це, так би мовити, були суспільно-політичні передумови, в яких перебувала система освіти на Поділлі і які значною мірою зумовлювали її інституційні зміни, які знаменували утвердження нових правил у її функціонуванні з відповідними механізмами їх дотримання, а також перетворення структури і типів навчальних закладів.

В Санкт-Петербурзі добре усвідомлювали, що не органи цивільної влади і не збройні сили, а саме церква та освіта можуть забезпечити самоусвідомлення мешканців Подільської губернії і всієї Правобережної України в приналежності до Російської держави. Тому в досліджуваній період зазнали трансформації не тільки суспільно-політична сфера, а й церковне життя, з яким безпосередньо була пов'язана галузь освіти. Адже навчальні заклади головним чином функціонували в краї при церковних парафіях.

До 1793 р. царизм використовував незначну за чисельністю православну церкву для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої під виглядом захисту єдиновірних побратимів. З приєднанням до Російської імперії завдання Православної церкви кардинально змінилися, оскільки вона стала фактором внутрішнього життя її південно-західної окраїни. Складність полягала як у тому, що на Поділлі кількість православних парафій (562 церкви) [6, с.235-248.] і парафіян була невеликою (160 тис. подолян із

266 священниками та 15 монастирів із 254 монахами і монахинями) [10, с.66], так і тому, що абсолютна більшість українців-подолян перебувала в Уніатській церкві. До того ж, визначальний вплив у краї належав Римо-католицькій церкві, яка уособлювала польську національну меншину і чисельно вона поступалась уніатам. Відтак віросповідання набуло політико-ідеологічного характеру.

Серед першочергових завдань органи російської світської та церковної влади вбачали: а) перетворення Православної церкви в державний орган, який би допомагав цивільній владі морально об'єднувати корінних мешканців краю з історичною Росією і тим самим забезпечувати їх духовне злиття з росіянами; б) викоринювати унію, що стояла на заваді утвердження народу в однодумстві і спокої [2, арк.18]. Так уже наприкінці XVIII ст. ситуація стала повертатись на бік православ'я, а наступ на Уніатську церкву, поставлену царизмом фактично поза законом, став загрозою для її існування. Тим більше, що вона в цей час перетворилась у непохитного оборонця духовних цінностей українців, вірного виразника їх національних засад. Хмари над уніатами згущувались і тому, що й Римо-католицька церква дедалі більше вбачала в них уособлення чужого їм українського етносу.

Зважаючи на цю обставину, від самого початку російський уряд взяв курс на те, щоб взяти під свій контроль ключові питання всередині духовно-релігійної сфери. Тим більше, що в Росії її спрямовував священний Синод – найвища державна структура, котра опікувалась Православною церквою в країні, витіснивши на узбіччя патріархат. Тим часом Православна церква, перемістившись у центр державного життя і суспільно-політичних процесів, покликана була формувати в новій країні соціокультурний простір російського типу й надавати релігійного забарвлення найважливішим заходам царизму. Важливим у її діяльності стало приведення народного благочестя у відповідність із канонами православ'я, його уніфікації та суворого відділення священного від мирського.

Тут ще раз підкреслимо, що православ'я поверталось вже в інший суспільний простір. Якщо раніше Православна церква була невід'ємною частиною народу, своїх парафіян, то після 1793–1795 рр. між світським і церковним постала висока стіна. До повернення вона була народною, мала з народом єдиний дух, була його плоттю і кров'ю. Втім, українці опинились в абсолютно іншому духовно-культурному просторі. Звісно, в ньому не знаходилося місця для функціонування навчальних закладів. Не були в них зацікавлені і католики, особливо магнати, шляхта і священнослужителі.

Адже якщо моральні та етичні цінності церкви і парафіян були до того єдиними, то після Православна церква перейшла на бік влади. Саме наприкінці XVIII ст. розпочалося спотворення віри подолян. Православ'я на Поділлі, як і в усій Правобережній Україні, стало втрачати свої громадянські цінності і перестало захищати подільських парафіян. Якщо раніше воно несло парафіянам мудрість, освіченість, вселяла віру і впевненість, було їх найбільшим і найнадійнішим партнером, то після 1793 р. перейшло на

бік Російської держави, зімкнулось із державно-бюрократичним апаратом і кріпосниками й стало важелем впливу держави на парафіян, почало дедалі більше відгороджуватись і віддалятися від їхнього середовища. Розрив між ними надалі тільки зростав.

Самодержавство розширило державу за рахунок одвічних українських земель, але жодної захищеності корінному населенню при цьому не надало. Диктувало, що мали робити подоляни і зовсім не задумувалося над тим, що мала робити Росія для нових підданих. Утверджуючи нерівноправну поліконфесійність із провідними позиціями православ'я, царизм рішуче обмежував діяльність уніатів. Супроводжувалось це і ліквідацією уніатських монастирів, передусім тих, які не мали в своїй структурі навчальних закладів. Звісно, що до держави та Православної церкви переходило майно уніатів, що «...безповоротно зруйнувало соціальне та культурне життя...» [7, с.82]. Можливо, знання людей свого краю, висока освіченість архієпископа Іоанікія (родом із Полонного), який створив, керував і задавав напрям діяльності Подільсько-Брацлавської єпархії з 1795 по 1819 р., стали одним із чинників, котрі захистили земляків від невпинного наступу імперської влади.

Слід зауважити, що великодержавна політика царизму та його органів на місцях випливала з поєднання ідей просвітництва і теоретичних підвалин організованої поліцейської держави. Усвідомлюючи, що Правобережна Україна з її великою територією, багатими природними та демографічними ресурсами була ідеальним тереном швидкого розвитку Росії, та враховуючи набутий на Лівобережжі досвід щодо реалізації курсу на досягнення максимальної вигоди, Санкт-Петербург відразу ж після приєднання регіону приступив до втілення комплексних заходів з інкорпорації в імперський організм. При цьому на український ґрунт було перенесено запозичені у французьких просвітителів політологічні знання прикладного характеру, зокрема щодо утримання здобутих земель за допомогою ототожнення «загального народного духу» з «духом народу переможця». З часів міністра освіти Уварова русифікація навчальних закладів українських губерній розглядалась як необхідність, що сприяла розвитку російської просвіти, що ґрунтувалась на засадах «русского начала нашей народности» у колонізованих землях західної частини Російської імперії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф 442. Оп. 34. Спр. 1415. 47 арк.
2. Кам'янець-Подільський державний міський. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.
3. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археол. карты Подол. губернии (отд. отт. изъ Под. губ. вед. 1895 и 1900 гг.). Каменец-Подольский, 1901. 402 с.
4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. С. 752.
5. Материалы для истории Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1885. Вып. 1. С. 1-16.

6. Православное духовенство в Подолии до открытия епархии. Учреждение духовных правлений в Брацлавской епархии 1795-1796 г. // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1873. № 7. С. 235-248.*
7. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Серія «Україна крізь віки». Т. 9).
8. Філінюк А.Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII-XIX ст. // *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Вип. 10. Київ, 2001. С. 51-55.
9. Філінюк А.Г., Боднапрчук Г.В. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі: наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // *Наукові записки з укр. історії: збірник наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2001. С. 97-103.
10. Яворский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Каменец-Подольский: Тип. С.-Троицкого братства, 1912. 88 с.

А. Н. Боднар, И. А. Колосюк

Политико-институционные принципы деятельности царизма в отрасли образования Подольской губернии конца XVIII – первой половины XIX ст.

В данной статье исследовано процесс конца XVIII ст., когда Подолье вместе со всем Правобережьем в результате второго разделения Речи Посполитой было аннексировано Русской империей. За его счет метрополия пополнилась богатой и наиболее людной территорией. Присоединив край, царское самодержавие сразу же приступило к кардинальной переориентации его жизни в русле общеимперских потребностей и интересов во всех областях общественной жизни. Прежде всего царизм изменило административно-территориальное устройство края за русскими образцами без любого учета интересов и потребностей коренных обитателей.

Социальные конфликты и неудовлетворения, особенно среди влиятельной магнатской верхушки, главным образом снимались путем насаждения тотального контроля над общественной жизнью. Установив полный контроль на новом участке границы, правительство полностью изолировало местное население от европейского мира и его влияния.

Начиная с конца XVIII ст., на абсолютное большинство подоллян была перенесена русская крепостная система, в результате чего они очутились в еще более бесправном политическом, социальном и национальном положении, чем при Речи Посполитой. Это обусловило заострения новых противоречий и конфликтов в политической, экономической, этнической и духовно культурной сферах. Их следствием становилось усиление крепостничества, русификации и полонизации, и стремительная потеря крестьян и без того незначительных возможностей давать детям

Существенные изменения в религиозной жизни обусловили не только перестройку новой межконфессиональной иерархии, ключевое место в которой заняла Православная церковь, а значительные трансформации в сфере образования на Подолли. Это было осуществлено с помощью перехода большинства униатов в православие, целеустремленной ликвидации Униатской церкви, установления альянса, из Римо-католической церкви, ряды секуляризационных мероприятий и достаточно терпимого отношения к другим, в том числе протестантских конфессий.

Ключевые слова: заведення образования, парафиальные школы, духовная семинария, культурно-образовательная сфера, конфессиональные особенности, семья, геополитические изменения.

Alla Bodnar, Iryna Kolosyuk

The political and institutional principles of the activity of tsarism in the field of education of the Podolsk province in the 18th and 19th centuries

In this article the process of the end of the eighteenth century is explored, when Podillia, along with the entire Right Bank, was annexed by the Russian Empire as a result of the second division of the Commonwealth. At its expense, the metropolis was replenished with a rich and most populous territory. Having joined the land, the tsarist autocracy immediately began to radically reorientation its life in line with imperial imperatives and interests in all spheres of social life. First of all, the tsarist regime has changed the administrative-territorial structure of the region by Russian models without any consideration of the interests and needs of indigenous peoples. Social conflicts and dissatisfaction, especially among the influential magnate leaders, were mostly removed by imposing total control over social life. Having established full control over the new border area, the government completely isolated the local population from the European world and its influence.

Since the end of the XVIII century, the absolute majority of Podillians had been transferred to the Russian system of serfdom, and as a result they were in an even more disadvantaged political, social and national situation than in the Commonwealth. This led to an aggravation of new contradictions and conflicts in the political, economic, ethnic, and spiritual and cultural spheres. Their consequence was the strengthening of serfdom, Russification and Polonization, and the rapid loss of peasants and the already insignificant opportunities to give children education.

Significant changes in religious life have resulted not only in the development of a new inter-confessional hierarchy, the key place in which the Orthodox Church occupied, and significant transformations in the field of education in Podillia. This was done through the conversion of most Uniates into Orthodoxy, the purposeful liquidation of the Uniate Church, the establishment of an alliance with the Roman Catholic Church, a series of secularization measures and a rather tolerant attitude to others, including Protestant denominations.

Key words: educational institutions, parish school, theological seminary, cultural and educational sphere, confessional features, family, geopolitical changes.

Отримано: 31.07.2018

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦЕХОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОДІЛЛІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Упродовж ХІХ ст. в середовищі подільських ремісників відбувалися важливі соціальні трансформації, що зумовили поширення цехового устрою у першій половині ХІХ ст., офіційне входження в середовище цехових виробників майстрів іудейського віросповідання і фактичне, паралельне, існування двох форм ремісничих корпорацій.

У 2 пол. ХІХ ст., зберігаючи окремі цехові традиції, цех поступово перестає фігурувати як окрема фінансово-юридична одиниця. На перший план виходить реміснича управа як посередницький орган між ремісниками і владою. Основною функцією ремісничої управи стає контроль-но-організаційна. Поряд із видачою цехових свідоцтв, реміснича управа виписувала цеховим майстрам, при відкритті власних майстерень, посвідчення про наявність в них необхідної кількості інструментів, а також видавала довідки із характеристикою поведінки майстра. Ремісничій управі повітового міста підпорядковувалися цехові ремісники містечок повіту.

Використовуючи своє посередницьке положення між урядом і ремісниками, управа стояла на охороні цехової виробничої монополії, в основі якої стояла зацікавленість у збільшенні прибутковості цехових організацій. Використовуючи монополієне право на видачу ремісничих свідоцтв управа тримала під контролем усю виробничу діяльність і стояла на чолі управління цілого ремісничого стану. Під необхідність отримання свідоцтва підводилося будь-яке заняття.

На основі аналізу архівних джерел та наукової літератури робиться висновок про те, що, незважаючи на нові історичні умови, подільські ремісники і надалі залишалися основними виробниками промислової продукції масового вжитку. При цьому, як і раніше цехові організації намагалися забезпечити монополію на виробництво продукції власного ремесла.

Ключові слова: Поділля, Подільська губернія, цехове ремесло, трансформації, цехове виробництво, цеховий статут, ремісниче законодавство.

Історичні джерела засвідчують, що для дореформеної і навіть післяреформеної епохи, характерно не скорочення, а навпаки – збільшення кількості ремісничих цехів. Не лише у великих містах, з традиційним віковим цеховим устроєм, а й у повітових центрах, і навіть у містечках з'являлися нові виробничі корпорації [30, с.41]. Разом з тим, в радянській історіографії вважалося, що цехове ремесло першої половини ХІХ ст. «чимраз більше підпорядковувалося капіталістичним відносинам, цілком підтверджуючи дану В. Леніним характеристику того, як у рамках пануючої феодально-кріпосницької системи з роздрібного виробництва виростає капіталістична проста кооперація, тобто перша стадія промислового капіталізму» [37, с.131]. При цьому, на початок другої половини ХІХ ст., слідуючи за концепцією радянської історіографії, в рамках феодально-кріпосницької системи, оформилась нова капіталістична соціально-економічна формація [37, с.142].

Дослідники радянської доби, слідуючи за класово-формаційним принципом розвитку історичного процесу, змушені були враховувати ідеологічні постулати марксистсько-ленінського вчення. Виходячи з тези про надмірну регламентацію ремісничого виробництва, робився висновок про те, що цеци стримували ініціативу ремісника і заважали технічному прогресу [29, с.371]. Разом з тим, вказані положення були характерні для класичних цехів, а цехи, організовані за Городовим положенням 1785 р. не визначали ні кількості підмайстрів, ні кількості учнів.

Згідно із описом Поділля 1800 р., лише у Кам'янці-Подільському міщани займалися ремеслами у 18 цехах: кравецькому, шевському, ковальському, слюсарському, ювелірному, різницькому, склярському, скорняцькому, різників, гончарському, кожевницькому, об'єднаному столярів, колесників, бондарів, теслярів, пильщиків, годинників, фельдшерів, ткачів, пекарів і римарів. Усі перелічені ремесла знаходилися у «значній досконалості», а загальна кількість цехових ремісників складала 325 чол. [5, арк.9].

В інших містах та містечках краю також була значна кількість цехових ремісників. Зокрема, у м. Хмільнику «ремісники-християни поділяються на чотири цехи: скорняків (50 чол.), ткачів (28 чол.), різників (26 чол.) та чоботарів (56 чол.)» [6, арк.80(зв.)]. У м. Літині в той час функціонувало дев'ять цехів: столярний, який об'єднував столярів, колісників, бондарів та теслярів (загалом 33 чол.); слюсарний, до якого входили слюсарі, ковалі та римарі (загалом 37 чол.); фельдшерський (8 чол.); ткацький (24 чол.); кушнірський (23 чол.); пекарський (35 чол.); різницький (21 чол.); чоботарський (82 чол.) та кравецький (62 чол.) [6, арк.165]. Членів останнього, кравецького, цеху, документ поділяє на християн (11) та іудеїв (51), що, ймовірно, свідчить про їхню приналежність до єдиного цеху. В м. Дунаївцях «серед поляків були різні цехи і досить вправні майстри» [8, арк.10(зв.)]. Згадується про цехи чоботарський, кравецький, ювелірний, кушнірський та ткацький. Разом з тим, в цьому містечку були і позацехові ремісники, переважно іудеї, тих самих спеціальностей [8, арк.8]. Згідно ревізії 1795 р. міські ремісники м. Бару поділялися на шість цехів, до яких входили християни (гончарний, столярний, різницький, кравецький, чоботарський, ткацький) та п'ять цехів, що об'єднували майстрів іудейського віросповідання (кравців, чоботарів, позументників, ювелірів та пекарів) [7, арк.13(зв.)]. За інвентарним описом 1772 р. у Могилеві були цехи: ткацький (об'єднував 61 ремісника), бондарський (175), кушнірський (143) та шевський (260 ремісників) [25, с.414]. У 1800 р. в Меджибожі та Сатанові налічувалося по шість цехів [35, с.44], в містечку Янові (Вінницького повіту) функціонувало 5 цехів [35, с.53].

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. основні виробники були зосереджені в цехових організаціях. На Поділлі чітко вирізнялися міста з традиційним цеховим устроєм (кошишні королівські, старостинські володіння) та приватновласницькі містечка, у яких цеховий устрій надавався привілеями власника.

Загалом, у цей час, на теренах Подільської губернії із 1660 міських ремісничих родин 1287 належали до цехів, в містечках усі 237 ремісників були приписані до цехів [26, с.1047]. Більшість цехових організацій були влаштовані за традиційним цеховим устроєм. Однак, вже у першій чверті XIX ст., при організації нових цехових об'єднань, ремісники наштотувалися на певні труднощі. Зокрема, у 1815 р. ремісники Тульчина та Немирова вирішили створити цехи, використавши статті «Ремісничого положення 1785 р.». Запросивши ратманів з Брацлавського магістрату, ремісники згаданих містечок бажали провести вибори цехових старшин і утворити єврейські ремісничі цехи. Однак, тульчинська поліція не допустила у місто ратмана Ліберштейна. Поліція пояснила, що виконує волю управителя маєтком, який просив до повернення власниці графині С. Потоцької нічого не змінювати, а «створення цехової організації в дідичному маєтку явище нове» [9, арк.18]. Управитель маєтком капітан англійської служби О. Давидсон просив поліцію попередити незаконні дії у влаштуванні цехів, оскільки в дідичному маєтку «власнику належить право організовувати внутрішнє життя мешканців, а якщо хто з жителів Тульчина незадоволений економічним устроєм містечка, то має право переселитися в інше місце» [10, арк.3]. Лист такого ж змісту був відправлений О. Давидсоном царю. Разом з тим, Брацлавським магістратом був призначений день виборів цехових старшин в Тульчині і Немирові, а відряджені магістратом ратмани повинні були подати балотувальні списки на розгляд і затвердження магістрату. Конфлікт дійшов до Подільського губернського правління, яке визначило, що «ремісниче положення розповсюджується на всі місця, де проживають ремісники і його впровадження безпосередньо залежить від магістрату чи ратуші, а ніяк не від волі власника міста чи містечка» [10, арк.4]. А тому, 10 березня 1820 р. був виданий указ про відкриття у згаданих містечках ремісничих цехів [10, арк.22]. Отже, дана ситуація ілюструє процес формування цехових організацій у приватновласницьких містечках на основі законодавства російської імперії. Показовою є роль поліції, коли вона, будучи представником державної влади, фактично стала на захист інтересів власника містечка.

У 1812 р. міська ратуша м. Смотрича надала ремісниче положення гончарському цеху та приєднаним до нього різницькому, кушнірському та ковальському цехам [33, с.18]. Статут смотрицьких цехів був копією статей «Ремісничого положення 1785 р.», що також являється прикладом чинності в краї російського законодавства вже у перших десятиліттях XIX ст. Разом з тим, на основі російського законодавства відкривалися нові цехи, де основними виробниками були єврейські ремісники, яким раніше вступ до цеху був закритий.

Однак, на прикладі цехового життя в м. Городку можна простежити чинність цехових статутів першої половини XVIII ст. ще на початку 40-х рр. XIX ст. Так, у 1834 р. християнські та єврейські ремісники Городка скаржилися на утиски ремісничого права

власницею містечка баронесою Гейсмар. З'ясовується, що права ремісників на влаштування в Городку гончарного, мулярського, шевського, ткацького, різницького і кушнірського цехів визначали статuti 1731 р. Цеховики підкреслювали, що до недавнього часу правителі маєтку майже не порушували цехові закони, а у 1814 р. власниця містечка Урсула Мнішкова навіть офіційно підтвердила ці права [24, с.34]. У виправданні порушення цехового права, управитель городоцької економії Кетлінський доводив, що міщан за ревізькими казками в Городку немає, є лише селяни, які повинні нести усі належні повинності. Отже, цехові статuti в Городку діяли до часу, поки власники містечка визнавали їх юридичну чинність. Разом з тим, розмит трактування поняття містечка, а також статусу містечкових жителів привело до виникнення соціального конфлікту. Слід зазначити, що лише у 80-х рр. XIX ст. містечка були офіційно віднесені до міських поселень, а їх мешканці визнані міщанами. До того часу їх статус залишався невизначеним, за виключенням євреїв, які завжди, за російськими законами, відносилися до міських станів.

Серед цехових професій найбільш розповсюдженими були ремесла пов'язані з виготовленням предметів одягу та взуття. В об'єднаному цеху кравців і кушнірів міста Летичева актовa книга велася упродовж більше ста років (з 1781 по 1893 рр.) [2]. До 1838 р. записи велася польською мовою, потім зроблено запис про прийняття нового майстра до цеху у 1842 р., після чого книгу перевернули і почали записи з чистих останніх сторінок вже російською мовою. З 1847 по 1893 рр. книга містить щорічні відомості про набуття статусу майстра. Впродовж вказаного періоду статусу майстра щорічно набували від одного до семи підмайстрів. По сім майстрів було визволено у 1852, 1867, 1873 та 1880 рр. У книзі протоколів цього ж цеху, що велася з 1846 по 1883 р., кожному записаному майстру цеху, відповідно до номеру сторінки у книзі, надано порядковий номер [1]. Під номером один записано Сильвестра Юнашенка, який став майстром у 1830 р. і сплатив до цехової скарбниці спочатку 50, а пізніше ще 50 злотих. Останній майстер – Михайло Нагорний записаний у 1883 р., під номером 91, сплатив вступного при прийнятті до цеху 1 злотий. Різке скорочення суми вступних внесків простежується з 60-х років XIX ст. Варто зазначити, що в період з 1846 по 1883 рр. внески лічилися у польських злотих, традиційній для Польщі грошовій одиниці, яка в цей час на Поділлі в обігу не була. Важливим є і факт, що згідно прізвищ членів цеху усі вони були християнами, жодного майстра-іудея в цеху не зазначено. Отже, ці факти свідчать про функціонування кушнірського і кравецького цеху м. Летичева за традиційним на Поділлі цеховим зразком, з традиційною системою лічби та учнівства, а також при недопущенням у середовище майстрів ремісників іудейського віросповідання. Разом з тим, значне зменшення грошової суми за визволення майстра, спрощувало доступ до цеху нових майстрів.

При цьому, можна говорити про занепад традиційного цехового урядування та функцій цехового суду. У часи розквіту це-

хів, цеховий суд вирішував усі питання, що стосувалися життя та діяльності членів цеху. Упродовж XIX ст. справи, що розглядав цеховий суд дрібнішають. Так, у 1824–1842 рр. суд кам'янецького шевського цеху розглядав такі справи: урядові злочини – 2, порушення майстрами правил цехової організації праці – 6, образи урядових осіб – 3, образи майстрів та підмайстрів – 5, суперечка за платню між майстром та челядником, тощо [27, с.94]. Компетенція цехового суду вужчає: мало справ про цехові проблеми, немає зовсім справ про непослух цеховому урядові та невиконання правил вступу до цеху й порушення цехової гідності, звичайних ще наприкінці XVIII ст., зате є справи про сутички майстрів з підмайстрами, сварки майстрів через робочу силу. Кари, що накладав цеховий суд знижуються, і на цей час вже не перевищують 10 руб. сріблом. До 1828 р. ще практикуються традиційні штрафи воском, – половина якого, як у старовину, йшла на церковні потреби. З 1828 р. штрафи стали накладатися лише у грошовій формі і йшли на користь магістрату і думи. Після 1850 р. цеховий суд цілком занепадає. Справи про порушення учнівських правил ще розглядалися у кам'янецькому шевському цеху. Але всі поважніші переходять до мирового судді.

Подібно до зменшення ролі цехового суду, простежується занепад цехової фінансовості. Прибутки цеху складалися з надходжень від запису та визволення учнів, внесків підмайстрів та майстрів, штрафів, тощо. Основні видатки традиційно шли на церковні потреби і на боротьбу з партачами, чималі суми витрачались на частування братії під час «сесій». Так, видатки кушнірського цеху м. Летичева у 1848 р. складали 177 зл. 5 гр. З цієї суми 73 зл. пішло на церковні потреби (53 зл. на церковний віск та 20 зл. щорічний внесок на собор). Найбільша витрата була зроблена цехом 6 серпня. В цей день під час цехового свята Спаса, на частування братії пішло 63 зл. 10 гр. Поряд з цим, ще 27 зл. впродовж року було витрачено на «горілку братії під час виборів, свят, та як виливали світло ручне» [27, с.139]. У досліджуваний період відзначається зростання витрат на канцелярію і писарство. Якщо раніше цеховий бюджет був орієнтований на прибутки від членів цеху, то в середині XIX ст. цеховий бюджет переорієнтовується на продаж ремісничих свідоцтв стороннім ремісникам [27, с.138].

Разом з тим, з відміною магдебурзьких положень та постанов польських сеймів у 40-х рр. XIX ст., а також з переходом на російську мову у діловодстві, виробничу сферу економіки краю вже остаточно регулювали статті «Ремісничого положення». Згідно останнього, була відкрита реміснича управа в м. Проскурові. У 1847 р. реміснича громада цього міста звинуватила у зловживаннях ремісничого голову Герша Гендлера. У скарзі євреї-ремісники вказували на самоправний запис учнів майстрами, а майстрів – підмайстрами, надмірні грошові збори, та вину Г. Гендлера у виникненні численних сварок в молитовній школі [4, арк.4]. На захист ремісничого голову виступили більше 50 майстрів-їудеїв. Протистояння у цеховому ремісничому това-

ривстві закінчилося тим, що Г. Гендлер у 1848 р. переїхав до іншого міста (м. Волочиськ, Волинської губ.) і «там продовжував будувати млини» [4, арк.18]. Розслідування тягнулося аж до 1854 р., коли нарешті було визнано Г. Гендлера невинним.

На прикладі ювелірного виробництва також видно, як починаючи з 40-х років XIX ст. розширюється соціальна база цехового ремісництва. Упродовж 1841-45 рр. свідоцтва на право займатися ювелірним ремеслом отримали 75 майстрів із Кам'янця-Подільського, Вінниці, Тульчина, Гусятина, Городка, Браїлова, Бару, Летичева, Літина та інших подільських міст та містечок [20, арк.16]. Усі новозаписані майстри були іудейського віросповідання. Ремісники-ювеліри виготовляли різноманітні столові приладдя, чайники, молочники, а також ювелірні прикраси [19, арк.3]. Ювелірний цех в Хотині, що підпорядковувався у виробничій діяльності Кам'янець-Подільській ремісничій управі, налічував сімнадцять майстрів, які працювали по ремісничим свідоцтвам [21, арк.15]. У Кам'янці-Подільському, у 1850 р. працювало 20 ювелірів, та чотири особи торгували ювелірними виробами [23, арк.9]. Кам'янецькі ювеліри тих часів поділялися на срібників і золотників. Срібники виготовляли різноманітні речі із срібла: столові сервізи, вази, канделябри, шати на ікони, потири (чаші для причастя) для церков та костелів, речі для єврейського ритуалу, тощо [28, с.86]. Золотники працювали виключно із золотом, задовольняючи «розкішні примхи пишної околичної шляхти» [28, с.85]. Кам'янецькі майстри були досить вправними ювелірами і володіли такими технічними прийомами, як чеканка, відливка, гравірування, знали техніку черні та золочення.

В середовищі подільських ювелірів помітні моменти самоорганізації. Зокрема, у 1882 р. майстри-ювеліри Кам'янця повідомили ремісничу управу про відсторонення від посади старшини срібних справ майстра Мошки Лехмана, «за несумлінність», і про призначення на цю посаду майстра того ж ремесла Насина Ридника [14, арк.1]. Згідно відомостей за 1888 р. в місті офіційно працював 21 ювелір. Отже, у період з 1850 по 1888 р. документи фіксують однакову кількість майстрів-ювелірів, однак за цей час зросло число торгівців ювелірним товаром. У 1888 р. ювелірними виробами в Кам'янці торгувало 16 купців [11, арк.5]. Працювати, а також торгувати ювелірними виробами без ремісничих свідоцтв суворо заборонялося. Так, у 1844 р. кам'янецький міський поліцмейстер опломбував верстаки майстрам-позументникам, які працювали без свідоцтв [22, арк.10]. У Могилівському повіті, в тому ж році було оштрафовано шість майстрів, які порушували ремісничі правила [21, арк.7]. Під час інспекції по губернії, пробірний майстер виявив у м. Меджибожі ювеліра Захарія Мешмана, який працював без належних документів. Інспектор наклав на нього штраф у розмірі 24 руб. сріблом. Однак, як стверджував майстер, ювелірною справою він не займався, а лише ремонтував старий посуд і, зважаючи на свій вік (75 р.), штраф сплатити не міг [21, арк.9]. Призначений штраф рахувався в недоїмках по

Летичівському казначейству аж до 1850 р., коли стало відомо про володіння З. Мешманом ділянкою землі в м. Меджибожі. Тоді була проведена оцінка землі, продаж її на громадських торгах, після чого штраф був сплачений [3, арк.21].

Отже, впродовж 40-60-х рр. XIX ст. відбувається становлення ремісничих організацій на основі російського законодавства. За даними Центрального статистичного комітету у 1858 р. в Подільській губернії налічувалося 6514 ремісників. З них майстрів – 3279, робітників – 1752 та учнів – 1483 [36, ч.2, с.326-327]. На чолі нових ремісничих об'єднань (або управ, згідно тогочасних формулювань) стояв ремісничий голова. Управа об'єднувала усі ремісничі цехи міста чи містечка. На чолі кожного цеху стояв ремісничий старшина. Посади ремісничого голови та старшин були виборними, однак вважалися не лише почесними, а й накладали певні обов'язки. Ремісничий голова або старшина не могли покинути місто, не залишивши заступника, і не повідомивши ремісничу управу. Зокрема, у 1882 р. ремісничий голова Михайло Мамроцький, відїжджаючи з хворим сином на лікування, передав справи старшині ювелірного цеху Михайлу Новаківському [14, арк.8]. В тому ж році старшина перукарського цеху Волько Мехеліс відлучаючись з міста доручав свою посаду перукарю Олександрю Ретировському [14, арк.7]. Тоді ж подібні рапорти подали старшини малярського, бляхарського та пекарського цехів. У 1881 р. кам'янецька реміснича управа складала списки майстрів-їудеїв по цехам. Не подав список лише столярний цех. Вина за це лягла на старшину цього цеху Йося Акермана. За таку халатність старшину звільнили з посади та наклали покарання – 5 днів ув'язнення [16, арк.7].

Зберігаючи окремі цехові традиції, цех поступово перестає фігурувати як окрема фінансово-юридична одиниця. На перший план виходить реміснича управа як посередницький орган між ремісниками і владою. Основною функцією ремісничої управи стає контрольно-організаційна. Поряд з видачею цехових свідоцтв, реміснича управа виписувала цеховим майстрам, при відкритті власних майстерень, посвідчення про наявність в них необхідної кількості інструментів, а також видавала довідки про «добру поведінку майстра» [14, арк.12].

Ремісничій управі повітового міста підпорядковувалися цехові ремісники містечок повіту. Так, у 1881 р. єврейські ремісники м. Оринина зверталися до кам'янецької загальної ремісничої управи з проханням затвердити поновлення в містечку цехової управи. Ремісники пояснювали, що їхній цеховий старшина помер декілька років тому, а цехові документи, що знаходилися в нього, загубилися. Наявні лише старі книги, видані кам'янецькою міською думою у 1852 та у 1855 рр., які знаходяться у сина померлого Абрама Вайсбройта. Кам'янецька реміснича управа прийняла рішення, що після виконання усіх необхідних положень, вона затвердить поновлення цехового устрою в Оринині [17, арк.2-10]. Разом з тим, уже в серпні 1882 р. губернське правління прийняло рішення скасувати цеховий устрій в м. Оринині

[15, арк.7]. Причиною такого рішення була невірна видача ремісничих свідоцтв (без затвердження ремісничого голови) орининським ремісникам. Цей приклад є свідченням втручання урядових структур (губернського правління) у суто ремісничі справи.

У 1882 р., згідно рішення того ж губернського правління, ремісничій управі було рекомендовано провести укрупнення та об'єднання окремих цехів [14, арк.13-14]. При цьому, Подільське губернське правління виносило рішення про утворення нових цехів. Зокрема, у 1882 р. в Кам'янці, був затверджений тютюновий цех, який займався подрібненням тютюну та виготовленням цигарок. Тоді ж правління розглядало питання «про особливі обряди сажотрусів в Кам'янці» і винесла рішення про утворення окремого цеху сажотрусів і запровадження в ньому загальних правил ремісничого статуту [14, арк.13в]]. Миська команда сажотрусів складалася взимку із 12, влітку із 6 осіб і у 1894 р. була приєднана до пожежників з безпосереднім підпорядкуванням старшому унтер-офіцеру пожежної команди [31, с.28]. Таким чином, ремісничий цех влився до складу пожежної команди. Наведені приклади свідчать про суто формальну владу ремісничої управи, яка перетворилася на механізм для передачі і втілення урядових наказів ремісникам.

При цьому, обов'язковою умовою для легального заняття на Поділлі виробничою діяльністю була приналежність виробника до одного із місцевих ремісничих цехів. Цей факт яскраво ілюструє доля одного із організаторів кам'янецької промисловості Фрідріха Крама. Судячи із ремісничої документації, Крам, будучи вже власником заводу, залишався членом ремісничого цеху. Зокрема, у 1899 р. він повідомляв ремісничого голову про набір на своє підприємство шести учнів, за яких сплачував до ремісничої управи встановлений внесок [13, арк.50]. Отже, система учнівства на заводі Ф. Крама відповідала цеховим правилам, а учні проходили за цеховою документацією.

Використовуючи своє посередницьке положення між урядом і ремісниками, управа стояла на охороні цехової виробничої монополії. В першу чергу такі дії управи можна пояснити її зацікавленістю у збільшенні прибутковості цехових організацій. Використовуючи монопольне право на видачу ремісничих свідоцтв управа тримала під контролем усю виробничу діяльність і стояла на чолі управління цілого ремісничого стану. Під необхідність отримання свідоцтва підводилося будь-яке заняття. Доходило до абсурду. Зокрема, у 1896 р. Кам'янецька реміснича управа видала Гершу Лейферу свідоцтво «на ремесло по вставці зубів» [18, арк.78].

Разом з тим, із занепадом ремісничих організацій, відзначається погіршення фахової підготовки майстрів. До ремісничої управи часто надходили скарги на неякісну роботу окремих ремісників. Для перевірки скарг створювалися спеціальні комісії із досвідчених майстрів певного ремесла, які розглядали неякісний виріб і виносили рішення. Траплялися випадки, коли із цеху виключали за погану поведінку і несумлінну роботу. У 1890 р. майстри кам'янецького цеху бляхарського та мідницького ремес-

ла вирішили виключити із числа майстрів міщанина м. Хотина Меера Ройзмана, який «будучи молодих літ погано знає ремесло, свариться із старшими майстрами, зменшує ціни на роботу та ін.» [12, арк.52]. Реміснича управа затвердила цехове рішення і направила до поліцейського пристава прохання відібрати у вказаного майстра цехове свідоцтво. Свідоцтво було відібрано і підшите до цехової документації [12, арк.58].

Цехи, як організації ремісників, були ліквідовані у 1902 р., однак в багатьох містечках продовжували існувати розподіл на цехи і уособлення певного ремесла, причому окремі ремесла мали своїх цехмістрів. На початку ХХ ст. ремісники м. Смотрича приговорили свого товариша за певну провину до дисциплінарного покарання, а той поскаржився мировому судді. Цехмістер і його товариші аргументували своє право на покарання посиланнями на пергаментну грамоту та цехові звичаї. Суддя не визнав за ними такого права і приговорив цехмістра з товаришами до арешту [33, с.17]. Аналогічна ситуація зафіксована і у цехах Лівобережжя [32, с.37].

Ще на початку ХХ ст. подільські ремісники намагалися відрізнитися серед решти населення. Так, в Меджибожі цеховики носили довгий жупан, підперезаний червоним пасом і кольорові чоботи, що відрізняло їх від інших міщан [33, с.18]. В цьому ж одязі їх і хоронили. Цеховики окремою групою брали участь в хресній ході, із своїми свічками та хоругвами. Серед міст і містечок, у яких в середовищі ремісників на початку ХХ ст. були зафіксовані цехові традиції відрізняються Кам'янець-Подільський, Летичів, Могилів, Балта, Меджибіж, Сатанів, Дунаївці, Янів, Хмільник, Миколаїв, Шаргород, Зіньків [35, с.44-60].

Отже, впродовж ХІХ – початку ХХ ст. в середовищі цехових ремісників Поділля відбулися кардинальні соціальні трансформації. По-перше, до цехового виробництва були масово залучені виробники іудейського віросповідання, що зумовило існування двох типів цехових організацій – одних, на засадах традиційних європейських статутів, інших – на засадах російського цехового законодавства. При майже цілковитій збереженості старих цехових організацій (в Сатанові, Летичеві та Меджибожі) спостерігається виникнення нових цехів, причому вже у перших десятиліттях ХІХ ст. (в Смотричі, Тульчині та Немирові). Ще у 1887 р. сатанівські ремісники зберігали у цехових скриньках під ключем «цехові права», надані їм польськими королями у ХVІІІ ст., і підтверджені на початку ХІХ ст. новими власниками містечка [35, с.49]. Більшість нових цехів, за зразком «Ремісничого Положення», виникали з ініціативи єврейського населення Поділля. По-друге, в середовищі цехових ремісників Поділля чітко простежується занепад традиційного цехового виборного адміністрування, на зміну якого приходив чиновник ремісничої управи. В результаті чого першими зникали ті ознаки цехів, які були безпосередньо пов'язані з регламентуванням праці майстрів, професійною специфікою ремесла. І навпаки, функції, які зберігали в собі загальнолюдський зміст, проіснували у побуті ремісників до 30-х рр. ХХ ст.

При цьому, ремісничі заняття міцно зберігали свою незмінну економічну форму, оскільки обслуговували щоденні потреби маси міщан і навколишнього населення (кравецьке і шевське ремесла, виготовлення харчових продуктів та домашнього інвентарю) [34, с.29]. Разом з тим, старі і нові цехи намагалися монополізувати виробництво на території місцевості, де вони діяли. Своїх цілей вони успішно досягали, і до початку ХХ ст. залишалися основними виробниками продукції масового вжитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 262.
2. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 263.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області). Ф. 28. Оп. 1. Спр. 170.
4. Держархів Хмельницької області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 287.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 2.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 8.
7. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 10.
8. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 13.
9. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 820.
10. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 1541.
11. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 1.
12. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 15.
13. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 21.
14. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 2.
15. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 6.
16. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 8.
17. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 9.
18. Держархів Хмельницької області. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 17.
19. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 7.
20. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 13.
21. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 34.
22. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 35.
23. Держархів Хмельницької області. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 60.
24. Баженов А.В. Становище ремісників міста Городка у першій половині ХІХ ст. (З наукової спадщини Юхима Сіцинського) // *Городоччина: минуле й сучасне у контексті історії Поділля: Науковий збірник. / [ред. кол.: А.В. Баженов (відп. ред.), С.Е. Баженова, М.Б. Петров та ін.]*. Городок: б.в., 1994. 130 с. С. 33-35.
25. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Т. 2. Вінницька область. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1972. 780 с.
26. Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку ХІХ віку. // *Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія*. Київ, 1927. С. 1032-1057.
27. Клименко П.В. Цехи на Україні. Т. І. Вип. 1. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. 200 с.
28. Коцюбанська Н. Дещо про кам'янецьких срібників // *Україна*. 1930. Кн. V-XI. С. 85-89.
29. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, тома 1-39. Изд. 2-е Москва: Изд-во полит. литературы, 1955-1974 гг. Т. 23.
30. Меркис В.Ю. Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в ХІХ в. Вильнюс: Минтис, 1969. 477 с.

31. Отчет о деятельности Каменец-Подольского городского общественного управления за 1893-1894 годы. Каменец-Подольск: «Русская типография» М. Гликина, 1895. 54 с.
32. Пошивайло О.М. Гончарні цехи Лівобережної України XVII – поч. ХХ століть // *Народна творчість та етнографія*, 1986. № 6. С. 31-42.
33. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // *Кустарные промыслы Подольской губернии*. Киев, 1916. 645 с.
34. Рындинский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 560 с.
35. Сецинский Е.И. Материалы для истории цехов в Подолии. Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1904. 78 с.
36. Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного: Ч. 1-5. Санкт-Петербург, 1863.
37. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип. VIII. Україна в першій половині ХІХ століття. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. 276 с.

А. Б. Задорожнюк

Социальные трансформации цеховых организаций на Подолии в ХІХ – начале ХХ вв.

В течение ХІХ в. в среде подольских ремесленников происходили важные трансформации, обусловившие распространение цехового строя в первой половине ХІХ в., официальное вхождение в среду цеховых производителей мастеров иудейского вероисповедания и фактическое, параллельное, существование двух форм ремесленных корпораций.

Во 2 пол. ХІХ в., сохраняя отдельные цеховые традиции, цех постепенно перестает фигурировать как отдельная финансово-юридическая единица. На первый план выходит ремесленная управа как посреднический орган между ремесленниками и властью. Основной функцией ремесленной управы становится контрольно-организационная. Наряду с выдачей цеховых свидетельств, ремесленная управа выписывала цеховым мастерам, при открытии собственных мастерских, удостоверение о наличии в них необходимого количества инструментов, а также выдавала справки с характеристикой поведения мастера. Ремесленной управе уездного города подчинялись цеховые ремесленники городов уезда.

Используя свое посредническое положение между правительством и ремесленниками, управа стояла на охране цеховой производственной монополии, в основе которой стояла заинтересованность в увеличении прибыльности цеховых организаций. Используя монопольное право на выдачу ремесленных свидетельств управа держала под контролем всю производственную деятельность и стояла во главе управления целого ремесленного сословия. Под необходимостью получения свидетельства подводилось любое занятие.

На основе анализа архивных источников и научной литературы делается вывод о том, что, несмотря на новые исторические условия, подольские ремесленники и в дальнейшем оставались основными производителями промышленной продукции массового потребления. При этом, как и ранее цеховые организации пытались обеспечить монополию для производства продукции собственного ремесла.

Ключевые слова: Подолия, Подольская губерния, цеховое ремесло, трансформации, цеховое производство, цеховой устав, ремесленное законодательство.

A. B. Zadorozhnyuk

**Social transformations of guild organizations in Podilia
in the XIX – early XX centuries**

During the XIX century in the environment of the Podolsk craftsmen, important transformations took place that determined the distribution of the shop system in the first half of the 19th century, the official entry into the environment of guild manufacturers of Jewish masters and the actual, parallel, existence of two forms of craft corporations.

In the second half of the XIX century, preserving separate guild traditions, the shop gradually ceases to figure as a separate financial and legal unit. The handicraft government comes to the fore as an intermediary body between artisans and authorities. The main function of the handicraft government is the control and organizational. Along with the issuance of shop certificates, the crafts council issued to workshop craftsmen, at the opening of their own workshops, a certificate of the availability of the required number of tools in them, as well as issued certificates describing the behaviour of the master. The craftsmen of the county town were subordinated to guild craftsmen from the cities of the county.

Using its intermediary position between the government and the artisans, the council stood on the guard of the shop-floor production monopoly, which was based on the interest in increasing the profitability of guild organizations. Using the monopoly right to issue handicraft certificates, the management kept all production activities under control and headed the management of the entire craft class. Under the necessity of obtaining a certificate, any occupation was conducted.

Based on the analysis of archival sources and scientific literature, it is concluded that, despite the new historical conditions, the Podolsk artisans remained the main producers of industrial mass consumption products in the future. At the same time, as before, guild organizations tried to provide a monopoly for the production of their own craft.

Key words: Podilia, Podolsk province, craft, transformations, shop production, shop regulations, craft laws.

Отримано: 15.08.2018

УДК 378.4.016-057.875(477.43-21)«192/193»

О. Б. Комарніцький

**СТУДЕНТИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВИШУ
І НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС У 20-30-ті рр. XX ст.**

У статті на основі архівних документів і матеріалів періодичної преси показано роль студентів в навчальному процесі Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-30-ті рр. XX ст. Зазначається, що студенти брали участь у розробці навчальних планів і програм, висловлювалися про необхідність раціоналізації навчальних планів. У вищій особливості увага приділялася політичному навчанню. Водночас, автор доводить, що суспільно-політичні дисципліни для студентів, особливо з низькою довшівською підготовкою, були складними для засвоєння. Значний вплив на навчальний процес, а відтак, і на студентство справили українізаційні процеси. Звернено увагу на те, що єдиним

вишем у республіці, у якому викладовою була українською мовою, був Кам'янець-Подільський ІНО, який створили на базі державно-патріотичного виховання студентів, що спричинили напружена міжнародна обстановка, можливість військового конфлікту. Через це з 1925-1926 н.р. запровадили допризовну військову підготовку. Зазначається, що частина студентів працювали у складі циклових комісій. Часто вони були інертними і не подавали своїх пропозицій для вдосконалення навчально-методичної роботи. Працювали у міських методичній комісії та педагогічних гуртках, організували методичні конференції і семінари. Характеризуються методи навчання студентів, зокрема, лабораторно-бригадний метод. Значне місце у дослідженні приділено успішності студентів, особливо студентів-комуністів і комсомольців. Автор доводить, що останні слабо навчалися. Це пояснювалося, насамперед, їх частими мобілізаціями на різні господарські кампанії. Для тогочасного контингенту студентів досить гострою була проблема загальної, у т.ч. мовної грамотності. Наведено дані про допомогу слабшим студентам, організацію гуртків самопомоги, практикування індивідуальної допомоги. Водночас, автор звертає увагу на ту обставину, що частина студентів певшину перевелися до вищих інших типів через мізерну зарплату, яку вони мали отримувати після закінчення навчання на посадах учителів. Йдеться про те, що частина викладачів не професійно ставилися до викладання доручених їм дисциплін. Зазначається про зростання навчально-матеріальної бази вишу. У цьому процесі вагомим був студентський фактор. Зокрема, молодь обала про розвиток бібліотек.

Ключові слова: студенти, викладачі, інститут, навчання, успішність, грамотність, метод, комісія, бібліотека.

Після приходу до влади більшовиків розпочалося становлення нового суспільства, побудова якого без учителів була просто неможливою. Оскільки саме вони мали нести комуністичні ідеї в учнівське середовище, формувати світогляд учнів, виховувати в молоді відданість радянській ідеології. Зважаючи на це, велику увагу радянська влада приділяла підготовці учителів, яку проводили педінститути і технікуми. Окремі факти про організацію навчального процесу у педагогічних вишах у 20-30-ті рр. ХХ ст. містяться у працях радянського вченого М. Тихомирова [62], сучасних українських істориків О. Рябченко [59] і В. Прокопчука [57; 58]. Тим не менш, ряд аспектів потребують подальших досліджень. Зокрема, у цій статті на основі архівних документів і матеріалів періодичної преси покажемо роль студентів в навчальному процесі Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у 20-30-ті рр. ХХ ст.

Основою підготовки учителя у вишах були навчальні плани і програми, у розробці яких брали участь і студенти. Так, молодь Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (ІНО) висловлювалася про необхідність раціоналізації навчальних планів, вважаючи, що вони були перевантажені. Один із студентів скаржився, що у «ІІ-му триместрі знову 12 предметів зовсім нових здай! Анатомія 400 стор., хімія майже стількиж, вся геометрія, тригонометрія і се-

редня алгебра вкупі... А тут гульк і III триместр. Майстерня, робота на полі, екскурсії, походи. А ввечері збори без кінця. Коли це все переробити? Ні сил, ні здоров'я не вистачає» [48, арк.13в.; 55]. У 1929 р. VII окружна конференція пролетарського студентства Кам'янецьчини пропонувала скоротити термін навчання шляхом ліквідації багатопредметності, паралелізму, раціоналізації загальних предметів, приділення більшої уваги спеціальним предметам, встановивши спеціалізацію з першого курсу. На думку делегатів, варто було ліквідувати літні практичні триместри і проводити педпрактику впродовж навчального року [46, арк.2; 52]. Піднімалося питання про концентрацію невеликих за обсягом навчальних дисциплін в одному триместрі (наприклад, історія класової боротьби, історія України, організація дитячих установ) [47, арк.1; 68].

Особлива увага у виші приділялася політичному (ідеологічно-му) навчанню, яке мало забезпечити «ідейне виховання кожного комсомольця, комуніста, студента» [6, арк.16]. Суспільно-політичні дисципліни для студентів, особливо з низькою довшівською підготовкою, були складними для засвоєння. 14 лютого 1923 р. у газеті «Червоний шлях» опублікували замітку К. Польового, у якій він показав складність цих дисциплін, незрозумілість різних понять: «В кутку, на ліжкові з книжкою в руках лежить Трохим і щось бурмоче: космополітизм, неологізм, неомарксизм, всі слова його кінчалися на «ізм». Мало хто на це звертає уваги; всі зайняті – кожний придивається пильно до книжки... Деякі підводяться і лагодяться до вечері, але Трохимові не йде в голову думка про вечерю, він зубрить свої «ізми». Можна було помітити, по обличчю Трохима, що він не розуміє читаного..., він не розумів лекцій...» [57].

Присутність студентів на лекціях з ідеологічних дисциплін була обов'язковою. Дописувач П. Явтушенко зазначає, що, наприклад, в ІНО до лектора С. Сидоряка приходили «сотні душ». На його думку, молодь, яка раніше виховувалася на «богословських моралях», почала прагнути «до нових мрій нового життя, яке витягне пролетарську масу з кайдан темряви і утворе нове пролетарське життя» [69].

У січні 1930 р. для ознайомлення студентської молоді з питаннями поточної політики з ініціативи ЦБПС УСРР вводилися обов'язкові політгодини [2], наприклад, з 1930-1931 н.р. – у Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання (ІСВ) [13, арк.60; 20, арк.43; 35, арк.27; 38, арк.101; 67, арк.60]. У цьому ж виші, а також в педінституті практикували політхвилини [7, арк.160зв., 165]. Водночас, мали місце зриви політгодин, перенесення їх на інші дні [20, арк.43; 21, арк.49].

Значний вплив на навчальний процес, а відтак, і на студентство справили українізаційні процеси. Єдиним вишем у республіці, у якому викладовою була українською мовою, був Кам'янець-Подільський ІНО, який створили на базі державного українського університету. На цей факт 21 липня 1921 р. вказував у своїй доповіді на третій сесії ВУЦВК нарком освіти Г. Гринько [3, с.11]. Пізніше, у лютому 1924 р. ректор вишу В. Гериневич звітував пе-

ред окрпрофосвітою, що перехід на українську мову викладання було здійснено ще у 1918 р. [у часи університету. – Авт.]. 206 студентів (із 215) вільно володіли українською мовою [24, арк.73; 29, арк.21, 25]. Поряд з українізацією, яка була скаддовою політикою коренізації, проводилася робота з надання представникам інших національностей, що населяли Україну, можливості опанувати знання рідною мовою. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО діяв гурток з вивчення єврейської мови [43, арк.64зв.].

Напружена міжнародна обстановка, можливість військового конфлікту спричинили нагальну потребу посилення військово-патріотичного виховання студентів. Зокрема, у педагогічних навчальних закладах відповідно до постанови ЦВК СРСР від 20 серпня 1926 р. з 1925-1926 н.р. запровадили допризовну військову підготовку [54]. Студенти двох старших курсів влітку впродовж двох місяців проходили навчання у польових умовах, під час якого закріплювалися на практиці здобуті знання. Зокрема, у 1928 р. 14 студентів ІНО військові збори пройшли в таборі одного з полків. Їхня програма передбачала строюву підготовку, стрільбу, вдосконалення фехтувальної майстерності. В обстановці, наближеній до бойової, проходили заняття з тактики [61]. Такі ж збори були проведені і наступного року. Кореспондент газети «Комсомолец Прикордоння» Дорохольський, підводячи їх підсумки зазначав, що внаслідок «настирливої учоби юнаки набиралися знань для майбутніх боїв і перемог» [50]. 1 червня 1928 р. провели міжвузівський військовий похід кам'янецьких студентів [44, арк.47]. На засіданні бюро партосередку від 11 червня 1929 р. йшлося про військовий похід, який було проведено «задовольняючи» [15, арк.8]. Один з військових походів провели також і в 1932 р. [66, арк.37]. Студентів ІНО залучали також до проведення у селах округу «Тижнів оборони» [51]. Водночас, мали місце і недоліки: недостатній зв'язок між групами, які брали участь у походах; халатне відношення частини студентів до цієї справи. Деякі з них взагалі не з'являлися на військові збори [15, арк.8].

Із середини 20-х рр. належне місце у навчальних планах посідала фізична культура. Водночас, в одному з документів зазначається, що в ІНО необхідні суми на розвиток фізичної культури у 1927-1928 н.р. були асигновані, але профком витратив їх на інші потреби [43, арк.23зв., 62зв.]. Військовий керівник Мельников у грудні 1927 р. у зверненні до правління, секретарів осередків КП(б) У і АКСМУ, профкому звертав увагу на погіршення здоров'я студентів, основними причинами якого були погане матеріальне забезпечення, переважаність навчальною, громадською і партійною роботою. Для покращення здоров'я, на його думку, необхідно було ввести заняття з фізкультури, яка б зміцлювала організм [10, арк.19-19зв.]. Тоді його не почули. Обмежилися лише ранковою фіззарядкою, яку запровадили навесні 1928 р. [44, арк.139; 64].

Студенти працювали у складі циклових комісій. Так, у 1924-1925 н.р. до складу соціально-економічної комісії ІНО ввійшли 6 викладачів і 3 студенти, педагогічної – відповідно 4 і 3, виробничої – 9 і 5 [27, арк.4]. Що стосується другої половини 1920-х рр., то маємо

лише епізодичні дані. У 1928 р. з ІНО повідомляли, що циклові комісії не звітували про свою роботу, а студенти були інертними і не подавали своїх пропозицій для вдосконалення навчально-методичної роботи [44, арк.85зв.]. 18 січня 1930 р. на засіданні партосередку вишу йшлося про слабку трудову дисципліну їхніх членів, у т.ч. студентів, які слабо відвідували засідання комісії [18, арк.40].

Педагогічний виш був методичним центром регіону. Студенти перших курсів та викладачі працювали у міських методичній комісії та педагогічних гуртках, організовували методичні конференції і семінари (зокрема, із вивчення дитячого руху), викладали на учительських семінарах. Крім того, вони проводили для школярів, різних організацій екскурсії, під час яких екскурсанти оглядали інститутські кабінети, лабораторії, обсерваторії, музеї, радіостанцію тощо. Жителі міста та району, слухачі різних курсів користувалися фондами бібліотеки вишу [22, арк.3зв.-4].

Різноманітними були методи навчання студентів. Зокрема, з середини 20-х рр. почали практикувати лабораторно-бригадний метод, який знайшов підтримку в ухвалах студентських зібрань різного рівня, які значною мірою, писалися під диктовку владних органів. 6 квітня 1924 р. на загальних зборах студентства ІНО йшлося про те, що інститут «став на шлях семінарського викладання, ... рішуче порвав з старою системою індивідуальних зачетів... Лише в окремих випадках студенти складали зачоти індивідуально...» [23, арк.46].

Важливим критерієм якості навчання є успішність студентів. Мали місце випадки слабкої успішності у студентів-комуністів. 26-27 грудня 1923 р. колегія Кам'янецького агітаційно-пропагандистського відділу в ухвальній частині констатувала про значний відсоток неуспішності студентів-членів і кандидатів в члени КП(б)У, переважаність їх службовими обов'язками, нерівномірний розподіл партнавантаження, слабку участь студентів у роботі професійних осередків [5, арк.16]. Восени 1924 р. із 5 студентів-комуністів успішно засвоїв навчальну програму лише 1 партієць, ще один – встигав частково, інші три особи мали суцільні заборгованості оскільки були завантажені партійною роботою. Дещо кращою була успішність комсомольців. Гарно навчалися 20 комсомольців, ще 7 – виконували навчальний план на 50-90% [41, арк.2зв.]. Дещо пізніше, завдяки «розвантаженню» партійців, їхня успішність поліпшилася. У 1927-1928 н.р. серед студентів-комуністів I курсу вона складала 92%, II-го – 74%, III-го – 62%. Що стосується комсомольців, то серед першокурсників успішно навчалися 83%, другокурсників – 82%, третьокурсників – 60% [10, арк.25зв.; 17, арк.39зв.]. Щоправда, у листопаді 1928 р. на засіданні бюро осередку КП(б)У у виступі комуніста Гамана йшлося про те, що деякі члени партії, використовуючи своє «положення», складали сесії «зовсім непередготовленими» [14, арк.1]. Водночас, траплялися і зриви успішності. Так, наприкінці 1929 р. академічну заборгованість мали 25% членів КП(б)У і 20% – членів АКСМУ. Головною причиною визнавалося «нераціональне

скористання учбового часу, та часу одведеного для громадської роботи» [45, арк.2; 62]. У цьому контексті досить цікавою є стаття «На боротьбу з марнотратством часу». В результаті обстеження трьох груп студентів виявилось, що більшість часу вони використовували не раціонально: друокурсники 48% свого вечірнього часу потратили на «балачки, спання», третьокурсники – 52%, четвертокурсники були більш активними (28%). Громадській роботі приділяли відповідно 10%, 5,2%, 28,7% часу, підготовці до занять – 2,4%, 7,8%, 7,8%, перегляду кінофільмів – 4,2%, 2,7%, 12,2%, читанню газет – 0,9%, 0,2%, 0,7% і т.д. [4].

Нестабільною була успішність студентів-комуністів і комсомольців у 30-ті рр., що пояснювалося, насамперед, їх частими мобілізаціями на різні господарські кампанії. У квітні 1931 р. з ІСВ повідомляли, що багато комсомольців мали академічну заборгованість. У першому семестрі 1931-1932 н.р. абсолютна успішність комуністів складала 62%, комсомольців – 63%. Якісна успішність партійно-комсомольського прошарку була катастрофічною – 32%. У другому семестрі завдяки проведенню естафети «За кадри», Стаїнської естафети, «ударного місячника», випуску позики «За якість роботи» успішність зросла. Абсолютна успішність членів партії була 82,5%, членів АКСМУ – 91%. Якість навчання становила 43% [67, арк.59]. У середині 30-х рр. успішність комуністів і комсомольців покращилася. Причиною стала «розгрузка [іх] від громадської роботи і правильний [її] розподіл...» [34, арк.1зв.]. Наприклад, 30 березня 1935 р. на засіданні пленуму комсомольського комітету пединституту ухвалили вивести зі складу пленуму і звільнити від обов'язків заступника секретаря комітету комсомолу Радіонову, а також керівника «марксо-ленінського навчання» Сидоренка. Крім того, вирішили переглянути кількість громадських навантажень комсомольців, обмеживши їх двома [21, арк.52]. У квітні 1934 р. на «дуже добре» навчалось 8% членів КП(б)У і 8,5% членів АКСМУ, на «добре» – відповідно 43,5% і 33,5%, «задовільно» – 44,5% і 50%, «незадовільно» – 4% і 8%. У 1934-1935 н.р. показники стали ще кращими: на «відмінно» сесію склали 13,2% комуністів і 12% комсомольців, «добре» – відповідно 30,6% і 32%, «задовільно» – 50,2% і 55%, «незадовільно» – 0,6% і 1% [38, арк.100; 40, арк.45].

Що стосується загальної успішності, то у 1925-1926 н.р. в ІНО абсолютна успішність у третьокурсників становила 90%, друокурсників – 86%, першокурсників – 63% [10, арк.25-26; 43, арк.65зв.]. Для тогочасного контингенту студентів досить гострою була проблема загальної, у т.ч. мовної грамотності. Вкрай незадовільними були знання з української мови студентів пединституту. Зокрема, у 1933-1934 н.р. на «дуже добре» українську мову знав лише 1% студентів, «добре» – 18%, «задовільно» – 71%, «незадовільно» – 10%, у 1934-1935 н.р. – відповідно 2%, 14%, 34% і 50(!)% [38, арк.186; 40, арк.47]. У диктанті із 120 слів більшість студентів робили від 10 до 30, а деякі – по 30-50 помилок [37, арк.18; 39, арк.6зв.]. Для покращення грамотності було проведено ряд заходів. У квітні 1934 р. запровадили семінар з українського правопису [7, арк.160зв.; 38, арк.40].

арк.101]. Відбувалися додаткові заняття з української мови, групові диктанти, що проводилися викладачами і кращими студентами-випускниками мовно-літературного відділу. Щомісячно проводилися загальноінститутські письмові контрольні роботи [38, арк.185; 40, арк.39]. Такі заходи дали позитивні результати. Якщо першу контрольну роботу на «дуже добре» не написав жодний студент, на «добре» – 7%, «задовільно» – 48%, «незадовільно» – 45%, то в червні 1934 р. – відповідно 1%, 18%, 71%, 10% [38, арк.186].

Важко давалася студентській молоді фізична географія. У вересні 1934 р. у наказі директора педінституту зазначалося, що значна частина студентів I-III курсів не могли назвати і показати на карті озера, ріки, моря. Наприклад: р. Рейн показували в Азії, р. Волгу називали Дунаєм, а р. Дон – Дніпром і т.д. [39, арк.44-44зв.]. Низькою також була успішність з фізики, математики, всесвітньої літератури [38, арк.138].

Нами зафіксовані випадки, коли студентська молодь виявляла ініціативу поглибити свої знання з тих чи інших навчальних дисциплін. Так, 16 січня 1923 р. бюро ІНО заслухало заяву студентів III курсу соціально-історичного факультету про їхнє бажання вивчати кримінальне і цивільне право, соціологію. Бюро, очолюване П. Бучинський, звернулося із відповідним клопотанням до Укрголовпрофосвіти. Утім, дану ініціативу в Центрі не підтримали [24, арк.2; 26, арк.9, 38зв.]. У 1922 р. один із студентів вишу, прагнучи отримати більших знань, заявив: «Я взяв книгу і тепер нізачо з нею не розлучусь. Швидше загину з книгою в руках, як гине червоноармієць на фронті, не випускаючи з рук гвинтівку, ніж відкажусь від стремління до світла і знань» [65, арк.81].

У ряді випадків керівництво вишу робило поступки студентам, які мали академзаборгованість, і переносило складання екзаменів та заліків на пізніші терміни. Наприклад, 22 листопада 1929 р. правління ІНО заслухало інформацію декана факультету соціального виховання Гольберга про те, що поступало багато заяв про відстрочення термінів ліквідації заборгованості і причому мотиви, визначені в деяких заявах, заслуговували на увагу. Своєю ухвалою правління пропонувало деканові посилити увагу до цього питання, а профкому створити сприятливі умови слабшим студентам для ліквідації академзаборгованості [58, с.23].

Значна увага у виші приділялася допомозі слабшим студентам. В ІНО навчальна комісія у 1927-1928 н.р. для покращення успішності організувала гуртки самопомоги, однак незабаром через брак кваліфікованих керівників вони припинили свою роботу [43, арк.65зв.]. В ІСВ практикували індивідуальну допомогу слабшим студентам, яку надавали найбільш підготовлені студенти-старшокурсники [40, арк.38; 63, с.25]. Щоправда, у звіті вишу за перший семестр 1932-1933 н.р. зазначалося, що окремі студенти відмовлялися від допомоги слабшим товаришам, мотивуючи, що така допомога знизить якість їх успішності, а отже і стипендію [36, арк.9].

Значна увага у вишах приділялася дотриманню трудової дисципліни, про що йдеться в одній із наших публікацій [53].

Частина студентів педвищу перевелися до вишів інших типів через мізерну зарплату, яку вони мали отримувати після закінчення навчання на посадах учителів. Наприклад, з ІНО до інших вишів перейшли в 1925 р. 10 студентів [12, арк.24], педінституту – в першому семестрі 1933-1934 н.р. – 5 [38, арк.139, 219].

Частина викладачів не професійно ставилися до викладання доручених їм дисциплін. Наприклад, викладач математики ІНО Розенкранц заліки «приймав текстами і дійшов до того, що студентові заишається тільки підкреслити те, що, на його думку, потрібне то й усе» [1]. У вересні 1925 р. на засіданні партійного бюро, зважаючи на те, що незадоволення могло «прийняти гострий характер», вирішили як найшвидше замінити лекторів Бориса й Іваницького і підшукати кращих викладачів [11, арк.24]. У березні 1929 р. на загальних партійних зборах йшлося про незадоволення студентів викладачами Ю. Філем і О. Неселовським, які не мали «марксистського світогляду» [17, арк.35]. У жовтні того ж року на загальних зборах партосередку акцентувалася увага на незадовільному викладанні німецької мови та співів [16, арк.1].

Мали місце випадки, коли студенти у газетах публікували критичні статті про викладачів. Так, у лютому 1930 р. йшлося про професора Ретанова, який, використовуючи лекційний метод навчання, орієнтувався не на «бідняка» чи «середняка», а на краще підготовленого студента. Траплялися випадки «грубого висміювання товаришів, що, не знаючи, червоніють біля таблиці» [49, арк.2; 56].

Серед частини студентів панували нездорові настрої щодо викладачів-комуністів. У 1930 р. в проекті резолюції на доповідь секретаря партосередку ІНО було вміщено декілька висловлювань молоді щодо цієї категорії викладацького складу: «Ми, робітники, а ви марксисты в лапках». «Марксисты голодують собі, а студенти собі», «Наш вчений Палько не користується авторитетом», «Робітники-студенти – члени бюро – на положенні експонатів» і т.д. [19, арк.2].

Мали місце численні випадки неетичного ставлення до викладачів, які інколи межували з хамством. Зокрема, в ІНО на одній із лекцій студенти зробили зауваження своєму викладачеві С. Божку, який не орієнтувався твердо в датах і в послідовності подій, на що той парирував: «Дати, товариші, річ неістотна. Головне всебічний виклад подій і правильне марксистське висвітлення». Професорську діяльність цьому викладачеві довелося залишити, бо цей його вислів відразу ж став анекдотом і став поширюватися серед молоді [60, с.57-58].

Поступово зростала навчально-матеріальна база вишу. У цьому процесі вагомим був студентський фактор. Зокрема, молодь дбала про розвиток бібліотек. Наприклад, студентська молодь ІНО ініціювала запровадження в роботу книгозбірні різних новацій: у березні 1924 р. студентство звернулося з проханням до бюро вишу покращити інформування читачів про нові надходження літератури. Молодь пропонувала відповідну інформацію невідкладно заносити до каталогу, списки літератури вивішувати в читальному залі для широкого ознайомлення [59, с.64].

У ряді випадків газети і журнали для читалень часто передплачували за рахунок пожертв студентів [9, арк.4]. Зокрема, у жовтні 1923 р. на одному із засідань бюро партосередку заслухали заяву групи студентства про передплату ними часописів «Вісти ЦВК УСРР», «Вісти ВЦВК СРСР», «Экономическая жизнь», «Український економіст», «Селянська правда» [8, арк.103]. У 1925 р. вони передплачували загалом 146 періодичних видань, у т.ч. газети «Правда», «Известия», «Комсомольська правда», «Вісти», «Комуніст», журнали «Красная Нива», «Прожектор», «Крокодил», «Огонек», «Комунарка України», «Робітник Освіти», «Студент революції» та ін. [28, арк.115зв.; 30, арк.14зв.; 31, арк.27; 32, арк.164; 33, арк.2]. Обслуговування читальні здійснювали два чергові студенти під безпосереднім контролем бібліотекаря. Серед читачів частка студентів складала 72,3% [59, с.54]. Пересічно читальню щодня відвідувало 50-100 студентів. Частина видань після опрацювання передавалася в підшефні села та дитячу читальню [25, арк.95зв.]. У 1922 р. Рада студентських представників ІНО розробила проект створення громадської читальні при педвищі, що мало «привзе[сти] до ще більш тісних зв'язків населення з ІНО» [42, арк.15зв.].

Студентів залучали до участі у роботі навчально-допоміжних закладів у якості працівників. Наприклад, студенти були серед працівників бібліотеки ІНО. Завідувач бібліотеки М. Ясинський, характеризуючи працівників, відзначив роботу студентів В. Значківської, Л. Соханевич, О. Руснак, О. Харкової [59, с.53-54]. У січні 1926 р. лаборантом кафедри соціально-економічних дисциплін цього ж вишу призначили студента Клименка [12, арк.1зв.].

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. студентський фактор у навчальному процесі інституту був достатньо вагомим. Молодь брала участь у розробці навчальних планів і програм, висловлювалася про необхідність раціоналізації навчальних планів. У вищі особлива увага приділялася політичному навчанню. Водночас, суспільно-політичні дисципліни для студентів, особливо з низькою довшівською підготовкою, були складними для засвоєння. Значний вплив на навчальний процес, а відтак, і на студентство справили українізаційні процеси. У цьому контексті звертаємо увагу на те, що єдиним вишем у республіці, у якому викладовою була українською мовою, був Кам'янець-Подільський ІНО, який створили на базі державного українського університету. У середині 20-х рр. посилювалося військово-патріотичне виховання студентів, що спричинило напружена міжнародна обстановка, можливість військового конфлікту. Через це з 1925-1926 н.р. запровадили допризовну військову підготовку. Частина студентів працювали у складі циклових комісій. Часто вони були інертними і не подавали своїх пропозицій для вдосконалення навчально-методичної роботи. Значна увага в інституті приділялася успішності студентів, особливо студентів-комуністів і комсомольців, які слабо навчалися. Це пояснювалося, насамперед, їх частими мобілізаціями на різні господарські кампанії. Для покращення успішності практикували допомогу слабшим студентам, організацію гуртків самодопомоги, ін-

дивідуальної допомоги. Водночас, частина студентів педвишу переверелися до вишів інших типів через мізерну зарплату, яку вони мали отримувати після закінчення навчання на посадах учителів. Вагомою є роль студентів у зростанні навчально-матеріальної бази вишу. Зокрема, молодь дбала про розвиток бібліотек.

Список використаних джерел та літератури:

1. Боберський А. Потрібна деяка реформа // *Студент революції*. Харків, 1929. № 4. С. 50.
2. Буков Я. Політгоди себе виправдали // *Студент революції*. 1930. № 20-21. С. 27.
3. Гринько Г. Советское культурное строительство на Украине: тезы доклада т. Гринько в III сессии ЦИКА 21 июля 1921 г. Харьков, 1921. 12 с.
4. Д. Б. На боротьбу з марнотратством часу // *Студент Прикордоння*. Кам'янець-Подільський, 1929. 18 грудня. Ч. 8 (10). С. 3.
5. Державний архів (Держархів) Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1637.
6. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25.
7. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 444.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 39.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 97.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 1.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 3.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 6.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 11.
14. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 14.
15. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 19.
16. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22.
17. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24.
18. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 25.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 42.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. ба.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641.
23. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 269.
24. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 394.
25. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395.
26. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 398.
27. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400.
28. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 414.
29. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 566.
30. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 601.
31. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 629.
32. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 711.
33. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 755.
34. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 943.
35. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1385.
36. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841.
37. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1842.
38. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066.
39. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2072.
40. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2208.
41. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 3.
42. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91.
43. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265.

44. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4.
45. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 24.
46. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 26.
47. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 27.
48. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 30.
49. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 35.
50. Дорохольський. У табор // *Комсомолец Прикордоння*. Кам'янець-Подільський, 1929. 13 липня. №21 (62). С. 3.
51. Ж-ний Я. Використаймо студентів під час «Тижня оборони» // *Червоний кордон*. Кам'янець-Подільський, 1928. 17 липня. Ч. 81 (457). С. 3.
52. Козарев. Потрібно запровадити спеціалізацію на ІІ-му курсі ІНО // *Студент Прикордоння*. 1929. 29 листопада. Ч. 2. С. 3.
53. Комарницький О. Дотримання трудової дисципліни студентами Кам'янець-Подільського педагогічного вишу (20-30-ті рр. ХХ ст.) // *Гуманітарна освіта у вищій школі: історичний досвід, проблеми та перспективи: зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. / [редкол. С. Копило (голова, наук. ред.), О. Завальнюк (заст. голови) та ін.]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. С. 156-163.
54. Манфор. Увага допризвіній військовій підготовці // *Студент революції*. 1927. № 1. С. 20-21.
55. Не вистачає часу й сил // *Студент Прикордоння*. 1929. 21 травня. Ч. 5. С. 2.
56. Не-рук Д. А хвості все ростуть та ростуть... // *Студент Прикордоння*. 1930. 1 лютого. Ч. 5 (12). С. 3.
57. Польовий К. «Ізми» // *Червоний шлях*. Кам'янець-Подільський, 1923. 14 лютого. №4 (96). С. 2.
58. Прокопчук В.С. Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с.
59. Прокопчук В.С., Філінюк Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: іст. нарис / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Наук. б-ка. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2008. 284 с.: іл.
60. Рябенко О. Життя студентів радянської України у сатирико-гумористичній літературі 1920-х років // *Київська старовина*. Київ, 2008. №5. С. 46-64.
61. Студенти в таборі // *Червоний кордон*. 1928. 12 липня. Ч. 79 (455). С. 3.
62. Суліма С. Не допускайте рецидиву // *Студент Прикордоння*. 1928. 14 червня. № 17. С. 1.
63. Тихомиров В.И. Роль партийных организаций Украины в подготовке кадров советских учителей в педагогических учебных заведениях // *Наукові записки [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Серія історико-філологічна / [редкол.: О.О. Бойко (ред.) Є.Ю. Сокрутенко, М.Д. Березовчук]*. Хмельницький: Вінниц. обл. книж.-газет. вид-во, 1959. Т. VIII. С. 20-38.
64. Федорук С. Зміцнюємо здоров'я // *Комсомолец Прикордоння*. 1928. 26 червня. № 19. С. 2.
65. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1063.
66. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1797.
67. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488.
68. Я. П. За раціоналізацію плянів // *Студент Прикордоння*. 1929. 1 травня. Ч. 4. С. 1.
69. Явтушенко П. Нове кування... // *Червоний шлях*. 1923. 13 квітня. №70 (119). С. 2.

А. Б. Комарницький

**Студенты Каменец-Подольского педагогического вуза
и учебный процесс в 20-30-е гг. XX в.**

В статье на основе архивных документов и материалов периодической печати показана роль студентов в учебном процессе Каменец-Подольского института народного образования (социального воспитания, пединститута) в 20-30-е гг. XX в. Отмечается, что студенты участвовали в разработке учебных планов и программ, высказывались о необходимости рационализации учебных планов. В вузе особое внимание уделялось политической учебе. В то же время, автор доказывает, что общественно-политические дисциплины для студентов, особенно с низкой довузовской подготовки, были сложными для усвоения. Значительное влияние на учебный процесс, а значит, и на студенчество произвели украинизационные процессы. Обращено внимание на то, что единственным вузом в республике, в котором преподавание было на украинском языке, был Каменец-Подольский ИНО, который создали на базе государственного украинского университета. Речь идет также об усилении военно-патриотического воспитания студентов, которые вызвала напряженная международная обстановка, возможность военного конфликта. Поэтому с 1925-1926 учебного года ввели допризывную военную подготовку. Отмечается, что часть студентов работала в составе цикловых комиссий. Часто они были инертными и не подавали свои предложения по совершенствованию учебно-методической работы. Работали в городских методической комиссии и педагогических кружках, организовывали методические конференции и семинары. Характеризуются методы обучения студентов, в частности, лабораторно-бригадный метод. Значительное место в исследовании уделено успеваемости студентов, особенно студентов-коммунистов и комсомольцев. Автор доказывает, что последние слабо учились. Это объяснялось, прежде всего, их частыми мобилизациями на различные хозяйственные кампании. Для тогдашнего контингента студентов достаточно острой была проблема общей, в т.ч. языковой грамотности. Приведены данные о помощи слабым студентам, организацию кружков самопомощи, практикования индивидуальной помощи. В то же время, автор обращает внимание на то обстоятельство, что часть студентов педвуза перевелись в вузы других типов за мизерную зарплату, которую они должны были получать после окончания учебы на должностях учителей. Речь идет о том, что часть преподавателей не профессионально относились к преподаванию порученных им дисциплин. Отмечается о росте учебно-материальной базы вуза. В этом процессе весомым был студенческий фактор. В частности, молодежь заботилась о развитии библиотек.

Ключевые слова: студенты, преподаватели, институт, обучение, успеваемость, грамотность, метод, комиссия, библиотека.

O. B. Komarnitskyi

**Students of the Kamianets-Podilskyi Pedagogical University
and the educational process in the 20-30-ies. XX century**

The article shows the role of students in the educational process of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education (social education, pedagogical institute) in the 20-30-ies based on archival documents and

periodical materials of the XX century. It is noted that the students participated in the development of curricula and programs that were the basis for the preparation of the teacher. The youth of the institute expressed the need to rationalize the curricula, believing that they were overloaded. In the university special attention was paid to political studies. The presence of students in lectures on ideological disciplines was mandatory. At the same time, the author proves that socio-political disciplines for students, especially with low pre-university training, were difficult to master. A significant impact on the educational process, and therefore, on the students made Ukrainization processes. Attention is drawn to the fact that the only university in the country where teaching was in Ukrainian, was Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education, which was created on the basis of the state Ukrainian university. Along with Ukrainization, which was a component of the policy of Korenization, work was carried out to provide representatives of other nationalities who inhabited Ukraine, in particular Jews, with the opportunity to master knowledge in their native language. It is about strengthening the military-patriotic education of students, which caused a tense international situation, the possibility of a military conflict. Therefore, from the 1925-1926 school year, pre-military training was introduced. The students of two senior courses in the summer for two months were trained in the field, during which the knowledge gained was put into practice. In the article, the author drew attention to the fact that from the mid-1920s onwards, the proper place in the curriculum was occupied by physical culture. However, in the Kamianets-Podilskyi INO this case was not organized enough. In this university, we limited ourselves to morning physical exercises.

It is noted that some of the students worked as part of the cycle commissions. Often they were inert and did not submit their proposals for improving educational and methodical work. The students of the first courses and teachers worked in the city methodological commission and pedagogical circles, organized methodical conferences and seminars. Characterized methods of teaching students. In particular, since the mid-20's. began to practice the laboratory-brigade method, which found support in the decisions of student meetings at various levels. A significant place in the study is paid to the progress of students, especially student communists and Komsomol members. The author proves that the latter have studied poorly. This was explained, first of all, by their frequent mobilization to various economic campaigns. For the then contingent of students, the general problem was quite acute, incl. language literacy. Extremely unsatisfactory were the knowledge of the Ukrainian language of students, it was difficult for young people to give physical geography, physics, mathematics, and world literature. In a number of cases, the students showed the initiative to deepen their knowledge of various disciplines. It is told that the management of the university made concessions to students who had academic fees, and transferred the passing of exams and credits to later terms. The data on assistance to weak students, the organization of self-help circles, the practice of individual assistance, which was provided by the most prepared undergraduate students. At the same time, the author draws attention to the fact that some of the students of the pedagogical university were transferred to other types of higher education institutions for the meagre salary that they were supposed to receive after finishing their studies as teachers. The point is that some of the teachers did not professionally relate to the teaching of disciplines entrusted to them. Students in the newspapers published critical

articles about them. At the same time, there were numerous instances of unethical attitudes toward teachers, who sometimes bordered on rudeness. It is noted about the growth of the educational-material base of the university. In this process, the student factor was significant. In particular, the youth took care of the development of libraries.

Key words: students, teachers, institute, training, progress, literacy, method, commission, library.

Отримано: 14.09.2018

УДК 94(477.43)«17/19»:930.2

О. М. Кримська

ОСОБЛИВОСТІ ВКЛЮЧЕННЯ МІСЬКОГО І МІСТЕЧКОВОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПОДІЛЛЯ В ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – початок XX ст.)

На основі аналізу низки вперше введених у науковий обіг архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів, а також осмислення наукової літератури зроблено спробу виділити та охарактеризувати особливості включення міського і містечкового землеволодіння в господарсько-економічну систему Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Підкреслено, що, не зважаючи на важливість і актуальність, проблема поки що не розкрита в історичній літературі. Щоправда, в історіографії нагромаджено достатню кількість джерел і вироблено необхідний інструментарій для її наукової реконструкції на сучасній методологічній основі. Тим більше, що для цього залучено новий масив архівних джерел. Передусім, зазначено, що на суть і особливості міського і містечкового землеволодіння в досліджуваній період впливали не лише включення краю до іншої держави, а й систематичні зміни кількості земельних угідь таких поселень, котрі фіксувались у межових журналах. Між тим, вони часто не відповідали дійсності. Нерідко землі вважались міськими і містечковими, але типи цих поселень (казенні, старостинські, приватновласницькі) зумовлювали певну специфіку землеволодіння. Часто землі належали офіційним власникам, проте були захоплені іншими поміщиками, старостами тощо. Особливості земельного володіння міст й містечок визначали наявність або відсутність відповідної кількості земельних масивів, які перебували в межах чи поза їх територією, вигінних надлілів і хуторів.

Підкреслено, що на специфіку земельної власності вплинуло поступове витіснення норм польського законодавства, Литовського статуту, мадебурзького і звичаєвого права, якими вона регулювалась у подільських містах і містечках, російським законодавством.

Ключові слова: земельні відносини, міста, містечка, землеволодіння, Подільська губернія.

Земельні відносини у сучасній Україні посідають провідне місце. Це пов'язано з тим, що аграрний сектор є провідною галуззю економіки. Сьогодні Україна перебуває на стадії активного реформування земельних відносин, і вже практично створені основи нового земельного ладу. Особливе місце займає земель-

не питання і в містах, передусім у зв'язку із розширенням місто-забудови і промислового розвитку. Актуальним є врахування досвіду поземельних відносин у містах і містечках Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Проте його вивчення та узагальнення поки що не знайшло належного висвітлення в науковій літературі. І це при тому, що земельними відносинами у містах Поділля цього періоду тією чи іншою мірою цікавилася значна кількість дослідників.

Найбільше для відтворення історії міст і містечок Поділля досліджуваного періоду в дореволюційні часи зробили: П. Батюшков, В. Гульдман, І. Дитятин, М. Симашкевич, Ю. Сіцинський; у перших десятиліттях XX ст. – М. Карачківський, П. Клименко, І. Кравченко, А. Крилов; в радянські часи – Т. Брянцева, О. Компан, М. Крикун, В. Маркіна, А. Мельник; у період державної незалежності України – А. Баженов, А. Філінюк, І. Рибак, С. Борисевич, М. Петров, А. Задорожнюк, О. Комарницький, та ін. Однак, хоча цілий ряд науковців частково вивчали питання земельної власності міст і містечок регіону, але не було зроблено комплексного аналізу включення землеволодіння в економічну систему імперії, що вимагає подальшого поглибленого вивчення проблеми і залишається актуальним. Зауважимо, що найбільш вагомим підґрунтям у дослідженні міських і містечкових землеволодінь зазначеного періоду слугують документальні матеріали, не випадково виникла потреба аналізу неопублікованих джерел до вивчення землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Неоціненним джерелом у дослідженні проблеми слугують документи, що зберігаються в фондах Державних архівів Хмельницької (фф. 241, 115, 227, 196, 132) та Вінницької (д. 230) областей.

Їхній аналіз засвідчує, що в історії міст і містечок Подільської губернії з кінця XVIII ст. відбулися істотні зміни не лише в суспільно-політичному житті, а й в адміністративному устрої та економічному розвитку. Поділля потрапило у правове поле Російської імперії, нормативні документи якої регулювали всі сфери життя його населення.

Зміни в системі землеволодіння міст й містечок регіону розпочалися ще напередодні приєднання до Росії з того, що Катерина II наказала організувати збір відомостей про державні мастки та провести їх описи [26, с.119]. Відразу ж після приєднання до Росії була оголошена загальноімперська ревізія [2, арк.14-88]. Представники російської влади зіткнулися з вражаючими масштабами приватних і державних маєтків Правобережжя й відсутністю чітких меж між земельними угіддями, оскільки їх розмежування за законодавством Речі Посполитої ніколи не проводилося. Такий стан речей був причиною зловживань з метою приєднання державних угідь до сусідніх приватних маєтків.

У числі перших заходів, за допомогою яких почали врегулювати більшість питань життєзабезпечення міст, стало створення губернського та повітових центрів регіону [35, с.222]. У травні 1804 р. була сформована Подільська губернія [30]. В тому ж році

видано новий штатний розпис, згідно з яким формувалися 12 повітів [36, с.200]. Реалізація ж усіх заходів щодо межування приєднаних українських земель на губернії і повіти за встановленими в імперії стандартами завершилася лише наприкінці 1806 р. Але цими заходами територіальні зміни не були завершені.

Масштабність і складність облаштування приєднаних земель зумовлювали, з одного боку, значну увагу до поземельних відносин, з іншого – необхідність періодичного внесення відповідних коректив. Справу ускладнювала низка обставин. По-перше, проведення розмежування з врахуванням інтересів місцевих землевласників і вирішення спірних питань поділу вимагали додаткового часу [36, с.200]. По-друге, на темпи внутрішнього межування істотний вплив справляла практика дарування царизмом земельних маєностей російським і польським дворянам. По-третє, втягування казенних і поміщицьких помість у товарно-грошові відносини спричиняло часті зміни їх власників або орендарів і супроводжувалося новим розподілом земель. До того ж російський уряд шукав шляхи кращого управління і контролю за родючими українськими землями та використання в інтересах імперії геополітично вигідного розташування території приєданого краю. Суть нормативно-правових змін полягала в тому, що за Речі Посполитої більшість міст і містечок, яка перебувала у власності магнатів, для облаштування повітів була викуплена в державну власність із поширенням на їх терени чинності російських законів і нормативно-правових актів. Природно, що здійснювалося це не в один момент і не одноразовими рішеннями, а поступово, шляхом прийняття низки юридичних документів. Такий перехід відбувся в кілька етапів: спочатку видавалися імператорські укази, а з 1802 р. – укази урядового сенату [28, 29, 31]. Лише з питань адміністративно-територіального устрою земель Правобережної України впродовж 1796–1805 рр. було видано понад 30 імператорських і сенатських указів [36, с.200].

На перших порах царизм не вдавався до кардинальних змін соціально-правового статусу міст та містечок краю, підкреслюючи цим самим свою легітимність і правонаступність. У Подільській губернії, як і в інших приєднаних територіях, чинними залишалися колишні закони, тобто не припинялась регулятивна дія Литовського статуту та сеймових ухвал. Разом з тим, поземельні відносини в перших десятиліттях характеризувалися певними особливостями. Зміст їх полягав у поєднанні характерних рис землеволодіння та землекористування часів польського панування і властивих для Російської імперії норм земельної власності. Фактично в краї стало співіснувати поєднання польсько-литовської та російської нормативно-правової бази.

Зокрема, у 1795 р. на міста Правобережної України, які не користувалися магдебурзьким правом і не перебували в приватній власності, поширювалося законодавство Російської імперії з відповідними принципами управління. Земля цих міст оголошувалася державною власністю і передавалася їм у громадське

користування. Законодавчо було закріплено недоторкане право мешканців міст на приватну власність, запроваджено підконтрольне державі міське управління, яке вибиралось на підставі майнового цензу від 6 категорій населення.

На розв'язання поземельних питань в краї свій відбиток наклало кількісне зростання міст і містечок Подільської губернії. Зокрема, якщо 1800 р. в губернії нараховувалося 12 повітових і 2 заштатних (приписних) міста та 83 містечка [7, арк.65-66], 1804 р. кількість містечок зростає до 88, то вже 1836 р. в краї функціонувало 12 штатних, 7 заштатних міст (Смотрич, Вербоєць, Стара Ушиця, Хмільник, Сальниця, Бар, Цекинівка) і 115 містечок [3, арк.6]. Кожне з них вирізнялося своїм соціально-правовим статусом. Одні були державними (казенними), інші – старостинськими та приватновласницькими.

Характерною рисою розвитку міст й містечок було те, що кількість земельних угідь постійно змінювалася, а ті відомості що були відмічені в межових журналах часто не відповідали дійсності. Нерідко землі які вважалися міськими, фактично їм не належали в повній мірі, оскільки були захоплені сусідніми поміщиками, старостами, церквами, тощо. Такі дії згодом були узаконені царською владою або землі перебували у статусі спірних. Причому, судові тяжби часто тривали роками, а іноді й десятками років. Тому цифри, вміщені в архівних документах не завжди відображають реальну картину розмірів земельних володінь міст. На середину XIX ст. навіть зазначалися певні поправки, належність угідь згідно межових журналів і фактична їх кількість. Причому, такі примітки стосувалися й розмірів землеволодінь міських і містечкових поселень, а також кількості їх жителів.

Аналіз архівних матеріалів дає можливість простежити динаміку розмірів землеволодінь міських поселень. Після адміністративно-територіальних перетворень в краї та здійсненні ревізії, на початку XIX ст. найбільше земельних угідь було в розпорядженні Балти [1, арк.17]. Найскладніша ситуація в земельному питанні склалася в Брацлаві, оскільки не вистачало землі навіть для розбудови та заселення міста. Міщани жили в маєтках поміщиків, сплачували за це чинш, тому, що не було іншої можливості прохарчуватися [5, арк.40].

Впродовж першої половини XIX ст. усім містам Подільської губернії було відмежовано двоверсту пропорцію вигону, але часто траплялося так, що кількість вигону не була виділена в повній мірі за браком земель. З усіх міст губернії лише Гайсину та Ольгополю було виділено повну двоверсту пропорцію [5, арк.13]. Решта міст в тій чи іншій мірі мали брак земельних угідь [3, арк.6, 13]. Однак, після аналізу документів виявилось, що в містах Гайсин і Ольгопіль фактично теж не вистачало вигону до повної пропорції [27, с.2-3; 5, арк.21; 4, арк.6]. Тобто й тут бачимо певні статистичні огріхи, про що зазначалося вище.

Остаточне складання планів міських земель і вирішення всіх спірних питань між міськими громадами, приватними власни-

ками, церковними приходами та селянами тривало до середини 50-х рр., а в деяких поселеннях – аж до початку ХХ ст.

Особливістю розвитку міст Подільської губернії було те, що впродовж всього досліджуваного часу існувало фактично дві форми власності: приватна та державна. До середини ХІХ ст. всі міста були викуплені казною та стали державними. Виключенням було лише повітове місто Ямпіль, яке аж до 1917 р. перебувало у приватній власності [34, с.728]. Та, незважаючи на те, що міста краю були казенними, деякі з них держава передавала у користування певних осіб. Наприклад, повітове м. Брацлав було передано в користування дворянину Козловському на 50 років [6, арк.383]. Хмельницький казенний масток отримав у користування граф Кушельов, Вербовець – поміщик Собанський, Сальницю – генерал-майор І. Марков [3, арк.6, 9, 31].

У другій половині ХІХ ст. кількість земельних наділів міст та й містечок Подільської губернії продовжувала змінюватися. Міські землі у статистичних виданнях як правило поділялись на дві категорії: ті, що лежали у їх межах і ті, що розташовувались на околицях. До 70-х рр. ХІХ ст. площа земель збільшилася в Кам'янці-Подільському, Балті, Вінниці, Гайсині, Ольгополі, Проскуріві відповідно на 5%, 6%, 52%, 20%, 10%, 15%, водночас зменшилася у Брацлаві, 3-х містах Літинського, 2-х містах Могилівського повітів, та в Ямполі на 24%, 39%, 32% та 35% відповідно. Без змін залишилися земельні наділи лише повітового міста Летичева. До 80-х рр. ХІХ ст. земельні розміри залишилися сталими. Виключенням було лише місто Гайсин, де земельна власність скоротилася на 34%. У 1905 р. кількість землеволодінь скоротилася у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Летичеві, Проскуріві та Ямполі на 38%, 38%, 7%, 32% та 67% відповідно. Земельний фонд Балти, Брацлава, Гайсина, міст Літинського повіту, міст Могилівського повіту, Ольгополя та міст Ушицького повіту зріс на 21%, 84%, 14%, 37%, 79%, 6% та 6% відповідно. Загалом по всіх містах губернії з 60-х до 70-х рр. земельний фонд зменшився на 18%, з 70-х до 80-х рр. – на 2%, а з 80-х до початку ХХ ст. поповнився на 8% [25; арк.33-34].

Особливістю поземельних відносин у багатьох приватних містечках полягала у тому, що вони мали кілька власників, яким належали різні за розмірами земельні наділи. Чимало власників було в Михамполі [11, арк.12], Збрижі [10, арк.14-27; 8, арк.9], Красному [12, арк.8], Ямполі [23, арк.6], Солобківцях [15, арк.9] і т.п. Приміром, містечко Красне належало 15 власникам [13, арк.7-8], які загалом володіли 8844 десятинами землі. У містечку Солобківці числилося 12 власників. Загальні розміри землеволодінь тут сягали 11557 десятин. Найбільші земельні наділи мали Хелмінські, та Задиірковські. [9, арк.7-8; 13, арк.7-8; 14, арк.7-8; 16, арк.9-11; 17, арк.7-8; 18, арк.1; 19, арк.9-10; 20, арк.5-6; 21, арк.7-8; 22, арк.7-9].

Аналіз архівних джерел засвідчує, що в містах і містечках застосовувались не лише різні форми землеволодіння, а й землекористування: під забудову, садиби, сади, городи, сінокоси, сільськогосподарське виробництво, ліси, чагарники тощо [24, арк.12].

Користування землею здійснювалося лише з дозволу міського управління чи поміщика, які юридично залишалися її власниками. За користування землею жителі одночасно відробляли панщину (як залежні селяни) і платили чинш (як міщани). Ці норми підтверджувалися й урядом [33, с. 18]. Поміщики використовували ці кошти в особистих інтересах, ігноруючи потреби міської громади. Через непристосованість царського законодавства до специфіки землеводіння краю, такі відносини залишалися чинними аж до 1914 р.

Отже, в 1793 р. Росія набула територію з традиціями європейського державного будівництва та інституціями самоврядування, регіональними і корпоративними правами. Тому, царський уряд розпочав багатовекторний процес запровадження законів, норм і порядків російського зразка. В числі першочергових заходів стало перенесення на його терени самодержавних суспільних і правових відносин, оформлення політичного та територіального статусу, налагодження і уніфікація державного устрою, перебудова механізму управління новоприєднаними землями за імперським зразком. Це, по-перше, робило їх управління контролюваним; по-друге, відбувалась уніфікація адміністративно-територіального поділу; по-третє, приватні землі включались у загальноросійські суспільні та соціально-економічні відносини; і, нарешті, все це сприяло формуванню політичної та соціальної стабільності. Міське та містечкове землеводіння було включене в господарсько-економічну систему Російської імперії, з певними особливостями. Вони виявлялися в збереженні на перших порах польських традицій в організації поземельних відносин, згодом, поєднання їх з російськими та поступово їх витіснення під впливом політичних, правових, соціальних, економічних чинників тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф.-Д. 286. Оп. 1. Спр. 489.
2. Державний архів Хмельницької області (Далі – Держархів Хмельницької області). Ф. 227. Оп. 1. Спр. 567.
3. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 59.
4. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 651.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 2. Спр. 34.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 196. Оп. 1. Т. 3. Спр. 14598.
7. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 229.
8. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 385.
9. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 453.
10. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 527.
11. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 654.
12. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1078.
13. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1193.
14. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1194.
15. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1195.
16. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1269.
17. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1271.
18. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1272.
19. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1273.
20. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1275.

21. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1276.
22. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1277.
23. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1337
24. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1340.
25. О присоединении к России украинских земель Речи Посполитой // *Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при Императрице Екатерине (1792–1796)*. Вильна: б/и, 1903.
26. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы // *Труды Подольского губернского статистического комитета*. Каменец-Подольский: Тип. губерн. правления, 1869. 50 с.
27. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / [упоряд.: Ю.С. Земський, В.В. Дячок]. Хмельницький: ХНУ, 2005. С. 65–66.
28. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-1). – Т. 26. Санкт-Петербург, 1830. № 20004.
29. ПСЗРИ-1. Т. 27. № 20684, № 21366.
30. ПСЗРИ-1. Т. 28. № 21404.
31. ПСЗРИ-1. Т. 28. № 21861.
32. Статистика землевладения Центральный статистический комитет М.В.Д. Вып. 9. Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1906. 54 с.
33. Статистика поземельной собственности населенных мест Европейской России / Издание Центрального статистического комитета Вып. III: губернии Малороссийская и Юго-Западная. Санкт-Петербург, 1884. 217 с.
34. Подольские губернские ведомости. 1845. № 32.
35. Філінюк А., Кузема О.Л. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7. С. 221–229.
36. Філінюк А.Г. Розмежування губерній Правобережної України в 1801–1806 роках // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18. С. 198–208.

О. М. Крымская

Особенности землевладения в городах и местечках Подолья в конце XVIII – в начале XX столетия

На основе анализа ряда впервые введенных у научный оборот архивных источников, опубликованных документов и материалов, а также осмысления научной литературы сделана попытка выделить и дать характеристику особенностей включения городского и местечкового землевладения в хозяйственно-экономическую систему Российской империи (конец XVIII – начало XX ст.). Подчеркнуто, что, не смотря на важность и актуальность, проблема пока что не раскрыта в исторической литературе. Правда, в историографии накоплено достаточное количество источников и выработан необходимый инструментарий для её научной реконструкции на современной методологической основе. Тем более, что для этого привлечено новый массив архивных источников. Прежде всего, отмечено, что на сущность и особенности городского и местечкового землевладения в исследуемый период влияли не только включение края к другому государству, которым была Российская империя, но и систематические изменения количества земельных угодий таких поселений, которые фиксировались у межевых журна-

лах. Между тем, они часто не соответствовали действительности. Нередко земли считались городскими и местечковыми, но типы этих поселений (казенные, старостинские, частнособственнические) обуславливали некоторую специфику землевладения. Часто земли принадлежали официальным собственникам, но были захвачены другими помещиками, старостами и т.д. Особенности земельного владения городов и местечек определяли наличие или отсутствие соответствующего количества земельных массивов, которые находились в чертах или вне их территории, выгонных наделов и хуторов. Подчеркнуто, что на специфику земельной собственности влияло постепенное вытеснение норм польского законодательства, Литовского устава, магдебургского и обычного права, которыми она регулировалась в подольских городах и местечках, российским законодательством.

Ключевые слова: города, местечка, землевладения, земельные отношения, особенности, Подольская губерния.

Olena Krymska

Features of land tenure in cities and towns of Podilia at the end of the 18 th and at the beginning of the 20 th centuries

In the article it was attempted to single out and characterize cities, small towns land ownership peculiarities in Podilia province out of Russia at the end of the 18 th till the beginning of the 20 th century. It was done on the basis of some records sources analyzed after their first being included in the scientific rotation; some documents and materials published, some scientific resources comprehended. In spite of the significance and topicality this problem is still remained uncovered. Historiography collected sufficient quantity of sources working out a necessary toolset for its scientific reconstruction on the modern methodological grounds with the involving of new records sources. For one thing the article points that not only the incorporation of the territory in the other country but systematical changes of the land farm number fixed in the land journals as well influences cities, small towns land ownership matter and peculiarities in the period researched. Meanwhile they often don't meet the reality. Ordinary lands were considered to be cities' and small towns' but the types of these settlements (government, headman and private-ownership) detected certain specificity of land ownership. Lands often were in property of the official owners nevertheless being seized by the landlords, headmen and so on. Cities, small towns land ownership peculiarities defined availability or lack of sufficient number of land territory situated in the borders or outside area, grazing hide land and farmstead as well. The land ownership peculiarity is stressed to be effected by a gradual forcing out of Polish legislation norms, Lithuanian statute, Magdeburg and customary law and Russian legislation. With the help of them it regulated in cities, small towns in Podilia.

Key words: cities, small towns, land ownership, land relations, peculiarities, Podilia province.

Отримано: 10.08.2018

ВІННИЦЯ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

У статті проаналізовано життя Вінниці в період гетьманату П. Скоропадського в квітні-листопаді 1918 р., 100-річчя якого відзначається в Україні у 2018 р. Подано огляд газет, з яких мешканці міста могли дізнатися про урочистості з нагоди відкриття державного українського університету в Кам'янці-Подільському та їх реакцію на цю подію. Розглядаються культурне життя та місцеві антигетьманські сили.

Ключові слова: Вінниця, гетьманат, Кам'янець-Подільський, університет, професура, культурне життя, дії влади, більшови-ки, монархісти.

До весни 1918 р. широким верствам населення України вже набридли революція й хаос. 29 квітня 6500 делегатів Хліборобського з'їзду в Києві віддали свої голоси за нащадка українського аристократичного роду Скоропадського.

Після цього прихильники гетьмана майже без боротьби оволоділи усіма державними установами в столиці та на периферії. У Вінниці, наприклад, переворот виявився у тому, що начальник міської міліції Іван Мартиновський випустив оголошення, в якому зазначалося: «Повідомляю мешканців міста Вінниці в тім, що вся влада на Україні належить Гетьману всієї України Павлу Скоропадському, котрого визнано військовим командуванням германським та австро-угорським, і виявившого готовність у випадку необхідності підтримувати тут владу своєю збройною силою і суворо карати за непідкорення цій владі, в повнім єднанні з українською адміністрацією» [1, арк.1]. В місті на той час проживало 60 тисяч мешканців [2].

Прийшовши до влади, П. Скоропадський чи не найперше приступив до реформування місцевих владних органів. Замість посад губернських та повітових комісарів вводилися губернські та повітові старости, які були представниками центральної влади на місцях.

Неоднозначна ситуація була з обранням місцевого повітового старости: після відмови від посади представника партії конституційних демократів Павла Ренненкампаф Вінницький повіт лише 24 травня дістав свого старосту (ним став лікар А.Р. Левченко).

Ще раніше було сформовано Вінницьку міську управу, яка не функціонувала аж з 20 вересня 1917 р. Це сталося на засіданні міської думи 29 квітня 1918 р., де й було обрано керівництво управи. Очолив міську управу колишній директор Вінницького громадського банку А.Р. Фанстіль [3, с.133].

30 травня міська управа працювала вже на повну силу. Цьому немалою мірою сприяв і розподіл обов'язків між її членами. Зокрема, питаннями народної освіти, бібліотек, оренди земель та лавок займався В.В. Боржковський; фінансами, податками, метричними єврейськими книгами, посімейними списками,

пивними та рейнськими погребами – Я.М. Волошин; квартирно-військовими справами, міліцією, пожежною командою, театром – Л.А. Дугоєнцький; працею, підприємствами, трамваем, водогonom, ломбардом, друкарнею, ремонтами, видачею дозволів на будівництво, мостами, тротуарами – П.С. Казанасмас; благоустроєм міста в санітарному плані, обозом, бульварами, садами, притулками і бійнями – М.П. Омельченко [4, арк.142].

Значних змін у цей час зазнає і система правоохоронних органів. Замість міської міліції у червні була створена Державна варта, яка безпосередньо підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ, а не міському самоврядуванню. Очолив Державну варту у Вінниці С.А. Мончинський.

За новим законом для служби у Державній варті встановлювався віковий ценз – 23 роки. Варто також відзначити, що територія міста була розбита на 11 округів, до кожного з яких, окрім службовців Державної варти, прикріплювалося по 40 австрійських жандармів.

Новостворені правоохоронні органи одразу ж активно зайнялися боротьбою з різного роду бандитизмом. Цьому сприяв і наказ губернського старости від 1 червня 1918 р. про необхідність усім мешканцям Поділля негайно здати зброю. Усі попередні дозволи на зберігання та носіння зброї були чинними до 15 червня 1918 р. Виконуючи цей наказ, на початку червня 1918 р. міська варта спільно із австрійцями (4 роти солдат, 60 піших та 40 кінних жандармів) провела облаву в районі Замостя. В результаті цієї акції було затримано близько 60 злочинців, у яких вилучено значну кількість грошей та зброї.

З метою стабілізації внутрішнього становища у місті 14 травня було видано наказ, за яким без дозволу губернського старости заборонялося проведення будь-яких з'їзтів та зборів. Згодом, 6 червня, без аналогічного дозволу були заборонені різні гуляння, вечірки, вистави, концерти, бали та інші велелюдні заходи. Досить часто порядок у місті забезпечувався спільними зусиллями міської влади та австро-угорського командування [3, с.133].

Більшовики не могли змиритися із втратою своїх позицій. На початку червня 1918 р. вони створили губревком, який координував та спрямовував роботу партизанських загонів (військовим керівником повстанського руху був І. Ткачук, учитель за професією). Вони закликали до посилення агітаційної та збройної боротьби проти гетьманського уряду та його австро-угорських і німецьких союзників. Слід сказати, що таким настроям об'єктивно сприяла поведінка гетьманських союзників, які великими партіями вивозили з України відібране у селян зерно та промислову сировину. У відповідь підпільні більшовицькі осередки України організували загальний страйк залізничників (14 липня – 20 серпня 1918 р.), який зачепив і Вінницю. До цього через місцеву станцію потяги за розкладом рухались до Одеси, Києва, Волочиська. Діяла вузькоколія на Бердичів та Гайсин [5]. Одночасно із страйком залізничників Всеукраїнський центральний військревком готував у серпні

проти гетьмана та його союзників збройне повстання. Проте у середині серпня у Вінниці та інших містах Поділля відбулися масові арешти (керівника повстанських загонів у Вінниці Я.П. Тимощука та ін.). Незважаючи на арешти, вже у вересні 1918 р. більшовики знову посилюють свою активність, ведуть антиурядову агітацію та створюють підпільні загани [6, с.35].

Окрім більшовиків, на Поділлі у березні 1918 р. з'являється нова політична сила – російсько-монархічна організація «Общество Красной точки». Це товариство, яке опиралося на офіцерів російської армії, виступало як проти української держави, так і проти союзницьких військ. Центр цієї організації перебував у Вінниці, а філії – в Брацлаві, Журавлівці, Рахнах та Літині. Виконавчий комітет товариства очолював Константинів, начальником карального загону був штабс-капітан М. Огнев. Крім цих осіб, під прокламаціями товариства також досить часто підписувався член виконавчого комітету І. Советніков [7, арк.96].

На жаль, гетьманська влада досить часто вдавалася і до репресій щодо українських патріотів, особливо до колишніх членів Центральної Ради та представників таких національних партій, як есери та соціал-демократи.

Все таки масштаб та характер репресій при гетьманському режимі не йшли у жодне порівняння з більшовицькими репресіями. До того ж заарештовані за наполяганням громадськості невдовзі були звільнені із в'язниці (зокрема, Відібіда – 30 червня, а Кошмак, Мельниченко та Бунт – 5 липня) [3, с.134].

Досить плідною у цей період була робота органів міського самоврядування. Так, міська дума з метою усунення дефіциту свого бюджету 19 травня 1918 р. ухвалює рішення про взяття безпроцентної позики в розмірі 200 тис. крб у Брацлавського повітового земства [8, арк. 206].

Іншою постановою, від 27 червня 1918 р., дума на підставі закону від 25 січня 1918 р. встановила у торговельно-промислових закладах 8 годинний робочий день, а також святковий відпочинок для їхніх працівників.

У цей же час у місті значно поживляюється кооперативний рух. Ще у 1915 р. виник і успішно діяв Подільський союз кредитних і ощадно позичкових товариств (з 1918 р. – Подільський Союзбанк). У 1918 р. він об'єднав 146 кредитних та ощадно-позичкових товариств Подільської губернії з круговою відповідальністю до 40 млн. крб. Виплата річних за внесками складала від 4 до 6%. Головою Ради Союзбанку був відомий громадський діяч Й.Ю. Лозінський, почесним головою Ради – письменник Д.В. Маркович, головою правління – П.П. Відібіда.

Крім цього, у Вінниці у липні 1918 р. було засновано також «Вінницьке кредитне і торговельно-промислове на паях товариство». Головним ініціатором створення цього товариства був бухгалтер міського банку К.С. Титоренко.

У серпні з ініціативи голови єврейської громади міста утворився 2-й союз пекарів, який об'єднав понад 40 членів. Від цієї

події виграло насамперед міське населення, оскільки значно збільшилась кількість пунктів відпуску хліба за картками.

На фоні розвитку та заохочення приватної ініціативи міських мешканців влада вживала усіх можливих заходів для боротьби зі спекуляцією продуктами харчування та предметами першої необхідності. З цією метою у Вінниці 18 липня 1918 р. була створена Тимчасова комісія для боротьби зі спекуляцією під головуванням вінницького повітового старости П.М. Гусакова [3, с.134].

Одним з головних завдань, яке стояло перед тогочасною міською владою, була також проблема охорони здоров'я. Особливої актуальності вона набирала у зв'язку із поширенням епідемії тифу. Тому дума на своєму засіданні 3 червня 1918 р. прийняла постанову про відкриття у Вінниці інфекційного відділення при міській лікарні на 30 ліжок.

На той час у місті необхідно було відкривати нову лікарню, оскільки Пироговську лікарню реквізував для своїх потреб 514-й угорський корпус. Саме з цієї причини дума і прийняла 11 липня 1918 р. постанову про відкриття у Вінниці лікарні на 110 ліжок в приміщенні колишньої Вознесенської лікарні (відкрита з 1 серпня 1918 р.). Передбачено також, що стаціонарна допомога, амбулаторні поради і, по можливості, медикаменти та перев'язки будуть безплатними. Крім цього, було запропоновано, щоб під час відкриття лікарні дати одній з хірургічних палат назву «палата імені доктора А.І. Малиновського». Старшим лікарем міської лікарні обрано доктора К.Р. Новинського.

Згодом, 9 серпня 1918 р. дума вирішує відкрити амбулаторню приймальню на Малих Хуторах.

Ще одним важливим рішенням міського самоврядування в галузі медицини була постанова думи від 8 жовтня 1918 р. про встановлення нічних лікарських чергувань. Передбачалося влаштувати пункт для таких чергувань на Замості [3, с.135].

У період гетьманату міське самоврядування чимало уваги приділяло і проблемам культурно-освітнього розвитку населення. Наприклад, міська дума на засіданні 14 вересня 1918 р. ухвалила рішення про створення шкільних рад, які керували б навчально-виховним процесом у нижчих школах. До складу такої ради входило 5 гласних від думи та 7 представників від спілки учителів. Функції ради зводились до розробки різних проектів з народної освіти, загального контролю над підвідомчими міському самоуправлінню навчальними закладами, затвердження програм, визначення тривалості навчального року, розпорядку і тривалості навчального дня, визначення, переміщення і звільнення учителів та завідувачів навчальних закладів, розгляду скарг на дії педагогів та шкільної адміністрації тощо [3, с.135].

Важливе місце у системі тогочасної освіти займали також народні університети, метою яких було дати «найпотрібніші знання більш широкому колам і за вдвоє коротший термін». Вперше такий університет було відкрито 5 жовтня 1917 р. у Києві. Наступного року вони діяли вже у Вінниці, Полтаві, Сумах та Чернігові, а в 1919 р.

– в Кам'янці-Подільському. До цих університетів приймалися бажаючі без вступних іспитів. Щоправда, студентом міг стати лише той, хто мав освіту не меншу початкової та віком старший 15 років. До того ж навчання було платним (50 крб на місяць) [8, арк.97].

Не меншого значення тогочасне керівництво народної освіти надавало і збереженню культурно-історичної спадщини нашого народу. Загалом, у 1918 р. Міністерство народної освіти асигнувало на збирання та охорону археологічних пам'яток 3 млн крб. За його ініціативою питання охорони пам'яток історії та культури розглядалося і на засіданні Вінницької міської думи 14 травня 1918 р. Тоді ж, після доповіді голови Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток Ващенко (згадане Товариство мало в своєму розпорядженні різних архівних документів на 100 тис. крб), а також ґрунтовних дебатів, дума постановила виділити для облаштування майбутнього музею приміщення в Мурах [9]. Важливу роль у створенні музею відіграли члени вищезгаданого Товариства охорони культурно-історичних пам'яток Поділля Г.В. Брілінг, В.Ф. Коренів, Ю.С. Александрович, О.А. Бодунген, О.С. Андреев, С.І. Слободянюк-Подольян та ін.

Окрім музейної справи, започатковувалась і архівна. Ініціатором її творення на Поділлі виступило командування II Подільського корпусу. Зокрема, згідно з наказом командира корпусу від 14 липня 1918 р. при штабі його помічника було сформовано окремий відділ для збору і сортування військово-історичного майна. 26 липня тимчасовий штат військово-історичного відділу приступив до виконання своїх обов'язків, а у жовтні був затверджений командиром корпусу Петром Ярошевичем. Головою військово-історичного відділу 31 липня 1918 р. було призначено сотника Володимира Копилова, діловодом – Володимира Карловського, урядовцем – Марію Вікул. З 19 вересня відділ перебував у готелі «Пасаж» на Миколаївському проспекті [3, с.136].

Основним періодичним виданням цього періоду у Вінниці була щоденна російськомовна газета «Слово Подолии», яка почала виходити з 15 травня 1918 р. Редактором її був О.П. Баранов. Цього року вийшло також два номери гумористично-сатиричного журналу «Красный Смех» [3, с.136]. Для селян з метою «політичного виховання» видавався двотижневий журнал «Село» [10, с.59].

Вінничани отримували з Києва «Державний вістник», «Нову Раду», з Кам'янця – «Голос Подольской церкви», «Русский голос», «Подольская мысль», «Подільські губернські відомості».

«Державний вістник» познайомив місцевих обивателів зі складом професури на чолі з Іваном Огієнко, яка направлялась до новоствореного Кам'янець-Подільського державного українського університету [11]. Вінничани мали змогу ознайомитись з програмою урочистостей, біографіями професорів, вітанням гетьмана і законом про заснування університету в газеті «Свято Поділля», надрукованій до цієї події. Характерно, що вміщені поздоровчі телеграми, всі з населених пунктів сучасної Вінницької області: Вінниці, Гайсина, Новосілки Ольгопольського

повіту, Теси Літинського повіту. Вінничанин Сидір Дармонд писав: «Позаяк у нас на Поділля засновують український університет у м. Кам'янці, що радісну і довгожданну славу звістку вітаєм і від душі бажаєм університетові як найкраще працювати на користь рідного краю. Тим людям, котрі працювали на відкриття у нас державного університету, щиро дякуем. Тепер можна сподіватись кращої будучини і процвітання нашій державі» [12].

Цілий підвал про заснування вищу присвятила газета «Голос подольской церкви» [13]. «Подольская мысль» під заголовком «Gaudeamus» надрукувала велику статтю українською мовою «Іван Огієнко. Професор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету» [14]. Не залишилась осторонь і «Нова Рада» з матеріалом «Відкриття 2-го українського університету» [15]. Відгукнулись на цю подію «Слово Подолии» та «Жизнь Подолии», яка друкувалась в Могилеві-Подільському [16].

17 жовтня 1918 р. мешканці Вінниці в приміщенні Польського дому могли зустрітись із відомим польським художником професором К. Кржижановським, який того ж дня читав лекцію на тему «Творчість Матейка». У Вінниці професор Кржижановський перебував не просто як гість: йому була доручена реставрація картин у місцевому костюлі. У себе на батьківщині гість був відомий не лише як художник, твори якого виставлялись за кордоном, але й як драматург (його п'єса «Перелом» ставилась на багатьох європейських театральних сценах) [17, с.235].

Товариства «Просвіта» у 1918 р. вже розгорнуло свою активну діяльність. Містилося воно в приміщенні Народного дому, мало свою бібліотеку, кінотеатр та утримувало ідальню для учнів української гімназії. Осередок «Просвіти» створили також лікарі і співробітники Вінницької психіатричної лікарні [18, с.69].

У ці важкі для культури часи в місті діяло декілька видавництв: при шкільному відділі Подільського губернського земства, потім відділі народної освіти Подільської губернської народної управи, кооперативне видавництво «Наука», Подільська філія Всеукраїнського державною видавництва. Найбільші здобутки серед них мало видавництво Подільського товариства «Просвіта» [3, с.136].

Багатим і різноманітним на події в період гетьманату було також театральне і музичне життя міста. З числа багатьох місцевих та заїжджих театральних колективів, які у цей період працювали у Вінниці, варто відзначити насамперед українську трупу Павла Прохоровича, яка поставила на вінницькій сцені п'єси «Нещасне кохання» Манька, «Безталанна» Карпенка-Карого, «Чайка» Фокіна (за мотивами однойменної п'єси А.П. Чехова), «Глитай або ж павук» Кропивницького, «Лісова квітка» Яновської [19].

На концертних майданчиках міста виступали відома польська співачка Вількошевська, королівська угорська фронтова трупа під керівництвом Детідера Івані, струнний оркестр 309 гонведського піхотного полку, виконавець циганських романсів В.Д. Шумський і відомий бас Цесевич, оперна співачка Савченко, виконавиця російського романсу петроградська співачка М. Тобук-Черкас.

Гастролювали також артисти київських театрів Кручиніна та «Інтермедії», американська єврейська трупа [3, с.137].

Все такі вінницьких слухачів приваблювали насамперед кращі твори у виконанні місцевих митців. Так, вечір української пісні, який проводив місцевий хор під керівництвом Я. Бартка 14 жовтня 1918 р. у Білому залі думи, зібрав повний зал публіки. На концерті хор виконав твори «Сійтеся, квіти» К. Стеценка, «Коломийка», «Козаченьку, куди йдеш?» М. Лисенка та цілий ряд інших [20].

У період гетьманату у Вінниці існував також свій кінематограф. Щоправда, на цей час у місті залишилися лише три великі кінотеатри: «Експрес», «Патеграф» та «Ампір». Певне поживлення у життя місцевих любителів кіно вніс театральний діяч В.Й. Скарський. 13 жовтня 1918 р. він відкрив у Вінниці власну кіностудію (того ж дня у ній розпочалися вступні екзамени). Для читання лекцій у студії В. Скарський мав намір запросити таких відомих майстрів екрану, як В. Холодна, М. Горячева, В. Максимов, В. Полонський та О. Руніч.

Кіностудія В. Снарського розпочала зйомки міста та його околиць. Відзнята стрічка демонструвалася у місті з 15 жовтня 1918 р. [20].

У вересні солістом-скрипалем петроградської консерваторії Б.А. Мироненком була спроба відкрити консерваторію. Бажаючи вчитись могли звертатися в готель «Франсуа» до діловода А.В. Мазаракія [21]. Проте на початку листопада 1918 р. певна економічна стабілізація та культурне піднесення в країні змінюються загостренням внутрішньополітичної обстановки і починається доба Директорії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), Ф. Р. 1196. Оп. 1. Спр. 22.
2. Слово Подолини. 1918. 27 липня.
3. Вінниця. Історичний нарис. Вінниця, 2007. 304 с.
4. ДАВіО. Ф. Д. 262. Оп. 1. Спр. 29.
5. Слово Подолини. 1918. 18 жовтня.
6. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса, 1972. 328 с.
7. ДАВіО. Ф. Р. 1196. Оп. 1. Спр. 32.
8. ДАВіО. ф. Д. 262. Оп. 1. Спр. 29.
9. Шлях. 1919. 18 жовтня.
10. Віктор Приходько. Під сонцем Поділля // *Вінниця у спогадах: у 3 т.* Вінниця, 2017. Т. 2. 936 с.
11. Державний вісник. 1918.
12. Свято Поділля. 1918. 22 жовтня.
13. Голос подольської церкви. 1918. 29 жовтня.
14. Подольская мысль. 1918. 22 жовтня.
15. Нова Рада. 1918. 24 жовтня.
16. Жизнь Подолини. 1918. 25 жовтня.
17. Зофія Потоцька. Вінниця в 1918 р. // *Вінниця у спогадах: у 3 т.* Вінниця, 2017. Т. II. 936 с.

18. Яцюк О.С. Діяльність товариства «Просвіта» в місті Вінниці у 1918-1920 рр. // *Вінниця – 630. Матеріали I Вінницької науково-теоретичної конференції*. Вінниця, 1993.
19. Слово Подолии. 1918. 12 липня.
20. Слово Подолии. 1918. 16 жовтня.
21. Слово Подолии. 1918. 26 вересня.

А. К. Лысый

Вінниця во время гетьманата П. Скоропадского

В статье проанализирована жизнь Винницы в период гетьманата П. Скоропадского в апреле-ноябре 1918 г., 100-летие создания которого отмечается в Украине в 2018 г. Излагается обзор газет, из которых жители города могли узнавать о торжествах по случаю открытия государственного украинского университета в Каменец-Подольском и их реакцию на это событие. Рассматриваются местные антигетьманские силы

Ключевые слова: Винниця, гетьманат, Каменец-Подольський, університет, професура, культурна жизнь, действие власти, большевики, монархисти.

K. Lysy

Vinnitsa during Hetman P. Skoropadsky

The article analyses the life of Vinnitsa during the days of the Hetman P. Skoropadsky in april-november 1918. An overview of the newspapers from which the inhabitants of the city could learn about the celebrations on the occasion of the University's opening in Kamianets-Podilskyi, their reaction to this event was presented. It speaks of the Bolsheviks and Russian monarchist.

Key words: Vinnitsa, hetmanate, Kamianets-Podilskyi, university, professorship, actions of the authorities, culture life, periodicals, Bolsheviks, monarchists.

Отримано: 16.08.2018

УДК 314.1:353.8(477)«1941/1943»

С. В. Маркова

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (1941–1943 рр.): ПЕРЕДУМОВИ, ОБСТАВИНИ, НАСЛІДКИ

В статті аналізуються окремі стратегії виживання на окупованих територіях Кам'янець-Подільської області (теперішньої Хмельниччини) у роки Другої світової війни. Охарактеризовано особливості повсякдення громадян УРСР наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. З'ясовано, що у перші місяці гітлерівської окупації краю у частини мешканців не викликали відторгнення окремі маніпулятивні гасла нацистських пропагандистів, зокрема «відродити Україну», вирішити «земельне питання», організувати «священний хрестовий похід проти більшовизму». В Україні нацистські ідеологи активно намагалися схилити до співпраці молодь, колишніх селян-одноосібників, членів родин репресованих, прихильників ідей

Української Народної Республіки, Соборної України тощо та залучили їх до військових формувань Третього райху, зокрема української допоміжної поліції, добровільних підрозділів із числа мешканців тощо. Проаналізовані архівні матеріали засвідчили, що полієтнічні області віком від 19 до 30 років йшли служити до поліції, переважно обираючи це як альтернативу примусовим роботам у Німеччині. Старші сільські чоловіки, зокрема ті, що мали тривалі латентні образи на радянську владу, співпрацювали з окупантами через помсту, обіймаючи переважно посади старост. Серед поліцейських, наглядачів у в'язницях і таборах були особи зі стійкою схильністю до агресивної поведінки. Для одних поліцейських, це була раніше випробувана, зокрема в роки розкуркулення, Голодомору, мімікрія; для інших – їхні стратегії виживання корелювалися не лише з необхідністю залишитися живими, але й з бажанням позбутися комуністичного режиму. Саме з таких мотивів вони відкрито вступали улітку 1941 р. до так званої «української міліції», «української національної поліції». Проаналізовані офіційні документи і матеріали 56 фондів архіву ГДА СБ України в Хмельницькій області, зокрема кримінальні справи, що стосуються фактів добровільного (за прикладом) вступу осіб на службу поліцейськими, наглядачами в таборах, робота старостами, шуцманами тощо, поділено на дві групи. Перша група – матеріали про осіб, непричетних до тяжких злочинів. Друга група – матеріали про осіб, причетних до тяжких злочинів (вбивств, катувань, побиття з наслідками смерті, участь у розстрілах тощо). Додатково також згадали 26 людей і матеріали, що опитані особи продовжують сприймати світ у двох вимірах, як ідеологічну дійсність і як приватне життя, розповідаючи про старост, сільських поліцейських, класифікують їх на дві категорії «добри», «погані» та окремлюють соціальний стан «з родини розкуркулених», «нерозкуркулених».

Ключові слова: Друга світова війна, гітлерівська окупація, Кам'янецька область, Хмельниччина, мешканці, стратегії виживання, повсякдення зла, співпраця з окупаційним режимом.

На початку 1940-х рр. громадяни УРСР здебільшого відчували собі негативні наслідки «червоного терору», суцільної колективізації, хлібозаготівельних кампаній, розкуркулення, Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій другої половини 1930-х рр. Більшість людей понад 20 років перебували у стані соціальної напруженості, ламінальному стані, стані фрустрації, постійного конфлікту тощо. Спочатку більшовицька, а згодом і радянська влада формували новий комплекс міжособистісних відносин (і за складом суб'єктів, і за предметом та змістом), зокрема проголосила «нову людину» як заперечення традицій українського селянського суспільства. Каральні інституції в СРСР, УРСР проникли в усі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства, показові процеси у фальсифікованих справах «ворогів народу» надовго заклали у свідомість багатьох «ген страху», життя людей було знецінено. Соціологи оперують поняттям «патологія повсякденності» (коли нормальний перебіг бу-

денного життя порушується певною подією або явищем), українці перебували у такій «повсякденності» вже декілька десятиліть. Наслідком цього був радикальний злам соціально-економічних елементів парагромадянського селянського суспільства.

Для виживання в умовах зміни базових засад соціальної організації люди були змушені вносити у своє життя й життя своїх родин і громад суттєві корективи, приймати нові правила суспільної гри та нові соціальні інституції. Частина людей вчилася пристосовуватися до нових реалій, інші повірили в «історичне завдання», мільйони загинули, намагаючись виборювати власне право жити, як вони вважали за потрібне. На початку 1940-х рр. нова радянська спільнота перебувала по різні сторони політичних «барикад», особливо це стосувалося сільського населення, серед жінок та чоловіків були не лише активісти, які пропагували нові цінності, але й ті, які намагалися активно захищати свої релігійні переконання, особисте майно, родину, громаду, були готові до боротьби проти комуністичного режиму.

Напередодні окупації УРСР окремі нацистські пропагандисти, зокрема й Розенберг, використали стан соціальної напруженості у суспільстві, обіцяючи українцям «відродити Україну», розв'язати «земельне питання», організувати «священний хрестовий похід проти більшовизму», покарати більшовиків, переважно євреїв, за червоний терор та інші злочини. В Україні нацистські ідеологи активно намагалися схилити до співпраці молодь, колишніх селян-одноосібників, членів родин репресованих, прихильників ідеї Української Народної Республіки, Соборної України тощо та залучити до військових формувань Третього райху, зокрема української допоміжної поліції, добровільних підрозділів із числа полонених тощо.

Люди, котрі опинилися в окупації, були залучені до співпраці та обирали різні стратегії виживання. Частина громадян йшли на співпрацю з окупантами через необхідність та неграмотність; інші – через помсту радянській владі; у когось був високий ступінь агресії (стійка схильність до агресивної поведінки); у когось – раніше випробувана, зокрема в роки розкуркулення, Голодомору, мімікрія; когось охоплював панічний страх. Стратегії виживання частини українців були обумовлені не лише потребою залишитися живими, але й бажанням позбутися комуністичного режиму, вони вели відкриту або латентну національно-визвольну боротьбу, зокрема свідомо вступаючи у 1941 р. до «української міліції» (8, арк. 48), «української національної поліції» (1, арк.43), обіймаючи посади старост, сільських поліцейських (Прим. авт. Термін «колаборація», що означає співпрацю громадян із ворогами держави, активно використовувався у повенній Європі та в СРСР – до розпаду країни. У статті термін не використовується).

Проаналізовані офіційні документи і матеріали (56 фондів архіву ГДА СБ України в Хмельницькій області, зокрема кримінальні справи, що стосуються фактів добровільного (за примусом) вступу осіб на службу поліцейськими, наглядачами в таборах, робота ста-

ростами, шуцманами тощо) розподілені на дві групи. Перша група – матеріали осіб, які не причетні до тяжких злочинів. Друга група – матеріали осіб, які причетні до тяжких злочинів (вбивства, катування, побиття, що привели до смерті, участь у розстрілах). У процесі аналізу матеріалів (першої та другої груп) виокремлювалася інформація про вік, стать, освіту, соціальний статус особи та її батьків, мотивацію до співпраці з окупантами тощо. Також були долучені спогади людей, котрі проживали на окупованих територіях (Прим. авт. 26 спогадів було зібрано вчителями історії шкіль Хмельницької області в рамках проекту ГО «Асоціація вчителів суспільних та гуманітарних дисциплін» – «Дослідження стратегій виживання на окупованих територіях»). Спираючись на спогади очевидців окупації, виявлено, що опитані особи продовжують сприймати світ у двох вимірах: як ідеологічну дійсність і як приватне життя. Зі спогадів Беган Меланії Прокопівни 1913 р. н. (спогади записав вчитель історії В. Лавренко): «Деся числа 10 липня 1941 р. у село Воронівці на бричці вїхав німецький офіцер з двома охоронцями і повідомив російською, що Велика Германія прийшла звільняти дружний український народ від більшовиків, колгоспів і євреїв, у той же день жителі обрали старосту. Люди почали розбирати землю... У вересні німці вже повертали землю і відновлювали колгоспи, тільки звалися вони вже громадські двори. А праця в них була ще гірша, ніж в колгоспах...». Зі спогадів Є. Скорбатюк (з двору Маркевич, 1924 р. н.), спогади записала вчителька історії Вовковинецької ЗОШ I-III ступенів В. Дудар: «... Я зі своїм чоловіком Скорбатюком Володимиром проживала в с. Слобідка-Шелехівська, що на Деражнянщині... Коли постало питання про обрання помічників фашистам – згодні були йти одиниці, це ті люди, які були розкуркулені за радянської влади і були озлоблені на попередню владу...». Варто зауважити, що саме розмова про сільських поліцейських викликала у респондентів бажання промовчати. Тому паралельно були долучені архівні матеріали, що й дозволило зробити окремі узагальнення.

В архіві СБУ у Хмельницькій області були виявлені справи, що допомагають не лише відтворити жахливі події війни, але й спробувати зрозуміти причини, що штовхали людей на співпрацю. Матеріали осіб, які не причетні до тяжких злочинів.

Микола Ткачук 1893 р. н., с. Кайтанівка Вовковинецького району, з родини селян-середняків, колгоспник, освіта 3 кл. Старостою сільської управи с. Кайтанівка був обраний на загальних зборах села у 1941 р. У підпорядкуванні мав 5 поліцейських. Закликав односельців «добре працювати на користь німецької влади; здавати зброю і одяг». Під час служби у поліції Ткачук виселив з будинку О. Масютіна, котрий придбав будинок у сільської ради у голодному 1932 р. (до конфіскації будинок належав брату М. Ткачука). Громада переробила цей будинок під молитовний дім. М. Ткачук односельців не затримував. Проте вирок був суворим – 25 років позбавлення волі, пізніше термін було зменшено до 7 років у ВТТ [3].

Іван Вербіч, 1909 р. н., Старокостянтинівський район, середняк, б/п, неписьменний. 8 (10) липня 1941 р. був мобілізований Старокостянтинівським РВК, направлений в арtpолк. Проте вже через 7 днів через паніку у війську повернувся додому. З 1 серпня 1941 р. його призначили начальником пожежно-сторожової управи. На початку 1942 р. на зборах села його призначили комендантом сільської поліції с. Красносілка Старокостянтинівського району. Як комендант села, разом із старостою Т. Івановим, вилучали у односельців худобу. Вирок – 25 років загальних таборів МВС СРСР. Пізніше термін було зменшено до 10 років [25].

Михайл Скроминський, 1919 р.н., Ярмолинецький район, грамотний. У 1941 р. в 60 км. від Вітебська здався у полон (був рядовим 14 бронетанкової дивізії). Восени 1941 р. повернувся у с. Турівці. Закінчив одномісячні курси поліцейських, складав присягу. З березня 1942 р. до 23 червня 1943 р. служив у Ярмолинецькій районній поліції. У момент розстрілу євреїв восени 1942 р. у Ярмолинцях його не було. На допитах розповів, що поліцейському Островському євреї відірвали голову, коли він зайшов у казарму з метою конвоювати їх до місця розстрілу. З липня до 20 листопада 1942 р. був у м. Бар з 60 особами, яких готували на фронт. Служив у Німеччині люфтваффе до 4 травня 1945 р. [21].

Адам Вітковський, 1887 р.н., с. Мукша-Баришківська Кам'янець-Подільського району, поляк, чоботар, грамотний. На біржі праці в Кам'янці-Подільському отримав роботу у в'язниці. З 1941 р. до 1944 р. (березень) був наглядачем німецької окружної в'язниці у Кам'янці-Подільському, конвоював ув'язнених на роботу. Восени 1943 р. попередив втечу ув'язнених (50-60 осіб), двічі стріляв у повітря, за що був побитий в'язнями. Вітковський отримав 25 років у ВТТ з конфіскацією, пізніше термін було зменшено до 10 років. Доля родини Вітковських трагічна (дружина померла, син загинув, інший був засуджений).

Микола Філяк, 1899 р. н., с. Вовче Турського району Львівської області, бідняк, тесляр. Був наглядачем німецької окружної в'язниці у Кам'янці-Подільському (роботу отримав на біржі праці), охороняв та конвоював на роботу ув'язнених. Вирок М. Філяка був суворим – 25 років у ВТТ з конфіскацією. Дружина М. Філяка намагалася довести невинуватість чоловіка. Жінка писала у газету «Правда», що «радянський майор, який вів справу чоловіка, жив у їхній квартирі, привів собі фронтową подругу і запропонував Філякам залишити квартиру. Невдовзі жінку також заарештували, але вона продовжувала «шукати правду», скаржилася Ворошилову, іншим військовим чиновникам. Жінка писала, що її чоловіка у 1941 р. вислали з Ужгорода як неблагонадійного разом із 5 тис. євреїв, а пізніше звинуватили у тому, що він їх супроводжував; розповідала, що у липні 1941 р. після окупації Західних областей єврейське населення м. Ужгорода було «пригнане німцями та угорцями» у м. Кам'янець-Подільський, але чоловік їх не супроводжував, а їхав одним потягом із ними. М. Філяка виправдано не було. У 1954 р. термін зменшено до 10 років [12].

Володимир Осяк 1924 р.н., член ВЛКСМ, закінчив 10 класів. У травні 1942 р. вступив на службу до поліції. В. Осяк стверджував, що його до вступу «примусив німецький капітан Берг». Складав присягу на вірність фашистській Німеччині в Сатанівській німецькій комендатурі. Текст присяги: «Я, Осяк, вступаючи на службу до поліції, зобов'язуюся чесно виконувати покладені на мене поліцією обов'язки, виловлювати партизанів, підтримувати порядок у селі, збирати податки з місцевого населення, допомагати німецькій владі у відправці місцевого населення на роботи до Німеччини». З 25 травня до 22 червня 1943 р. у м. Ярмолинці проходив навчання в поліцейській школі, опановував стройову, тактичну й політичну підготовку. В трагічних подіях 1942 р. у Сатанові участі не брав. У Сатанів був направлений у вересні 1942 р., прослужив лише 1,5 місяця, захворів на плеврит (хворів 5 місяців, 2,5 – лежав у лікарні), у квітні 1943 р. 7 днів сидів на гауптвахті. В. Осяк брав участь у розгоні базарів (у людей забирали яйця, м'ясо, горілку та здавали в комендатуру); збиранні штрафів (у середньому від 100 до 150 рублів з однієї особи); примусовому збиранні податків; у конвоюванні людей до Сатанова для подальшої відправки на роботу до Німеччини (підтвердив відправку 70 осіб). У 1943 р. разом із 20 іншими поліцейськими розігнав базар в Сатанові. Разом з Осяком були його односельці поліцейські із с. Пільний Олексинець Петро Осяк та Мефодій Осяк (Прим. авт. можливо, в поліції служила родина Осяків). Було тоді В. Осяку лише 19 років. У червні (липні) 1943 р. разом із 19 поліцейськими поїхав до Німеччини (працював рахівником, доглядав худобу). 8 травня 1945 р. вже в Німеччині був призваний до лав РККА, пізніше був звинувачений у зберіганні листівок із закликами «До переходу на бік німців». Під час суду В. Осяк зазначав, що «чесно виконував узяті зобов'язання перед Німеччиною», «громадян із метою власної наживи не грабував» (усі його особисті речі – це один костюм та одяг, який був на ньому). У його свідченнях відчувається латентна образа на більшовицький режим [11, арк.4-63].

Устим Зарецький, 1891 р.н., м. Сатанів, з родини ремісника-одноосібника, чоботар, батько – кушнір. У 1941 р. 8 місяців був старостою. У с. Зверхівці Сатанівського району наказав знести та вивезти пам'ятник Леніну, запропонував встановити пам'ятник «петлюрівцям». На допиті Зарецького (8 травня 1944 р.), у показах свідка Марії Карбан було записано: «Зарецький говорив, що серп і молот – це смерть, більшовики – бандити, гірше влади не було» [7, арк.5-25].

Катерина Ришук, 1926 р.н., с. Ільківці, розповідала про старосту Федора Лагана, що «хоч і відправляв молодь на роботу до Німеччини, збирав для німців теплий одяг, але робив це якось по-людськи. Переважно жителі ставилася до нього з розумінням. Коли у 1943 р. на день у село прийшли радянські партизани, то люди захистили свого старосту і не дали його на розправу».

Матеріали осіб причетних до тяжких злочинів. Захар Римар (Римарь), 1907 р. н. (1909 р. н), селянин, безпартійний, освіта 4 кл. З липня до грудня 1941 р. служив у сільській поліції с. Іванківці. З

протоколу судового засідання від 15 липня 1948 р. дізнаємося, що на початку війни З. Римар не зумів евакуювати колгоспних коней та змушений був залишитися на окупованій території. У 1941 р. на загальних зборах громади с. Іванківці його обрали на посаду сільського поліцейського, який мав оберігати майно колективного господарства від крадіжок (Прим. авт. Селяни, особливо колишні одноосібники, «селяни-хазяї», яким вдалося уникнути депортацій, фізичного знищення, смерті в голодні роки, часто вважали це майно своїм та намагалися в 1941 р. його повернути собі та своїм родинам). З. Римар служив у сільській поліції с. Іванківці з липня до грудня 1941 р. У січні 1942 р. був направлений у Ярмолинці на курси поліцейських. З. Римар після завершення навчання (місячні курси поліцейських)присягу не складав, до червня 1943 р. служив у районній поліції Сатанова (на озброєнні мав гвинтівку). Наприкінці 1941 р. в Сатанові на південь від Ринкової площі було розстріляно понад 400 осіб єврейської національності [9, арк.191-199]. О. Дячок пригадував, що в 1941 р. (точної дати він не пам'ятав) до нього приходив Римар із проханням «узяти лопату та піти з ним у ліс закопувати розстріляних євреїв». Інша жахлива трагедія сталася 15 травня 1942 р. в Сатанові, коли каральні загони (есесівська зондеркоманда) та місцеві поліцейські закатавали понад 200 осіб мирного населення в центрі Сатанова (Ринкова площа). Людей насильно загнали в підвал довжиною 10 м та висотою 3 м та зачинили двері ззовні. Це був підвал старого напівзруйнованого будинку, що розташовувався неподалік Ринкової площі (підвал був ще з часів турецької навали). Серед жертв були діти, жінки, люди похилого віку. Люди були замуrowані живцем. Зі слів очевидців, ще протягом тижня було чути страшні стогони, плач та благання про порятунок. Допомогти місцеве населення не мало змоги, оскільки нацисти залишили біля замуrowано-го входу вартових, які мали наказ стріляти. І хоча З. Римар категорично заперечував свою безпосередню участь у злочинах, проти З. Римара свідчив Вербицький. Свідок Є. Купний на суді говорив, що бачив, як у травні 1942 р. поліцейськими було виставлено кордони навколо Сатанова, і чув постріли. У цей час місцеві мешканці намагалися ховатися в підвалах, тікали в ліс. Серед тих поліцейських був і Римар. З. Римара також підозрювали в страті єврейської родини Бубеля Хаїлса. У 1955 р. у протоколі допиту Василя Суховольця (1913 р.н., житель с. Турчинці, безпартійний, учитель, освіта незакінчена вища) є інформація про існування підпільної організації на Сатанівському цукровому заводі, до якої він входив, про взяття його під варту, а також про те, що Римар брав участь у арештах підпільників. У серпні 1942 р. були розстріляні колишній директор цукрового заводу Татарінов, інженер заводу, секретар підпільної парторганізації Левченко та ін. У 1943 р. З. Римар разом з іншими поліцейськими (К. Воробелем, Ф. Файєм, Є. Ковалем) виїхали до Німеччини. На допиті З. Римар стверджував, що його як недисциплінованого (бо допоміг утекти двом заарештованим із камери, передавав засудженим хліб

і воду) спочатку звільнили з поліції та відправили до Німеччини. З. Римар отримав покарання 25 років у ВТТ, в 1954 р. міру покарання було зменшено до 10 років позбавлення волі. Подальша доля невідома. Рідні на території Хмельницької області на сьогодні не проживають [4, арк.13-165].

Подільський історик М. Олійник віднайшов інформацію, що у вересні 1928 р. агентурою 22 Волочиського прикордонного загону військ ДПУ в Юринецькій українській семирічці Проскурівської округи (поблизу Сатанова) було виявлено групу молодих людей, котрі називалися спочатку «За вільну Україну», а потім «Богунечевці» (на честь полковників Б. Хмельницького Богуна і Нечая). У 1926 р. старшокласники під керівництвом Павла Римара, батько якого був розстріляний органами ЧК за контрреволюційну діяльність, читали заборонену «петлюрівську» літературу, мали креслення ключа Морзе для ведення секретних розмов. Наприкінці 1927 на початку 1928 рр. молоді люди виступали на шкільних зборах із критикою піонерів та комсомольців та виголошували гасло: «Кацапів на Псковщину», відмовилися від вивчення німецької та російської мов тощо [26, с.76-77]. Можливо, Захар Римар мав відношення до цієї родини Римарів. Було опитано місцевих жителів смт Сатанів, сіл Іванківці та Юринці, але люди або не пам'ятали, або відмовлялися говорити про поліцейського З. Римара.

Казимир Швец, 1904 р. н., чоботар, безпартійний, неписьменний. Навчався в школі поліції. З грудня 1942 р. до 1944 р. обіймав посаду поліцейського Сатанівської районної поліції, переважно працював поваром. На суді зізнався, що бив мешканців с. Журавинці, зокрема в 1942 р. разом зі старостою побили Федора Шлеймана за те, що той самовільно пішов із роботи на обід. Ф. Шлейман після побиття захворів та помер. Дерев'яним прутом та батоном бив п'яного жителя с. Райківці. Охороняв арештованих громадян, яких утримували в поліції, конвоював на допити в жандармерію, охороняв цукровий завод, виїздив у навколишні села з метою примусового вилучення продуктів для кухні. Був засуджений до 15 років каторжних робіт із конфіскацією майна. У 1955 р. вирок було переглянуто та зменшено до 10 років у ВТТ [6].

Ізяслав Чічек, 1924 р. н., безпартійний, освіта середня, селянин. У 1943 р. закінчив школу поліцейських, склав присягу (було 19 р.). Працював у Сатанівській районній поліції до березня 1944 р. Виїздив «разом із німцями на боротьбу з радянськими партизанами». Згадував, що у с. Лісогірка розстріляли одного мешканця за зв'язок із партизанами, спалили дві хати, вбили одного партизана. Бив односельців. Арсентій Мельник, 1909 р.н., селянин, неписьменний. У червні 1941 р. добровільно здався в німецький полон. У грудні 1941 р. пішов на службу в поліцію Сатанова, приймав присягу. У Ярмолинецькій школі поліцейських одночасно із ним навчалося 200 осіб. Їздив у навколишні села як уповноважений за відправку хліба в Німеччину, проводив обшуки в господарствах селян. Восени 1942 р. виїздив у м. Городок для арештів єврейського населення та відправ-

ки в Німеччину. Разом із 70 особами, начальником жандармерії Бергом виїздив на операцію проти радянських партизанів у район села Остапківці [10, арк.15-21].

Леонід Гарват, 1923 р.н., бідняк, письменний, був членом ВЛКСМ. У серпні 1943 р. біля с. Веселець у коноплях разом з А. Мельником затримали пораненого партизана, на підводі відправили його в Сатанів та здали начальнику поліції Белоховосту (Білоховосту). У с. Турченці за наказом начальника жандармерії Шмідта було затримано місцевого жителя Сергія Цесара та його дружину (на затримання виїздили 22 поліцейських). Їх розстріляли німецькі військові як партизанів. На суді він згадав про страту колишнього голови сільради с. Спасівка Голяка. Поліцейський Гарват керував арештом учительки-єврейки у с. Соломна. Наказ про її страту віддав начальник поліції Білоховост. Учительку кинули у колодязь, зверху закидали камінням. Гарват свою провину у злочині не визнав, звинуватив Білоховоста та поліцейського Пьянковського. Про жахливу смерть вчительки Соні вдалося поспілкуватися із жителькою села Соломна (сучасний Волочеський район) Станіславою Рендяк (з двору Незгода, 1927 р.н.): «Найбільше я пам'ятаю свою першу вчительку Марусю Юхимівну і вчительку математики Соню. Люди довго переховували вагітну вчительку, єврейку Соню. Її видав Козій, а німці над нею дуже познущалися, після чого живцем кинули у криницю. Ми ще довго за нею плакали».

Білоховост (Белоховост, Белоховост) Микола, 1901 р.н., житель Сатанова, робітник. Добровільно вступив до поліції. Закінчив курси поліцейських у Ярмолинцях, був призначений начальником поліції. Бив та розстрілював людей. За його участі були «зігнані в один із підвалів Сатанова 300 осіб». Забирав собі речі та гроші жертв, гроші пропивав [8]. Петро Мулик (Лісовик Петро) 1922 р.н., поляк, з родини селян-середняків, 7 кл., учитель, с. Спасівка. Восени 1941 р. пішов на службу у поліцію, закінчив курси поліцейських у Ярмолинцях. Був направлений на посаду начальника кущової поліції у с. Гречана. Служив до серпня 1942 р. Переведений у Сатанівську райполіцію на посаду керівника внутрішньої охорони, присвоєно нацистський чин – капрал. Брав участь у масових арештах євреїв, відправці та конвоюванні їх у гетто Городка. Проводив обшуки у громадян, бив односельців. Заарештував радянського активіста Залогу, якого невдовзі повісили як радянського партизана. З 5 квітня 1944 р. до січня 1945 р. служив у радянській армії, був поранений, нагороджений медаллю «За відвагу». У 1952 р. отримав вирок 25 років у ВТТ із конфіскацією. Пізніше термін було зменшено до 10 років [2].

Вдалося відшукати жінку, котра безпосередньо знала П. Мулика. Спогади Є. Бобик (з двору Школьник, 1927 р. н.) записала В. Герасимчук: «У селі Гречанах був поліцейський участок і трохи німців, бо більше їх було на с. Куманів, Сатанів. Там був найстарший поліцай Мулик, вчитель фізкультури. Він любив бити людей нагайкою. Пам'ятаю випадок, коли наші хлопці взяли насипом піску, якісь залізяки повідкрочували з поламаних машин, але не

хотіли у цьому зізнатися. Били їх поліцей і Мулик...». Варто зауважити, що у спогадах людей, котрі пережили окупацію, виокремлювалася підтема «знущань своїх над своїми». Опитані називали їх «собаками», «поліцейями», «чортами» тощо. Зі спогадів М. Боган: «Десь числа 10 липня старостою обрали Ковбасу Миколу, ще обрали поліцей-коменданта і двох щуцманів. Староста був жорстокий, на усі околиці не було такого садиста. І головню, що не був розкуркулений. За німців став справжньою собакою. ... Коли через село проходили партизанські загони ім. Берії, старосту поставили перед сходом села і судили, спочатку плювали і кидали у нього камінням, тоді партизани розрубали його на 4 частини».

Решетніков Дмитро, 1916 р.н., добровільно (разом із іншими 100 особами) здався у полон. Його відправили працювати кондуктором товарних потягів на станцію Гречани (біля Проскурова), далі у залізничну поліцію. На допиті згадував, що отримував платню 240 рублів української валюти, харчові картки на жінку і на дитину. За невихід на роботу побив кондуктора Василевського. Прикладом бив підлітків, котрі крали сіль з вагонів. Затримував жінку, що брала з вагона пшеницю. Восени 1942 р. заарештував та побив Ф. Тхора за те, що той із приятелями (Т. Лисим та ще двома) вкрали бочку меду. Варто зауважити, що досить часто фіксуються випадки крадіжок майна та побиття за вкрадене. Українці, які пережили колективізацію, хлібозаготівельні кампанії, Голодомор, часто сприймали суспільне або державне майно як власне, колись у них відібране.

Андрій Фанагей, жив у Ізяславі, працював чоботарем. У 1932 р. був засуджений за вбивство «куркуля» на 8 р., на допиті розповідав, що того «куркуля» вивіз за межі села і вбив секретар сільради (бо не хотів везти затриманого у місто), він лише його супроводжував. Звільнився з місць позбавлення волі у 1937 р. На біржі праці у 1942 р. (м. Кам'янець-Подільський) його направили охоронцем на пивзавод (працював до 1943 р.). Після взяв патент на чоботарську справу, який невдовзі забрали. А. Фанагея направили на роботу у в'язницю у Кам'янець-Подільський. Охороняв ув'язнених, зв'язував руки арештованим, яких мали вести на розстріл (40 осіб). Згадував, що на Різдво 1944 р. розстріляли націоналіста за те, що той був таким. У розстрілах участі не брав, це робила кримінальна поліція. Вирок – 20 років каторжних робіт [19].

Євгеній Закаржевський, 1907 р.н., уродженець Одеси, росіянин, 2 кл., робітник. Переїхав до Кам'янця-Подільського у 1924 р. У поліції служив з 1941 р. до березня 1944 р. Конвоював євреїв до місця розстрілу літом 1942 р. На допиті розповідав, що розстріл тривав 3-4 години, було розстріляно близько 800 осіб, серед яких жінки та діти, розстрілювали німецькі жандарми. Разом із каральною ротою у 1943 р. виїздив на облави радянських партизанів. У 1943 р. брав участь у відправці до Німеччини громадян 1923-1925 р.н., близько 600-700 осіб та 500-600 осіб – громадяни різного віку [23].

Олексій Горник, 1904 р.н., Старокостянтинівський район, бідинок, працював музикантом у кінотеатрі Старокостянтинівна.

В роки окупації був комендантом німецької поліції. З червня до грудня 1941 р. долучився до організації «єврейського гетто», здійснював розселення євреїв в межах гетто, шукав громадян єврейської національності. Був заарештований 17.01.1947 р. Вирок – позбавлення волі терміном на 10 років в ВТТ без конфіскації майна (майно відсутнє). 31.03.1947 р. вирок змінено на позбавлення волі терміном 5 років у ВТТ [13].

Дмитро Ольховий, 1904 р.н., с. Лозове Вінницької області, б/п, 2 кл., службовець. Виводив євреїв з хат для розстрілів. Сам не розстрілював, проте бив. Розстрілював «палач-німець». У хатах страчених людей шукав та забирав речі. Працював завгоспом жандармерії у Старокостянтинові. Вирок – 20 років каторжних робіт [5].

Трофим (Трифон) Коломієць, 1920 р.н., м. Красилів, українець, грамотний, б/п, 6 кл., курси трактористів при Красилівській МТС, водій. З 28 вересня 1941 р. до липня 1943 р. служив 2,5 роки поліцейським (за порадою родичів пішов добровільно, щоб не забрали у Німеччину). У лютому 1942 р. місяць перебував на курсах поліцейських в Антонінській окружній жандармерії. Отримував 600 рублів українськими грішми і пайок. Охороняв приміщення районної поліції, арештованих громадян відправляв у Німеччину. У кінці 1941 – на початку 1942 р. брав участь у єврейських погромах у Красиліві, відправляв євреїв у гетто, що знаходилося на площі біля базару. Двічі конвоював євреїв на розстріли (перша група страчених євреїв були особи без спеціальності; друга група – чоботарі, перукарі, шевці). Виганяв євреїв з осель, конвоював до місць зібрання. Євреїв саджали на підводи та везли у с. Манівці на розстріл. Був відправлений у Німеччину, бо випустив із вагона знайому дівчину Олександру. У Німеччині служив у фаершцуполіції. Вирок – 25 років ВТТ. У злочинах не зізнався, стверджував, що «євреїв до місць розстрілу не конвоював і не знав, що їх стратять» [22].

Павло Барабан служив з липня й до кінця 1941 р. поліцейським сільської поліції, наприкінці року був переведений у Базалійську райполіцію (працював поліцейським і їздовим, носив німецьку поліцейську форму). Їздив з Іваном Красницьким (поліцейський) арештовувати євреїв (трьох осіб), щоб завезти їх у гетто. Влітку 1942 р. возив шефа поліції до місця розстрілу євреїв, був присутнім під час розстрілу. Восени 1942 р. арештував Михайла Яроша та його дружину за те, що переховували єврейську родину. У 1943 р. виїздив на облави партизанів; вивіз трьох євреїв за місто Базалію, де їх було страчено у яру [1].

Гордей (Гордій) Гречина, 1897 р. н., народився на Київщині, жив у Проскурові, бідняк, працював бригадиром дослідницької станції лікарських ліків. З липня 1941 до 1942 р. служив у міській поліції. До 1944 р. охороняв напірну башту у Проскурові. Конвоював єврейське населення у гетто (100 осіб) і до місця розстрілу (18–20 осіб були розстріляні за кладовищем біля Кам'янецького переїзду у Проскурові). Носив білу пов'язку із синьою сму-

гою. Свідки наголошували, що до людей ставився погано. Винним себе не визнав. Вирок – 10 років [20].

Кучер Єфим, 1926 р. н., с. Лезнево Проскурівського району, 3 кл., б/п, селянин-бідняк. Восени 1943 р., щоб не відправили у Німеччину, погодився піти служити у поліцію Проскурова (2 міс.). У січні 1944 р. на два тижні потрапив до в'язниці за побиття у стані алкогольного сп'яніння німецького офіцера. Був направлений у трудовий табір. Охороняв гебельскомісаріат. Відвозив хворих євреїв на місце розстрілу. Здорові євреї мали йти пішки з Проскурова до місця злочину у с. Лезневе. Розстріли відбувалися біля кам'яних кар'єрів. Стріляли латвійські солдати, їх було п'ять, один – відмовився. Комендант дав гвинтівку Кучеру та наказав стріляти. Кучер наказ виконав (осінь 1943 р.). Вирок – 10 років у ВТТ з конфіскацією [18, 49 арк.].

Столяр Максим (Стефанів Максим), 1894 р.н., с. Карпівці Ружичнянського району, українець, б/п, 2 кл., із селян-бідняків. Був комендантом сільської поліції с. Карпівці з липня 1941 до березня 1944 р. Відступав з нацистськими військами. Разом із призначеним на посаду старостою сільської управи Стрельбичьким виконували накази Проскурівської жандармерії: організували охорону села, поля, майна громадян. Збирав та конвоював громадян до Проскурова для відправки у Німеччину (у 1942–1943 р. н. – понад 100 осіб). У 1942 р. жандармерія заарештувала 2 особи. Невдовзі С. Каспров був розстріляний (служив у радянській міліції). Літом 1943 р. за наказом жандармерії заарештували Марію Гаврилюк та відправили у Проскурівську жандармерію, де її розстріляли. Під час відправки людей у Німеччину 10 осіб втекли, незабаром повернулися у село. Столяр та Стрельбичький відправили їх знову у Проскурів, де їх розстріляли. Серед розстріляних були: Василь Шпак, Петро Шевчук, Петро Бондарчук, Прокопій Антохов, Коломієць Петро і Коломієць Захар та ін. Столяр односельці звинувачували у тому, що він назвав жандармам утікачів партизанами. Після німецько-радянської війни жив у Львівській області під чужим прізвиськом. Заарештований у 1950 р. [24].

О. Дмитрук, с. Пліщин Шепетівського району, середняк, б/п, 4 кл. У 15 років пішов працювати у колгосп. В поліції служив з 01. 01. 1943 р. до 01. 11. 1943 р. Закінчив школу поліцейських, склав присягу. Арештовував людей і доставляв у поліцію. Брав участь в облавах на радянських партизанів (двічі), охороняв німецьке керівництво. У липні–серпні 1943 р. начальник поліції наказав Дмитруку взяти гвинтівку та піти у двір, де сиділи 10–11 зв'язаних людей, яких охороняла поліція, німці і «русские». О. Дмитрук був конвоїром, на допиті свідчив, що «поїхали до повороту з Шепетівки на Новоград-Волинський, машина повернула у ліс, де були задалегідь викопані ями, із ув'язненими поводитися жорстоко, били прикладами, партизанів називав радянськими бандитами». Вирок – 10 років з конфіскацією [16].

Іван Крулик, 1909 р.н., з родини селян-середняків, с. Вовковинці, б/п, сидів за крадіжку (на грудях мав татування: орел,

серце, 2 стріли, ніж, хрест, був серп і молот, але їх він замалював), працював кочегаром. До 1925 р. працював у власному господарстві. З 1932 р. забрали до Трудової армії. Далі була робота у колгоспі. У поліцію вступив добровільно, щоб не їхати до Німеччини. Під час допитів зазначав, що вів боротьбу проти радянської влади і радянських громадян (пізніше від своїх слів відмовився). Розганяв базари, охороняв склад заготзерна. У 1942 р. у стані алкогольного сп'яніння побив колишнього голову сільради Бугасика Григорія Ісаковича, росіянина, за те, що той дав колись його матері «погану довідку». Також бив за те, що вважав Бугасика «старшим НКВДистом, через якого та таких як він у людей проблеми». Громадянка Надія Гранер, 1914 р. н., росіянка, комсомолка, свідчила проти Крулика та розповіла, що він побив качалками лісничого, бо той не підтримував німецьку владу. Лісничий невдовзі помер. На допиті розповів, що 24 липня 1943 р. до в'язниці прибуло 5 автомобілів. Ув'язнених роздягли, руки зв'язали, «склали як дрова» і повезли на розстріл. Крулик свою участь у розстрілі заперечував. Вирок – 10 років з конфіскацією [17].

Варто зауважити, що окремі громадяни намагалися «викликати хвороби штучно, щоб активно не служити у поліції». Никифор Горобець, 1922 р. н., м. Меджибіж, б/п, неписьменний, на допиті розповів, що після 7 місяців служби у поліції (з вересня 1942 до березня 1943 р.) звернувся до фельдшера Василя Вознюка із проханням вколоти йому бензин у ногу. Причина – «важка служба», він охороняв гетто у Меджибожі, конвоював ув'язнених на розстріл (у листопаді 1942 р. було страчено 800 осіб, у грудні ще 200 осіб єврейської національності). Фельдшер виконав його прохання, після чого Н. Горобець прохворів до 1944 р. У березні 1944 р. вступив до лав Радянської армії, спочатку був направлений до штрафної роти. Був нагороджений медаллю «За відвагу». Після війни був засуджений до 20 років каторжних робіт. У таборі став інвалідом. Також під шкіру рук через порізи запихали гниючі квасолини, що провокувало запальні процеси.

Подальших досліджень потребують справи жінок. Ратушняк Марія, 1902 р.н., м. Летичів, закінчила Совпартшколу, з родини робітників. До 1930 р. (7 років) працювала у в'язниці м. Кам'янець-Подільського; з 1930 до 1934 рр. в кооперації завмагом, касиром; з 1934 до 1936 рр. – комендантом Педінституту; з 1936 р. в кооперації на посаді завбуфетом. 02.10.1942 р. на біржі праці була направлена у «табір примусових робіт», де працювала до 01.03.1944 р. На біржі їй видали одяг з єврейських кварталів (1 пальто, 1 ковдру, 1 підодіяльник, 2 подушки, пару взуття, 2 плаття, натільну білизну, кухонний посуд, мілкі меблі). Певний час працювала на складі, сортувала єврейські речі (продала 1 хутряну шубу). Супроводжувала арештованих жінок на роботу, біла ув'язнених палкою, забирала харчі з передач. У підвалі Ремісничої школи, де ховалися євреї, розпалила вогнище, що призвело до їхньої смерті від задухи. М. Ратушняк своєї провини не визнала, на допиті стверджувала, що «людей не біла, підвал з євреями не під-

палювала, померлих не обшукувала». Вирок – 15 років каторжних робіт [15]. Налигач Марія, 1924 р.н., українка, с. Зінківці Кам'янець-Подільського району, проживала в м. Кам'янець-Подільський, освіта 7 кл., працювала на лікєро-горілчаному заводі. У 1942–1943 рр. перебувала на службі в німецьких каральних органах (охороняла полонених). Була заарештована в 1945 р. Вирок – позбавлення волі строком на 10 років в ВТТ з конфіскацією майна. Утримувалась у ВТТ м. Воркута [26].

Проаналізовані архівні матеріали засвідчили, що мешканці області віком від 19 до 30 років йшли служити до поліції, переважно обираючи це як альтернативу примусовим роботам у Німеччині. Старші сільські чоловіки, зокрема ті, що мали тривалі латентні образи на радянську владу, співпрацювали з окупантами через помсту, обіймаючи переважно посади старост. Серед поліцейських, наглядачів у в'язницях і таборах, були особи зі стійкою схильністю до агресивної поведінки. Для одних поліцейських це була раніше випробувана, зокрема в роки розкуркулення, Голодомору, мімікрія; для інших – їхні стратегії виживання корелювалися не лише з необхідністю залишитися живими, але й з бажанням позбутися комуністичного режиму. Саме з таких мотивів вони відкрито вступали улітку 1941 р. до так званої «української міліції», «української національної поліції».

Громадяни з високою емоційною реактивністю пояснювали фізичне насильство (тілесні ушкодження, побиття, катування односельців) образами на односельців, представників влади на місцях, іншими причинами. Співпраця з нацистами для громадян стала не лише підставою до позбавлення волі, переважно на терміни від 10 до 25 років у ВТТ, але і предметом постійного осуду односельців, що не дозволив їм повернутися із місць позбавлення волі в Україну, зруйнував родинні зв'язки. Свою причетність до злочинів відчували всі члени родини.

Після вигнання нацистських окупантів громадяни УРСР, котрі співпрацювали з ними, були допитані, проти них були відкриті кримінальні справи. Варто зауважити, що громадян, які лише проживали на окупованих територіях, комуністичний режим також вважав посібниками нацистів. Повсякдення зла для українців із завершенням військових дій не припинилося. Тоталітарні режими, фашистський і комуністичний, призвичаювали своїх громадян до буденності насилля, буденності зла, до потреби застосування зброї проти реальних та уявних ворогів, знецінювали людські життя, які нічого не вартували, коли на вівтар тиранами покладалися ілюзорні ідеї та ідеали. Часто те, що сьогодні важко усвідомлюється значною кількістю людей, у роки війни, голоду, фізичних випробувань здавалося буденним та невідворотним.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галузевий державний архів СБ України (м. Хмельницький). Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 975. 215 арк.
2. Там само. Спр. 1448. 297 арк.

3. Там само. Спр. 1874. 103 арк.
4. Там само. Спр. 1952. 189 арк.
5. Там само. Спр. 2098. 66 арк.
6. Там само. Спр. 2312. 51 арк.
7. Там само. Спр. 2313. 115 арк.
8. Там само. Спр. 11377. 96 арк.
9. Там само. Спр. 11673. 199 арк.
10. Там само. Спр. 11673. 135 арк.
11. Там само. Спр. 11981. 205 арк.
12. Там само. Спр. 12322. 107 арк.
13. Там само. Спр. 20050. 86 арк.
14. Там само. Спр. 20702. 68 арк.
15. Там само. Спр. 20826.65 арк.
16. Там само. Спр. 20841. 43 арк.
17. Там само. Спр. 20853. 49 арк.
18. Там само. Спр. 20866. 49 арк.
19. Там само. Спр. 21092. 96 арк.
20. Там само. Спр. 21370. 67 арк.
21. Там само. Спр. 21462. 198 арк.
22. Там само. Спр. 21614. 184 арк.
23. Там само. Спр. 21621. 150 арк.
24. Там само. Спр. 22319. 226 арк.
25. Там само. Спр. 24494. 183 арк.
26. Олійник М.П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.): монографія. Хмельницький: Поліграфіст-2. 2015. 480 с.

С. В. Маркова

**Стратегии выживания на оккупированной территории
Хмельниччины (1941-1943 гг.): предпосылки,
обстоятельства, последствия**

В статье анализируются отдельные стратегии выживания на оккупированных территориях Каменец-Подольской области (нынешней Хмельницкой) в годы Второй мировой войны. Охарактеризованы особенности повседневности граждан УССР в конце 1930-х – начале 1940-х гг. Установлено, что в первые месяцы гитлеровской оккупации края у части жителей не вызвали отторжения отдельные манипулятивные лозунги нацистских пропагандистов, в частности «возродить Украину», решить «земельный вопрос» «организовать священный крестовый поход против большевизма». В Украине нацистские идеологи активно пытались склонить к сотрудничеству молодежь, бывших крестьян-единоличников, членов семей репрессированных, сторонников идей Украинской Народной Республики, Соборной Украины и т.д. и привлекали их в воинские формирования Третьего рейха, в частности украинской вспомогательной полиции, добровольных подразделений из числа пленных и т.д. Проанализированные архивные материалы свидетельствуют, что жители области в возрасте от 19 до 30 лет шли служить в полицию, преимущественно выбирая это как альтернативу принудительным работам в Германии. Старшие сельские мужчины, особенно те, что имели длительные латентные обиды на советскую власть сотрудничали с оккупантами из мести, занимая преимущественно должности старост. Среди полицейских, надзираемых в тюрьмах и лагерях были лица с устойчивой склонностью к агрессивному поведению. Для одних полицейских, это была ранее

апробированная, в частности в годы раскулачивания, Голодомора, милитаризации; для других – их стратегии выживания коррелировались не только с необходимостью остаться в живых, но и с желанием избавиться от коммунистического режима. Именно из таких мотивов они открыто вступали летом 1941 г. в так называемую «украинскую милицию», «украинскую национальную полицию». Проанализированные официальные документы и материалы 56 фондов архива ОГА СБ Украины в Хмельницкой области, в частности уголовные дела, касающиеся фактов добровольного (по принуждению) вступления лиц на службу полицейскими, надзирателями в лагерях, работа старостами, шугманами и др., разделены на две группы. Первая группа – материалы о лицах не причастных к тяжким преступлениям. Вторая группа – материалы о лицах причастных к тяжким преступлениям (убийства, пытки, избияния с последствиями (с последующей смертью) смерти, участие в расстрелах и т.п.). Также использованы воспоминания 26 человек, которые проживали на оккупированных территориях, собранные учителями истории школ Хмельницкой области в рамках проекта ОО «Ассоциация учителей общественных и гуманитарных дисциплин Хмельниччины» – «Исследование стратегий выживания на оккупированных территориях»). При их анализе выявлено, что опрошенные лица продолжают воспринимать мир в двух измерениях, как идеологическую действительность и как частную жизнь; рассказывая о старостах, сельских полицейских классифицируют их на две категории «добрые», «плохие» и выделяют социальное положение «из семьи раскулаченных», «не раскулаченные».

Ключевые слова: Вторая мировая война, гитлеровская оккупация, Каменецкая область, Хмельниччина, жители, стратегии выживания, повседневность зла, сотрудничество с оккупационным режимом.

S. W. Markowa

Survival Strategies on the Occupied Territory of Khmelnytskyi region (1941-1943): preconditions, circumstances, consequences

The article analyzes individual survival strategies on the occupied territories of the Kamianets-Podilskyi region (present Khmelnytskyi) during the Second World War. The features of the everyday life of the Ukrainian SSR in the late 1930s and early 1940s were characterized. It was found that during the first months of the nazi occupation of the region, some of the inhabitants did not evade certain manipulative slogans of nazi propagandists, in particular, «to revive Ukraine», to solve the «land issue», to organize a «sacred crusade against Bolshevism». In Ukraine, nazi ideologists actively tried to persuade young people, former peasants, members of the families of the repressed, supporters of the ideas of the Ukrainian People's Republic, the Soborna Ukraine, etc., and to evolve them to the military units of the Third Rayh, in particular the Ukrainian auxiliary police, voluntary units from among the prisoners, and so on. Analysed archival materials showed that residents aged from 19 to 30 years old went to serve in the police, mainly opting it as an alternative to the compulsory labour in Germany. Senior rural men, in particular those who had long latent images of Soviet power, collaborated with the occupants through revenge, occupying mainly positions of the village elder. Among the police officers, prison guards in prisons and camps there were people with a steady propensity to aggressive behaviour. For some policemen, it

was previously tried, in particular during the years of dispossession, the Holodomor, mimicry; for others, their survival strategies were correlated not only with the need to stay alive, but also with the desire to get rid of the communist regime. It was on these motives that they in the summer of 1941 openly joined these documents and materials called «Ukrainian militia», «Ukrainian national police». Analysed official f 56 archival funds of the SBU Office in Khmelnytskyi oblast, in particular criminal cases related to the facts of voluntary (forcible) entry of persons to service by police officers, patrols in camps, work by chiefs, shutsmans, etc., are divided into two groups. The first group, these are materials about persons not involved in serious crimes. The second group includes materials about persons involved in serious crimes (murder, torture, beating with the consequences of death, participation in executions, etc.). The memories of 26 people who lived in the occupied territories were collected by teachers of history of schools in the Khmelnytskyi region within the framework of the projects «Association of Teachers of Social and Humanitarian Sciences», «Surveying Survival Strategies in the Occupied Territories». The analysis is revealed that the respondents continue to perceive the world in two dimensions as ideological reality and as a private life, when they talk about the village elders and policemen divided in two categories: «good», «bad», isolating the social status «from the family of kulaks» and «not from the family of kulaks».

Key words: World War II, nazi occupation, Kamianets region, Khmelnytskyi region, residents, survival strategies, everyday life, cooperation with the occupation regime.

Отримано: 25.08.2018

УДК 477-2:(1-04)«1920»

В. А. Нестеренко

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У 1920-ті РОКИ

У статті аналізується діяльність у Кам'янець-Подільському науково-дослідній кафедрі (1920-ті роки), висвітлюються творчі досягнення її наукових співробітників щодо вивчення історії, географії, природи, культури подільського краю. Відмічається, що науково-дослідні кафедри (далі – НДК) в Радянській Україні фактично стали першими осередками підготовки нової наукової та науково-педагогічної інтелігенції. Сам процес організації НДК розпочався після постанови РНК України від 2 грудня 1921 р. «Про утворення науково-дослідних кафедр і забезпечення працівників науково-дослідних кафедр».

Кам'янець-Подільська НДК історії та економіки Поділля була утворена при місцевому Інституті народної освіти (ІНО) у 1922 р. за ініціативою відомого історика Євген Сташевського, який і став її першим керівником. Спочатку до кафедри увійшло переважно визначні українські історики, колишні викладачі Кам'янець-Подільського Державного Українського університету.

При утворенні науково-дослідної кафедри в невеликому 30-тисячному подільському місті радянською владою брались до уваги такі мотиви. Поділля являло собою окремий історичний та економічний регіон України зі своїми специфічними продуктивними си-

лами та історичним минулим, залишалось малодослідженим і віддаленим від головних наукових центрів Радянської України: Києва, Харкова, Одеси.

Кількість членів НДК у Кам'янці-Подільському щороку змінювалась. У січні 1926 р. всіх членів науково-дослідної кафедри налічувалось 17: 3 дійсних наукових співробітників, 4 – наукових співробітників, 10 аспірантів. Важливою була науково-популяризаторська робота співробітників НДК, адже вона охоплювала широкі верстви міського та сільського населення прикордонних округів Поділля (Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Проскурівського) і тим самим сприяла піднесенню національної свідомості селян. Про це свідчать назви тих лекцій, які були підготовлені членами НДК і читались ними у сільбудах для селян.

Діяльність НДК історії та економіки Поділля знаходилась під пильним наглядом місцевого керівництва, яке насторожено спостерігало за історичними та лінгвістичними дослідженнями її членів. У 1925-1926 рр. робота НДК при ІНО фактично завмерла. Наукові дослідження майже не проводились, підготовка аспірантів та молодих наукових працівників практично не велась.

Відмічається, що у 1926 р. рішенням керівництва Укрнауки НДК у Кам'янці-Подільському була переведена з ІНО до Сільськогосподарського інституту. Вона отримала нову назву: НДК «природи, сільського господарства, культури Поділля». Було затверджено три секції: природи, сільського господарства культури.

Діяльність підсекції НДК фінансувалась неоднаково. Так, на 1927-1928 рр. співробітникам зоотехнічної підсекції на наукові дослідження виділяли 490 карбованців щомісяця, в той час підсекції культури лише 100. Це яскраво свідчить про пріоритетність аграрно-прикладних досліджень над гуманітарними у політиці радянської влади. З 1929 р. розпочались репресії радянської влади щодо української інтелігенції. НДК природи, сільського господарства, культури Поділля при Кам'янець-Подільському СІП фактично припинила свої наукові дослідження.

У 1930 р. відбулась чергова реорганізація науково-дослідних та вищих навчальних закладів УСРР, згідно якою всі науково-дослідні кафедри республіки восени були остаточно ліквідовані. Багато членів НДК природи, сільського господарства, культури Поділля в середині 30-х рр. були репресовані тоталітарною владою. Незважаючи на те, що НДК у Кам'янці-Подільському працювала трохи більше семи років вона вперше започаткувала нові наукові напрями щодо вивчення подільського краю, які активно розвиваються до сьогоднішнього дня.

Ключові слова: науково-дослідна кафедра (НДК), Інститут народної освіти (ІНО), сільськогосподарський інститут (СІП), освіта, культура, сільське господарство, наука, дослідження, Поділля, Наркомат освіти України (НКО), краєзнавство.

В умовах інформаційного суспільства велика увага приділяється створенню та ефективній діяльності наукових та науково-навчальних закладів, які займаються підготовкою висококваліфікованих фахівців, що продукують нові знання. Реорганізація наукового життя, що проводиться в сучасній Україні, є складним і суперечливим процесом. Тому важливо дослідити та проаналізувати, яким чином здійснювалась науково-дослідна робота на те-

ренах Поділля в різні історичні часи. Позитивний досвід діяльності у Кам'янці-Подільському НДК, яка об'єднувала фахівців, як гуманітарних, так і природничих і сільськогосподарських наук, є доволі цікавим і може бути використаний в сучасних умовах. Цим, на нашу думку, обумовлюється актуальність дослідження.

Мета роботи – на основі всебічного вивчення наукових, науково-краєзнавчих праць, опублікованих та архівних джерел, матеріалів тогочасної преси висвітлити та проаналізувати діяльність науково-дослідної кафедри у Кам'янці-Подільському в період політики «українізації». Реалізація цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) визначити причини та передумови утворення науково-дослідної кафедри у Кам'янці-Подільському; 2) висвітлити діяльність НДК у справі українського національного відродження; 3) прослідкувати основні напрями діяльності НДК при СГІ; 4) описати найбільш вагомні наукові здобутки співробітників кафедри; 5) проаналізувати основні причини закриття науково-дослідних кафедр в УСРР.

Об'єктом дослідження є науково-дослідна кафедра у Кам'янці-Подільському, яка кілька разів змінювала свою назву; науковці, освітяни, котрі з нею співробітничали. Предметом дослідження є наукова, практично-дослідна та популяризаторська діяльність наукових співробітників НДК. Хронологічні рамки дослідження обумовлені тематичною спрямованістю і охоплюють період 1921–1930 рр.: від початку створення в УСРР науково-дослідних кафедр до їх ліквідації.

Діяльність в Радянській Україні науково-дослідних кафедр частково вже стала предметом вивчення для вітчизняних істориків та краєзнавців. Загальні питання діяльності української наукової інтелігенції у 1920-ті рр. проаналізовано в працях В. Даниленка [10], Г. Касьянова [11] та інших дослідників. Там же детально висвітлено, у яких важких умовах проводилась наукова робота в УСРР та політику радянської влади щодо українських науковців.

В останні роки вчені видали ряд праць про історію діяльності науково-дослідних кафедр. Зокрема, О. Новицька дослідила діяльність НДК педагогіки [15]. С. Тарнавська у своїй статті проаналізувала загальні питання діяльності НДК в Україні [19]. О. Осмоловська висвітлила діяльність НДК у справі підготовки наукових кадрів України [16]. Проте, у цих працях майже не згадується про діяльність НДК у Кам'янці-Подільському.

Перша праця про наукову роботу Кам'янець-Подільської НДК належить відомому діячу Українських національно-визвольних змагань, лідеру невеликої Української народної партії М. Баєру, який з 1922 р. до 1927 р. був ректором Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СГІ) [8]. У його роботі є коротка історія кафедри, детально розповідається про діяльність її секцій. Проте автор головну увагу приділив висвітленню праці природничих та аграрних секцій НДК, зовсім мало написав про наукові студії членів секції культури та її підсекцій.

Оскільки більшість членів Кам'янець-Подільської НДК було репресовано в середині 1930-х рр. на деякий час матеріали про її діяльність зникають із наукових збірників, тез краєзнавчих конференцій. І тільки з початку 1990-х рр. історики та краєзнавці знову починають активно досліджувати цю тему. Зокрема, побіжно про діяльність НДК згадується в монографіях та статтях Л. Баженова [9], В. Прокопчука [17], В. Савчука [18]. У статті В. Нестеренка аналізується діяльність співробітників НДК у Кам'янці-Подільському у справі українського національного відродження [12]. Проте, автор цієї праці майже нічого не пишеться про діяльність науково-дослідної кафедри у галузі природничих та сільськогосподарських наук.

Незважаючи на те, що досліджувана проблема вже стала об'єктом вивчення науковців та краєзнавців, слід наголосити, що комплексної праці, що б всебічно розглядала наукову та дослідницьку діяльність Кам'янець-Подільської НДК, ще немає. Саме цим обумовлюється наукова новизна цього дослідження.

Науково-дослідні кафедри (далі – НДК) в Радянській Україні фактично стали першими осередками підготовки нової наукової та науково-педагогічної інтелігенції. Сам процес організації НДК розпочався після набуття чинності постанови РНК України від 2 грудня 1921 р. «Про утворення науково-дослідних кафедр і забезпечення працівників науково-дослідних кафедр». Вони організовувались «з метою розвитку на Україні науково-дослідної діяльності найбільш видатних в кожній галузі вчених, а також приготування під їхнім керівництвом молодих вчених до наукової праці та педагогічної діяльності» [3]. НДК були самостійними дослідними установами, хоча вони користувались кабінетами вишів і повинні були сприяти їм у проведенні наукової роботи. НДК була визначена структура і штати, що відповідали планам і характеру їхньої діяльності. До особового складу кафедри входили: керівники кафедр і секцій, дійсні члени, наукові співробітники, аспіранти. Керівники НДК затверджувались на посадах колегією Укпрофосу (пізніше Укрнауки), аспіранти обиралися з осіб, які закінчили вназ та виявили нахил до наукової роботи. Вже у 1921 р в Харкові було засновано перші 38 кафедр.

Наступного року НДК почали організовуватись в інших наукових центрах Радянської України: Києві, Катеринославі, Одесі. До 1923 р. в Радянській Україні було створено 88 науково-дослідних [20]. Як правило, НДК об'єднували досвідчених вчених, які мали значні наукові заслуги ще у дореволюційний час. Поруч з ними до НДК також увійшла нова генерація наукових працівників, яка з'явилась під час Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. В такий спосіб радянська влада хотіла використати великий досвід відомих вчених для «соціалістичного будівництва». Адже потрібно було відновлювати сільське господарство, промисловість, що були зруйновані під час революційних подій. І тут наукові практичні дослідження значно б пригодились. Тому часто радянська влада до пори до часу заплющувала

очі на те, що до складу новоутворених науково-дослідних кафедр подекуди увійшли активні борці за незалежну Україну, які посідали важливі пости в державних та адміністративних установах УНР або були членами українських політичних партій: УПСФ, УСДРП, УПСР та інших.

Це все стосується також Кам'янець-Подільської НДК історії та економіки Поділля. Вона була утворена при місцевому Інституті народної освіти (ІНО) у 1922 р. з ініціативи відомого історика Є. Сташевського, який і став її першим керівником. Спочатку до кафедри увійшло визначні українські історики, колишні викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету: П. Клепатський, П. Клименко, Ю. Сіцінський (один із засновників Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею).

Склад кафедри свідчив про те, що вона на першому етапі своєї діяльності мала яскраво виражену історично-археологічну спрямованість. На жаль, в такому складі вона працювала недовго. У березні 1923 р. Є. Сташевський залишив Кам'янець-Подільський, від праці в НДК через більшовицькі гоніння відійшли П. Клепатський та Ю. Сіцінський. Керівництво НДК перейшло до П. Клименка, який керував роботою кафедри до початку 1925 р. [12, с.249]. Насправді, він кілька років поєднував цю посаду з роботою в Києві, тому його керівництво мало певною мірою формальний характер.

При утворенні науково-дослідної кафедри в невеликому 30-тисячному подільському місті радянською владою брались до уваги такі мотиви. Поділля представляло собою окремих історичний та економічний регіон України зі своїми специфічними продуктивними силами та історичним минулим, залишалось малодослідженим і віддаленим від головних наукових центрів Радянської України: Києва, Харкова, Одеси. Було також враховано те, що Поділля межувало із Польщею та Румунією, де проживало чимало українців, для яких прикордонний Кам'янець-Подільський повинен був стати, на думку керівництва міського ІНО, осередком поширення «технологічної освіти в напрямку радянського будівництва» [12, с.249].

Поруч із цими, були й інші передумови. У 1919–1920 р. у Кам'янці-Подільському при університеті вже діяло наукове товариство, що мало дві секції: історико-філологічну та природничо-математичну. Воно об'єднувало як викладачів університету, так і наукову громадськість міста. Після утворення на Поділлі радянської влади деякі визначні науковці (як І. Огієнко – ректор університету, С. Бачинський – декан сільськогосподарського факультету, визначний історик В. Біднов та інші) емігрували за межі України, але більшість членів наукового товариства залишились і почали працювати чи в ІНО, чи СГТ. Для місцевої влади важливо було будь-що привернути їх на сторону підтримку комуністичної влади і використати їхні наукові здобутки на власну користь. Звідси і була зрозуміла ідея створити науково-дослідну кафедру на базі попереднього міського наукового товариства, що у 1923 р. остаточно згорнуло свою роботу.

Упродовж 1923–1926 рр. кількісний склад НДК історії та економіки Поділля щороку збільшувався. Наприкінці 1923 р. в ній працювало 29 осіб і серед них багато науковців, які були активними учасниками Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. і чимало зробили для відродження української національної свідомості. Серед аспірантів НДК, які проходили наукову підготовку зі спеціальності «Історія» ми бачимо відомого українського поета В. Свідзінського, М. Карачківського (у майбутньому – аспіранта науково-дослідної кафедри історії України в Києві), відомого подільського дослідника, колишнього професора Кам'янець-Подільського державного українського університету О. Неселовського, визначного українського бібліографа М. Ясінського та інших.

Велика увага в НДК в першій роки її існування приділялась дослідженням в галузі української літератури і мови. Так, аспірантами НДК зі спеціальності «Історія української літератури» в 1923–1924 рр. були В. Герасименко, Ю. Філь, зі спеціальності «Українська мова» – В. Зборовець. Ф. Шумлянський [20]. Останній раніше багато зробив для унормування української літературної мови, упорядкував разом із С. Іваницьким (одним із керівників подільської «Просвіти» початку ХХ ст.) «Російсько-український словник» (Вінниця, 1918 р.). Крім того, Ф. Шумлянський підготував до друку «Найголовніші правила українського правопису» [9, с.43].

Кількість членів НДК щороку змінювалась. У січні 1926 р. всіх членів науково-дослідної кафедри налічувалось 17: 3 дійсних наукових співробітників, 4 наукових співробітники і 10 аспірантів [12, с.250]. Вся практична робота НДК історії та економіки Поділля у цей час здійснювалась в двох секціях: культури та сільського господарства. Першою із них керував лінгвіст, професор І. Любарський. Вона мала підсекції історії та археології, лінгвістики, літератури, мистецтвознавства й педагогіки. НДК займалась як науковою, так і науково-популярною діяльністю серед населення. З науково-дослідного напрямку слід відмітити наукові праці В. Герасименка та Ю. Філя з історії української літератури, монографію І. Любарського «До словотвірного питання». НДК мала ще кілька наукових робіт Ю. Філя, В. Зборовця, П. Неселовського, І. Любарського, що були готові до друку, але видати їх не вдалось через брак коштів [12, с.250].

Доволі важливою була, на наш погляд, науково-популяризаторська робота співробітників НДК, адже вона охоплювала широкі верстви міського та сільського населення прикордонних округів Поділля (Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Проскурівського) і тим самим сприяла піднесенню національної свідомості селян. Про це свідчать назви тих лекцій, які були підготовлені членами НДК і читались ними у сільбудах для селян: Ф. Шумлянського «Правила українського правопису», В. Зборовця «Сучасне значення української мови», «Де й як говорять українці», «Село в творах українських письменників» і т.п. Завдяки цим лекціям та науково-популярним доповідям селяни почали іденти-

фікувати себе з українським етносом, чітко відокремлювати себе від росіян чи поляків.

На перешкоді плідній діяльності НДК було те, що довгий час не вирішувалось питання з керівником кафедри. В липні 1923 р. після того як професор П. Клименко переїхав на роботу до Києва НДК на деякий час залишилась без завідувача. Президія Наукового комітету НКО УСРР не вважала за можливе затвердити хоча б тимчасово на посаду керівника НДК заступника П. Клименка професора І. Любарського. Таке рішення офіційно пояснювалось тим, що філолог І. Любарський ніякого відношення по своїй спеціальності до кафедри немає. На наш погляд, не останню роль у цій відмові відіграло те, що І. Любарський був активним провідником українізації церковного життя на Поділлі у 1919–1920 рр. і мав тісні наукові контакти з І. Огієнком, В. Бідновим та іншими провідними діячами УНР.

Наприкінці 1924 р. Науковий комітет НКО УСРР було реорганізовано в «Управління науковими установами на Україні» (скорочено: Укрнаука), керівником якої з 1924 р. по 1929 р. працював відомий український історик-марксист М. Яворський [16, с.236]. 7 січня 1925 р. нарада Укрнауки розглянула питання про НДК у Кам'янці-Подільському і прийняла рішення звільнити П. Клименка з посади керівника НДК історії та економіки Поділля і зарахувати його до складу керівників кафедр академіка М. Грушевського. Тимчасовим керманічем НДК у Кам'янці-Подільському став професор Іван Любарський [14, с.224].

Серед членів науково-дослідної кафедри особливо виділявся професор В. Геринович, який у 1925 р. очолив підсекцію природи НДК. Він під час революції був референтом президента ЗУНР Євгена Петрушевича, потім викладав географію в університеті, написав численні праці з географії України, серед яких виділяються «Нарис економічної географії України», підручники для середніх навчальних закладів з фізичної та економічної географії України та світу, різноманітні краєзнавчі розвідки з історії Кам'яниччини [9, с.166].

В середині 20-х рр. В. Геринович став одним із керівником краєзнавчого руху на Кам'яниччині. 31 березня 1925 р. він виступив на засіданні науково-дослідної кафедри із промовою про завдання й методи роботи по краєзнавству, де зауважив, що головною метою краєзнавчої діяльності є вивчення особливостей Поділля [6, с.4]. Саме після цієї доповіді розпочалось створення Кам'янець-Подільського окружного краєзнавчого комітету, який згодом очолив В. Геринович.

В інформаційному огляді дослідно-краєзнавчої роботи на Поділлі за 1925–1926 рр. вказується, що НДК у Кам'янці-Подільському у цей час мала такі секції: мови (керівник І. Любарський), народного господарства (голова В. Геринович), органічної та неорганічної природи (голова О. Красівський). Керівник НДК І. Любарський опрацьовував такі питання: «Ступенування інтонацій у говірках Поділля», «Поширення українських говірок на

Поділля», науковий співробітник Ю. Філь підготував до друку праці «Частушки на Поділлі», «Народна мудрість у прикметах і закляттях на Поділлі і Волині» [6, с.4]. Крім того, колектив кафедри допомагав відомому мовознавцю Олені Курило, яка працювала на Могилівщині, Кам'янецьчині і Проскурівщині, досліджуючи особливості подільського діалекту української мови.

Діяльність НДК історії та економіки Поділля знаходилась під пильним наглядом місцевого керівництва, яке насторожено спостерігало за історичними та лінгвістичними дослідженнями її членів. Цей тиск знайшов своє вираження на шпальтах тодішніх періодичних видань. Так, 15 серпня 1925 р. у друкованому органі Кам'янець-Подільського ОПК та ОВК «Червоний кордон» було вміщено гнівний допис його головного редактора, письменника С. Божка, в якому зокрема говорилось про те, що «наукової роботи в Кам'янці як кіт наплакав». Він наполягав на тому, що «головною хибою організації наукової роботи в місті була відсутність вчених-марксистів» [4]. Не подобалась автору допису і переважно гуманітарна спрямованість роботи НДК, що була далекою від практичних потреб місцевої влади.

Про негативне ставлення до діяльності НДК з боку місцевої влади йде мова і у таємному звіті Кам'янець-Подільського відділу ДПУ за 1925 р., у якому зокрема говорилось, що в міському НДК групується «нерадянська група», яка начебто організовано веде свою роботу серед студентів. Місцевим комуністам було наказано відвідувати збори кафедри і реагувати на «різного роду виступи негативного впливу» [12, с.251]. На жаль, у 1925–1926 рр. робота НДК при ІНО фактично завмерла. Наукові дослідження майже не проводились, підготовка аспірантів та молодих наукових працівників практично не велась. Врешті решт Укрнаука відкрито поставила питання про можливість закриття НДК у місті над Смотричем. Вихід із цієї ситуації знайшовся у реорганізації НДК та зміни її функцій та завдань.

У 1926 р. рішенням керівництва Укрнауки НДК у Кам'янці-Подільському була переведена з ІНО до Сільськогосподарського інституту. Таке рішення пояснюється як політичними, так і кадровими причинами. На початку 1927 р. було нарешті вирішено питання про призначення нового постійного керівника НДК. Ним став визначний діяч Української Галицької армії, колишній ректор Вінницького ІНО Ф. Кондрацький. Він став єдиним членом КП(б)У серед співробітників кафедри. На посаді керівника НДК природи, сільського господарства, культури Поділля він залишився до її ліквідації у травні 1930 р.

30 травня 1927 р. після тривалих дискусій президія Укрнауки затвердила проект реорганізації науково-дослідної кафедри в Кам'янці-Подільському. Вона отримала нову назву: НДК «природи, сільського господарства, культури Поділля». Було затверджено три секції: природи (керівник професор О. Красівський), сільського господарства (голова, новий ректор СГІ М. Донський), культури (очільник професор І. Любарський). Змінились завдання

та мета діяльності НДК. Якщо на першому етапі її діяльності головне місце приділялось гуманітарним наукам, то тепер – природничим і прикладним аграрним. Щоправда, механічне об'єднання науковців та фахівців з різних наукових дисциплін викликало нарікання з боку окремих членів кафедри. Так, 16 липня 1927 р. проф. В. Храневич у своєму виступі на засіданні президії НДК критикував роботу секції культури, яка за його словами «жила і надалі своїм життям, не мала спільних організаційних та наукових питань з іншими секціями кафедри» [1, арк.21, 24].

Після цієї промови було ухвалено доручити керівництву НДК підняти перед Укрнаукою питання про розподіл кафедри на дві окремих: при ІНО та СГ. Однак, це питання позитивно вирішено не було. На заводі стали фінансові питання, брак коштів та бажання центральної влади сконцентрувати всю роботу у Кам'янці-Подільському в одному місці. До того ж Укрнаука часто своїми суперечливими діями вносила хаос в роботу кафедри. Негативним моментом було й те, що заробітна плата багатьом співробітникам кафедри не виплачувалась. Упродовж наступних кількох років у межах кожної секції було створено підсекції, які здійснювали науково-дослідницьку роботу. Так, підсекція прикладної геології та ґрунтознавства, яку очолював професор О. Красівський, досліджувала особливості подільських ґрунтів та вплив на них місцевого рельєфу. Співробітниками кафедри було створено мінералогічний музей, основу якого складала експонатна колишнього природничого музею Подільської губернії [8, с.156].

Підсекція прикладної ботаніки на чолі з професором Н. Гамораком (активним учасником революції в Західній Україні 1918–1919 рр.) вивчала питання водного режиму басейну річки Дністер. Науковий співробітник Д. Богацький збирав матеріали з флори в Кам'янецькому та Проскурівському округах. Крім того, підсекція за завданням Центрального бюро краєзнавства займалась фенологічними спостереженнями над рослинністю Кам'янецьчини. Фактично, це була перша спроба комплексно та всебічно дослідити рослинність прикордонних подільських земель. Аспірант підсекції Волошук вивчав рідкісні, не дуже поширені на Поділлі рослини, наприклад береку [2, арк.29].

Підно працювала й підсекція прикладної зоології на чолі з відомим вченим, професором В. Храневичем. Василь Полікарповича можна вважати одним із найбільш відомих дослідників фауни Поділля. Він був автором кількох наукових і популярних праць. І серед них слід особливо виділити монографії: «Савці Поділля», «Птахи Поділля», «Нарис фауни Поділля», «Минуле фауни Поділля». За ці роботи Укрнаука НКО у 1926 р. надала йому спеціальну премію, тим самим відзначила вагомий внесок вченого у розвиток української зоологічної науки [6, с.6]. Під керівництвом В. Храневича колектив наукових співробітників та аспірантів впорядкував зоологічний музей, який приймав чимало відвідувачів щодня. Професор М. Герашенко вивчав фізіологічні можливості тварин. Крім того, колектив підсекції досліджував птахів Поділля,

риб Дністра та Південного Бугу, займалась створенням спеціального біологічного пункту на Дністрі. Уже пізніше, на початку 30-х рр. там була організована гідробіологічна секція. Водночас аспіранти велику увагу приділяли створенню нових методів для боротьби з шкідниками саду, зокрема з озимою совкою [8, с.159].

Найчисельнішою була фітотехнічна підсекція та інтенсивних культур, яку очолив професор В. Живан, котрий свого часу працював в Академії наук Білорусії. Вона проводила практичну дослідну роботу по вивченню польових культур Поділля, займалась питанням вирощування на Поділлі технічних культур (сої, соняшника, цукрового буряка), що було доволі актуально для подільського краю. Крім того, велика увага приділялась дослідженню техніки рільництва на Кам'яниччині [8, с.160].

Велике значення для розвитку аграрної сфери мали також дослідження наукових співробітників зоотехнічної підсекції, яку очолював професор С. Пляйко. Він керував дослідною фермою, разом із студентами та аспірантами підсекції проводив там різноманітні досліді. Професор О. Мельник займався питанням розведення великої рогатої худоби на Поділлі, проблемами вівчарства та птахівництва, а також досліджував хімічний склад молока та кормів на Кам'яниччині. Його наукові праці було опубліковано у німецьких наукових часописах [8, с.159]. Пізніше з'явилась підсекція сільськогосподарської економіки на чолі з новопризначеним у 1927 р. ректором сільгоспінституту Донським. Її члени вивчали умови економічного життя Кам'яницької округи, перспективи розвитку колективних та кооперативних селянських господарств на Поділлі.

Разом з тим, незважаючи на реорганізацію, НДК далі займалась гуманітарними та соціально-економічними дослідженнями. Найбільш плідно працювали члени підсекції української мови та літератури. І. Любарський разом із науковими співробітниками та аспірантами вивчав особливості фонетики, морфології, лексики українських діалектів подільського регіону, почав складати діалектологічний атлас Поділля. Вивчались також питання про вплив громадянської війни та революції на розвиток мови подолян, запозичення румунських та польських слів місцевими мешканцями тощо [12, с.251]. Досліджувалась науково-педагогічна проблема про відповідність тодішнього українського правопису та підручників з української мови повсякденному мовленню українців Поділля. Члени секції подавали свої пропозиції до центральних науково-дослідних установ і висловлювали свої побажання.

Наукові співробітники підсекції літератури О. Кільчевський (у минулому активний діяч «Просвіти» в Чернігові та Воронежі) та Ю. Філь досліджували соціальні мотиви в творах С. Руданського, М. Коцюбинського та інших письменників Поділля, народні пісні подолян. Час від часу в наукових виданнях і часописах вони публікували огляди творів місцевих літераторів. Крім того, займались упорядкуванням хрестоматій з української літератури для вищих і початкових навчальних закладів [12, с.252]. О. Кільчевський, І. Любарський, Ю. Філь та аспіранти НДК проводи-

ли широку просвітницьку роботу серед населення. Вони читали лекції з української мови і літератури для співробітників радянських, державних установ і закладів, на курсах підвищення кваліфікації, що були організовані для вчителів Поділля. Так, у 1927–1928 рр. О. Кільчевський прочитав цикл лекцій для працівників Кам'янець-Подільського ОПК на теми «Характерні ознаки української мови», «Розвиток усної і письмової мови» та інші [2, арк.85].

Діяльність підсекцій НДК фінансувалась неоднаково. Зокрема, на 1927–1928 співробітникам зоотехнічної підсекції на наукові дослідження виділяли щомісяця 490 карбованців, тоді як підсекції культури – лише 100. Це свідчить про пріоритетність у політиці радянської влади аграрно-прикладних досліджень над гуманітарними.

У 1929 р. накладом одна тисяча примірників вийшов друком перший (і як потім виявилось останній) том «Записок Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри». У ньому поряд із роботами із природничих дисциплін було вміщено статті членів секції культури НДК: Ю. Філя «До питання про перебування М. Коцюбинського під доглядом поліції», І. Любарського «Іван Манжура та його язик», наукові праці Н. Гаморака, В. Храневича, О. Красівського та інших [5]. Ця збірка стала фактично підсумковою комплексною працею кафедри. На жаль, маємо констатувати, що це була її «лебедина пісня».

Наприкінці 20-х рр. суттєво змінилась внутрішня політика радянського керівництва. Розпочалась політика «насильницької колективізації», що в УСРР супроводжувалась нищенням традиційного одноосібного селянського господарства. У цих нових умовах, коли на перший план висувались політичні питання, для центральної та місцевої влади непотрібно було ретельно вивчати переваги і недоліки колективних сільських господарств або ефективність одноосібних господарств. Центральні керівники давали конкретні політичні завдання і їх зовсім не цікавило якими будуть їхні наслідки, чи це буде відповідати науковим дослідженням і як це вплине на ефективність сільського господарства.

З середини 1929 р. розпочались масові репресії щодо української наукової інтелігенції. У Кам'янці-Подільському наприкінці 1929 р. – на початку 1930-х рр. було заарештовано кількох науковців, котрі співробітничали з НДК: Д. Богацького, Ю. Філя, М. Величківського, яким слідчі ДПУ інкримінували участь у міфічній «СВУ», яка начебто проводила контрреволюційну роботу і хотіла відірвати Україну від СРСР [13]. Уже восени 1929 р. НДК природи, сільського господарства, культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті фактично припинила свої наукові дослідження. Засідання підсекцій майже не проводились, а їх співробітники були втягнуті у різні політичні кампанії по колективізації сільського господарства. А у 1930 р. вийшла постановою ЦК КП(б)У «Про завдання партії в області наукової роботи», яка закликала до рішучої боротьби з дрібнобуржуазним, одноосібним ставленням окремих працівників до наукових досліджень та

переходу до принципів колективності й плановості, які передбачалося запровадити у діяльність наукових товариств та науково-дослідних кафедр [19, с.56]. Цього ж року відбулась чергова реорганізація науково-дослідних та вищих навчальних закладів УСРР, згідно якою всі науково-дослідні кафедри республіки восени були остаточно ліквідовані.

Подальша доля співробітників науково-дослідної кафедри природи, сільського господарства, культури Поділля виявилась надзвичайно трагічною. У 1933 р. каральними органами була сфабрикована справа Кам'янецького філіалу так званої «Української військової організації» (УВО). У зв'язку з цим були заарештовані колишні керівники та активні діячі НДК: Н. Гаморак, В. Гериневич, Ф. Кондрацький, І. Любарський, О. Мельник В. Храчевич та інші [7, с.210]. Багато з них не пережили сталінського терору, а ті, кому вдалось пережити сталінський терор, вернулись до наукової роботи через десятиліття.

До середини 1950-х рр. науково-дослідна робота на Поділлі була остаточно знищена і почала поступово відроджуватись лише в період «хрущовської відлиги».

Отже, в історії Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри чітко простежується два основних етапи. В перший період своєї діяльності (1922–1926 р.) вона мала переважно гуманітарну спрямованість і об'єднувала навколо себе передусім істориків, філологів, літературознавців. Вони багато зробили для унормування української літературної мови, публікували науково-популярні статті в місцевих часописах, виступали в сельбудах, інших культурно-освітніх установах, тим самим сприяючи піднесенню національної свідомості подільських українців. Кілька аспірантів НДК після завершення наукового стажування пізніше працювали у навчальних та науково-дослідних установах Харкова, Києва та інших міст УСРР.

На другому етапі своєї діяльності НДК працювала при місцевому сільгоспінституті і мала переважно природничо-виробничу спрямованість. Пріоритетними були діяльність тих підсекцій, що займались вивченням сільського господарства Поділля та природничими дисциплінами. Проте водночас, члени секції культури О. Кільчевський, І. Любарський, Ю. Філь продовжували свої дослідження в галузі української мови, літератури, займалися удосконаленням шкільних підручників та посібників, були лекторами на курсах українознавства, що були організовані для службовців радянських, державних установ. Однак, в умовах утвердження в УСРР тоталітарного політичного режиму робота НДК у Кам'янці-Подільському була згорнута, а більшість її наукових співробітників було репресовано у справі так званої «Української військової організації» (УВО).

Незважаючи на те, що НДК у Кам'янці-Подільському працювала трохи більше семи років вона вперше започаткувала нові наукові напрями щодо вивчення подільського краю, які активно розвиваються до сьогоднішнього дня і задають тон як на Поділлі, так і в усій Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), Ф. 302. Оп. 1. Спр. 979.
2. Держархів Хмельницької області, Ф.Р. 320. Оп. 1. Спр. 980.
3. Постанова РНК Радянської України від 25 грудня 1921 р. «Про утворення науково-дослідних кафедр і забезпечення працівників науково-дослідних кафедр» // *Вісті ВУЦВК*. 1922. 5 січня. С. 2.
4. Божко С. Наука та мистецтво. Ще про «дискусії» та «наукову роботу» в Кам'янці // *Червоний кордон*. 1925. 15 серпня.
5. Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. Кам'янець-Подільський, 1929. Т. 1.
6. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі (станом на 1 грудня 1926 р.). Вінниця, 1927. 12 с.
7. Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2002. Т. 2. С. 205-211.
8. Баєр М.М. Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства і культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті // *Записки Сільськогосподарського Інституту в Кам'янцю на Поділлі*. 1927. Кн. 4. С. 154-165.
9. Баженов А.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: історіографія, бібліографія, матеріали: наук. вид. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
10. Даниленко В.М. До витоків політики «українізації» // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1993. Вип. 1. С. 53-67.
11. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.
12. Нестеренко В.А. Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі Українського національного відродження (1920-ті роки) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. Вінниця, 2006. Вип. XI. С. 249-252.
13. Нестеренко В.А. Етноцид українців Поділля у 30-ті роки XX століття // *Геноцид України в XX столітті. Україна під окупаційними режимами: історія і наслідки. Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 25-26 березня, 2011)*. Львів, 2013. С. 163-171.
14. Нестеренко В.А. І. Лобарський – визначний провідник політики «українізації» на Поділлі // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. С. 218-230.
15. Новицька О. Організація та діяльність науково-дослідних кафедр з педагогіки в Україні. Історико-педагогічний альманах. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/2013_1_16
16. Осмоловська О.Ю. Діяльність науково-дослідних кафедр та їх роль у підготовці наукових кадрів України // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 233-239.
17. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. 312 с.
18. Савчук В.О. Науково-краєзнавче вивчення Поділля у 20-х рр. XX століття // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 50-53.

19. Тарнавська С. Організація та діяльність науково-дослідних кафедр в Україні в 1920-ті роки // *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 99. С. 53-56.
20. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 225 с.

Валерій Нестеренко

**Деятельность научно-исследовательской кафедры
в Каменце-Подольском в 1920-е годы**

В статье анализируется деятельность в Каменце-Подольском научно-исследовательской кафедры (1920-е годы), освещаются творческие достижения ее научных сотрудников по изучению истории, географии, природы, культуры подольского края. Отмечается, что научно-исследовательские кафедры (далее – НДК) в Советской Украине фактически стали первыми ячейками подготовки новой научной и научно-педагогической интеллигенции. Сам процесс организации НДК начался после постановления СНК Украины от 2 декабря 1921 «Об образовании научно-исследовательских кафедр и обеспечения работников научно-исследовательских кафедр».

Каменец-Подольская НДК истории и экономики Подолья была образована при местном Институте народного образования (ИНО) в 1922 г. по инициативе известного историка Евгений Сташевского, который и стал ее первым руководителем. Сначала в состав кафедры вошло преимущественно выдающиеся украинские историки, бывшие преподаватели Каменец-Подольского Государственного Украинского университета. При образовании научно-исследовательской кафедры в небольшом тридцатитысячном подольском городе советской властью принимались во внимание такие мотивы. Подолье представляло собой отдельный исторический и экономический регион Украины со своими специфическими производительными силами и историческим прошлым, оставалось малоисследованным и удаленным от главных научных центров Советской Украины: Киева, Харькова, Одессы.

Количество членов НДК в Каменце-Подольском ежегодно изменялось. В январе 1926 всех членов научно-исследовательской кафедры насчитывалось 17: 3 действительных научных сотрудников, 4 – научных сотрудников, 10 аспирантов. Важной была научно-популяризаторская работа сотрудников НИК, ведь она охватывала широкие слои городского и сельского населения приграничных округов Подолья (Каменец-Подольский, Могилев-Подольского и Проскуровского) и тем самым способствовала подъему национального сознания крестьян.

Деятельность НДК истории и экономики Подолья находилась под пристальным наблюдением местного руководства, которое настороженно наблюдало за историческими и лингвистическими исследованиями ее членов. В 1925-1926 гг. работа НДК при ИНО фактически замерла. Научные исследования почти не проводились, подготовка аспирантов и молодых научных работников практически не велась.

Отмечается, что в 1926 г. Решением руководства Укрнауки НДК в Каменце-Подольском была переведена с ИНО в Сельскохозяйственный институт. Она получила новое название: НДК «природы, сельского хозяйства, культуры Подолья». Было орга-

низовано три секції: природи, сільського господарства, культури». Деятельность подсекций НДК финансировалась неодинаково. Так, на 1927-1928 гг. сотрудникам зоотехнической подсекции на научные исследования выделяли 490 рублей ежемесячно, в то время подсекции культуры лишь 100. Это ярко свидетельствует о приоритетности аграрно-прикладных исследований над гуманитарными в политике советской власти. С 1929 г. Началась репрессия советской власти относительно украинской интеллигенции. НДК природы, сільського господарства, культури Подолья при Каменець-Подольському СГІ фактично прекратила свои научные исследования. В 1930 г. Состоялась очередная реорганизация научно-исследовательских и высших учебных заведений УССР, согласно которой все научно-исследовательские кафедры республики осенью этого года окончательно ликвидированы. Многие члены НДК природы, сільського господарства, культури Подолья в середине 30-х гг. были репрессированы тоталитарной властью.

Несмотря на то, что НДК в Каменець-Подольском работала чуть больше семи лет, она впервые начала новые научные направления по изучению подольского края, которые плодотворно развиваются до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: научно-исследовательская кафедра (НИК), Институт народного образования (ИНО), сельскохозяйственный институт (СГИ), образование, культура, сельское хозяйство, наука, исследования, Подолье, Наркомат образования Украины (НКО), краеведение.

Waleriy Nesterenko

Activities of research department is in Kamianets-Podilskyi in 1920-th

In the article author analyses the activities in Kamianets-Podilskyi of research department (1920-th). He has written about research achievements of its scientists in relation to the study of history, geography, nature, culture of the Podillian region. Marked, that research departments (further – NDK) in Soviet Ukraine actually became the first cells of preparation of new scientific and scientifically-pedagogical scholars and teachers. The process of organization of NDK began after resolution of RNK of Ukraine from December, 2 in 1921 “About formation of research departments and providing of workers of research departments”.

Kamianets-Podilskyi NDK of history and economy of Podillia was formed at local Institute of peoples education (INO) in 1922 on initiative a well-known Ukrainian historian Yevhen Stashevsky, who became the first leader of NDK. At first in the department there were many prominent Ukrainian historians and former teachers of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian university. At formation of research department such reasons undertook to attention in small 30-thousandth city soviet power. Podillia was the separate historical and economic region of Ukraine with the specific productive forces and the historical past. It remained scantily explored and remote from the main scientific centres of Soviet Ukraine: Kyiv, Kharkiv, Odesa.

The amount of members of NDK in Kamianets-Podilskyi changed annually. In January of 1926 all members of research department counted 17: 3 actual research workers, 4 – research workers, 10 graduate students.

Important was the scientific and promotional work of the NDK staff. It covered the broad region of the urban and rural population of the border districts of Podillia (Kamianets-Podilskyi, Mohyliv-Podilskyi

and Proskurivskyi) and thus contributed to the rise of the national consciousness of the Ukrainian peasants. This is evidenced by lectures, which were prepared by the members of the NDK. They read them in the libraries and clubs for Ukrainian peasants.

The activities of the NDK of History and Economics of Podillia were under the close supervision of the local Soviet leadership, which watched carefully the historical and linguistic research of its members.

In 1925-1926, the work of the NDK at INO actually stopped. Scientific research was almost non-existent, training of graduate students and young researchers was practically non-existent too. It is noted that in 1926 NDK in Kamianets-Podilskyi was relayed from INO to the Agricultural Institute. It got a new name: NDK «Nature, Agriculture, Culture of Podillia». There were three sections: nature, agriculture culture.

The activities of the NDK subsectors were funded differently. Thus, in 1927-1928, employees of the zootechnical subsection for scientific research earmarked 490 rubles a month, while the section of culture only 100. This clearly indicates the priority agrarian-applied research on humanitarian in the policy of Soviet power.

Since 1929, the repression of Soviet power against the Ukrainian teachers and scientists began. NDK of nature, agriculture, culture of Podillia at the Kamianets-Podilskyi actually stopped their scientific research. In 1930, another reorganization of research and higher educational establishments of the Ukrainian SSR took place, according to which all research departments of the republic in the fall were finally closed. A lot of members of the NDK of nature, agriculture, and culture of Podolia in the mid-1930's were repressed by totalitarian Soviet power.

Despite the fact that the NDK in Kamianets-Podilskyi worked only for just over seven years, it first started new scientific directions in studying the Podillia region, which have been fruitfully developing to this day.

Key words: research department (NDK), institute of public education (INO), agricultural institute. education, culture, agriculture, science, research, Podillia, the People's Commissariat of Education of Ukraine, regional studies.

Отримано: 22.08.2018

УДК 94(477.43).084

М. П. Олійник

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ (1921–1928)

В статті з'ясовано, що більшовицька політика формування «*homo sovieticus*» ґрунтувалася на тотальному контролі більшовицького режиму над сферою культури, яка, разом з освітянською галуззю, через вплив на почуття й свідомість людини формувала її світогляд і поведінку. В документах радянського періоду діяльність влади в зазначеній царині називали культурно-освітньою роботою. Становлення основних форм і методів впливу більшовицького колоніального режиму на свідомість українців припадає на період нової економічної політики (1921-1928). Зазначено, що в кожному регіоні його втілення мало свої особливості, зокрема й на Поділлі – прикордонному краї з багатоетнічним складом мешканців, масовим без-

земельям і найвищою в республіці щільністю населення, аграрним характером регіону та відсутністю великої промисловості тощо.

Наголошено, що висвітленню окремих аспектів проблеми присвячені статті Є. Мручка, В. Прокопчука, О. Стадник (Лойко), Н. Тітової та інших.

Досліджено, що головним ворогом у встановленню тотального контролю над сферою культури більшовицька влада вважала осередки «Просвіти», як національні культурно-просвітницькі організації, «центри контрреволюції». Відтак вони потрапили під репресії більшовиків. Якщо станом на 1 жовтня 1922 р. на Поділлі діяли 662 осередки «Просвіти», то до 1 січня 1924 р. не залишилося жодної. Замість них впроваджувалися селянські будинки (сельбуди), хат-читальні, народні будинки, бібліотеки й клуби. Пріоритет мали сельбуди, як «заклади класові і радянські за характером». Цей статус підкреслювався розміщенням їх у найкращих приміщеннях – колишніх хатах священиків, а в містечках – заможних міщан.

Звернуто увагу, що хронічний брак коштів на діяльність сельбудів змусив владу з лютого 1922 р. перевести їх на самоокупність. Вона забезпечувалася частково за рахунок бюджету, частково за рахунок членських внесків та господарської діяльності. Це призвело до того, що партійні органи звинувачували селянські будинки в «нездоровому господарському обростанню», залученню до свого складу «підприємств куркулів», що дозволяло тим уникати оподаткування. Окружні сельбуди змушені були в своїй структурі утримувати їдальні, готелі та постійні двори для підвід. Однак ціни за послуги в них були такими високими, що селяни тут не зупинялися.

Зазначено, що в грудні 1924 р. один сельбуд припадав у середньому на п'ять сіл. Для швидкого розвитку їхньої мережі було запроваджено бюджетне фінансування губерньського, окружних, районних і 93-х сільських сельбудів і понад ста хат-читалень. Крім того, було визнано недоцільним існування при сельбудах підприємств. Звільнення від непрофільної діяльності дозволило сельбудам зосередитися на культурно-освітній роботі та реанімувати діяльність драматичних, співочих, сільськогосподарських і наукових гуртків, бібліотек, курсів ліквідації неписьменності тощо. Це сприяло зростанню їхньої мережі та чисельності. В середньому з 1925 р. до 1928 р. мережа сельбудів і хат-читалень у кожній з округ Поділля збільшилася на 30%, а кількість членів – на 20%.

Проаналізовано роль в культурно-освітній роботі клубів і бібліотек, впровадження нових революційних свят і обрядів.

Наголошено, що, з одного боку, радянська влада докладала максимум зусиль для розвитку мережі сельбудів, хат-читалень, клубів та інших культурно-освітніх закладів, а з іншого – наполегливо знищувала будь-які прояви вільнодумства, ліквідовувала заповід-озрених у нелояльності, як-от осередки «Просвіти», арештовувала неугодних. Така двоїста політика негативно впливала на розвиток культури в регіоні, змушуючи прилаштовуватися до вимог більшовицького режиму.

Ключові слова: культурно-освітня робота, «Просвіта», сельбуд, хата-читальня, клуб, бібліотека.

Труднощі становлення соціальної, демократичної, правової, європейської української держави зумовлені не лише впливом олігархів і агресією Росії, а й, на думку автора, складністю подо-

лання радянського колоніального минулого в колективній свідомості українців. Щоб краще розуміти витoki й глибину проблеми, необхідно дослідити всі аспекти більшовицької політики формування «homo sovieticus». Одним з головних більшовицький режим вважав тотальний контроль над сферою культури, яка, разом з освітянською галуззю, через вплив на почуття й свідомість людини формує її світогляд і поведінку. Саме тому в документах того часу діяльність влади в зазначеній царині називали культурно-освітньою роботою. Становлення основних форм і методів впливу більшовицького колоніального режиму на свідомість українців, як і всіх радянських людей, припадає на період нової економічної політики (1921–1928). Зазначимо, що в кожному регіоні його втілення мало свої особливості, зокрема й на Поділлі – прикордонному краї з багатоетнічним складом мешканців, масовим безземеллям і найвищою в республіці щільністю населення, аграрним характером регіону та відсутністю великої промисловості тощо.

Окремі аспекти даної проблеми стали предметом вивчення Є. Мручка [40], В. Прокопчука [41], О. Стадник (Лойко) [39; 42, 43], Н. Тітової [44] та інших.

Мета статті – спираючись на архівні матеріали та досягнення історіографії, комплексно проаналізувати культурно-освітню роботу більшовиків на Поділлі в роки непу.

Більшовицька влада вважала, що встановленню тотально-го контролю над сферою культури перешкождала активна діяльність осередків «Просвіти». Через це вони відразу потрапили під ідеологічний прес більшовиків. До кінця 1920 р. було проведено їхню обов'язкову реєстрацію. Вони перейшли під контроль підвідділів соціального виховання при повітових відділах народної освіти, під тиском яких у лютому наступного року на повітових з'їздах ухвалили рішення перейти на єдиний статут. Він передбачав перетворення «Просвіт» з національних у класові організації. Це був вимушений крок, оскільки частина радикально налаштованих партійців вимагали заборонити «Просвіту», а підбурювані ними селяни, зокрема, на Кам'янецьчині ставили питання про виселення «Просвіти» [44, с.56-57; 30, с.1]. Формалізували такі настрої на повітових з'їздах рад. Так, делегати II з'їзду рад Ольгопільського повіту 4 лютого 1921 р. ухвалили ліквідувати «Просвіту» протягом 1921 р. Для цього в кожному селі слід було організувати не менше однієї хати-читальні, а в кожній волості та містечку «колективно працювати робітників і селян» збудувати народні будинки та театри-клуби. Щоб пришвидшити процес упокорення членів «Просвіти», в губернії в березні-квітні 1921 р. чекісти провели чистки її осередків, які супроводжувалися численними арештами [26, с.48]. Проте, незважаючи на це, авторитет «Просвіти» серед подолян залишався високим. Свідченням цього була організація ініціативних груп для створення «Просвіти», як, до прикладу, в с. Думанів на Кам'янецьчині [33, с.2].

Оскільки виборні органи радянської влади в Подільській губернії були сформовані пізніше, ніж у інших регіонах УСРР, то реа-

лізацію зазначених вимог вони почали з певною затримкою. Проте мусили діяти активно – адже підтримка подолянами масового повстанського руху, спрямованого на відновлення державної незалежності України, поставила перед місцевою владою гостру необхідність зміцнення «ідеологічного фронту на селі» [7, арк.104]. Відтак, скажімо, Кам'янецький повітвиконком уже 21 червня 1921 р. ухвалив рішення централізувати всю культурно-освітню роботу в руках політосвіти. На час перебудови відповідної мережі він вирішив закрити всі клуби, театри тощо [19, арк.20-20 зв.]. Це було зумовлено тим, що знаряддями, через які органи політосвіти мали реалізовувати зазначені завдання, постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. «Про селянські будинки» визначалися сельбуду¹ [35, с.9]. Вони покликані були замінити ідейно ворожі 398 осередків «Просвіти», які діяли в регіоні. Однак на той час власне сельбудів на Поділлі ще не було. Місцева влада встигла організувати лише 743 хати-читальні. Вони були початковою формою селянських будинків і займалися, наголошувала О. Лойко, проведенням лекцій і бесід, колективним читання книжок і газет, антирелігійними кампаніями, бібліотечною та шкільною роботою [39, с.91; 26, с.289].

Зазначимо, що влада спершу спробувала використати авторитет «Просвіти» для організації її двійника – народних будинків, покликаних пропагувати комуністичні погляди під прикриттям розвитку народної творчості. Однак подоляни швидко розібралися в їхній суті. Як наслідок, до кінця 1922 р. в губернії було створено лише 21 такий будинок. Побачивши марність цієї спроби, в грудні цього ж року влада реорганізувала їх у селянські будинки [26, с.289; 1, арк.14]. Для більшовиків стало очевидним, що будь-яка реорганізація політосвітніх закладів не дасть бажаного ефекту без підриву впливу «Просвіти», осередки якої секретар губкому Чернявський на пленумі 30 листопада 1922 р. назвав «організуючими центрами контрреволюції». Тож пленум вирішив провести чергову їхню чистку. На практиці це означало ліквідацію або примусове перетворення осередків «Просвіти» в сельбуду. Так, із 662 «Просвіт», які діяли в краї станом на 1 жовтня 1922 р., до 1 січня 1923 р. залишилося 499, на кінець березня – 216, а до 1 січня 1924 р. не залишилося жодної [26, с.289, 329; 6, арк.59, 104]. Однак це не призвело до автоматичного збільшення кількості сельбудів, хат-читалень, народних будинків, бібліотек і клубів, які мали замінити «Просвіти». Як першим звернув увагу Є. Мручко, якщо впродовж 1922 р. поряд з «Просвітами» кількість хат-читалень збільшилася до 1200 проти 743 в 1921 р., бібліотек – до 346 проти 153, клубів – до 161 проти 78, то впродовж 1923 р., не маючи конкуренції, їхня кількість зменшилася й станом на 1 січня 1924 р. нарахувала відповідно 240, 219 і 99 [40, с.546; 26, с.289, 329; 13, арк. 15]. Зазначимо, що 21 клуб із зазначених 99 по губернії діяв у Вінниці [38, с.92]. В той же час з 33 до 499 зростає мережа сель-

¹ Зазначимо, що в сучасній історіографії переважно вживається скорочення «сельбуд» як похідне від «сільський будинок», що невірно, оскільки ця аббревіатура похідна від визначення «селянський будинок».

будів, особливо за рахунок їхнього відкриття в прикордонних районах і селах. Та впродовж 1924 р. їхня кількість збільшилася лише на 50 – до 549 [40, с.546; 43, с.67; 26, с.329]. Це, з одного боку, пояснювалося украй важким становищем селян, відсутністю коштів у місцевих бюджетах, а з іншого – прагненням Кам'янецького, Могилівського та Проскурівського окрвиконкомів виконати директиви керівних органів щодо пріоритетності сельбудів у системі культурно-освітніх установ і потребою суттєвого посилення ідеологічної роботи в прикордонній смузі.

Відповідно до рекомендацій комісії ЦК КП(б)У по роботі на селі від 5 грудня 1922 р. правління сельбудів, як «закладів класових і радянських за характером», мали затверджувати органи політосвіти [1, арк.14-15]. Райвиконкоми, своєю чергою, прагнули підкреслити такий статус сельбудів їхнім розміщенням у найкращих приміщеннях. Зазвичай це були колишні хати священників, а в містечках – заможних міщан. Так, на Кам'янецьчині у липні 1923 р. Зіньківський райвиконком розмістив п'ять сельбудів по селах у «попівських будинках», а Миньковецький райвиконком навіть змушений був скаржитися до Кам'янецького окрвиконкому на непманів, які не хотіли добровільно залишити націоналізовані будинки, призначені для розміщення районного суду, сельбуду та проживання радянських працівників, учителів і лікарів [22, арк.422; 23, арк.71зв.-72зв.; 24, арк.130].

Звернімо увагу, що Раднарком УСРР 12 грудня 1921 р. доручив органам Наркомпросу перетворити селянські будинки в єдиний центр, який «регулював би сільське господарство і вів його до колективізації». Сельбуди мали підпорядковуватися органам Наркомосвіти та Наркомзему через управління селянськими будинками. Однак таке подвійне підпорядкування не збільшило кількості грошей на діяльність сельбудів. Тож 27 лютого 1922 р. губуправління сельбудами розпорядженням № 145 запропонувало повітовим управлінням перевести сельбудинки на самоокупність – за винятком шести осіб організаційно-інструкторського апарату самого повітуправління і повітового сельбуду [20, арк.14-19]. Зауважимо, що, крім браку коштів, суттєвою перешкодою для організації нових селянських будинків була нестача кваліфікованих кадрів. Зокрема, через цю причину Зіньківський райвиконком у червні 1923 р. віддав створення сельбуду до того часу, поки потрібні фахівці не пройдуть навчання в Кам'янецькій райпартшколі [23, арк.43зв.].

Самоокупність сельбудів забезпечувалася частково за рахунок бюджету, частково за рахунок членських внесків (при вступі майбутній член сплачував 20 коп. і щомісяця вносив 10–25 коп.) та господарської діяльності, яку в липні 1921 р. дозволило Всеукраїнське управління сельбудами [39, с.91-92; 43, с.67]. Саме останнє призводило до того, що партійні органи, як-от Проскурівський окрпартком у звіті на V окружній конференції КП(б)У 25 листопада 1923 р., звинувачували селянські будинки в тому, що їхня робота «поставлена недосить глибоко», і в ненормальних явищах, які проявляються в «нездоровому господарському обростанню». Воно по-

лягало в тому, що в пошуках фінансування сельбуду залучали до свого складу «підприємства куркулів», що дозволяло тим уникати оподаткування [31, с.31]. Окружні сельбуду змушені були в своїй структурі утримувати ідальні, готелі та постоялі двори для підвід. Однак ціни за послуги в них були такими високими, що селяни тут не зупинялися [17, арк.5]. Зазначимо, що ускладнення пошуків коштів в умовах недороду 1924 р. та низька якість діяльності сельбудів призвели до скорочення їхньої мережі впродовж цього року на 121 будинок – до 378 [26, с.405].

Підсумок етапу становлення сельбудів у грудні 1924 р. підбила президія губвиконкому. Заслухавши звіт голови губсельбуду, вона констатувала недостатнє охоплення подолян селянськими будинками (один сельбуду припадав у середньому на п'ять сіл). Було поставлено завдання впродовж зими на третину збільшити кількість членів сельбудів, довівши її до 100 тисяч. Як негативне явище члени президії сприйняли «культурологічний ухил» у роботі сельбудів, що негативно впливало на «політичну, виробничу та сільськогосподарську» роботу. Відтак було поставлено завдання негайно виправити ситуацію. Доленосне значення для подальшої долі сельбудів мало рішення взяти на бюджетне фінансування «губсельбудинку, 5 окружних, 93-х районних і 93-х сільських сельбудів» і понад сто хат-читалень. Крім того, було визнано недоцільним існування при сельбудах підприємств. В місячний термін їх потрібно було передати на баланс місцевих сілрад. Сельбудах залишалися лише землі культурно-показового значення [21, арк.318зв.].

Звільнення від непрофільної діяльності дозволило сельбудах зосередитися на культурно-освітній роботі та реанімувати діяльність драматичних, співочих, сільськогосподарських і наукових гуртків, бібліотек, курсів ліквідації неписьменності тощо. Це сприяло зростанню їхньої мережі та чисельності. В середньому з 1925 р. до 1928 р. мережа сельбудів і хат-читалень у кожній з округ Поділля збільшилася на 30%, а кількість членів – на 20% [18, арк.45; 25, арк.63; 28, с.79].

Важливими центрами культурно-освітньої роботи в містах і робітничих селищах були клуби. Зазвичай вони організовувалися при підприємствах, військових частинах, навчальних закладах тощо. Взірцем для них були створені в 1921–1923 рр. центральний показовий робітничий клуб у Вінниці та центральні робітничі клуби в повітових, а згодом окружних центрах. Вони мали бюджетне фінансування, досить кваліфікованих співробітників, які забезпечували роботу антирелігійних, літературних, сільськогосподарських, шахових, театральних, хорових і інших гуртків. Тут влаштовувалися живі газети, різноманітні вечори, лекції, спектаклі та інші масові заходи [39, с.93; 2, арк.540; 15, арк.18]. Особливо виділялися клуби, створені при цукрових заводах. Маючи краще фінансування, ніж клуби при військових частинах і навчальних закладах, вони долучали до роботи кваліфікованих працівників. У січні 1924 р. в клубах Подільського цукротресту нараховувалося 105 культпрацівників, з яких 55,71% становили комуністи, тоді

як у Київському – 29 і 55,17%, а у Волинському – 31 і 41,93% відповідно [2, арк.47]. Наприклад, у клубі Ялтушківського цукрозаводі Могилівського повіту в 1922 р. працювали хоровий і драматичний гуртки, учасників якого ставили платні вистави в навколишніх селах [38, с.128; 10, арк.69].

Ті клуби, які не мали достатньої кількості працівників, залучали викладачів вищої школи і вчителів. Вони не лише керували гуртками, але й читали лекції. Особливо активізувалася така робота в період антирелігійних пасхальних кампаній. Так, лектори клубу Кам'янець-Подільського ІНО навесні 1923 р. виступили з доповідями «Походження світу, землі і людини» в усіх районах Кам'янецької округи [11, арк.22; 12, арк.2].

Через низький рівень місцевих керівних кадрів траплялися прикрі інциденти, пов'язані з роботою клубів. Наприклад, у ніч з 4 на 5 червня 1922 р. п'яний голова Баговицької волості на Кам'янецьчині Сидоренко прийшов у клуб, зірвав проведення вистави на користь голодуючих і заборонив танці, поки кожен присутній не заплатить йому по 100 тисяч крб. Лише втручання командирів-прикордонників дозволило загасити інцидент [27, с.121-122]. Були випадки, коли самі військові були порушниками. Так, 28 квітня 1923 р. 3-я конвойна рота в Кам'янці-Подільському без дозволу поставила спектакль до 1-го травня і влаштувала танці до ранку. Подібні казуси давали підстави працівникам політосвіти, як-от делегату VIII губернської конференції КП(б)У Масалову з Проскурова, вимагати заборони «таких явищ» і посилення культосвітньої роботи «на противагу розбещуючому впливу непу» [2, арк.90-91; 5, арк.19зв.; 22, арк.147].

Важливе значення в культурно-освітній роботі відігравали бібліотеки. Провідну роль серед них відігравала книгозбірня Кам'янець-Подільського державного українського університету. На кінець 1920 р. її фонди нараховували 35951 книгу. Книги були забрані з колишніх поміщицьких маєтків, придбані в книгарнях і видавництвах, подаровані меценатами. При створенні інституту народної освіти та сільськогосподарського інституту фонди університетської бібліотеки були розділені між ними, зокрема СГІ отримав майже 1600 книг. Значну частину книг вивезли за кордон, до польського Тарнова, де було створено книгозбірню Кам'янець-Подільського державного українського університету [36, с.64-65; 41, с.45]. «Маяками» в бібліотечній справі в своїх регіонах виступали Вінницька центральна міська бібліотека¹, книгозбірні ІНО та хіміко-бактеріологічного інституту, бібліотеки повітових (окружних) міст. Зазначимо, що бібліотеки навчальних закладів, крім середнього обслуговування студентів і викладачів, проводили значну методичну роботу. Так, завідувач бібліотеки Кам'янецького ІНО М. Ясинський написав «Короткий підручник для упорядкування й ведення селянських бібліотек», рукопис якого 1923 р. передав для опублікування Кам'янецькій окрополітосвіті [41, с.58].

¹ Зараз Вінницька обласна універсальна бібліотека ім. К. Тімірязєва.

Найбільшу мережу бібліотек склали книгозбірні та хати-читальні, організовані «Просвітою» та місцевими органами влади. Якщо бібліотеки «Просвіт» збирали насамперед художню, історичну, наукову (переважно сільськогосподарську) літературу, то хати-читальні віддавали перевагу книгам з сільського господарства, права, політграмоти, економіки, географії та історії. Крім того, вони передплачували газети та журнали. Загалом книжковий фонд був небагатим, але поступово поповнювався. При цьому партійні органи ретельно стежили за ідейним змістом книг, про що свідчить телеграма 21 травня 1921 р. голови головлітпросвіти до губполітпросвіти. В ній висловлювалася стурбованість отриманою інформацією про те, що «бібліотеки Поділля переповнені монархічною та антирадянською літературою». Давалася вказівка негайно створити трійку з представників губкому, губполітосвіти, губвидаву для вилучення вказаної літератури з обігу і про виконання оперативної доповіді телеграфом [4, арк.19]. Проте губернські очільники, не чекаючи вказівок з центру, самі проводили боротьбу з такою літературою. Так, у її пошуках у квітні 1921 р. співробітники Кам'янецького ДПУ навіть зірвали дерев'яну підлогу в бібліотеці ІНО, а в 1922 р. «вичистили» з посади завідувача бібліотеки М. Ясинського за те, що «було виявлено кілька випадків видачі студентам клерикальних книг» [37]. Чистки бібліотек від «петлюрівської, клерикальної, монархічної» та іншої ідейно ворожої літератури продовжувалися впродовж усього досліджуваного періоду. Так, у звіті Вінницької окрполітосвіти «Про підсумки політосвітньої роботи до 10 річчя Жовтня» зазначалося, що станом на 1927 р. фонди бібліотек вичищені на 95%. Чистку планували завершити в 1928 р. [8, арк.19]. Вилучені книги частково знищувалися, або передавалися до окружних архівів [41, с.49-50].

При організації сельбудів у їхніх приміщеннях також створювалися бібліотеки. В середньому кожний сельбуд мав книгозбірню, яка, за підрахунками О. Стадник, нараховувала від 40 до 60 книжок. Вони проводили різні заходи для залучення широкого кола читачів: вечори книги, виставки, читацькі конференції, свята рідного слова, пісні, вечори пам'яті видатних українських письменників тощо [43, с.68-69]. Зокрема, з ініціативи студентів і викладачів Кам'янець-Подільського ІНО в травні 1923 р. бібліотеки та хати-читальні губернії провели літературні читання та вечори пам'яті І. Франка та С. Руданського [14, арк.73]. Така робота бібліотек сприяла розширенню їхньої мережі. В 1926 р. лише в Проскурівській окрузі їх нараховувалося близько 300, а книжковий фонд складав 57392 книги, з яких 37% були старими [16, арк.13]. Динаміку розвитку бібліотечної справи добре видно на прикладі Вінницької округи (цілісних даних по інших округах відшукати в джерелах не вдалося): в 1922/1923 р. тут було 15 бібліотек з книжковим фондом 2275 примірників, у 1923–1924 рр. – 47 та 15873, в 1924/1925 р. – 164 та 51716, у 1925/1926 р. – 212 та 59147 і в 1926/1927 р. – 268 та 72416 відповідно [8, арк.19]. Загалом мережа діючих бібліотек не задовольняла зростаючих потреб потенційних читачів, коло яких роз-

ширювалося в ході кампанії з ліквідації неписьменності. Оскільки створити нові книгозбірні в усіх населених пунктах можливості не було, то з 1924 р. почали організовувати бібліотеки-пересувки. Вони виконували подвійну функцію: постачали книгами так звані червоні кутки, які створювалися сельбудами чи хатами-читальнями в колоспах, окремих кутках села або в невеликих селах задля наближення культурно-освітньої роботи до кожного селянина, та оновлювали книжкові фонди наявних бібліотек. У червоних кутках їхніми довіреними особами, як зазначав І. Багмут, були червоні читці, тобто найавторитетніші на кутку письменні мешканці з числа колишніх червоноармійців або членів комнезаму. Вони вголос читали односельцям газети та книги й організовували їхнє обговорення. Книги для пересувки мав підбирати уповноважений червоного кутка з урахуванням інтересів селян і доступності викладеного матеріалу. Газети передплачували або постійні відвідувачі в складчину, або сільрада чи сельбуд [34, с.7-8, 10-11, 43-44]. У Вінницькій окрузі (даних з інших округ виявити не вдалося) з 1924/1925 р. до 1926/1927 р. число бібліотек-пересувок зросло з 68 до 111, а фонд книг – з 9500 до 19327 примірників [8, с.20].

Одним із напрямків діяльності сельбудів та інших культурно-освітніх закладів було впровадження нових радянських свят. Зокрема, замість відзначення Різдва органи народівіти 1 – 6 січня 1923 р. влаштували в дитячих установах Поділля святкування червоної ялинки [9, арк.6]. Активно пропагувалися такі обряди, як червоне весілля, червоні хрестини, похорони тощо. Про їхнє проведення на Проскурівщині на шпальтах «Червоного кордону» повідомляли селькори Гордій, Бачив і Фльорис [29, с.6]. Проте пріоритетним завданням була допомога партійним і радянським органам у підготовці та проведенні революційних свят: днів лютневої революції та Паризької комуни, 1 травня, річниці жовтневої революції. Культосвітняни читали лекції та проводилися бесіди, присвячені відповідному святу, проводили зустрічі з учасниками тих чи інших подій, влаштовували маніфестації, святкові концерти, привітання учасників різноманітних форумів тощо [12, арк.25-26]. Зауважимо, що впродовж 20-х років в Україні, як зазначалося в листі ВУЦВК від 9 вересня 1924 р. до ЦВК Татарської Автономної СРР, були відсутні національні свята – лише революційні. Крім загальних по СРСР, в Україні відзначався лише «день смерті видатного поета і революціонера Т.Г. Шевченка» – 11 березня [3, арк.1]. Він був встановлений постановою президії ВУЦВК «Про святкування пам'яті Т.Г. Шевченка». Чому для святкування було визначено саме 11 березня, а не день народження поета 9 березня чи власне день смерті 10 березня, пояснити важко. Хіба лише паничним страхом більшовицької влади, що Шевченкові дні використовують «буржуазно-націоналістичні кола». В редакційній статті «Робітничо-селянське свято України» газети «Вісті» за 11 березня 1921 р. писалося про Т. Шевченка не стільки як про поета, скільки як про видатного революціонера, борця проти царату за права простого люду. Повідомлялося, що святкування передбачає прове-

дення мітингів і урочистостей [32, с.2]. Урочистості цього дня відбувалися впродовж усього досліджуваного періоду.

Отже, культурно-освітня робота більшовицького режиму на Поділлі в 1920-х рр. мало неоднозначний характер. З одного боку, влада докладала максимум зусиль для розвитку мережі сельбудів, хат-читальень, клубів й інших культурно-освітніх закладів, а з іншого – наполегливо знищувала будь-які прояви вільнодумства. Найменша підозра в «українському буржуазному націоналізмі» вела до ліквідації запідозрених організацій, як-от «Просвіт», чи арешту підозрюваних. Така політика негативно впливала на розвиток культури, змушуючи митців прилаштовуватися до більшовицького режиму.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України Далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1046, 43 арк.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1839, 184 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2085, 2 арк.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 82, 78 арк.
5. Державний архів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 2, 288 арк.
6. Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 3, 281 арк.
7. Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 11, 168 арк.
8. Держархів Вінницької області. Фп. 29. Оп. 1. Спр. 290, 205 арк.
9. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 5. Спр. 21, 133 арк.
10. Держархів Вінницької області. Фр. 595. Оп. 1. Спр. 24, 185 арк.
11. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 7, 97 арк.
12. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 10, 110 арк.
13. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 15, 21 арк.
14. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 39, 109 арк.
15. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 1, 28 арк.
16. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 16, 89 арк.
17. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 23, 20 арк.
18. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 61, 98 арк.
19. Держархів Хмельницької області. Фр. 336. Оп. 1. Спр. 2, 33 арк.
20. Держархів Хмельницької області. Фр. 336. Оп. 1. Спр. 124, 205 арк.
21. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 4, 323 арк.
22. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 85, 726 арк.
23. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 100, 242 арк.
24. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 108, 240 арк.
25. Держархів Хмельницької області. Фр. 926. Оп. 1. Спр. 10, 130 арк.
26. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів / [редкол.: І.О. Пшук (відп. ред.), А.Г. Бабенко, С.Я. Вініковецький та ін.]. Вінниця, 1957. 560 с.
27. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / [автор-упоряд., передм., ком. М.П. Олійник]. Хмельницький: ХНУ, 2008. 268 с.
28. Социалистическое строительство на Винничине: Документы и материалы: (1921–1941) / [сост. В.Ф. Волович и др.; редкол.: Г.Я. Буртяк (рук.) и др.]. Одесса: Маяк, 1987. 272 с.
29. Абраменко. Розвіємо релігійний чад // *Червоний кордон*. 1928. № 144 (520). 18 груд. С. 6.
30. Вести с уездов // *Вісти / Известия*. 1921. № 258 (333). 1 дек. С. 2.

31. Отчет Проскуровского Окрпаркома за период работы от 4 по 5 окр-партконференции (с марта по 25 ноября 1923 г.). Проскуров: Гос. тип., 1923. 48 с.
32. Робітничо-селянське свято України // *Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У*. 1921. № 52 (127). 11 бер. С. 2.
33. Червоне Поділля // *Вісти*. 1921. № 51 (126). 10 бер. С. 2.
34. Багмут І.А. Червоні кутки на селі (куткові хати-читальні). Харків: Держвидав України, 1927. 72 с.
35. Богущкий Ю. Українське суспільство першої половини ХХ століття в аспекті організації та самоорганізації культурно-мистецької діяльності // *Культурологічна думка: Щорічник наук. праць*. Київ: Ін-т культурології Нац. акад. мистецтв України, 2012. № 5. С. 7-10.
36. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / [ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) та ін.; редкол. вид.: О.М. Завальнюк та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 447 с.
37. Історія бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. URL: http://library.kpnu.edu.ua/view_cat.php?id=41
38. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / [П.Т. Тронько (голова гол. редкол.) та ін.]. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. Т. 2. 777 с.
39. Лойко О.О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінниччини в 1921–1928 рр. // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. П.С. Григорчука]*. Вінниця, 2001. Вип. III. С. 90-95.
40. Мручко Є.Є. Культурне будівництво в Кам'янець-Подільській і Проскурівській округах Подільської губернії в 1921–1925 рр. // *V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовт. 1991 р.)*. Київ–Кам'янець-Подільський, 1991. С. 545-546.
41. Прокопчук В.С., Філіпчук Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення та розквіту. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, інформ.-ред. відділ, 2008. 258 с.
42. Стадник О.О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920–30-х рр. // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. П.С. Григорчука]*. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 255-259.
43. Стадник О.О. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (на матеріалах Поділля) // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. П.С. Григорчука]*. Вінниця, 2011. Вип. 19. С. 65-70.
44. Тітова Н.В. Політика «українізації» на території Подільської губернії УСРР (1920–1932 роки): історико-правовий аналіз // *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія: Право*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 55-59.

М. П. Олійник

**Культпросветработа большевиков на Подолии
в годы НЕПА (1921–1928)**

*В статтє показано, что большевицкая политика формирова-
ния «homo sovieticus» основывалась на тотальном контроле боль-
шевицкого режима над сферой культуры, которая, вместе со
сферой образования, через влияние на чувства и сознание челове-*

ка формирует его сознание и поведение. В документах советского периода деятельность власти в этой отрасли называли культурпросветработой. Становление основных форм и методов влияния большевизского колониального режима на сознание украинцев приходится на период новой экономической политики (1921-1928). Отмечено, что в каждом регионе его воплощение имело свои особенности, в том числе и на Подолиі – пограничном крае с полиэтническим составом жителей, массовым безземельем и наибольшей в республике плотностью населения, аграрным характером региона и отсутствием большой промышленности и т. д.

Подчеркнуто, что рассмотрению отдельных аспектов этой проблемы посвящены статьи Е. Мручка, В. Прокопчука, О. Стадник (Лойко), Н. Титовой и других.

Исследовано, что главным врагом установления тотального контроля над сферой культуры большевизская власть считала ячейки «Просвитель», как национальные культурно-просветительские организации, «центры контрреволюции». Поэтому они попали под репрессию большевиков. Если по состоянию на 1 октября 1922 г. на Подолиі функционировало 662 ячейки «Просвитель», то к 1 января 1924 г. не осталось ни одной. Вместо них внедрялись крестьянские дома (сельбуды), хаты-читальни, народные дома, библиотеки и клубы. Приоритет имели сельбуды, как «учреждения классовые и советские по характеру». Он подчеркивался размещением их в лучших домах – бывших хатах священников, а в местечках – зажиточных мещан.

Подчеркнуто, что хроническая нехватка средств на деятельность сельбудов вынудил власть с февраля 1922 г. перевести их на самооплачиваемость. Она обеспечивалась частично за счет бюджета, частично за счет членских взносов и хозяйственной деятельности. Это приводило к тому, что партийные органы обвиняли сельбуды в «нездоровом хозяйственном обрастании», вовлечении в свой состав «предпринятый кулаков», что позволяло им избежать налогообложения. Окружные сельбуды вынуждены были содержать столовые, отели и постоянные дворы. Цены за услуги в них были высокими, поэтому крестьяне в них не останавливались.

Отмечено, что в декабре 1924 г. один сельбуд приходился в среднем на пять сел. Поэтому для быстрого развития их сети бюджетное финансирование губернского, окружных, районных и 93-х сельских сельбудов и свыше ста хат-читален. Кроме того, было признано нецелесообразным существование при сельбудах предприятий. Освобождение от непрофильной деятельности позволило им сосредоточиться на культурпросветработе и реанимировать деятельность драматических, певческих, сельскохозяйственных и научных кружков, библиотек, курсов ликвидации неграмотности и т. д. Это способствовало росту сети сельбудов и хат-читален с 1925 г. по 1928 г. в среднем на 30 %, а количество членов – на 20%.

Проанализировано роль в культурпросветработе клубов и библиотек, внедрение новых революционных праздников и обрядов.

Акцентируется, что с одной стороны, советская власть приложила максимум усилий для развития сети сельбудов, хат-читален, клубов и других культурпросветучреждений, а с другой – настойчиво уничтожала любые проявления волюнтаризма, ликвидировала заподозренных в нелояльности, например «Просвитель», арестовывала неугодных. Такая двойственная политика негатив-

но впливала на розвиток культури в регіоне, вимушдала пристосовуватися к требованиям большевицкого режима.

Ключевые слова: культпросветработа, «Просвіта», сельбуд, хата-читальня, клуб, библиотека.

М. Р. Олійник

Cultural and educational activities of bilshovyks in Podillia region during NEP (1921–1928)

The article concludes that the bilshovyk's policy of forming «homo sovieticus» was based on the total control by the bilshovyk regime of the culture and education, both of which form personal worldview and behaviour through influencing the feelings and conscience of an individual. In the Soviet era documents the state activities in this spheres were referred to as cultural and educational work. The establishment of major forms and methods of bilshovyk colonial regime over the minds of Ukrainians falls in the period of the new economic policy (1921-1928). The article notes that the implementation of the policy had specificities in each region, including Podillia – a border land with multi-ethnic population, massive lack of land, the highest in the Republic density of population, agricultural character of the region and absence of big industries etc.

It is mentioned that certain aspects of the explored topic have been studied in the articles of Ye. Mruchko, V. Prokopchuk, O. Stadnyk (Loyko), N. Titova and others.

The article establishes that «Prosvita» centres, seen as national cultural and educational organizations and 'anti-revolutionary centres', were considered by the bilshovyk authorities as their main rival in spreading the total control over the cultural sphere. As such, they became a target of bilshovyks' repressions. By 1 January 1924, not a single one was left in Podillia, while there were 662 centres of 'Prosvita' on 1 October 1922. Selbuds (village houses), reading houses, people's houses, libraries and clubs were created instead. Selbuds were prioritized as 'establishments of class and Soviet character'. Such status was emphasized through placing them in the best locations – former houses of church priests, and in town houses of wealthy burghers.

It is mentioned that the chronic lack of funds to maintain selbuds pushed the authorities to an attempt of making them self-sustainable as of February 1922, which was to be achieved in parts through budget allocations, membership fees and economic activities. It led to the party organs accusing the selbuds of 'unhealthy' economic activities and of joining with 'kulak enterprises', which allowed the latter to avoid taxes. Regional selbuds were forced to maintain dining rooms, hotels and courtyards for carriages. But the prices were so high that peasants could not afford staying there.

It is observed, that in December of 1924, there was, in average, one selbud for five villages. To accelerate the development of their network, budget funds were allocated for provincial, regional, district, and 93 village selbuds and for more than a hundred reading houses. It was also acknowledged that involving selbuds in entrepreneurial activities was not effective. Release from extra activities allowed selbuds to focus on cultural and educational work and reanimate the activities of drama, singing, agricultural and scientific groups, libraries, literacy courses, etc. All these contributed to the growth of network and increase in numbers of selbuds. In average, from 1925 to 1928 the number of selbuds and reading houses in each district of Podillia saw a 30% increase, their membership went up 20%.

The article analyses the role of clubs and libraries in cultural and educational activities, as well as the introduction of new revolutionary holidays and ceremonies.

It is emphasized that on one hand, the Soviet authorities made maximum efforts to develop the network of selbuds, reading houses, clubs and other cultural and educational establishments, while on the other, they persistently eliminated any manifestation of free-thinking, liquidated those suspected of disloyalty, like for instance, «Prosvita», and arrested the unwanted. Such dual policy had a negative effect on cultural development in the region, forcing to adapt to the dictates of the bilshovyk regime.

Key words: cultural and educational work, «Prosvita», selbud, reading house, club, library.

Отримано: 22.08.2018

УДК 338.48-6:7/29477-43-21)

В. С. Поліщук, С. В. Поліщук

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ. ЇХ ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Автори статті звертають увагу на важливість формування громадської самосвідомості студентської молоді, яка є носієм національних ідей. Поряд із цим підкреслюється важливість духовного відродження нації.

Відмічається, що засобом формування ціннісних орієнтацій в студентської молоді є використання історичної спадщини минулого.

Посилаючись на наукові дослідження вчених, які займалися вивченням даної проблеми, зосереджується увага на необхідності втручання у виховний процес підрастаючого покоління, державних і громадських структур, використання всіх наявних засобів, які можуть мати вплив на вирішення даної проблеми. Тому настільки важливою (цікавою) думкою авторів є включення у виховний процес пам'яток історія, на які так багата Хмельницька область.

Автори звертають увагу громадськості на те, що ряд фортифікаційних споруд Хмельниччини мають непривабливий вигляд, знаходяться в напівзруйнованому стані і у вигляді руїн, а тому потребують великих реставраційних робіт і фінансових вкладень.

Відновлення даних пам'яток, які мають велику героїку, проведення екскурсій студентської молоді до визначних пам'яток, історія яких є досить багатю і сприятиме вихованню у молоді почуття патріотизму, любові до рідної землі, до багатих народних традицій Подільського краю. Крім цього це являться могутнім поштовхом до популяризації туризму на теренах Хмельниччини.

Ключові слова: пам'ятки, історія, виховання, громадськість, архітектура, студенти, засіб, особистість, патріотизм, замкові комплекси, туризм.

Формування громадської самосвідомості студентської молоді, яка є носієм національних ідей і духовного відродження нації

є досить актуальним питанням в наші дні. На успішне вирішення даної проблеми повинен бути направлений весь виховний потенціал школи і громадської позиції суспільства.

Сьогодні педагогічною наукою і шкільною практикою визнано: виховання є багаторівневою системою, що включає підсистеми загальнодержавного, національного, соціально-групового виховання і самовиховання, які детермінуються загальним імперативом, що вказує на визначальний вектор розвитку цієї системи. Цим системоутворювальним вектором, матрицею організації і здійснення такого процесу виступає парадигма виховання [12, с.196].

В цьому контексті вагомим засобом формування ціннісних орієнтацій в студентській молоді є використання історичної спадщини минулого, серед якої особливе місце відводиться історико-культурним рекреаційним ресурсам, на які так багата Хмельницька область. Саме вони вважаються одним із важливих засобів формування громадської самосвідомості студентської молоді. Звідси випливає актуальність вибраної теми написання статті.

Слід відмітити, що проблема формування громадської самосвідомості студентської молоді, так як і проблема розвитку туристської галузі на теренах Хмельницької області не є новою. Їй приділяли і продовжують приділяти увагу ряд провідних вчених нашої держави: К. Ушинський, В. Вінниченко, С. Русова, С. Сірополько, В. Сухомлинський, С. Ананьїн., Т. Загародня, Л. Крицька, О. Сухомлинська, Л. Ваховський, П. Ігнатенко, М. Барішевський, М. Левківський, Б. Опря, С. Баженова, Л. Баженов та інші.

Але, не зважаючи на ряд наукових праць, присвячених проблематиці громадського виховання, дана тема продовжує бути актуальною. Оскільки життя продовжується і кожний день приносить свої корективи, вносячи свої поправки у вирішення проблем, які мають місце у нашому повсякденному бутті. Тому так важливо враховувати всі ці аспекти, залучаючи весь можливий потенціал, для формування особистості підростаючого покоління.

Мета написання статті: привернення уваги громадськості до туристського потенціалу Хмельниччини, як засобу впливу на виховний процес і формування громадської самосвідомості студентської молоді.

Актуальність і важливість вирішення даної проблеми прослідковується в наукових доробках вченої І. Кучинської, яка відмічає: «Сьогодні акцентується увага педагогічної громадськості на тому, що сучасний український ідеал виховання – це всебічно гармонійно-розвинена особистість, національно-свідома й соціально-активна, людина з високою громадянською відповідальністю, з глибокими духовними, громадянськими, патріотичними почуттями, здатна до неперервного розвитку і вдосконалення» [3, с.100].

Важливим на наш погляд є те, що вчена основу патріотичного виховання молоді ставить духовні цінності, оскільки саме вони в найбільшій мірі впливають на громадські позиції студентської молоді, на її світоглядні ідеали. І. Кучинська не безпідставно підкреслює,

що сьогодні акцентується увага педагогічної громадськості на тому, що сучасний український ідеал виховання – це всебічно, гармонійно розвинена особистість, національно свідома й соціально активна, людина з високою громадянською відповідальністю, з глибокими духовними, громадянськими, патріотичними почуттями, здатна до неперервного розвитку і вдосконалення [3, с.100].

Щоб виховати таку людину необхідно крім сучасних педагогічних методів виховання, використати і попередні надбання нашого народу, його багату історію. Адже саме молодому поколінню в найбільшій мірі властиві почуття патріотизму, відданість високим ідеалам, про що свідчать події останніх років, які проходять на українських землях.

Український народ, перед тим, як сформуватись як нація, пройшов велику дорогу боротьби, витримавши на своїх плечах навали батіїв. На сьогодні український народ має багатовікову історичну спадщину, яку держава, її громадськість зобов'язані відновити і використати для духовного відродження нації через процес виховання підростаючого покоління. В першу чергу це стосується студентської молоді, яка по праву вважається авангардом суспільства. Саме їй належить відродити державу, збагатити новими надбаннями, підняти на більш високий рівень соціального і економічного розвитку, заклавши підвалини демократії і всеохоплюючого плюралізму. Тому так важливим на сьогоднішній день є виховання і формування у студентської молоді громадської самосвідомості. Для успішного вирішення даного завдання ми зобов'язані крім літературних, наукових джерел, диспутів, бесід, виховних заходів і тому подібне, залучати ще й історичні надбання нашого народу, на які так багата подільська земля.

Використання історичної спадщини, її вплив на виховний процес студентської молоді важко переоцінити. Адже це пов'язано з героїкою нашого народу, з його боротьбою за незалежність, за збереження і примноження духовної спадщини, за його волю.

Хмельниччина, як частина історичного регіону Поділля, має унікальну колекцію пам'яток фортифікаційної архітектури, ступінь збереження яких досить різний, від майже повністю вцілілих комплексів до фрагментів руїн.

Згідно класифікації доктора історичних наук, професора С. Баженової, історичні пам'ятки поділяються на 4 групи:

- 1) замкові комплекси, що збереглися майже повністю та мають задовільний технічний стан;
- 2) замкові комплекси, що дійшли до нас з деякими втратами, але технічний стан яких дозволяє їх використання для сучасних цілей;
- 3) замкові комплекси, збережені фрагментарно, але окремі споруди яких можна пристосувати до сучасних цілей;
- 4) замкові комплекси. Що збереглися у вигляді руїн [11, с.37].

Нас, звичайно, в найбільшій мірі хвилюють, замкові комплекси 2-4 груп, тобто ті, які мають певні руйнації, адже саме вони

в найбільшій мірі потребують безпосереднього втручання державних структур і громадськості того чи іншого регіону, процес їх відбудови.

До другої групи, згідно зазначеної класифікації, відносяться навіть руйновані замкові комплекси в Панівцях, Рихті, Сатанові та Старокостянтиніві.

Фрагментарна збереженість замку XVI ст. в Панівцях стала наслідком постійних перебудов: 1907 р. до північного фасаду башти-капиці прибудували костюл, у 60-х рр. XX ст. – повністю перебудовано західний корпус будинку колегіуму [13, с.148]. Безумовний інтерес з огляду використання для сучасних цілей становить високий технічний стан підвалів під палацовим корпусом, що тягнуться на 54 м. вздовж північного оборонного муру до зруйнованої північно-східної башти. Збережені залишки північної частини замку вимагають ґрунтовно проведеної консервації.

З планувальної структури замку в Рихті збереглися лише чотири кутові вежі та незначні, на рівні ґрунту, фрагменти муру між північною та західною вежами. З точки зору архітектурної, наукової цінності безумовний інтерес становлять фрагменти дерев'яних конструкцій і архаїчність у вирішенні окремих бійниць. На сьогодні вся площа комплексу поросла чагарником, що прискорює руйнацію споруд.

Замковий комплекс у Старокостянтиніві зберігся практично без змін. Загалом технічний стан комплексу оцінюється як задовільний, що дає змогу використовувати його для сучасних цілей.

Рівень збереженості споруд замкового комплексу в Сатанові найгірший у цій групі, до чого спричинилися наслідки двох світових війн і нераціонального використання. Задовільний технічний стан північної та західної оборонних веж з частиною мурів між ними дозволяє говорити про можливість їх пристосування до сучасних потреб.

До третьої групи автор відносить залишки замків у Жванці, Ізяславі, Летичеві.

Внаслідок поступових руйнувань в XX ст. переважно місцевими мешканцями замковий комплекс у Жванці повністю втратив свою планувальну структуру й більшість споруд. Технічний стан єдиної вцілілої північної башти, має три первісних яруси. Зберегла також стародавня кладка. Це дає підстави говорити про можливість її використання в сучасних цілях. Значний інтерес з точки зору архітектурної та наукової цінності становлять нижній ярус східної башти зі склепінчастим коридором шириною 3,5 м. і перекритий склепіннями проїзд у першому ярусі надбрамної башти, що мають цілком задовільний технічний стан.

Замок у Ізяславі на сьогодні – це лише одна споруда, так звана скарбниця – місце, де феодали зберігали свої найцінніші речі. Пам'ятка вціліла майже повністю й своїм внутрішнім розплануванням та задовільним технічним станом становить значний інтерес, оскільки являється рідкісним прикладом господарської будівлі XVI ст.

Від замкового комплексу в Летичеві до наших часів дійшли фрагменти оборонних мурів, збережених на висоті давніх півтора ярусів та північно-східна кругла башта. Порівняно задовільний технічний стан цих споруд дозволяє пристосувати їх до сучасних потреб.

Пам'ятки четвертої групи, до якої автор відносить залишки замкових комплексів у Зінькові, Сутківцях та Чернокозинцях, характеризуються відсутністю жодної вцілої споруди, що зумовлює неможливість пристосування до нових функцій. Від Зінківського замку, розібраного наприкінці XIX ст., залишилися лише незначні руїни в вигляді залишків кутової башти, що стирчать над урвищем. Проте досить цікавими є підземелля замку, що дійшли практично без значних втрат. Не зважаючи на занедбаний сучасний стан, давня кладка, муровані склепіння та пивниці вціліли майже повністю [11, с.71].

Руйнація замкового комплексу в Сутківцях розпочалася наприкінці XIX ст.: на 1876 р. було втрачено одну наріжну башту й частину мурів, на 1894 р. – повністю зруйновано й частково східну, в 1952 р. була зруйнована західна башта. Тож на сьогодні вціліли лише окремі руїни. Як видно з усєї планувальної структури Чернокозинецького замку фрагментарно збереженими є два палатові корпуси, що утворювали північну частину замку, та залишки південно-західної круглої оборонної вежі, що разом з втраченою: південно-східною утворювали південну частину замку.

Результатом дослідження технічного стану замкових комплексів Хмельниччини став висновок про невисокий рівень їх збереження, що серед областей України, на території яких збереглися замкові комплекси, є чи не найнижчим: з дванадцяти збережених замків лише два вціліли майже повністю, інші дійшли фрагментарно або в вигляді незначних руїн.

За роки незалежності України технічний стан замкових комплексів лише погіршився: залишені без використання, руйнуються залишки замків у Ізяславі, Панівцях, Старокостянтиніві, припинено постійні реставраційні роботи на території замків у Кам'янці-Подільському та Меджибожі, що, зрозуміло, позначилося на їх технічному стані. На сучасному етапі, за відсутності негайного проведення реставраційно-консерваційних робіт окремих замків, природний процес старіння та руйнування може призвести до незворотної втрати окремих споруд цих пам'яток [11, с.71].

Розглянувши історико-архітектурну цінність замкових комплексів Хмельниччини, особливості їх розташування, композиційні й планувальні характеристики, технічний стан споруд, звернемося до одного із найважливіших показників їх збереження – сучасного використання.

Аналіз вітчизняного та закордонного досвіду свідчить про те, що необхідними умовами ефективної охорони та збереження замкових комплексів є належне утримання та використання пам'яток. Від вирішення сучасного призначення замкових комплексів, їх ролі та місця в нашому житті залежить подальше існу-

вання архітектурного надбання, його популяризація. На сучасному етапі в Україні ця проблема набула особливої гостроти, оскільки питання ефективного використання замкових комплексів досі не вирішено: їм неможливо повернути первісне призначення та важко знайти ефективне пристосування.

За цих умов великий практичний інтерес викликає вивчення досвіду реконструкції й реставрації замкових комплексів у країнах, де відновлення пам'яток має характер не окремих заходів, а стало постійним процесом, що контролюється. Це, передусім, Німеччина, Франція, Італія. У різних країнах, навіть у окремих регіонах вироблено свої підходи до розв'язання проблеми реставрації історичних пам'яток. Наприклад, у Німеччині термін «консервація пам'яток» вже кілька десятиліть відсутній [2, с.6]. Усі цінні історичні споруди, незалежно від їх технічного стану, реставруються та залучаються до сучасного життя. На перше місце висувається цінність історичного об'єкта, а не кошторисно-фінансова вартість його реставрації [1, с.78]. У ряді західних країн науково-реставраційна діяльність здійснюється за трьома концепціями: збереження пам'яток архітектури, оновлення історичної забудови, реабілітація старовинних будинків [7, с.29]. Використання архітектурних пам'яток стало дуже актуальним, воно передбачає збереження їх оригінального матеріалу, форми, ділянки, а якщо це можливо, то й початкових функцій. Кінцева мета охорони – захист історичних пейзажів [1, с.112].

Кожна історична будівля потребує не тільки охорони як історико-архітектурна пам'ятка, але й визначення нового соціального призначення [11, с.38-40].

Таким чином, відновлення даних пам'яток, повернення їх до життя, сприятиме привабливості того чи іншого регіону, що в свою чергу позитивно відбиватиметься на його іміджі. Одночасно це буде могутнім поштовхом для привабливості туристичних мас на Хмельниччину і одночасно явиться важливим фактором формування громадської самосвідомості студентської молоді. Щоб досягти цього, необхідно розробити план дій на певних ринкових сегментах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гаццола П., Дайфуку Х., Коннели Э. Консервация и реставрация памятников и исторических зданий: пер с фр. Москва: Стройиздат, 1987. 320 с.
2. Дьячков А.Н. Охрана памятников за рубежом (теоретические аспекты) // *Памятники в контексте историко-культурной среды*. Москва: НИИ культуры, 1990. С. 19-41.
3. Кучинська І.О. Управління процесом формування громадянської культури студентської молоді у вищому навчальному закладі // *Педагогічна освіта: теорія і практика. Збірник наукових праць. Вип. 20 (1-2016)*. Кам'янець-Подільський. 2016. С. 99-105.
4. Літопис Рувький: Давньоруські та давні українські літописи. За Іпатським списком / [переклав Л.Є. Маховець; відп. ред. О.В. Мишанич]. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.

5. Моця Б.О., Токачов Ю.А. Меджибіська фортеця // *Археологія*. 2000. № 3. С. 7-3.
6. Мальченко О.Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – сер. XVII ст.). Київ, 2001. 380 с.
7. Михайловский Е.В. Опыт сохранения и реконструкции исторических памятников в зарубежном градостроительстве (обзор). Москва, 1974. 42 с.
8. Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский: историческое описание. Киев, 1895. 247 с.
9. Сіцінський Ю.Й. Оборонні замки Західного Поділля XVI-XVII ст. (Історично-археологічні нариси). Київ, 1928. 100 с.
10. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: в 3 т. / редкол.: М.М. Жербин и др. Киев, 1989. Т. 1. 328 с.
11. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку: колективна монографія / [кол. авторів; за ред.: С.А. Копидов (гол. ред.), С.Е. Баженова (наук. ред.)]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 192 с.
12. Хоменко А. Парадигма виховання як дисциплінарна матриця педагогічної теорії й практики // *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Збірник наукових праць. Вип. 20 (1-2016). Кам'янець-Подільський. 2016. С. 194-199.
13. Шкурко С.К. До історії Панівецького замку // *Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970. С. 146-148.

В. С. Полищук, С. В. Полищук

Туристские ресурсы Хмельниччины. Их значение в формировании общественного самосознания студенческой молодежи

Авторы статьи обращают внимание на важность формирования общественного самосознания студенческой молодежи, которая является носителем национальных идей. Рядом с этим подчеркивается важность духовного возрождения нации.

Отмечается, что средством формирования ценностных ориентаций у студенческой молодежи является использование исторического наследия прошлого.

Ссылаясь на научные исследования ученых, которые занимались изучением данной проблемы, сосредоточивается внимание на необходимости вмешательства в воспитательный процесс подрастающего поколения, государственных и общественных структур, использования всех имеющихся средств, которые могут иметь влияние на решение данной проблемы. Поэтому настолько важным (интересным) мнением авторов является включение в воспитательный процесс достопримечательностей истории, на которые так богата Хмельницкая область. Авторы обращают внимание общественности на то, что ряд фортификационных сооружений Хмельниччины имеют непривлекательный вид, находятся в полуразрушенном состоянии и в виде руин, а поэтому нуждаются в больших реставрационных работах и финансовых вложениях.

Возобновление данных достопримечательностей, которые имеют большую героику, проведение экскурсий студенческой молодежи к выдающимся достопримечательностям, история которых является достаточно богатой будет способствовать воспитанию в молодежи чувства патриотизма, любви к родной земле, к богатым народным традициям Подольского края. Это явится также могучим толчком к популяризации туризма на поприщах Хмельниччины.

Ключевые слова: достопримечательности, история, воспитание, общественность, архитектура, студенты, средство, личность, патриотизм, замковые комплексы, туризм.

V. Polischuk, S. Polischuk

Tourist resources of Khmelnytskyi region. Their importance in the formation of social consciousness of student's

Authors of the article pays attention to importance of forming of public consciousness of students, who are the transmitter of national ideas. Next to this, the importance of spiritual revival of nation is underlined.

Based on this, the author of the article marks, the means of formation of value orientations among students is the use of the historical heritage of the past.

The author of the article, alluding to scientific researches of scientists, that engaged in the study of this problem, concentrates attention on the necessity of interference for the educator process of rising generation, state and public structures, uses of all present facilities, that can have an influence on the decision of this problem. Therefore so important (interesting) authors' opinion is plugging in the educator process of sights history, on that so there is the rich Khmelnytsk area.

Authors pay attention to the fact that the number of certification of construction Khmelnytskyi are unsightly, are dilapidated and in ruins, and therefore in need of major restoration work and investment.

Proceeding in these sights, that have a large heroic spirit, realization of excursions of student young people to prominent sights, history of that is rich enough and will assist education in the young feelings of patriotism, love to native land, to rich folk traditions of the Podolsk edge. Except it will be a mighty push to popularization of tourism on the walks of life of Khmelnychyna.

Key words: sights, history, education, public, architecture, students, means, personality, patriotism, lock complexes, tourism.

Отримано 15.08.2018

УДК 378.093:94:378.4(477.43)«20/21»

Ю. А. Хоптяр

ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ КАФЕДРИ «АРХІВОЗНАВСТВА, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ТА ПРАВОВИЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН» (2000-2018 рр.)

У статті аналізується процес утворення та розвитку сучасної кафедри "Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін" історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка. На основі архівних матеріалів, інших опублікованих джерел досліджується історія становлення кафедри, її професорсько-викладацький склад і зміни у ньому впродовж перших десятиліть ХХІ ст., багатопланова діяльність викладачів і лаборантів. Помітне місце у статті відводиться науково-педагогічній роботі завідувача кафедрою (протягом 36-ти років) І.С. Винокура, П.Ф. Щербини, Ю.М. Тарасова та інших науковців. Одним із напрямків наукової роботи викладачів кафедри були археологічні дослідження. Для цього на кафедрі було

утворено спочатку археологічний кабінет, а пізніше – лабораторію, в яких накопичувалися, оброблялися, зберігалися і експонувалися знахідки щорічних археологічних експедицій.

Протягом багатьох років наполегливої праці кафедри, завдяки своєму науково-педагогічному потенціалу трансформувалася у “кузню” наукових кадрів. Через ухвалу планів-проспектів, обґрунтування тез майбутніх дисертацій, наукових звітів про проходження курсів підвищення кваліфікації, надання рецензій та рекомендацій пройшла ціла плеяда випускників, майбутніх відомих науковців. Серед них доктори історичних наук С.Е. Баженова, О.П. Григоренко, О.М. Завальнюк, В.С. Лозовий, В.С. Степанков; кандидати історичних наук – М.І. Алещенко, О.Л. Баженов, А.Л. Глушковецький, А.А. Лубчинський, В.В. Малий, М.Б. Петров, І.В. Рибак, І.В. Сесак, Ю.А. Хоптяр і інші.

За майже 50-ти річну історію кафедри підводяться підсумки діяльності кафедри у різних напрямках: науковому, навчально-виховному, методичному та інших. Визначаються етапи становлення кафедри, а також нові завдання на перспективу.

Ключові слова: археологічні розкопки, вихованці, дослідження, історія кафедри, історичний факультет, навчальний процес, наукова діяльність, реорганізація, перейменування, професорсько-викладацький склад, студентська молодь.

Після проголошення незалежності досить актуальним для України стало питання реформування успадкованої системи освіти і утворення національної вищої школи, яка мала стати локомотивом формування нової української інтелігенції. У вказаний період національне відродження призвело до відновлення в нових історичних умовах пам'яток вищої освіти в Києві, Острозі, Кам'янці-Подільському, де нині діють національні університети. Літопис Кам'янець-Подільського національного університету та його підрозділів – цікавий, змістовний і водночас мало розроблений сюжет, який є складовою частиною історії освітнього поступу українського народу і викликає зацікавлення з боку наукової і освітянської громадськості, підростаючого покоління українців.

Витоки структурних підрозділів університету сягають до 1918 р. – часу заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, складовою якого був історико-філологічний факультет. З того часу університет зазнав численних перейменувань та змін статусів. Однак, історія сучасної кафедри «Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін» розпочинається від першої згадки про кафедри у виші, а саме на початку 1930-х рр. Протягом багатьох десятиліть викладачі кафедри підготували сотні фахівців, істориків, що працювали на теренах батьківщини.

Початок ХХІ ст. позначився новими здобутками викладачів та лаборантів кафедри. За ініціативою кафедри на посаду професора було переведено І.В. Рибачка. У 2001 р. кандидату історичних наук В.С. Прокопчуку було присвоєно вчене звання доцента [3, арк.9]. Для покращення роботи викладачів кафедри завідувач І.С. Винокур не раз наполягав на зменшенні персонального учбо-

вого навантаження, а також збільшення асигнувань на придбання наукової та навчальної літератури [2, арк.9-10].

За вагомий доробок в розвитку історичної науки доктор історичних наук, у 2001 р. професор І.С. Винокур був обраний академіком АНВШ України, а І.В. Рибак та В.С. Прокопчук – членами-кореспондентами УАН [11, с.34].

У 2001 р. кафедрою Східної Європи та археології забезпечувалося викладання ряду навчальних дисциплін, а саме: «Історія народів Росії від найдавніших часів до кінця XVI ст.»; «Історія народів Росії XVII – XVIII ст.»; «Історія народів Росії XIX ст.»; «Історія народів Росії XX – XXI ст.»; «Допоміжні історичні дисципліни»; «Джерелознавство історії народів Росії»; «Історіографія народів Росії»; «Людина і світ». Крім того, викладалися предмети юридичного циклу: «Основи української держави і права»; «Теорія держави і права»; «Державне право»; «Кримінальне право»; «Конституційне право» (на всіх факультетах). До того ж проводилися спецкурси і спецсемінари: «Археологія та історія давніх східних слов'ян»; «Розвиток капіталізму в Росії»; «Історія правових учень»; «Історичне краєзнавство Поділля»; «Сталінізм: генеза і суть»; «Відбудова народного господарства у 1945–1950 рр.» [4, арк.1].

Важливе місце у професійному і методичному забезпеченні підготовки майбутніх спеціалістів займало виконання студентами курсових і дипломних робіт. У 2001-2002 рр. на високому фаховому рівні виконали курсові роботи студенти III-го курсу: І.І. Брорвець на тему «Давньоруське феодальне місто»; Л.О. Качура «Діяльність декабристів в Росії і в Україні»; О.А. Яворська «Лютнева революція 1917 р.»; Л.А. Михайлюк «Колективізація одноосібних господарств на Поділлі» і інші. Серед дипломників, які одержали оцінку «відмінно» були: С.С. Бортник на тему «Дохристиянські вірування східних слов'ян»; Б.О. Пажимський «Палацово-паркові комплекси Хмельниччини (кінець XVIII – XIX ст.)»; М.І. Гамор «Курська битва в історії Другої світової війни»; Р.В. Козак «Історія міста Лянцкорунь до 1917 р.»; С.П. Домков «Історія с. Великий Жванчик» та інші [4, арк.2].

У 2002 р. силами викладачів кафедри проводився методичний семінар з ряду проблем: «Проблеми походження і ранньої історії східних слов'ян» (проф. І.С. Винокур); «Проблеми історії Східної Європи XX ст.» (проф. І.В. Рибак); «Проблеми історії Східної Європи періоду розвиненого феодалізму» (доц. О.Т. Щур); «Проблеми викладання дисциплін юридичного циклу» (доц. Ю.А. Хоптяр); «Методичне забезпечення лекцій і практичних занять» (доц. А.Ф. Гуцал, В.А. Радіоненко) [4, арк.3]. Викладачами кафедри почала застосовуватись модульно-предметна та рейтингова система в оцінці знань. Позитивний досвід у цьому накопили професор І.В. Рибак і доцент Ю.А. Хоптяр, а видані ними навчальні посібники широко використовувалися студентами, у тому числі в інших навчальних закладах [4, арк.4].

Період початку нового тисячоліття відзначався підвищенням комп'ютерної грамотності, тому доц. А.Ф. Гуцал, В.А. Радіоненко,

зав. археологічної лабораторії В.П. Мегей і ст. лаборант С.М. Костюк удосконалювали уміння користуватись комп'ютером на спеціальних курсах при фізико-математичному факультеті. Важливо, що на історичному факультеті запрацював комп'ютерний клас, що сприяв оволодінню студентами необхідними навичками з використання комп'ютера у навчанні та наукових дослідженнях. До недоліків в організації навчального процесу у 2001–2002 рр. завідувачем кафедрою визначалися випадки несвоєчасного проведення заліків (викладач В.А. Талько) [4, арк.4, 5].

Викладачі кафедри брали активну участь у профорієнтаційній роботі, залучаючи на історичний факультет випускників шкіл, які зацікавлені у здобутті історичного фаху. Під час проведення педагогічної практики у школах проводиться профорієнтаційна робота серед старшокласників. У цій справі помітний був вплив загального керівника педагогічною практикою (з 2000 р. до цього працював Б.М. Кушнір), досвідченого педагога-методиста, випускника історичного факультету, а нині його декана В.А. Дубінського [3, арк.7]. Крім того, учнів шкіл області залучали до участі в археологічних дослідженнях, які проводила кафедра. Так, у 2002 р. учні брали участь у розкопках давньоруського городища с. Губин, Старокостянтинівського району, а також під час дослідження курганів ранньо-скіфського часу поблизу с. Чабанівка Кам'янець-Подільського району. Також залучали на історичний факультет учасників конкурсів наукових українських робіт по лінії Малої академії. Викладачі І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, І.В. Рибак, Ю.А. Хоптяр, брали участь у підготовці та проведенні вказаних конкурсів у Хмельницькій області [4, арк.5].

У 2001-2002 навчальному році викладачі кафедри опублікували 54 наукові праці обсягом 91 др. арк. Із них дві монографії (І.В. Рибак, А.Г. Матвеев «Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині; В.С. Прокопчук «Два села – одна доля»); два навчальних посібники (В.С. Прокопчук, Т.К. Прокопчук «Подільські колядки, щедрівки, гаївки»; «Археологія України» 2-ге видання (автори І.С. Винокур, Д.Я. Телегін)). Крім того, підготовлено до перевидання підручник для 7-го класу «Історія України» (автори С.В. Трубочанінов, І.С. Винокур) [4, арк.9].

У 2002 р. склад кафедри поповнив кандидат історичних наук В.О. Савчук (за сумісництвом), який одночасно обіймав посаду проректора з міжнародних відносин, зв'язків з органами влади, управління та засобами масової інформації. Повернувшись до рідного міста вже відомим вченим і організатором історико-краєзнавчого руху, він зосередив свої зусилля на ретельному виконанні своїх службових обов'язків, але при цьому залишався, як і раніше, самовідданим діячем історико-краєзнавчого руху, поповнивши когорту науковців, які присвятили себе історичній регіоналістиці, поділезнавству. В колектив кафедри влився швидко і без будь-яких труднощів, підсиливши потужне ядро керівного складу університету і, більш як за десять років, встиг зробити чимало цінного для його користі та авторитету [13, с.424].

Із настанням нового тисячоліття проходило чергове перейменування кафедри. Очевидно, що на цей процес мали вплив певні політичні мотиви. Під назвою історії країн Східної Європи та археології кафедра функціонувала ще до 2003 р., проте була перейменована знову (як в 1952–1956 рр.) у кафедру народів Росії і спеціальних історичних дисциплін.

Нове тисячоліття поставило перед викладачами нові завдання в науковій та педагогічній сферах, які сьогодні успішно вирішуються. В січні 2002 р. колегія Міністерства освіти й науки України офіційно призначила професора О.М. Завальнюка ректором Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Дбаючи про матеріальну базу факультету, зусиллями ректора університету професора О.М. Завальнюка, декана історичного факультету професора С.А. Копилова та професора кафедри Ю.А. Хоптяра у 2003 р. було заново створено кабінет правознавства, що помітно вплинуло на якість викладання правових дисциплін кафедри [11, с.41]. Старий кабінет права, створений ще у 1986 р., морально і фізично застарів і тому потребував модернізації.

В умовах сьогодення, коли ставляться жорсткі вимоги, щодо якісного складу викладачів кафедри, проходило інтенсивне зростання кваліфікації науково-педагогічних працівників. Оновлення назви кафедри у 2003 р. співпало з початком оновленням її викладацького складу – на кафедрі розпочав роботу А.А. Лубчинський. Одразу два викладачі поповнили склад кафедри у 2004 р. – В.І. Адамовський та О.Л. Баженов, а з 2007 р. – А.Л. Глушковецький. З 2003 р. працює на кафедрі старший лаборант В.Ф. Неборак, а з 2007 р. посаду завідувача науково-дослідною лабораторією археології обійняв старший лаборант В.А. Гуцаа.

Молоді викладачі задовго до початку роботи на кафедрі займалися науково-дослідною роботою, що незабаром логічно завершилася захистом дисертацій. Так, у 2004 р. кандидатську дисертацію на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України успішно захистив В.І. Адамовський “Депортація населення України в I пол. XX ст.: причини, наслідки, шляхи повернення на батьківщину”, у 2005 р. – О.Л. Баженов “Давньоруське пониззя серед. XII – серед. XIII ст.: соціально-економічний, військово-політичний, культурно-духовний аспекти”, у 2006 р. – А.А. Лубчинський “Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х рр. XX ст.”, у 2008 р. – А.Л. Глушковецький “Вибори до Державної думи і встановлення парламентаризму в Російській імперії (1906–1912 рр.) (На матеріалах Подільської губернії)”. 20 лютого 2009 р. значним доктором до наукових здобутків кафедри став захист докторської дисертації В.С. Прокончуком на засіданні спеціалізованої вченої ради в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. У тому ж році в Кам'янець-Подільському видавництві «Оюм» побачила світ монографія Віктора Степановича «Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х рр. XX – початку XXI ст.» [12, с.10].

Тривав кваліфікаційний ріст науковців кафедри. У 2006 р. вчена рада Кам'янець-Подільського Державного університету за успішну навчально-виховну та науково-дослідну працю обрала на посаду професора кафедри Ю.А. Хоптяра [15, с.8], а в 2009 р. – В.В. Малого [8, с.10].

Одним із пріоритетних напрямків діяльності викладачів кафедри залишалася археологія. Протягом початку 2000-х рр. І.С. Винокур разом із своїми учнями В.П. Мегеєм, О.І. Журком проводив розкопки на місці городища літописного болохівського м. Губина, що в Старокостянтинівському районі Хмельницької області, і виявив надзвичайно цінні й цікаві знахідки щодо історичної топографії, конструкції фортифікаційних споруд, житлових будинків XII – XIII ст. (2004 р.) [5, арк.62]. Результати археологічного дослідження одного з важливіших центрів Болохівської землі знайшли глибокий аналіз у колективній монографії (І.С. Винокур, О.І. Журко, В.П. Мегей, В.І. Якубовський) «Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля» (2004) [10, с.204–205].

Викладачі кафедри, її оновлений склад, підтримуючи давні кафедральні традиції, досягли помітних результатів у науковій діяльності, що дало можливість кілька років виборювати університетську першість серед кафедр університету. Побачили світ нові монографічні дослідження і навчальні посібники: І.С. Винокур «Черняхівська культура: витоки і доля», І.В. Рибак «Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.)», Ю.А. Хоптяр «Основи конституційного права» (2000), А.Ф. Гуцал «Давні міри, число та календар. Матеріали курсу лекцій для студентів історичного факультету «Допоміжні історичні дисципліни» (2001), Ю.А. Хоптяр «Основи права (Курс лекцій)» (2002) [11, с.13], Ю.А. Хоптяр (у співавторстві) «Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району» (2004) [15, с.21], В.С. Прокопчука «Під егідою Українського комітету красзнавства» (2004) [12, с.9].

У січні 2005 р. на кафедру уже не вперше надійшов лист-звернення від начальника обласного відділу освіти і науки Хмельницької області В.І. Войтенка з проханням взяти участь у рецензуванні наукових робіт учнів по лінії Малої Академії Наук (МАН) та роботі у журі конкурсу. Тоді кафедру у даному заході представляли І.С. Винокур і А.Ф. Гуцал [1, арк.30]. З того часу постійно відбуваються подібні заходи і викладачі кафедри Ю.А. Хоптяр, А.Ф. Гуцал, А.Л. Глушковецький і інші докладають зусиль для забезпечення проведення учнівського конкурсу.

Тим часом життя вносило свої корективи і після 36-літнього перебування на посаді завдувача кафедри І.С. Винокур у липні 2005 р. перейшов на постійну роботу до м. Києва у Славистичний університет, де очолив кафедру країнознавства. І у цей, дуже короткий за часом, київський період життя і науково-педагогічної діяльності, І.С. Винокур на знижував темпів. Не бажаючи поривати зв'язки з кафедрою історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін К-ПНУ, І.С. Винокур погодинно викладав курс

археології на історичному факультеті. Востаннє Іон Срулевич приїжджав до м. Кам'янця-Подільського у серпні 2006 р. Перед тим, у березні вичитав теоретичний курс з археології, а у липні-серпні, уже практично, очолював чергову 43-ю археологічну експедицію на розкопках Губинського городища. 19 вересня 2006 р. І.С. Винокур, через важку хворобу, відійшов у вічність.

Ректор університету академік АНВШ України О.М. Завальнюк новим завідувачем на початку 2005–2006 навчального року призначив кандидата історичних наук, професора І.В. Рибака, який працював на цій посаді 12 років.

Новопризначений завідувач кафедрою, враховуючи традиції, одразу включився у роботу. Пріоритетним напрямком діяльності залишалася науково-дослідна робота, а також праця над проведення процедури ліцензування магістратури за спеціальністю 8.02030203 “Архівознавство” та спеціалізацію “Правознавство”. У зв'язку з цим на базі кафедри було проведено ряд конференцій самого представницького рівня. Так, міжнародні науково-практичні конференції “Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків і сучасність” пройшли 14-15 травня 2005 р. та 5-6 жовтня 2006 р. З успіхом 20-21 вересня 2012 р. пройшла Всеукраїнська науково-практична конференція: “Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України”, яку кафедра організувала разом з керівництвом Держархіву Хмельницької області на чолі з його директором, випускником історичного факультету (1982 р.), кандидатом історичних наук В.Г. Байдичем [14].

Уже кілька років поспіль викладачі кафедри А.Ф. Гуцал, О.М. Федьков, О.Л. Баженов, Ю.А. Хоптяр, В.А. Гуцал організують Всеукраїнські студентські археологічні конференції, матеріали яких публікуються у збірниках матеріалів, остання з яких з успіхом пройшла у травні 2018 р.

Кафедра продовжувала відзначатися підготовкою та виданням все нових і нових монографій, підручників та посібників викладачами кафедри, запроваджувати нові спецкурси. На той час побачили світ роботи авторів: І.В. Рибака “Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях” (2005) [9, с.549], В.С. Прокопчука “Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту” (2005), Ю.А. Хоптяра “Етнологія” (2005) [9, с.550], В. С. Прокопчука “Дунаєвечина в іменах” (2006) [9, с.552], А.Ф. Гуцала “Давні календарні міри, монети та письмо” (2006), В.В. Малого “Історія народів Росії (1861–1917 рр.)” (2006), І.В. Рибака “Історія народів Росії нової доби (початок ХІХ – ХХ ст.)” (2006), І.В. Рибака “Новітня історія Росії радянської доби (1917–1941 рр.)”, Ю.А. Хоптяра “Історія Росії ХVІІІ ст.” (2006), В.І. Адамовського «Ешелони у вічність. Депортація населення України у І-й половині ХХ ст.» (2007), В.С. Прокопчука (у співавторстві) «Дунаєвечина в іменах: Біобібліографічний довідник» (2007), Ю.А. Хоптяра «Ро-488

довід Хоптярів» (2007), І.В. Рибак «Новітня історія радянської доби 1917–1991 рр.» (2007), І.В. Рибак «Хмельниччина. Наш край в історії України» (2007), В.В. Малого «Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр.» (2008), В.С. Прокопчука «Інституалізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х рр. XX – XXI ст.: етапи, форми, напрямки діяльності» (2008), В.С. Прокопчука «Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти» (2008), В.С. Прокопчука «Я спасіння шукав для народу (Мелентій Смотрицький в долі України)» (2008), В.С. Прокопчука (у співавторстві) «Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: Історичний нарис» (2008), В.О. Савчука «Досвід міжнародної діяльності Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: здобутки і перспективи» (2008), І.В. Рибак «Індивідуальне фермерське господарство Поділля у добу НЕПУ» (2008), В.В. Малого «Історія народів Росії XIX ст. (до 1861 р.)» (2008), Ю.А. Хоптяра «Етнологія. (Вид.-2-е)» (2008), Ю.А. Хоптяра «Історична термінологія» (2008) [9, с.543-582], В.С. Прокопчука (у співавторстві) «Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту» (2009), О.А. Баженова «Історія та культура Давньоруського пониззя» (2009), Ю.А. Хоптяра «Історична термінологія (Вид.-2-е)» (2009). У 2008 р. на історичному факультеті було запроваджено спецкурс «Історія українського конституціоналізму», який підготував професор Ю.А. Хоптяр [9, с.13].

Викладачі кафедри не залишались осторонь відносно участі у загальнодержавних колективних історичних проектах, як, наприклад, створення енциклопедичних видань, довідників, збірників документів та інше. Так, серед багаточисельного авторського колективу істориків України та зарубіжжя 11-томної «Енциклопедії історії України» знаходяться професори І.В. Рибак [16, с.63-64] та Ю.А. Хоптяр [17, с.858-860]. Публікація І.В. Рибак в «Енциклопедії історії України» (2007) стосується історії м. Кам'янця-Подільського, а Ю.А. Хоптяра (2012) – постаті Столипін П.А. та його аграрної реформи.

Важливим напрямком діяльності викладачів кафедри стала краєзнавча робота в межах створеної ще на початку 1990-х рр. Всеукраїнської спілки краєзнавців. Усі викладачі вступивши до її лав активно сприяють краєзнавчому руху. Особливо у цьому напрямку проявив себе В.С. Прокопчук, який стояв біля витоків створення спілки, а також у 2008 р. його обрали заступником голови Хмельницької обласної організації НСКУ Л.В. Баженова [12, с.31].

З часом до кінця першого десятиліття 2000-х рр. літні викладачі кафедри пішли на заслужений відпочинок а саме: В.А. Радіоненко, І.С. Філімонов, І.І. Мозолевський. Перейшли на інше місце роботи: В.О. Коротун, О.С. Озімовський, С.Б. Почапінський, В.А. Талько. Нажаль перше десятиліття не обійшлося без втрат. Відійшли у вічність В.В. Малий (1960–2010), О.Т. Щур (1929–2012). Тому кафедра потребувала розширення і на ній у 2010 р. з'явилися нові викладачі: асистенти Н.С. Рибак і Р.П. Сімко, стар-

ший викладач А.Ю. Матвеев, професор В.І. Якубовський (за сумісництвом) [6, арк.2], щоправда працювали вони лише протягом кількох років, після чого змінили місце роботи.

У другому десятилітті викладачі кафедри не знижували оберт наукової діяльності. У цей час світ побачили нові праці: А.Л. Глушковецького «Демографія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії в Державних думах Російської імперії» (2010), В.С. Прокопчука «Шкільне краєзнавство» (2010), В.С. Прокопчука (у співавторстві) «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область: колективна монографія» (2010), Ю.А. Хоптяра «Етнологія. (Вид. 3-є)» (2010), Ю.А. Хоптяра «Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)» (2010), Ю.А. Хоптяра, В.І. Адамовського «Основи правознавства» (2011), В.С. Прокопчука «Дунаєвщина: край і люди. Монографія» (2013), Ю.А. Хоптяра «Наукова інформація в архівній справі» (2013), В.С. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» (2-е, доповнене видання) (2014), «Дунаєвський архів» (2015), О.Л. Баженова «Історія первісного суспільства» (2016), В.С. Прокопчука (у співавторстві) «Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст.» (2016), «Бібліотеки Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.» (2016). У 2017 р. побачила світ монографія О.М. Федькова «Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках політичної ідентичності».

Вказаний період відзначався подіями пов'язаними з модернізацією навчально-виховного процесу в світлі прийняття нового законодавства про освіту. Кафедри історичного факультету перейшли на нові програми навчання. Зникали одні навчальні дисципліни, збільшувалися години на викладання інших предметів і інше. Звичайно, що від завідувача кафедри І.В. Рибак складні процеси вимагали особливого напруження... Загалом наукова, навчальна діяльність І.В. Рибак припала на складні і важкі часи: розпад СРСР, гіперінфляція, безгрошів'я. Був час, коли викладачі навчального закладу переживали скруту, не отримували зарплату, але в цих нелегких умовах І.В. Рибаку вдалося чимало зробити. За період роботи в університеті він взяв участь у 134 міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях, опублікував 302 наукові праці. Копітка робота з джерелами, документами та знахідками залишається за лаштунками видимого ракурсу, але, водночас, без якої не було б основи для формування самодостатньої особистості. Така кипуча діяльність завідувача та викладачів дозволила кафедрі у 2005–2015 рр. входити до десятки кращих, а в 2011 р. вибороти перше місце в загальному університетському рейтингу. Більше того, такий науковий доробок кафедри прославляв наш університет загалом, що зробило можливим займати поважні місця у загальнодержавному рейтингу кращих вузів України. У матеріалах протоколів кафедри знаходимо відомості про те, що найкращих результатів у науково-дослідній роботі досягли професори В.С. Прокопчук, І.В. Рибак, Ю.А. Хоптяр, доцент В.О. Савчук [6, арк.23].

Ще у 2010 р. за рішенням вченої ради університету запроваджувалася практика створення навчальних посібників на електронних носіях. Одним із перших таких посібників стали «Етнологія», «Історія Росії XVII – XVIII ст.», «Історична термінологія», «Основи Правознавства» та інші за авторством професора Ю.А. Хоптяра [6, арк.24].

Свідченням фахового зростання викладачів кафедри у 2011 р. стало прийняття рішення рекомендувати вченій раді університету обрати на посаду доцентів (терміном на 7 років) старших викладачів А.Л. Глушковецького та А.А. Лубчинського [6, арк.32, 42], яких у 2018 р. переобрали на черговий термін.

У вересні 2012 р. на посаду ректора університету було обрано професора С.А. Копилова, який тримав кафедральні проблеми в постійному полі зору, вирішував різні питання їх життєдіяльності.

Чергова реорганізація кафедри припала на 2014 р., тоді, в зв'язку з агресією Росії та розв'язання гібридної війни в Криму і на Донбасі, змінилася назва кафедри, яка здобула сучасне звучання – кафедра «Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін».

І знову втрати не обійшли колектив кафедри. 23 квітня 2017 р. після важкої і тривалої хвороби відійшов у вічність завідувач кафедри І.В. Рибак (1951-2017). Рівно через рік, на роковини покійного І.В. Рибак у його рідному с. Зіньків Віньковецького району Хмельницької області проходили науково-педагогічні читання «Іван Васильович Рибак – науковець, освітянин, людина». На цей форум прибули ректор проф. С.А. Копилов, доктори історичних наук, професори Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький, В.С. Прокопчук, В.С. Степанков, О.М. Федьков, А.Г. Філінюк, кандидати історичних наук В.І. Адамовський, О.Л. Баженов, А.Л. Глушковецький, А.А. Лубчинський, Ю.А. Хоптяр, доцент А.Ф. Гуцал працівники кафедри В.А. Гуцал, В.Ф. Небрак і інші. У школі, де навчався І.В. Рибак (директор О. Островський – випускник факультету 1996 р.), розпочалися науково-педагогічні читання. Після вступного слова кандидата історичних наук, доцента, декана історичного факультету В.А. Дубінського, були виголошені доповіді: доктора історичних наук, професора кафедри історії України, академіка АНВО О.М. Завальнюка «Основні етапи життя і діяльності професора І.В. Рибак»; доктора історичних наук, професора кафедри всесвітньої історії, ректора університету С.А. Копилов «Історичні погляди професора І.В. Рибак»; кандидата історичних наук, професора кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Ю.А. Хоптяра «Професор І.В. Рибак – завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін». У виступах-спогадах прозвучали промови: доктора історичних наук, професора кафедри всесвітньої історії, академіка УАІН Л.В. Баженова, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії, академіка УАІН В.С. Степанкова, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України, академіка УНВО А.Г. Філінюка, кандидата історичних

наук, доцента кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін А.А. Лубчинського, доктора історичних наук, доцента кафедри історії України О.Б. Комарницького. Після виступів, офіційна частина була продовжена у дворі школи, де на її фасаді, перед центральним входом, відкрили меморіальну дошку присвячену І.В. Рибаку. Із мармурового зображення він від тепер і довічно буде зустрічати першокласників і проводити випускників, щоденно дарувати щирю посмішку на фоні вишиванки з усіма з ким зустрінеться поглядами...

У травні 2017 р. за наказом ректора університету професора С.А. Копилова посаду завідувача зайняв на той час кандидат, а нині доктор історичних наук, професор О.М. Федьков, який 22 грудня 2017 р. на спеціалізованій вченій раді Інституту Історії України НАН України успішно захистив докторську дисертацію на тему: «Українська соціал-демократична спілка в суспільному житті Наддніпрянської України початку ХХ ст.».

В умовах сьогодення на кафедрі проводиться певна робота щодо запровадження сучасних технологій, інноваційних ідей у викладанні фахових дисциплін. Втілюється розвиваюче навчання відповідно до технології структурного формування знань майбутніх істориків. Використовується рейтингова система в оцінці знань студентів. Викладачами кафедри проводилися відкриті лекції: «Хід військових операцій під час громадянської війни» (проф. Ю.А. Хоптяр), «Історія вчень про державу і право» (доц. В.І. Адамовський), «Конституція України – основний закон держави» (доц. А.А. Лубчинський) і інші [7, арк.87-88].

Нарощується профорієнтаційна робота серед учнів старших класів під час педагогічної практики та спеціальних виїздах викладачів у школи Хмельницької та інших областей. Так, А.А. Глушковецький проводив профорієнтаційну роботу у школах м. Кам'янця-Подільського, А.Ф. Гуцал – у Чемеровецькому та Городоцькому районах, Ю.А. Хоптяр – у Ярмолинецькому та Кам'янець-Подільському районах, [7, арк.89].

Традиційно викладачі кафедри організують проведення археологічної практики. У літньому сезоні 2017 р. археологічні дослідження проходили у с. Губин Старокостянтинівського району, с. Іванківці Городоцького району та у м. Кам'янці-Подільському [7, арк.100].

Із відкриттям спеціальності «Архівознавство» магістрантам організовується практика в архівних установах області під керівництвом Ю.А. Хоптяра. В ході практики магістранти здобувають необхідні навички відносно організації архівної справи, збереження, видачі та зберігання архівних документів [7, арк.101].

У наш час на кафедрі працює 10 працівників у тому числі 8 науково-педагогічних працівників: 7 штатних і 1 на умовах сумісництва. Із них 1 доктор історичних наук, 7 кандидатів історичних наук, 2 професора кафедри, 5 доцентів, 1 старший викладач, 1 ст. лаборант, 1 завідувач науково-дослідною лабораторією.

Колектив кафедри “Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін складають”:

1. Федьков Олександр Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри.
2. Хоптяр Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, професор кафедри.
3. Гуцал Анатолій Федорович – доцент.
4. Адамовський Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент.
5. Баженов Олександр Львович – кандидат історичних наук, доцент.
6. Глушковецький Анатолій Леонідович – кандидат історичних наук, доцент.
7. Лубчинський Андрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент.
8. Клімчук Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, старший викладач (за сумісництвом).
9. Гуцал Віталій Анатолійович – завідувач науково-дослідною лабораторією археології.
10. Неборак Валентина Федорівна – старший лаборант.

Кафедра забезпечує викладання 25 нормативних навчальних курсів, 4 спецкурсів і спецсеінарів. Викладачі кафедри проводять значну роботу щодо забезпечення навчального процесу авторськими підручниками та посібниками (В.І. Адамовський, О.Л. Баженов, А.Л. Глушковецький, А.Ф. Гуцал, А.А. Лубчинський, О.М. Федьков, Ю.А. Хоптяр). Більшість навчальних посібників рекомендовано Міністерством освіти і науки України для впровадження у навчальний процес.

Науково-педагогічний колектив та аспіранти кафедри активно займаються науково-дослідною роботою, оприлюднюють результати дослідницьких пошуків у фахових журналах та збірниках наукових праць, беруть участь у конференціях, конгресах, семінарах. Усі викладачі із вченими ступенями мають свої монографії. Лише за останніх п'ять років науковий доробок членів кафедри склав понад 523 друковані аркуші. На кафедрі постійно рецензуються дисертації та автореферати дисертантів. Викладачі здійснюють наукове керівництво дисертаціями, магістерськими, дипломними, бакалаврськими, курсовими роботами.

Викладачі кафедри “Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих” дисциплін систематично підвищують свою професійну майстерність. Упродовж останнього часу викладачі пройшли планове підвищення кваліфікації, зокрема, доцент А.Л. Глушковецький стажувався у Житомирському державному університеті імені Івана Франка, професор Ю.А. Хоптяр – Прикарпатському державному університеті імені Василя Стефаника. Завершили навчання в докторантурі доценти В.І. Адамовський та О.Л. Баженов.

Нарощується науковий потенціал кафедри. 27 червня 2018 р. на засіданні кафедри пройшов попередній захист кандидатської дисертації на тему: «Професор І.С. Винокур у науково-освітньому

і громадському житті України (1950-ті – 2006 рр.)» В.А. Гуцал. Робота виконувалася під керівництвом професора С.А. Копилова.

На превеликий жаль в останні кілька років намітилися певні негативні тенденції, пов'язані із загальним станом держави Україна, що виборює свою незалежність у гібридній війні з РФ. Постійне скорочення фінансування освітньої галузі привело до скорочення державних місць для студентів I курсу, що з часом відбилося на загальній кількості студентів, а відтак на фінансуванні роботи викладачів. Щорічне підвищення вимог до вступу, зростання плати за навчання обмежують можливості вчорашніх школярів здобувати вищу освіту. З тривогою ми стаємо свідками і інших негативних явищ: втрата вихованцями мотивації до навчання, а звідси слабка підготовка до занять, чисельні їх пропуски, стрімке згорання заочного навчання і інше. І все ж попри далеко не повне навантаження, малі зарплати, викладачі кафедри самовіддано намагаються виконувати свої посадові обов'язки, підтримуючи на ентузіазмі, багаторічне високе реноме рідної кафедри.

Кафедра "Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін" неодноразово виборювала першість серед більш ніж 40 кафедр нашого університету, у той же час, попри вагомі здобутки, колектив кафедри не зупиняється на досягнутому. Так, не в останню чергу, завдяки напруженій роботі викладачів кафедри, нещодавно нашому університету вдалося успішно завершити процедуру ліцензування магістратури за спеціальністю 8.02030203 "Архівознавство", а також отримати спеціалізацію "Правознавство".

Завдяки своєму науково-педагогічному потенціалу кафедра трансформувалася у "кузню" наукових кадрів. Через ухвалу планів-проспектів, обґрунтувань тез майбутніх дисертацій, наукових звітів про проходження курсів підвищення кваліфікації, надання рецензій та рекомендацій пройшла ціла плеяда маститих науковців. Серед яких *доктори історичних наук* Л.В. Баженов, С.Е. Баженова, С.О. Борисевич, В.Ю. Васильєв, С.Г. Вонсович, О.П. Григоренко, О.М. Завальнюк, О.С. Каденюк, А.А. Криськов, В.С. Лозовий, В.В. Марчук, В.С. Прокопчук, В.С. Степанков, Ю.В. Телячий, О.М. Федьков, А.Г. Філінюк, П.Ф. Щербина, *кандидати історичних наук* – О.Б. Айвазян, М.І. Алещенко, О.Л. Баженов, В.Г. Байдич, Г.Б. Вонсович, А.Л. Глушковецький, А.О. Гуменюк, А.А. Лубчинський, А.І. Мамалига, В.В. Малий, М.Б. Петров, І.В. Рибак, І.В. Сесак, Б.С. Строцинь, С.В. Трубочанінов, А.Ю. Хоптяр, Ю.А. Хоптяр і інші.

На порозі відзначення 100-річчя заснування державного університету в Кам'янці-Подільському пріоритетними напрямками прогресу кафедри "Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін" визначаються: підготовка спеціалістів університетських спеціальностей "Історія", "Політологія", "Архівознавство", "Правознавство"; формування сталого колективу науково-педагогічних працівників високої кваліфікації шляхом підвищення фахового рівня штатних науково-педагогічних працівників; підвищення ефективності навчального процесу, якості навчання та навчальної дисципліни; прискорення навчально-методичного за-

безпечення шляхом підготовки навчально-методичних комплексів з основних нормативних курсів з метою забезпечення ними кожного студента денної і заочної форми навчання; поліпшення умов та безпеки праці, навчання та проживання працівників, студентів; підвищення ефективності науково-дослідної діяльності шляхом підтримки учасників різних наукових проектів, археологічної експедиції, археологічної лабораторії, а також викладачів, котрі активно працюють в науковій сфері; поліпшення форм виховної, культурно-просвітницької діяльності та організації культурно-масових заходів за місцем навчання і проживання студентів; підвищення ролі громадського самоврядування та розвитку його ініціатив.

Нині в умовах жорсткої конкуренції на ринку освіти лише постійний розвиток, врахування найновіших навчальних та методичних технологій, оновлення бази, забезпечення надходження найновішої історичної літератури, розвиток форм співпраці з іншими ВНЗ як в Україні, так і за її межами забезпечить високий рівень викладання предметів що обслуговують викладачі кафедри “Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін”.

Таким чином, сучасна кафедра “Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін”, крокуючи в ногу з історією університету, історичного факультету пройшла славний історичний шлях, а її попередніми названими були:

1. Кафедра історії – 1930–1952 рр. (крім 1941–1944 рр.);
2. Кафедра історії народів Росії – 1952–1956 рр. (завідувач І.С. Зеленюк);
3. Кафедра історії – 1956–1968 рр. (з 1962 р. завідувач Л.А. Коваленко);
4. Кафедра історії СРСР і УРСР – 1969–1991 рр. (завідувач І.С. Винокур);
5. Кафедра історії країн Східної Європи та археології – 1991–2003 рр. (завідувач І.С. Винокур);
6. Кафедра історії народів Росії та археології – 2003–2014 рр. (завідувачі: І.С. Винокур, І.В. Рибак з 2005 р.);
7. Кафедра “Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін” – 2014–2017 рр. (завідувачі: І.В. Рибак, О.М. Федьков з 2017 р.).

За свою майже 90-літню історію кафедра має чимало яскравих здобутків, проте попереду нелегка праця, спрямована на підготовку висококваліфікованих кадрів: істориків, археологів, архівістів, правовиків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 64.
2. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 319.
3. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 462.
4. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 616.
5. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1026.
6. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1754.
7. Архів К-ПНУ імені Івана Огієнка. Ф. 10. Оп. 2-П. Спр. 4208.

8. Василь Малий – людина, педагог, вчений / [уклад. О.Б. Комарніцький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 60 с.
9. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України / [О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 928 с.
10. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; [укл.: О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, О.Б. Комарніцький]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.
11. Копилов С.А., Газін В.В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 76 с.
12. Копилов С.А. Віктор Степанович Прокопчук (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя педагогічної та наукової діяльності): довідково-бібліографічне видання / [С.А. Копилов, І.М. Конет]. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2014. 188 с.
13. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. Т. 9. С. 419-429.
14. Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. 388 с.
15. Юрій Анатолійович Хоптяр (до 55-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності): біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка; [редкол.: С.А. Копилов, Л.В. Каїмчук (відп. ред.) та ін.; уклад.: В.Г. Байдич, О.Г. Погорілець]. (Серія "Постаті в освіті і науці"; Вип. 22). Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2016. 52 с.
16. Енциклопедія історії України: В 10 т. / [авт. В.А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. 518 с.
17. Енциклопедія історії України: В 10 т. / [авт. В.А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил. 929 с.

Ю. А. Хоптяр

Достижения и перспективы кафедры «Архивоведения, специальных исторических и правоведческих дисциплин» (2000-2018 гг.)

В издании анализируется процесс образования и развития современной кафедры «Архивоведения, специальных исторических и правоведческих дисциплин» исторического факультета К-ПНУ имени Ивана Огиенко. На основании архивных материалов, других опубликованных источников, исследуется история становления кафедры, её профессорско-преподавательский состав и изменения в нём на протяжении двух десятилетий XXI в., многогранная деятельность преподавателей и лаборантов. Видное место в статье посвящено научно-педагогической работе заведующего кафедрой (на протяжении 36-ти лет) И.С. Винокура, П.Ф. Щербинь, Ю.М. Тарасова и других учёных. Одним из направлений научной работы преподавателей кафедры были археологические исследования. Для этого на кафедре было образовано, сначала археологический кабинет, а позже – лабораторию, в которых накапливались, обрабатывались, сохранялись и экспонировались находки ежегодных археологических экспедиций.

На протяженні многих лет настойчивого труда кафедра, благодаря своему научно-педагогическому потенциалу трансформировалась в «кузницу» научных кадров. Путём принятия планов-перспектив, обоснования тезисов будущих диссертаций, научных отчётов о курсах повышения квалификации, подготовку рецензий и рекомендаций прошла целая плеяда выпускников, будущих известных учёных. Среди них доктора исторических наук Л.В. Баженов, С.Э. Баженова, А.П. Григоренко, А.М. Завальнюк, В.С. Лозовый, В.С. Степанков; кандидаты исторических наук – М.И. Алещенко, А.Л. Баженов, А.Л. Глушковецкий, А.А. Лубчинский, В.В. Мальный, Н.Б. Петров, И.В. Рыбак, И.В. Сесак, Ю.А. Хоптяр и другие.

За почти два последних десятилетия истории кафедры подводятся итоги деятельности её преподавателей в разных направлениях: научном, учебно-воспитательном, организационно-методическом и других. Определяются новые задачи на перспективу.

Ключевые слова: археологические раскопки, воспитанники, исследования, история кафедры, исторический факультет, учебный процесс, научная деятельность, реорганизация, переименование, профессорско-преподавательский состав, студенческая молодежь.

Y. A. Khoptiar

**«Archives study, special historical and jurisprudential subjects»
department's achievements and perspective (2000-2018)**

The article deals with the process of creation and foundation of the modern «Archives study, special historical and jurisprudential subjects» department of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University's Historical Faculty. Based on archive documents and other published sources of information the history of department development, its professors and lecturers staff, which has been changing for fifty years, the activity of lecturers and laboratory assistants was investigated. The remarkable scientific and pedagogical activity of the heads of the department (during the period of thirty-six years) such as I.S. Vynokur, P.F. Shcherbyna, Y.M. Tarasov and other scientists. Archaeological investigation became one of the scientific topics. The archaeological study was created and then it has been transformed into laboratory since the 1st of October in 1971 where archaeological findings were studied and exhibited. The department was transformed into the «smithy» of new scientific stuff during the many years of hard work. The whole brilliant group of well-known scientists started their theses in this department: Doctors of Historical Sciences S.E. Bazhenova, O.P. Hryhorenko, O.M. Zavalniuk, V.S. Lozovyyi, V.S. Stepankov; Candidates of Historical Scientists – M.A. Aleshchenko, O.L. Bazhenov, A.L. Hlushkovetskyi, A.A. Lybchynskyi, V.V. Malyi, M.B. Petrov, I.V. Rybak, I.V. Sesak, Y.A. Khoptiar etc.

The scientific and methodical achievements of the department for the period of fifty years are summarized. The new tasks are determined.

Ключевые слова: archaeological excavations, students, research, history of the department, faculty of history, educational process, research activities, reorganization, renaming, faculty, student youth.

Отримано: 25.08.2018

УДК 94(477)+323.1.:355.48(100)«1914/1918»

І. М. Жиленкова, О. В. Лисенко

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ГЛОБАЛЬНИМИ РЕЗУЛЬТАТАМИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОРАЗКОЮ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті проаналізований взаємозв'язок між поразкою союзних Україні держав, зокрема, Німеччини та Австро-Угорщини, в Першій світовій війні, та невдачею українських національно-визвольних змагань на початку ХХ ст. На об'єктивних фактах показано, що саме німці найбільш чесно і людяно ставилися до українців та їхніх національних прагнень. В той же час представники Антанти, котрі орієнтувалися на російського шовініста генерала А. Денікіна, нічим не допомагали, а лише заважали боротьбі українців за власну державність.

Ключові слова: *Національно-визвольні змагання, Німеччина, Антанта, С. Петлюра, П. Скоропадський, соціалісти, гетьманці.*

На жаль, в Україні історія Першої світової війни, навіть через сто років після її закінчення не була належним чином переосмислена з українських позицій. В радянський період майже нічого корисного для справді наукового дослідження цього питання зроблено не було, бо тоді б потрібно було показати всю підступність більшовиків, котра особливо яскраво проявилася в цей час. Разом з тим, проблематика історії Першої світової війни апріорі не могла бути повністю викресленою з підручників історії, бо вона була нерозривно пов'язаною з питанням захоплення влади більшовиками (в радянські часи це називалося перемогою великої жовтневої соціалістичної революції, притому чотири останні слова писалися з великої літери – О.Л.). Тому історія Першої світової війни в радянській науці, літературі та ідеології завжди була найбільш заплутаною, суперечливою темою. Так офіційно радянська історіографія визнавала той факт, що в 1914 р., російська армія генерала Самсонова успішно наступала у Східній Пруссії, і зазнала поразки лише через зраду пронимецьки налаштованого генерала П. Ренненкампа. З особливою гордістю радянська історіографія підкреслювала той факт, що останній за свої злочинні дії, був помилуваний царським режимом, а розстріляний лише у 1918 р., за рішенням більшовицького, так званого, революційного трибуналу.

Одночасно, та ж сама радянська історіографія визнавала і той факт, що в тому ж 1914 р. більшовицький лідер В. Ульянов (Ленін) проголосив курс на поразку Росії у Першій світовій війні, як необхідної умови для втілення в життя ідеї пролетарської революції. За цих умов ставало не зрозумілим, за що більшовиць-

кий революційний трибунал розстріляв П. Ренненкампа, котрий, фактично втілював у життя ленінські ідеї. І чому цей трибунал розстрілявши цього зрадника, так само не розстріляв ще більшого зрадника В. Ульянова (Леніна). Ці питання не могли знайти відповіді у радянській історіографії, бо за саму їхню постанову, будь-який вітчизняний історик відразу був би покараний.

Крах відверто брехливої комуністичної ідеології в СРСР в цілому, та в Україні зокрема, сам-по-собі, аж ніяк не пояснив, що насправді відбувалося в 1914–1918 рр. Більше того, на початку 1990-х рр. серед пострадянських істориків у тому числі й в Україні панувала думка, що німці були ворогами всіх народів Російської імперії, бо фінансували В. Ульянова (Леніна). Фактично, і українські і російські історики почали знову повторювати офіційний погляд на Першу світову війну, котрий існував в Росії під час монархічного правління, та часів так званої «Керенщини». Як результат – до «ворогів» були занесені і галицькі «Січові стрільці» котрі героїчно воювали на боці австрійської армії проти загарбників-росіян, і гетьман П. Скоропадський, який також відкрито співпрацював з кайзерівцями, але виключно, заради побудови незалежної ринково-демократичної України. Тому постала нагальна потреба, по-новому, з українських, а не з неомонархічних позицій, переглянути історію Першої світової війни і дати об'єктивну оцінку подіям котрі збурили нашу країну сто років тому назад, а також тим діячам які приклали руку до цих подій.

На жаль, зробити це українським історикам виявилось дуже не легко, бо через матеріальну скруту всієї вітчизняної науки в цілому, та історичної зокрема, науковці не мали фінансової можливості працювати в закордонних російських, австрійських та німецьких архівах, котрі могли б пролити хоч якесь світло на болючі питання історії Першої світової війни, особливо, щодо співпраці російських та німецьких спецслужб з більшовиками. В таких складних матеріальних умовах знаний український історик академік В. Смолій, в одному із своїх численних телеінтерв'ю, закликав науковців головну увагу приділяти не знаходженню нових історичних фактів, а творчо, відходячи від стереотипів та шаблонів, переосмислювати вже відомі. Це особливо потрібно саме сьогодні, коли як і сто років назад Україна виборює свою незалежність у війні з Росією, й історичні паралелі з подіями 1918 р. зацікавлюють мільйони наших, ще недавно байдужих до історії співгромадян.

Сьогодні примітивний погляд про те, що німецький кайзер це уособлення зла, а лідери Антанти безкорисливі борці за демократію та справедливість, повністю застарів. Безумовно, і одні й другі воювали за власні національні економічні інтереси, при цьому часто нехтуючи інтересами інших народів. І тому, для вітчизняних істориків важливо показати події і результат Першої світової війни виходячи з інтересів саме українського народу, їх впливу на його подальшу трагічну долю.

Навіть побіжне ознайомлення з українською історією одразу викликає сумніви в тому, що для українців Антанта була союз-

ником заради якого потрібно було ризикувати власним життям. Більше того, реальні історичні факти свідчать про прямо протилежне. Так наприкінці XIX ст. Російська імперія вступила у військовий союз із Францією та Великобританією. Цей акт політичного самодурства російського імператора Олександра III був шкідливим для українців, бо він супроводжувався погіршенням взаємостосунків Російської імперії з Австро-Угорщиною, до складу якої входила Галичина та Буковина. Якщо в часи коли між цими імперіями панував мир західні й східні українці могли контактувати одні з одними не боячись репресій з боку влади, то тепер все змінилося в гірший бік. Взаємостосунки між західними й східними українцями стали небезпечними, і поступово почали сходити нанівець.

Крім того, союз з країнами Антанти негативно відобразився на розвитку української економіки, етнічному складі її південно-східних регіонів та соціальному напруженню в них. Т. Лазанська зазначає стосовно діяльності в Криворізькому басейні французького товариства «Дубова Балка», яке сповідувала такі принципи – дешево наймати робітників, штрафувати їх і будь-що прагнути зменшити здобу оплату артілям настільки, щоб у середньому на кожну особу виходило не більше 70 коп. Крім того, на рудниках «Дубової Балки» було багато нещасних випадків. Кореспондент газети «Киевское Слово» був свідком одного з таких, коли травмувалося відразу 11 осіб [3, с.157-158]. Жорстокі методи експлуатації, звичайно ж, відзначали не лише це конкретне французьке товариство. Вони були притаманні більшості підприємців того часу. Все це посилювало в південно-східних регіонах України соціальне невдоволення та напругу. До того ж, англійські новоспечені союзники свідомо знищували місцеву економіку. «Один з англійських капіталістів, який побував у 1902 р. в Росії, рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. Як результат під тиском іноземних великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Зокрема, на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені в 1901 р., 94 % вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики – індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів» [3, с.164].

Крім того, що інонаціональний капітал розорював дрібні українські селянські підприємства, він, одночасно сприяв припливу в Наддніпрянщину великої кількості російських робітників. Так на початку XX ст. на 9 найбільших заводах Півдня України, кожний із котрих давав понад 10 млн пудів чавуну, тільки один із десяти робітників був українцем. Як наслідок, корінні пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами [7, с.31]. О. Реєнт, підкреслює з цього приводу: «Через колоніальний характер Російської імперії й політичні та соціально-економічні особливості українського суспільства більшість освічених людей в Україні були або росіянами, або зрусифікованими українцями. Русифікаційний дух найбільше проникав в українські міста, 500

оскільки був пов'язаний з урядуванням. Одночасно він поширювався і на робітничі верстви українського суспільства» [7, с.40]. Отже, союз з країнами Антанти для українців на додачу до уповільнення темпів економічного розвитку призвів ще й до того, що з одного боку відбувся розрив між наддніпрянцями й галичанами, а з другого відбулося заселення південно-східних Українців етнічними росіянами. Наслідки цього проявляються і сьогодні.

Фактично Наддніпрянщина перетворювалася на напівколонію західноєвропейських держав. Так, у виступі члена «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі» С. Шарапова на одному з його засідань у березні 1899 р.: «Тільки велика наївність наших фінасистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до нього тогочасна практика включала й українців – О.Л.) грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго» [3, с.237-238].

Як бачимо, навіть, російські діячі починали розуміти всю абсурдність про антантівського курсу Російської імперії. Тому й не дивно, що наприкінці першого десятиліття ХХ ст. у провладних колах Російської імперії почав відбуватися розкол відносно питання про доцільність подальшого союзу з країнами Антанти. Цьому також посприяла поразка у Японській війні котра змусила певні російські кола переосмислити свою зовнішню політику. Адже саме «союзна» до Росії Великобританія забезпечувала Японію найсучаснішою зброєю. В результаті цього тогочасний російський прем'єр П. Столипін поступово починав розуміти, що всі «союзницькі» запевняння англійців є не чим іншим, як намаганням втягнути Російську імперію у війну з Німеччиною і тим самим унеможливити в ній проведення економічних реформ, які б вивели цю ще нещодавно відстау аграрну країну в число промислово-фінансових лідерів. Адже по-суті Британська імперія продовжувала лишатися смертельним ворогом Росії, прагнучи витіснити останню із Кавказу та Середньої Азії. Той факт, що формально Англія вважалася «союзницею» Санкт-Петербурга, робило її ще більш небезпечним ворогом для Російської імперії, ніж це було під час Кримської війни. Адже на практиці Лондон мав моральне право вимагати від Росії жертв заради ефемерного «союзницького обов'язку», штовхати на непотрібні воєнні авантюри, нічого не даючи їй взамін. Зрозумівши це, П. Столипін, який розумів, що для успішного завершення розпочатих ним реформ Росії потрібно хоча б 20 років без війни, почав відходити від проантантівського зовнішньополітичного курсу, аби не допустити збройного протистояння з Німеччиною й Австро-Угорщиною. І тут перед прогресивними наддніпрянськими діячами, котрі усвідомлювали неможливість відродження модерної української нації без активної участі галичан, відкривалося широке поле для політичного маневру. Одним із перших проявів цього пожвавлення стосунків між західними та східними україн-

цями став Перший український просвітньо-економічний конгрес, що відбувся на початку 1909 р. у Львові і на якому вперше були зроблені спроби до вироблення спільної загальноукраїнської культурної, економічної та політичної платформи.

Російська влада, котра завжди славилася вмінням знайти кромулу та сепаратизм там де їх взагалі не існувало, в цей час проявила небачений лібералізм. З боку російської влади не відбулося жодних утисків щодо тих українців, які взяли участь у цьому конгресі, що проходив на території та при фактичному, хоча і не прямому, фінансуванні з боку формально ворожого Австро-Угорщини, і на якому вперше так голосно пролунали заклики до об'єднання між громадянами обох формально не дружніх на той час держав. Влада ніби то говорила українцям, що вони можуть безбоязно сприяти, як покращенню стосунків між собою, так і стосунків між Росією і Австро-Угорщиною. Тобто перед західними і східними українцями відкривався шлях до співпраці, при умові, якщо останні підтримають відхід П. Столипіна від проантантівського курсу і відновленню російсько-австрійської дружби.

Але, на жаль, взаємодопомога та співпраця між західними та східними українцями, задекларовані на Першому українському просвітньо-економічному конгресі не були втілені у життя, бо переважна більшість наддніпрянських українських діячів, на словах не заперечуючи проти подальшого зближення із галичанами, на практиці не бажала відходити від звичного для неї проантантівського курсу, як і раніше помилково вбачаючи у англійських, французьких та бельгійських ділках носіїв «передових демократичних ідей». Крім того, західний капітал справді дещо зробив для розвитку української інфраструктури, особливо у великих промислових містах. Так у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 70-х – протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, був споруджений міст через Дніпро. На кінець XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. У 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки, місто розбудовується і впорядковується. Відповідно стрімко зростало населення: в 1910 р. у Катеринославі вже проживало 195 577 осіб п'ятдесяти національностей. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав і приєднаний до нього промисловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники не випадково називали «ною Америкою» [2, с.85].

Це викликало невиправдану ейфорію у певній частині української інтелігенції. Так, за словами відомого українського вченого-історика Д. Яворницького, котрий прославився своїми археологічними розкопками на Катеринославщині, «на високу ступінь економічне і промислове життя нашої губернії одразу піднялося, коли в надрах землі були відкриті багаті поклади заліз-

ної руди і кам'яного вугілля. Тоді Катеринославська губернія перетворилася на одну з найбагатших губерній у Росії, а саме місто Катеринослав стало великим фабрично-промисловим центром» [2, с.86]. Однак, всі ці блага стосувалися порівняно невеликого відсотка міського населення, серед якого частка етнічних українців була дуже незначною, і вони явно не коштували всіх тих ризиків, котрі ніс антантівський капітал українському суспільству.

Після вбивства П. Столипіна у 1911 р. в Російській імперії остаточно гору взяла партія війни на боці Антанти, котра й розпочалася влітку 1914 р., і в якій західні та східні українці змушені були воювати між собою. На початку війни головні бої між росіянами та австрійцями розгорнулися в Галичині, в результаті чого вона особливо постраждала від військових дій. Одним з головних завдань російського самодержавства в цей період було знищення тут Українського національного руху, його численних економічних та культурно-освітніх закладів, тому окупувачи Галичину, росіяни відразу ж почали репресії проти західних українців, особливо місцевої інтелігенції. Ось як описує насильницькі дії росіян у Галичині український історик Г. Хоткевич: «Всі українські газети й видавництва припинено, книгарні, читальні й взагалі культурно-освітні установи позакривано. Скасовано рівноправність української мови в школі й уряді, а всіх видатніших українських діячів заарештовано і вислано вглиб Росії. Поміж засланцями був і галицький митрополит Шептицький. Мов чорне гайвороння злетіло на українські села чорносотенне попівство, яке підступом і силою захоплювало українські парафії та силувалося перевести їх на православіє....Особливо тяжко приходилося переживати галичанам безупинні жандармські труси, арешти і заслання. Місяцями поголовно арештовано й заслано вглиб Росії українських священиків, всю інтелігенцію, маси свідоміших селян та міщан» [9, с.319]. Тому, навіть якщо сприймати Першу світову війну як боротьбу за переділ світу та перерозподіл колоніальних володінь, для галичан ця війна на боці Австро-Угорщини та Німеччини проти антантівської Росії була війною національно-визвольною та справедливою.

Але жорстокість російської окупаційної влади не лише не злякала галичан, а навпаки, почала надихати їх на героїчну боротьбу з загарбниками, що особливо виразно проявилось під час битви на горі Маківка (29 квітня – 2 травня 1915 р.), в якій півтора курені Українських січових стрільців вщент розгромили у багато разів переважаючі їх сили росіян. Ця перемога стала початком звільнення Галичини від російських загарбників. Разом з тим, під час визволення Галичини від російської окупації останні ще більше посилили свої репресії проти українців. Г. Хоткевич зазначав: «Московські жандарми почали заарештовувати і вивозити кого попало. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони Російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляшшя, Волині й Поділля... Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони, набиті самими дітьми, що по дорозі повмирали з голоду й спраги, або побожеволіли з переляку» [9, с.315].

Війна відразу ж розколола не лише загальноукраїнський рух, поставивши галичан та наддніпрянців по різні боки лінії фронту, але й українських діячів в Російській імперії. У грудні 1914 р. С. Петлюра засуджуючи орієнтацію галичан на Австро-Угорщину і одночасно вірноповідано висловлюючи переконання в непереможності Російської імперії, котра, на його думку, мала приєднати до себе Галичину, заявив: «Кожен крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі до цілісності Російської держави, для знесення її під цю пору строго осуджуються в Україні, бо вважаються ворожими для інтересів України» [6, с.188-190]. В той же час інший соціал-демократ і одночасно відомий український письменник, В. Винниченко зазначав, що його товариші «падали гнівом і плювалися од огиди, читаючи петлюрівську «Украинскую жизнь» [1, с.24].

Якщо в 1914 р., у Наддніпрянщині, як і по всій Російській імперії, спостерігався шовіністичний угар, і тому переважали петлюрівські погляди, але вони швидко змінювалися, по мірі того, як через війну зuboжіла основна частина населення й багатила невелика купка пройдисвітів, котрі її розпочали і під псевдопатріотичними гаслами багатіли нещадно грабуючи свій народ. Тому війна ставала все більше не популярною і в Україні і в Росії, де в 1917 р. розпочалися насильницькі зміни урядів. Спочатку О. Керенський скинув з престолу нікчемного Миколу II, якого в народі називали «кривавим», а потім більшовики на чолі з В. Ульяновим (Леніним) за допомогою німецьких грошей скинули самого О. Керенського. Останній під час свого короткочасного правління закликав російських та українських солдатів продовжувати проливати свою кров заради так званого «союзницького обов'язку» перед Антантою, але сам коли відчув загрозу своєму життю ганебно втік переодягнувшись у жіноче вбрання. Захопивши владу в Росії більшовики розпочали масові грабунки та вбивства представників вищих прошарків суспільства. Ці події самі ленінці називали «червоним терором».

Наступною жертвою більшовизму мала стати саме Україна, для якої ситуація погіршувалася тим, що під час боротьби з О. Керенським, більшовики зуміли поширити свій вплив на різні прошарки українського суспільства, особливо солдатів. Це пояснювалося тим, що під час «керенщини» будь-яка спроба українців активно розгорнути діяльність, спрямовану на консолідацію національно-свідомих сил у боротьбі із зовнішнім та внутрішнім ворогом, сприймаалась прояв сепаратизму й жорстоко переслідувалася. Так, «демократ» О. Керенський почав забороняти українцям проводити військові з'їзди, а, натомість, більшовики, розуміючи їхню вагу в очах українського суспільства, починали «захистити» права на проведення подібних національних заходів. Це давало більшовицьким агітаторам можливість ставати «своїми» серед політично недосвідчених українських солдатів, вільно проникати в їхнє середовище, де вони з часом починали настійно поширювати свої ідеї. Крім того, більшовики в цей час мали значні кошти, бо

їх щедро фінансував німецький Генштаб. Безумовно, це було не на користь українському національному рухові, але війна диктує свої закони, за якими тифозні воші в рядах ворога являються твоїми союзниками, з якою б огидою ти до них не відносився. Скоріш за все, саме так німці й ставилися до більшовиків.

В цей час антантівські підприємці з метою досягнення ще більшого надприбутку намагалися зіграти на патріотичних почуттях робітників, і платили їм жебрацьку заробітну платню, мовляв, ви ж працюєте для фронту. Однак вони не врахували, що шовіністичний угар який спостерігався в 1914 р., в силу різкого зубожіння народних мас, вже давно зійшов нанівець. На голі ура-патріотичні закляки вже ніхто не куплявся, натомість, робітники потребували грошей, аби годувати своїх жінок та дітей. Ленінці ж, на відміну від антантівських підприємців, не скупилися і платили дуже значні кошти й тим робітникам котрі своїми страйками зривали виконання військових замовлень для армії, і тим бойовикам котрі в тилу стріляли в спину поліцейським, а на фронті офіцерам. Тому в цей період у Наддніпрянщині, особливо в її південно-східних регіонах, почав стрімко зростати авторитет більшовиків, котрим надзвичайно сприяв той стан суспільно-політичної думки, який панував у великих промислових центрах України. Зокрема, у Донбасі на початку березня 1917 р. налічувалося близько 500 більшовиків, у квітні – 5,5 тис., у серпні – 16 тис., а у жовтні – близько 28 тис. Саме тому у русифікованих промислових центрах України більшовицькі агітатори відчували себе як риба у воді. Так, М. Стахів зазначає з цього приводу: «Більшовицька пропаганда обробляла на всі лади, особливо робітничу масу в містах, міражем спасіння більшовицької «диктатури пролетаріату» з її советами, які мали бути ключем до російського щастя робітників [7, с.49].

Також на руку більшовикам зіграла цілковита політична та військова некомпетентність С. Петлюри, котрий думав не про інтереси українського народу, а про цілісність так званої «єдиної, неделимої» Росії, в якій Україні відводилася лише роль однієї з провінцій. Так, 23 листопада 1917 р. у зверненні Генерального секретаріату УНР про створення Українського фронту С. Петлюра зазначав: «Всі частини неукраїнські на Українському фронті повинні знати, що оборона українського фронту обороняє також і єдність усього фронту всієї Росії і дає можливість принести мир на користь всіх народів Росії». Щоправда, у зверненні до українських солдатів тоді ж в листопаді 1917 р. С. Петлюра вже суттєво змінив свої політичні акценти. Так, зокрема, він заявляв: «Щоб запобігти страшному лихові, щоб врятувати нашу Україну, треба захищати її. А для цього перш за все слід зупинити наступ німців і не пускати їх на нашу землю. Треба всіма силами піддержати накази та розпорядження командної військової влади, яка порядкує обороною нашого краю. Українська Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат кличе всіх українців і наказує їм захищати нашу землю і революцію. Як одженемо німців, як зупинимо їх наступ, то спасемо Україну, спасемо нашу землю, наше ха-

зйство, наших дітей, батьків і жінок, нашу волю, наше право на вільне життя» [6, с.30].

Попри різну риторичку цих двох заяв, їхня сутність була фактично однаковою. В час коли в Росії до влади прийшли більшовики, котрі становили смертельну загрозу українському народу, С. Петлюра продовжував закликаати українців до боротьби з німцями, котрі в той момент були для них єдиними надійними союзниками в майбутній боротьбі з російською агресією. Для цього він тримав найкращі боездатні українські частини на західному фронті, залишаючи при цьому незахищеним кордон з більшовиками. Використовуючи цю обставину, а також свої попередні успіхи в ідеологічній обробці українського населення, більшовики під командуванням Антонова-Овсієнка 30 грудня 1917 р. розпочали агресію проти України. Їх активно підтримали як російські, так, на жаль, й українські робітники Донбасу та інших промислових центрів Наддніпрянщини, і не в останню чергу вони це робили через вкрай погане управління економікою та фінансами з боку Центральної Ради.

У своїх діях більшовики опиралися на своїх агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Олександрівська, Павлограда й вчиняли там заколоти. Легко розгромивши та жорстоко розправившись з нечисленними і погано озброєними українськими підрозділами, вони вже в січні змогли захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи офіцерів, інтелігенцію, просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив вишиванку. Тут вперше українська інтелігенція зіткнулася з такими проявами чекістської жорстокості, перед якими блідли найбрутальніші дії царських каральних органів.

Провина за здачу Києва лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста більшовиками підтримував ідею «вірності союзницькому обов'язку» і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але союзники лише заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли українській державі зупинити агресію комуністичної Росії. У виданій за часів радянської влади збірці «Розповідають борці революції» більшовик В. Стригін згадує, як французькі офіцери рятували від розстрілу полонених більшовиків після придушення антиукраїнського заколоту на київському заводі «Арсенал»: «В цю хвилину на майдані зупинилася чорна блискуча легкова автомашинка. В ній сиділо три офіцери-іноземці. Один з них, високий, у довгій шинелі, вийшов з машини і звернувся до петлюрівського полковника: як вам не соромно? Хіба можна розстрілювати полонених без суду? Я буду протестувати! Пізніше ми довідалися, що нашим захисником був офіцер французької місії, яка вела переговори з Центральною радою. ... Два дні просиділи ми в казематах, чекаючи розстрілу. Але не встигли петлюрівці здійснити свого наміру. У Київ вступили червоні війська, послані на допомогу арсенальцям Володимиром Іллічем 506

Ленінін, і нас негайно звільнили з в'язниці» [8, с.12]. Як результат, заколотники вціліли і взяли активну участь у більшовицьких звірствах в Києві. І от тут чогось ніяка французька місія не стала протестувати проти того, що більшовики без суду і слідства розстрілюють мирних, і беззбройних українців лише за те, що вони розмовляють рідною мовою чи носять вишиту сорочку.

Захоплення Києва більшовицькими бандами Муравйова на початку 1918 р. нарешті змусило українську еліту переорієнтуватися на союз з Німеччиною. 9 лютого 1918 р. представники УНР підписали мирний договір з Австро-Угорщиною та Німеччиною, котрі визнали повну незалежність України. Отже, нарешті, після не виправданих інтересами української нації втрат на полях Першої світової війни, після нечуваного по жорстокості більшовицького погрому початку 1918 р., наддніпрянські українці нарешті збагнули абсурдність свого проантантівської орієнтації і взяли курс на налагодження взаємостосунків з Австро-Угорщиною і Німеччиною, курс, яким вони, на жаль, знехтували у 1909 р. Але негатив, котрий відбувся за ці 9 втрачених років, не міг не позначитися на подальшій долі українського національного руху.

Німеччина та Австро-Угорщина почали поставляти Україні конче потрібні їй промислові товари, натомість, остання зобов'язалася продавати цим державам продовольство – близько мільйона тон хліба, а також продукти тваринництва [4, с.65]. Дії українців знову викликали неабияке обурення французьких властей. Їхні газети не знаходили слів, щоб висловити своє незадоволення. «Зрада України» – таким був заголовок статті про Берестейський мир, розміщеній на першій сторінці газети «Evenement». Отже, французькі капіталісти, котрі спочатку, своєю жадібністю призвели до створення в Наддніпрянщині поживного ґрунту для поширення більшовицької ідеології, потім руками свого ставленика Миколи II втягнули українців в непотрібну їм братовбивчу війну, і спровокувавши тим самим більшовицьку навалу, тепер ще й мали нахабство звинувачувати їх у зрадливості. Як результат – все більше українців починало розуміти, ким насправді є французькі «демократи», і все більше схилилися до союзу з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а, отже, і зі своїми галицькими братами. Ці позитивні зміни в свідомості українського суспільства вітала німецька преса. Так, німецька газета «Berlin Lokal-Anzeige», радісно вітаючи підписання Брестського миру, писала: «В тихій, непомітній для світу праці довершено велику справу заключення цього миру, бо вона такою є для України ще більше, ніж для центральних держав» [4, с.72].

Отже, потрібно констатувати, що країни Антанти, і Німеччина по різному ставилися до України. Якщо перші ставилися до неї не як до суверенної держави, а як до якоїсь своєї безправної колонії, котра повинна поставляти безплатне гарматне м'ясо для війни в інтересах її імперіалістичних кіл, а Німеччина – як до рівноправного партнера в справі нормалізації ситуації в Європі. І це німці доводили не декларативними заявами, а цілком конкретними діями. Зразу після підписання Брестського

миру німці, на відміну від французів, недовго панькалися з більшовиками. Вже 1 березня українська і німецька армії звільнили Київ, а згодом і всю Україну, від їхнього жахливого панування. Це повністю підтверджує нашу думку про те, що німці мали з більшовиками лише вимушені стосунки, а в цілому відчували до них зневагу та огиду. Тому, не дивлячись на те, що більшовики прийшли до влади в Росії багато в чому завдяки німецьким грошам, ми можемо твердити, що принаймні з березня 1918 р. вже і наддніпрянські українці були тісно пов'язаними і з Німеччиною і з Австро-Угорщиною та зацікавленими в їхній перемозі.

Звичайно толерантне ставлення німецького керівництва до України не було альтруїстським. Вони перш за все сподівалися українським продовольством врятувати своє голодуюче населення. І коли соціалістична Центральна Рада вкотре продемонструвала свою повну нездатність до управління економікою, німці одразу усунули її від влади, поставивши на чолі держави гетьмана П. Скоропадського. Знаходячись фактично під патронатом Німеччини, Україна була захищена від агресії з боку Росії та могла зосередитися на відбудові власного економічного, культурного й освітнього життя, яке сильно постраждало під час Першої світової війни, деструктивних дій Центральної Ради, та спровокованої цими діями агресії більшовицької Росії.

Для української влади часів гетьманату П. Скоропадського характерними були великі успіхи в забезпеченні та піднесенні культурно-освітнього рівня суспільства – в цей час відкривалися національні школи, університети, мільйонними тиражами виходили українські книги. В цей же час українські підприємці на взаємовигідній основі забезпечували голодуюче мирне населення Німеччини та Австро-Угорщини продуктами харчування, отримуючи взаємн найпередовішу на той час німецьку сільськогосподарську техніку. У цей час в Києві магазини були переповнені промисловими та продуктовими товарами.

Однак, у діяльності П. Скоропадського були й серйозні помилки. Так, у суто державницькій роботі (зовнішня політика, створення власної армії, проведення аграрної реформи тощо) дії українського уряду були далеко не ідеальними, а то й просто провальними. Хоча ще з перших днів свого правління гетьман П. Скоропадський запропонував розпочати проведення аграрної реформи, котра була головною гарантією для недопущення розповсюдження більшовизму в Україні. Разом з тим, ця реформа вимагала від представників української еліти, серед яких було багато великих землевласників, не лише умілої адміністративної роботи, але й готовності пожертвувати частиною своїх земельних угідь, отриманих за службу поваленому російському самодержавству і тому незаконних в очах переважної більшості українського народу. А от до цього представники української еліти виявилися не готовими. Зокрема, міністр фінансів Антон Ржепецький, котрий як господар був неперевершений, і тому він бездоганно впорядкував державну фінансову систему. Натомість в аграрних

питаннях він не бажав ніяких реформ, політичного значення земельної реформи не розумів, і коли обговорювалося це питання в Раді Міністрів, щоразу намагався вийти із залу [4, с.105].

Про небажання української верхівки поділитися своїми статками з народом навіть перед лицем неминучої загибелі від більшовизму дуже точно говорить О. Реєнт: «Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неувага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувалося з півночі» [7, с.22].

Однією з головних помилок гетьмана П. Скоропадського було те, що населення було не поінформоване про наміри і заходи уряду, а також не існувало пропаганди ідеї української державності. Як результат, про всі події суспільство дізнавалося від більшовиків та їхніх прислужників, звичайно, у відповідній інтерпретації та освітленні. Особливо прикритим видається той факт, що П. Скоропадський матеріально не заохочуючи власну інтелігенцію до того, аби вона провадила вигідну для нього агітаційну роботу, замість цього почав підтримувати російських шовіністів з числа тих монархістів, котрі втекли з більшовицької Росії до Києва. Річ у тім, що в той час, як у більшовицькій Росії лютував «червоний терор» і чекісти десятками тисяч знищували офіцерів, інтелігенцію та банкірів, в Україні панували майже повна законність та порядок. Як результат, сюди з Росії масово почали тікати представники колишньої імперської еліти. Здавалося, що хоча б зараз вони почнуть співпрацювати з українцями, маючи на меті власний порятунок від більшовизму. На жаль, і на цей раз цього не сталося. Росіяни знову почали шкодити тим, хто дав їм притулок від більшовиків.

В той же час більшовики знову не поскупилися на гроші, і почали використовувати українську соціалістично налаштовану інтелігенцію аби розхитати ситуацію в Наддніпрянщині, й потім на хвилях хаосу прийти до повної й необмеженої влади. Українські соціалісти, не розуміючи, яку долю їм буде уготовано після того, як вони виконають свою деструктивну роботу, активно почали дестабілізувати ситуацію у регіоні. Вони почали нещадно критикувати гетьманський уряд на чолі з Ф. Лизогубом [4, с.104].

Ситуація стрімко погіршилася коли Німеччина у листопаді 1918 р. програла Першу світову війну, і в ній розпочалася революція. Німецькі війська почали залишати Україну. Цим одразу скористалися українські соціалісти й наприкінці 1918 р. В. Винниченко та С. Петлюра організували проти П. Скоропадського повстання. Пригріті гетьманом російські чорносотенні монархісти, котрі своїми антиукраїнськими діями в значній мірі і стали першопричиною народного невдоволення, спочатку самі ганебно залишили фронт в бою під Мотовилівкою, відкривши тим самим петлюрівцям дорогу на Київ, а потім здійснили в місті анти-

український переворот. 19 листопада 1918 р. головнокомандувач армії П. Скоропадського генерал Келлер відмінив усі положення, вироблені для армії гетьманським Генеральним штабом і повернув усі старі статuti царської армії. Він оточив себе велетенським штабом крайніх правих монархістів й видав наказ, котрий ліквідував у армії будь-які українські національні ознаки. В Києві та інших українських містах розпочалися шалені нападки на все, що в очах монархістів символізувало собою українську державність. Так, був закритий Національний клуб, в державних установах розбивалися бюсти Тараса Шевченка, а українськими рушниками російські офіцери чистили собі чоботи. Все це супроводжувалося репресіями проти патріотично налаштованих українців, притому часто досить поміркованих [4, с.392-393].

В цей же час, лідери повстанців для того, аби зібрати під свої знамена якнайбільше людей, широко використовували для цього відверті погромницькі антисемітські заклики. Так, С. Петлюра, підбурюючи українських селян іти на повстання проти П. Скоропадського та будучи неспроможним дати хоч якусь конкретну економічну програму, скотився до відвертого чорносотенства під соціалістичними лозунгами. Дійшло до того, що він обіцяв повсталим селянам після здобуття Києва віддати на пограбування єврейські квартали міста [4, с.396].

14 грудня 1918 р. петлюрівці вдерлися до столиці і почали розстрілювати як російських монархістів, що в принципі було правильно, так і, на жаль, тих національно свідомих патріотів, котрі чесно служили гетьману, і котрих не встигли знищити російські шовіністи. Після цього почався повний розпад Української Держави. П. Скоропадський на початку 1919 р. так оцінював ці сумні події: «За час перебування Директорії в столиці зникли всілякі ознаки державності України. Все було знищено під корінь. Більшовики, які прийдуть на їхнє місце, застануть там цілковиту руїну, чисту дошку. Однак, якщо аналізувати за цей час українських соціалістів, то вони мало чим відрізняються від більшовицьких експериментів. Та ж конфіскація майна, особливо всіх ювелірних виробів із магазинів, те ж безправ'я громадян, неповага до науковців, освітян і взагалі інтелігентних людей». У результаті соціалісти почали виховувати відразу до національної ідеї, навіть у тих людей, які спочатку потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України [4, с.489].

Отже поразка Німеччини та Австро-Угорщини в Першій світовій війні стали катастрофою для Української держави, зумовила подальші більшовицькі репресії, голодомори, нищення української мови та культури. До речі, французькі компанії заробили дуже хороші гроші, коли під час так званої «індустріалізації», котра супроводжувалася експропріацією останнього зерна в умираючих від голоду українських селян, поставляли сталінському режиму найпередовішу техніку. Так, що французький полковник, котрий рятував більшовиків від справедливої кари з боку українців, тим самим посприяв власним підприємствам, і з французької, нібито,

європейської точки зору він поступив правильно. Інша справа чи підходить подібний погляд на історію нам українцям.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Київ: Вид. Тов-во «Криниця», 1991. 127 с.
2. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 270 с.
3. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 282 с.
4. Осауленко Л., Засекін В. Гетьман України Павло Скоропадський. Луцьк: Волинська книга, 2003. Кн. 1. 592 с.
5. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. Т. 1. 480 с.
6. Петлюра С. Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Київ, 1999. Т. 3.
7. Ресент О. Українська революція і робітництво. Київ: Наук. думка, 1996. 208 с.
8. Стригин В. Нескорений «Арсенал» // *Розповідають борці революції*. Київ, 1967.
9. Хоткевич Г. Велика історія України: У 2-х т. Т. 2. Київ: Глобус, 1993.

И. Н. Жиленкова, О. В. Лысенко

Взаимосвязь между глобальными результатами Первой мировой войны и поражением украинской национально-освободительной борьбы в начале XX века

В статье проанализирована взаимосвязь между поражением союзных Украине государств, в частности, Германии и Австро-Венгрии в Первой мировой войне, и неудачей украинской национально-освободительной борьбы в начале XX века. На объективных фактах показано, что именно немцы наиболее честно и человечно относились к украинцам и их национальным устремлениям. В то же время представители Антанты, которые ориентировались на российского шовиниста генерала А. Деникина, ничем не помогали, а только мешали борьбе украинцев за собственную государственность.

Ключевые слова: *Национально-освободительная борьба, Германия, Антанта, С. Петлюра, П. Скоропадский, социалисты, гетьманцы.*

Zhilenkova Iryna, Lysenko Oleksandr

The relationship between the global results of the First World War and the defeat of the Ukrainian national liberation struggle in the early XX century

The article analyses the relationship between the defeat of the allied states of Ukraine, in particular, Germany and Austria-Hungary in the First World War, and the failure of the Ukrainian national liberation struggle in the early twentieth century. It is shown on objective facts that it was the Germans who treated the Ukrainians and their national aspirations most honestly and humanely. At the same time, representatives of the Entente, who were guided by the Russian chauvinist General A. Denikin, did nothing help but only hindered the struggle of the Ukrainians for their own stehod.

Key word: *national liberation struggle, Germany, Antanta, S. Petlyura P. Skoropadskyi, socialists, hetmants.*

Отримано 17.08.2018

МОДЕРНІЗАЦІЯ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ ГЕОПОЛІТИКИ ЯК РЕФЛЕКСІЯ ТУРБУЛЕНТНОСТІ СУЧАСНОЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

Наше століття характеризується широкомасштабними, разом із тим унікальними соціально-політичними змінами, пов'язаними з трансформацією всього світового і європейського геополітичного простору. Генеруючим центром таких справді «тектонічних зсувів» стала Європа яка сьогодні об'єднує 28 країн – осягнення передової цивілізації, безпрецедентне міжнародне утворення, що виникло на підставі тривалих інтеграційних процесів і на сьогодні переживає певні труднощі свого функціонування. Сьогодні ЄС є тією фундаментальною основою яка протистоять просуванню імперських амбіцій Росії щодо неї самої, так і стосовно України. Саме наша держава тепер знаходиться в умовах жорсткого протистояння цивілізаційних інтересів та світів, українці знову змушені боронити свою незалежність, цілість держави, шукати широкої підтримки західної цивілізації. За таких умов геополітика для нашої держави набуває додаткової, ще більшої ваги, що визнається об'єктивними чинниками.

Протягом більш ніж столітнього розвитку геополітики, в цілому, і її категоріального апарату, зокрема, відбувся процес його інтернаціоналізації і еволюції. Свій вагомий внесок у розвиток змісту найважливіших геополітичних категорій та понять внесли Ф. Ратцель, Р. Челлен, Х. Маккіндер, А. Мехен, М. Данилевський, С. Хантінгтон, З. Бжезінський, Ф. Фукуяма. Чимало українських науковців минулого в своїх наукових пошуках також розвивали геополітичний напрямок дослідження: М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Липинський, С. Рудницький, Ю. Липа, І. Лисяк-Рудницький тощо. Серед сучасних українських дослідників слід зазначити В. Горбатенка, С. Гелея, В. Дергачова, А. Кудряченка, В. Мадіссона, М. Михальченка, Ф. Рудича, В. Горбуліна, Є. Камінського, О. Коппель тощо.

Ключові слова: геополітика, категорії, гібридна війна, керований хаос, ідеальний шторм, турбулентність, рефлексія.

З початку самостійного існування (кінець XIX ст.) геополітика постійно формувала, розвивала та вдосконалювала свої власні категорії та концепції. Її класикам ми завдячуємо появі самого терміну «геополітика» (Р. Челлен, К. Хаусхоффер, О. Мауль), розумінню держави як живого організму (Ф. Ратцель, Р. Челлен), який обмежений певними кордонами (К. Хаусхоффер), тлумаченню фундаментального дуалізму – протистояння морської та сухопутної цивілізації (Р. Челлен, А. Мехен, Х. Маккіндер) тощо.

Протягом XX ст. категоріальний апарат геополітики розвивався так само динамічно, як і сама наука. Сучасна геополітика використовує як категорії, що запозичені з військової сфери: буферна зона, могутність, баланс сил; так і філософські поняття: цивілізація, національна ідентичність, національна/державна ідея тощо. Разом із тим науковці, що функціонують в царині геополітики по-

слуговуються і специфічними геополітичними дефініціями: геополітичний інтерес, геополітичний код, геостратегія, геополітична модель світу, геополітичний простір, хартленд/вісь світової політики/геополітична вісь, рімленд/берегова зона, телурократія, тала-сократія, атлантизм, євразійство, мондіалізм тощо.

Сучасний етап розвитку геополітики розширив категоріальний апарат такими термінами як інформаційний простір/війна/протистояння, оксамитові революції, м'яка сила, керований хаос тощо. Так як геополітика перебуває в неперервному розвитку та набуває все більшого змістовного наповнення, то більш масштабнішим стає її категоріальний апарат, що є інструментом дослідження геополітичних процесів. Він поповнюється новими категоріями, приміром: гібридна війна, гібридизація світової політики, позасистемні геополітичні гравці, ідеальний шторм, турбулентність міжнародної системи тощо. Геополітика сьогодення використовує основи багатьох наукових дисциплін і напрямків. Вона стала реальним інструментом трансформації світу, прогнозування політики провідних держав і континентів.

Загалом, сучасному етапу розвитку геополітики та міжнародних відносин притаманні: гібридизація світової політики; залучення до міжнародних акторів позасистемних гравців (терористичних організацій, релігійних рухів, кримінальних угруповань тощо); руйнування системи міжнародної безпеки; збільшення кількості регіональних конфліктів і воєн; турбулентність сучасної міжнародної системи тощо.

Система міжнародних відносин вже тривалий час перебуває у турбулентному стані («turbulentus» з латинської мови перекладається як бурхливий, безладний), коли їй притаманні постійні, досить епохальні зміни. Вони стосуються трансформації ієрархічності основних гравців/акторів, їхніх цілей та геополітичних векторів розвитку, залучення в міжнародний простір нових несистемних факторів впливу, що найбільше позначаються на стані постійної турбулентності міжнародної системи та геополітичного простору, швидкості та масштабності змін тощо.

Узагальнена характеристика стану сучасної міжнародної та геополітичної систем була дана президентом американської ради з міжнародних відносин Р. Хаасом який вважає, що в наші дні баланс порядку і безладу зміщується в напрямку хаосу, і питання полягає не в тому, чи продовжиться цей процес, а в тому, як швидко він буде розвиватися і як далеко заїде [1].

Таким чином, міжнародна система XXI ст. поєднує різновекторні елементи порядку, хаосу, турбулентності, тобто одночасне існування різних станів і процесів геополітичного розвитку, що, безперечно є результатом тектонічних зрушень історичного, цивілізаційного, економічного, політичного розвитку. Зазначимо, на наш погляд, найбільш вагомі причини формування стану турбулентності:

1. Поступова втрата США ролі світового лідера, та появи декількох світових геополітичних центрів сили – Китай, ЄС, РФ.

Саме з цим пов'язане зміщення центру світової політики та економіки з Євroatлантичного до Азійсько-Тихоокеанського регіону, де розташовані «молоді» світові лідери – Сінгапур, Гонконг, Південна Корея, Тайвань тощо.

2. Агресивна заявка на «велике» повернення у світову політику Росії на чолі з В. Путіним: російська агресія на Сході України, анексія Криму, втручання у вибори президента США, продовження будівництва Південного потоку-2, участь у війні в Сирії, політика спонсорства різноманітних терористичних організацій, ведення постійних кібератак у всьому світовому просторі, тривалі провокації на кордонах із сусідніми державами, стимулювання великого міграційного «переселення» арабського населення до Європи тощо.

3. Зростання кількості конфліктів у світі з кількісною перевагою на Близькому Сході, що дестабілізує світову систему та формує глобальний хаос/ідеальний шторм. В зоні нестабільності держави потрапляють у економічне провалля (руйнування економіки, інфраструктури, загострення соціально-політичних проблем, масова втрата робочої сили та перспективи на майбутнє).

4. Загальна розбалансованість міжнародної системи, базові основи якої були поновлені в середині ХХ ст. (криза системи ООН), відсутність нових важелів впливу на перебіг та врегулювання конфліктів і воєн. Неспроможність держави як базового елемента міжнародної системи забезпечити своїм громадянам широкий спектр прав і свобод. Загалом, під тиском глобалізаційних структур та ТНК формування аморфності державної влади.

5. Поява широкого кола позасистемних гравців у світовій геополітиці – міжнародних терористичних організацій, транснаціональних злочинних угруповань, релігійних рухів тощо. Їхніми послугами активно користуються як лідери деяких держав, так і політичні еліти, тим самим де-факто визнаючи їх факторами/гравцями міжнародної політики.

6. Гібридизація світової політики, відсутність чіткої межі між війною та миром і поява нових станів геополітики – «світовоїна» та «війнамир».

Гібридизація будь якого явища означає його певну дифузію, що робить можливим поєднання, нібито, не сумісних елементів. Гібридизація світової політики – актуальний тренд міжнародного розвитку [2]. Якщо до кінця ХХ ст. основними акторами міжнародної системи були держави, різноманітні міжнародні організації, ТНК, міжнародні блоки та союзи, то сьогодні відбувається процес все більшого включення у світову політику недержавних гравців: воєнізованих формувань/посередників, союзників, сателітів, в тому числі – недержавних акторів і антиакторів світової політики і політичних сил, які перебувають в стадії формування своєї міжнародно-політичної ідентичності. Іншими словами, для вирішення глобальних проблем планетарні лідери все більше залучають своїх агентів, які можуть носити як класичний характер (нації-держави, їх союзи і коаліції, міжнародні організації), так і неklasичний (приватні військові компанії, озброєні форму-

вання політичних партій і національно-визвольних рухів, ополчення, сформовані за національним або конфесійним принципом, збройні формування невизнаних державних утворень, добровольчі формування тощо, частина з яких може претендувати на статус «акторів поза суверенітету», а частина – ні). Крім того, в цю боротьбу можуть бути залучені організації та угруповання, які ведуть злочинну діяльність, в тому числі екстремістської, терористичної та радикальної спрямованості, з якими лідери можуть підтримувати зв'язок у надії використовувати їх у своїх цілях «наосліп» або за взаємною згодою, що цілком очевидно на прикладах воєн у Сирії та Україні.

В умовах прискороженого глобального розвитку інтенсивність факторів гібридизації надає самому процесу більшу інтенсивність і розширює сферу його охоплення [3]. Цьому також сприяють різноманітні кольорові революції та гібридні війни.

Гібридизація світової політики проявляється у феномені «ідеального шторму» – одночасної взаємодії різноманітних деструктивних елементів політичного, економічного, соціального, геополітичного, міжнародного та глобального характеру. Це – поєднання різних криз: структурної, фінансової, зовнішньої, вихід з яких вимагає прийняття швидких і адекватних рішень. Самі по собі кризові явища сприяють вирішенню проблемних питань, але коли вони проявляються одночасно в певному регіоні/державі, то їх сумарний негативний ефект суттєво зростає.

Політичні експерти та науковці вважають, що ідеальний шторм яскраво проявляється в: Європі (активізація праворадикальних елементів та популістський політиків, міграційна криза, Brexit тощо), на Близькому Сході (проблеми в Іраку, Ірані, Афганістані, Сирії, серія революцій «арабської весни», активна діяльність ІД, відродження архаїчних форм політичної організації) тощо.

Технологію ідеального шторму разом із іншими, можуть використати противники України у передвиборний рік. Це, в умовах ведення ООС, – продовження російської олігархічної присутності в нашій економіці (фондовий ринок, банківська справа тощо) та посилення деструктивних тенденцій у всіх сферах життя держави. Як наслідок – посилення соціально-політичного незадоволення населення. Частина його може прийняти участь у протестній політиці, а інша – продовжить виїздити за кордон (Україна входить у п'ятірку країн із найшвидшим скороченням населення). У політичній сфері буде представлена ціла палітра політиків від радикально спрямованих до проросійських. У зоні ООС будуть задіяні провокації та посилення воєнного тиску. Таким чином ідеальний шторм буде повністю відповідати формату гібридної війни РФ проти України.

Отже, геополітика – наука, що знаходить у постійному розвитку про що свідчить модернізація її категоріального апарату. Тільки за останні роки в його обіг була залучена ціла низка дефініцій – турбулентність міжнародного/геополітичного простору, гібридна війна, гібридизація світової політики, ідеальний шторм тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бартош А. Гибридизация НАТО. URL: <http://mirperemen.net/2017/12/gibridizaciya-nato/> (дата звернення 09.08. 2018).
2. Лебедева М. Акторы в международных отношениях и мировой политике. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=7780#top-content (дата звернення: 09.08.2018).
3. Лебедева М.М. «Гибридизация» в мировой политике как проявление трансформации политической организации мира // *Россия в условиях новой политической реальности: стратегия и методы развития. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. Москва, 25-26 ноября 2016 г.* Москва: РАПН, 2016. С. 161-162.
4. Лебедева М.М. «Идеальный шторм» как результат «гибридизации» мировой политики // *Гибридизация мировой и внешней политики в свете социологии международных отношений.* Москва: Горячая линия. Телеком, 2017. С. 97-111.
5. Лебедева М.М. Система политической организации мира: идеальный шторм // *Вестник МГИМО.* 2016. № 2. С. 125-133.
6. Хаас Р. Разваливающийся миропорядок. Как реагировать на анархию в мире // *Россия в глобальной политике. Ноябрь-Декабрь. 2014.* URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Razvalivayuschiiyamiroporyadok-17194> (дата звернення: 8.08.2018).

Татьяна Игнатьева

Модернизация категориального аппарата геополитики как рефлексия турбулентности современной международной системы

Для XXI в. характерны широкомасштабные и вместе с тем уникальные социально-политическими изменениями, связанные с трансформацией всего мирового и европейского геополитического пространства. Генерирующим центром этих действительно «тектонических сдвигов» является ЕС, который сегодня объединяет 28 стран. Это – беспрецедентный международный союз, возникший в результате длительных интеграционных процессов сегодня переживает определенные трудности своего функционирования. Одновременно ЕС является той фундаментальной основой противостоящей продвижению имперских амбиций России относительно Европы и Украины. Наша страна сегодня оказалась в условиях жесткого противостояния цивилизационных интересов и миров, украинцы снова вынуждены защищать свою независимость, целостность страны, искать поддержки западной цивилизации. В таких условиях геополитика для нашего государства имеет дополнительно еще больший вес, что определяется объективными факторами.

В течение более чем столетнего развития геополитики в целом и ее категориального аппарата, в частности, состоялся процесс его интернационализации и эволюции. Ощутимую лепту в развитие содержания важнейших геополитических категорий и понятий внесли Ф. Ратцель, Р. Челлен, Х. Макклиндер, А. Мэхэн, Н. Данилевский, С. Хантингтон, З. Бжезинский, Ф. Фукуяма. Значительное количество украинских ученых прошлого в своих научных поисках тоже разрабатывали геополитические направления: М. Драгоманов, М. Грушевский, Д. Яворницький, В. Лытинский, С. Рудницький, Ю. Лыта, И. Лысяк-Рудницький и т.д. Среди современных украинских исследователей следует отметить В. Горбатенко, С. Гелейя, В. Дергачева, А. Кудряченко, В. Мадиссона, М. Михальченко, Ф. Рудьча, В. Горбулина, Е. Каминського, А. Коптель и т. д.

Ключевые слова: геополитика, категории, гибридная война, управляемый хаос, идеальный шторм, турбулентность, рефлексия.

T. V. Ignatyeva

**Modernization of categorially geopolitics apparatus as a reflexes
tourbulentity of the modern international system**

Our century is characterized by large-scale, at the same time, unique socio-political changes associated with the transformation of the entire world and European geopolitical space. The generating centre for such truly "tectonic shifts" is the European space that today unites 28 countries – the centre of advanced civilization, the unprecedented international entity that arose on the basis of long-term integration processes and today is experiencing some difficulties in its functioning. At the same time, the EU is the fundamental foundation that opposes the advancement of Russia's imperial ambitions with regard to Ukraine itself. It is our state that is now in a state of hard confrontation with civilizational interests and worlds; Ukrainians are once again forced to defend their independence, the integrity of the state, and seek broad support for Western civilization. Under such conditions, geopolitics for our state acquires an additional, even greater weight, determined by objective factors.

During more than a century of development of geopolitics, in general, and its categorial apparatus, in particular, the process of its internationalization and evolution took place. His important contribution to the development of the content of the most important geopolitical categories and concepts was made by F. Ratzel, R. Challen, H. McKinder, A. Mehen, M. Danilevsky, S. Huntington, S. Brzezinski, F. Fukuyama. Many Ukrainian scholars of the past in their scientific research also developed the geopolitical direction of the study: M. Drahomanov, M. Hrushevsky, D. Yavornitsky, V. Lypynsky, S. Rudnytsky, Y. Lipa, I. Lisyak-Rudnitsky and others like that. Among contemporary Ukrainian researchers it should be noted V. Gorbatenko, S. Gelei, V. Dergachev, A. Kudryachenko, V. Madisson, M. Mikhalchenko, F. Rudych and others like that.

Key words: geopolitics, categories, hybrid war, controlled chaos, perfect storm, turbulence, reflection.

Отримано: 25.08.2018

УДК 94(477)«1905-1917»

В. О. Магась, А. Л. Глушковецький

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1905-1917 рр.**

Стаття присвячена особливостям зміни системи управління Російської імперії та трансформації її законодавства впродовж 1905-1917 рр. На початку ХХ ст. в Російській імперії існував неоабсолютизм, котрий був намаганням примирити нові модернізаційні процеси в різних сферах зі старими формами правління. Влада намагалася бути одночасно самодержавною і правовою. Перша російська революція спричинила зміну форму правління на дуалітичну монархію, котра є формою конституційної монархії і характеризувалася обмеженням влади монарха в законодавчій сфе-

рі двопалатним парламентом. При цьому імператор зберігав широкі владні повноваження, а також володів правом абсолютного вето та правом розпуску парламенту. Ці зміни були закріплені Манифестом 17 жовтня 1905 р., а також Основними державними законами Російської імперії від 23 квітня 1906 р. Двічі Державна дума обиралася на основі виборчого закону 11 грудня 1905 р., котрий створював можливість для обрання представників різних соціальних страт. Перша та друга Державні думи були опозиційними до самодержавної влади, результатом чого став їх достроковий розпуск. Новий виборчий закон, який було видано 3 червня 1907 р., обмежив представництво селян, робітників та представників окремих народностей в парламенті. Його було видано царем з порушенням діючого законодавства (без затвердження в парламенті), що дає можливість дослідникам говорити про «третьочервневий переворот». Унаслідок в країні склалася система влади, котра базувалася на існуванні провладної більшості в парламенті, яка дозволяла здійснювати необхідні реформи, що мали поміркований характер. Руйнування цієї більшості в четвертій Державній думі та створення в ній опозиційної до діючої влади більшості (так званого «Прогресивного блоку»), котра вимагала створення «міністерства народної довіри», стали ознакою краху третьочервневої системи. Надалі аж до зникнення самодержавства існувала незгода між парламентською більшістю та урядом.

Ключові слова: Російська імперія, Державна дума, державна влада, форма правління, абсолютна монархія, дуалістична монархія, виборче законодавство, третьочервнева монархія, Прогресивний блок Державної думи.

На початку ХХ ст. під впливом загальної модернізації економічної сфери країни, зрушень соціальної структури та суспільно-політичних рухів відбулася поступова еволюція державно-правової системи Російської імперії.

Різні аспекти зазначеного питання аналізувалися в працях низки дослідників. Загальні особливості розвитку самодержавства в добу Миколи II розглянули радянський історик М.П. Єрошкін [13, с. 285-435], французька дослідниця російського походження Е. Каррер д'Анкосс [24, с. 118-141], німецький вчений російського походження В.В. Леонтович [28, с. 291-436] та ін. Значний інтерес науковців викликає біографія П.А. Столипіна та його роль у реформах початку ХХ ст. Зокрема радянський історик А.Я. Авреха критично та негативно оцінював результати діяльності П.А. Столипіна [1], натомість російські вчені П.А. Пожигайло та В.В. Шелохаєв дещо ідеалізували роль цієї постаті в історії імперії [34]. Вивчалися й інші непересічні постаті досліджуваної доби, зокрема Микола II [35, с.307-384], С.Ю. Вітте та ін. [36]. В деяких роботах сучасних російських науковців відображені модернізаційні аспекти епохи правління Миколи II, зокрема і державно-правової системи [33, с.106-144; 40, с.223-271]. Окремі роботи радянських дослідників А.Я. Авреха [2; 3; 4], В.С. Дякіна [12], В.І. Старцева [38], Є.Д. Черменського [41] було присвячено розвитку монархії після перевороту 3 червня 1907 р. Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновки про від-

сутність єдиних поглядів на трансформацію державно-правових інститутів Російської імперії в зазначений період.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі нормативно-правових актів та спогадів провідних державних діячів того часу, охарактеризувати трансформації державного ладу та правової системи Російської імперії, які були спричинені подіями Першої російської революції та тривали до ліквідації самодержавства в лютому 1917 р.

Функціонування ключових елементів державно-правової системи було закріплене в Основних державних законах Російської імперії. Вперше вони були кодифіковані в 1832 р. за правління Миколи I. Перша стаття Основних законів закріплювала самодержавну та необмежену владу монарха [37, с.1], а в статті 47 зазначалося, що імперія управлялася на підставі законодавства, що походило від самодержавної влади [37, с.11]. Таким чином, монарх зосереджував в своїх руках абсолютну владу, а воля монарха визнавалася єдиним джерелом права. Крім того, до царювання Олександра II судова влада в Російській імперії не була відділена від законодавчої. Судові справи спрямовувалися до Державної ради і розглядалися верховною владою. Як наслідок, судові рішення набували форми і авторитету закону. Судова реформа 1864 р. змінила це становище, відділивши судову владу від законодавчої, а також встановивши різницю між законами та судовими рішеннями [26, с.221-222].

Трансформацію законодавства та прийняття нових Основних законів спричинили події 1905-1907 рр. Під впливом наростання революційної хвилі в країні було підготовлено проект створення центрального народного представництва. Проект було розроблено у відомстві міністра внутрішніх справ О.Г. Булігіна. Його було затверджено імператором 6 серпня 1905 р. Законом передбачалося створення Державної думи до повноважень якої входила попередня розробка та обговорення законодавчих пропозицій для їх подальшого спрямування через Державну раду до верховної самодержавної влади. Відповідно до зазначеного нормативно-правового акту виборче право поширювалося на доволі вузьке коло осіб. Виборчого права були повністю позбавлені робітники, жінки, а також частина селянства на підставі майнового цензу [9, с.640-645]. Таким чином, Дума надіялася лише дорадчими функціями, а більшість населення було позбавлено права голосу, що зумовило незадоволення в суспільстві.

Загальний жовтневий всеросійський політичний страйк припинив підготовку до виборів за вищезазначеним законом. 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав Маніфест «Про удосконалення державного ладу». Він проголосив надання населенню громадянських прав та широку участь в призначених виборах до Державної Думи. Неодмінним правилом проголошувалося те, щоб жоден закон не міг набути сили без схвалення Державної думи [32, с.754].

Вносилися зміни до організації виконавчої влади на найвищому рівні. Очолював її як і раніше імператор. Допоміжну функцію виконували Комітет міністрів, який було запроваджено ще 1802 р. (дорадчий орган для попереднього обговорення виконавчих справ) та Рада міністрів утворена 1861 р. (до повноважень якої входив розгляд справ, що вимагали не лише найвищого затвердження, ає й особистої присутності імператора) [27, с.235-247]. Пробудження громадської активності кінця 1904 р. та події Першої російської революції спричинили залучення цих органів до назрілих перетворень імперії та розширення їх повноважень. Так, указом 12 грудня 1904 р. на Комітет міністрів покладено розгляд питання про найкращий спосіб втілення в життя невідкладних заходів, що мали забезпечити якнайшвидше реформування країни, з подальшим їх поданням на розгляд імператора [21, с.1196-1198]. 18 лютого 1905 р. Раді міністрів надали додаткові повноваження щодо розгляду пропозицій надісланих монарху від приватних осіб та установ щодо удосконалення державного устрою та покращення народного добробуту [14, с.133]. Зрештою, відповідно до найвищого указу 19 жовтня 1905 р. Раду міністрів Російської імперії було реорганізовано за зразком відповідних установ конституційних держав, що, однак, не ліквідувало Комітет міністрів. В указі, зокрема, зазначалося, що всі міністерства і головні управління складають єдине правління і жодне з них не може відділятися від інших. Рада міністрів складалася з рівноправних міністрів і головноуправляючих окремими частинами під головуванням одного з міністрів, що призначався імператором. У виняткових випадках в Раді міністрів міг головувати імператор [18, с.759-761]. Розширення функцій Ради міністрів до якої перейшли всі найважливіші функції колишнього Комітету міністрів, звело значення останнього до мінімуму. Найвищим указом 23 квітня 1906 р. Комітет міністрів було ліквідовано, а його повноваження перейшли до законодавчих та виконавчих органів [23, с.455-456]. Основними законами Російської імперії, затвердженими того ж дня, було встановлено принцип, що Рада міністрів і окремі міністри відповідають перед імператором не лише за свої особисті дії і розпорядження, а й за загальний хід державного управління [10, с.461]. Першим головою оновленої Ради міністрів став граф С.Ю. Вітте. Таким чином, міністри в новоутвореному органі перестали бути окремими чиновниками відповідальними перед верховною владою лише за свої дії та розпорядження.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. також започаткував роботу щодо зміни закону про Державну думу та положення про створення Державної ради [7, с.230]. 11 грудня 1905 р. було видано указ імператора «Про зміни Положення про вибори в Державну Думу та виданих в доповнення до нього узаконень». Право голосу отримували дрібні землевласники, сільська інтелігенція та середні міські прошарки, в губерніях, де число промислових робітників перевищувало 10 тис. осіб, утворювалися робітничі курії [22, с.877-882]. Таким чином, кількість виборців збільшилося за рахунок менш заможних верств населення імперії.

20 лютого 1906 р. Миколою II було підписано указ «Про перебудову заснування Державної ради», котрий перетворював до-радчий орган у верхню палату парламенту Російської імперії з законодавчими повноваженнями поряд з його нижчою палатою (Державною думою). Половина членів Державної ради призначалася імператором, інша – обиралася [19, с.154-160].

Напередодні відкриття Державної думи першого скликання С.Ю. Вітте на посаді голови Ради міністрів було замінено І.А. Горемікіним. На той час Вітте вже мав підготовлений проект оновлених відповідно до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Основних законів Російської імперії і вважав, що від їх негайного прийняття залежало питання існування нового державного устрою. В іншому разі, на його думку, перша Дума могла би перетворилася в Установчі збори, що, своєю чергою, викликало б необхідність втручання збройної сили та призвело би до загибелі нового ладу. Така ж думка була висловлена в журналі Ради міністрів, котрий був поданий разом з проектом Основних законів: «Відтермінувати прийняття основних законів до скликання Думи і звести перегляд їх за її участю неможливо, що значило би замість переходу до ділової, творчої роботи втягнути новообраних представників населення в небезпечні та марні суперечки про межі їх власних прав та ставлення до верховної влади» [7, с.237]. Одразу ж після своєї відставки в другій половині квітня 1906 р. граф Вітте вже через генерала Д.Ф. Трепова передав Миколі II свою думку про необхідності негайного підписання Основних законів, оскільки результатом зволікання могли стати великі біди [28, с.357].

Нові Основні закони Російської імперії, як вже зазначалося, було підписано імператором 23 квітня 1906 р. Метою їх видання було окреслення основних змін державного ладу, а також повноважень керівних органів країни. Основні закони зберегли за імператором широкі верховні та державні права [28, с.357]. Крім того, вони регулювали діяльність Ради міністрів, міністрів та головноуправляючих [10, с.461].

В Основних законах було сформульовано також основні права та обов'язки підданих. До останніх відносилися військовий обов'язок для чоловіків і необхідність сплати податків. Натомість, встановлювалися досить широкі права, що включали свободу слова, друку, союзів, зібрань та совісті, недоторканість житла та приватної власності (за виключенням існування нагальної державної потреби чи необхідності надання справедливої компенсації), право на вільний вибір місця проживання в країні, вільний виїзд за кордон та вільний вибір професії. Також впроваджувалися гарантії у разі арешту та судового переслідування та принцип, що кримінальні норми не мали зворотної дії [28, с.358-359]. Таким чином, порівняно з попереднім законодавством відбувся значний поступ щодо принципового визнання громадянських прав. Водночас це не свідчило про існування громадянських свобод у жителів імперії. Увагу при цьому варто звертати на норми права, що мають повністю відповідати конституційним принци-

пам, а також на адміністративну практику [28, с. 359]. Найбільші успіхи в розкритті норм Основного закону були пов'язані з законодавством розробленим в період до їх прийняття, коли Комітет міністрів та Раду міністрів очолював С.Ю. Вітте, а саме – закон про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. [11, с.258-262], Тимчасових правил про друк від 24 листопада 1905 р. [15, с.837-840], про товариства та союзи від 4 березня 1906 р. [17, с.201-207], а також про зібрання, підписаних імператором того ж дня [16, с.207-210]. Зазначеним нормам вдалося зберегти свою дію аж до краху монархії. Наміри щодо вдосконалення законодавства про свободу віросповідань, рівноправ'я підданих, їх недоторканість мав і П.А. Столипін. Про це він сповістив у своїй промові перед Державною думою другого скликання [39, с.66-85]. Однак йому не вдалося провести ініційовані реформи через парламент [5, с.12; 34, с.163].

Нові Основні закони закріплювали законодавчі повноваження верхньої та нижньої палат парламенту. Стаття 4 встановлювала, що імператору належить верховна самодержавна влада. Порівнюючи цей текст з текстом першої статті попередніх Основних законів можна зробити висновок, що в новому визначенні влади імператора вилучена ознака необмеженості, натомість збережені ознаки самодержавності та верховності. На противагу попереднім Основним законам в статті 42 зазначалося, що управління імперією ґрунтується на засадах законів, виданих у встановленому порядку. Відповідно до статті 7 імператор мав здійснювати законодавчу владу в єдності з Державною радою та Державною думою, а згідно зі статтею 44 жоден новий закон не міг бути прийнятим без затвердження Державною радою та Державною думою та набути чинності без схвалення імператора. Останнім також видавалися укази та повеління у відповідності до чинних законів. Управління державою імператор здійснював безпосередньо, або за допомогою уповноважених від нього інших державних органів [10, с.457-459].

У лівому та ліберальному таборах одразу після прийняття Основних законів Російської імперії було прийнято доводити що Основні закони 1906 р. є «лжеконституцією» і «замаскованим самодержавством» [30, с.559-560]. «Псевдоконституційним» назвав новий лад Російської імперії і класик політичної думки М. Вебер у 1906 р. після розпуску Державної думи першого скликання, діяльність якої, як він зазначав, була зведена до нуля [6, с.95-99]. Водночас влада старанно уникала вживання терміну «конституція» щодо Основних законів. Граф Вітте наголошував, що Росія управлялася за конституційним зразком, але за умови відсутності присяги на вірність встановленому устрою, а також через те, що імператор запровадив новий лад з власної ініціативи вважати Основні закони 1906 р. конституцією неприпустимо. П.А. Столипін вживав цей термін лише у приватних розмовах. В третій Думі він одного разу назвав існуючий устрій «представницьким». Це питання навіть було предметом обговорення

Державної думи. Праві, використовуючи аргументи Вітте довели відсутність конституції, натомість їх опоненти стверджували, що вона полягає в обмеженні законом прав імператора, а не в присязі та порядку впровадження конституції [30, с.561-563]. Щодо останнього, відзначимо, що в сучасній правовій науці існує поняття дарованої монархом (октройованої) конституції.

Претензії громадськості стосувалися і Державної ради, де половина складу призначалася. Однак варто мати на увазі, що разом з представниками вищих прошарків туди потрапляли видатні управлінці та науковці того часу [30, с.591]. Щоправда у виключній компетенції імператора залишилися всі питання російського імператорського дому, церковне та військовое управління [10, с.456-461]. В цих елементах положення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. були дійсно звужені. Крім того, особливі зауваження викликала стаття 45, що дозволяла під час припинення діяльності Державної думи в разі нагальної потреби Раді міністрів після узгодження з імператором видавати необхідні закони. Це не стосувався Основних законів, законів про створення Державної ради та Державної думи. Дія означеної норми припинялася, якщо відповідний законопроект не вносився на розгляд в парламент впродовж двох місяців після відновлення роботи Думи [10, с.459]. Потреба в зазначеній статті дійсно існувала у виключних випадках, однак якщо спочатку вона планувалася як екстраординарний захід то, зрештою, нею почали зловживати [30, с.575-576]. С.Ю. Вітте з обуренням писав про це у своїх мемуарах, відзначаючи, що П.А. Столипін під маркою заходів, викликаних надзвичайними обставинами, почав проводити важливі закони [7, с.232-233]. Водночас, згадана стаття Основних законів надавала нижній палаті парламенту певні переваги перед верхньою за умови існування згоди між монархом і Державною думою. Імператор міг впровадити прийнятий Думою, але відхилений Державною радою закон в перерві між сесіями парламенту. Після відновлення роботи парламенту закон потрапляв до нижчої палати, однак Дума могла не ставити його на розгляд і тоді він залишався чинним всупереч Державній раді. Щоправда зазначена технологія не набула поширення [30, с.593]. Розголосоу їй надав П.А. Столипін, котрий скористався нею зі згоди імператора для впровадження виборного земства в Західному краї для чого діяльність парламенту було припинено монархом на три дні. Закон було впроваджено 14 березня 1911 р. в редакції Державної думи. Коли після вбивства Столипіна закон було внесено в нижню палату парламенту, то остання не стала його розглядати, залишивши його в дії і не допустивши до розгляду в Державній раді [30, с.573-578].

Ретельне вивчення Основних законів дозволяє зробити висновок, що вони були саме конституцією, хоча б тому, що обмежили законодавчу владу монарха [30, с.561-563]. Зі старих законів зі згоди імператора було вилучено не просто визначення, а право. Нові Основні закони обмежили його попередні права. Волі монарха були поставлені обмеження тими законами, змінювати які

одноособово він вже не міг [30, с.566-567]. Також відзначимо, що Основні державні закони 23 квітня 1906 р. були головним державним документом, що визначав державний устрій, порядок і принципи функціонування органів державної влади, а також права та свободи російських підданих. Хоча виборче право й не було загальним, проте під час виборів до першої та частково другої Дум виборчий процес проходив достатньо вільно та без вирішального втручання адміністрації. Існували офіційно зареєстровані політичні партії, хоча опозиційні ліберальні та соціалістичні партії не мали можливостей для легального існування, проте їх представники потрапляли в парламент як позапартійні самостійні кандидати і створювали там свої фракції. В Думі панувала свобода слова для депутатів, щоправда це не заважало владі переслідувати особливо активних діячів вже після розпусків першої та другої Дум. Першої після видання Виборзької відозви, другої – після звинувачення частини депутатів у державній зраді [28, с.360]. Стаття 11 Основних законів, згідно якої імператор в порядку верховного управління видавав укази відповідно до законів, обмежувала самодержавство вже у сфері управління [10, с.457]. Стаття 80 встановлювала, що постанови інструкції та розпорядження, які видавалися Радою міністрів, міністрами і головноуправляючими на правах міністрів також не мали суперечити законам [10, с.461]. Водночас, стаття 66 надавала верхній та нижній палатам парламенту право здійснення запитів до міністрів та головноуправляючих на правах міністрів [10, с.460]. Таким чином, було встановлено принципи підзаконності всього управління, зокрема верховного, а також підзвітності міністрів та головноуправляючих.

Крім того, те, що імператор володів правом абсолютного вето (законопроект не міг стати законом без його згоди), не є ознакою абсолютизму. Це характерно для дуалістичної монархії, як одного з різновидів конституційної. Правом вето з усіх пропозицій уряду та правом законодавчої ініціативи володіли і Державна дума і Державна рада, але вони, на відміну від імператора, не мали права законодавчої ініціативи щодо Основних та виборчих законів. Можна погодитися з висновками члена правого крила Конституційно-демократичної партії адвоката В.А. Маклакова, що абсолютизм і диктатура не надають права їх публічного засудження та обговорення, натомість Основні закони не лише проголосили монархію обмеженою, але й забезпечили народному представництву право пропонувати нові закони і критикувати владу [30, с.598-599].

Загалом, новий лад утворився в результаті взаємодії двох протилежних тенденцій і був наслідком поступок старих традицій запитам громадськості. Основною ідеєю творців Основних законів 1906 р. було бажання поєднати традиційну владу з громадськістю і дати їм можливість змінювати країну шляхом взаємних поступок [30, с.600-601]. Варто враховувати і те, що перебіг державного життя визначається не лише конституцією, але й реальним співвідношенням сил. Якщо влада сильна, а суспільство слабе, то влада може порушувати права народного представництва,

як це сталося пізніше 3 червня 1907 р., коли відбувся державний переворот [30, с.568]. Саме з останнім пов'язана подальша трансформація державної влади проведена П.А. Столипіним, однак до крайніх заходів, що полягали в порушенні діючих Основних законів задля зміни виборчого законодавства він вдався не одразу.

П.А. Столипіна було призначено на посаду голови Ради міністрів у липні 1906 р., одразу ж після розпуску першої Державної думи. Вибори до другої Думи проходили за старим виборчим законодавством. У новій Думі була утворена опозиційна до влади більшість і, як наслідок, співробітництво між нею та урядом стало неможливим. Влада зі свого боку розпочала роботу над розробкою нових норм про вибори [28, с.407-413]. Крім того, новий голова Ради міністрів 6 березня 1907 р. виступив перед новообраною другою Державною думою з промовою [28, с.415]. В ній, зокрема, зазначалося, що в основі усіх урядових законопроектів мала бути мета створення матеріальних норм в яких би втілилися нові правовідносини, закладені реформами. Далі автор наголошував: «Перетворена з волі монарха Батьківщина наша має перетворитися в державу правову... Правові норми повинні базуватися на точному ясно вираженому законі» [39, с.68]. Передбачалося прийняття норм, котрі б врегульовували проголошені свободи, реформа кримінального законодавства, аграрна, податкова реформи, зменшення контролю за діяльністю земств, удосконалення робітничого законодавства тощо [39, с.66-85]. Таким чином, Столипін звернувся до Думи з пропозицією широкої програми реформ.

Більшість Думи не підтримала уряд, який в боротьбі з революцією діяв всупереч Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та новим Основним законам, порушуючи права підданих. Водночас, голова Ради міністрів вважав, що у загрозовій для існування країни ситуації він діяв адекватними методами, хоча йому й доводилося виходити за межі правових норм [28, с.418-419]. 13 березня 1907 р., виступаючи перед депутатами Державної думи другого скликання голова Ради міністрів так пояснював необхідність застосування військово-польових судів: «Держава може, держава зобов'язана, коли вона знаходиться в небезпеці, приймати найбільш суворі, найбільш важливі закони, щоб забезпечити себе від розпаду» [39, с.97].

Новий виборчий закон було підписано Миколою II 3 червня 1907 р. у день розпуску другої Державної думи. Приводом до останнього стало обвинувачення соціал-демократичної фракції в підготовці збройного перевороту. На цій підставі Столипін вимагав, щоб з Думи було вилучено 55 депутатів представників соціал-демократичної фракції (остання налічувала загалом 65 осіб) і санкції на негайний арешт 16 з них [4, с.17]. Справжньою причиною такого кроку була неможливість налагодити співпрацю між нижньою палатою парламенту і урядом [28, с.425]. У Маніфесті імператора з приводу розпуску Думи зазначалося, що значна частина її складу не виправдала очікувань. Це виявилось в гальмуванні її роботи при прийнятті необхідних для реформування країни вироблених урядом законів, повільному затвердженні державного

розпису доходів і видатків, зловживанні правом запитів до уряду. Відсутність негайної реакції на «законні вимоги властей» щодо змови проти держави та царської влади стала, як зазначалося, останньою краплею і приводом для розпуску другої Державної думи. Крім того, вказувалося, що зміненням буде лише виборчий закон, в той час як інші права, надані Маніфестом 17 жовтня 1905 р. залишаються незмінними [31, с.320].

Микола II розпустив Державну думу у відповідності до статті 105 зводу Основних державних законів, котра надавала йому таке право [31, с.319-320]. Державний переворот полягав в заміні виборчого закону 11 грудня 1905 р. виборчим законом 3 червня 1907 р., що відбулася з порушення Основних законів від 23 квітня 1906 р. [4, с.16]. Відповідно до останніх жоден новий закон не міг бути виданий без схвалення Державної ради і Державної думи і набути чинності без затвердження імператора [10, с.459]. Натомість, у виданому до розпуску Думи царському Маніфесті стверджувалося, що лише «історичній владі», яка дарувала перший виборчий закон, належить право відмінити його та замінити новим [31, с.320].

Виборчий закон від 3 червня 1907 р. перерозподіляв число виборщиків на користь землевласників та заможних жителів міст, а також зменшував представництво національних меншин [8, с.321-335]. С.Ю. Вітте з цього приводу зазначав, що «сам закон 3 червня, який було введено як державний переворот, призвів до того, що Дума в більшості своїй не обиралася, а підбиралася урядом» [7, с.233]. Натомість міністр фінансів в уряді П.А. Столипіна В.М. Коковцов (після смерті Столипіна до 1914 р. він цю посаду суміщав з посадою голови Ради міністрів) в своїх спогадах зазначав, що новий виборчий закон було видано для того, щоб врятувати народне представництво, яке «було спотворене абсолютно невідповідним країні широким виборчим правом за грудневим законом 1905 р.» [25, с.277].

Таким чином, існуючий устрій не було скасовано. Відбулося лише звуження кола осіб, котрі мали право голосу. Попередні порівняно широкі виборчі права були відмінені. Незважаючи на це відбувся, по суті, державний переворот, оскільки за діючим на той час законодавством імператор мав право виключної законодавчої ініціативи щодо виборчого законодавства, однак новоприйнятий закон мав схвалюватися ним спільно з верхньою та нижньою палатою парламенту. Зазначене положення Основних законів було порушено.

Нове виборче законодавство дозволило забезпечити представникам праволіберального «Союзу 17 жовтня» провідну роль в Думі [28, с.427-428]. П.А. Столипін отримав від них повну підтримку свого курсу, навіть найсуперечливіших заходів. Наприклад, лідер октябристів О.І. Гучков підтримав використання воєнопольових судів для боротьби з революційним рухом, оскільки вважав це необхідним жорстким заходом. Схвалили октябристи і зміни до виборчого законодавства, оскільки державний перево-

рот 3 червня 1907 р. сприймався ними як спроба державної влади врятувати ліберальний курс Російської імперії [28, с.429-431].

Унаслідок перевороту сформувалася так звана «третьочервнева політична система», коли в Державній думі було утворено дві більшості з октябристським центром: право-октябристська та октябристсько-прогресистсько-кадетська. Це дозволяло уряду шляхом маневрування та домовленостей проводити через парламент закони необхідні для реалізації поміркованих реформ [2, с.3]. Функціонування обох названих більшостей здійснювалося за принципом маятника, роль якого виконували октябристи. Вже в самому цьому механізмі були закладені елементи майбутньої кризи та краху системи, оскільки рівновага трималася лише на збігові обставин та хиткому балансі інтересів царизму та його союзників [2, с.249]. Під час виборів до четвертої Державної думи царизм за допомогою втручання в перебіг виборчого процесу прагнув змінити розстановку сил в нижній палаті парламенту, посиливши правий фланг і примусивши його діяти більш активно. Проте становище суттєво не змінилося, хоча вплив центру (октябристів) послабилися, а позиції флангів (правого та прогресистсько-кадетського) посилилися. У парламенті й надалі зберігалася дві більшості [3, с.24-27]. Не дивно, що вже у 1913-1914 рр. Микола II неодноразово висловлювався за перетворення Думи у дорадчий орган та вказував на недоцільність її існування [34, с.111].

Перша світова війна призвела до загострення суперечностей в правлячих колах та подальшого руйнування існуючої системи правління. Датою зникнення третьочервненої монархії, на думку одного з її найбільших дослідників А.Я. Авреха, варто вважати серпень 1915 р., коли в Державній думі четвертого скликання була утворена нова опозиційна до влади більшість – Прогресивний блок, який вимагав створення «уряду довіри» [2, с.3]. Таким чином, уряд втратив свій вплив на нижню палату парламенту та перейшов у стан конфронтації з нею. Можна погодитися з думкою В.І. Старцева, що зміст наступного періоду (аж до лютого 1917 рр.) полягав в намаганні опозиції домовитися з імператором про допуск до виконавчої влади з формуванням відповідального перед парламентом уряду [38, с.5-7].

Таким чином, Маніфест 17 жовтня 1905 р. та нові Основні державні закони Російської імперії засвідчили перетворення останньої з необмеженої в конституційну монархію дуалістичного типу. В нових Основних законах була прибрана згадка про необмеженість влади імператора. Державний переворот 3 червня 1907 р. звузив участь незаможних верств населення у виборах. Внаслідок у парламенті була утворена провладна більшість, що дозволяло здійснювати необхідні помірковані реформи. Руйнування в четвертій Державній думі цієї більшості та формування опозиційної до діючої влади більшості (так званого «Прогресивного блоку»), котра вимагала створення «міністерства довіри», стали ознакою краху третьочервненої системи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. Москва: Политиздат, 1991. 285 с.
2. Аврех А.Я. Распад третьеиюньской системы. Москва: Наука, 1985. 260 с.
3. Аврех А.Я. Царизм и IV Дума. 1912-1914 гг. Москва: Наука, 1981. 292 с.
4. Аврех А.Я. Царизм и третьеиюньская система. Москва: Наука, 1966. 181 с.
5. Арутюнян Л.В. Вероисповедные реформы П.А. Столыпина // *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 232. С. 10-13.
6. Вебер М. О России: избранное. Москва: РОССПЭН, 2007. 157 с.
7. Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. Ленинград: Гос. изд-во, 1924. Т. 2. 518 с.
8. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу (3 июня 1907 г.). 29242 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754-29943. 1910. С. 321-335.
9. Высочайше утвержденное Учреждение Государственной Думы (6 августа 1905 г.). 26661 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 640-645.
10. Высочайше утвержденные Основные Государственные Законы (23 апреля 1906 г.). 27805 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 456-461.
11. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров «Об укреплении начал веротерпимости» (17 апреля 1905 г.). 26126 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург, 1881-1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 258-262.
12. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 гг. Текст: разложение третьеиюньской системы. Ленинград: Наука, 1988. 227 с.
13. Ерошкин Н.П. Российское самодержавие: к 75-летию Ист.-арх. ин-та. Москва: Российский гос. гуманитарный ун-т, 2006. 494 с.
14. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.). 25853 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург, 1881-1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 133.
15. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о поправках к изданиям» (24 ноября 1905 г.). 26962 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург, 1881-1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 837-840.
16. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о публичных собраниях» (4 марта 1906 г.). 27480 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 207-210.
17. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах» (4 марта 1906 г.). 27479 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 201-207.
18. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О мерах к укреплению единства в деятельности Министерств и Главных Управлений» (19 ок-

- тября 1905 г.). 26820 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 759-761.
19. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О переустройстве Учреждения Государственного Совета» (20 февраля 1906 г.). 27425 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 154-160.
 20. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О переустройстве Учреждения Государственного Совета» (3 июня 1907 г.). 29241 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754-29943. 1910. С. 320-321.
 21. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О предназначениях к усовершенствованию государственного порядка» (12 декабря 1904 г.). 25495 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург, 1881-1913. Т. XXIV: 1904, Отделение 1: От № 23839-25604. 1907. С. 1196-1198.
 22. Именной Высочайший указ, данный сенату «Об изменении положения о выборах в Государственную Думу и изданных в дополнение к нему узаконений» (11 декабря 1905 г.). 27029 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 877-882.
 23. Именной Высочайший указ, данный Сенату «Об упразднении Комитета Министров» (23 апреля 1906 г.). 27804 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 455-456.
 24. Каррер д'Анкос Э. Евразийская империя: история Российской империи с 1552 г. до наших дней. Москва: РОССПЭН, 2007. 360 с.
 25. Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания, 1903-1919 гг.: в 2 т. Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. Т. 1. 504 с.
 26. Коркунов Н.М. Русское государственное право. 6-е изд. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1909. Т. 1. Введение и общая часть. 623 с.
 27. Коркунов Н.М. Русское государственное право. 6-е изд. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1909. Т. 2. Часть особенная. 739 с.
 28. Леонтович В.В. История либерализма в России (1762-1914). Москва: Русский путь, 1995. 444 с.
 29. Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России: (Воспоминания современника): В 3-х ч. Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1936. Ч. 2: Отд. 3: Уступки и падение самодержавия. 1936. С. 247-402.
 30. Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России: (Воспоминания современника): В 3-х ч. Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1936. Ч. 3: Отд. 4: Первая революция. 1936. С. 403-617.
 31. Манифест «О роспуске Государственной Думы, о времени созыва новой Думы и об изменении порядка выборов в Государственную Думу» (3 июня 1907 г.). 29240 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754-29943. 1910. С. 319-320.
 32. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.). 26803 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 754-755.

33. Модели общественного переустройства России. XX век. Москва: РОССПЭН, 2004. 606 с.
34. Пожигайло П.А., Шелохаев В.В. Петр Аркадьевич Столыпин. Интеллект и воля. Москва: РОССПЭН, 2011. 237 с.
35. Российские самодержцы, 1801-1917 / Боханов А.Н., Захарова А.Г., Мироненко С.В. и др. Москва: Междунар. отношения, 1994. 400 с.
36. Россия на рубеже веков: исторические портреты: Сборник / Сост. А. Корелин. Москва: Политгиздат, 1991. 378 с.
37. Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный: в 15 т.: 3-изд. Санкт-Петербург: Тип. Второго отд-ния Собств. е.и.в. канцелярии, 1857. Т. 1: Свод учреждений государственных и губернских. Ч. 1. Основные законы и учреждения государственные. 1857. 1026 с.
38. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг.: (борьба вокруг «Ответственного министерства» и «Правительства доверия»). Ленинград: Наука. Ленинградское отд-ние, 1977. 270 с.
39. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия: самые знаменитые речи и письма. Москва: АСТ, 2013. 413 с.
40. Тянь В.В. Россия на изломе веков: самодержавный режим на веках системных кризисов: (Вторая половина XIX нач. XX в.). Москва: Экслибрис-Пресс, 2002. 367 с.
41. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. Москва: Мысль, 1976. 318 с.

В. О. Магась, А. Л. Глушковецкий

**Трансформация государственно-правовой системы
Российской империи в 1905-1917 гг.**

Статья посвящена особенностям изменения системы управления Российской империи и трансформации ее законодательства в течение 1905-1917 гг. В начале XX в. в Российской империи существовал неабсолютизм, который был попыткой примирить новые модернизационные процессы в различных сферах со старыми формами правления. Власть пыталась быть одновременно самодержавной и правовой. Первая русская революция привела к изменению формы правления в дуалистическую монархию, которая является разновидностью конституционной монархии и характеризовалась ограничением власти монарха в законодательной сфере двухпалатным парламентом. При этом император сохранял широкие властные полномочия, а также обладал правом абсолютного вето и правом роспуска парламента. Данные изменения были закреплены Манифестом 17 октября 1905 г., а также Основными государственными законами Российской империи от 23 апреля 1906 г. Дважды Государственная дума избиралась на основе избирательного закона 11 декабря 1905 г., который представлял возможность для создания достаточно широко представительства различных социальных слоев в парламенте. Первая и вторая Государственные думы входили в конфликт с властью, результатом чего стал их досрочный роспуск. Новый избирательный закон, изданный 3 июня 1907 г., ограничил представительство крестьян, рабочих и представителей отдельных народностей в парламенте. Он был издан царем с нарушением действующего законодательства (без утверждения в парламенте), что дает возможность исследователям говорить о «третьеиюньском перевороте». В результате в стране сложилась система власти, которая базировалась на существовании провласт-

ного большинства в парламенте, что позволяло осуществлять в стране необходимы реформы, имевшие умеренный характер. Разрушение этого большинства в четвертой Государственной думе и создание в ней оппозиционного к действующей власти большинства (так называемого «Прогрессивного блока»), которое требовало создания «министерства народного доверия», стали признаком краха третионьской системы. В дальнейшем вплоть до исчезновения самодержавия существовало несогласие между парламентским большинством и правительством.

Ключевые слова: Российская империя, Государственная дума, государственная власть, форма правления, абсолютная монархия, дуалистическая монархия, избирательное законодательство, третионьская монархия, Прогрессивный блок Государственной думы.

V. Mahas, A. Hlushkovetskyi

The Russian Empire State and Legal Systems Transformation in 1905-1907

The paper is dedicated to the peculiarities of the Russian Empire government system and its legislation transformation during 1905-1907. Neoabsolutism prevailed in the Russian Empire at the beginning of the XXth century and its intentions were to reconcile new modernizing processes in different spheres with the old system of government. The authorities tried to be both autocratically and law-governed. The First Russian Revolution caused the transformation of the government system into dualistic monarchy, which is the form of the constitutional monarchy and is characterized by the limitation of the monarch's power by two-chamber parliament in the sphere of legislation. Under these circumstances the Emperor still had wide powers as well as the power of absolute veto and the right to dissolve the parliament. These changes were set forth by the Manifesto of October 17, 1905, as well as by the Russian Empire Main State Laws of April 23, 1906. The State Duma was twice elected based on the electoral law of December 11, 1905, which created opportunities for a fairly broad representation of various social strata in the parliament. The first and second State Dumas were in conflict with the authorities, which resulted in their early dissolution. The new electoral law, issued on June 3, 1907, restricted the representation of peasants, workers and representatives of individual nationalities in the parliament. The Tsar issued it with the current legislation violation (without approval by the parliament), which allows researchers to talk about the «coup of June the 3rd». As a result, the country developed the system of power based on the existence of a pro-government majority in the parliament, which allowed the country to carry out the necessary reforms that were moderate by nature. The destruction of this majority in the Fourth State Duma and the creation of the opposition majority (the so-called «Progressive Bloc»), which called for the creation of a «Ministry of Public Trust», became a sign of the collapse of «the system of June the 3-rd». Later, there was a disagreement between the parliamentary majority and the government until the disappearance of the autocracy.

Key words: *the Russian Empire, State Duma, state power, form of government, absolute monarchy, dualistic monarchy, electoral law, third monarchy, Progressive Bloc of the State Duma.*

Отримано: 10.08.2018

A. G. Filiniuk, G. M. Mendikulova, I. A. Klimchuk

THE PARTICIPATION OF REPRESENTATIVES OF UKRAINE AND KAZAKHSTAN IN THE FRENCH RESISTANCE MOVEMENT IN THE SECOND WORLD WAR: TRANSNATIONAL ASPECT

У статті акцентується увага на тому, що в історичних дослідженнях останніх років дедалі більша увага приділяється вивченню минулого світової спільноти і України та Казахстану, зокрема на основі транснаціональної ідеї. Її застосування дозволяє замінити конфронтацію національних наративів їх співіснуванням і тим самим відійти від ізоляціонізму та провінційності національних історіографій. У цьому контексті зроблено спробу розкрити конкретні, документально підтверджені факти про участь у французькому Руху Опору періоду Другої світової війни жителів України та Казахстану й представників інших національностей. Зокрема, обґрунтовано тезу про те, що, крім французів, контингент борців проти гітлерівських окупантів формувався кількома шляхами: а) з колишніх емігрантів, які ще до війни оселилися і жили у Франції; б) людей, яких місцеві патріоти зуміли визволити із полону, розташованих на її території концентраційних таборів і таборів остарбайтерів для робіт на військових заводах й шахтах; в) втікачів із німецьких легіонів. Підкреслено, що французький Рух Опору почав розгортатися з перших днів Другої світової війни та окупації країни гітлерівськими військами. Його ряди росли й набирали дедалі більших сили і масштабів як за рахунок етнічних французів, так і представників багатьох інших європейських народів. Завдяки цьому в ньому нараховувалися тисячі представників України та сотні казахів, які пліч-о-пліч із ними мужньо і хоробро боролися з нацистами й тим самим вносили свій вагомий внесок у визволення Франції від окупантів і розгром гітлерівської Німеччини. Об'єднані спільною метою та тісно взаємодіючи між собою, вони організовували саботування діяльності заводів і шахт, з допомогою диверсій перешкоджали регулярному руху залізничних ешелонів із живою силою, військовою технікою, зброєю та боеприпасами, влаштовували бойові операції щодо німецько-фашистських військових формувань, допомагали визволенню невільників із концентраційних таборів тощо.

Ключові слова: Україна, Казахстан, Франція, Європа, Друга світова війна, Рух Опору, транснаціональна історія, нацизм, народи, представники.

Modern socio-political challenges, that people all over the world altogether and each nation separately obstacles nowadays, rightfully make the problem of saving and protection of peace very actual. This also requires the necessity of deep analysis and comprehension of the value and great efforts of many countries, European and world peoples for the victory in the Second World War. However, some of the political forces still exploit historical events and memory of them in order to manipulate public opinion. That's why, one of the most important tasks we have is the deconstruction of mythologem, the stereotypes of the communist times, the political obsession of historical investiga-

tions, and integration into scientific process [35, p.219; 60]. Moreover, the severe hardships of the Second World War had become a vivid testimony to the invincibility of the spirit and the real community of peoples in their common struggle for peace, when representatives of many peoples of the USSR, in particular, Ukraine and Kazakhstan, rose up and walked side by side against the Nazi beast.

Transnational history, as qualitatively new direction, helps to understand this complex problem, but it entered into the scientific circulation of the world historiography only for about a quarter of century ago. Furthermore, there is a certain boom for research within the framework of global history in the world historiography now. In this direction, the first successful steps are made by Ukrainian and Kazakh historians. In particular, in the collection of scientific articles "Laboratory of transnational history. Ukraine in the modern historiography" [69] could be found the thesis that the problem of writing of national and multinational history can be successfully solved by transnational approaches, and it is especially emphasized, that its application allows to reconstruct national and transnational history in such a way that we can see many of themes which represent history of Ukraine outside of the national narrative [49, p.297]. The concept of "transnational history" is used by S. Plokhii (Cambridge, USA), with a particular focus on considering Ukraine from the point of civilization and cultural division – in other words, at the same time as a separate line and a bridge between Central and Eastern Europe. According to him, Ukraine fits better than any other country of the region into this paradigm, taking into consideration its location at the crossroads of not only Eastern and Central Europe, but also Eastern Europe and the Balkans, the Mediterranean, and the Eurasian steppes [45]. Principal significance has A. Wendland's hypothesis of that the history of the regions of Ukraine can also be correctly understood in terms of its transnationality. This is a «cross» history with equal participation of Ukrainian and other inextricably intertwined communities [14, p.61-80].

In this regard, a lot has been done by Ukrainian and Kazakh historians. Significant contribution to the scientific reconstruction of the problem is made by Ukrainian scientists T. Berehovenko, A. Bolyanovskiy, V. Vyatrovych, L. Dolyshnya, S. Drobyazko, A. Duda, S. Yelisavetskiy, A. Kentii, Y. Kaliberda, A. Karashchuk, A. Kudrytskyi, O. Lysenko, V. Lozytskyi, I. Mukovskiy, M. Nebeliuk, I. Patryliak, V. Serhiichyk, M. Slobodianiuk, V. Staryk, A. Fedko, Y. Fedko, Y. Shapoval and Kazakh researchers S. Antonov, E. Aubakirov, K. Dzhumabaieva, G. Mendikulova, A. Prokofiev and others. Particular attention deserves the research of the French author J. Souffle. However, a complex, synthetic study has not yet been created.

The purpose of this article, which is the first attempt by historians divided with more than 1,650 kilometres, but united by the desire to investigate commonly the objective historical truth about the Second World War, is to show on the example of the participation of the Kazakhs and Ukrainians in the French Resistance Movement,

that Victory over Hitler's Germany was the result of the joint efforts of the world community.

First of all, we emphasize that the article uses a transnational direction of scientific research that helps to involve Ukrainian history and history of the Kazakh people to the world historical narrative, and the subject of this involvement is the study of the problem of the participation of representatives of both peoples in the Second World War [46, p.12] in the European, in particular in the French Resistance Movement. Indeed, the Resistance Movement in Europe was international, and both of the mentioned countries historically were and remain polynational. Meanwhile, in modern European, in particular, French historiography, the history of the Resistance Movement has been put into wider transnational and ecumenical frames since the mid-1990s by historians J. Dreyfus-Armand, D. Pieshchanskyi and E. Temim [59; 61-62]. R. Gildeyev went even further, proposing to call «Not French Resistance, but Resistance in France», because its participants were ordinary Frenchmen, French Communists, Spanish Republicans, Italian anti-fascists, British and American agents, Jewish refugees, immigrant Poles, women and representatives of other countries who lived in France during the occupation. Finally, the scientist stressed that in the French Resistance Movement the cost was much more expensive than the liberation of one nation from Nazi tyranny [63]. Thus, the last few years have led to a transnational turn in research on the Resistance Movement. On the other hand, according to a modern French researcher J. Souffle, “the phenomenon of the Soviet Resistance Movement on French territory was poorly investigated: because of the lack of interest of those who represented the Resistance Movement, or the reluctance to discuss the Franco-Soviet times during this period, the lack of documents, the unwillingness of witnesses to remember those events, because a large number of these people went through a system of camps in France after the war, and later in the Soviet Union as well. For many years, the Cold War has far removed the Allies ...” [68, p.12].

The study of the problem of participation of Ukrainians and Kazakhs in the Second World War in European countries leaves much to be desired in the historiography of Ukraine and Kazakhstan. Obviously, it was not included in the range of relevance, and moreover it was banned during Soviet times. The labels of «traitors and spies» were attached to all those who were outside their own country and lived in one of the occupied Nazi troops of Western European countries for various reasons. The only one mention of «former citizens» became the pretext for repression in the conditions of the Stalinist regime, and subsequently somewhat weakened command-bureaucratic system. Nowadays, the problem of participation of Kazakhs and Ukrainians in Resistance Movement during the Second World War is extremely important and relevant. It is complex as it consists of a number of such topical issues as: participation in different sides in the Second World War, participation in the «Turkestan Legion», Resistance Movement and partisan detachments, as well as the issue

of the repatriation of prisoners of war in the USSR and those who did not come home.

Such status quo has an explanation connected with the ideological ban during the Soviet period and the lack of access to archival documents stored in our countries and abroad. Nowadays, researchers from independent Kazakhstan and Ukraine have the opportunity to contribute to the coverage of these questions. Kazakhs and Ukrainians made great contribution into the great friendship during the Second World War both on the Soviet-German front and in the European Resistance Movement, which appeared on its beginning [24, p.404].

We emphasize that the Second World War was the time of the widest development of the partisan struggle as the most effective form of resistance to the occupation forces and its great impact on the battling on the fronts [23, p.4]. People of different nationalities were united by the anti-fascist struggle, for fight against a common enemy – «for yours and ours freedom» in all the occupied countries of Europe during the Second World War. Residents of Ukraine and Kazakhstan were widely represented among the 22 million members of the Resistance Movement. Only at the territory of France representatives of 57 peoples took part in the Resistance Movement [64, p.19]. Because of the lack of its own state, Ukraine has become one of the main arenas of the world's arsenal, and Ukrainians were the soldiers of actually all the armies that went through the war. The UPA officially included 100 000 members, while in the ranks of the Allied army, the number of Ukrainians was 250 000 [52].

Ukrainians were dragged into the battles almost from the first days of the war. In March 1939, the soldiers of the Carpathian Sich repulsed the offensive of the superior forces of the Hungarian army, and in September 1939, together with the Poles, they opposed the offensive of the German troops. In particular, 12 000 of Ukrainians were called into the Polish Army, 8 thousand of them died in the “September campaign” of 1939. Incidentally, P. Shandruk, who commanded the 28th Brigade of the Polish Army during the “September campaign” in the battles against the Germans, showed up his worth. He was awarded the highest Order of Poland ‘Virtuti Militaria’ from the Polish exile government in London, also he got a honorary sword (the gift of Polish officers) [17, p.205].

It is worth noting that all Soviet people who were living in Western Europe, were called “Russians” in Western European literature. But the Russians were not the only national group that participated in the European Resistance. Besides them, Ukrainians, Belarusians, Armenians, Georgians, Kazakhs and representatives of other Eastern European peoples fought against the occupation regime with weapon in their hands. Ukrainians, in particular, constituted a significant part of the prisoners of war and most of the “Ostarbeiter” [40, p.116].

According to the analysis of documents and scientific literature, the forms of struggle of the International Resistance Movement were the most diverse: failure to follow the orders of the enemy, anti-fascist propaganda, assistance to the people who were persecuted by

the Nazis, reconnaissance activities in favour of the anti-Hitler coalition, strikes, sabotage, mass demonstrations and declarations, underground and guerrilla warfare in temporarily occupied territories, armed operations and uprising.

The most active was the Resistance Movement in France, which was in a special situation: two thirds of its territory, including Paris, were occupied by Hitler's Germany, and the southern regions with a centre in the city of Vichy and French colonies were part of the so-called Vichy state with the puppet government headed by Marshal Petten, who collaborated with the occupiers [43]. Ukrainian and Kazakh emigrants contributed greatly to the rise of the European Resistance against Nazi Germany, as many European countries were and remain those democratic states in which the forced expatriates from Ukraine and Kazakhstan found refuge and second Motherland [38, p.157-158]. Thus, from 5 to 7 thousand of Ukrainians fought in the battles for Flanders, under the Sedan, over Soma (May 1940), over the Seine, Marna, Laura, etc. in the Foreign Legion in France during the initial period of the Second World War [17, p.206; 58, p.14]. It was found out that only during the period of state independence of Ukraine more than 5 thousand representatives of the Ukrainian National Union in France (UNUinF), which acted since 1932, had participated in battles with the German troops in Flanders, above Seine, Marna, Laura in May-June 1940. Thousands of Ukrainians became participants of Resistance Movement in a response to Nazi repression [36, p.52; 47].

One of the first leaders of the French Resistance was Y. Klishch (Jewish nationality) from the Chernivtsi region, who in summer 1941 initiated the creation of an underground group in the Mandansky concentration camp near Paris. This group led the uprising of the prisoners and became the basis of four partisan detachments, and in the end of 1943 – of the anti-Nazi organization of people from Ukraine "Ukrainian People's Front" (UNF) [25, pp.95-97; 26, p.175]. AS organizational unit the UNF had branches all over France, with a membership of more than 9 thousand participants [32]. Ukrainian Mykola Tereshko successfully operated in the vicinity of Lyon, Ivan Sheptytsky – near the city of Villefranche, brothers Mykhailo and Leonid Khandoginy – near Toulouse, and Petro Dyachuk – in central France.

Fighting the invaders required significant funds for the purchase of clothing, food for the support of orphans and widows. The UNF made a lot of efforts in collecting material valuables into the fund of the liberation army of the French people. Significant work on the consolidation of the forces of Ukrainian emigration was carried out by the underground printing authority of the UNF, the 'Batkivshchyna' newspaper, which was published in Paris. It criticized the exiting position of those emigrants who were still outside of the Resistance Movement. The UNF agitated the Ukrainians in France to increase sabotage, and the youth – to join the partisan detachments [30, p.70-77; 34, p.117-118].

In addition, during the active phase of the development of the Resistance Movement in the occupied by Nazis European countries

(1943-1945), the process of consolidation of the patriotic forces of the Italian, Spanish, Polish, Romanian, Bulgarian, Hungarian, Ukrainian, Russian, Kazakh and other immigrant communities was strengthened. Besides already existed and emerged new anti-fascist centres of emigration, developed their international ties. In particular, in the territory of France, in October 1943, a central command of the Soviet prisoners of war was established, and dozens of partisan detachments and underground groups operated, 14 of which were headed by Ukrainians [53]. A French Centre for Action and Protection of Immigrants was created in Paris at the beginning of 1944 [19, p.61-62].

It should also be noted that the fact of allegedly non-participation or ignorance of the participation of Soviet soldiers and officers in the French Resistance Movement is often found in local archives. The fact is that the lists of members of the Resistance Movement for well-known reasons were restored after the war and only French were mentioned there. Practically the same situation has developed in all the archives in France. Although the documents found in the French archives show the opposite. For example, in a report dated July 21, 1944, signed by Resistance Colonel Fernand, it was documented a fact of passing to the side of the French partisans of 47 people who deserted from the German garrison and represented 5 nationalities, in particular 27 Uzbeks, 17 Kazakhs, 6 Turkmen, and one Kyrgyzstan and one Tajik [48, p.196-199].

The armed groups and members of the Resistance Movement appeared in many concentration and labour camps in the departments of Nor and Pa de Calais, in Lorraine, in the regions of Meza, Rouen, Valenciennes, Béthune, Arras, Saint-Paul, Frewa, Dullances. An important joint result of sabotage of slaves from the east (now called 'Ostarbeiters') was a reducing of coal mining at 44 mines for 25-30% in February 1944. Moreover, the underground camp committees organized the massive escapes of our compatriots to the French guerrilla detachments taking advantage of the weakening of the protection through the mobilization of the Germans and their followers to replenish the losses of the Wehrmacht on the fronts. In particular, more than 100 prisoners, mostly immigrants from Ukraine, were able to get rid of already mentioned camp Beaumont in the beginning of June 1944 [57, p.426].

Representatives of Kazakhstan and Ukraine conducted an active partisan struggle in the French Resistance Movement in all the departments of the country (without any exception), occupied by the Nazi troops. In a part of them, Ukrainians led the groups and companies of French patriots or the mixed units. For example, the "Maxim Gorkyi" squad was led by Ivan Skrypai from Cherkasy in the department of Côte d'Or. In the squad of Maquis "Colonel Nicolas" – the so-called fearless Ukrainian – "... there were 42 Russians, 90 Spaniards, 5 or 6 Poles, Italians and several Frenchmen". Frenchwoman Rosa "Anna" Garnier was a communication agent with the central headquarter of FFI in Paris, and Serge Chubar, a Kharkov citizen, was a translator, who performed important missions of "Colonel Nicolas". Finally, the

forces of this international detachment managed to get rid of the occupation of the city of Chatillon-sur-Seine [67, p.132, 136].

Vasyl Poryk from Podillia is well-known in Ukraine and abroad. The indomitable Ukrainian became one of the leaders of the liberation struggle in the north as a partisan commander and a member of the Central Committee of Soviet POWs in France. It played the role of the centre of the political and military struggle of Soviet patriots with Nazism on French territory [565, p. 425]. In July 1944, Mr V. Poryk fell into the hands of the Nazis and he was executed after brutal tortures. On his account there were the destruction of 300 invaders and the detonating of 11 railway trains [17, p.209]. The lieutenant of the Soviet Army V. Poryk was posthumously awarded with the title of Hero of the Soviet Union War on July 21, 1964 for the manifestations of heroism in the struggle against the Nazi occupants during the Second World War. In the same year, he was also awarded with the highest award of France – the Order of the Honor Legion, and his name was stamped on the wall of the Arras Fortress, along with other names of the members of the Resistance Movement [22, p.69].

The Shchor's squared became famous for its struggle in the north of France. Yosyp (Josef) Kalinichenko from Kagarlyk (Kyiv region) was its organizer. The unit grew out of the siege group of the 'Tiers' camp near Valenciennes, three quarters of the prisoners of which were Ukrainians, exported from the Kyiv and Chernihiv regions. According to Y. Kalinichenko, more than forty Ukrainians were part of the detachment [1, ark.54-57]. Northern France consisted mostly from continuous cities, miners' villages and just small villages. There were no forests where the guerrilla detachment could hide. Therefore, the detachment of Y. Kalinichenko was scattered over these settlements [2, ark.2]. Deserters from the camp were hidden by French families, who were risking their lives [65, p.81-83]. One of the assistants of Y. Kalinichenko was a young man from the Chornobyl district – Sergii Potapenko. He studied French at school, so the commander did not take him to combat operations. Instead, he maintained to contact with partisan detachments which were consisted from Soviet prisoners, that operated in different parts of France. Several times he delivered the dispatches to Vasyl Poryk from Vinnytsia [5; 28].

At the end of 1943, a mixed Franco-Soviet detachment "Jeanette" operated in the Valencian district, it was headed by French captain André Gaze and Major M. Tkachuk, a Ukrainian from Cherkasy region. Partizans conducted a series of military operations in the areas of the cities Amiens, Abvil, Saint-Omer, Bayel and Azbrook [29, p.14]. After the landing of the Allies in Southern France in August 1944, the French took more and more part in the military efforts of the Allies, providing France with the right to vote in international affairs [33, p.16]. At the same time, Ukrainians also increased their contribution. Sergeant O. Tkachenko's (from Cherkasy region) squad intensified its combat operations in the summer of 1944. Among its fighters were Ukrainians, Russians, Czechs, Frenchmen, Italians. During May-August 1944, the partisans, commanded by Ukrainian,

destroyed the railway bridge, which held over 20 trains every day. This squad carried out sabotage at the enterprises of the city Frevan, beat the Germans from the village Even Likot, and successfully attacked one of the enemy's military airdoms [27, p.95-97].

Four units of the Shchor's squad began military operations in early 1944. Individual groups of the detachment were commanded by Y. Boyko from Kyiv region, by V. Pcholin from Pryluky and D. Rudkivsky from Vinnytsia. The communication agent between them was V. Chalyi from Chernihiv region. Guerrillas acted in the area of the cities Valenciennes and Duneng.

Lieutenant I. Samarin from the Luhansk region led the international unit 'Liberasion', which consisted of 27 fighters. According to the commander's notes there were 8 Ukrainians among them. The unit has carried out 16 operations. In one of them, on June 13, 1944, the avengers drove into the air a railway bridge, resulting in a military train crash of live power and equipment. On August 6, 1944, detachment fighters liberated 47 political prisoners from Bar-le-Dyuk prison, who were sentenced to death. In September of that year, the guerrillas, under the leadership of a brave Ukrainian, participated directly in the liberation of the city Eruvil [44].

In July 1944, a mass escape of former prisoners of war was carried out from the camp 'Albi'. Lately they organized a separate battalion. Partisans liberated the 'Debernet' and 'Castres' camps, later their prisoners joined the Makzar battalions. In this way, the First Soviet partisan regiment was formed, Georgian, Lieutenant Otari Ishkhneli became the Commander, Kazakh Ali Moldagaliev became the Chief of Staff, Serbian Ivych became the Battalion Commissar, and Ahmet Bektayev became Senior physician. The regiment listed about 300 Kazakhs: U. Bisengaliyev (deputy commander of the battalion), S. Zhumashev, M. Kunayev, J. Katshikov, S. Karenov, D. Karazhumin, M. Utieshev, B. Yedrisov, Z. Amangaliyev, S. Balykiv, M. Ilyasov, M. Nugmanov, G. Martynenko, K. Khan-gerev, B. Seksenbayev, S. Khusainov and others [8, p.3; 53].

A participant of the French Resistance Movement, Volodymyr Boyko from Kirovograd region, remembered: "The partisan contact person led us to the city of Courtesy. After a thorough check, we were taken to a guerrilla battalion commanded by Captain Morvan. We met our guide, Zilbert and partisan Emile Bernard. The squad was international. There were Italians, Spaniards, Frenchmen, German anti-fascists, many Ukrainians, Russians, Armenians. From us was formed a troop of free rifles, as a commander was elected Grygorii Viktorov from Chernigiv" [13, p.3]. An active soldier of this detachment was Kazakh A. Nasulin [12, p.2; 37, p.2]. It is also worth noting that partisan groups headed by representatives of Ukraine, for the most part, received a name that would remind them of their homeland. So, only around the city of Nancy, the were detachments "Kovpak", "Kotovskiyi", "Donbas", "Poltava", "Kakhovka" and others.

In August 1944 V. Pcholin's group, which included 14 people of different nationalities, landed in the air a strategic rail bridge within

30 kilometers of Valenciennes, it was guarded by the whole unit of the Nazis [3; 4]. The department of D. Rudkivsky also successfully operated. One of his reports stated: "On the night of August 30, 1944, a truck between Saint-Aman and Franz was destroyed. Three boches killed, three wounded. On September 1 at 8:00 am, a group of Germans who had convoyed a hundred captured Moroccans were stopped near the town of Tre. Six Germans were captured, while all Moroccans were released. Shchor's squad along with the French patriots attacked boches on the same day at 15:00 in the district of Bruyère. Nine soldiers were disarmed and captured". The guerrillas captured 35 Nazis and gained significant trophies during just two days. Shchor's squad took direct part in the liberation of the cities of Irson, Charleville, Saint Aman, Tre [13, p.3; 64, p.265].

Many Ukrainians were included into different French units. Thus, in the Captain Barr's detachment that acted in the area of the cities of Dijon and Gran Orances there was a small unit of Sergeant A. Pavlovskiy from Kyiv region. One of the platoons of the 8th battalion of the Maquis group 'Jean Shove' was commanded by Sergeant O. Kotov from the Donetsk region [29, c.18]. The Soviet detachment headed by the Crimean D. Markelov was a part of the battalion of Captain Michel in August 1944 [50, c.3-4]. I. Pylypenko from Chernihiv region was a teacher of the interdisciplinary school of partisan command personnel in the detachment "Jacques-le-Crockan" in the department of Dordogne. Once the Nazis managed to surround the school. The battle started. The wounded Ukrainian, gave the opportunity to retreat to his comrades covering them with fire from a machine gun. After heavy interrogations, I. Pylypenko was executed by Nazis in Limoges [6, c.63-65].

In October 1941 German reconnaissance group began work on the creation of two battalions from the prisoners of war for special purpose, – to place forces of German troops forward in the Caucasus and Central Asia. In addition to performing special tasks such as fighting with partisans, a reconnaissance and sabotage activity, the battalion's staff was to outreach efforts to attract defectors from the Central Asian and Caucasian peoples to the German side and to organize anti-Soviet uprisings on the territory of national republics. The so-called "Turkestan Regiment" (later renamed into the 811th Infantry Battalion), was the first of Turkic Parts formed in the Wehrmacht, was formed on the order of the General Staff Chief of the General Staff of the Army E. Wagner on November 15, 1941, as a part of the 444th Guard divisions. It consisted of 4 troops commanded by German officers and sergeant majors [16]. Turkistan Legion in its ranks united representatives of different peoples of Central Asia – Kazakhs, Karakalpaks, Kyrgyz, Turkmen, Tajik, and Uzbek. Part of the legion was formed in special camps in Germany and Poland [70].

Georgian, Tatar-Bashkir, Azerbaijanian, Armenian and Ukrainian legions were also formed. Thus, by the summer of 1942 there were the first units of the 'Armenian', 'Georgian', 'Azerbaijanian', 'Tatar' (Ilyas-Urals), and in early 1943, – units of the 'Islamic Corps of the "SS"'. Western historians estimated the number of eastern legions as of 130-150 thousand people [66, p.54-55].

The creation of the military units from the Soviet prisoners of war by the Nazi command was, in essence, a gross violation of the basic rules of international law, in particular the Geneva Convention of 1929 on POWs, and had no precedent in the history of wars. Many facts are known in the history, that show that the Kazakhs prisoners of war, who were drowned by force and compulsion to the legion, remained loyal to military duty and the Motherland, refusing to fight against their foes – Russian and Ukrainian guerrilla fighters [15].

In the autumn of 1943 Hitler issued an order to remove national legions from the Eastern Front and transfer them to France, Belgium, Italy and the Netherlands. The camps of the Soviet prisoners of war also were thrown over the same countries. The units of the Turkestan Legion were transported to European countries in early 1944. The headquarter was located in a small town of Albi, in the south of France. At first, the legionnaires were used in a fight against local partisans, but this plan failed. Then legionnaires began to be involved in the protection of various objects and as a work-force – in the mines in the vicinity of Albi and Carmo. They lived in small camps of 500-1500 people, separated by nationality [20; 71].

Former legionnaires and prisoners of war from the KazSSR fought in the detachments named “Stalingrad” and “Mongols”. Its fighters organized successful attacks on small German garrisons, undermined warehouses with valuable goods for the enemy on railways, and liberated prisoners from the camps of southern France. Moreover, at the end of 1944 they participated in the liberation of cities such as Albi, Carmo, Toulouse, Montauban, Carcassonne and others. The Kazakhs Zunum Zhamankulov and Kadem Zhumaniyazov were especially distinguished among the commanders of the troops for their heroism. For example, K. Zhumaniyazov was the commander of the reconnaissance detachment. He knew German and French fluently. His detachment was preparing prisoners of concentration camps for release. Sometimes Kadem even himself entered the camps of prisoners of war pretending German [7].

K. Zhumaniyazov wrote in his diary: “On December 12, 1944, our First Soviet partisan regiment stood in the city of Toulouse (Southern France), it consisted mainly of Kazakhs and Georgians who were refugees from the Prisoners’ Camp, then became partisans and fought against Germans. I commanded a guerrilla detachment of 90 sub-machine gunners, mostly Spaniards, French, Poles, Russians and Kazakhs. We liberated many cities and villages of Southern France” [21].

The first Soviet Partisan Regiment became famous in many battles in the liberation of the cities of Carmo, Saint Antoine, Albi, Toulouse and Marseille. The Victory met fighters in Paris. On May 1, 1945, the Government of France awarded the First Soviet Partisan Regiment with a Battle Flag and the Order of the Military Cross with the Silver Star. At the same time, the Regiment was awarded by the three Red Banners from the municipal organizations of Marseilles, Lyon, and Nima. In addition, 665 soldiers were awarded with French orders and medals.

There were found correspondence, memoirs, and documents on the creation of the First Soviet Partisan Regiment, in which the Kazakhs fought side by side with Georgians, Ukrainians, Russians and representatives of other peoples, at the National Archives in Paris [20]. In August 1945, the regiment was withdrawn from France and disbanded. In October 1945, part of the fighters had to return partisans permits and French awards. At that time, the return of prisoners of war to the Motherland began. Repatriation specialists came to Europe. Throughout all Europe, soldiers of international units returned home on the American "Studebakers". They gave an oath of allegiance to the memory of the dead prisoners of fascist concentration camps, photographed, exchanged addresses. Most Kazakhs from former prisoners of war and legionnaires returned to their homeland. In total, 26,000 Kazakhs were repatriated from European countries, who, having passed through filtration camps, and returned home. However, after several months and even years, many of them were accused of collaborating with the Germans and working on foreign intelligence and were arrested. For example, Z. Zhamankulov was accused of collaborating with Americans. And A. Mukanov, who was one of the active members of the Resistance Movement, was thrown into the camps for as long as 10 years [41].

Ukrainian squads ('kurins') T. Shevchenko' and I. Bogun' successfully conducted a fierce struggle against the Nazi invaders in the Resistance Movement in France at the last stage of the liberation of the French territory. They were formed by the Germans in February 1942 as the 102nd and 115th Ukrainian police battalions "Schutzmannschaft" [55]. They mainly consisted from the soldiers of the 'Bukovyna Kurin', a volunteer national military formation, created in July 1941 on the initiative of the Organization of Ukrainian Nationalists from Bukovyna and Bessarabia [11, p.182-188]. In July 1944 both battalions were included in the SS brigade "Zigling" (from August 1944 – the 30th Grenadier Division of SS troops) for the purpose of their usage against the French Maquis [40, p.529].

The Germans did not relentlessly rely on Ukrainian soldiers, those were members of underground groups that maintained ties with the OUN and guessed about the true intentions of the Nazis. The most active of them were the first sergeants Fedoriv, Meleshko, Bilyk, Globa, Vozniuk and others, around whom all those who were dissatisfied with the German policy began to rally. Exactly these first sergeants began to seek for connections with the French Resistance Movement [42]. At the end of August 1944, Ukrainian soldiers of both units switched to the side of the FFI [18, p.75-76]. Each Ukrainian shooter received a tricolor bandage of the French Resistance Movement, supplemented by Ukrainian colors. Ukrainian 'kureni' named after T. Shevchenko and I. Bogun fought bravely together with fellow brothers in the ranks of the Resistance fighters – in the 1st Ukrainian battalion named after Ivan Bogun, commanded by the Frenchman, Lieutenant Claude Vunyon [31]. An indication of this was the high estimation of the French high command and the awarding of 8 Ukrainian riflemen with high military awards.

In October 1944, after the liberation of most of France territory, Ukrainian military formations stopped their existence due to the orders of the French command. More than 2 300 Ukrainians signed up for a foreign legion, where, as part of the 13th Brigade and the March Regiment, they fought against the Nazi occupiers till the end of the war. Only a small part of the soldiers returned to the USSR, but was repressed [22, p.70].

The guerrilla detachment of the lieutenant Osyp Krukovskiy also fought in France. O. Krukovsky was on earnings in France. During the war, he fought in a foreign legion and during some time he was in the Galician Division, but with several dozen of Ukrainian soldiers he moved to the side of French. Together with the allied troops, the Ukrainian detachment participated in the liberation of France [54].

Regarding the joint actions of Ukrainians and Kazakhs in the ranks of the French partisans, first of all, it should be emphasized that their military brotherhood was one of the strongest and most long-lived. For example, one of the participants of the French Resistance Movement Ahmet Bektaiev from Shimkent issued a memoir "Under the Sky of France" in his native language, in which he told about the involvement of the Kazakhs in the battles with fascists in the south of France, and their fate and fraternal friendship on the fronts of the Second World War. Ukrainian Petro Dyachuk (underground name – Stepan Martyniuk) was one of his war friends.

Being called into the army in 1939, A. Bektaiev, on the beginning of the invasion of the German fascist hordes, fought in the 545th artillery corps on the Kalinin Front and in the first months of the Great Patriotic War, he was captured. Until 1943 he was in concentration camps located in Prussia and Poland.

These camps also held Uzbeks, Tajiks, Kazakhs, Kirghizs, representatives of the Muslim religion, over which the Nazis in every way mocked, accepting them as Jews. According to his memoirs, in September 1941 Mustafa Chokan arrived in one of these camps, and explained to the Nazi overseers that the representatives of the above-mentioned nationalities professed the Muslim religion, and after his arrival many Turkestans were saved from death, but not from captivity. In addition, the Nazis began to differentiate them, assigning them the code "A", which meant "Asians". The letter "R" determined Russians, the letter "B" – Belarusians.

By order of Hitler in early 1944, legionnaires from Turkestan were taken to the carriages and brought to France. In France, they were placed in camps near the cities of Carmo and Albi for working on mines. In the camp where A. Bektaiev was located, an underground organization was created. It was headed by Ukrainian Petro Dyachuk from Lviv Region. This organization has established connections with French partisans – Maquis. Members of this organization, killed the guards, successfully escaped into the forest and joined the partisans of the Resistance Movement on June 16, 1944 [39].

In his memoirs A. Bektaiev said that in 1944 he fought against Nazism with his friends-internationalists: Ukrainian P. Dyachuk,

Kazakhs Z. Zhamankulov, M. Kurmashev, D. Bitanov, B. Utetileuov, V. Dosov, M. Baysenbiev, Karakalpak O. Zhurimbayev and others. Ukrainian P. Dyachuk served as a communication agent and intelligence officer in the Maquis squads under the command of Frenchman Maurice Torez. Guerrillas acted in the Albi-Carmo-Toulouse-Marseille area. Gradually, M. Torez's unit was transformed into an international battalion, the basis of which became the Ukrainian-Polish detachment, created in 1943 by emigrant miners. Ivan Popyk from Zakarpattia commanded there. After his death in a fight with punishers near Zhukovil, Mykola Ankutovich, a Lviv citizen, became the commander. The unit contributed into the liberation of the cities of Carmo, Albi, Castro, Toulouse and other settlements. The guerrillas captured up to 7,000 fascist soldiers and officers. Since February 1944, a detachment consisted from ex-prisoners of war of different nationalities: Byelorussians, Poles, Kazakhs, Russians, and was headed by P. Dyachuk [9-10; 51].

We add an excerpt from a document, found in the National Archives of France, in which Ahmet Bektaiev informed about his Ukrainian counterpart, Petro Grygorovych Dyachuk [60].

TARN : RECIT SUR LE ROLE DES PARTISANS SOVIETIQUES

rédigé par M. BEKTAIEV.

Au début de 1944, on me transféra du camp d'Albi à Carmaux, où j'exerçais la médecine. Moi et mes compgnons nous pensions nous échapper du camp et rejoindre les forces françaises de la Résistance. Nous attendions le moment opportun.

A Carmaux nous fimes la connaissance de deux mineurs: PIETR GRIGOREVITCH DIADCHOUK (Ukrainien) et ANKITOVICH (Polonais). Après plusieurs rencontres avec eux, nous apprîmes l'existence de détachements partisans français existant dans les villes du sud de la France. Lorsque nous fûmes convaincus que DIADCHOUK et ANKITOVITCH faisaient partie du mouvement français de résistance nous leur demandâmes d'organiser un rendez-vous avec les chefs du maquis.

Risquant sa vie et celle de sa famille DIADCHOUK organisa un rendez-vous dans son appartement. Là il y avait le chef du P.C. français, le chef de la résistance, le colonel FERNAND. Alors DIADCHOUK, FERNAND et moi-même, nous étudiâmes le plan d'une évasion.

Ainsi, au printemps 1944, la nuit du 16 Juin, avec PIETR GRIGOREVITCH DIADCHOUK, qui vivait à Carmaux, nous avons organisé l'évasion d'un groupe de 40 prisonniers environ. Nous rejoignîmes la résistance dans les montagnes à 40 kms de Carmaux. Nous avions préparé très soigneusement notre évasion. Nous rejoignîmes, la nuit, les partisans français dans les montagnes.

Le matin on nous donna des vêtements, et des armes. Il y eut ensuite une réunion. Prirent part à cette réunion LE Commandant ROUDI EDMOND, le commandant JACQUES, MORICE, et une femme, une française. Je pris la parole au nom des évadés.

Je ne me souviens pas de tous les noms de ces évadés, cependant en voici quelques uns .

- 1) DJAMANKOULOV ZOUNOUM
- 2) MIRSAGATOV GAIMOUTDIN
- 3) GRIGORIEV IVAN
- 4) SAMARATOV MALIK
- 5) JOUNAEV
- 6) KALANOV

COMITÉ D'HISTOIRE
DE LA 2e GUERRE MONDIALE

In total, about 40,000 partisans from 57 countries of the world fought in the ranks of the French Resistance. Among them there were for about 3-4 thousand of Soviet patriots of different nationalities, united in about 50 partisan detachments, and a large number of partisan groups. According to incomplete data, only in the northern part of France, at the time of the landing of the Allies, there were 32 Soviet partisan detachments with a total number of members as of 1,500 people. It is very difficult to establish the total number of Ukrainian and Kazakhs partisans who fought on the French land against Hitler's occupiers. However, without exaggeration, we can tell that their number was for about 25-30% of the total. Moreover, in the northern departments of Nor and Pas-de-Calais, Ukrainians accounted for 70-75%, while the Kazakhs in southern France (the Toulouse region) were the highest number compared to other regions of France [29, p.19].

Consequently, the Resistance Movement in France began with the first days of its occupation by Hitler's troops. It connected both ethnic Frenchmen and emigrants living in the territories of France before the Second World War floated, as well as liberated from concentration and labour camps, prisoners of different nationalities, and also soldiers of international legions who were able to move to the side of the French Resistance Movement. In the struggle against the common enemy, close military cooperation of peoples was established. It was evidenced not only by their strength and powerful potential, but also as one of the main sources and determining factors of victory over the Nazi invaders.

In the ranks of the French Resistance Movement, Ukrainians and Kazakhs occupied a significant place. The war has tempered and strengthened the international community and has developed into a great friendship between representatives of the Kazakh and Ukrainian peoples throughout France. As an example of this were the combat units, troops and even legions and unions with the participation of Ukrainians and Kazakhs. According to incomplete data, their share in some cases ranged from 20 to 30 percent. However, the issue of the number of participants in the Resistance Movement still needs its research and requires for the positive results of the unification of the researchers' from many countries efforts.

The transnational history of the Resistance Movement during the Second World War allows contemporary Ukrainian, Kazakh and other researchers to find similar patterns in the integrated study of their own and world history in general. It's high time to all young, independent states of the former USSR, in particular Ukraine and Kazakhstan, to form a holistic scientific vision of the participation of representatives of their peoples in the Second World War and to honour the memory of its victims, as it's done in a civilized world, and 'not in Soviet'.

References:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 303. 60 арк.
2. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 304. 6 арк.

3. Державний архів Чернігівської області (Далі – Держархів Чернігівської області). Ф. Р.-1238. Оп. 3. Спр. 24. 2 арк.
4. Держархів Чернігівської області. Ф. Р.-1238. Оп. 3. Спр. 34779. 22 арк.
5. Спогади кагарличан – учасників підпільно-партизанської боротьби на півночі Франції // *Матеріали фондів Кагарлицького районного державного історико-краєзнавчого музею*.
6. Алексеенко В. В горах Дордони. 2-е изд. Волгоград: Ниж.-Волж. кн. изд-во, 1981. 174 с.
7. Антонов С. Казахские партизаны во Франции: как казахи воевали в европейском Движении Сопротивления. URL: <http://www.voxropuli.kz/history/kazahskie-partizany-vo-francii-kak-kazahi-voevali-v-evropeyskom-dvizhenii-soprotivleniya-13124.html>
8. Аубакиров Э. Мазар для макизаров. URL: https://express-k.kz/news/zhizn/mazar_dlya_makizara-102919
9. Береговенко Т.М., Долишня Л.И. Люди несгибаемой воли. Львов: Каменяр, 1972. С. 55–72.
10. Береговенко Т.М., Долишня Л.И. Зв'язковий макі // *Вільна Україна*. 1965. 4 квітня.
11. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003. 686 с.
12. Брачченко І. Здравствуй, Вальдемар! // *Зоря комунізму*. 1989. 25 травня. С. 2.
13. Брачченко І. «Я хвилююсь зачувши французьку...» // *Кіровоградська правда*. 1994. 21 червня. С. 3.
14. Вендланд А. В. Україна транснаціональна: транснаціональність, трансфер культури, перехресна історія // *Україна. Процесі націотворення*. Київ: К.І.С., 2011. С. 61–80.
15. Драмбян Т.С. Из истории антифашистской борьбы коммунистов-армян во Франции. URL: <http://traber.asj-oa.am/939/1/42.pdf>
16. Дробязко С., Каращук А. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте. Минск: Харвест, 2000. 57 с. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/20563/2/Drobyazko%2C_Karashchuk_-_Vostochnye_legiony_i_kazach%27i_chasti_v_Vermahte.html
17. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 247 с.
18. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність: 1918, 1941, 1944. Чернівці: Накладом Товариства «Український Народний Дім в Чернівцях», 1995. 282 с.
19. Єлісаветський С.Я. Участь іммігрантів у французькому русі Опору (1943 р.) // *Укр. іст. журн*. 1975. № 6. С. 61–62.
20. Жанар К. Туркестанці во Второй мировой войне: из плена в Сопротивление. URL: <https://informburo.kz/stati/turkestancy-vo-vtoroy-mirovoy-voyne-iz-plena-v-soprotivlenie.html>
21. Жантыкин М. «Я с французом служил...» // *Казахстанская правда*. 1965. 6 мая.
22. Каліберда Ю. Українські військові формування у французькому Русі Опору // *Воєнна історія*. 2010. № 4. С. 66–74.
23. Кентій А.В., Лозицький В.С. Боротьба в тилу нацистських окупантів на території України: радянські партизани у 1941–1944 рр. // *Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України*. Київ, 2010. С. 4–54.
24. Коваль М.В. Рух Опору // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / [редкол.: В.А. Смілий (голова) та ін.]*. Київ: Наук. думка. 2012. Т. 9: Прил.-С. С. 404.

25. Клімчук Ю. Подільський буковинець Йосип Кліщ у французькому Русі Опору // *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2016. № 2. С. 91–96.
26. Комарницький С.І. Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Чернівці: Місто, 2005. С. 175.
27. Колодний Б. Розы на граните // *Радуга*. 1967. № 6. С. 95–97.
28. Кравченко М. Юність, обпалена каторгою // *Київська правда*. 1989. 30 квітня.
29. Кудрицький А.В. Участь громадян Радянської України в партизанському русі Франції // *Укр. іст. журн.* 1967. № 6. С. 11–19.
30. Кудрицький А.В. Трудова українська еміграція і французький рух Опору // *Укр. іст. журн.* 1968. № 6. С. 70–77.
31. Лазарева А. Європейськими стежками війни. URL: <http://tyzhden.ua/History/78531>
32. Лев М. *З когорти відважних* // *Прикарпатська правда*. 1987. 28 січня.
33. Левченко А.А. Движение «Свободная Франция» и международная политика генерала де Голля в 1940–1943 гг.: автореф. дисс. ... к.и.н.: спец. 07.00.03 – Всемирная история. Москва, 2001. 21 с.
34. Лисенко О. Українці у французькому Русі Опору в роки Другої світової війни // *Діалог: Україна і Франція*. 2002. № 2. С. 116.
35. Маєвський О., Пастушенко Т. Методологічний семінар щодо підготовки енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні» // *Укр. іст. журн.* 2018. № 2. С. 219–222.
36. Маруняк В. Олександр Бойків. Організатор українського життя у Франції. Париж, 1986. 243 с.
37. Матівос Ю. Франтірер Вальдемар // *Кіровоградська правда*. 2003. 12 липня. С. 2.
38. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы: Реиз, 2006. С. 157–158.
39. Мендикулова Г.М. Участие казахов во Второй мировой войне в странах Западной Европы: сборник материалов Круглого стола. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 165 с.
40. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / [за ред. В.Д. Конашевича]. Київ: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. 586 с.
41. Наубетьяров А. Их называли иностранцами // *Актюбинский вестник*. 1995. 9 мая.
42. Небелюк М. Під чужими прапорами. Париж: Українське Слово, 1951. 206 с.
43. Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух опору. URL: <http://shkolyar.in.ua/druga-svitova/ruh-opodu>
44. Песочникова Л., Коробко Ю. Командир отряда «Либерасьон» // *Комсомолец Донбасса*. 1964. 15 января.
45. Плохій С. Між історією та нацією: Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/mizh-istoriieyu-ta-natsiieyu-pavlo-robertmagochiy-i-pereosmyslennya-ukrayinskoji-istoriji>
46. Плохій С.М. Якої історії потребує сучасна Україна? // *Укр. іст. журн.* 2013. № 3. С. 4–12.
47. Прокопьев А. Батыры французского сопротивления // *Казахстанская правда*. 1965. 1 мая.
48. Садькова Б. История Туркестанского легиона в документах. Алматы: Кайнар, 2002. 248 с.

49. Склокін В. A laboratory of transnational history. Ukraine and recent Ukrainian historiography / [Ed. by G. Kasianov, Ph. Ther]. Budapest – New York: CEU Press, 2009. 310 p. // *Україна модерна*. 2010. Вип. 17 (6). С. 297.
50. Смольговская Р. «Без вести пропавший»... // *Советский Крым*. 1963. № 188. С. 3–4.
51. Спогади Жана Петровича Дячука, жителя м. Пустомити Львівської області: інтерв'ю з сином Петра Григоровича Дячука, учасника французького Опору, зроблене Клімчуком Ю.А. 23 грудня 2016 р.
52. Українська Друга світова 1939–1945. Інфографіка. URL: <http://www.wv2.memory.gov.ua/ru/infografika/>
53. Участь українців в європейському Русі Опору. URL: storyk.at.ua/forum/24-1155-1
54. Федик І. Українські легіонери на фронтах Другої світової війни // *Галичина*. 2010. 6 травня.
55. Федько А.В., Федько Ю.В., Каліберда Ю.Ю. Український Національний Союз у Франції: історія створення та громадсько-політична діяльність (1932–1949). URL: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/42845.dos.htm
56. Філінюк А., Клімчук Ю. Soufflet G. Vaquisards russes en Bourgogne. Histoire du detachement Leningrad 1943-1944. Paris: Editions de L armancon, 2016. 191 p. (Про працю Жерара Суфле «Російські партизани-макі в Бургундії // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26: До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. С. 422-428.
57. Філінюк А., Клімчук Ю., Маценко Т. Меморіальний музей імені Василя Порика як інститут формування історичної пам'яті про участь українців у французькому Русі Опору в роки Другої світової війни // *Матеріали I міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / [редкол.: Баженов А.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відп. ред.) та ін.]*. Хмельницький, 2016. С. 425-432.
58. Шаповал Ю. Друга світова війна: український контекст // *Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ) / [упоряд. Яременко В.М.]*. Київ: К.І.С., 2015. С. 13-21.
59. Akira I. Global and Transnational History: The Past, Present, and Future // *Journal of Transnational American Studies*. 2013. № 5(1). P. 1–18. URL: <https://escholarship.org/uc/item/2p07m4pb>
60. Archives Nationales France. Section du XXe siecle. 72/AJ/193.
61. Celaya D. D'un mythe à l'autre. Mémoire et histoire des espagnols dans la Résistance. URL: <http://journals.openedition.org/cm/2441>
62. Garcia H. Transnational History: A New Paradigm for Anti-Fascist Studies? // *Contemporary European History*. Volume 25, № 4. November 2016. URL: <https://doi.org/10.1017/S0960777316000382>
63. Gildea R. *Fighters in the Shadows: A New History of the French Resistance*. Boston: Harvard University Press, 2015. 608 p.
64. Laroche G. On les nommait des étrangers: les immigrants dans la Resistance. Paris: Editeurs français reunis, 1965. 477 p.
65. Les russes et les soviétiques en France durant la seconde guerre mondiale: entre collaboration et résistance / Anastasia Pavlova. Paris: Université Paris 1 Panthéon – Sorbonne, 2015. 132 p. URL: <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01256694/document>
66. Lormier D. *La Résistance*. Paris: Grund, 2012. 96 p.

67. Muracciole J.-F. Histoire de la resistance en France. Paris, 2003.
68. Soufflet G. Vaquissards russes en Bourgogne. Histoire du detachment Leningrad 1943-1944. Paris: Editions de L'armancon, 2016. 191 p.
69. Ukraine as a Laboratory of Transnational History / [Ed. G. Kasianov, Ph. Ther]. Budapest – New York: CEU Press, 2009. 310 p.
70. What was the role of the Turkestan Legion during WWII? URL: <https://www.quora.com/What-was-the-role-of-the-Turkestan-Legion-during-WWII>
71. Zhumabayeva K. Kazakhs were involved in European WWII Resistance Movements. New project reveals. URL: <https://astanatimes.com/2016/06/kazakhs-were-involved-in-european-wwii-resistance-movements-new-project-reveals/>

А. Г. Филинюк, Г. М. Мендикулова, Ю. А. Климчук

Участие представителей Украины и Казахстана во французском Движении Сопротивления периода Второй мировой войны: транснациональный аспект

В статье акцентируется внимание на том, что в исторических исследованиях последних лет все больше уделяют изучению прошлого мировой общественности и народов Украины и Казахстана, в частности на основе транснациональной идеи. Ее применение позволяет заменить конфронтацию национальных нарративов их сосуществованием и тем самым отойти от изоляционизма и провинциальности национальных историографий. В этом контексте предприятия попытка раскрыть конкретные, документально подтвержденные факты об участии в французском Движении Сопротивления периода Второй мировой войны жителей Украины и Казахстана и представителей других национальностей. В частности, обосновано тезис о том, что, кроме французов, контингент борцов против гитлеровских оккупантов формировался несколькими путями: а) из бывших эмигрантов, которые еще до войны поселились и жили во Франции; б) людей, которых местные патриоты сумели освободить из-под плена, размещенных на ее территории в концентрационных лагерей и лагерей старбайтеров для работ на военных заводах и шахтах; в) беженцев с немецких легионов. Подчеркнута, что французское Движение Сопротивления начало разворачиваться с первых дней Второй мировой войны и оккупации страны гитлеровскими войсками. Его ряды увеличивались и набирали все больше сил и масштабов как за счет этнических французов, так и представителей многих других европейских и азиатских народов. Благодаря этому в нем насчитывались тысячи представителей Украины и казахов, которые плечо к плечу с ними мужественно и храбро боролись с нацистами и тем самым вносили свой весомый вклад в освобождение Франции от оккупантов и разгром гитлеровской Германии. Объединенные единой целью и тесно взаимодействуя между собой, они организовывали саботирование деятельности заводов и шахт, с помощью диверсий препятствовали регулярному движению железнодорожных эшелонов с живой силой, военной техникой, оружием и боеприпасами, проводили боевые операции относительно немецко-фашистских военных формирований, помогали освобождению узников из концентрационных лагерей и т.д.

Ключевые слова: Украина, Казахстан, Франция, Европа, Вторая мировая война, Движение Сопротивления, транснациональная история, нацизм, народы, представители.

A. G. Filiniuk, G. M. Mendikulova, I. A. Klimchuk

**The participation of representatives of Ukraine and Kazakhstan
in the French Resistance Movement in the Second World War:
transnational aspect**

The article focuses on the fact that in historical researches of recent years more and more attention is paid to the study of the past of the world community and Ukraine and Kazakhstan, in particular based on a transnational idea. Its application can replace the confrontation of national narratives with their coexistence, and thus depart from the isolationism and provinciality of national historiography. In this context, an attempt has been made to reveal concrete, documented facts about the participation of the inhabitants of Ukraine and Kazakhstan and representatives of other nationalities in the French Resistance Movement in the Second World War. In particular, the thesis was based on the fact that, in addition to the French, the contingent of fighters against the Nazi invaders was formed in several ways: a) from former emigrants, who settled and lived in France before the war; b) the people whom the local patriots managed to release from captivity, concentration camps, labour camps, military factories and mines located on its territory; c) fugitives from the German Legions. It was emphasized that the French Resistance Movement began to unfold from the first days of the Second World War and the occupation of the country by Hitler's troops. His ranks grew and were gaining ever greater strength and scope both at the expense of ethnic Frenchmen and representatives of many other European nations. Due to this, there were thousands of representatives of Ukraine and hundreds of Kazakhs who courageously and bravely fought with the Nazis and thus made their significant contribution to the liberation of France from the invaders and to the defeat of Hitler's Germany. With the common goal and working closely together, they organized the sabotage of the factories and mines, prevented the regular movement of railroad trains with live power, military equipment, weapons and ammunition, arranged military operations against German fascist military formations, helped liberation slavery from concentration camps, etc.

Key words: Ukraine, Kazakhstan, France, Europe, Second World War, Resistance Movement, transnational history, Nazism, peoples, representatives.

Отримано: 18.08.2018

UDC 94(4)«1941/45»(=512.122)

E. Nadezhuk

**KAZAKHS – PARTICIPANTS OF THE RESISTANCE
MOVEMENT IN FRANCE**

The anti-fascist Resistance movement, which unfolded during World War II in the countries of Europe, occupied by German and Italian fascists, including France, made a significant contribution to the victory over fascism. Soviet prisoners of war and civilians, forcibly hijacked by the fascists from the territory of the USSR, took an active part in this movement. Meanwhile, the question of the participation of Soviet citizens, in particular the Kazakhs, in the French Resistance movement

belongs to the number of still insufficiently developed in the history of the Second World War.

The study of archival documents shedding light on the participation of Kazakhs in the fight against fascism, on the fate of people caught in fascist captivity participating in the European resistance movement, discovering the burials of the deceased heroes, restoring the names of heroes officially considered missing to conduct, is the most important task for the formation and preservation of the historical memory of the Kazakh people, for the restoration of the real and true history of the World War II.

Comprehensive research on this topic with the extensive use of European archival materials was not carried out, despite their social and scientific relevance. The sources of these new data are foreign archival documents.

A complex interdisciplinary study of the problems of the participation of Kazakhs in the Second World War on the basis of new documents extracted from the archives of France, Belgium, Italy, Russia and Norway is a priority task of the international research project "Kazakhs in World War II: new documents from foreign archives" in which historians from Kazakhstan, Ukraine, Italy, Israel take part.

Key words: *Kazaks, World War II, France, new archival documents, Resistance*

In recent years, the interest of historians in the events of the Second World War has grown significantly. This is due, not least, to the expanded opportunities to attract new historical sources, foreign, previously inaccessible to researchers. This interest is also due to the fact that there is a struggle for the historical truth about the war.

The anti-fascist Resistance movement, which unfolded during World War II in the countries of Europe, occupied by German and Italian fascists, including France, made a significant contribution to the victory over fascism. Soviet prisoners of war and civilians, forcibly hijacked by the fascists from the territory of the USSR, took an active part in this movement. Meanwhile, the question of the participation of Soviet citizens, in particular the Kazakhs, in the French Resistance movement belongs to the number of still insufficiently developed in the history of the Second World War.

Under these conditions, the study of archival documents shed light on the participation of Kazakhs in the fight against fascism, on the fate of people caught in fascist captivity, participating in the European Resistance Movement in different countries, finding the burials of the deceased heroes, restoring the names of the heroes officially believed to be missing, is an important task for the formation and preservation of the historical memory of the Kazakh people, for the restoration of a real, true history of the World War II. Truthful, based on the study of archival documents, the reconstruction of events that took place during the war years and for various reasons not become the property of descendants is necessary for understanding our roots, the succession of generations.

The studying of the problem of the participation of Kazakhs in the World War II in European countries in the Soviet and Kazakh his-

torigraphy based on Kazakh and Russian archives' materials only. Foreign documents were not included in the scientific use.

In the modern historical science, the problems of the participation of Russian, Ukrainians, Azerbaijanis and Armenians in the resistance movement in the world are studied, but no data about Kazakhs is in these proceedings.

Almost the only work on this issue was an article by I.I. Malyar "Participation of Kazakhstan in the European resistance movement" [6].

More intensive study of particular issues of participation of Kazakh soldiers in World War II began in the period of independence. It is characterized by scientific works by G.M. Mendikulova, B.G. Ayagan, B.I. Sadykova, A. Kara, A. Kaken, S. Bekenova and others.

In 1995, in honour of the 50th anniversary of Victory was published memorial book of Kazakhstan «Bozdaktar». It was the first attempt to provide a complete statistical picture of the war. The names of those who died in battle, died from wounds and diseases in hospitals, died behind enemy lines or missing were collected in this book. The «Book of Memory» and the summary volume «Bozdaktar» is a true a monument to Kazakhstanis who died in the battles with fascism.

Particular attention to the problem ass paid in the scientific works by B.I. Sadykova, who investigates the activity of M. Chokay and history of the Turkestan Legion. B.I. Sadykova is the author of the script of the documentary «Zar, or those who were separated from the motherland.» In the «History of the Turkestan Legion in the documents», B.I. Sadykova for the first time describes the activities of the Turkestan national liberation movement, organized by Mustafa Chokay in Europe, his tactics and strategy. In 2011, she published a monograph «Mustafa Chokay in emigration». [12] All these works by B.I. Sadykova written on the base of archival documents from Germany, which had been collected and worked out well.

Associate Professor at the University of Mimar Sinan Kara A. wrote a book, which tells about the bitter fate of former soldiers of the Turkestan Legion. [4] The book of well-known Kazakh journalist A. Kaken is based on sources devoted to the history of the Turkestan Legion. [3] In 2007, the memoirs by S. Bekenov one of the prisoners of Nazi camps were published.

An article-memoir titled "I was in the Turkestan Legion" was published on the pages of the internet magazine. It tells about Akhmetbek Nurumov, who was captured exactly a month after the war began. This man went to a POW camp in Poland, Turkestan Legion and Kolyma, was convicted of treason, and waited a long time for rehabilitation.

Within the program "People in the stream of history", in 2014-2016 Dr. K. Aldazhumanov conducted research on the topic "Kazakhstan in the period of the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941-1945". In particular, it has been affected by the problem of prisoners of war, in the first place – the Kazakhs. The author carefully conducted research in the State Archive of the Russian Federation.

One of the first books on the involvement of the intransians in the Resistance movement is a book «On les nommait des etrangers:

les immigrés dans la Resistance» written and published by Gaston Laroche in France in 1965 [5]. The author was one of the first to shed light on the participation of the Kazakhs in the liberation of the south of France from the fascist invaders.

According to the recollections of Gaston Laroche, 53 Turkestanians, 98 Georgians and 30 Poles in August 1944 went from Carmo to the French partisans to the village of Zhukeviel, where nineteen people were killed in one battle with the fascists [5, p.264].

We find the interesting information in the book «The Liberation of Toulouse and the region» by Pierre Berto, where in chapter VI, entitled «De Gaulle in Toulouse» it was written: «Qu'on se represente de gaull debout sur le trottoir, moi a deux pas de cote et un pas en arriere, ravel a deux pas de moi, un pas en arriere. De Gaulle se tourne vers moi: «Qui c'est?» Moi, je me tourne vers Ravel: «Qui c'est?» Ravel: «Les Vlassow». Je transmets a de Gaulle.

Cetaient des Russes et des Mongols, des prisonniers sovietiques que les allemands avaient ramasses au debut de la campagne de Russie et qu'ils avaient retournes...» [1, p.198].

In France, in recent decades, a number of articles and books written by historians, journalists and veterans of the French Resistance have been published, in which the activities of the Soviet partisans in France were to some extent highlighted [10; 11].

However, for a truly complete and objective study of this issue, work with archival documents of the countries of Europe is necessary. This is a priority task of the international research project «Kazakhs in the World War II: new documents from foreign archives», in which scholars – historians from Kazakhstan, Ukraine, Italy, Israel take part.

Within the framework of the project, the authors conduct a complex, interdisciplinary study of problems of Kazakhs' participation in the World War II based on new documents extracted from the archives of France, Belgium, Italy, Russia and Norway.

In particular, one of the important successes in the research work on this problem are the documents, first discovered by Prof. Dr. G. Mendikulova, in the French National Archives, which confirm the memories of the Kazakh and French participants of those events.

The new names of Kazakhs and Turkestans, such as Ismailov, Karamergenov, Mukhamedzhanov, Abdullayev, who fought side by side with French Maqizaras, were found in the Archives Nationales funds [7; 8].

However, despite the fact that numerous archival documents confirm the active participation of thousands of Soviet citizens, in particular the Kazakhs, in the European Resistance Movement, it should be noted that the fact of alleged non-participation or ignorance of the participation of Soviet soldiers and officers in the Resistance Movement is often found in the archives of France. The lists that participated in the Resistance, for known reasons, were restored after the war, and only the French citizens were included in them. The participation of former prisoners of war in the military actions of the makizaras against the fascists is confirmed by documents compiled by the leaders of the

Resistance and stored in the *Service Historique de la Defense*, however, specific names in these documents are not called [13; 9].

This situation concerns not only our compatriots – participants of the Resistance, but also representatives of other countries, including European ones, too. Its roots lie in the political processes that took place in France at the end of the war and after it. To this day, the problem of the participation of foreigners in the French Resistance movement during the Second World War is completely unexplored in French and European historiography.

According to the professor of Oxford University Robert Gildea, the silence of the role of foreigners in the Resistance movement was quite a conscious political step and begins immediately after Charles de Gaulle's arrival in Paris and his address to the French at the Hotel de Ville on August 25, 1944 in which he proclaimed that France and the French liberated Paris by their own efforts. Later, according to R. Gildea, the national dimension of the Resistance became one of the foundations of the post-war national identity of the French nation while the pronounced international character of the struggle against fascism was marginalized [2, p.13].

The British researcher, having studied a huge number of documents, memories of the participants of the events, having analysed the fate of a large number of Resistance fighters of various nationalities, comes to the conclusion that “it may be more accurate to talk less about the French Resistance than about resistance in France” [2, p.232].

However, it should be noted that revealing in his study the role of representatives of many nationalities in the French Resistance movement R. Gildea does not mention the participation of citizens of the USSR who happened to be for various reasons (captivity, service in the national legions, etc.) in years of war on the territory of France, who fled and joined the Makisarar. Many of these people, including Kazakhstanis, stood shoulder to shoulder with Frenchmen, Spaniards, Italians, Jews, anti-fascist Germans, representatives of other nationalities, gave their lives in this struggle and were buried in French soil.

Careful study of archival documents and memoirs of participants in events should restore and make public the bright memory of our compatriots.

References:

1. Bertaux P. La Liberation De Toulouse et de la Region. Paris, 1973. 270 p.
2. Gildea R. Fighters in the Shadows: A New History of the French Resistance. E-book. London: Faber & Faber, 2015. 556 p. P. 13, 232.
3. Kaken A. Turkestan legion. Dereky talgam. Almaty, 2000. (In Kazakh).
4. Kara A. Istina Turkestanskogo legionia – mezhdru svastikoj i krasnoj zvezdoj. [The truth of the Turkestan Legion – between the swastika and the red star]. Research / translation from the Kazakh language. Astana: Research Institute „Public Opinion”, 2015. 98 p. (In Russian).
5. Laroche L. On les nommait des etrangers: les immigres dans la Resistance. Editeurs fransais reunis. 1965. 477 p.
6. Malyar I. Uchastie kazahstancev v evropejskom dvizhenii soprotivleniya. V kn. Petrov I.I. Vsegda nacheku. [Participation of Kazakhstanis in the

- European resistance movement] // In: *Petrov I.I. Always on the alert.* Alma-Ata: Kazakhstan, 1971. (In Russian).
7. Mendikulova G.M. O komparativistike i dostovernosti arhivnyih i otsifrovannyih dokumentov ob uchastii kazahov vo Vtoroy mirovoy voyne. [On comparativistics and reliability of archival and digitized documents on the participation of Kazakhs in the World War II]. In: *Social sciences and humanities in the digital world – 2018, April 12.* Almaty: KazRTU named K.I. Satbayev, 2018. (In Russian).
 8. Mendikulova G.M. (Ed.). *Uchastie kazahov vo Vtoroj Mirovoj vojne v stranah Zapadnoj Evropy: sbornik materialov kruglogo stola* [The participation of Kazakhs in the Second World War in countries of Western Europe: a collection of materials from the round table]. Almaty: Kazak Universiteti, 2014. (In Russian).
 9. Nadezhuk E.A. Kazahi vo Vtoroy Mirovoy voyne: tsifrovyye informatsionnyye resursy po teme issledovaniya. [Kazakhs in the World War II: digital information resources on the research topic] // *Social sciences and humanities in the digital world – 2018, April 12.* Almaty: KazRTU named K.I. Satbayev, 2018. (In Russian).
 10. Ouritskaya R. Les combattants soviétiques engagés dans la Résistance française. Institut d'Etudes Slaves // *La Revue Russe.* Paris. 2005. № 5.
 11. Peschanski D. Des étrangers dans la Résistance. Paris, 2002.
 12. Sadykova B.I. Mustafa Chokaj v eh migracii. [Mustafa Chokay in emigration]. Almaty, 2011. (in Russian).
 13. Service Historique de la Defense. 19P FFI 5RM TARN As B9 Maquis Stalingrad.

Є. А. Надежук

Казахи – учасники руху опору в Франції

Антифашистський рух, який розгорнувся в часи Другої світової війни в країнах Європи, зробив значний внесок в перемогу над фашизмом. Радянські військовополонені і мирні мешканці, насильно захоплені фашистами з території СРСР, приймали активну участь в цьому русі. Попри це питання участі радянських громадян, зокрема казахів, в русі французького Опору відноситься до числа ще недостатньо вивчених питань в історії Другої світової війни.

Вивчення архівних документів дозволяє пролити світло на участь казахів в боротьбі з фашизмом, на долю людей, що опинилися в фашистському полоні і приймали участь в європейському русі Опору. Комплексне міждисциплінарне дослідження участі казахів в Другій світовій війні на основі нових документів, виявлених в архівах Франції, Бельгії, Італії, Росії і Норвегії, являється пріоритетним завданням міжнародного дослідницького проекту «Казахи в Другій світовій війні: нові документи з зарубіжних архівів», в якому приймають участь історики з Казахстану, України, Італії, Ізраїлю.

Ключові слова: казахи, Друга світова війна, Франція, нові архівні документи, рух Опору.

Є. А. Надежук

Казахи – учасники движения Сопротивления во Франции

Антифашистское движение, которое развернулось во время Второй мировой войны в странах Европы, сделало значительный вклад в победу над фашизмом. Советские военнопленные и мирные жители, насильственно захваченные фашистами с территории СССР, принимали активное участие в этом движении. Между

тем вопрос об участии советских граждан, в частности казахов, в движении французского Сопротивления относится к числу еще недостаточно изученных вопросов в истории Второй мировой войны.

Изучение архивных документов позволяет пролить свет на участие казахов в борьбе с фашизмом, на судьбы людей, оказавшихся в фашистском плену и участвовавших в европейском движении Сопротивления. Комплексное междисциплинарное исследование проблем участия казахов во Второй мировой войне на основе новых документов, извлеченных из архивов Франции, Бельгии, Италии, России и Норвегии, является приоритетной задачей международного исследовательского проекта «Казахи во Второй Мировой войне: новые документы из зарубежных архивов», в котором принимают участие историки из Казахстана, Украины, Италии, Израиля.

Ключевые слова: *казахи, Вторая мировая война, Франция, новые архивные документы, движение Сопротивления.*

Отримано: 25.07.2018

А. Г. Філінюк

**РЕЦЕНЗІЯ НА ДОСЛІДЖЕННЯ О. М. СЛІСАРЕНКА
«ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ АСПЕКТИ УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКО-
ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ 1708–1714 рр.»:
монографія. Дніпро: Ліра, 2018. 360 с.**

Як відомо, перед українською історичною науковою стоїть одне з надзвичайно важливих завдань, спрямованих на залучення національної історії до світового історичного наративу. Такою темою, поза сумнівом, є українсько-шведський союз початку XVIII ст., окутаний досі багатьма міфами та фальсифікаціями. Більше того, однією з найулюбленіших тем у сучасній українській історіографії про участь українців у російсько-шведській війні 1708–1714 рр., є аналіз політичних орієнтацій козацької старшини в контексті імперського історичного, політичного, інтелектуально-геопростору та українсько-російських взаємин.

Незважаючи на те, що від подій перших десятиліть XVIII ст., в тому числі пов'язаних із міжнародною діяльністю Гетьманської держави І. Мазепи минуло понад 300 років, в українській історіографії проблема українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. досі недостатньо вивчена. Відтак залишається комплексно недослідженим та актуальним питання про взаємини України та Швеції напередодні, під час Полтавської битви і після її поразки. Цим обумовлені актуальність, науково-теоретичне і практичне значення монографії доцента Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Олександра Слісаренка «Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр.», котра нещодавно побачила світ у Дніпровському видавництві «Ліра» влітку цього року.

Передусім підкреслимо, що ознайомлення з текстом монографії дослідника засвідчило його ґрунтовну фахову і теоретико-методологічну підготовку, глибоке знання ним вітчизняної та зарубіжної наукової літератури й широкого комплексу джерел з обраної для вивчення і реконструкції теми.

Як показує аналіз вступної частини роботи, в ній широко та доволі професійно обґрунтовані тема, мета, визначені об'єкт і предмет її сформульовані дослідницькі завдання. Загалом правильно визначено пріоритети та чітко вибудована архітектоніка дослідження. По-перше, це дозволяє глибше контекстуалізувати вивчення теми, розглядаючи військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. як частину ширших державно-політичних і військово-стратегічних заходів обох сторін. По-друге, дає можливість припустити, що цей

союз міг бути замислений і реалізований І. Мазепою та його однодумцями не лише для захисту очоленої ним держави, а й з метою її української національної територіалізації. М. Юрій зазначає, що «спільноти від малої групи до великого суспільства, можуть існувати, якщо діяльність їх членів опирається рушійним ворожим фактором (ворожості сусідів, внутрішнім конфліктам, дезорганізації, нестачі життєво важливих ресурсів тощо), тобто вони існують лише як суб'єкти власного відтворення».

Як відомо, наукова розробка історичних тем і сюжетів вимагає від сучасного історика набагато більшого, ніж простий збір, засвоєння і виклад різноманітного історичного матеріалу. До дослідника передусім ставиться вимога не тільки знати та вміти описати історичні факти, не тільки оперувати фактичними даними в часі і просторі, а й давати їм належне трактування, тобто пояснювати факти, знаходити зв'язки між історичними подіями та явищами й тим самим конкретно виявляти характер історичної закономірності. Просте знання фактів не становить науки. Не при всяких умовах історично досліджуваний факт стає науковим фактом. Для цього необхідно розуміння суті і значення факту, необхідно виявлення його походження і ролі в зв'язку з іншими історичними явищами та подіями, до ряду яких він належить. У цьому плані автор кваліфіковано впорався в першому розділі «Українсько-шведський союз – трьохсотлітня боротьба поглядів та інтерпретацій», поділеному на три підрозділи. У першому з них зі знанням справи охарактеризовано документальні джерела та мемуари, список яких налічує 69 позицій.

Другий, доволі об'ємний підрозділ присвячено характеристиці процесу, тенденцій й особливостей тенденційних підходів до історіописання обраної для наукових студій проблеми як «сутінкової зони». У третьому підрозділі розкрито методологічний інструментарій дослідження. В авторському розумінні, ключовим у ньому є можливість ефективного застосування методу історичної реконструкції подій у поєднанні із загальнонауковими і спеціально-історичними методами. Зважаючи на специфіку дослідження, особливий акцент зроблено на застосуванні історико-порівняльного та порівняльно-правового методів.

В другому розділі «Боротьба за Україну – ключ до перемоги?», що складається з п'яти підрозділів, розкрито причини українсько-шведського союзу, охарактеризовано події від осені 1708 до червня 1709 р. і участь у них України, зокрема Гетьманщини на чолі з І. Мазепою та Запорізької Січі. Передусім, розглянуто українсько-шведського союзу через призму логіки подій і випадкових конфігурацій із підкресленням, що Північна війна жодним чином не впливала позитивно на розвиток українського господарства та добробут населення України. На вивченні й осмисленні численних фактів дослідник доходить об'єктивного висновку, що «українському гетьману вже на схилі життя довелося в цей непростий момент обирати між протекторатом Москви та уславленим й охочим до перемог молодим володарем Стокгольму», оскільки

ки «вир московської Харибди рано чи пізно знищив би хиткий корабель української державності» [с.89].

В підрозділі 2.2 «Гаряча осінь 1708 року: експромт Мазепи чи геніальний задум?» дослідник ретельно і докладно проаналізує всі об'єктивні та суб'єктивні обставини й перебіг численних подій і на їх основі показує, що Іван Мазепа в стратегічному плані прагнув максимально захистити Гетьманщину від бойових дій на її теренах, перенести їх якомога далі на північ, сприяти перемозі свого нового шведського протектора над московським царем й досягти незалежності України в тих територіальних межах, які вже було досягнуто на той момент. У тактичному плані, на переконання дослідника, гетьману «напевне, вдалося б компенсувати матеріальні та людські втрати, завдані поразкою при Лисній, в основному, запобігти суворим наслідкам зими 1708–1709 рр. тай уникнути негативного враження від безжального розгрому міста та українське населення [с.143, 144].

Наступний розвиток подій 1709 р., котрі розвивалися між Веприком і Полтавою, зображено в третьому підрозділі як весну надій. На цьому етапі виявилось чимало перемог союзників, але й загострень суперечностей у середовищі козацької старшини. На вступі в гру Запорізької Січі акцентовано увагу в підрозділі 2.4. й висвітлено, з одного боку, конкретні кроки Петра I з її нейтралізації обіцянками і підкупам та недопущення об'єднання запорожців і мазепинців [с.155], з іншого – розкрито зміну ситуації навколо Запорізької Січі на користь союзників завдяки патріотичній позиції К. Гордієнка. У тактичному плані, на переконання автора, мета шведсько-українських союзників зводилася до необхідності переконати кліматичні негаразди зимових місяців, зберегти живу силу, забезпечити її необхідними продовольчими ресурсами та поповнити свої сили новими бійцями [с.165].

Завершується розділ характеристикою ситуації під валами Полтави і визрівання плану генерального бою московським воєначальникам, які зуміли вивести з-під шведського удару значні контингенти їхніх військ, і причин невдачі двомісячної облоги шведами Полтави.

У третьому розділі «Вирішальні зусилля: пан чи пропав? Вирішальні зусилля: пан чи пропав?», поділеному на два підрозділи, зроблено спробу дати відповідь на питання, чим зумовлена Полтавська катастрофа. Зокрема, автор в першому підрозділі розглядає її під кутом зору як закономірності, так і випадковості. Адже поява московської армії на правому березі Ворскли означала неминучість самої битви, а з іншого боку – вісім попередніх років і особливо перемоги під Нарвою та Головчиним над головною армією російського царя вселяли в Карла XII і його союзника І. Мазепу впевненість у її переможному завершенні. До того ж, дослідник наголошує на два принципових аспекти: по-перше, воюючі сторони не розглядали можливу битву як вирішальний поєдинок; по-друге, не дуже довіряли українським союзникам, які були приблизно в однаковій кількості, й передбачили козакам в основному пасивні завдання.

Не описуючи детально події Полтавської битви, автор виділяє шість її основних фаз від бою біля редутів до переслідування розбитих шведів і невдаої атаки легких сил московитів шведського табору. Тут історик звертає увагу на: а) на втраті Карлом XII фактору несподіванки та можливості вибрати місце головного удару; б) неготовності шведів до наявності додаткових редутів повздовжньої лінії противника; в) на малоочікувану першу перемогу військ царя і повну поразку, достатньо безладний відступ шведської армії і значні втрати обох сторін у першому бою; г) на майже непритомний стан короля через важке поранення напередодні битви, ймовірно, від руки українського козака, найпевніше слобожанця, і, зрештою, д) на історичні наслідки поразки, що спричинило трьохсотрічну залежність України та розпад Шведської Балтійської імперії.

У підрозділі 3.2 зроблено ґрунтовну характеристику перипетій навколо відступу шведської армії й українських контингентів гетьмана Мазепи на південь України; кризового фізичного і духовного стану й сподівань Карла XII на допомогу кримського хана і негативну реакцію султана Ахмеда III на таку можливість; вибору місць форсування водних перешкод та обмежених можливостей для переправ, московської погоні та переслідування розбитого ворога військами Петра I тощо. Особливе місце тут посів аналіз психологічного стану в таборах противників, цинічну жорстокість московитів до шведів і особливо запорожців, факту порушення російською стороною угоди про капітуляцію майже відразу після її підписання, а також покарань шведських і українських полонених.

Україно-шведським взаєминам у постполтавський період присвячено останній, четвертий розділ монографії, який також налічує два підрозділи. В першому з них висвітлено українсько-шведський союз без Мазепи у період від вересня 1709 і до липня 1711 р., а в другому акцент зроблено на втрачених можливостях і зраджених сподіваннях «Троїстої угоди». Зокрема, підкреслено, що на небезмарні стосунки між союзниками важким тягарем лежала поразка під Полтавою. На переконання автора, «Якщо поразка під Полтавою ще не здавалась шведам непоправною катастрофою, то Мазепа і Гордієнок розуміли, що їх доля і доля України практично вирішена. На берегах Дніпра, однак, спільна біда ще єднала союзників – запорожці активно забезпечували переправу шведів, саме вони перевезли Карла XII глибокої ночі 29 (30) червня, поставивши його карету у два човни, зв'язаних між собою». Власне, сам шведський король гречно дозволив Мазепі рятуватися першим зі своїми прибічниками [с.273]. Наголошено, що Мазепа, в свою чергу, схиляв Карла повернути на південь, до Очакова, де місцевий паша був його приятелем і що саме це пізніше врятувало життя обом ватажкам й більшості їх людей.

Дослідник не обійшов увагою взаємини шведського короля та його союзника гетьмана Мазепи з султаном, який проігнорував вимоги та не дуже приховані погрози московського царя і дозволив втікачам-гостям розташуватися під Бендерами. Зазначив і про су-

перечності всередині табору українців, посередником у яких виступав Карл XII, та примирення суперників після смерті І. Мазепи наприкінці вересня 1709 р. В підрозділі розкривається, як діяли шведи і українці на Дністрі, показано об'єднання зусиль московитів і молдаван у боротьбі проти союзників й причини рішення командира шведського загону А. Юлленкруза здатися без бою. Особливе місце приділено заходам Карла XII щодо відновлення армії та його дипломатичним крокам на союзництво з Кримським ханством й Османською державою в протистоянні з Московським царством. Очевидно, вони відіграли не останню роль у тому, що турецька сторона оголосила 9 листопада 1710 р. війну за порушення московською стороною суверенітету Османської держави.

Органічним продовженням розділу є підрозділ 4.2, де розкрито втрачені можливості та зражені сподівання «троїстої угоди». В ньому дослідник детально висвітлює чергування дипломатичних заходів щодо умиротворення між царем і його союзниками та шведським королем й Турецькою Портою, спроби Петра I укласти сепаратний мир із проведенням багатьох набігів кримського хана, військових акцій об'єднаних сил шведського короля, орликівців, поляків і татар у різних регіонах України та організацією військових походів полководцями Карла XII у Річ Посполиту. Особливо підкреслює, що після очевидної невдачі стратегічного наступу шведської армії перед датсько-саксонсько-московським військом у травні 1713 р. турецький уряд стала дратувати поведінка шведського короля. Більше того, історик переконливо доводить, що його наполегливість і до певної міри фанатизм лякали турецьку сторону, не давали їй вийти з конфлікту з Московією. Загострення суперечностей, з одного боку, привело до відкритого протиборства, кількарядового поранення та турецького полону і майже річного домашнього арешту Карла XII; з іншого погіршило становище українських спільників і деморалізувало козацьку верхівку через розірвання зв'язків з іншими союзниками, насамперед шведським королем. Ситуацію ще більше ускладнили підписання Адріанопольського миру влітку 1713 р. та репресивні акції московитів із масового виселення за Дніпро козацького населення і руйнування містечок задля недопущення створення необхідної матеріально-ресурсної бази для відновлення в Правобережній Україні Гетьманату П. Орлика. Спроби запобігти цим репресивним крокам царського уряду з боку орликівців на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком зазнали невдачі, а П. Орлик втратив шанси на боротьбу за Україну. Остаточну крапку в цьому було поставлено у жовтні 1714 р., коли гетьман змушений був виїхати за межі Туреччини разом із Карлом XII, якого силою заставили покинути межі країни через так звані заворушення. Майже одразу свій тон до Малоросії змінив Петро I, що проявилось не тільки в першій ревізії лівобережних полків, порабубуваннях і руйнуваннях, а й знищенні до 30 тисяч мазепинців.

Робота завершується продуманими та змістовними прикінцевими висновками, котрі випливають із суті виконаного дослідження, списком використаних джерел і літератури, а також додатками, де вміщено історичні карти.

Підкреслимо, що текст дослідження читається легко, написаний гарною літературною науковою мовою. Представлені в ньому факти, події і процеси подано в логічній, хронологічній і послідовній системі на основі залучених джерел і видаються достовірними, а пояснення, трактування, узагальнення і висновки автора – цілком обґрунтованими та переконливими.

Загалом монографія вирізняється актуальністю, містить наукову новизну, вводить у науковий обіг комплекс нових джерел, маловідомих і невідомих фактів і їх професійною інтерпретацією, має цілісний, завершений і самостійний характер.

Зазначене дає підстави для висновку, що монографія доцента О. Слісаренка стала істотним історіографічним фактом вітчизняної історичної науки, що дозволяє глибше пізнати та осмислити як факти, так і ціну українського народу в боротьбі за державну самостійність на початку XVIII ст. Загалом автор провів ґрунтовне наукове дослідження й здобув якісно нові результати, що вирізняються новизною й суттєво доповнює наші уявлення про складність і суперечливість військово-стратегічного українсько-шведського союзу 1708–1714 рр.

Разом з тим, відзначимо, що робота не позбавлена недоліків. Очевидно, в назві краще забрати слово «утворення», а то складається, оскільки в праці йдеться про сутність, функціонування і наслідки союзу 1708–1714 рр. Варто було б перший розділ доповнити підрозділом про методологічні засади дослідження. Доцільно також дещо розширити джерельну базу дослідження, зокрема використати документальні видання: «Величко Літопис»; «З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи»; «Універсали Івана Мазепи». Доречно було б опрацювати праці: М. Андрусяка; Д. Журавльова, Б. Крупницького; Т. Мацьківа; В. Смоля і В. Степанкова і А. Яковліва. Доречно було б використати і працю В. Соболя. Належного осмислення, на наше переконання, потребує образ І. Мазепи в рецепції російської дослідниці Т. Таірової-Яковлевої. Доцільно більш системно аргументувати доцільність україно-шведського союзу в особі гетьмана І. Мазепи та короля Карла XII. Слід доповнити матеріал про державницьку діяльність П. Орлика в рамках зазначеного союзу і реакцію на неї європейських держав й окреслити чіткіше загальні наслідки та значення союзу. І, нарешті, текст містить чимало граматичних і стилістичних помилок, а також неточностей щодо географічних назв тощо.

Втім, підсумовуючи аналіз змістовного монографічного дослідження О. Слісаренка засвідчує, що історична думка України поповнилася змістовною, новаторською працею з чітко вираженою новизною і панорамним баченням місця й важливості пошуку І. Мазепю союзників у досягненні державної незалежності України. Що ж до висловлених побажань, то нехай вони стануть певним орієнтиром для продовження його наукових студій над реконструкцією важливої проблеми нашого історичного минулого.

Отримано 17.08.2018

Степан Віднянський, Іван Боровець

СЛОВАЦЬКИЙ ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(огляд збірника: *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský. –*
Krakov-Bratislava : Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum
ozbrojených zložiek SR 1939-1945, 2016. – 204 s.)

У сучасній українській історичній публіцистиці та історіографії неодноразово висловлювалася думка, що Друга світова війна для українців розпочалася з наступу угорської армії проти Карпатської України в середині березня 1939 р. Практично одразу ж об'єктом агресії угорців стала також територія Східної Словаччини. Незважаючи на визнання Будапештом щойно проголошеної Словацької держави, країни упродовж кількох тижнів фактично перебували у стані неоголошеної війни. Дана проблема стала предметом уваги організованої словацьким Інститутом національної пам'яті та місцевою владою конференції дослідників у м. Спішська Нова Вес (19–20 березня 2015 р.), за підсумками якої виданий науковий збірник «Мала війна в березні 1939 р. та її місце в пам'яті нації».

Один з редакторів збірника *Мартін Лацко* у «*Вступному слові*» (С. 7–10) наголошує, що подія не є широко відома громадськості: «Політики на її річницях не виголошують промови, не кладуть вінків. Не згадують її ЗМІ, не вивчають у школах... Її герої забуті у рідних населених пунктах» (С. 7). Вельми актуальною вона є для українського сьогодення, адже «історія Малої війни є пересторогою як щодо надто великої довірливості до сильніших сусідів, так і щодо власної наївності та роз'єднаності» (С. 9).

Узагальнююча стаття *Яна Мітача* «*Угорські зусилля щодо отримання словацьких земель у 1919-1939 рр.*» (С. 11–26) присвячена простеженню угорського ревізійнізму впродовж міжвоєнного періоду. Автор вказує, що будапештські державні діячі вважали постанову Трианонського договору 1920 р. та втрату «*Felvideku*» («Верхніх земель») тимчасовим станом, причому аналогічних поглядів дотримувалися очільники комуністичної Угорщини (С. 11–12). Помітні паралелі тогочасної ситуації з українсько-російськими стосунками після розпаду СРСР, адже «вихід словаків з угорської держави мадярське суспільство засудило і сприймало його не як шлях до збереження нації, а як зраду» (С. 14). Незважаючи на широке забезпечення чехословацькою владою прав мадярської меншини (С. 8), вона провадила фактично іредентистську діяльність. Одним з її методів були ідеологічні конструкції, що начебто у Східній Словаччині проживають такі собі «слов'яки». Вони за мовою, культурою, релігією та історичним розвитком виразно відрізняються від словаків та ближчі до мадяр. Йшлося про претензії на території аж до Попраду, тобто географічної та мовної межі між Східною та Центральною Словаччиною (С. 24).

Дослідник підкреслює, що більшість іноземних мов стереотипно не розрізняють терміни «Угорщина» та «Мадярія» (С. 16). Чіткого тлумачення у тексті немає, але, очевидно, він має на ува-

зі, що перший позначає статус країни як багатонаціональної держави із забезпеченням рівноправ'я всім її народам, а другий – націоналістичне (з переходом у шовіністичне) розуміння мадярами свого місця у державі.

Об'ємним є дослідження Павола Мічіаніка *«Мала війна Угорщини проти Словацького краю та Словацької держави (жовтень 1938 – травень 1939 рр.)»* (С. 27-63). Історик вказує на зафіксовані в джерелах ще у жовтні-грудні 1938 р. порушення кордону, диверсії та локальні збройні напади членів угорських парамілітарних організацій та часто просто злочинців, які тероризували словацьке населення прикордоння (С. 31-39). Автор описує справжні бої чехословацьких підрозділів з порушниками кордону поблизу українського Берегова. При цьому більшість угорських полонених виявилися не терористами, а військовослужбовцями (С. 35). Тобто, знову ж таки, простежуються чіткі аналогії зі сучасними подіями на сході України.

Угорські напади та інші прикордонні інциденти продовжувалися на початку 1939 р. Автор вказує, що Будапешт досяг приєднання Підкарпатської Русі «винятково політичними методами» (С. 45). На жаль, він явно ігнорує нехай і не широкомасштабні, але криваві оборонні бої Карпатської Січі з угорськими окупантами. Про це, до речі, йдеться в наступній статті українського дослідника І. Шніцера (С. 71-72).

Натомість П. Мічіанік ретельно відстежує перебіг боїв на словацькій території. Приводом наступу угорців було невизнання Будапештом існуючого адміністративного кордону між Підкарпатською Руссю та Словаччиною (С. 47). Історик констатує незадовільний організаційно-технічний стан словацької армії, яка попри це героїчно оборонялася, намагалася контратакувати та готувалася до широкого контрнаступу. Описуючи бомбардування угорцями Спішської Нової Весі науковець підкреслює, що це був «перший в Європі масштабний наліт авіації однієї країни на територію іншої країни за півроку до початку німецького наступу на Польщу» (С. 54).

Значною заслугою автора є те, що він ґрунтовно, із залученням джерел військових архівів, простежує локальні бої та сутички, які тривали навіть після офіційного перемир'я. Цим самим він першим суттєво розширює традиційні хронологічні рамки конфлікту, доводячи його до 22 травня, коли відбулася остання сутичка з жертвою зі словацького боку (С. 61). Важливо, що навіть в серпні-вересні 1939 р. на прикордонні ширилися чутки про подальшу окупацію Словаччини угорською армією (С. 63).

Розвідка ужгородського історика Ігора Шніцера *«Мала українсько-угорська війна в березні 1939»* (С. 64-75) розкриває словацьким читачам особливості ситуації на Закарпатті. Дослідник акцентував увагу на формуванні угорських парамілітарних підрозділів та території краю у жовтні 1938 р., координації дій поляків й угорців в організації диверсійних груп. Він з'ясував причини «флірту» Німеччини з карпатоукраїнським рухом у цей час (С. 67).

І. Шніцер розкрив хронологію військових дій українських підрозділів з угорською армією в середині березня 1939 р. (в т.ч. великий бій на Червоному полі), мадярський терор проти українців, партизанський рух січовиків проти окупантів (С. 68-75).

Матеріал *Ондreja Подолца «Військовий конфлікт в контексті перших тижнів існування самостійної Словацької держави»* (С. 76-92) характеризує дипломатичний вимір угорсько-словацького конфлікту. Важливим є уточнення, що угорська влада у відповіді на дипломатичну ноту новоствореного словацького МЗС відреагувала обмеженим формулюванням, що вона «визнає ситуацію», але не державу, що залишало простір для маневру (С. 83). Німецька сторона використала непевну ситуацію як витончений шантаж словаків у справі підписання Охоронного договору з умовами залежності нової держави від Берліна. Однак марними виявилися апеляції словацької дипломатії до протектора з проханням захисту від агресії, масштаб якої угорська сторона перед Берліном явно применшувала. Німці були більш схильні визнати територіальні претензії угорців, а щодо Словаччини грали пацифістську роль, стримуючи її бажання зберегти недоторканість старих кордонів (С. 83-85). В словацько-угорських переговорах також брав участь А. Бродій, який був на той час вже офіційним представником мадяронських кіл карпатоукраїнців (С. 89). Підсумковий протокол делімітації лінії розмежування так і не був затверджений Словацьким сеймом, що доводить принципову незгоду словаків з новими територіальними втратами (С. 91).

Стаття *Мар'яна Угріна «Словацькі механізовані війська в березневих боях 1939 року»* деталізує технічно-організаційні проблеми збройних сил новоствореної держави. Незважаючи на передачу їм частини чехословацьких танків, не вистачало кадрів словацької національності для їх обслуговування, танкісти-чехи навмисне псували машини перед передачею їх словакам (С. 95-96). Характеризуючи участь механізованих підрозділів у боях з угорцями, дослідник не ідеалізував та не героїзував картину подій на словацьку користь. Так, він вказав на факти неприцільного («понад головами піхотинців») обстрілу екіпажами броневих автомобілів своїх вояків для зупинення їх відступу, стріляючи по власних машинах. Автор констатував, що танкісти так і не зробили жодного пострілу з гармат, подав статистику словацьких втрат серед особового складу та в техніці (С. 98-100). В цілому він оцінює дії механізованих підрозділів як імпровізацію за активності окремих сміливців (С. 102). Зауважуємо приємність, що історик послуговується терміном «Україна» для означення території на схід від Словаччини (С. 94).

Дослідження *Яна Петріка «Бомбардування Спішської Нової Весі 24 березня 1939 р.»* (С. 104-118) розкриває подробиці угорського нальоту на аеродром міста. Автор визначає його причину, що полягала у ефективних діях словацької авіації проти наступаючих угорських частин (С. 105-106). Жертви зі словацького боку склали 11 осіб загинблих (5 військових та 6 цивільних) та 28 поранених (14 військово-

вих та 14 цивільних), але більшість поранених у наступні дні померли в лікарні. Серед загиблих був і представник угорської національності Й. Горна. Було скинуто близько 6,5 бомб, які пошкодили злітну смугу аеродрому та 6 словацьких літаків, зумовили пожежу на складах дерева та вугілля (С 14-117). Бомбардування викликало паніку й страх серед жителів міста, відтак автор ставить дану подію в один ряд з трагедією іспанською Гернікою (С. 118).

Матеріал Фердинанда Врабела «Зауваги про сприйняття Малої війни в угорській історіографії та публіцистиці» (С. 119-126) містить спостереження, що найголовнішим висновком для угорців з подій «Малої війни» було їх «прозріння» та позбавлення від ілюзій щодо проугорських настроїв і симпатій у Словаччині (С. 119, 122). Вкотре констатуємо схожість даної ситуації зі сучасними російсько-українськими відносинами. Автор перераховує нечисельні праці угорських істориків, з особливим акцентом на аналіз доробку І. Янека, у якому бомбардування спішського аеродрому обґрунтовується потребою захисту залізниці з Ужгороду до однойменного перевалу (С. 123). Він констатує, що в угорській історіографії більше уваги приділяється словацько-німецьких переговорам у Берліні, ніж агресії проти Словаччини, а відомий угорський науковець Контлер говорить лише загалом про напруження в угорсько-словацьких відносинах без конкретизації ситуації (С. 125). Описи подій тогочасною угорською пресою та публіцистикою Врабел вважає необ'єктивними (С. 125-126).

Ґрунтовна розвідка П. Яшека «Мала війна в словацькій історіографії» (С. 127-152) простежує здобутки словацьких науковців у вивченні проблеми. Марксистська історіографія 1940-1980-х рр. її цілком ігнорувала так як тогочасна влада прагнула викреслити події з історичної свідомості (С. 128). Автор високо оцінює праці Л. Деака, які стали вагомим внеском у докладне вивчення теми на початку 1990-х рр., та організовану ним першу спеціалізовану наукову конференцію (С. 129-136). Важливими стали: об'ємна студія Я. Ангера, де він описує контратаку словацьких збройних сил 25 березня; публікації Я. Петріка про трагедію спішського бомбардування; спеціалізовані дослідження, на матеріалах військових архівів, окремих аспектів Малої війни (С. 137-139).

Докладно Я. Пешек зупиняється на історіографічній дискусії початку ХХІ ст. Співробітник Інституту військової історії Ф. Чефалвай, опрацювавши угорські джерела, закликав до дегероїзації подій Малої війни та поставив під сумнів коректність вживання самого поняття, який в універсальній військовій термінології означає партизанську війну. Л. Деак, праці якого стали об'єктом даної критики, навів контраргументи. Так, наступ угорських військ був запланований, системний, навіть з використанням «білих прапорів» для дезорієнтації словацьких військ. Він активізував суспільство до оборони, а тому відповідає терміну «війна» (С. 139-142). Оцінка дискусії Пешеком визначається тим, що «аргументи Деака в ній переважали» (С. 152).

Важливими стали тематичні публікації документів, нові інтерпретації та оцінки у вивчення проблеми (статті П. Мічіаніка та В. Бистрицького, розділи у книгах М. Лацка, П. Соколовича), організація наукових форумів, на яких виступали з доповідями І. Бака, М. Лацко. Останній акцентував увагу на дотриманні принципу історичної емпатії. Йдеться про те, що словацьке суспільство сприймало тогочасні події не як локальний конфлікт, а як масштабну загрозу завоювання Угорщиною, а добровольці йшли на війну, не знаючи скільки триватимуть бойові дії. Тому їхній героїзм не можуть заперечити історіографічні інтерпретації, здійснені постфактум (С. 150). Цікавою для українських істориків є стаття М. Шворца та М. Пекара, де вказано, що угорська ревізіонізм щодо адміністративної межі між Словащиною та Підкарпатською Руссю мав в основі аргументи карпатоукраїнських діячів стосовно корекції кордону (С. 151).

У нарисі Людовіта Петрашка «Кордон встановлено! (Словацько-угорський конфлікт в березні 1939 в регіональній пресі та художній літературі)» (С. 153-161) стверджується, що у Східній Словащині низький рівень самосвідомості та багато проугорськи налаштованих людей, що викликає нашу асоціацію з українським Донбасом. На сторінках газети «Словацька свобода» вказувалося, що поляки заохочували наступ угорців, а сам конфлікт «світ не взяв до відома...» (С. 157). Газета «Спішські голоси» порівняла бомбардування з трагедією в Черновій¹. Також автор розкриває відображення Малої війни у поетичній збірці «Дух і зброя», виданій у 1944 р. (С. 160-161).

У замітці *Мартина Лацка «Жертви Малої війни – долі героїв»* (С. 162-169) автор збільшує кількість загиблих у конфлікті до 35 осіб і навіть це лише ті дані, «які гарантовано достовірні й чітко задокументовані» (С. 163). У Словацькій державі 1939-1945 рр. конфлікт увійшов у підручники з історії та читанки для початкової школи. Постраждали вояки отримували державну допомогу, хоча добровольці, подібно як в Україні сьогодні, мали проблеми зі соціальними гарантіями (164). Натомість у повоєнній Чехословащині про героїв не лише забули, але говорити про це стало небезпечно, адже сама боротьба за словацьку державність стала «злочиним внутрішньої зради та колабораціонізму» (С. 164-166). Автор детально зупиняється на переслідуваннях, яких зазнали вояки (Ю. Тяжар, Ю. Піхонски, О. Кабіна, А. Каутнік, Ю. Когут, Ю. Ондіріш), публіцист Р. Стреженец, (1939 р. видав серію репортажів про «Малу війну») від комуністичної влади (С. 166-168).

Матеріал *Войтеха Карпати «Добровольці Глінкової гвардії у Малій війні»* (С. 170-176) розкриває роль парамілітарних підрозділів словацької молоді, які, за сприяння армійських командирів щодо одержання зброї та боєприпасів, взяли участь у боях. Патріотичний підйом зумовив значне поповнення лав Глінкової гвардії, а насе-

¹ 27 жовтня 1907 р. в Черновій відбулася сутичка словацьких парафіян-католиків з жандармами, які стріляли у натовп. Загибло на місці та від важких поранень 15 осіб, ще кілька десятків було поранено.

лення східнославацьких окресів масово вийшло на будівництво оборонних ліній. Втім, автор визнає, що братиславські осередки організації не виявили активності у створенні добровольчих підрозділів (С. 172-173). Також історик звинувачує в боягузстві або й відвертому колабораціонізмі й мадяронстві «багатьох представників адміністративного апарату», яких брали під варту та відправляли у спеціальний табір у Товарному (С. 175). В цілому він вважає, що Глінкова гвардія в ті дні «успішно виконувала завдання оборони державного суверенітету та територіальної цілісності» (С. 176).

Нарис *Петера Вали «Відродження пам'яті про Малу війну після 1990 року»* (С. 177-185) інформує про його зусилля щодо ознайомлення громадськості з подією. Серед заходів були: інтерв'ю в учасників бойових дій; тематичні статті й нариси (27 авторських публікацій упродовж 1990-2015 рр. у різних газетах та журналах); організація зустрічі ветеранів; створення документальних фільмів «Війна, про яку треба було мовчати» «Спішське temento», «Війна в березні 1939 р.»; вшанування загиблих героїв пам'ятними дошками, а померлих ветеранів урочистим похованням; організація конференцій. Опитування населення східнославацьких Міхаловців продемонструвало їх майже цілковиту неінформованість про дану війну (С. 179). Старожили Спішської Нової Весі її пам'ятали, але через звичний страх перед владою говорити «на камеру» не бажали (С. 182). П. Вало зазначає, що вказані фільми словацьке телебачення не демонструє, а пропозиції допустити їх в ефір наражаються на аргументи на кшталт: «Не будемо дратувати угорців» (С. 183).

Завершує основний текст збірника інформація *Яна Волного «Збереження традиції Малої війни в Спішській Новій Весі після 1990 року»* (С. 186-190). Автор вказує, що споруджений в місті в часи Словацької держави пам'ятний знак у вигляді гвинта від літака був демонтований повоєнною чехословацькою владою. Аж у 1994 році організовано тематичний науковий семінар, вийшли публікації С. Конечного та Й. Шулая. Довгий час при вшануванні події, очевидно з міркувань євроінтеграційної толерантності, уникали ідентифікації агресора. Лише 2014 року, до її 75-річчя, на новому пам'ятнику з'явився напис, що бомбардування здійснювала угорська авіація (С. 188). 24 березня 1999 р. пам'ять загиблих вшанував хвилиною мовчання словацький парламент (С. 189).

Окрім статей збірник містить додаток – «Список учасників Малої війни, нагороджених міністром національної оборони генералом Чатлошем 29 червня 1939 р. у Міхаловцях», перелік скорочень, інформацію про авторів, карту з позначенням території, зайнятої угорцями в березні 1939 р.

Отже, даний збірник буде корисним не лише для вітчизняних фахових словаківців та дослідників військової історії, але й пересічних читачів у зв'язку з низкою аналогій та паралелей подій «Малої війни» з українською сучасністю.

Отримано: 15.08.2018

А. Г. Філінюк, С. В. Олійник

**НАУКОВІ ФОРУМИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ
ДО 100-РІЧЧЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

Підготовка та відзначення столітнього ювілею першого в Україні Кам'янець-Подільського державного українського університету, правонаступником якого виступає Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, складалась із низки різноманітних заходів загальнодержавного, регіонального та місцевого характеру.

У рамках ювілейних заходів чільне місце посіли наукові форуми, що проводилися з ініціативи та на базі університету-ювіляра. Помітним явищем у науковому житті Хмельниччини та України стала Всеукраїнська науково-практична конференція «Теоретичні засади і практичний досвід підготовки педагогів історичного та філологічного профілів у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, що відбулася 11-12 вересня 2018 р. Ініціаторами її проведення виступили історичний і факультет і факультет української філології та журналістики, котрі функціонують у структурі закладу вищої освіти усі сто років. Учасники пленарних і секційних засідань цієї авторитетної конференції, що проходила в головному корпусі університету, представляли заклади вищої, середньої і післядипломної педагогічної освіти та наукових установ Києва, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Рівного, Тернополя, Хмельницького, Чернівець й інших міст України. Із понад 40 доповідей у роботі конференції взяли участь 16 докторів, професорів, 17 кандидатів історичних, педагогічних, філологічних, філософських наук, викладачі, магістри і бакалаври, студенти бакалаврського та магістерського рівнів, представники учительської громадськості.

Характерною особливістю конференції стало опублікування до початку її роботи наукового збірника «Гуманітарна освіта у вищій школі: історичний досвід, проблеми та перспективи» за редакцією ректора університету, професора С. Копилова (Кам'янець-Подільський, 2018)». До нього увійшла абсолютна більшість представлених доповідей і повідомлень. Безумовно, найбільш резонансними стали доповіді, виголошені на першому пленарному засіданні конференції, зокрема доктора історичних наук, професора кафедри історії України університету Олександра Завальнюка «Кадровий склад історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного українського університе-

ту: проблема формування і забезпечення навчального процесу (1918-1920 рр.», доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України університету Анатолія Філінюка «Кадрова і теоретико-методологічна складова підготовки фахівців на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: досвід, проблеми, перспективи», доктора історичних наук, професора, провідного наукового співробітника Інституту стратегічних досліджень Віталія Лозового (м. Київ) «Роль гуманітарної освіти у формуванні національної ідентичності та консолідації суспільства в умовах суспільно-політичної кризи в Україні», доктора історичних наук, професора, завідувача відділу Інституту історії України НАН України Олександра Лисенка «Історична пам'ять у полідисциплінарному дидактичному вимірі: пізнавальні можливості та компетентності», доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української мови університету Людмили Марчук «Лінгвістичні дослідження наукового доробку Івана Огієнка як засіб формування та підготовки філолога вищої кваліфікації», доктора історичних наук, доцента Київського національного університету імені Тараса Шевченка Андрія Чуткого «Підготовка педагогів історичного профілю як ключове завдання у справі зміцнення української державності через сферу освіти», доктора педагогічних наук, професора, завідувача кафедри педагогіки та управління навчальним закладом університету Ірини Кучинської «Ключові компетентності науково-педагогічного працівника сучасного вишу: пріоритетні цінності й орієнтири», кандидата педагогічних наук, доцента, заступника директора Рівненського обласного наукового ліцею-інтернату Віктора Мисана «Кого потребує сучасна українська школа – історика чи вчителя історії?», доктора історичних наук, професора Вінницької академії безперервної освіти Олексія Струкевича «Підготовка фахівців-Істориків: питання змісту навчального матеріалу у роботі з ними», доктора філософських наук, доцента кафедри філософських наук університету Світлани Ганаби «Філософсько-освітні ідеї Василя Зеньківського: інноваційний потенціал традиції» та інших.

Доволі змістовна, зацікавлена розмова відбулась у секціях конференції – «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: історія і сучасність» та «Практичний досвід і перспективи підготовки педагогів історичного та філологічного профілів у вищій школі». Завершився форум підсумковим пленарним засіданням і прийняттям рекомендацій про продовження наукових студій з проблем теоретичної підготовки й узагальнення підготовки педагогів історичного та філологічного профілів в Україні.

Більш масштабною й представницькою стала Міжнародна наукова конференція «Художній вимір та історичні контексти життєтворчості Івана Огієнка», що пройшла 11-12 жовтня 2018 р. Науковий форум ініціювали кафедри історичного факультету та факультету української філології і журналістики Кам'янець-По-

дільського національного університету імені Івана Огієнка в співпраці з університетом імені Марії Кюрі-Склодовської м. Люблін Республіки Польща й Торонтським університетом з Канади.

Пленарне засідання конференції в 208 аудиторії головного корпусу відкрив вступним і вітальним словом ректор університету професор С. Копилов. З доповідями виступили доктори історичних наук, професори Л. Баженов (Кам'янець-Подільський), О. Завальнюк (Кам'янець-Подільський), Ю. Телячий (Київ), В. Ляхощкий (Київ), О. Ресні (Київ), доктори філологічних наук, професори О. Кеба (Кам'янець-Подільський), М. Степаненко (Полтава), Ж. Янковська (Острог), І. Набитович Люблін, Н. Бернадська (Київ), Л. Марчук (Кам'янець-Подільський), доктор педагогічних наук, професор І. Кучинська (Кам'янець-Подільський). Особливо жвавий інтерес викликали доповіді професорів Л. Баженова про Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921) як центр вітчизняної науки і краєзнавства на Поділлі, О. Завальнюка «Іван Огієнко про своє життя, науково-педагогічну, державно-управлінську і громадську діяльність у Кам'янці-Подільському: інтерпретація історика», Ю. Телячого «Українське національно-культурне відродження в 1917–1921 рр.: до проблеми методологічного контексту», В. Ляхощкого «Взірець організаторського таланту, педагогічної мудрості, високої інтелігентності», П.-Р. Магочія «Транснаціональний підхід до вивчення та реконструкції історії України», О. Кеби «Художньо-естетичні аспекти Огієнкового перекладу Біблії», М. Степаненка «Концепт «рідна мова» в перифрастичному представленні Івана Огієнка», Ж. Янковської «Історико-релігійна монографія Івана Огієнка «Дохристиянські вірування українського народу» в контексті постукування народознавчої науки», І. Набитовича «Ведута Парижа та французький імпресіонізм у літературному доробку Дарії Віконської», Н. Бернадської «Інтелектуальний роман у світовій літературі: художній досвід Ольги Мак», Л. Марчук «Фемінність української мови: погляди І. Огієнка на проєкції та сучасність» та І. Кучинської «Виховання громадянськості у педагогічних поглядах Івана Огієнка».

Жвавими дискусіями вирізнялися засідання десяти секцій наукового форуму. До прикладу, на секції «Іван Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет» з підвищеним інтересом обговорювали доповіді кандидата філологічних наук, професора Г. Насмінчук «У руслі традицій Івана Огієнка: здобутки і перспективи кафедри історії української літератури та компаративістики», кандидата філологічних наук В. Притуяка «Кам'янецька доба наукової діяльності Івана Огієнка», кандидата педагогічних наук, доцента Т. Франчук «Ідеї фундаторів Кам'янець-Подільського університету через призму сучасної освітньої стратегії розвитку», магістрантки О. Неільчук «Науковий дискурс мовознавців Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка».

Учасники секції «Духовна і науково-педагогічна діяльність Івана Огієнка в контексті українського національного відроджен-

ня» виявили неабияку зацікавленість до доповідей кандидата філологічних наук Л. Реви із Києва (Іван Огієнко, його роль в українській культурі), кандидата філологічних наук, доцента С. Полякової з Дніпра (Національно-релігійні засади Івана Огієнка в науково-популярних виданнях), кандидата педагогічних наук, доцента О. Горбатюк із Кам'янця-Подільського (Духовні аспекти розвитку особистості за І. Огієнком), кандидата філологічних наук, доцента Л. Громик з Кам'янця-Подільського («Книга нашого буття на чужині» Івана Огієнка: проблема формування національної ідентичності), кандидата психологічних наук, професора Т. Дуткевич із Кам'янця-Подільського (Психологічний портрет українця у творах Івана Огієнка) та інших. Чимало запитань викликали доповіді докторів педагогічних наук, професорів М. Пентиліук із Херсона (Культуромовний підхід до виховання особистості в контексті наукової спадщини І. Огієнка) та Н. Бахмат із Кам'янця-Подільського (Педагогічні ідеї Івана Огієнка в сучасній практиці підготовки вчителів нової генерації).

В секції «Іван Огієнко як письменник, літературознавець, перекладач» головними виявились доповіді доктора філологічних наук, професора О. Рарицького з Кам'янця-Подільського («Слово о полку Ігоревім» як літературна й історична пам'ятка в науковій рецепції та інтерпретації Івана Огієнка), доктора філологічних наук, професора В. Біляцької з Дніпра (Історична ретроспектива й фольклорна традиція в поемі І. Огієнка «Недоспівана пісня»), кандидата філологічних наук, доцента О. Сінченка з Києва (Релігійність Тараса Шевченка в інтерпретаціях Івана Огієнка та Євгена Сверстюка), кандидата педагогічних наук Л. Бондаренко із Херсона (Внесок Івана Огієнка у розвиток української літературної критики), кандидати філологічних наук, доценти А. Третяченко з Тирасполя (Політематичність епістолярної творчості Івана Огієнка).

Зацікавлена атмосфера панувала в секції «Мовознавчі студії Івана Огієнка», тон у роботі якої задали доповіді доктора філологічних наук, професора І. Кочан зі Львова та кандидатів філологічних наук, доцентів Б. Коваленка з Кам'янця-Подільського, В. Вітюк із Луцька, Т. Сукаленко з Ірпіня, В. Тимкова з Вінниці; Н. Дзюбак, А. Уманець, О. Галайбиди і В. Казимір із Кам'янця-Подільського.

У секції «Іван Огієнко і державотворчі процеси в Україні» акцентувалася увага слухачів на доповідях доцента Л. Починок з Кам'янця-Подільського про ідею державотворення в осмисленні І. Огієнка та О. Кобилянської, старшого наукового співробітника Н. Баштової з Києва про національну ідею І. Огієнка в історико-культурній рецепції Г. Костюка, доцентів О. Дутко та І. Лебідь із Кам'янця-Подільського про діяльність І. Огієнка в контексті національно-культурного відродження в умовах Національної революції 1917–1920 рр. й інших.

Серед найбільш цікавих на секції «Література Поділля у контексті світової класики» слід виділити доповіді доктора філоло-

гічних наук, професора О. Борзенка з Харкова «Міф про втрачену гармонію в поезії В. Свідзінського», кандидата філологічних наук, доцента І. Немченка із Херсона «Художня модель степу в творчості поета-подолянина В. Загороднюка», кандидата філологічних наук, доцента Н. Лаврусевич із Кам'янця-Подільського «Подільська тема в поезії Н. Кашук».

У числі виголошених доповідей на секції «Історія Поділля у європейському та всесвітньому контексті» особливий інтерес викликали виступи кандидатів історичних наук В. Байдича і Ю. Олійника з Хмельницького про університетське життя в м. Кам'янці-Подільському в січні – березні 1919 р., аспірантів О. Марчука і Р. Лясковича з Кам'янця-Подільського про військові питання в діяльності головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка та про мемуари і спогади про організацію і проведення мобілізації до українського війська в Східній Галичині наприкінці 1918 – в середині 1919 рр.

Жвавий інтерес в учасників секції «Актуальні проблеми української та всесвітньої історії» викликали доповіді доктора історичних наук, доцента А. Скрипника з Кам'янця-Подільського про генезу служби польської шляхти в державних установах та органах самоврядування Правобережної України наприкінці XVIII – у XIX ст., доктора історичних наук, професора А. Криськова з Тернополя про ефективність використання земельних ресурсів в аграрному секторі губерній Правобережжя другої половини XIX ст., докторів історичних наук, професорів А. Філінока з Кам'янця-Подільського, Г. Мендікулової з Алмати (Казахстан) і аспіранта Ю. Клімчука з Кам'янця-Подільського про участь представників України та Казахстану у французькому Русі Опору періоду Другої світової війни через призму транснаціонального підходу, кандидатів історичних наук, доцентів С. Олійника і С. Трубчанінова відповідно про діяльність російської окупаційної влади щодо організації навчального процесу в школах Косівщини у 1916 р. і про значення праць академіка І. Підоплічка для досліджень історичної географії України давньої доби та ін.

У рамках конференції було проведено презентації двох книг: «Відлуння світу. Історія подорожей та пригод мого життя» Соломеї Регіні де Пільштин, яку провів учасник форуму і перекладач І. Набитович, і другого видання праці «Євреї та українці: тисячоліття співіснування» американсько-канадського історика українського походження П.-Р. Магочія і американського дослідника Й. Петровського-Штерна, котре представив регіональний менеджер міжнародної фундації «Українсько-Єврейська зустріч» в Україні В. Гриневич.

Для учасників міжнародної конференції була також прочитана і презентована в паперовому варіанті лекція чинного ректора університету професора С. Копилова і экс-ректора, вишу, професора О. Завальнюка «Першопроходець: Іван Огієнка – освітянин, будівничий, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету».

Предметом дискусій ще однієї секції стало питання про історію та сучасність медіадосліджень. Зокрема, доктор наук із соціальних комунікацій. Професор Н. Зикун зосередила увагу на змінах конфігурації системи журналістських жанрів як відповіді на сучасні тенденції суспільного розвитку. Кандидат наук з масової комунікації М. Мікагнавідзе з Тбілісі (Грузія) головний акцент зробила на історичному аспекті комунікативних зв'язків України в першій чверті ХХ ст. Водночас кандидат наук із соціальних комунікацій О. Почапська з Кам'янця-Подільського розкрила освітні ідеали І. Огієнка та радянської студентської періодики: інформаційний вакуум як стратегічна домінанта радянської пропаганди (на матеріалі аналізу газети «Радянський студент» Кам'янець-Подільського державного університету).

Не менш змістовною виявилась робота секції «Сучасна філологічна наука в руслі традицій Івана Огієнка», в рамках якої обговорили доповіді кандидата філологічних наук, доцента Т. Сукаленко з Ірпіня про лінгвокультурний типаж «пані» в українському художньому дискурсі ХІХ ст., кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника Г. Ноги з Тирасполя про етику як повсякденну практику: виховні ідеали в епістолярії Григорія Сковороди, а також кандидатів філологічних наук, старших викладачів О. Литвинюк та І. Свідер із Кам'янця-Подільського про роль англійської і німецької мов для українських науковців й про проблеми вивчення речового образу на ранньому етапі становлення літератури.

За результатами конференції доповіді і повідомлення її учасників публікуються в фахових наукових виданнях «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки» та «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки» за 2018 р.

Для учасників конференції були проведені екскурсії по історичних місцях Національного історико-культурного заповідника «Кам'янець» і музеях міста.

Завершуючи науковий форум, його учасники наголосили змістовному характері і багатогранності роботи та особливій важливості конференції в рамках відзначення сторіччя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Отримано: 24.10.2018

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамовський Володимир Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Адамський Віктор Романович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Баженов Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УІАН, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Баженов Олександр Львович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженова Стефанія Едуардівна (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Байдич Володимир Григорович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області.

Бабалуст Надія Юріївна (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, декан факультету готельно-ресторанного бізнесу Хмельницького кооперативного торговельно-кооперативного інституту.

Блажевич Юрій Іванович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Блажевич Ольга Іванівна (м. Хмельницький), старший викладач кафедри української мови та літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Боднар Алла Миколаївна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Віднянський Степан Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Галатир Віталій Вікторович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, головний науковий співробітник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області.

Глушковецький Анатолій Леонідович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дубінський Володимир Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Жиденкова Ірина Миколаївна (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН ВО України.

Заводовський Анатолій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Задорожнюк Андрій Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ігнатєва Тетяна Володимирівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кабачинський Микола Ілліч (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор кафедри психології та морально-психологічного забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Клімчук Юрій Аркадійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кліщинський Павло Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Колосюк Ірина Анатоліївна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.

Комарніцький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кошель Олексій Миколайович (м. Київ), кандидат історичних наук, генеральний директор Комітету виборців України.

Кримська Олена Миколаївна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, викладач Хмельницького інституту МАУП.

Криськов Андрій Анатолійович (м. Тернопіль), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського національно-технічного університету ім. Івана Пулюя.

Лисий Анатолій Кононович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

Лисенко Олександр Васильович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Лозовий Віталій Станіславович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень.

Лубчинський Андрій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ляскович Роман Сергійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ляхоцький Володимир Павлович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, віце-президент АН ВО України, почесний професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Магась В'ячеслав Олегович (м. Житомир), кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Магочій Павло-Роберт (м. Торонто, Канада), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавчих студій Торонтського університету.

Маркова Світлана Василівна (м. Хмельницький), доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та методик суспільно-гуманітарних наук Хмельницького обласного інституту післядипломної освіти.

Марчук Олександр Ігорович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мендікулова Гульнара Малбагарівна (м. Алмати, Республіка Казахстан), доктор історичних наук, професор кафедри суспільних дисциплін Казахського національного дослідницького технічного університету імені К.І. Сатпаєва.

Надежук Євгенія Адольфівна (м. Алмати, Республіка Казахстан), докторант кафедри всесвітньої історії, історіографії і джерелознавства Казахського національного університету імені аль-Фарбі.

Нестеренко Валерій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.

Олійник Микола Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Юрій Васильович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області.

Поліщук Віктор Семенович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Поліщук Світлана Вікторівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Раздорський Олександр Ігоревич (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація), кандидат історичних наук, завідувач групи історичної бібліографії Російської національної бібліотеки.

Реєнт Олександр Петрович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, почесний професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Семенчук Сергій Олександрович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарної підготовки та туризму Приватного вищого навчального закладу «Хмельницький економічний університет».

Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Скрипник Анатолій Юрійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, доцент кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу.

Степанков Віталій Валерійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Стецюк Вадим Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Телячий Юрій Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, директор департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Державної служби якості освіти України.

Трубчанінов Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН ВО України.

Хоптяр Юрій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Швидченко Тетяна Миколаївна (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 11

**ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

Підписано до друку 11.12.2018 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 33,7. Обл.-вид. арк. 42,3.
Тираж 110. Зам. № 833.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.